

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI
BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
«MEROS» XALQARO ILMIY-AMALIY EKSPEDITSIYASI
JAMOAT FONDI

RUSTAMBEK SHAMSUTDINOV, **SHODI KARIMOV**

VATAN TARIXI

(O‘ZBEKISTON SOVET MUSTAMLAKACHILIGI
DAVRIDA)

Uchinchi kitob

Qayta tayyorlangan, to‘ldirilgan to‘rtinchi nashri

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta
maxsus ta’lim vazirligi tomonidan universitetlar, pedagogika
institutlari tarix fakulteti talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida
tavsiya qilindi*

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPAANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2016

Mas’ul muharrirlar:

Anvarjon Yaxshiyev – tarix fanlari nomzodi,
Baxtiyor Rasulov – tarix fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

Hamdam Sodiqov – *tarix fanlari doktori, professor.*
Muhammadjon Alihojiyev – *tarix fanlari nomzodi, dotsent.*
Xurshid Qurbonov – *tarix fanlari nomzodi, dotsent.*

Sh 22 Shamsutdinov R. va boshq.

Vatan tarixi. K.1 / Mas’ul muharrir: A. Sagdullayev;
Taqrizchilar: H. Sodiqov va boshq. – T.: «Sharq», 2016. – 464 bet.

Mazkur kitob 1997-yilda nashr etilgan «Vatan tarixi» (Birinchi kitob) o‘quv qo‘llanmasi, 2004-yilda nashr etilgan «O‘zbekiston tarixidan materiallar (Uchinchi kitob)» va 2010-yilda nashr qilingan «Vatan tarixi» (XVI–XX asr boshlari) (Ikkinchi kitob)ning to‘rtinchi to‘ldirilgan, o‘zgartirilgan nashri bo‘lib, unda o‘zbek va jahon tarixshunosligining hozirgi bosqichdagi yutuqlariga hamda milliy istiqlol mafkurasi g‘oyalariiga asoslangan holda O‘zbekistonning 1917-yil fevral inqilobidan to 1991-yil 31-avgustda O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligiga erishgan davriga qadar sodir bo‘lgan muhim tarixiy voqealari yoritilgan. Kitobda sovet mustamlakachiligining o‘rnatilishi va unga qarshi o‘lkamiz xalqlarining milliy ozodlik kurashlari, O‘zbekistonning sovet rejimi sharoitidagi ahvoli, xalqning tortgan zahmatlari, O‘zbekiston xalqlarining Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki, Sovetlar istibdodining kuchayishi va unga qarshi yuzaga kelgan milliy uyg‘onish va uning bosqichlari, istiqlol uchun kurash keng ko‘lamdagi, xilma-xil hujjatli manbalar asosida aks ettirilgan.

Kitob universitetlar, oliy o‘quv yurtlari tarix fakultetlari talabalari, shuningdek, keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

ISBN 978-9943-26- 566-0

UO‘K 94(575.1)
KBK 63.3(5O‘)ya721

Muqaddima

Aziz va muhtaram kitobxon!

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **«O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining 25 yillik bayramiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risida»**gi qarorida xalqimiz, Vatanimiz ko'p asrlik shonli tarixga ega ekanligi alohida qayd etildi. Qarorda xalqimizni qaramlik kishanlaridan ozod qilingani, toptalgan qadriyatlarimiz, din-u diyonatimiz, or-u nomusimiz tiklanayotgani, o'zligimizni anglayotganimiz, farovon hayot va yorug' kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurish yo'lida beqiyos imkoniyatlar ochib berilgani ta'kidlangan.¹ Qarorda «oq imperiya», «qizil imperiya» davrida milliy davlatchiligimiz boy berilgani, mustaqillik yillarida milliy davlatchiligimiz tiklangani, o'zini oqlamagan, eski, mustabid sovet tuzumidan butunlay voz kechib, chuqur o'ylangan milliy manfaatlarimizga to'la javob beradigan islohotlarga asoslangan, butun dunyoda «o'zbek modeli» degan nom bilan tan olingan taraqqiyot strategiyasini amalga oshirganimiz qayd etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning **«Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir»** degan asarida shunday yozilgan: *«Ilgari maktablarda O'zbekistonning haqiqiy tarixi o'rgatilmas edi. O'tgan asrning 17-yilidan boshlab yozilgan tarix kitoblari yolg'on g'oyalarni asosida yaratilgani sir emas»*.² Shu bois Yurtboshimiz *«har doim mustabid sovet tuzumi, o'sha zamonda xalqimiz boshidan kechirgan kunlar haqida ko'proq yozinglar, deb, tarixchi va yozuvchilarimizdan iltimos»*³ qilib kelmoqda. Shuningdek, asarda *«Tarixni yozishda hech qachon o'ng tomonga ham, chap tomonga ham og'masdan, faqat haqiqat va adolat nuqtayi nazaridan yo'l tutilishi kerak. Soxta tarix bamisoli og'u kabi insonni zaharlaydi, uning ong-u dunyoqarashini chalg'itadi»*⁴, deb yozilgan. Ana shu metodologik konsepsiya asosida «biz tariximiz, ma-

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **«O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining yigirma besh yillik bayramiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risida»**gi qarori. «Xalq so'zi», 2016-y, 3-iyun.

² Karimov I. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. T.: «O'zbekiston», 2015, 111-bet.

³ O'sha asar. 112-bet.

⁴ O'sha asar. 112-bet.

daniyatimizni o'zimiz uchun va butun dunyo uchun ham qayta tiklayotgan»¹ hozirgi rivojlanish davrida O'zbekiston tarixi fanini milliy g'oya ruhida tadqiq etish va shu g'oya ruhida o'qitish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Maktabgacha ta'lim muassasalaridan tortib oliy ta'lim tizimigacha, hatto oliy ta'limdan keyingi ta'lim bosqichida ham Vatan tarixi, uning turli masalalari bugungi kun talablaridan kelib chiqib o'qitilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning sa'y-harakatlari, tashabbusi bilan Vatanimiz tarixini haqqoniy va xolisona tadqiq etish, tamoman yangi mazmundagi darslik va o'quv qo'llanmalarni nashr etish ishlari keng yo'lga qo'yildi. Bu kabi ishlarni muvofiqlashtiruvchi O'zbekistonning yangi tarixi Markazi tashkil etildi. Bu Markaz respublikadagi yirik ilmiy muassasa sifatida 1996–2000-yillarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, uch jildlik «O'zbekistonning yangi tarixi»ni yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Prezidentimiz tomonidan 1996–1998-yillarning o'zida Vatan tarixini yangidan yaratish va uni o'qitishga qaratilgan uchta farmon va qarorlar (1996-yil 18-sentabrdagi «O'zbekistonning yangi tarixi Markazini tashkil etish to'g'risida», 1996-yil 16-dekabrdagi «O'zbekistonning yangi tarixi»ni tayyorlash va nashr qilish to'g'risida» va 1998-yil 27-iyundagi «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix Instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida») qabul qilindi. Tarix institutiga yangi maqom berilib, u qayta tashkil etildi.

Islom Abdug'aniyevich Karimov Respublikaning birinchi rahbari sifatida ilk faoliyat kunlaridan boshlab o'zining nutq va ma'ruzalarida, suhbatlarida, maqola va asarlarida Vatan tarixining dolzarb vazifalari, tariximizning konseptual masalalari va muammolariga doir o'z qarashlari, fikr-mulohazalarini ilgari surib kelmoqda.

1998-yil 26-iyunda Prezidentimizning bir guruh tarixchi olimlar, jurnalistlar, ijodiy xodimlar bilan uchrashuvi va undagi suhbat, muloqot o'zbek tarixnavisligi va tarixshunosligida katta voqea bo'ldi. Mazkur suhbatda davlatimiz rahbari favqulodda boy va betakror tariximizning uzoq va yaqin davrlari, bosqichlari, dolzarb mavzulari, muammolari haqida konseptual xarakterdagi fikr-g'oyalarni bildirdi. Bu suhbat mazmuni I.Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» nomli risolasida o'z aksini topdi. Mazkur asar hozirgi o'zbek tarixshunosligining ahvoli, bundan keyingi rivojlanishi va yo'nalishlari, vazifalari va ahamiyatini ko'rsatib berdi. Shuning-

¹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: «Sharq», 1998, 308-bet.

dek asarda Ona tariximizning ma'naviyatimizda tutgan o'rni va ahamiyati haqida qimmatli, ilhomboxsh g'oyalar ilgari surildi.

Vatan tarixi bo'yicha yaratilayotgan barcha ilmiy tadqiqotlar, o'quv qo'llanma, darsliklar, risola, maqola va boshqa o'quv materiallari, tarix fanidan dissertatsiyalar uchun «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» kabi asarlarlar asosiy dasturilamal, metodologik-nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov **«O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida»** kitobida shunday satrlar bor: *«Jamiyatshunoslar O'zbekiston tarixining ko'pgina sahifalarini qayta bitishlari, chunonchi, ...1920–1930-yillardagi adabiy-g'oyaviy jarayonlar, kollektivlashtirish va boshqa hodisalarga hujjatlar asosida nazar solishlari kerak...»*¹.

Bu davrning barcha kirdikorlarini ich-ichidan bilgan ziyolilarimizning qanchasi otib tashlangani, qanchasi qamoqda o'lib ketganini ta'kidlab, o'sha zamonni yoshlarimiz bilishi kerakligiga alohida urg'u berildi.

Islom Karimov 1991-yil 7-martda «Komsomolskaya pravda» gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblarida shunday deyilgan: *«Mintaqaning tarixini bilgandan keyingina vaziyatga to'g'ri baho berish mumkin. Sovet hokimiyatining hamma yillarida O'zbekiston mohiyat e'tibori bilan o'z davlatiga ega bo'lmagan. Biz kapitalizmning mashaqqatli bosqichini chetlab, sotsializmga o'tganimizni hamma joyda ro'kach qilib kelishdi. Aslini olganda, boshqalardagiga qaraganda yomon bo'lmagan haqiqiy sotsializm qurganimizga ishontirmoqchi bo'lishdi. Buning ustiga, taraqqiyotning nokapitalistik yo'lini tanlagan mamlakatlardan vakillar taklif etib, bizning tajribamiz misolida ularni ham kapitalizmdan sakrab o'tishga o'rgatish sa'y-harakatlari bo'ldi. Endi qarasak, hammasi vahshiyona bir narsa ekan»*.² Ana shu metodologik fikr respublika tarixchilari uchun muhim asos bo'ldi. Oqibatda, O'zbekiston tarixshunosligidan nokapitalistik taraqqiyot yo'li mavzuyi butunlay olib tashlandi. Vaholanki, unga qadar mazkur mavzu bo'yicha ko'plab nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan, ko'plab ilmiy-siyosiy kitoblar, maqolalar nashr etilgan, hatto Samarqandda ana shu nokapitalistik taraqqiyotni madh etuvchi xalqaro anjuman ham o't-

¹ Karimov I. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: «O'zbekiston», 2001, 91-bet.

² O'sha asar. 285-bet.

kazilgan. Mana endi mustaqillik davrida O'zbekistonning 1917–1991-yillardagi tarixini baholi qudrat haqqoniy yoritish imkoniyati tug'ildi.

Sizning e'tiboringizga taqdim qilinayotgan mazkur «Vatan tarixi»ning sovet davri ham ayni ana shu asoslar ruhida yaratildi.

O'zbekiston yangi tarixining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan Vatanimizning sovet mustamlakachiligi davri tarixi ham imkon darajasida jahon va o'zbek tarixshunosligining hozirgi taraqqiyoti bosqichi nuqtayi nazaridan turib tahlil qilingan. Kitobda davr sinovidan o'ta olmagan kommunistik mafkura aqidalaridan tamomila xoli ravishda voqea-jarayonlari va ularning mohiyatini ochib berishga harakat qilindi.

«Tarix xotirasi, – deb ta'kidlaydi I.Karimov, – xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi.

Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbayiga aylanmoqda»¹.

Yurtboshimiz Islom Karimov istiqbolimizga tashqaridan, ichkaridan mafkuraviy tahdid solayotgan vositalardan biri tariximizni soxtalashtirish, buzishdan iboratligini bir necha bor ta'kidlamoqda. Hozirgi kundagi mafkuraviy tahdidlardan biri – «bu o'zbek millatining tarixini soxtalashtirish, turli xil g'ayriilmiy talqinlar, siyosiy shiorlar bilan bizni tariximizdan, sharaflı o'tmishimizdan judo qilishga urinish tarzida namoyon bo'lmoqda. Xorijdagi ba'zi bir siyosiy arboblار va olimlarning da'volariga ko'ra, alohida o'zbek degan millat yo'q emish, balki umumiy turkiy xalq bor emish. Shuning uchun o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, boshqird, tatar, uyg'ur va hokazo tushunchalarga barham berish kerak emish»². Bunday qarashlarga Islom Karimov munosib javob berib, har bir xalq kabi o'zbek xalqining ham tarixi barqarorligini zo'r kuch bilan ta'kidlab kelmoqda.

«Turkiston» gazetasi muxbirining savoliga javob berarkan, Yo'lboshchimiz shunday deydi: **«Biz jahon maydonida kuni ke-**

¹ Karimov I. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: «O'zbekiston», 1997, 140-bet.

² Karimov I. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. «Turkiston» gazetasi muxbirining bergan savollariga javoblari. «Turkiston» gazetasi, 1999-yil, 2-fevral.

cha paydo bo'lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz, xalqimiz ko'hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, o'z madaniyati, o'z tarixi bilan yashab keladi. O'zbek millati O'zbekxon nomidan tarqagan emas, balki O'zbekxon o'zbek millati nomini o'ziga nom qilib olgan bo'lsa ajab emas»¹.

Ayni vaqtda Yurtboshimiz o'zbeklarning qadim tarixiy ildizlari turkiy xalqlar bilan bir ekani, bu birlik til, din, urf-odat, qadriyatlar va madaniyatda namoyon bo'lganini e'tirof etib, turkiy xalqlar bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirishga e'tibor qaratilishini ta'kidlamogda.

«Lekin, – deb ko'rsatadi I.A.Karimov, – biz o'zimizni hamisha mustaqil millat – o'zbek xalqi sifatida his etib kelganmiz va bu bilan faxrlanamiz. Bunga tarixiy, ilmiy, madaniy asoslarimiz bor. Bugun dunyo hamjamiyati bizning buyuk tariximiz va muvaffaqiyatimizni e'tirof etib, bugungi kunda bizni shu nom bilan taniydi va hurmat qiladi»².

Mazkur savol-javobda sovetlar davrida Vatanimiz tarixini tadqiq va tahlil qilish, o'rganish, qariyb 75 yillik tariximizni xolisona baholash, mushohada qilish bo'yicha ham Prezidentimiz I.A.Karimov qator metodologik, nazariy, ilmiy g'oyalarni ilgari surdi.

Poytaxt Toshkentda yangidan barpo etilgan «Xotira» maydoni xususida to'xtalib, Islom Karimov bu maydon xalqimizni tarixiy xotira vositasida birlashtirishga xizmat qilishini alohida ta'kidlab o'tdi. O'sha mustabid sovet tuzumi, «qattol zamon» taqozosi bilan xalqimiz o'z davrida biri «qizil askar», biri «bosmachi», biri «qu-loq», biri «komissar», yana biri «mushtumzo'r», yana biri «yo'qsil» deb guruhlariga ajratib tashlanganini qayd etib, Yurtboshimiz sovet hukumati «bo'lib tashlab, hukmronlik qilish» uchun eng makkor usullarni ishga solgani, bir millat vakillarini bir-biriga qarshi qayrab, adovat va nizo urug'ini sochganini ham ko'rsatib beradi. **«Lekin, – deb ta'kidlaydi Yurtboshimiz – aslida ularning barchasi bitta xalq farzandlari, bir millat vakillari edi. Endi oradan shuncha yillar o'tib ketgach, biz uchun na bosmachi, na qizil askar bor. Shu bois ota-bobolarimizga ana shunday ranglar bilan ajratib baho bermasligimiz, balki ularning hayotini, ular yashagan davr mohiyatini to'g'ri tushunishga harakat qilishimiz lozim»³.**

¹ O'sha joyda.

² O'sha joyda.

³ O'sha joyda.

Prezident I.Karimovning 1995-yil 10-yanvardagi Xalq deputatlari Toshkent viloyati Kengashi sessiyasida soʻzlangan nutqida ham metodologik asoslardan muhimi boʻlib xizmat qiladigan mana bu fikri ham gʻoyat qimmatlidir: *«Ona yurtimiz Turkistonga yov bostirib kelganda ham, «bosmachilik» degan uydirmalar chiqqan paytda ham, soʻnggi yillar davomida «Oʻzbek ishi», «paxta ishi» degan malomat va boʻhtonlar avj olgan, desantchilar kelib xonadonlarimizning boshiga yogʻilgan balo-ofatlarning barchasining sababi va ildizini yurtimizda adolat mezonini buzilganidan koʻrish kerak. Oʻylaymanki, qachonki shu koʻz bilan tariximizning alamli sahifalariga toʻgʻri baho – izoh bersak, koʻp narsani joy-joyiga qoʻyishimiz mumkin. Shunday vazifani avvalambor olimlarimiz, tarixchilarimiz, adabiyotchilarimiz, el-yurtimizning haqiqiy vatandarparvarlari oʻz zimmasiga olishi darkor»¹.*

Bu kabi fikr-mulohazalar, metodologik, konseptual qarashlar ham ushbu «Vatan tarixi»ga asos qilib olindi.

Mazkur kitob mamlakatimiz tarixining 1917-yil fevral inqilobi, oktabr toʻntarishi – sovetlar istibdodining oʻrnatilishi davridan to 1991-yil 31-avgust – Oʻzbekiston Respublikasining mustaqil taraqqiyot yoʻliga kirgan davriga qadar boʻlgan davrni qamrab olgan. Mualliflar «Vatan tarixi» materiallarini yoritishda mustaqillik va milliy istiqbol mafkurasini asosiy mezon qilib oldilar, ilmiylik, xolislik, tarixiylik, xronologik izchillik, tarix haqiqatining ustuvorligi kabi tamoyillarga mumkin qadar amal qilishga intildilar.

Ana shu jihatdan mazkur kitob kommunistik mafkuraviylik asosida sovetlar hukmronligi davrida yaratilgan Oʻzbekiston tarixiga oid adabiyotlardan keskin farq qiladi.

Mualliflar kitobni tayyorlashda matbuotda eʼlon qilingan Oʻzbekiston tarixiga oid tarixiy-ilmiy, badiiy-publitsistik va ommabop asarlar va adabiyotlardan milliy gʻoya talablari asosida ijodiy foydalandilar. Ayniqsa, bu oʻrinda «Oʻzbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. Oʻzbekiston sovet mustamlakachiligi davrida» (T.: «Sharq», 2000, 687 b.) fundamental kitobidan keng va samarali foydalanildi. Ishni tayyorlash jarayonida Oʻzbekiston Markaziy davlat arxivi va uning viloyatlardagi boʻlimlari, respublika Milliy xavfsizlik xizmati arxividan mamlakatimiz tarixining tahlil qilinayotgan davriga oid yangi qoʻshimcha materiallar oʻrganilib, ilmiy-amaliy muomalaga kiritildi. Bulardan tashqari, mualliflar bir qator xorijiy mamlakatlarda – Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Qo-

¹ Karimov I. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. – T.: «Oʻzbekiston», 1996, 349-bet.

zogʻiston, AQSh, Turkiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya-da boʻlib, vatanimiz tarixiga oid yangi manba, asarlarni, arxiv hujjatlarini oʻrgandilar, xorijdagi vatandoshlar bilan jonli muloqotda boʻlib, gʻoyat qimmatli materiallar bilan qaytdilar. Bu materiallar mazkur kitobga yangi mazmun va ruh baxsh etdi.

«Vatan tarixi»da baʼzi kamchiliklar, munozarali fikr-xulosalar boʻlishi mumkin. Kitobxonlarning mazkur qoʻllanma boʻyicha fikr-mulohazalarini mualliflar samimiyat bilan qabul qiladilar.

Qoʻllanmaning birinchi bob 3-fasli, uchinchi bobining «Yosh xivaliklar» faoliyati, «Yosh buxoroliklar» harakati, «Yosh buxoroliklar»dagi boʻlinish, Buxoro kompartiyasining tashkil etilishi, Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiya va tashkilotlar faoliyatini yoritishda tarix fanlari nomzodi, dosent Sotimjon Xolboyevning materiallaridan qisman foydalanildi.

1917-yil Oktabr toʻntarishi Turkiston xalqlari tarixida Rossiya imperiyasi mustamlakachiligining yangi davrini boshlab berdi. Bu davr sovet saltanati mustamlakachiligi davri boʻlib, u 1991-yil avgustga qadar davom etdi. Sovetlar davrida amalga oshirilgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati chor Rossiyasi yuritgan mustamlakachilik siyosatidan quyidagilar bilan farqlanadi:

Birinchidan, chor Rossiyasi mustamlakachilik, buyuk davlatchilik, millatchilik va shovinistik siyosatini hech kimdan, xalqdan, jahon afkor ommasidan yashirmasdan ochiq-oydin olib borgan boʻlsa, sovetlar esa mustamlakachilik, «buyuk davlatchilik» siyosatini riyokorona suratda xaspoʻshlab, ayyorlik va tilyogʻal-malik bilan balandparvoz, havoyi va amalga oshmaydigan shiorlar va saroblar pardasiga oʻrab olib bordi. Masalan: «sovetlar davlati – umumxalq davlati», «proletar internatsionalizmi va xalqlar doʻstligi», «sotsializm va kommunizm gʻalabasi ishiga sadoqat», «kompartiya – umumxalq partiyasi», «bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun!» «Sovet xalqi – kishilarning yangi tarixiy birligi» kabilar ana shular jumlasidandir.

Ikkinchidan, chor Rossiyasi maʼlum maʼnoda mustamlakachilik, bosqinchilik siyosatini yon atrofiga qarab, xalqaro maydondagi vaziyatni hisobga olib andak boʻlsa-da ehtiyotkorlik bilan olib borgandi. Chunonchi, chor Rossiyasi Buxoro amirligi va Xiva xonligini oʻziga qaram, vassal davlatga aylantirgan boʻlsa-da, ammo ularning siyosiy mustaqilligini batamom yoʻq qilishga jurʼat eta olmagan edi. Sovetlar esa Buxoro va Xiva davlati hududlarini dahshatli qirgʻinlar evaziga bosib oldi va mustamlaka asoratiga soldi.

Uchinchidan, chor Rossiyasi Turkiston o'lkasida qattiqqo'llik bilan mustamlakachilik zulmi siyosatini olib borgan bo'lsa-da, tub yerli aholining tarixi, tili, dini, urf-odati, madaniyati kabilarga sovet hokimiyatidek xuruj va tazyiq o'tkazmagan edi. Sovetlar esa qisqa muddat ichida Turkiston xalqlarining milliy davlatchiligiga barham berdi, tarixidan mahrum qildi, dinini taqiqlab qo'ydi, tiliga kishan soldi, madaniyat va ma'naviyatini g'orat qildi. Xullas, sovetlar davrida O'rta Osiyoning yirik millatlaridan bo'lgan o'zbeklar millat sifatida halokat yoqasiga kelib qolgan edilar.

I BOB. TURKISTONDA SOVET MUSTAMLAKACHILIGINING OʻRNATILISHI. TURKISTON XALQLARINING MILLIY ISTIQLOL VA OZODLIK KURASHLARI

1. Turkistonda sovet istibdodining oʻrnatilishi arafasidagi tarixiy vaziyat

1916-yilning oxiri va 1917-yil boshlarida Rossiya imperiyasining mustamlakasi boʻlgan Turkistonda ham inqilobiy tanglikning barcha alomatlari har tomonlama pishib etildi.

Bu inqilobiy tanglik 1917-yil 27-fevralda Petrograd da chor monarxiya tuzumining agʻdarilishiga olib keldi. Mamlakatda ikki hokimiyatchilik vujudga keldi. Bir tomonda knyaz Lvov boshchiligida burjua-pomeshchiklar hukumati – muvaqqat hukumat, ikkinchi tomondan esa, ishchi va dehqonlarning demokratik diktatura organi boʻlgan ishchi, dehqon va askar deputatlari soveti ish boshladi. Ishchi, dehqon va askarlar sovetiga mensheviklar, kadetlar va eserlar boshchilik qildilar.

Rossiyada 300 yildan ziyod hukmronlik qilgan Romanovlar sulolasining taxtdan agʻdarilishi mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va maʼnaviy hayotiga jiddiy taʼsir qildi.

Inqilob gʻalabasini Rossiya fuqarolari zoʻr shod-u xurramlik bilan qarshi oldilar. Chunki uning ezgu shiori ozodlik, tenglik va birodarlik edi. Fevral inqilobi asrlar osha Rossiyaning barcha mehnatkash va mazlum xalqlariga baxt-saodat yoʻlini koʻrsatdi, katta-kichik millatlarga oʻz taqdirini oʻzi hal qilishiga imkoniyat yaratdi, vijdon erkinligini joriy qildi, mahalliy idoralarni saylashda umumiy bevosita teng va yashirin ovoz berishni yoʻlga qoʻydi. Muvaqqat hukumat mustamlakalardagi yerli xalq vakillaridan front orqasidagi ishlarga mardikorlikka olishga chek qoʻydiki, bu tadbirlar millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qatʼi nazar barcha xalqlarning xohish-istaklariga javob berar edi. Rossiyadagi mavjud oʻn bitta partiya oʻz faoliyatini erkin olib bora boshladi. Xullas, qisqa muddat ichida fevral inqi-

**Aleksey Nikolayevich
Kuropatkin –**

1916-yil 4-avgustdan 1917-
yil 18-iyungacha Turkiston
general-gubernatori

lobi tufayli Rossiya harbiy-feodal monarxistik davlatdan dunyodagi ilg'or demokratik davlatlardan biriga aylandi.

Fevral inqilobi Rossiyaning xalqaro maydondagi ahvoliga ham jiddiy o'zgarishlar kiritish imkoniyatini yaratdi. Inqilob tufayli Rossiya uzoq davom etayotgan jahon urushidan chiqib ketishi va mamlakat fuqarolarining ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishi mumkin edi. Umuman aytganda, fevral inqilobi jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanish qonunlaridan kelib chiqqan hayotiy zarurat bo'lib, u tom ma'nodagi xalq inqilobi edi. Shu bois fevral inqilobining bu g'alabasini Turkiston xalqlari ham zo'r xursandchilik va katta umidlar bilan kutib oldilar. Podsho Nikolay II ning taxtdan ketganligi to'g'risidagi xabar Toshkentga 28-fevralda kechasi yetib keldi. Ammo Turkiston general-gubernatori Kuropatkin monarxiyaning qayta tiklanishidan umidvor bo'lib, bu xabarni xalqqa bildirishni istamadi. 3-martda fevral inqilobining g'alabasi to'g'risidagi telegramma matbuotda bosilgach, uning siri fosh bo'ldi. Bu inqilobga nisbatan Turkiston jadidlari ham xayrixohlik hissi bilan qarab baho berdilar. Jumladan, endigina 19 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon fevral inqilobini 1789–1793-yillardagi buyuk fransuz inqilobiga o'xshatgan edi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida Turkiston o'lkasida milliy-ozodlik harakatlari avj olib ketdi. O'lkaning yirik shaharlari: Toshkent, Samarqand, Skobelev (Farg'ona), Andijon, Kogon, Namangan, Qo'qon, Petro-Aleksandrovsk (To'rtko'l) va boshqa joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar bo'ldi. Fevral inqilobi haqidagi xabar matbuotda e'lon qilingan kuniyoq Toshkentda katta miting va namoyish bo'ldi. Namoyish qatnashchilari shaharning Skver (hozir

Munavvar Qori Abdurashidxonov

Amir Temur xiyoboni) va So'borniy (hozirgi Mustaqillik) maydonlari tomon ko'chalar bo'ylab bayroqlar ko'tarib, ashulalar aytib yurish qildilar. 5-martda Samarqand shahrida ko'p ming kishilik miting uyushtirildi. Kogon (Buxoro)dagi namoyishchilar soni 6 ming kishiga yetdi. 7-martda Petro-Aleksandrovskda bo'lgan ommaviy mitingda Amudaryo garnizoni askarlari ham qatnashdilar. Amudaryo bo'limining boshlig'i va shahar pristavi mitingni tar-

qatishga harakat qildi. Bunga javoban miting qatnashchilari ularni qurolsizlantirib, qamab qo'ydilar.

Askarlarning namoyish chiqishlari 10-martda Samarqand shahrida ham bo'ldi. Unda 12 mingga yaqin kishi qatnashdi. Xullas, mehnatkashlar ommasi va askarlarning ommaviy miting va namoyishlari Turkiston o'lkasining boshqa hududlarida butun mart oyi davomida va undan keyin ham to'xtamadi. Albatta, bu miting va namoyishlarning tashabbuskorlari va faol qatnashchilari asosan Rossiyadan Turkistonga kelgan o'zga millatlarning vakillari edilar. Ammo bundan tub yerli mahalliy xalqlar bunday miting va namoyishlardan chetda turdilar degan xulosa chiqmaydi. Turkiston o'lkasining bir qator uyezd va shaharlarida jadidlar va ulamolar rahbarligida tub yerli aholi qatnashgan miting va namoyishlar bo'lib o'tdi. Jumladan, 6, 9 va 13-mart kunlari Toshkentning Eski Jo'va, Shayxontohur va boshqa mavzellarida jadidlar tashabbusi bilan mahalliy aholining ko'p ming kishilik miting va namoyishlari uyushtirildi. Demokratik inqilob va uning maqsad-vazifalariga katta umidvorlik bilan qaragan jadidlar, mehnatkashlar ommasini milliy istiqloq, erk va ozodlik uchun milliy birlik, jipslik va ahillikka chaqirdilar. Ana shunday mitinglardan biri 1917-yilning 9-martida Toshkentning Chorsu maydonida bo'lib o'tdi. Jome masjidi oldida to'plangan 20 ming kishilik mitingni jadidlarning «Turon» jamiyati uyushtirdi va unga Munavvar Qori Abdurashidxonov, Islombek Xudoyorxonov va boshqa jadidlar rahnamolik qildilar. Ana shunday miting Andijonda, Jome masjidi oldida bo'ldi. Unda «Taraqqiyparvar»chi 27 yoshli Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev nutq so'zlab, fevral inqilobi mohiyatini tushuntirib berdi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida o'lka musulmonlarining ommaviy harakatlari Qo'qon, Namangan, O'sh, Jalolobod, Samarqand, Andijon, Kattaqo'rg'on muzofotlari va boshqa hududlarda ham sodir bo'ldi. Turkiston o'lkasidagi ana shu ommaviy chiqishlar va xalq harakatlari ta'siri ostida birin-ketin sovetlar vujudga kela boshladi. Turkistonda ishchi deputatlarining birinchi soveti Toshkentda 1917-yil 2-martda O'rta Osiyo temir yo'li Bosh

Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev

ustaxonasida rus ishchilari tashabbusi bilan tashkil etildi. Sovet tarkibiga shu kuni bo'lib o'tgan mitingda 12 kishi saylandi. Bunday sovetlar Toshkent shahrining boshqa zavodlari, ustaxonalari, korxonalar va jamoat tashkilotlarida ham saylandi. 3-mart kuni mazkur muassasalardan saylangan vakillardan Toshkent ishchi deputatlari Soveti tuzildi. 4-martda askar deputatlarining Toshkent soveti tashkil topdi. Mart oyining oxirlarida Toshkent ishchi deputatlari soveti bilan askar deputatlari soveti birlashdi. Ular o'zaro birlashib, «Nasha gazeta»ni chiqarishni yo'lga qo'ydilar. Gazetaning birinchi soni 1917-yil 2-aprelda bosmadan chiqdi.

Fevral inqilobining dastlabki kunlaridanoq ishchi va askar deputatlari sovetlari Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon), Andijon, Namangan, Qo'qon, Skobelev va boshqa shaharlarda ham vujudga keldi. Faqat mart oyining o'zida Turkistonda 75 ishchi va askar deputatlari sovetlari faoliyat ko'rsata boshladi. Bu Umumrossiya ko'rsatkichining 13,5 foiziga teng (Rossiyada jami 600 ta sovet tashkil etilgan) edi.¹ Ammo bu sovetlar tarkibidagi a'zolar asosan yevropalik aholi vakillaridan bo'lib, uning rahbariyatida mahalliy millatlarning vakillari umuman yo'q edi. Buni Toshkent Soveti rahbariyati misolida ko'rsa ham bo'ladi. Toshkent soveti rahbarligiga I.Belkov, A.Pershin, A.Lyapin, A.Kazakov, N.Kaluginlar saylandilar. 6-martda saylangan Andijon ishchi va askar deputatlari soveti hay'atiga V.Chaykin (rais), ishchi Pershin, askar Maslov (o'rinbosarlar) kirgan edi. Sovetning 7 a'zosidan 4 tasi ishchi, 3 tasi askar bo'lib, ularning hammasi Yevropa millatiga mansub kishilar edilar.²

Shaharlar bilan bir qatorda viloyatlarda ham sovetlar shakllana bordi. Turkiston o'lkasida mana shunday sovetlardan birinchisi 1917-yil mart oyining o'rtalarida vujudga kelgan Farg'ona viloyati soveti bo'ldi. Aprel oyida Sirdaryo viloyat soveti, may oyida Samarqand viloyat soveti vujudga keldi. Turkiston o'lkasi sovetidan tortib to viloyatlar, shaharlar va uyezdlar sovetlarigacha barcha rahbarlik lavozimlarini Rossiyaning markazida tashkil etilgan mensheviklar va eserlar partiyalariga mansub bo'lgan Yevropa millati vakillari egallagandilar. Jumladan, Turkiston o'lkasi sovetining raisi menshevik M.Fiterman, rais o'rinbosari sifatida menshevik G.Broydo, Farg'ona viloyati sovetiga eserlardan V.Chaykin, V.Doriomedov, L.Mayevskiylar saylandilar. Toshkent, Andijon shaharlari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham xuddi ana shu

¹ Шамсутдинов Р. К вопросу об особенностях становления и развития Советов в Средней Азии и Казахстане (1917–1925 гг.) «История СССР». М. 1985. № 5.

² «Туркестанский голос», 1917, 20 марта, №27.

vaziyat boʻlganligi haqida yuqorida taʼkidlandi. Bu davrda bolshheviklar vakillari Turkistondagi sovetlarda hech qanday taʼsirga ega emas edi.

Mahalliy tub yerli aholi tili, dini, urf-odati, maqsad-muddaosi boshqa boʻlgan Yevropa millati vakillari bosh boʻlgan mazkur sovetlarga ergashmadi, ularga ishonmadi, begonasirab qaradi. Mahalliy aholi asosan musulmon ulamolari va jadidlar tashabbusi bilan va ular rahbarligida tashkil etilgan musulmonlar sovetlariga ergashdilar va ularni qoʻllab-quvvatladilar. Bunday sovetlar Toshkentning Eski shaharida, Samarqand, Sirdaryo, Fargʻona, Andijon va boshqa viloyatlarda tashkil topdi. Musulmon ishchi-dehqon sovetlari oʻz majlislarida harakat birligini taʼminlash va ommaning siyosiy kurashiga boshchilik qilish maqsadida siyosiy tashkilot tuzishga kirishdilar. Ana shunday tashkilotlardan dastlabkisi «Shoʻroyi Islom» edi. 1917-yil 14-martda Toshkentda «Shoʻroyi Islom»ning majlisi boʻldi. Unda tashkilot faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi 15 kishidan iborat rayosat saylandi. Rayosatni jadid rahbarlaridan biri Munavvar Qori Abdurashidxonov boshqardi¹. Rayosat aʼzolariga shoir Fitrat, II Davlat dumasining aʼzosi Abdulvohid Qori va milliy boylardan Mirkomilboy Mirmoʻminboyev, Ahmadbek Hoji Temirbekov, jadidchilardan Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy, Salimxon Tillaxonovlar saylandilar. «Shoʻroyi Islom» va uning markaziy rayosati Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta oʻrin tutdi. Turkistonning turli shahar va qishloqlarida «Shoʻroyi Islom»ning quyi shuʼbalari tashkil topdi. «Shoʻroyi Islom»dan tashqari Toshkentda tashkil etilgan «Turon», «Ittihad va taraqqiy» tashkilotlari, Andijon shahrida «Ozod xalq», «Hurriyat», «Maʼrifat», «Muftahul maorif» va boshqa tashkilotlar, Samarqandda «Muravajjul Islom», «Musulmon mehnatkashlari ittifoqi», Kattaqoʻrgʻonda «Ravnaqul Islom», «Guliston», Xoʻjandda «Muinut tolibin» kabi tashkilot va toʻgaraklar yuzaga keladi. Bundan tashqari, oʻlkaning katta shaharlarida «Soveti Islom», «Ulamo», «Turon», «Tujjor» «Musklub» («Musulmonlar klubi») kabi tashkilotlar ham harakat maydoniga keldilar. Bu bejiz emas edi, albatta. Chunki jadidlar harakatining rahnamolaridan biri Mahmudxoʻja Behbudiyning shiori «Haq olinur, berilmas» boʻlsa, Munavvar Qori Abdurashidxonov shiori «Hurriyat olinur, berilmas» edi.

«Shoʻroyi Islom» va yuqorida keltirilgan tashkilot va jamiyatlar oʻz matbuot organlarini tashkil qildilar. Bular: Toshkentda

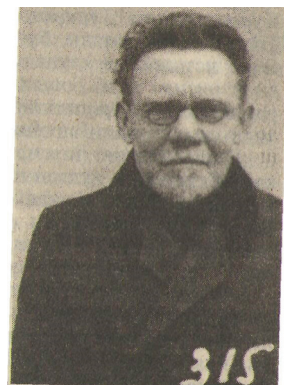
¹ Oʻzbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. Bosh muharrir I.M.Moʻminov. – T.: «Fan», 1971, 53-bet.

«Xurshid», «Sadoyi Turkiston», «Turon», «Turk eli», «Najot», «Kengash», «Sho'royi Islom», «Ulug' Turkiston», Samarqandda «Oyina», «Hurriyat», Buxoroda «Turon», «Buxoroyi Sharif», Qo'qonda «Sadoyi Farg'ona», «Tirik so'z», «Kengash», «Yurt», «Hurriyat», Farg'onada «Farg'ona nidosi», Namanganda «Farg'ona sahifasi» va boshqa gazeta-jurnallar edi. Mazkur ommaviy axborot vositalari sahifalarida milliy istiqlol vazifalari ommada o'rtasida keng muhokama qilindi, targ'ib etildi. Bu dasturiy vazifalarning asosiy yo'nalishlari «Sho'royi Islom» tashkilotining tashabbusi bilan 1917-yil 16-aprelda Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlarining birinchi qurultoyida ishlab chiqildi. Unda Turkiston o'lkasi mahalliy aholisi vakillaridan 150 kishi ishtirok etdi.

Qurultoy hay'ati tarkibida Munavvar Qori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sherali Lapin, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sobirjon Yusupov, Ahmad Zaki Validiy, Sodiq Sattarov, Islom Shoahmedov, Serikboy Akayev, Ahmadbek Qo'yoqarov, Abdurahmon O'razayev, Mulla Abduljabbor Mahmudovlar a'zo edi. Qurultoy ishida muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi rahbari N.Shchepkin va qo'mita a'zolari A.Davletshin, S.Maqsudiy, M.Tinishboyevlar ham ishtirok etdilar¹.

Ahmad Zaki Validiy

Badim Afanasyevich
Chaykin

Qurultoy kun tartibiga Muvaqqat hukumatga munosabat, Rossiyadagi boshqaruv shakli, Butunrossiya Ta'sis majlisiga tayyorgarlik, Turkistonda mahalliy fuqarolik muassasalari, o'lkadagi diniy muassasalar, moliyaviy ishlar, oziq-ovqat masalasi, urushga mardikorlar munosabati masalasi, o'lka «Sho'royi Islom» tashkilotini tashkil etish, umumrossiya musulmonlari qurultoyiga vakillar saylash, yer va suv ishlari, maktab, madrasa va vaqf ishlari masalalari qo'yilgandi.

Qurultoy Rossiyada boshqarishning bo'lajak shakli va Turkiston musulmonlarining tashkiliy birdamligi masalasiga alohida ahamiyat berdi. Mazkur masala

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston Muxtoriyati. – T.: «Ma'naviyat», 2000. 66–67-betlar.

haqida soʻzga chiqqan Ahmad Zaki Validiy federatsiya gʻoyasini ilgari surdi. Bu gʻoyani Mahmudxoʻja Behbudiy, Obidjon Mahmudov, Muhammadjon Tinishboyev va eser Vadim Chaykinlar qoʻlladilar. Sadri Maqsudiy, Kabir Bakir va boshqalar esa «Demokratik Rossiya Respublikasi» gʻoyasini ilgari surdilar. Bu gʻoyani Munavvar Qori Abdurashidxonov va Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayevlar quvvatladilar.

Obidjon Mahmudov

Qurultoy Turkistonning boʻlajak davlat qurilishi masalalariga ham katta eʼtibor berdi. Munavvar Qori Abdurashidxonov va Sadri Maqsudiylar milliy-hududiy boshqarish gʻoyasi talabiga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha, musulmonlar yer-suv ishlarini boshqarishni oʻzlari uddalay olmaydi. Shu bois hozircha madaniy-maʼrifiy masalalardagina muxtoriyatga erishishning oʻzi yetarlidir. Umuman ushbu masalada yakdillik boʻlmadi: Turkiston, Qozogʻiston, Kavkaz va Qrim musulmonlari vakillari qurultoyda federativ jumhuriyat tarafdorlari boʻldilar. Shu boisdan ular oʻzlarini «federalistlar»¹ deb atadilar. Volgaboʻyi musulmonlari vakillari esa unitar, yaʼni yagona bir butun respublika tarafdori boʻlganliklaridan ular tarixda «unitaristlar»² nomini oldilar.

Qurultoy qatnashchilari demokratik va federativ tamoyillar asosida tayyorlanadigan Rossiyaning boʻlajak konstitutsiyasida musulmonlar uchun teng huquqlar ishlab chiqishga chaqirdilar. Mazkur Konstitutsiyada barcha viloyatlar qatorida Turkiston oʻlkasiga ham muxtoriyat huquqini beradigan Rossiya Federativ Demokratik Respublikasi gʻoyasini ilgari surdilar. Bu gʻoyani amalga oshirish uchun Turkiston xalqiga ittifoq, hamkorlik va birlik kerakligini qurultoy qatnashchilari yaxshi bilar edilar. Turkiston oʻlkasi musulmonlarining birinchi qurultoyi Markaziy rahbar organ – Turkiston oʻlka musulmon sovetini tashkil etish toʻgʻrisida gʻoyatda muhim qaror qabul qildi. Uning birinchi majlisida Mustafó Choʻqayev rais, Munavvar Qori Abdurashidxonov rais muovini, Ahmad Zaki Validiy Toʻgʻon kotib, Mahmudxoʻja Behbudiy, Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayevlar va boshqalar aʼzo etib say-

¹ «Federalistlar» – ayrim mustaqil davlatlarning birlashuvidan tashkil topgan yaxlit bir davlat.

² «Unitaristlar» – qoʻshma, birlashgan, bir butunlikni hosil qiladigan unitar (qoʻshma) respublika.

landilar. Markaziy sovet tashkiliy bo'limiga Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Farid Tohiriy, Tolibjon Musaboy, Ibn Yamin Yanbayev, Muhammadamin Afandizoda, Nizomiddin Asomiy, Abdusami Qori, Murodxo'ja Solixo'ja, Shokirxo'ja Rahimiy, Tuzel Jonboy, Abdulla Avloniy, Salohiddin Muftizoda, Piri Mursilzoda, Muhammadjon Toshxo'jayevlar kirdi. Markaziy sovet qoshida tashkil etilgan yana bir muhim bo'lim maorif bo'limi edi. Uning tarkibiga Munavvar Qori Abdurashidxonov, Zaki Validiy, Burhon Habib, Po'latxon Poshshabekov, Abulqosim Aminzoda, Abdusami Qori, Rustambek Yusufbek, Hoji Ibrohim Tohiriy, Nushiravon Yavunev va boshqalar kirdi.

Markaziy sovet zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq, bir-biri bilan bog'lanmagan, nizom va dasturga ega bo'lmagan jamiyat va tashkilotlarni birlashtirish vazifasi qo'yilgan edi. Bunday jamiyat va tashkilotlar Turkiston o'lkasida juda ko'p bo'lib, har biri o'zicha mustaqil faoliyat ko'rsatar edi. Zaki Validiy To'g'on faqat Toshkent shahrining o'zida 20 ga yaqin jamiyat va tashkilotlar bo'lganligini ko'rsatgan edi. Andijonda shunday jamiyatlar soni 47 taga yetgan. Bu tarqoq jamiyat va tashkilotlarni birlashtirib boshini qovushtirishga qurultoy qaroriga asosan markaziy sovetning joylarda shu'balarining tashkil etilishi g'oyat muhim o'rin tutdi. Samarqand shu'basini M.Behbudiy, Farg'ona shu'basini Nosirxon To'ra, Toshkent shu'basini Munavvar qori Abdurashidxonov boshqardi.

Demokratik ziyolilar va jadidlar ommaga tushuntirdilarki, musulmonlarning kuch-qudrati siyosiy tashkilotdadir. Agar ular ana shu siyosiy tashkilotga birlashmas ekanlar, o'z maqsad-muddaolariga erisha olmaydilar, musulmonlarning muxtoriyat uchun kurashi barbod bo'lishi mumkin¹. Bu borada Zaki Validiy To'g'onning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: «Ma'lumki, hozir dunyoda xalq o'z maqsadiga faqat yaxshi jipslikdagina erishadi. Buning uchun tashkilot kerak. Agar xalq tashkilotga ega bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Yaxshi tashkilotga ega bo'lmagan millat nafaqat muxtoriyatga munosib emas, balki aksincha bunday millat o'lim va inqirozga mahkum bo'latur... Turkiston musulmonlari, qo'lni-qo'lga bering. Va hammamiz bir yo'ldan yurib, bu maqsadni vujudga chiqaring. Birlikda quvvat degan so'zni aslo xotiradan chiqarmang»².

Umuman olganda, qurultoy 1917-yil fevral inqilobining natijasi o'laroq vujudga kelgan muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvat-

¹ «Kengash» gazetasi, 1917-yil, 19-iyundagi soni.

² O'sha joyda.

lash shiori ostida oʻtdi. Tatar jadidlarining faollaridan boʻlgan Sadri Maqsudiy qurultoyda soʻzlagan nutqida muvaqqat hukumatni qoʻllab-quvvatlagani holda turkiy musulmon xalqlari birligi gʻoyasini ilgari surdi. Turkiston oʻlka qurultoyida qatnashgan Muvaqqat hukumatning Turkistondagi vakili kadet N.Shchepkin qurultoyini va uning qatnashchilarini tabrikladi. U oʻz nutqida qurultoyda ilgari surilgan qoidalar bizning dasturimizga toʻla muvofiq keladi va shu boisdan muvaqqat hukumat sizga va sizning qoʻllab-quvvatlashingizga ishonadi, dedi.

Xullas, qurultoy muvaqqat hukumatga toʻla ishonch bildirdi va mahalliy aholini Milyukov, Kerenskiy atrofida jipslashishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Turkistonda voqealarning bu taxlitda rivojlanib borishi kadetlarning mehnatkash omma oʻrtasida taʼsir doirasining kuchayib borayotganligidan darak berar edi. Oʻlka musulmonlari soveti borgan sayin harakat faoliyatini jadal-lashtirdi. 1917-yil 12-iyunda uning majlisi boʻldi va hukumat nizomi qabul qilindi. Mazkur nizomga koʻra «Shoʻroyi Islom», «Ravnaqul islom», «Mirvajul islom», «Muallimlar jamiyati», «Talabalar jamiyati» kabi musulmon jamiyat va tashkilotlari milliy va sinfiy farqlarga qaramasdan viloyat, shahar va uyezd musulmon deputatlari boʻlimlari soveti (Markaziy soveti)ga boʻlinishlari kerak edi.

Shunday qilib, Turkiston milliy istiqloli uchun oʻlkadagi barcha musulmonlarning yagona jabha va yakdil qadami qoʻyildi. Tarixda ilk bor Turkiston oʻlkasi musulmonlari qurultoyi chaqirildi va unda muhim qarorlar qabul qilindi. Qurultoyda asoslangan maqsad va harakatlarning ifodasi oʻlaroq Turkiston musulmonlari Markaziy soveti paydo boʻldi. Bu tashkilot umum Turkiston jamoatchiligi, ayniqsa milliy istiqlol uchun kurashning oldingi safida boruvchi, uning ilgʻor qismi, xususan, jadidlar tomonidan milliy markaz sifatida tushunildi. Albatta, bu katta muvaffaqiyat edi.

Rossiya muvaqqat hukumati Turkistonda mustamlaka tizimini saqlab qolish niyatida dastlab bu yerda eski chor amaldorlarini oʻzgartirishga oshiqcha harakat qilmadi. Muvaqqat hukumatida adliya vazirligida ishlagan, keyinchalik bosh vazir lavozimini egallagan Kerenskiy 1915-yildayoq Davlat dumasida soʻzlagan nutqida: «Turkiston bu Tula yoki Tambov gubernatorligi emas, unga ingliz va fransuzlar oʻz mustamlakalariga qaragandek muomalada boʻlish»¹ kerakligi toʻgʻrisida maslahat bergan edi. U vazirlar bilan boʻlgan kengashda Buxoro amirligi va Xiva xonligining ham yarim mustaqilligini tugatib, ularni Rossiyaga batamom «qoʻshib» olishni

¹ Sodiqov H. Hurriyatdan muxtoriyatgacha. «Fan va turmush», 1993, 2-son, 18-bet.

taklif etdi. Ana shu maqsadlardan kelib chiqqan holda Buxoro amirligi qoshida muvaqqat hukumat rezidenti va Xivada Rossiya harbiy komissari lavozimlari tashkil qilindi.

Muvaqqat hukumat faqat 1917-yil 31-martga kelib Turkiston general-gubernatorligini tugatishga majbur bo'lgan edi va 7-aprelda o'lkani boshqarish uchun muvaqqat hukumatning 9 kishidan iborat Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Buning asosiy sababi shundaki, Turkiston general-gubernatori Kuropatkin muvaqqat hukumatga zimdan bo'ysunmasdan, «tub yerli musulmonlar qo'zg'olon ko'tarmoqchi» degan mish-mishlarni tarqatib, amalda hukumatga qarshi harbiy qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida maxfiy buyruq beradi. Bu sir ochilib qolgach, 1917-yil 31-martda Kuropatkin qamoqqa olinadi va Sankt-Peterburgga jo'natiladi.

Fuqarolar vakillaridan yangi tashkil etilgan Turkiston qo'mitasining raisligiga kadetlar (konstitutsion demokratlar) partiyasi arboblardan bo'lgan N.Shchepkin tayinlandi. Mazkur qo'mita tarkibiga Muvaqqat hukumatga sadoqatli bo'lgan musulmon vakillaridan 4 kishi kiritildi. Bular: general mayor Abdulaziz Davlatshin, Sadri Maqsudiy (Sodir Maqsudov), Muhammad Tinishboev va Alijon Bukeyxanov (To'rg'ay viloyati komissari)lar edilar. Ularning hammasi Rossiya Davlat dumasiga a'zo edilar. Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi o'zining tashkil topgan kunidan boshlab o'lkada markaziy hokimiyatning vakili sifatida ish ko'rishga kirishdi, viloyatlar, shaharlar va uyezdlarda o'zining mahalliy boshqarish idoralarini shakllantirdi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, 1917-yil fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Rossiyaning o'zida ikki hokimiyatchilik vujudga kelgan bo'lsa, Turkistonda uch hokimiyatchilik qaror topdi. Ular:

Birinchisi, Turkiston musulmonlarining Markaziy soveti, uning joylardagi shu'balari edi.

Ikkinchisi, Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkistondagi vakili – Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi va uning joylardagi idoralari.

Uchinchisi, Ishchi dehqon va askar deputatlarining Turkiston o'lka soveti va joylardagi sovetlar. Ularning tarkibi aksariyat ruslardan iborat bo'lgan. Kuchlarning bu xildagi taqsimoti O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik harakatning asosan ikki yo'nalishda rivojlanib borganligini ko'rsatadi. **Birinchi yo'nalish** nomilliy yo'nalish bo'lib, ikki xil ko'rinishda faoliyat ko'rsatganligidan qat'i nazar uning asl va bosh maqsadi bir edi, u ham bo'lsa, qanday usul va shaklda bo'lsa-da turli xildagi hiyla va nayranglarni ishga solib,

Turkistonni Rossiya mustamlakachiligi asoratida saqlab qolish, oʻl-kada buyuk rus millatchiligi siyosatini olib borishdan iborat edi. Bu yoʻnalish muvaqqat hukumatning Turkiston qoʻmitasi va ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston oʻlka Soveti shaklida namoyon boʻldi.

Ikkinchi yoʻnalish milliy demokratik, milliy-ozodlik, milliy mustaqillik harakati koʻrinishida namoyon boʻldi. Bu yoʻlni Turkiston musulmonlari soveti atrofida uyushgan Turkiston oʻlkasining ilgʻor va progressiv qarashdagi vatanparvar, istiqloлча ziyolilar va islom dini ulamolari boshqardilar. Kuch va qudrat oʻlka musulmonlari markaziy soveti tomonida boʻlib, uni mahalliy xalqning koʻpchiligi qoʻllayotgan edi. Chunki u ilgari surgan dastur va gʻoyalar mahalliy xalqning talab-ehtiyojlari va qiziqishlariga toʻla javob berar edi. Birinchi yoʻnalishdagi harakatga esa mahalliy xalq ergashmadi, ularni chaqirilmagan mehmonlar, bosqinchi, tili, dini, urf-odati, madaniyati, tarixi boshqa kofirlar deb qaradi. Ayniqsa ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston oʻlka sovetlari ilgari surgan dastur va gʻoyalar mahalliy tub yerli aholi uchun tushunarsiz va begona edi. Unda musulmonlar qurultoyining muvaqqat hukumatga ishonch bildirib qabul qilgan qarorini qanday baholamoq kerak? Buni vahtinchalik ishlatilgan uzoq kelajakdagi maqsadni koʻzlab ilgari surilgan oqilona taktik yoʻl deb hisoblash mumkin va u quyidagi holatlar bilan oʻlchanadi: birinchidan, bir vaqtning oʻzida ikki jabhada: ham muvaqqat hukumat va ham ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlarga qarshi turishi katta mushkulliklar keltirib chiqarar edi. Ikkinchidan, fevral inqilobi gʻalabasidan soʻng muvaqqat hukumat ilgari surgan dastur va talablar Turkiston xalqlarining oʻsha davrdagi talab-ehtiyojlariga mos boʻlib tushayotgan edi. Chor Rossiyasi zulmi iskanjasida azoblardan qalbi tilka-pora boʻlgan Turkiston xalqi muvaqqat hukumat misolida maʼlum maʼnoda boʻlsa-da oʻz orzu-umidlarining roʻyobga chiqishiga ishongisi kelayotgandi. Musulmonlar qurultoyi ishlab chiqqan va hayotda amalga oshirilgan taktik yoʻl toʻgʻri boʻlib chiqdi.

Biroq Turkiston musulmonlari markaziy soveti oʻlkada mustamlakachilik tartib-qoidalarini saqlab qolishga jon-jahdlari bilan astoydil harakat qilayotgan kelgindi kuchlarga nisbatan umumiy maqsad yoʻlida sust harakat qildilar, «moʻtadil» faoliyat koʻrsatdilar. Professor Saidakbar Aʼzamxoʻjayevning xulosasiga koʻra: «Moʻtadillik oʻlka musulmon soveti faoliyatiga xos xususiyat edi... Biroq voqealarning rivojlanish jarayoni markazning ish shaklida va usullarida koʻp safarbarlikni, qatʼiylilikni va taktik oʻzgarishlarni

talab etardi»¹. Biroq ular 1917-yilning dastlabki oylarida Turkistonning muxtor qurilishiga oid biror-bir tadbirni yoki amaliy faoliyatni o'rtaga qo'ymadi, tashabbuskorlik va ijodkorlik yetishmadi.

O'lka musulmon soveti faoliyatining talab darajasida rivojlanmaganligining yana bir sababi tashkilot qatnashchilarida harakat birligining bo'lmaganligidir. Bularning hammasi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasining nochorligi bilan xarakterlanadi.

Turkiston o'lkasi mehnatkashlari hayotida Butunrossiya musulmonlarining qurultoylari ma'lum darajada iz qoldirdi. **Birinchi qurultoy** 1917-yil 1–2-may kunlari Moskvada bo'lib o'tdi. Uning faoliyatida deyarli barcha siyosiy oqimlar: o'ng konservatorlardan tortib to so'l radikal sotsialistlargacha ishtirok etdi. Qurultoy ishida Turkiston, Buxoro va Xivadan musulmon vakillari – Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayeov, Islom Shoahmedov, Sobir Yusupov va boshqalar qatnashdilar.

Qurultoyda bir qator muhim qarorlar qabul qilindi. Bular dan biri davom etayotgan urushga munosabat masalasi edi. Qabul qilingan qarorda butun dunyodagi musulmonlar Yevropa imperializmining qurboni bo'lib qolayotganligi, xalqaro qirg'inbarot urushlarning ham bosh sababchisi imperialistlar ekanligi qayd etildi, millat va xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi asosida darhol anneksiya² va kontributsiyasiz³ sulh tuzish talabi qo'yildi. Shuningdek, qurultoy 8 soatlik ish kunini joriy etish, ishchi musulmon soveti tuzish, Yettisuvdagi mahalliy aholining ko'chirilishini to'xtatish va yerlarni tortib olishni bas qilish, ona tilida o'qitiladigan maktablar tarmog'ini kengaytirish, diniy ehtiyojlar uchun muvaqqat diniy idora tuzish, muvaqqat hukumat ichki siyosatida musulmon aholi manfaatlarini, ayniqsa yer va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv kabi masalalarda himoya qilishga qaror qildi. Qurultoy musulmon xotin-qizlar masalasida maxsus qaror qabul qildi. Unda shariat bo'yicha ayollar teng huquqqa ega ekanligi ko'rsatildi. Shu sababdan ular shariat bo'yicha siyosiy, ijtimoiy-jamoat ishlari va saylovlarda erkaklar bilan teng huquqli asosda qatnashadilar deyildi⁴.

Barcha mintaqaviy partiya va tashkilotlar faoliyatini muvofiq-

¹ A'zamxo'jayeov S. Turkiston birligi uchun. – T.: «Fan», 1995, 6-bet.

² Anneksiya – bosib olish.

³ Kontributsiya – tovon to'lash.

⁴ Диманштейн С. Революция и национальный вопрос, III. – Москва, 1930, стр. 16–17.

lashtirish va Rossiya musulmonlarini boshqarishni amalga oshirish uchun Butunrossiya taʼsis majlisi chaqirilgunga qadar qurultoy Butunrossiya musulmonlar sovetini sayladi. Uning ijroiya qoʻmitasi tarkibiga Turkistondan oʻlka musulmonlar soveti aʼzolari Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev va Islom Shoahmedovlar kirdilar.

Qurultoyda Rossiya milliy davlat qurilishi masalasida qizgʻin bahslar boʻldi. Ushbu masalada qurultoy qatnashchilari ikkiga boʻlinib ketdilar. Ulardan biri markazchilik tamoyilini himoya qilib, demokratik Rossiya tarkibida hududiy-madaniy muxtoriyat huquqi tarafdori edi. Ikkinchi guruh vakillari esa Rossiya federatsiyasi tarkibida musulmon xalqlariga hududiy muxtoriyat berilishiga moyillik bildirdi.

Qurultoyda keskin va davomli bahs-munozaralardan soʻng ushbu masalada quyidagi qaror qabul qilinadi:

«Rossiyada musulmon xalqlari manfaatlarini koʻproq taʼminlovchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy federativ asosdagi demokratik respublika deb tan olinsin: muayyan hududga ega boʻlmagan millatlar milliy-madaniy muxtoriyatdan foydalanadi»¹. Bundan koʻrinadiki, jadidlar sovet tarixchilari soxtakorlik bilan tuhmat qilganlaridek, «Turkistonni Rossiyadan ajratib olishni», «Buyuk Turkistonni barpo qilishni» oʻz oldilariga bosh maqsad qilib qoʻymaganlar, balki Rossiya tarkibida muxtoriyat uchun kurashganlar. Bu fikrni Mahmudxoʻja Behbudiyning «Haqiqatning bayoni» maqolasidagi quyidagi jumlar yanada aniqroq va ravshanroq ifodalaydi: «Biz istaymizki, bugun Rossiya musulmonlari muxtoriyat (federatsiya) usuli yuzasidan tiriklik qilsunlar... Rusiyadan ajralmagan holda muxtoriyatli maishatni vujudga keltirmoq uchun biz Rusiya musulmonlari alxusus biz Turkiston musulmonlariga lozimki, avvalo qadim² va jadid nizo lafzisini qoʻyib oʻzaro ittifoq istasak. Biz istaymizki, Turkiston musulmonlari bundagi Rusiya, yahudiy va boshqalar qoʻshilgan holda oʻz boshlariga Rusiyaning bir parchasi hisoblana turgʻon Turkiston hukumini (hukumatini) taʼsis etsak, oʻzimiz majlis muborovatimiz (parlamentlarimiz) boʻlsin desak. Turkiston musulmonlari shariat va odatlariga, oʻz qonun va dinlariga muvofiq tiriklik qilsinlar. Turkiston yahudiy,

¹ Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920). – Оксфорд, 1985 г.

² Istiqol uchun kurash tarafdorlarining bir guruhi oʻzlarini «qadimiylar» deb atashar edi. Ular ruhoniyyat tarafdorlari sifatida maydonga chiqdilar va muxtoriyatga qarshi yagona va mustaqil Turkiston gʻoyasini ilgari surdilar. Qadimiylar 1917-yil iyundan boshlab jadidlardan ajralib chiqadi va «Shoʻroyi Ulamo» nomi bilan oʻz mustaqil tashkilotlarini tuzadilar.

nasroniy va musulmonlari uchun hammalarining manfaatlarini e'tiborga olaturg'on qonunlar tuzilsin»¹.

Mahmudxo'ja Behbudiy Butunrossiya musulmonlarining Moskvadagi qurultoyiga qadar ham muxtoriyat tarafdori bo'lgan. U 1917-yil aprel oyida Turkiston o'lkasi ijroiya qo'mitasi qurultoyida rus shovinisti Geodakovning «...madaniy xalqlarga muxtoriyat, qolganlariga esa,... (qirg'iz, sartlarga), madaniyatga ega bo'lishlari bilan muxtoriyat berilishi» haqidagi fikriga norozilik bildirib bunday degan edi: «Yerlik dehqonlar rus dehqonlaridan qolishmaydi, g'arbiy viloyatlardan qochgan kelgindilardan esa ustun. Turkiston fuqarosining madaniy qoloqligida fuqaro emas, o'lkani tish-tirnog'i bilan jaholatda ushlagan eski mustamlaka tuzumi aybdordir»².

Turkiston o'lkasi xalqlari hayotida 1917-yil 21–31-iyul kunlari Qozon shahrida o'z ishini olib borgan Butunrossiya musulmonlarining **ikkinchi qurultoyi** qabul qilgan qarorlar katta o'rin tutdi. Jumladan, qurultoy qarorida Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrimda boshqaruv shaklini mazkur o'lkalar aholisining o'zi hal qilsin, deyiladi. Ichki Rossiya va Sibir musulmonlari uchun esa keng milliy-madaniy muxtoriyat talabi qo'yiladi.

Qurultoyning qabul qilgan muhim qarorlaridan biri musulmon qo'shinini yaratish haqidagi qaror edi. Bu ishni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarish uchun Butunrossiya markaziy harbiy sovetini tashkil qilishga qaror qilindi.

Qurultoy kun tartibida agrar masala yetakchi o'rinlardan birini egalladi. Ushbu masalada so'zga chiqqan Turkiston vakili Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev o'lkadagi xalq ommasining og'ir ahvolini ochib tashladi. Gap shundaki, chor Rossiyasi davrida ham, muvaqqat hukumat davrida ham mustamlakachilarning mahalliy xalqqa nisbatan munosabatida o'zgarish bo'lmadi, ularni ezish, kamsitish va qirg'in qilish davom etdi. General Kuropatkin mustamlakachi shovinistlarga qurol tarqatganligi oqibatida 1917-yil aprel oyiga qadar o'lkadagi qirg'iz va qozoq millatlariga mansub xalqlardan 50 ming aholi xunrezlik qurboni bo'lgan. Bu jinoyati uchun Turkiston musulmonlari Kuropatkini sudga berdilar. Ammo bundan hech qanday natija chiqmadi. Na muvaqqat hukumat, na ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlari mahalliy ommaning arz-dodiga quloq soldi. Yerning xalq mulki ekanligini qayd qilgan qurultoy agrar masalani uzil-kesil hal qilishni Ta'sis majlisi chaqirilguncha qoldirib turishga qaror qildi.

¹ «Ulug' Turkiston» gazetasi. 1917-yil, 12-iyun.

² «Туркестанский курьер», 1917-yil, 14-aprel.

Turkiston o'lkasidagi taraqqiyparvarlar, jadidlar bilan diniy arboblardan, qadimiyatchilar o'rtasida yuz bergan bo'linish boshqa masalalarda bo'lgani singari mazkur qurultoyda ham yagona jabha bo'lib harakat qilishga imkon bermadi.

Xususan qurultoyda xotin-qizlarga munosabat masalasi ko'riganda bu yaqqol ko'zga tashlandi. Taraqqiyparvarlar ayollarning siyosiy huquqlarini erkaklar bilan tenglashtirish tarafdori edi. Qadimiychilar esa bunday qarorning qabul qilinishiga qarshi turdilar. Ammo qurultoyda taraqqiyparvarlar ustun keldilar.

Jadidlar bilan qadimiychilar o'rtasidagi bo'linishning asl mohiyati va sabablari Turkiston o'lkasining mustaqilligini ta'minlash masalasi va unga erishishning taktik yo'llaridagi ikki xil yondashuv edi. Ruhoniyat vakillari bo'lgan qadimiychilar nasroniylarga, Rossiya mustamlakachilariga qarshi kurash yo'li bilan mustaqillikni qo'lga kiritishga chorlar edilar. Ilg'or ziyolilar, jadidlar esa bu yo'lga qarshi chiqdilar. Ular qurolli kurash yo'li xalqni og'ir ahvolga solib qo'yishi mumkin, deb hisobladilar. Natijada ikkala guruh 1917-yil iyun oyining o'rtalarida milliy mustaqillik jabhasida yagona kuch bo'lib maydonga chiqish imkoniyatidan mahrum bo'ldi va ular bo'linib ketdi. Bundan Turkiston o'lkasi zarar ko'rdi.

Turkiston o'lkasi milliy mustaqilligining dushmani bo'lgan Rossiya mustamlakachilari esa bu qulay vaziyatdan ustalik bilan foydalandilar. Yagona jabhaning bo'linishi tobora chuqurlashib bordi, ular endi bir-biriga qarshi muxolifga aylandi. 1917-yilning o'rtalarida qadimchilar «Sho'royi Islom»dan chiqib «Sho'royi ulamo» jamiyatini tuzdilar. Ular o'z g'oya va qarashlarini tashviqot qilish uchun «Al-Izoh» jurnalini ta'sis etdilar. Jurnalning muharrirligini Abdumalik Hoji Nabiyeov olib bordi. Uning birinchi soni 1917-yil 19-iyunda chiqdi. Jami bo'lib jurnalning 31 soni matbuot yuzini ko'rdi va 1918-yil may oyida Turkiston sovet respublikasi xalq komissarlari kengashi buyrug'i bilan yopib qo'yildi. Uning sahifalarida qadimchilar Qur'oni karimdan oyatlar keltirib, eski turmush tarzi va o'rta asr munosabatlarini himoya qildilar, taraqqiyot yo'lidagi har qanday yangi fikrni tanqid qildilar. O'sha paytda jadidlar bosh bo'lgan «Turon» gazetasi ayollar maktabini ochish, ularni ijtimoiy-siyosiy hayotga keng jalb qilishni targ'ib qilayotgan edi. Bunga javoban «Al-Izoh» o'z sahifalarida «Turon»ga qarshi fikr bildirib, gazetada maqolalar bilan chiqqan mualliflarni «xudo yo'lidan toygan»likda aybladi. Jadidchilarning yirik vakillaridan bo'lgan Mirmuhsin Shermuhammedov «Turon» gazetasida mutaassib ulamochilarni tanqid qilgani uchungina dahriylikda ayb-

lanadi va qozixonada kaltaklanadi. Bu ham yetmagandek, uni o'lim jazosiga hukm qiladilar, so'ng hukm 18 oylik qamoq jazosi bilan almashtiriladi.

Turkiston milliy istiqlool kuchlarining yagona jabhasi nihoyatda noqulay paytda, Toshkent shahar dumasiga saylovlar e'lon qilingan paytda bo'lindi. O'tkazilgan saylov «Sho'royi ulamo»ning musulmon aholi o'rtasida katta ta'sirga ega ekanini ko'rsatdi. Saylov natijalariga ko'ra, Toshkent shahar dumasidagi jami 112 o'rindan 64 tasi ulamochilarga, 11 tasi «Sho'royi Islom» vakillariga, 24 tasi eserlarga va 5 tasi sotsial-demokratlarga tegdi. Umuman, duma saylovlarida mahalliy aholi jami 74 ovozga, yevropaliklar esa 26 ovozga ega bo'ldilar. Milliy tashkilotlarning bunday muvaffaqiyati Turkiston o'lkasining boshqa shaharlaridagi duma saylovlarida ham kuzatildi. Chunonchi, milliy tashkilot vakillari Samarqand dumasidagi 75 o'rindan 59 tasini, Andijon dumasidagi 97 o'rindan 84 tasini egallab oldilar. Bu juda katta yutuq edi. Ammo bu muvaffaqiyatdan milliy tashkilotlar o'zaro birlik va ahillik bo'lmaganligi bois foydalana olmadilar. Bundan Turkistonning yevropalik aholi vakillari foydalandilar, qadimchilar misolida mahalliy xalqni siyosiy jihatdan yetilmaganlikda aybladilar.

Vatan taqdiri hal bo'layotgan ana shu murakkab sharoitda jadidlar yana tashabbus ko'rsatdilar. Ular milliy istiqlool manfaatlari yo'lida xalqni birlashishga, ahillikka chaqirdilar. Bu esa o'z navbatida «Sho'royi Islom» bilan «Sho'royi ulamo» tashkilotlarining birgalikda harakat qilishiga imkoniyat yaratar edi. Jadid shoiri A.Fitrat bunday deb yozgan edi: «Ey Turkiston xalqi, musulmonlari, tangri uchun, payg'ambar uchun, din uchun, millat uchun, keling birlashaylik, oramizdagi shaxsiy tortishmalar, sinfiy ayriliqlardan ko'z yumaylik. Islom dinining qardoshlik va ittihad bog'lari bilan bog'lanaylik. Qo'lni qo'lga beraylik. Haq yo'lida, Vatan yo'lida, millat yo'lida jadidmiz, qadimmiz, mullomiz, boymiz, bir erda to'planaylik»¹. Bunday fikrlarni jadidlardan M.Behbudiy, Munavvar Qori va boshqalar ham ilgari surdilar. Shu maqsadda Ahmad Zaki Validiy va hamrohi Andijonga kelib Mirkomilboy Mirmo'minboyevdan yordam berishini so'raganlar. Ammo u mehmonlarni sovuq qarshilaydi. Faqat 100 tanga bermoqchiligini aytganida navqiron jadid shunday javob qilgan: «*O'zingizga bo'la qolsin yo tilanchilarga sadaqa qilib bering*», Ahmad Zaki Validiy esa qiziqqonlik bilan: «*Bolsheviklar kelsa, shundog'am yaxshigina berasan, hammasini berib qo'yganingni bilmay qolasan*» degan.

¹ A'zamxo 'jaye'v S. Turkiston birligi uchun. 22–23-bet.

Uningcha Mirkomilboy tushunmagan, chunki u hali bolsheviklarni bilmasdi, pul va mol-mulk musodara etilajagini eshitmagan koʻrinadi.

2 oydan soʻng Toshkentni qoʻlga kiritgan shoʻrolar boylarning banklardagi pullarini musodara etgach, Mirkomil: «*Musulmon Shoʻrosi qayerda? Pullarimni Toshkent va Asaka poezd stansiyalarida vagonlarga yuklangan paxtalarimni qutqara olsa, bularning yuzidan oʻnini beraman deb*» xabar joʻnatdi. Bunga javoban Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev «*Molining yuzdan yuzi oʻziga boʻlsin*» deb aytgan. Shundan soʻng Ahmad Zaki Validiy va hamrohi Samarqandga borganlarida ham bu yerdagi boylardan xayrli natija boʻlmagan. Qaytaga oʻrtahol savdogarlardan koʻp pul toʻplangan. Potelyaxov degan bir yahudiy millioneri ham ancha koʻp pul bergan¹.

Xullas, Turkiston oʻlkasidagi milliy istiqlol uchun olib borilgan umumxalq harakatiga jadid taraqqiyparvarlari va islom dini ruхoniylari boshchilik qildilar. Ularning shiori Munavvar Qori taʼkidlaganidek «Ozodlik», «Tenglik» va «Adolat» edi. Bu ezgu shiorlar oʻlka fuqarolarining talab ehtiyojlaridan kelib chiqqan edi.

«Shoʻroyi Islom» va «Shoʻroyi ulamo» tashkilotlarining milliy istiqlol uchun olib borgan kurashlariga «Ittihod» tashkiloti ham xayrixoh edi. Bu tashkilotning rahbarlari Rossiyaga asir tushgan sobiq turk ofitserlari Afandizoda, Rizo afandi, Doniyorbek va boshqalar boʻlib, fevral inqilobidan soʻng Turkistondan borgan mardikorlar bilan birga Turkistonga kelgan edilar. «Ittihodchi»larning Turkistonda mahalliy aholi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat koʻrsatishlari armanlarning 1917-yil yozida qayta tashkil etilgan «Dashnaqsutyun» va «Gichak» partiyalari aʼzolarining gʻashini keltirgan edi. «Dashnaqsutyun» va «Gichak» armanlarning milliy-burjua partiyasi boʻlib, Buyuk Armaniston uchun kurashni oʻz oldiga bosh maqsad qilib qoʻygan. «Dashnaqsutyun» 1890-yilda Tbilisida tashkil topgan, 1892-yilda bu partiyaning birinchi qurultoyi boʻldi, unda nizom va dastur qabul qilinadi. Partiya «Drashak» («Bayroq») nomi bilan gazeta taʼsis etadi.

«Dashnaqsutyun»ning asosiy kurash uslubi terror edi. Oʻz maqsadiga erishish yoʻlida bu partiya barcha turkiylarni va soʻngra musulmonlarni ham asosiy raqib deb bilganlar va oʻz farzandlariga turkiylarni oʻldirish va qirgʻin qilishni vasiyat qilib qoldirganlar. Ana shu dastur va kurash uslubi asosida dashnaqlar Turkiya mam-lakati hududida bir necha bor terroristik qoʻporuvchilik chiqish-

¹ Ahmad Zaki Validiy Toʻgʻon. Xotiralar. T., «Istiqlol nuri», 2014, 166-bet.

lari uyushtirganlar. Bu o'z navbatida Usmonli davlatining ham armanlarga qarshi dahshatli qirg'inlar uyushtirishiga sabab bo'lgan. Bunday qirg'inlar 1895, 1909-yillarda va eng kattasi 1915-yilda sodir bo'lgan. Armanlar ana shu qirg'inlar davrida dunyoning turli mamlakatlariga qochib, tarqalib ketganlar. Ularning kattagina qismi Turkiston o'lkasining Toshkent, Qo'qon, Andijon, Samarqand, Marv, Ashxobod kabi shaharlaridan boshpana topganlar. Sovet hukumatining gumashtalari o'zlarining jirkanch mustamlakachilik siyosatlarida armanlar bilan turkiylar o'rtasidagi dushmanlikdan ustalik bilan foydalanganlar.

1917-yil fevral inqilobi va undan keyingi oylarda ham yuqorida ta'kidlanganidek, Turkistonda bolsheviklar partiyasi hali to'la shakllanmagan, hatto o'zlarining kichik guruhlariga ham ega emas edilar. Turkistonda bolsheviklarning faoliyati 1917-yil aprelda V.Leninning «Hozirgi inqilobda proletariatning vazifalari» tezislari tashviqotidan so'ng jonlanadi. «Aprel tezislari» nomi bilan tarixga kirgan bu hujjatda «xalqlar dohiysi» jamiyat taraqqiyotiga mutlaqo qarama-qarshi o'laroq fevral inqilobini sotsialistik inqilobga o'stirib chiqarishni vazifa qilib qo'ydi, muvaqqat hukumatga ishonmaslik va uni qo'llab-quvvatlamaslikka chaqirdi. Leninning «Aprel tezislari»ni rossiyalik tarixchilar M.Geller, A.Nekrich «... bir vaqtning o'zida aniq va xayoliy dastur edi»¹, deb hisoblaydilar. Aslida Rossiyada g'alaba qozongan fevral inqilobi jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanish qonuniyatiga javob berar edi, sotsialistik inqilob uchun esa Rossiyada hech qanday na obyektiv va na subyektiv sharoitlar yetilmagan edi. V.Leninning «Aprel tezislari»dagi alahsirashi marksizm nazariyasini ham inkor etardi. Tarix fanlari doktor, professor V.Sogrin «Marksizm aybdormi?» maqolasida juda to'g'ri fikr yuritadi. K.Marks tovar-bozor munosabatlari obyektiv suratda o'z imkoniyatlarini yo'qotgan taqdirdagina kommunizm kapitalizm o'rnini egallay oladi va ular tabiiy sur'atda halokatga uchraydilar, deb xulosa chiqargan edi. U kapitalizm rivojlanmagan va kam taraqqiy etgan bir mamlakatda sotsialistik inqilob g'alaba qozonadi, deb xulosa qilmagan edi². Demak, V.Leninning sotsialistik inqilob bir necha, hatto alohida olingan bir kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonishi mumkin, deb chiqargan xulosasi tarixiy taraqqiyot qonuniyatlariga zid edi. Sotsialistik inqilobda mabodo ishchilar sinfi rahbar, gegemon va asosiy

¹ Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти». Книга первая. «Социализм в одной стране». – М.: «МИИ», «Агар», 1996, стр. 27.

² «Аргументы и факты». – М.: 1990, № 90.

kuch boʻladigan boʻlsa, proletariat diktaturasining moddiy asosini hozirgi zamon industriyasi tashkil etadigan boʻlsa, 1917-yildagi Rossiyadek «yarim yovvoyi», iqtisodiy jihatdan qoloq va kam taraqqiy etgan «mujiklar mamlakati»da qanday qilib sotsialistik inqilob qonuniy gʻalaba qozonishi mumkin? Chunki, 1913-yilgi maʼlumotlarga qaraganda Rossiyadagi jami 159 million 153 ming aholining faqat 3 million 900 ming nafari, yaʼni 2 foizga yaqini sanoat korxonalari ishchilari boʻlgan, xolos. Bu obyektiv holat V.Leninni kam qiziqtirardi, u mutaassiblarcha sharoit va qonuniyat bilan hisoblashmasdan, faqat hokimiyatni qoʻlga kiritishga intilar edi. Leninning 1905-yilda Rossiyada bir necha hafta boʻlganligini hisobga olmaganda, u 1900-yildan beri malakatda boʻlmagan, bu yerdagi vaziyatni oʻz koʻzi bilan koʻrmagan va uni atroficha bilmas edi. 1917-yil aprelda Petrogradga qaytishda Lenin «poyezdda menga faqat bitta ishchi yoʻliqdi»¹, deb tan olgan edi. Ana shu bitta ishchi bilan boʻlgan uchrashuv V.Leninga butun Rossiya boʻyicha ishchilarning, barcha xalq ommasining istak-hohishlari toʻgʻrisida «xulosa» chiqarishga yetarli boʻldi va bu xulosa «Aprel tezislari»da oʻz ifodasini topdi. Fevral inqilobini tinch yoʻl bilan sotsialistik inqilobga aylantirish toʻgʻrisidagi lenincha dastur bolsheviklarning VII Butunrossiya konferensiyasi (1917-yil 24–29-aprel) qarorlari uchun asos qilib olindi. Ana shu dastur asosida bolsheviklar mehnatkashlar ommasini oʻz tomonlariga ogʻdirib olish uchun siyosiy targʻibot va tashkilotchilik ishlarini olib bordilar. Ana shu davrdan eʼtiboran bolsheviklarning faoliyati va omma orasidagi (asosan Yevropa millatiga mansub aholi oʻrtasidagi) taʼsiri ham jonlanish davriga kirdi. Bolsheviklar Turkistondagi RSDRP (Rossiya sotsial-demokratik ishchi partiyasi) tashkilotlarida guruh va guruhchalar oʻlaroq shakllana boshladi. 1917-yilning aprelda RSDRPning Toshkent tashkiloti ichida bolsheviklar guruhi tuzildi. Bu guruh tarkibida N.Shumilov, V.Lyapin, A.Kazakov, V.Bauman, A.Solkin, M.Sorokina, F.Sirul, G.Sviling, I.Gusanov, S.Rubsov, M.Kafanov, F.Dunayev, F.Jelezov, A.Gudovich, A.Gavrilov va boshqalar bor edi. May–iyun oylarida Yangi Buxoro (Kogon), Qoʻqon, Samarqand, Skobelev (Fargʻona), Andijon, Namangan va boshqa shaharlarda ham bolshevistik guruhlar paydo boʻldi. Bolsheviklarning Qoʻqon guruhiga E.Babushkin, Kogon guruhiga P.Poltoraskiy, Samarqand guruhiga A.Frolov, Andijon guruhiga D.Uryupin va boshqalar boshchilik qildilar.

¹ Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти». Книга первая. Стр. 27.

Bolsheviklar Turkistonning shahar va uyezdlarida tashviqot va targ'ibot ishlari olib bordilar, o'z partiyalari nizomi va dasturini tarqatdilar. Ular ishchilar ommasiga o'z ta'sir doiralarini kuchaytirish maqsadida kasaba uyushmalaridan foydalandilar va ularga a'zo bo'lib kirdilar. Birinchi kasaba uyushmasi 1917-yil martda Toshkentda tuzilgan edi va uning tarkibida 2350 ming kishi bor edi. Toshkentda birinchi musulmonlar kasaba uyushmasi 1917-yil bahorida Eski shaharda «Ustalar jamiyati» nomi bilan tashkil topgan edi. Uning tarkibida Bahrom Nurmuhammedov, Ochil Bobojonov, Sultonxo'ja Qosimxo'jayev va boshqalar bor edi.

1917-yil iyun oyida Toshkentda kasaba uyushmalarining markaziy byurosi tuzildi va o'z atrofiga 44 kasaba uyushmasini birlashtirdi. Ana shu kasaba uyushmalaridan 13 tasi avgust oyida musulmon kasaba uyushmalari sovetini tuzdi. Kasaba uyushmalari Samarqand, Skobelev, Andijon, Qo'qon va boshqa shaharlarda ham tashkil topdi.

Yuqoridagi xulosalardan ko'rinadiki, 1917-yil fevral inqilobidan so'ng to iyul oyiga qadar Turkistondagi uchta asosiy siyosiy muxolif kuch: Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, Turkiston o'lka musulmonlar soveti, ishchi, dehqon va askar deputatlari soveti tinch kurash vositalari bilan o'lka mehnatkashlari o'rtasida o'z ta'sir doiralarini kengaytirish va ularni o'z orqalaridan ergashtirish yo'li bilan hokimiyatni qo'lga olish uchun bor imkoniyatni ishga soldilar. 1917-yil iyul oyidan boshlab bolsheviklar partiyasining Petrograd, Moskva va boshqa shaharlarda hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan egallash sari tutgan taktikasi Turkistondagi siyosiy kuchlarning mavqeyi va taktik yo'lga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi.

2. Oktabr to'ntarishi. Turkistonda sovet istibdodining o'rnatilishi

Petrograddagi 1917-yil iyul voqealari (3–4-iyulda ishchilar namoyishining o'qqa tutilishi) bolsheviklar partiyasining V.Lenin rahbarligida hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan kuch ishlatib, qon to'kish asosida egallashga qaror qilganligini ko'rsatdi. Ammo iyuldagi «repetitsiya» (mashq) muvaffaqiyat keltirmadi. Bolsheviklar qurolli qo'zg'olon tayyorlash uchun yashirin faoliyatga o'tdi. Bu faoliyat 1917-yil iyul–oktabr oylarini o'z ichiga oladi. Ana shu vaqt davomida V.Lenin va bolsheviklar partiyasi Kayzer Germaniyasidan katta pul mablag'i olib omma orasida inqilobiy hara-

katni kuchaytirib yubordi va hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan qo'lga olish sari yo'l tutdi. Muvaqqat hukumat iyul oyida V.Leninni «vatan xoini», «nemis agenti» deb bejiz harbiy tribunalga bermagan edi. Sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda esa bu haqiqat «Lenin va bolsheviklarga tuhmat» deb talqin qilinadi. Ammo «oyni etak bilan yopib bo'lmaganidek» dalillardan ham qochib bo'lmaydi. 1992-yilda «Аргументы и факты» haftanomasida e'lon qilingan V.Miloserdovning «Oktabr inqilobi qanchaga tushgan edi?» maqolasida oktabr to'ntarishini amalga oshirishda Leninni Germaniya moliyaviy jihatdan ta'minlaganligi aytiladi. Maqolada quyidagi faktik dalillar keltirib o'tilgan: «*Telegramma*»: «1917-yil 27-aprel, Bosh shtab... Tashqi ishlar vazirligida Bosh qo'mondonlik shtabi Berlindagi bosh shtabning siyosiy bo'limiga quyidagi ma'lumotni beradi... 1917-yil aprelda Stokgolmdan Shtaynvaxs telegraf qiladi: V.Leninning Rossiyaga kirishi ta'minlandi. U batamom bizning xohishimiz bo'yicha ishlaydi... Nemis hukumati Lenin xizmatidan mamnun».

«Berlin, 1917, Shoshilinch! Maxfiy!»

...Tashqi ishlar vazirligi Rossiyada tashviqot uchun qoidaning 5-bobi, 6-abzasiga asosan 5 million marka ajratmog'i kerak. Imkoni boricha tezroq bajarilishidan minnatdor bo'lur edim. Davlat kotibi».

«Berlin, 9-noyabr 1917-yil. Bugun.

...Tashqi ishlar vazirligiga bosh vazir Shryoder bilan kelishuvga asosan Rossiyada siyosiy tashviqot uchun 10 million marka ajratilishi kerak. Davlat kotibi».

Germaniyaning Moskvadagi elchisi graf Mirbax 1917-yil 18-maydagi telegrammasida Leninning tartib-qoidalari mamlakat ichida qonli totalitar hukmronlik va tashqaridan esa mo'tadil sotsial-inqilobiy, kuchlar bilan qo'llab-quvvatlanishi lozimligini ta'kidlaydi.

Bunga javoban Germaniya davlat kotibi 1917-yil 12-iyunda Rossiya uchun so'ralgan 40 million marka tasdiqlanganini xabar qiladi. Xullas, Germaniya hukumati Rossiyada Oktabr to'ntarishini amalga oshirish va bolsheviklar hukmronligini mustahkamlash maqsadlari uchun jami bo'lib Leninga 1 milliardga yaqin nemis markasi hajmida mablag' ajratadi. Bu fikrni «История России» kitobi mualliflari¹ ham asosli dalillar bilan tasdiqlaydilar.

Nima sababdan Kayzer Germaniyasi bolsheviklarga muvaqqat hukumatni ag'darishda moddiy yordam berdi, degan qonuniy sa-

¹ Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти». Книга первая. Стр. 26.

vol tugʻilishi tabiiydir. Buning sababi shunda ediki, birinchi jahon urushida uchlar ittifoqida turib jang qilayotgan (Germaniya, Italiya, Avstro-Vengriya) Germaniya hukumati Antanta (Rossiya, Angliya, Fransiya)ning asosiy kuchlaridan boʻlgan Rossiyani safdan chiqarishda Lenin boshliq bolsheviklar timsolida oʻzining ishonchli ittifoqchisini koʻrdi. Chunki, bolsheviklar imperialistik urushda Rossiyaning yengilishini yoqlashdan iborat lenincha taktikani ilgari surgandilar. Rossiyaning urushdagi magʻlubiyati Lenin boshchiligidagi inqilobiy kuchlar gʻalabasini taʼminlar va Rossiyaning Antanta ittifoqidan chiqib ketishiga olib kelar edi. Oʻz navbatida Rossiyaning urushdan chiqib ketishi esa uchlar ittifoqining Antanta kuchlari ustidan gʻalaba qozonishiga koʻmaklashardi.

Xullas, 1917-yil iyulidan oktabriga qadar muvaqqat hukumat mamlakatda butun hokimiyatni oʻz qoʻliga oldi va yagona hukmron kuchga aylandi. Bolsheviklar partiyasi esa qurolli qoʻzgʻolon yoʻli bilan hokimiyatni muvaqqat hukumatdan tortib olish uchun astoydil kirishdi. «Butun hokimiyat sovetlarga!» shiori ostida bolsheviklar Turkistonda ham ommani qurolli qoʻzgʻolonga tayyorlanishga chaqirdilar. 1917-yil iyul–avgust oylarida Toshkent, Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon) Qoʻqon, Andijon va boshqa shaharlarda asosan Yevropa millatiga mansub aholining miting va namoyishlari boʻlib oʻtdi. Ularda bolsheviklarning «Butun hokimiyat sovetlarga!» shiori qoʻllab-quvvatlandi va ilgari surildi.

Muvaqqat hukumat asosiy diqqat-eʼtiborni Rossiyaning markaziga qaratdi, Turkiston oʻlkasidan esa koʻngli toʻq edi, bu yerda hukumatga qarshi biror-bir jiddiy harakat boʻlishini kutmasdi. Ilgari Turkistonda boʻlgan Kerenskiy muvaqqat hukumat tepasiga kelgach, Turkiston oʻlkasiga oʻz-oʻzini boshqarish huquqini berish talabini tan olishdan bosh tortdi. U katta ishonch va qatʼiyat bilan bunday degan edi: «Men Turkiston va uning aholisini juda yaxshi bilaman va ishonamanki, ular umuman vatanimizga sodiq boʻlib qoladilar. Turkistonda Rossiyaga qarshi qoʻzgʻolon tayyorlanmoqda, degan mish-mishlarga ishonmayman. Lekin qandaydir besaranjomliklar yuzaga kelsa, darhol eng qattiq choralar qoʻllanilishi kerak»¹.

Turkistonda bunday «besaranjomlik»lardan xavotirlanish uchun esa barcha asoslar bor edi. Buni 1917-yil sentabrda oʻlkaning Toshkent va boshqa shaharlaridagi tanglik voqealari ochiq-oydin koʻrsatadi. Bu tanglikning tashkilotchilari bolsheviklar edi. Ular Turkiston oʻlkasida oziq-ovqat taʼminotidagi tanqislik tufayli

¹ «Yangi Sharq» (Berlin) jurnalining 1917-yil 2-soni, 69-bet.

ommaning kuchayib ketgan norozilik miting va namoyishlaridan foydalanib, hokimiyatni egallab olishga intildilar. Armiyaning bir qismi ham ular tomoniga oʻtadi. Jumladan, 1917-yil 12-sentabrda Toshkentdagi Aleksandrovskiy bogʻida (hozirgi Temiryoʻlchilar xiyoboni) 7 mingga yaqin namoyishchilar mitingga toʻplandilar. Ular asosan Yevropa millatiga mansub boʻlib, Toshkent temir yoʻl va boshqa korxonalarining ishchilari, birinchi va ikkinchi Sibir polklarining askarlari edi. Turkiston okrugi qoʻmondoni Cherkes mitingni tarqatishga buyruq berdi. Ammo askarlar bu buyruqqa boʻysunmadilar. Miting qatnashchilari 13 kishidan iborat muvaqqat inqilobiy qoʻmita sayladilar. Uning tarkibida mahalliy millat vakillaridan hech kim yoʻq edi. Qoʻmita tarkibiga 3 bolshevik: Shmakov, Jevakin, Belozarov, 5 eser: Perfilev, Kotelnikov, Bikov, Futkovskiy, Sevsov, 3 menshevik va 2 anarxist kirdi. General Cherkess buyrugʻiga asosan «Ozodlik uyi»da inqilobiy qoʻmita aʼzolari qamoqqa olindi. Bu uyda inqilobiy qoʻmita va Toshkent sovetining qoʻshma majlisi boʻlishi kerak edi. Bu hodisa ishchilar va 1–2-Sibir oʻqchi polklari askarlarining «Ozodlik uyi» bogʻida uyushtirgan norozilik mitingiga sabab boʻldi. Miting qatnashchilarining talabi bilan qamoqqa olingan inqilobiy qoʻmita aʼzolari ozod qilindilar.

12-sentabrda Toshkent soveti ijroiya qoʻmitasi qayta saylandi. Soʻl eser rais boʻlgan mazkur qoʻmita tarkibiga 16 soʻl eser, 10 menshevik va 9 bolshevik kirdi. Uning tarkibida mahalliy millatdan birorta ham vakil kirmagan edi.

Muvaqqat inqilobiy qoʻmita 13-sentabrga oʻtar kechasi yangi ijroiya qoʻmita bilan birga majlis oʻtkazib, general Cherkessni qoʻmondonlikdan chetlashtirish toʻgʻrisida qaror qabul qiladi.

Bu tahlikali vaziyatdan vahimaga tushgan Turkiston oʻlka soveti Inqilobiy qoʻmita va Toshkent soveti ijroiya qoʻmitasini tan olmadi, oʻlka mehnatkashlariga murojaat qilib, Toshkentda toʻntarish qilmoqchi boʻlgan kuchlarga qarshi norozilik tadbirlari uyushtirishga chaqirdi.

Turkiston oʻlka musulmon sovetlarining birlashgan kengashi ham inqilobiy qoʻmita va Toshkent soveti ijroiya qoʻmitasining fitnasini tan olmadi.

Turkiston oʻlka soveti va oʻlka muvaqqat hukumat qoʻmitasining raisi V.Nalivkin Toshkentda murakkab vaziyat vujudga kelganligi bois Kerenskiy hukumatidan yordam soʻradi. Bunga javoban muvaqqat hukumat general Korovichenkoni «Turkiston oʻlkasining bosh komissari» etib tayinladi. Uning boshchiligidagi jazo ekspeditsiyasi 24-sentabrda Toshkentga yetib keldi, u Toshkentda

ma'lum darajada tartib-intizom o'rnatgan bo'lsa-da, ishchi va askar deputatlari sovetining bolsheviklashuv jarayonini to'xtata olmadi. Toshkentda 1917-yil 30-sentabrda 10-oktabrgacha o'z ishini olib borgan ishchi va askar deputatlari sovetlarining II o'lka qurultoyi bundan dalolat beradi.

1917-yil sentabr-oktabr oylarida hokimiyatni qo'lga kiritish masalasi bevosita kun tartibiga qo'yilgan kezlarda Turkiston umummusulmon soveti o'zining mustaqil dasturi asosida faoliyat ko'rsatdi. Bu davrda vujudga kelgan murakkab vaziyat «Sho'royi Islom» bilan «Sho'royi ulamo» tashkilotlarini o'zaro yaqinlashtirdi. Buni Turkiston o'lka musulmonlarining ikkinchi va uchinchi qurultoylari chaqirilishi va unda qabul qilingan qarorlardan ham bilsa bo'ladi.

Turkiston musulmonlarining **uchinchi qurultoyi** «Sho'royi ulamo» tashabbusi bilan 1917-yil 17–20-sentabrda chaqirildi. Qurultoy qarorida «Sho'royi Islom», «Turon», «Sho'royi ulamo» tashkilotlari birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko'rish vaqti kelgani¹ maxsus qayd etiladi. Qurultoy kuchlarni markazlashtirish maqsadlarini ko'zlab, Turkistondagi barcha musulmon tashkilot va jamiyatlarini birlashtiruvchi yagona siyosiy tashkilot – «Ittifoqi muslimin» («Musulmonlar ittifoqi») partiyasini tuzishga qaror qildi.

Qurultoyda Turkiston milliy davlatchiligi va uning taqdiri masalasi bo'yicha g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qaror qabul qilindi. Qurultoyning mahalliy hokimiyat to'g'risidagi qarorida, jumladan, quyidagilarni o'qiymiz: «Turkiston o'lkasining 98 foiz nufuzini tashkil etuvchi 10 million musulmon rus inqilobi e'lon qilgan hurriyat, tinchlik, birodarlik asoslarida milliy-madaniy muxtoriyat huquqiga mutlaq ravishda ega bo'lgan mahalliy hokimiyat, birinchi navbatda musulmon vakillaridan hamda ma'lum miqdorda o'zga siyosiy tashkilotlar vakillaridan tashkil topib ta'sis etiluvchi lozim. Hokimiyatning tasodifiy va yerli aholi manfaatiga yot bo'lgan kichik guruhlardan tuzilgan ishchi, askar va dehqon tashkilotlarining qo'lida jamlanuvi xalqchilik asoslariga ziddir va mahalliy musulmon xalqiga odil hayot tuzumini ta'minlab beruvi amri maholdir». Shu bois qurultoy nodemokratik va mustamlaka xarakteridagi ishchi va askar deputatlari soveti o'rniga Rossiya respublikasi tarkibida hududiy muxtor federatsiya tuzish g'oyasini asosladi. Qurultoy qarorida bu g'oya quyidagicha ilgari surildi:

1. Rossiya federatsiyasi tarkibida Turkiston Federativ Respublikasini tashkil etish;

¹ «Ulug' Turkiston», 1917-yil, 30-sentabr.

2. Toshkentda oʻlka fuqarolarini boshqaruvchi 12 kishilik Turkiston oʻlka qoʻmitasini tashkil etish, uning tarkibiga 3 kishi ishchi, askar va dehqon sovetlari qurultoyidan, 3 kishi shahar ijroqoʻmi idoralaridan, 6 kishi musulmon qurultoylaridan kirishi rejalashtirilgan;

3. Besh yillik muddat bilan saylanadigan 24 kishidan iborat qonun chiqarish huquqiga ega boʻlgan oliy organ «Mahkama-i Shariya» (qonunlar palatasi, parlament) va uning «shayxul-islomi» (bosh prokurori) lavozimini tashkil etish, uning tarkibiga besh kishi askar va dehqonlar qurultoyidan, 24 kishi oʻlka musulmonlari qurultoyidan kirishi belgilangan.

4. «Mahkama-i Shariya» oʻz amaliy faoliyatini shariat asosida Rossiya Respublikasining asosiy qonunlariga (konstitutsiyasiga) mos suratda olib boradi. Sirdaryo, Samarqand, Fargʻona va Kaspiyorti viloyatlari xalq xohish-irodasiga koʻra alohida hududiy muxtor federatsiya huquqiga ega boʻlishi va Turkiston federativ jumhuriyatiga kirishi lozimligi koʻrsatiladi.

Qurultoy qarorida Rossiya hukumatining vakolatlari va Turkiston Federatsiyasiga beriladigan haq-huquqlar ham, yaʼni oʻz bojxonasiga, xazinasiga, federativ bankiga ega boʻlishi, qoʻshni davlatlar bilan savdo-iqtisodiy shartnomalar tuzish, turli xalqaro anjuman va konferensiyalarga oʻz vakillarini yuborib turish kabilar ham koʻrsatib oʻtildi.

Qurultoy oʻz diqqat-eʼtiborini faqat siyosiy masalalargagina qaratib qolmadi. Unda iqtisodiy muammolar ham hal qilinadi. Jumladan aholi oʻrtasida kuchayib borayotgan ocharchilikning oldini olish uchun Turkiston oʻlkasida paxta ekishni toʻxtatib, faqat bugʻdoy va boshqa boshqoli ekinlar ekishni maqsadga muvofiq deb topdi.

500 kishi vakil boʻlib qatnashgan mazkur qurultoyning yana bir muhim ahamiyati shunda ediki, uning ishida Turkistondan tashqari Oʻrol va Toʻrgʻay viloyatlarining vakillari ham ishtirok etdilar. Ular qurultoyda soʻzga chiqib, bu viloyatlarni ham Turkiston federatsiyasi tarkibiga kiritilishini soʻradilar.

Xullas, Turkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi milliy istiqlol harakati tarixida muhim iz qoldirgan anjuman sifatida tarixga kirdi. Qurultoy ilgari surgan tarixiy gʻoya va qarorlar «**Turk odami markaziyat partiyasi**»ning 1917-yil sentabrda eʼlon qilingan dasturi va nizomida ham oʻz aksini topdi. Dasturning kirish qismida muxtoriyatga ega boʻlmoq uchun birdan bir toʻgʻri yoʻl

«Turk odami markaziyat partiyasi»ni tashkil etish ekanligi ta'kidlanadi va Turkistonda muxtoriyat tuzilishini istagan har bir kishi ana shu partiyaга kirishi, unga xizmat qilishi kerakligi qayd etiladi. Partiya dasturida Turkiston muxtor jumhuriyat bo'lish bilan bir qatorda, o'z parlamentiga ega bo'lishi, ichki boshqaruv masalalarini, iqtisod va moliya, shariat, madaniyat, maorif, adliya, mulkchilik, saylov o'tkazish tartib-qoidalari, yerga egalik va boshqa masalalarni o'zi mustaqil hal qilishi ilgari suriladi. Bulardan tashqari, partiya dasturida vijdon va e'tiqod erkinligi himoya qilinishi, hibsga olingan mahbusning aybnomasi 24 soat ichida e'lon qilinishi, ayollar va bolalar mehnatini muhofaza qilish, salomatlikka zarar keltiruvchi korxonalarda ish soatlari tartibga solinishi kabi g'oyat muhim masalalar ham o'z aksini topgan edi.

Yana shu narsani alohida ta'kidlash joizki, 1917-yil sentabr oyiga kelib «Ulug' Turkiston» gazetasida jadid faollaridan bo'lgan Shoislom Shoahmedov Turkiston muxtoriyati konstitutsiyasi loyihasini tayyorlab, chop ettirgan edi. Bu ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, Turkiston o'lkasi istiqlol fidoyilari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish masalalarida bir qator amaliy tadbirlarni ilgari surgan edilar. Ammo Turkiston mustaqilligi uchun kurash fidoyilari ijtimoiy-siyosiy, nazariy-g'oyaviy dunyoqarashlarining cheklanganligi oqibatida hokimiyatni qo'lga olishda faollik va dadillik ko'rsatmadilar. Bu milliy istiqlolchilarning katta xatosi va kamchiligi edi. Bu hol Turkistonning uzoq yillar chor Rossiyasining mustamlakasi bo'lib kelganligi bilan izohlanadi.

Turkiston o'lkasida hokimiyat uchun harakat qilayotgan tomonlar o'zaro ustunlik uchun kurashayotgan pallada 1917-yil 25–27-oktabrda Petrogradga bolsheviklar harbiy to'ntarish amalga oshirib, muvaqqat hukumatni zo'rlik bilan ag'darib tashladilar. Albatta, bu voqea Rossiya fuqarolari uchun ham kutilmagan hodisa bo'ldi.

Shu bois, Rossiyaning turli guberniyalarida harbiy to'ntarishga qarshi qurolli chiqishlar boshlanib ketdi. Hatto proletar yozuvchisi Maksim Gorkiy ham bu hodisaga nisbatan salbiy munosabatini bildirdi. «Туркестанские ведомости» gazetasi uning «Новая жизнь» jurnalida e'lon qilingan «Demokratiyaga» deb nomlangan murojaatnomasini ko'chirib bosgan edi. Unda quyidagi fikr aytilgandi: «Lenin, Trotskiy va ularning yo'ldoshlari hokimiyatning chuqur zaqqumi ila zaharlanib bo'ldilar. Ularning so'z erkinligi, demokratiyaga erishgan shaxs huquqlariga bo'lgan sharmisor munosabati bunga shahodatdir. So'qir, mutaassib, vasvasaga uchragan jahongashtalar oldi-ketini bilmay, go'yoki, «sotsial inqilob» to-

mon bormoqdalar, aslida esa bu yoʻl – oʻzboshimchalik yoʻli, inqilobning va yoʻqsillarning oʻlim yoʻlidir. Mazkur yoʻlda Lenin va uning safdoshlari Peterburg atrofida xunrezlik, Moskvani yemirish, soʻz erkinligini puchga chiqarish bilan oʻz vaqtida Pleve va Stolipin qoʻllagan qabihlik va jinoyatlarga qodirligini namoyon qildilar»¹.

Bolsheviklar markazda erishgan oʻz gʻalabalarini mustahkamlash maqsadida ayyorlik ishlatib, 27-oktabrda Sovetlarning II syezdida yer va sulh toʻgʻrisida dekret qabul qildilar. N.Krupskaya yer toʻgʻrisidagi dekret gʻoyasini V.Lenin eserlardan olgan edi², deb eslagandi. Biroq mamlakat sotsialistik oʻzgarishlarni xohlamasdi. Shu bois bolsheviklar hokimiyatni oʻz qoʻllarida uzoq saqlab qola olmasliklari aniq edi. Ikkinchi tomondan esa hokimiyat masalasini uzil-kesil Taʼsis majlisi hal qilishi lozim edi. Muvaqqat hukumat Taʼsis majlisi chaqirish toʻgʻrisidagi qaror qabul qilgan boʻlib, Lenin va bolsheviklar Taʼsis majlisiga qarshi chiqa olmasdilar.

Taʼsis majlisiga saylovlar oktabr toʻntarishidan soʻng boʻlib oʻtdi. Saylov natijalariga koʻra sotsialistik partiyalar jami 59,6 foiz (shu jumladan eserlar 40,4 foiz, mensheviklar 2,7 foiz), bolsheviklar 24 foiz, burjua partiyalari 16,4 foiz vakillik nomzodiga ega boʻldilar.

1918-yil 5-yanvarda Taʼsis majlisi chaqirildi. V.Leninning buyrugʻi bilan 200 dengizchi askarlar Taʼsis majlisi boʻlayotgan binoni oʻrab turdi, bu hokimiyat kimning qoʻlida ekanligini koʻrsatar edi. Shunga qaramasdan Taʼsis majlisi hokimiyatni bolsheviklar qoʻliga topshirmadi. Lenin boshliq bolsheviklar magʻlubiyatga uchradilar. Lenin Taʼsis majlisini tashlab chiqib ketdi va oʻz kabinetidan turib Taʼsis majlisini tarqatib yuborish toʻgʻrisida buyruq berdi.

V.Lenin imzo chekkan dekret asosida kadetlar partiyasi qonundan tashqari deb eʼlon qilindi va faoliyati taqiqlandi. Taʼsis majlisining deputati boʻlgan bu partiyaning ikki rahbari A.Shingarev va F.Kokoshkin kasalxonada oʻldirildi.

Taʼsis majlisining tarqatilishiga qarshi Petrogradning Obuxov patron zavodi va boshqa korxonalarning ishchilari namoyish uyushtirdilar. Qizil gvardiyachilar namoyishchilarni vahshiylarcha qirgʻin qildi. «Pravda» har qancha aldamasin, bu sharmandali voqeani yashira olmaydi³, degan edi M.Gorkiy. Ana shu tariqa Lenin va bolsheviklar oʻz hokimiyatini oʻrnatish va mustahkam-

¹ «Туркистанские Ведомости», 1917-йил, 16-ноябр.

² Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти», книга первая. стр. 42.

³ Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти», книга первая. стр. 43.

lash maqsadida mamlakatda qizil terrorni boshlab yubordi. Xalq ommasining ko'pchiligi oktabr to'ntarishiga qarshi kurashga otlandi. 1918-yilda bolshevik Uriskiy o'ldirildi, V.Lenin yarador qilindi.

Bu voqealarni asos qilib olgan bolsheviklar ming-minglab begunoh kishilarni «burjua ayg'oqchilari» degan soxta ayblar bilan otib tashladi. Rossiyada 1918–1920-yillarni o'z ichiga olgan fuqarolar urushi boshlandi. Mamlakatda harbiy kommunizm siyosati joriy qilindi. Muxolifatdagi partiyalar faoliyati taqiqlab qo'yildi. Zo'rlik, mislsiz qon to'kish yo'li bilan bolsheviklar mamlakatda yagona hukmron partiyaga aylandilar. V.Lenin zo'rlik, otish, qirg'in qilishni hokimiyatni qo'lga olish va mustahkamlashning birdan bir vositasi deb bilgan. Jumladan, 1917-yil 25-oktabrda Sovetlarning II syezdi Kameneyning taklifi bilan Rossiyada o'lim jazosini bekor qilganda, Lenin dahshatga tushib, «nodonlik, ular otishlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkin, deb o'ylaydilar?» degandi. U inqilobiy zo'rlik, qon to'kish va qirg'in vositasi bilan sotsialistik tartibotlarni o'rnatish lozimligini ilgari surgan edi.

Petrogradda harbiy to'ntarish yo'li bilan Muvaqqat hukumatning ag'darib tashlanganligi va hokimiyatning bolsheviklar qo'lga o'tganligi haqidagi xabar Toshkentga 27-oktabrda yetib keldi. Bu xabarni Butunrossiya Sovetlarining II syezdida Turkistondan vakil bo'lib qatnashgan A.Frolov va D.Dekanov yuborgan edi. Bunday xabar F.Kolesov orqali ham o'lkaga yuborilgan edi. Shu kuniyoq ishchi va askar deputatlari Toshkent sovetining ijroiya qo'mitasi A.Kojevnikovni Kushka va Jizzaxdagi harbiy qismlarga yordam so'rab jo'natdi va qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Petrograddagi oktabr harbiy to'ntarishini Turkistonda bolsheviklardan boshqa barcha siyosiy kuchlar qoraladilar va unga qarshi chiqdilar.

Toshkentda qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlik boshlab yuborilganligidan xabar topgan bosh komissar Korovichenko 27-oktabrda Toshkent shahrida va Toshkent uyezdidagi harbiy holat e'lon qildi. Ammo bu ishdan foyda chiqmadi. 28-oktabrda Toshkentda qurolli qo'zg'olon boshlandi va 1-noyabrda muvaqqat hukumatning shahardagi so'nggi istehkomi Tuproqko'rg'on egallandi. Ana shu tariqa Toshkentda ham harbiy yo'l bilan to'ntarish amalga oshirildi. Toshkentdagi harbiy to'ntarishga Kushka, Jizzax, Krasnovodsk, Chorjo'y va boshqa shaharlardagi harbiy qismlar katta yordam berdi.

1917-yil 2-noyabrda Turkiston oʻlkasi demokratik tashkilotlarining qoʻshma majlisi boʻldi. Unda Butunrossiya miqyosida hokimiyat tuzish masalasi hal qilinguncha muvaqqat oʻlka hokimiyatini tashkil etish masalasi muhokama qilindi. Ammo mazkur anjumanda oʻlka soveti, Toshkent soveti ijroqoʻmi, musulmon vakillari oʻlka soveti faqat maslahat ovozi bilangina qatnashish imkoniyatiga ega boʻldilar, xolos.

Albatta, bundan mahalliy sovet vakillari norozi boʻldilar va 12–15-noyabrda «Shoʻroyi ulamo» tashabbusi bilan Turkiston musulmonlarining **uchinchi qurultoyi** chaqirildi. Unda koʻrilgan bosh masala yana hokimiyat masalasi boʻldi. Ushbu masalada qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Hokimiyatning mahalliy aholi manfaati uchun deyarli zid boʻlgan begona, tasodifiy kishilar guruhi – harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qoʻlida boʻlishi demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilash asosida toʻgʻri hayot qurishiga kafolat berolmaydi»¹. Musulmonlarning uchinchi oʻlka qurultoyi millatlarning oʻz taqdirini oʻzlari belgilashlari va ularning umuminsoniy taraqqiyotga erishishlari lozimligini qayd etdi. Shu bois Turkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi oʻlka xalqlari oʻz taqdirini oʻzlari hal qilishi boʻyicha tezroq qatʼiy toʻxtamga kelishni maqsadga muvofiq deb topadi. Hokimiyat masalasida uchinchi qurultoyi ikkinchi qurultoy qarorlarini maʼqullab, yana takror qaror qiladi: «Hokimiyatning ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining qoʻliga oʻtganligi munosabati bilan Turkiston aholisining 98 foizini tashkil etgan va umumiy soni 10 million kishidan iborat boʻlgan musulmonlar Rossiya inqilobi (fevral inqilobi) koʻtarib chiqqan «Ozodlik, Tenglik, Birodarlik» shiorlariga muvofiq milliy, madaniy muxtoriyat huquqiga egadirlar»².

Turkistondagi ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetining 3-syezdi 1917-yil 15–22-noyabr kunlari boʻlib oʻtdi. 114 vakil qatnashgan mazkur syezdda oʻlka musulmonlarining vakillari maslahat ovozi bilan qatnashdilar. Syezdda muhokama qilingan masalalar markazida oʻlka hokimiyatining siyosiy xarakteri va tuzilmasi turdi. Ushbu masala boʻyicha Turkiston musulmonlari soveti nomidan Sherali Lapin soʻz olib, «oʻlkada faqat bitta inqilobiy demokratiya» hukmronligi oʻrnatilishiga qarshi gapirdi. U oʻz soʻzida shu narsani taʼkidladiki, musulmonlar oʻlkada hokimiyatni yolgʻiz oʻz qoʻllariga olishni talab qila olsalar-da, kelgindi unsurlar manfaatini

¹ Aʼzamxoʻjayev S. Turkiston muxtoriyati. 26-bet.

² Oʻsha joyda.

hisobga olib, ularga biroz bo'lsa ham yon bosadilar va hokimiyatga yo'l beradilar.

Ammo Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetining 3-syezdi shovinistik va millatchilik ruhi bilan sug'orilgan qarorlar qabul qildi. Kengashning tarkibiga 7 bolshevik va maksimalist, 8 so'l eser kirdi. Turkiston o'lkasi xalq komissarlar soveti raisi etib F.Kolesov, uning o'rinbosari qilib Zelesskiy va kotiblikka Kotelnikov saylandi. Komissarlik lavozimlari quyidagicha taqsimlandi: 1. Temir yo'llar, pochta va telegraf komissari – Kolesov; 2. Xalq maorifi komissari – Permezhskiy; 3. Oziq-ovqat ishlari komissari – Kazakov; 4. Adliya komissari – Zelesskiy; 5. Suvdan foydalanish ishlari komissari – Shevsov; 6. Fuqarolik-ma'muriy ishlar komissari – Agapov; 7. Tashqi ishlar komissari – Domogaskiy; 8. Harbiy ishlar komissarlari – Perfilev va Stasikov; 9. Savdo va sanoat komissari – Lyapin; 10. Moliya komissari – Kotelnikov; 11. Mehnat komissari – Poltaraskiy; 12. Dehqonchilik komissari – Chegodayev; 13. Sog'liqni saqlash komissari – Barankin; 14. Maxsus topshiriqlar bo'yicha komissar – Uspenskiy. Ko'rinib turganidek, hukumat tarkibiga mahalliy millat vakillaridan birorta ham kishi saylanmadi, uning hammasi Turkistonga Rossiyadan yuborilgan kishilar edi. Ular mahalliy xalqning na tilini, na madaniyatini, na milliy urf-odatini, na bu yerda asrlar osha shakllangan iqtisodiy va siyosiy munosabatlarini bilar edilar. Bu hol keyinchalik o'lkada sovet hokimiyati «tartib-qoidalarini»ni o'rnatish chog'ida o'zining eng yaramas va jirkanch qiyofasini ko'rsatdi. Chunki bu tasodifiy rahbar unsurlar mahalliy shart-sharoit bilan hisoblashmadilar, chor Rossiyasining bosib olgan mustamlakasi bo'lgan Turkistonda buyuk rus shovinizm siyosatini zo'rlik yo'li bilan davom ettirdilar. Bu hol hatto Turkiston o'lkasi Sovetlarining 3-syezdi qabul qilgan qarorda ham o'z aksini topdi. Qarorda «mahalliy aholi o'rtasida proletar sinfiy tashkilotlar bo'lmaganligi sababli ular vakillarining o'lkadagi hokimiyat organlarida ishlashlariga yo'l qo'ymaslik kerakligi» ta'kidlanadi. Bunday shovinistik siyosat keyinchalik ham doimiy sur'atda o'lka mehnatkashlari o'rtasida oddiy bir qoida tariqasida olib borildi. Turkiston xalqlariga muxtoriyat huquqi u yoqda tursin, hatto ular vakillarini sovetlar hukumati tarkibida qatnashishiga ham imkon berilmadi.

Lenin boshliq bolsheviklar hukumati Turkiston xalqlarining muxtoriyat talab qilib kurash olib borayotganligini juda yaxshi bilardi. Chunki bu masala Muvaqqat hukumat davridayoq Petrogradagi hukmron doiralar o'rtasida oshkora qo'yilgandi. Muvaqqat

hukumatning bosh vaziri A.Kerenskiy quyidagi soʻzlari bilan buni yaqqol isbotlaydi: «Muvaqqat hukumat Turkistonning ehtiyojlaridan xabardor va unga diqqat bilan quloq soladi. Turkistonliklar Taʼsis majlisi qarorlarini sabr-toqat bilan kutishlariga toʻgʻri keladi»¹.

Bundan tashqari, voqealar guvohi muhim bir voqeani xotirlaydi. U aprel oyida Petrograd ishchi va askar deputatlari soveti raisligiga saylangan N.Chxeidze bilan Turkiston toʻgʻrisida boʻlgan suhbat chogʻida: «Biz Turkiston uchun muxtoriyat istaymiz. Shuning uchun ham bizning faoliyatimiz mana shu muxtoriyatga tayyorgarlik yoʻlida boradi», deb tushuntirganda, Chxeidze Mustafó Choʻqayevning bu soʻzlaridan choʻchib ketganday boʻlib: – «xudo haqqi siz, mamlakatda yurtdoshlaringiz orasida muxtoriyat haqqida soʻzlamang. Birinchidan, hozir bu toʻgʻrisida soʻzlashga erta. Ikkinchidan, Turkistonga muxtoriyat berilishi uning mamlakatdan ayrilishi va istiqlol tomon otilgan odimi boʻladi»², deydi.

Yana shu narsani alohida taʼkidlash kerakki, Leninning shaxsan oʻzi milliy masala boʻyicha bir qator asarlar yozib, oktabr toʻntarishidan keyin matbuotda eʼlon qilgan, ularda millatlarning to milliy mustaqil davlat boʻlib ajralib chiqishga qadar oʻz taqdirini oʻzi belgilash gʻoyasi ilgari surilgan edi. Ana shunday hujjatlardan biri 1917-yil 22-noyabrda Lenin tomonidan yozilgan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» murojaatnomasidir. Unda shunday jummalarni oʻqiyimiz... «Bundan buyon sizlarning urf-odatlariniz, milliy va madaniy muassasalaringiz ozod va daxlsiz deb eʼlon qilinadi. Oʻz milliy hayotlaringizni erkin va bermalol uyushtira beringiz, sizlarning bunga haqqingiz bor. ...Sizlar oʻzlaringiz oʻz vataningizning hokimlari boʻlishingiz lozim. Oʻz rasm-rusumingizga binoan hayotingizni uyushtirishingiz lozim. Sizning bunga haqqingiz bor, chunki sizlarning taqdiringiz – oʻzingizning qoʻllaringizda».

Ammo shunga qaramasdan nega sovet hukumati va bolsheviklar partiyasi Turkiston xalqlariga muxtoriyat berish tugul, hatto vakillarining sovet hukumati tarkibiga qatnashishi uchun ham yoʻl bermadi, degan qonuniy savol tugʻiladi. Chunki Turkistonda oʻrnatilgan F.I.Kolesov boshchiligidagi bolshevik hukumati shakl koʻrinishi jihatidan chor Rossiyasi mustamlaka hukumati va uning Turkiston general-gubernatorligidan farq qilganday koʻrinsa-da, oʻz

¹ Aʼzamxoʻ jayev S. Turkiston muxtoriyati, 28-bet.

² Istiqlol jallodlari (1917-yil xotiralari) – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992, 45-bet.

ichki mazmun va mohiyati jihatidan undan hech qanday farq qilmas edi. Boz ustiga sovetlar hukmronligi yillaridagi o'ta ayyorlik bilan amalga oshirilgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati, mam-lakat xalqlari boshiga tushgan ayanchli qirg'inbarot va qatag'onlar Vatanimiz tarixida chor Rossiyasi davridagiga qaraganda yanada ayanchli iz qoldirdi.

Turkiston sovetlarining 3-syezdidan o'lka xalq komissar-lari sovetining raisi F.Kolesov V.Leninga telegramma yuborib, unda Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi ag'darib tash-langanligi, 3-o'lka sovetlar syezdining chaqirilganligi, o'lkada so-vetlar hokimiyati o'rnatilganligi va Turkistondagi umumiy vaziyat bayon qilingan edi. Kolesov telegrammada yangi Turkiston huku-mati markaziy hokimiyatni batamom qo'llab-quvvatlaydi, deb is-hontirdi¹. Ammo bunday telegrammani berishdan oldin F.Kolesov mahalliy aholining istak-xohishi va qiziqishini hatto o'rganishni ham istamadi va istamas ham edi.

Umuman, 1917-yil 1-noyabrdan to 1920-yilga qadar Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlaridan tashqari hozirgi O'zbekis-tonning barcha viloyatlarida sovetlar hokimiyati zo'rlik bilan o'r-natildi. Jumladan, 1-noyabrda Termizda, 13-dekabrda Samarqand viloyatida, 6–7-dekabrda Farg'onada, dekabr oyi davomida Qo'-qonda, Andijonda hokimiyat tepasiga sovetlar keldi. 11–12-de-kabrda Qoraqalpog'istonning Petro-Aleksandrovsk (To'rtko'l), Sho'raxona, Shobboz va boshqa shaharlarida sovetlar hokimiyati qaror topdi. Chimboy va Nukus shaharlarida sovet istibdodining o'rnatilishi 1918-yil yanvariga qadar cho'zildi.

Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, joylarda sovetlar hukumatini shakllantirishda Turkiston o'lka soveti syezdining qa-rorlariga to'la amal qilindi. Mahalliy sovetlar tarkibiga ham tub yerli aholi vakillari kiritilmadi. Jumladan, 1917-yil 6–7-dekabrda bo'lib o'tgan Farg'ona viloyati sovetlarining 6-syezdida qatnashgan 60 deputatdan 14 tasi mahalliy millat vakili edi. Ammo syezd hay'-atiga ulardan birorta vakil saylanmadi, hay'atning G.Pavlyuchen-ko, M.Brizgaylov, P.Krutikov, M.Padelik, I.Grigorev, G.Mixaylov kabi a'zolari asosan kelgindilar edi. Viloyatning Andijon, Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, O'sh uyezdleri sovetlarining raislari ham shulardan edi. Bunday holatni o'lkaning boshqa viloyatlarida ham ko'rish mumkin edi.

Turkiston o'lkasida amalga oshirilgan harbiy to'ntarishga nisbatan mahalliy xalq va uning ilg'or ziyolilari, musulmon ula-

¹ «Туркестанские ведомости», 1917-yil, 19-dekabr.

molarining munosabatlari masalasiga toʻxtalganda shuni aytish mumkinki, oktabr harbiy toʻntarishini mahalliy xalq oʻta sovuq-qonlik bilan qarshi oldi. Chunki oktabr ilgari surgan gʻoyalar mahalliy aholiga tushunarsiz va begona edi. Oktabr toʻntarishi Turkistonga chetdan olib kelindi va zoʻrlilik bilan amalga oshirildi. Bu toʻntarishni mahalliy millat vakillari qoʻllab-quvvatlamadi. Aksincha, unga keskin qarshi turdi, buni tarixiy hujjatlar tasdiqlaydi. Bu haqda oʻz vaqtida milliy arboblari Turor Risqulov, Toshpoʻlatbek Norboʻtabekov, Ahmad Boytursunov va boshqalar ham aytgan edilar. Jumladan voqealar guvohi oʻzining «Turkiston sovetlar hokimiyati ostida» nomli kitobida 1917-yilgi fevral inqilobi buyuk umidlar tugʻdirgan boʻlsa, oktabr toʻntarishi bularning hammasini yoʻqqa chiqarganini yozadi.

Hali Oktabr toʻntarishi yuz bermagan 1917-yil yozidayoq bir guruh andijonlik jadidlar bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yoʻllab, ularning gʻoya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi oʻzlariga singdira olmasliklarini, qabul qila olmasliklarini bayon qilgan edilar. **«Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-birlariga sira toʻgʻri kelmaydi, – deyiladi oʻsha xatda. – Shuning uchun kelgusi davlatchilik hayotni birdaniga umum bir qolipga solishi kerak emas. Umumqolip andozani bu yerda qoʻllab boʻlmaydi... Bizda sizning sof ruscha maʼnodagi dehqonlar yoʻq. Gʻarbiy Yevropacha maʼnodagi fermerlar va ijarachilar ham yoʻq. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy qarolgina emas va balki ijarachi fermer ham boʻlmagan. U doimo katta kichik mulkdor oqsuyaklarga hech qachon qaram boʻlmagan, erkin mulkdor boʻlib kelgan. Muqaddas Islom bizni hech qanday tabaqalarga va sinflarga boʻlmagan, shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yoʻqdir. Zotan, barcha musulmonlar ular xoh fuqaro, yo mulkdor boʻlishidan qatʼi nazar teng huquqlidirlar»¹.**

«Oktabr toʻntarishi oʻzbek xalqi uchun kutilmagan bir voqea edi, – deb yozgandi Rahim Inogʻomov, – va unga oʻzbek mehnatkashlari hozirlik koʻrmagan edilar. Chunki oʻzbeklar orasida oʻzgarishga hali zamin hozirlanmagan edi. Oʻzbeklar orasidagi oktabrgacha boʻlgan harakatning eng kuchli yoʻli rus istibdod hukumatiga qarshi boʻlib, mustaqillikka intilish edi».

Keyinchalik sovet hokimiyati vakillarining oʻzlari ham Turkiston xalqlari oktabr toʻntarishi va sovet hokimiyati prinsiplarini tan olmaganliklarini roʻy-rost aytgan edilar. Jumladan, 1920-yil iyun-

¹ «Oʻzbekiston ovozi», 1996-yil, 26-fevral.

da Biryushev imzosi bilan Turkiston jumhuriyati Markaziy ijroiya qo'mitasi nomiga yozilgan hisobotda aytiladiki, bu yerda sanoat yo'qsillari shu darajada kamki, sovet hokimiyati prinsiplarini yetarli darajada qabul qilishmaydi va o'zida mustamlakachilik qoldiqlarini to'la saqlagan juda oz sonli yo'qsillar sinfi diktaturasini amalda qo'llash nihoyatda xavflidir va bu mahalliy aholi bilan batamom aloqani uzishga olib kelishi mumkin. G.Safarov «Pravda» gazetasining 1920-yil 20-iyun sonida bosilgan maqolasida: «Proletariat diktaturasining Turkistondagi haqiqiy vakili rus xalqidir» deb juda to'g'ri yozgan edi.

Xullas, oktabr to'ntarishi Turkiston o'lkasining obyektiv taraqqiyot qonunlariga zid suratda o'lkaga chetdan – Rossiyadan kelgan bir guruh shaxslar tomonidan zo'rlik bilan amalga oshirildi, uni mahalliy xalq qabul qilmadi.

3. Turkiston muxtoriyati

Turkiston o'lkasi ishchi, askar va dehqonlar soveti 3-syezdining buyuk davlatchilik va shovinistik ruhda qabul qilgan qarori mahalliy aholining manfaatlari va qiziqishlariga mutlaqo javob bermas edi. Shu bois Turkiston o'lkasidagi «Sho'royi Islom», «Sho'royi ulamo» va boshqa shu singari demokratik tashkilotlar milliy masalani hal qilish bo'yicha sovet hukumati, shaxsan bolsheviklar yetakchisi Leninning o'zi e'lon qilgan «Rossiya xalqlari huquqlari deklaratsiya»si (1917-yil 2-noyabr) va «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» (1917-yil 22-noyabr) murojaatnomasi kabi hujjatlariga asoslanib, milliy istiqlol masalasini o'zlari mustaqil hal qilishga kirishdilar. Bu borada 1917-yil 26–29-noyabrda Qo'qon shahrida o'z ishini olib borgan Turkiston o'lkasi **musulmonlarining favqulodda to'rtinchi qurultoyi** katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qurultoyda 200 dan ortiq vakillar qatnashdi. Ular o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, rus, tatar, yaxudiy va boshqa millatlar vakillari edilar. Qurultoy ishida Farg'ona viloyatidan 150, Sirdaryo viloyatidan 21, Samarqand viloyatidan 1, Kaspiyorti viloyatidan 4, Buxorodan 2 vakil qatnashdi. Unda «Sho'royi Islom», «Sho'royi ulamo», «O'lka musulmon soveti», harbiy musulmon soveti hamda mahalliy yahudiylar tashkilotlaridan vakillar ishtirok etdilar.

Qurultoyda milliy ziyolilarning demokratik ruhdagi bir qator vakillari shunday fikrlar bilan chiqdilarki, ularning bu fikrlari haqiqiy baynalmilalchilikning namunasi edi. Jumladan, taniqli o'zbek ma'rifatchisi, jadidlar harakatining sardori Mahmudxo-

ja Behbudiy qurultoy vakolati masalasida soʻzlab: «qurultoyda Turkistonning yevropalik aholisi vakillari ishtirok etayotganligining oʻziyoq qurultoy qabul etgan qarorlar obroʻliroq boʻladi», – degan edi. Shu sababdan, M.Behbudiy qurultoy hayʼati shunday shakllanishi kerakki, unda turli musulmon guruhlardan tashqari, ruslar, yahudiylar va boshqalar ham boʻlsin, deb hisoblaydi. Bu taklifni Andijon va Qoʻqon vakillari qoʻllab-quvvatladilar. Qoʻqon vakillari qurultoy hayʼatini vakillarning diniy va milliy belgilariga qarab emas, balki bilimdonligiga, ijodkorligiga, ishbilarmonligiga qarab saylanishini taklif qildilar. Xullas, ochiq ovoz berish yoʻli bilan qurultoy hayʼatiga Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev, Obidjon Mahmudov, Yurgʻuli (Yurali) Ogʻayev, Salomon Abramovich Gersfeld, Islom Shoahmedov, Kamolqori, S.Akayev, Kishchinboyev, Abdurahmonbek Oʻrazayev, Abdul Badin, Tiliyev, Karimboyev, Mahmudxoʻja Behbudiy saylandi.

Qurultoy kun tartibiga quyidagi masalalar: 1. Oʻlkani boshqarish shakli; 2. Turkistonning «kazak askarlari, kazak togʻliklari va erkin choʻl odamlarining Janubiy-Sharqiy Ittifoqi (YuVS)»-ga kirish masalasi; 3. Ijroiya qoʻmitani saylash, unga beriladigan topshiriqlar; 4. Turkiston Markaziy musulmonlar sovetini qayta saylash; 5. Bugungi ahvol; 6. Turkiston taʼsis majlisi; 7. Militsiya; 8. Moliya va boshqa masalalar qoʻyildi.

Kun tartibidagi birinchi masala Turkiston oʻlkasining boʻlgʻusi siyosiy tuzumi juda katta bahs va tortishuvlar bilan muhokama qilindi. Ushbu masalada qurultoyda soʻzga chiqqan notiqlar turli fikr va qarashlarni oʻrtaga tashladilar. Jumladan, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markazkomining aʼzosi, Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev Toshkentdagi sentabr voqealari qatnashchisi, 1917-yil mayida bolsheviklar partiyasi safiga kirgan Sobir Yusupov, andijonlik vakil Latibjon Sodiqboyev, Olimxon Toʻra, M.Behbudiy va boshqalarning nutqlari qurultoy qatnashchilarida katta qiziqish uygʻotdi. Masalan, Ubaydulla Asadullaxoʻjayev oʻz maʼruzasida «Rossiyada hozir haqiqiy hukumat yoʻq, Rossiya saltanati muzofotida hamma millatlar bolsheviklarga qarshi kurashga bel bogʻladilar. Butunrossiya Taʼsis majlisining chaqirilishiga hech qanday umid yoʻq...», dedi. U.Asadullaxoʻjayev oʻz chiqishida zudlik bilan Turkistonni muxtoriyat boshqaruviga oʻtishiga, deputatlarni esa bolsheviklarga qarshi kurashga chaqirdi.

Xullas, qurultoyda soʻzga chiqqanlarning aksariyat koʻpchiligi Turkistonga muxtoriyat maqomi berilishiga qarshilik koʻrsatayot-

gan bolsheviklarning siyosatiga keskin tanqidiy fikrlar izhor qilib, muxtoriyat va mustaqillikni himoya qilib chiqdilar.

Qurultoyda muhokama qilingan masalalar yuzasidan Turkiston taraqqiyoti va istiqbolini belgilab beruvchi tarixiy hujjat qabul qildi. Deyarli yakdillik bilan qabul qilingan rezolyusiyada (2 kishi qarshi) shunday deyilgan edi: «O'lkasi musulmonlarining favquloddagi **to'rtinchi qurultoyi** Turkistonda yashab turgan elatlarning Rossiya inqilobi e'lon qilgan asoslarda o'z-o'zini belgilashga bo'lgan istak-irodasini ifodalab, Turkistonni Rossiya Federativ demokratik Respublikasiga birlashgan hududiy muxtoriyat deb e'lon qiladi va muxtoriyat shaklini belgilashni eng yaqin muddatda chaqirilishi kerak bo'lgan Turkiston ta'sis majlisiga havola etadi hamda tantanali suratda shuni ma'lum qiladiki, Turkistonda yashab turgan mayda millatlarning huquqlari har qanday yo'llar bilan himoya etiladi».

Qurultoyning 28-noyabrdagi majlisida tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi «**Turkiston muxtoriyati**»¹, deb qat'iy fikrga kelindi. Turkiston o'lkasi xalqlari Ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat to'la Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston xalq (milliy) majlisi qo'lida bo'ladi, degan g'oya ilgari surildi.

Qurultoy Muvaqqat Kengash a'zolaridan hukumat tuzilishi va uning tarkibini 12 kishidan iborat bo'lishligini belgilab berdi. Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolarining soni esa ilgari Butunrossiya Ta'sis Majlisiga Turkiston o'lkasidan saylangan nomzodlar soniga qarab (32 kishi) belgilandi. Xalq majlisi tarkibi 54 nomzoddan iborat bo'lishi ko'rsatildi. Uning tarkibiga shaharlarning mahalliy boshqarmalaridan ham 4 vakil kiritiladigan bo'ldi. Xalq majlisidagi o'rinlarning uchdan bir qismi – 18 o'rin yevropa millatiga mansub xalq vakillariga ajratildi. Bu hol muxtoriyatchilarning insof-diyonat asosida haqiqat, adolat va demokratiyaning yuksak cho'qqisida turib faoliyat ko'rsatganliklarining yorqin namunasidir. Chunki o'sha davrda yevropa millatlariga mansub aholi Turkiston o'lkasidagi umumiy aholi soniga nisbatan 4,5–5 foizni tashkil etgani holda xalq majlisi ularga uchdan bir qism o'rin ajratgan edi. Shuningdek, Turkiston o'lkasi Ta'sis majlisiga saylovlar haqidagi Nizom loyihasida ham nomzodlar umumiy soni 234 ta bo'lgani holda, uni ikki guruhga – musulmonlar va nomusulmonlar guruhi-ga ajratilishi ham ana shu mezondan kelib chiqqan edi. Yevropa millatiga mansub xalq vakillariga bu yerda ham 3/1 o'rin ajratilganligi diqqatga molikdir. Nihoyat uzoq va bahsli tortishuvlardan

¹ «Ulug' Turkiston», 1917-yil, 8-dekabr, «Туркестанские вестник», 1917-yil, 1-dekabr.

so'ng qurultoyda Muvaqqat hukumat saylandi. Uning tarkibiga 8 kishi kiritildi:

1. Muhammadjon Tinishboyev – bosh vazir, ichki ishlar vaziri, 2-chaqiriq Davlat dumasining a'zosi, Muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining a'zosi, temir yo'l muhandisi;

2. Islom Sulton Shoahmedov (Shagiahmedov) – bosh vazir o'rinbosari, Butunrossiya musulmonlari kengashi markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos;

3. Mustafo Cho'qayev – tashqi ishlar vaziri, muvaqqat hukumat Turkiston komitetining a'zosi, Turkiston musulmonlari kengashi markaziy qo'mitasining raisi, huquqshunos;

4. Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev – harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos;

5. Hidoyatbek Yurg'uli (Yurali) Agayev – yer va suv boyliklari vaziri, agronom;

6. Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri, Qo'qon shahar dumasining rais o'rinbosari, jamoat arbobi;

7. Abdurahmon O'razayev – ichki ishlar vazirining o'rinbosari, huquqshunos;

8. Solomon Gersfeld – moliya vaziri, huquqshunos.

Turkiston Muvaqqat hukumati tarkibiga saylanuvchi qolgan 4 ta o'rin yevropa millatlariga mansub aholi ichidan ko'rsatilgach to'ldirilishi lozim edi. Bu esa Turkiston muxtoriyatining demokratik va xalqchil hukumat ekanligini ko'rsatuvchi bir dalildir.

Turkiston musulmonlarining to'rtinchi qurultoyi Muvaqqat hukumat kengashi (milliy majlis)ni ham sayladi. Uning tarkibiga Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sadridinxon Sharifxo'jayev, Qo'ng'irxo'ja Hojiyev, Ismatulla Ubaydulin, Saidnosir Mirjalilov, Said Ja'farboy Saidov, Islom Sulton o'g'li Shoahmedov, Abduruhmonbek O'razayev, Hidoyatbek Yurguli Agayev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'rayev, Mirodil Mirahmedov, Toshxo'ja Ashurxo'jayev, Abduqodir Qushbegiyev, Obidjon Mahmudov, Jamshidboy Qorabekov, Solomon Abramovich Gersfeld, Abdusamad Abdusalimov, Ubaydulla Dorbisalin, Muso Akchurin, Mustafo Mansurov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ibrohim Davletshin, Muhammadjon Tinishboyev, Halil Shirinskiy, Tolibjon Musaboyev, Olimxonto'ra Shokirxonto'rayev, Sobirjon Yusupov va Odiljon Umarovlar kirdilar¹. «Sho'royi ulamo» rahbari Sherali

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. 130-bet.

Lapin kengash tarkibiga rais sifatida kiritildi, lekin u bu taklifni rad etdi.

Qurultoy iqtisodiy masalalarga ham katta e'tibor berdi. Muxtor jumhuriyat Angliya hukumatidan harbiy yordam bilan bir qatorda iqtisodiy yordam olishi ham ta'kidlandi. Bu holni o'lkada hukm surayotgan ochlik taqozo etar edi. Paxta va junni g'allaga ayir-boshlash masalasida bir fikrga kelindi¹. Shu munosabat bilan «o'lkaning Janubiy-Sharqiy ittifoqqa qo'shilishi» to'g'risida muhim qaror qabul qilindi. Chunki, o'lka Shimoliy Kavkaz va Orenburgdan g'alla mahsulotlari olardi. Ayni chog'da Turkiston o'z paxtasini ularga sotishi ham mumkin edi. Qolaversa, «Janubiy-Sharqiy Ittifoq» hududi aholisining katta qismi musulmonlardan iborat edi. Ammo qurultoyda ba'zi vakillar Turkistonni yana mustamlaka bo'lib qolishidan xavotirga tushadilar. Ulardan biri bu xususda o'z fikrini shunday bayon etdi: «kazaklar azaldan samoderjaviyaning suyanchig'i bo'lib kelgan. Ular xalqimizni qanchalik azob-uqubatga duchor qilmadi. Kazaklar doimo inqilobga qarshi chiqqan. Hozir ham kazaklar tepasida podsho tuzumini qayta tiklamoqchi bo'lgan krasnovlar, karaulovlar, kaledinlar turibdi-ku. Ular Germaniya bilan urushni g'alabagacha davom ettirmoqchi. Istambulni zabt etib, Oq Sofiya cherkovini qayta tiklamoqchilar. Ularning bizdan yordam so'rab murojaat qilishiga yagona sabab – o'z maqsadlari yo'lida foydalanishdir. Biz ular bilan birlasha olmaymiz».

Mazkur masala shu qadar bahsli o'tdiki, qurultoyning 27 noyabr kunidagi majlisida ham munozara davom etdi. Nihoyat, bo'lg'usi davlatning iqtisodiy holatini e'tiborga olib ittifoqqa kirish haqida qaror qabul qilindi². Turkiston muxtor respublikasi mafkurasining negizini islom dini g'oyalari tashkil etishi qurultoyda maxsus ko'rsatildi. Bu o'lka musulmonlarining ikkinchi va uchinchi qurultoylarida ham ta'kidlangan edi. Qurultoy o'z ishini yakunlash oldidan yana bir marta Turkiston muxtor respublika deb e'lon qilinganini tantanali sifatda takrorladi. Vakillar bu so'zlarni tik turib tingladilar, xudoga shukronalar bildirib, Qur'oni karim suralaridan tilovat qildilar³.

Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumat nomidan uning a'zolari M.Tinishboyev, U.Xo'jayev, Y.Og'ayev, O.Mahmudov, A.O'razayev, I.Shoahmedov, S.Gersfeld imzosi ostida xalqqa qara-

¹ Хасанов М. Кокандская автономия и некоторые её уроки. Общественные науки в Узбекистане. 1990, № 2.

² Doniyorov Sh. Muxtoriyat qismati. «Sharq yulduzi», 1991, 12-son, 160-bet.

³ Doniyorov Sh. Muxtoriyat qismati. 161-bet.

ta murojaati eʼlon qilindi. Murojaatnoma «Ulugʻ Turkiston» gazetasida 1917-yil 8-dekabrda eʼlon qilindi.

Murojaatda koʻp millatli Turkiston xalqining istagiga muvofiq demokratik inqilobning buyuk asoslari boʻlmish xalqlarning ozodligi, millatlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilashini amalga oshirish maqsadida Turkiston musulmonlarining favqulodda oʻlka qurultoyi Turkistonni Rossiya Federativ Respublikasi tarkibidagi muxtor respublika deb eʼlon qilgani qayd etildi.

Murojaatnomada oʻlkadagi barcha uyushmalar oldida turgan muhim va masʼuliyatli masalalarni hamda bu yerda yashayotgan turli millatlarning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot darajalarini hisobga olgan holda, turli millatlar oʻrtasidagi totuvlikni taʼminlash, shuningdek, oʻlkaning hamma joylarida tartib va intizom oʻrnatish maqsadida musulmonlar qurultoyi Muvaqqat Turkiston xalqi soveti (Millat majlisi)ni sayladi. Hukumat zimmasiga mumkin qadar tezroq Turkiston taʼsis majlisini chaqirish, Turkiston xalqini oziq-ovqat bilan taʼminlash choralarini koʻrish, shu maqsadda «Sharqiy-Janubiy Ittifoq» bilan aloqa oʻrnatish, oʻlka muxtoriyati moliya ishlarini taʼsis etishga kirishish, xalq militsiyasini tuzish, mahalliy millatlar huquqlarini himoya qiluvchi tadbirlar belgilash, qoʻshin tuzish va boshqa vazifalar yuklatilganligi ham taʼkidlangan edi.

Hurriyatga erishgan Turkiston oʻz hududida oʻzi xoʻjayin boʻlishi, oʻz tarixini oʻzi yaratish davrini boshlab bergani murojaatda uqtirib oʻtiladi. «Biz, – deyilgan edi unda, – oldimizda turgan masalalarning muhimligi va ulugʻligini komil suratda anglab, ham ishlagan ishlarimizning haqligiga ishonib, xudodan madad tilab ishni boshlaymiz». Murojaat oʻlka xalqlari, ayniqsa musulmon aholisi tomonidan zoʻr quvonch va tantanavor qabul qilindi. Xalq koʻpdan beri orzu qilib kelgan milliy davlatga ega boʻlganidan behad shod-u xurram edi.

Muxtoriyat eʼlon qilingan kundan boshlab omma oʻrtasida oʻzining siyosiy faoliyatini avj oldirdi. Eng avvalo musulmon siyosiy tashkilotlari va ularning targʻibot hamda tartibot ishlari kuchaytirildi. Taraqqiyparvar, maʼrifatparvar yoshlar guruhi va uyushmalari ham muxtoriyatni keng targʻib etdilar. Toshkentda «Ishchilar toʻdasi», Andijonda «Maorif havaskorlari» uyushma va jamiyatlari muxtoriyat manfaati yoʻlida ish olib bordi. Ularning faoliyatida Toshkentda Akmal Ikromov, Andijonda Usmonxon Eshonxoʻjayev, Sanjarbek Mirzo Fozilbekov, Muxtor Olimov, Akbar Oʻrazaliyev va boshqalarning oʻrni katta boʻldi. Muxtoriyat oʻzbek, rus va qo-

zoq tillarida gazetalar chiqara boshladi. Bu «El bayrog'i», «Свободный Туркестан» va 1917-yil 13-dekabrda rus tilida chiqarib boshlagan «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана» shular jumlasidandir. Obidjon Mahmudovning boshqaruvchisi ham muxtoriyat hukumati ixtiyoriga o'tdi.

Turkiston muxtoriyati hukumati nomidan uyezdlar komissarlariga va mansabdor shaxslarga farmoyishlar, telegrammalar va turli ko'rsatmalar yo'llanib, ular orqali joylarda muxtor hukumatning birdan bir qonuniy hukumat ekanligi va shu bois faqat uning ko'rsatmalarini tan olish lozimligi ta'kidlandi. Shunday hollar ham bo'ldiki, joylardagi ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlari muxtoriyatni tan olmay, uning farmoyishlarini ham yo'qqa chiqarishga harakat qildilar. Jumladan, Kattaqo'rg'on soveti 1918-yil 11-yanvarda shunday yo'l tutdi. Muxtor hukumat bunday urinishlarni daf etish choralarini ko'rdi.

Muxtoriyat hukumati shoshilinch ravishda 30 million so'mlik zayom chiqardi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad hukumatni iqtisodiy jihatdan mustahkamlash va milliy armiya tuzish edi. Milliy qo'shin tuzish harakati boshlab yuborildi. Avval boshda hukumat ixtiyorida 60 nafar yollanma askar bo'lgan bo'lsa, qisqa fursatda muxtoriyat ixtiyorida 2 ming kishilik qo'shin hozir bo'ldi. Bundan tashqari Qo'qon militsiyasining boshlig'i Ergashning qo'l ostida ham anchagina kuchlar bor edi. Milliy armiyada xorijdan chaqirilgan harbiy kishilar, jumladan, turk zobitlari yo'riqchilik ishlarini olib bordilar. Ayni vaqtda militsiya qismlarini tuzishga ham kirishildi.

Bu borada Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev bosh bo'lgan ichki ishlar vazirligi xalq militsiyasining tashkil etilishi katta voqea bo'ldi. Pul islohoti o'tkazishga kirishildi. Muxtoriyat o'z bayrog'i va madhiyasini yaratdi. Shunisi e'tiborliki, muxtoriyatni bir qator xorijiy mamlakatlar ham tan oldi. Shu bois muxtoriyat hukumati yordam so'rab xorijiy mamalakatlarga murojaat qildi, ulardan ham moddiy, ham harbiy yordamlar olishga muvaffaq bo'ldi.

Kun tartibidagi endigi bosh muammo Turkiston musulmonlari **to'rtinchi qurultoyi** qabul qilgan qarorlarning hayotga tatbiq etilishida, o'lkadagi keng mehnatkashlar ommasining bu qaror va g'oyalarni qo'llab-quvvatlashida, Turkiston muxtoriyati atrofida birlashuvida faol qolgan edi.

Turkiston muxtoriyatining omma tomonidan qo'llab-quvvatlanishi. Qo'qon shahrida Turkiston musulmonlarining favqulodda to'rtinchi qurultoyi bo'lib o'tganligi va unda Turkiston

muxtoriyatining tashkil etilganligi to'g'risidagi xabar butun o'lka mehnatkashlar ommasi o'rtasida keng tarqaldi va katta qiziqish uyg'otdi. Turli shaharlar va tumanlarda Turkiston muxtoriyati shod-u xurramlik bilan kutib olindi, muxtoriyatni qo'llab-quvvatlab joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar uyushtirildi. Jumladan, 1917-yil 6-dekabrda Toshkent shahri Eski Jo'va mavzesidagi Beklarbegi jome masjidida uyushtirilgan miting ahamiyatlidir. Unda 60 ming shahar fuqarolari qatnashib, tashkilotchilari «Sho'royi Islom» va «Sho'royi ulamo»chilar edi. «Ulug' Turkiston» gazetasining bergan xabariga qaraganda: «Masjidning ichki sahni va tomlari odam bilan liq to'lgan». Miting Saidg'ani Mahmud raisligida o'tgan (Munavvar Qori Abdurashidxonov, Mulla Odil, Sherali Lapin va boshqalar uning o'rinbosarlari edilar). Gazeta miting qatnashchilari Turkiston muxtoriyatini batamom qo'llab-quvvatlaganliklarini yozadi. Miting Turkiston muxtoriyatidan boshqa hukumatni tan olmaslik to'g'risida qaror qabul qildi. Ishtirokchilar xalq kengashiga sodiq qolishga qasamyod qildilar.

Qabul qilingan qarorda quyidagi satrlar bor edi: «Biz musulmonlar sinf ayrimalarga qaramasdan, Turkiston muxtoriyatini olqishlagan holda, Qo'qondagi favqulodda qurultoy tarafidan e'lon etilgan Turkistonda xalq hukumatini vujudga keltiruv haqidagi qarorga butun vujudimiz birla qo'shilib, ishonamizki, buyuk Rossiya inqilobi tarafidan e'lon etilgan hokimiyat asoslarining suyunchi haqini Rossiyaning birlashgan demokratiyasi Turkiston xalqining tarafidan bir og'izdan bayon etilgan tilagiga qo'shilar va o'z kunimizni o'zimiz qura boshlashda yordam etar.

Shunga imon etgan holda biz o'lkadagi hamma musulmonlarni Muxtoriyatli Turkiston hukumati atrofida jipslashib, hozirgi o'lka idorasi boshida bo'lib turgan muvaqqat tashkilotlar bilan qanday bo'lmasin dushmanlarcha muomala qiluvdan saqlanishga da'vat qilamiz.

Turkiston muxtoriyati amaliy suratda tezroq vujudga kelishi uchun tinch va totuvlikni saqlashimiz kerak. Toki shuning orqasida o'zaro so'g'ish (urush) va bugundan e'tiboran hur bo'lgan Turkistonning bir to'g'on kabi xalqlarimiz orasida gunohsiz qon to'kilmasin.

Yashasin Muxtoriyatli Turkiston»¹

Miting qatnashchilari sovet hukumatiga nisbatan ham o'z munosabatlarini bildirdilar. «Ulug' Turkiston» gazetasi tarqatgan xabarlarga qaraganda mitingda hozir bo'lganlar «Xalq komissarlari sovetining «Davlat dumasini tarqatib yuborish to'g'risida»gi

¹ «Ulug' Turkiston». 1917-yil, 10-dekabr.

buyrug'ini «... bugungi kunda mutlaqo mumkin bo'lgan hodisa» deb qoralaganlar. Chunki: «300 ming kishi nomidan demokratik yo'l bilan to'rt bosqichli saylov haqidagi qonunga muvofiq saylangan Toshkent dumasi a'zolari o'rniga 700–800 askar va ishchilar Aleksandrov parkida saylangan 4–5 komissar bilan almashtirilgan, xolos»¹.

Xullas, Toshkentda 6-dekabrda tashkil etilgan miting Turkiston muxtoriyatini himoya qilish bayrog'i ostida o'tdi va mehnatkashlar ommasining faolligini oshirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash va unga xayrixohlik harakatlari o'lka shahar va qishloqlarida ham bo'ldi. Bu haqda o'z vaqtida Turkiston o'lkasida chiqadigan ommaviy axborot vositalari keng ma'lumotlar berdilar.

1917-yil 1-dekabrda Namangan uyezdida 10 mingga yaqin kishi qatnashgan ommaviy xalq namoyishi bo'ldi. Unda namoyish qatnashchilari «Yashasun Muxtoriyatli Turkiston va uning hukumati!» degan shiorlar yozilgan da'vatlarni ko'tarib bordilar.²

Bunday harakatlar 6-dekabrda Andijon uyezdi Jalolobod rayoniga qarashli Xonobod qishlog'ida ham bo'ldi. Bu yerda bo'lgan bir necha ming kishilik namoyish qatnashchilari Fozilmon ota mozoridan to bozor joyga qadar yig'ilib turdi. Abdulla eshon va Husayn Validi namoyishchilar oldida so'zga chiqib, xalqqa muxtoriyatning tashkil etilishi va uning maqsadlari haqida gapirib berdilar. Namoyish qatnashchilari Turkiston muxtoriyatini moddiy tomondan qo'llab-quvvatlash maqsadida 500 so'm mablag' to'plagan edilar³.

«El bayrog'i» gazetasining 1918-yil 26-yanvardagi sonida keltirilgan xabarda shunday yozilgan: *«Toshkentdagi «Turkiston sanoyi nafisa» jamiyati tomonidan Farg'ona viloyati shaharlarida tomoshalar tashkil etilgani va ulardan tushgan pullarining Turkiston muxtoriyati hukumati foydasiga yo'llagani yozilgan. Unda truppa a'zolarining Andijon shahrida uyushtirgan teatr tomoshalari natijasida yig'ilgan 685 so'm pulni Qo'qonga yuborgani aytiladi»*⁴. To'g'ri, bu pullar hech narsa bo'lmadi. Ammo bu voqeliklar tariximizdagi yagona Turkiston va uning istiqloli uchun yurtdoshlarimizni birlashtirgan, xalqimizning azm-u shijoati jo'sh urgan

¹ «Ulug' Turkiston». 1917-yil, 8-dekabr.

² O'sha manba. 1917-yil, 13-dekabr.

³ O'sha manba. 1917-yil, 20-dekabr.

⁴ Jadid ma'rifatparvarlik harakatining g'oyaviy asoslari. «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. Toshkent, 2016, 108-bet.

moʻjizali onlari edi.¹ Oʻsha gazetada bosilgan Abdulhamid Choʻlponning maqolasida andijonliklar tomonidan Turkiston muxtoriyatini olqishlab kutib olingani manzarasini ifodalovchi mana bu satrlar bor edi: «...*Muxtoriyat foydasi uchun Andijonda boʻlgʻon teatrlarda Turkistonning oʻz turk bolasi Gimnaziya shogirdi 12 yoshliq Sanjar Bek Fozilbek oʻgʻlining muxtoriyat bayrogʻi ila uning ostiga qilgan ajoyib bir manzaralik rasmining amriqo savdo mizoida (auksion) bilan 1200 soʻmgʻa sotilishi, Qahramon millat xodimi Qoʻchqarboy afandining buyuk himmat bilan ul rasmni olishi, boshqalarning ham bu ishga yaxshi ahamiyat berishlari...*

**Abdulhamid Sulaymon oʻgʻli
Choʻlpon**

Bular hammasi, hammasi qorongʻu kechalarda yoltiragʻon yulduzlardir...

Bulardan umid, bulardan iymon, bulardan ruh koʻrinadir.»²

Turkiston Muxtoriyatini qoʻllab-quvvatlagan tabriklar 7-dekabrda Qoʻqon shahrida boʻlib oʻtgan 42 jamoat tashkilotlarining qoʻshma majlisiga ham yuborildi. Shuningdek, Samarqand viloyati soveti, Kaspiyorti viloyati qurultoyi va boshqalar Turkiston muxtoriyatini tabriklab, u bilan birga qoʻshilajaklarini izhor etdilar³.

Milliy matbuot sahifalarida Turkiston oʻlkasining taniqli ziyolilari, maʼrifatparvarlari, siyosiy va jamoat arboblari maqola va xabarlar bilan chiqib, xalqni muxtoriyat tashkil topishi bilan tabrikladilar va xalq ommasini uning atrofida bir yoqadan bosh chiqarib birlashishga chaqirdilar. Bu milliy istiqloлча maʼrifatparvarlar Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Mirmuxsin Shermuhammad oʻgʻli, Islom Shoahmedov, Abdulhamid Choʻlpon, Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalar edi. Abdurauf Fitrat «Muxtoriyat» maqolasida muxtoriyatga nisbatan otashin mehr tuygʻusini quyidagi soʻzlarda ifodalaydi: «Turkiston muxtoriyati... Temir xoqonning chin bolalari yonida turkistonli tubchak turklari orasinda, mundan ugʻurli, mundan muqaddas, mundan suyunchli bir soʻzning borligiga ishonmayman. Turkiston turkning qonini qaynatuvchi, imonini

¹ Oʻsha asar. Oʻsha joy.

² Oʻsha asar. 112-bet.

³ Aʼzamxoʻjayev S. Turkiston muxtoriyati. 33-bet.

yuksaltiruvchi bir quvvat bor esa yolg'uz shu so'zda bordir: Turkiston muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qopondi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz kamsitildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz ayog'lar ostig'a olindi, tuzumli turdik, sabr etdik. Kuchga tayangan har buyrug'a bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yashunturdik, imonlarimizma asrab saqladik: Turkiston muxtoriyati!

Mahkama eshiklaridan yig'lab qaytganda, yorug'siz turmalarda yotganda, yirtg'uvchi jandarmaning qutqusi bilan yiqilganda, yurtlarimiz yondirilg'anda, dindoshlarimiz osilg'anda ongimiz yo'qoldi, miyamiz buzildi, ko'zimiz yorug'siz qoldi, biror narsani ko'rolmadik. Shul chog'da, tushgun ruhimizni ko'tarmak uchun shul qop-qorong'u dunyoning bir yerinda oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga o'tmagan ko'zimiz shuni ko'rar edi. Ul nima edi? Turkiston muxtoriyati!

Lekin shunisi borkim, bir millatning muxtoriyati yolg'uz bir qurultoyning e'loni bilan tamom bo'lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdur. Qurultoy o'z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidir. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdur. Bularni millat hozir qilsun».¹

Endigina 20 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon 1918-yilda Turkiston muxtoriyatini tabriklab she'r bitdi. Madhiya sifatida qabul qilingan edi. Shoir o'z quvonchini quyidagi o'tli satrlarda bayon etdi...

*Ko'z oching, boqing har yon!
Qardoshlar, qanday zamon!
Shodlikka to'lar jahon!
Fido bu kunlarga jon!*

N a q o r a t:
*Turkistonli – shonimiz, Turkistonli – unvonimiz.
Vatan – bizning jonimiz, fido o'lsin qonimiz!*

*Bizlar temir jonlimiz!
Shavkatlimiz-shonlimiz!
Nomusli, vijdonimiz!
Qaynagan turk qonimiz!*

¹ «Hurriyat». 1917-yil, 5-dekabr.

*Muxtoriyat olindi,
Ishlar yo'lga solindi.
Milliy marshlar chalindi,
Dushman o'rtandi endi!*

Yuz berayotgan hodisalar Turkiston aholisining ijtimoiy-siyosiy faolligi va istiqloqlilik harakati tobora kuchayib, yangi mazmun sari rivojlanib borayotganligini ko'rsatar edi.

Turkiston xalqlarining muxtoriyat uchun kurashi tarixida 1917-yil 13-dekabrda Toshkent shahrida sodir etilgan qonli fojialar ayniqsa dahshatli iz qoldirdi, mustamlakachi sovet hukumatining asl qiyofasini ochib tashladi. Shu kuni Toshkent shahar sovetining buyrug'i bilan qizil gvardiyachi askarlar muxtoriyat talab qilib chiqqan Toshkent shahar musulmon aholisini beayov qirg'in qildi, ko'pgina gunohsiz aholi qurbon bo'ldi. Turkiston xalqlarining istiqloqlilik harakati tarixida bu kunning o'rni katta ekanligiga e'tibor berib, 1959-yil 17-iyulda AQSh kongressi mazlum xalqlar haftaligini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilganda, 13-dekabrni Turkiston kuni deb belgiladi.

Bu dahshatli voqea shunday sodir bo'lgandi.

1917-yil 6-dekabrda Toshkentning Eski Jo'va masjidida bo'lgan mitingda 13-dekabrda navbatdagi mitingni o'tkazishga qaror qilingan edi. Bu kun musulmonlar uchun muqaddas Mavludi sharif bayram kuni edi. Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumati 13-dekabrni «Turkiston muxtoriyatining milliy jamg'armasiga pul yig'ish kuni» deb e'lon qildi va to'planadigan mablag'ni mustaqillik va ozodlikni mustahkamlashga xizmat qilajagini bildirdi.

Xuddi shu kunlarda Toshkent shahar sovetiga eski shahar aholisidan miting va namoyish o'tkazishni so'rab ariza beriladi. Toshkent shahar soveti arizani ijobiy hal qiladi va eski shaharda miting va namoyish o'tkazilishiga ruxsat beriladi. Ammo yangi shaharda bunday tadbirlarga ijozat etilmaydi.

Miting 13-dekabrda Shayxontohur masjidi oldida soat 12 da boshlandi. Ko'p ming kishilik mazkur mitingda turli siyosiy partiyalarning rahbarlari va xalq komissarlari qo'mitalari a'zolari qatnashdilar. Har qancha ta'qiqlarga qaramasdan miting va namoyishda musulmonlardan tashqari ruslar, armanilar, yahudiy-lar, xullas, bolsheviklardan boshqa barcha ijtimoiy-siyosiy guruh-larning vakillari ishtirok etdilar.

Jadidchilik harakatining atoqli va yirik vakillaridan biri Munavvarqori Abdurashidxonov mitingni ochar ekan, yig'ilganlarni

muborak bayram ayyomi bilan tabriklaydi. Mitingda Toshpo'latbek Norbo'tabekov va Sadriddin Maxdumlar kotiblikka saylandilar. Bu yerda hozir bo'lgan islom ulamolari Qur'oni karimdan suralar o'qiydilar. Turli siyosiy va ijtimoiy tashkilotlarning vakillari mitingda so'zga chiqib mehnatkash ommaning muxtoriyat uchun kurashga chaqirdilar, ular o'zlarini xalq komissarlari atab xalq manfaatiga, millat manfaatiga qarshi bo'lgan bolsheviklarni keskin tanqid qildilar.

Qora kuchlar har doim ommaviy xalq harakati uyushgan mazmun kasb etib, rivojlanib borayotgan paytda uni barbod qilish va payini qirqish maqsadida ayg'oqchilarni ishga soladilar va g'alamlilik kabi ishlarni amalga oshiradilar. Bu safar ham xuddi shunday bo'ldi. Shayxontohur masjidi maydonida miting qizib turgan bir paytda bir guruh ayg'oqchilar shumlik niyatida to'planganlarga qamoqxonaga borib sobiq muvaqqat hukumat a'zolaridan komissar G.Dorrer va boshqalarni tezlik bilan ozod qilish va so'ngra hokimiyatni qo'lga olish kerak, degan taklifni ilgari surdilar. Qoni qaynab turgan bir guruh miting qatnashchilariga bu chaqiriq o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ular darhol umumiy ommadan ajralib, O'rda ko'prigidan o'tib, yangi shaharga – qamoqxona tomon yurdilar. Ana shu tariqa ayg'oqchilarning ig'vogarlik harakati tufayli yagona ommaviy miting ikkiga bo'linib ketdi va kuchsizlandi. Ikkinchidan esa uyushgan, ongli va maqsadli kurash usuli o'rniga olomon kurashi, stixiyali boshboshdoqlik kurashi yo'liga o'tildi. Bunday kurash usuli bolsheviklarga qo'l kelar edi, ular bu ig'vogarlik va boshboshdoqlik harakatidan o'zlarining razil maqsadlarida bahona sifatida foydalanishlari mumkin edi. Shunday bo'ldi ham. Buni voqealarning so'nggi rivoji ochiq-oydin ko'rsatdi.

Yangi shahar tomon borayotgan namoyishchilarning bir guruhi shahar soqchilari boshlig'i Gurovichni garovga oldilar. So'ngra ular qamoqxona tomon yurib, muvaqqat hukumat a'zolarini ozod etishni talab qildilar. Qamoqxonadan Dorrer va Ivanov ozod etildilar. Namoyishchilar ularni avtomobilga o'tqazib, Kaufman bog'i (hozirgi Amir Temur xiyoboni) tomon yurdilar. Qizil gvardiyachilar mashinani to'xtatmoqchi bo'lganlarida yana ig'vogarlik bilan olomon ichidan o'q otila boshladi. Bu askarlarga javob o'ti ochishga bahona bo'ldi. Dastlab multiqlardan, so'ngra pulemyotlardan bebosh olomon namoyishchilari to'dasi ustiga do'ldek o'q yog'dirildi. Ana shu to's-to'polonda eski shaharlik musulmonlardan 16 kishi qurbon bo'ldi. Bolsheviklar Dorrer va Ivanovni qo'lga olib, otib

tashladilar. Mazkur fojia munosabati bilan Turkiston muxtoriyati rahbariyati xalqqa qarata murojaat qildilar. Unda bunday deyilgan edi: «Biz Xalq Majlisi va Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatining aʼzolari chin yurakdan taassuf bildiramiz va turkistonlik musulmonlarning ezgu his-tuygʻularini haqoratlovchi bu voqealarga qarshi chiqamiz. Ana shu munosabat bilan bizlar mamlakatda tartib va osoyishtalik oʻrnatilishi uchun zaruriy choralar koʻrilishi yoʻlida barcha kuchlarimizni ishga solamiz. Hozircha esa Turkiston xalqidan sobitlik va xotirjamlik koʻrsatishlarini soʻraymiz. Bu eng ogʻir kunlarda musulmonlarning tinchlikni saqlab qolishlari nihoyatda zarurdir»¹.

Qonli fojia sodir etilgan zahotiyoq Toshkentdan Petrogradga Xalq Komissarlari sovetiga quyidagi mazmunda telegramma joʻnatiladi: «Qoʻqonda reaksion burjuaziya tomonidan tayyorlangan musulmonlar qurultoyi Turkiston muxtoriyatini eʼlon qildi, muxtoriyat hukumati Turkiston ommasi tomonidan tan olingani holda, bor kuchi bilan oʻlkaning ayrim shaharlarida muxtoriyatni eʼlon qilishga tayyorlanmoqda. Shu yil 13-dekabrda Muhammad paygʻambar tugʻilgan kunda Toshkentda muxtoriyat eʼlon qilindi»². Mazkur telegrammaga javoban Petrogradidan «joylarda hokimiyat siz, oʻzingiz, demak, siz oʻzingiz buyruqlarni ishlab chiqing» degan mazmunda telegramma Toshkentga joʻnatildi.

Ana shundan soʻng, Turkiston xalq komissarlar soveti muxtoriyat masalasida maxsus qaror qabul qildi va ijroiya qoʻmita uni tasdiqladi. Mazkur qaror deyarli bolsheviklarning nashriga aylanib qolgan «Hama razera»da eʼlon qilindi. Unda shunday deyiladi: «Turkiston Taʼsis qurultoyi chaqiriladi. Faqat uning oʻzigina Turkiston oʻlkasi muxtoriyatini eʼlon qilishga haqlidir».

Bolsheviklar Turkiston musulmonlarining favqulodda toʻrtinchi qurultoyi tomonidan eʼlon qilingan Turkiston muxtoriyatini tan olmadilar. Ular Turkiston oʻlkasi Taʼsis majlisini oʻz tashabbuslari bilan chaqirib, oʻzlariga maʼqul va oʻzlariga yoqadigan muxtoriyatni tashkil etishni rejalashtirgan edilar. Oqibatda shunday boʻldi ham.

Shu narsaga alohida eʼtibor berish joizki, Turkiston oʻlkasidagi siyosiy guruhlarining Turkiston muxtoriyatiga boʻlgan munosabati turlicha boʻldi. Bolsheviklarning Turkiston muxtoriyatiga salbiy munosabati yuqorida taʼkidlandi. Buning ajablanarli joyi yoʻq. Chunki mustamlaka oʻlkasi boʻlgan Turkistonda hokimiyatni hech

¹ Aʼzamxoʻjayev S. Turkiston muxtoriyati. 138-bet.

² «Hama razera». 1917-yil, 15-dekabr.

kim bilan bo'lishmasdan yolg'iz o'z qo'liga olishga intilayotgan bolsheviklarning bu pozitsiyasini to'g'ri tushunsa bo'ladi.

Fevral inqilobidan so'ng Turkistonda qaror topgan muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, kadetlar, eserlar va men-sheviklar partiyalarining vakillari Turkiston o'lkasi xalqlariga muxtoriyat huquqi berilishi tarafdori bo'lgan. Ammo eng afsuslanadigan joyi shundaki, Turkiston muxtoriyati masalasida tub yerli musulmon xalqlarning istiqloлчаilik harakati fidoyilari saflarida muvaffaqiyat va yutuqning eng zarur sharti – o'zaro birlik, hamdardlik va hamkorlik bo'lmadi. Taqqoslash ma'nosida quyidagi bir misolni keltirish ibratli saboqdir. Turkiston eserlari 1918-yilning 8–10-yanvarida bo'lib o'tgan ikkinchi qurultoylarida Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlabgina qolmadilar, hatto majlisiga o'z vakillari Skomoroxovni yuborishga qaror qildilar. Mahalliy musulmonlar vakillari bo'lgan «Sho'royi ulamo»chilar esa har galgidek bu safar ham Toshkentdagi jome' masjidi maydonidagi miting davomida Turkiston musulmonlarining yagona jabhasini bo'lib yuborish yo'lidan bordilar. Bu quyidagi hollarda o'z aks-sadosini topdi. Jome' masjididagi mitingda ulamochilarning vakillari so'zga chiqib muvaqqat hukumatni tanqid qildilar, «...ular shu vaqtgacha bizning manfaatimiz uchun hech narsa qilolgani yo'q», dedilar va uni qo'llashdan bosh tortdilar. Bu oddiy xalq ommasini gangitib, boshi berk ko'chaga kiritib qo'yar edi.

«Ulug' Turkiston» gazetasi muxbirining qayd etishicha, ulamochilarning tutgan yo'li musulmonlar o'rtasida keng tarqalib fikrlarning bo'linishiga sabab bo'lgan. Ularning ba'zilar hayron bo'lib: «bu qanaqasi, avvaliga «Ulamo» bizni muxtoriyat uchun qasamyod qildirdi, endi esa qarshi bo'lishga chaqiryaptimi?»¹.

Bu voqea keng jamoatchilik o'rtasida parokandalikka sabab bo'ldi. Hatto «ulamochilar safida ham tushunmovchiliklarni keltirib chiqardi. Jumladan, Toshkent «ulamochilarning Turkiston muxtoriyatini tan olmasdan o'zlariga boshqa bir «Toshkent ulamosi jumhuriyati» deb ataluvchi muxtoriyatni tashkil etish borasidagi xabar farg'onalik ulamochilar qulog'iga yetib borgach, ular to'planishib darhol bu masalani muhokama qildilar. Toshkentlik ulamochilarning bunday xatti-harakatidan norozi bo'lgan farg'onaliklar yagona bir fikrga kelishib, Toshkent «Sho'royi ulamo»siga murojaat etdilar. Bu murojaatnomani Toshkentga qo'qonlik ulamochi Mulla Kamol qozi va marg'ilonlik domullo Qosimxon qozi olib

¹ «Ulug' Turkiston». 1918-yil, 10-yanvar.

kelgan edi. Murojaatnomada fargʻonalik ulamochilar oʻz maslakdoshlarining umumturkiston ittifoqidan ajralmaslikka daʼvat etdilar. Unda quyidagi jummalarni oʻqiydiz: «Rus zolimlaridan xalos boʻlmoqlik uchun Turkiston ahli va uning vakillari Muxtoriyat eʼlon qildilar. Shunday muhim va masʼuliyatli vaziyatda biz ixtilof holatida boʻlishimiz yaxshi emasdur. Muborak vatanimiz va dinimizning salomatligi ittifoq va ittihoddadur»¹. Fargʻona ulamochilari oʻz murojaatlarida musulmonlar birligini mustahkamlash va Turkiston muxtoriyati atofida yanada kuchliroq jipslashishga daʼvat etdilar.

Turkiston muxtoriyatini himoya qilishda Qoʻqon shahrida oʻz ishini boshlagan musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining birinchi favqulodda qurultoyi qabul qilgan qarorlarning ahamiyati katta boʻldi. Mazkur qurultoyda 200 ga yaqin vakil qatnashdi. Bolsheviklar qurultoyini tan olmasliklari aniq edi. Lekin shunga qaramasdan, oʻz vaqtida «Ulugʻ Turkiston» gazetasi bu haqda shunday yozgan edi: «Bolsheviklar bunga qadar Qoʻqonda boʻlgʻon 4-favqulodda musulmonlar syezdini boylar ila mullalar (burjuylar) qurultoyi deb qaradilar va shul bahona ila idorani muxtoriyat hukumatiga bermiylar edi. Endi bu bahonagʻa joy qolmagʻon boʻlsa kerak. Chunki hozir Turkiston muxtoriyati ishchi, dehqon va ular tarafidan buyuk bir miqdorda vakillar saylanib, muxtoriyat idorasi tamomila demokratiya asosina qoʻyildi. Bundan soʻng bolsheviklar qanday bir bahona topib muxtoriyatga qarshi turalar ekan?»²

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan munosabat Qoʻqonda ochilgan qurultoyning bosh vazifasi hisoblanar edi. Musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari birinchi qurultoyining ochilishini Turkiston harbiy soveti rahbari Orif Klevleyev, Qozon musulmonlari harbiy soveti vakili askar Ismat Ubaydullin, Kavkaz musulmonlaridan Piri Mursilzoda, Samarqand ishchi va askar deputatlari soveti vakili Ponomarev, Qoʻqon uyezd komissari Akayev, Toshkent harbiy soveti aʼzosi Sultonov, Qoʻqon shahar hokimi oʻrinbosari O.Mahmudov va boshqalar qoʻllashdi. Qurultoyda muvaqqat xalq majlisi nomidan Islom Shoahmedov va eserlarning vakili Mil-ler nutq soʻzlab tabrikladilar.

Qurultoy ishtirokchilari 1917-yil 13-dekabrda Toshkentda boʻlib oʻtgan xunrezlik va fojialar munosabati bilan qurbon boʻlganlar xotirasini yodga oldilar va Qurʼoni karimdan tilovatlar oʻqidilar. Shundan soʻng qurultoy hayʼati saylandi. Uning tarkibiga Abdulla Avloniy, Sanjar Asfandiyorov³ va boshqalar kiritildi.

¹ «Ulugʻ Turkiston». 1918-yil, 26-yanvar.

² «Ulugʻ Turkiston». 1918-yil, 4-yanvar.

³ Oʻsha joyda.

Qurultoyda kun tartibidagi bosh masala Turkiston muxtoriyatiga munosabat keskin bahs, munozaralar va tortishuvlar bilan bir necha kun muhokama qilindi. Nihoyat qurultoy Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qildi. Qurultoy qabul qilgan qarorda musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari anjuman vakillarini Turkiston muxtoriyati muvaqqat hukumati tarkibiga kiritishni maqsadga muvofiq deb topdilar.

Qurultoyda Petrogradga, Xalq komissarlari soveti raisi V.Lenin nomiga telegramma yuborishga qaror qilindi. 1917-yil 27-dekabrda jo'natilgan telegrammada bunday deyilgan edi: «Xalq Komissarlari soveti e'lon qilgan shiorlar Turkistonda joriy etilmoqda. Butun Turkiston xalqi ikkala qurultoyda Turkiston muxtoriyatini bir ovozdan e'lon qildi va Turkiston Ta'sis majlisiga o'lkani boshqarishning so'nggi shaklini ishlab chiqish taklif etildi. Barcha shahar va qishloqlarning turli tashkilotlari namoyishlar va qarorlarida muxtoriyatning e'lon qilinishini qo'llab-quvvatlayaptilar. Saylangan xalq sovetida ruslar va ovrupoliklar shahar va qishloq aholisining 2 foizini tashkil etsa-da, biz tomonimizdan 33 foiz o'rin ajratilgan, xalqlarning urushga chek qo'yilishi, anneksiya va kontributsiyasiz sulh tuzilishiga bir ovozdan qo'shilamiz.

Musulmon proletariyatining favqulodda Qurultoyi Xalq komissarlari Soveti tomonidan Turkiston muxtoriyatining mustahkamlanishi uchun haqiqiy choralar ko'riladi, shu bilan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash to'g'risidagi shiorining qat'iyligi va bunga chin dildan intilayotganligini namoyish etadi, deb ishonadi. Turkiston musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining 1-favqulodda qurultoyida qabul etilgan qarorlar haqida ma'lumot berib, sizlardan Rossiya demokratik Respublikasining oliy hokimiyati sifatida Toshkent Xalq Komissarlari Sovetiga hokimiyatni Turkiston muvaqqat hukumatiga topshirish to'g'risida farmoyish berishingizni so'raymiz. Bu bilan siz Turkistonni juda katta falokatga olib keluvchi anarxiya va qo'sh hokimiyatchilikdan qutqargan bo'lur edingiz»¹.

Mazkur telegrammaga 1918-yil 5-yanvarda sovetlar hukumatining millatlar ishlari bo'yicha komissari I.V.Stalindan quyidagi mazmunda javob jo'natiladi: «Toshkentdagi Sovet komissariatini yo'q etish haqida Petrogradga murojaat qilishning ehtiyoji yo'q, agar komissariatni istamasangiz, uni kuch bilan yo'qota olasiz»².

¹ «Ishchilar dunyosi» 1918-yil, 2-son, 22–23-betlar.

² A'zamxo 'jaye'v S. Turkiston muxtoriyati. 141-bet.

Butunrossiya Taʼsis majlisiga Fargʻonadan saylangan eser Vadim Chaykinning Qoʻqonda tashkil topgan Muxtor respublikani saqlab qolishda yordam soʻrab oʻsha I.Stalinga telegraf orqali murojaatiga kelgan javobi ham xuddi shu telegramma ruhida yozilgan edi. Bu telegramma oʻz mohiyat-mazmuniga koʻra sovetlar hukumati zoʻrlikka tayanuvchi mustamlakachilik siyosatining yorqin koʻrinishi edi. Chunki uning mazmuniga koʻra, sovetlar Turkiston oʻlkasidagi tub yerli musulmon aholi istak-xohishi bilan hisoblashmas, oʻz taqdirini oʻzi belgilamoqchi boʻlgan oʻlka xalqlarini sovetlar Rossiyasi bilan toʻgʻridan toʻgʻri qon toʻkishga, urushga chorlar edi. Petrogradda oʻtirgan mustamlakachi bolshevik korchalonlar bu urushda albatta gʻalaba qozonajaklarini yaxshi bilar edilar. Turkiston muxtoriyatida kuch yoʻq edi, u hali hokimiyat oʻlaroq batamom shakllanib ulgurmagan edi.

Toshkent Sovetlar hukumati Turkiston muxtoriyati timsolida oʻzining asosiy raqibini koʻrdi va uni yoʻq qilish uchun tayyorgarlikni boshlab yubordi. Buni Toshkentdagi bolsheviklar komissari P.Poltoraskiyning musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining favqulodda I qurultoyida soʻzlagan nutqi mazmunidan ham payqab olish mumkin.

U bunday degan edi: «Biz kambagʻallarning muxtoriyatiga qarshi emasmiz, ammo biz boylarning muxtoriyatiga qarshimiz. Biz muxtoriyat uchun kurashar ekanmiz, burjuaziya qoʻlidagi hokimiyatni oʻzimiz uchun tortib olganimiz yoʻq, biz ishchi sinf va kambagʻallar uchun tortib oldik. Biz hokimiyatni rus burjuaziyasi qoʻliga topshirish uchun tortib olganimiz yoʻq. Hokimiyatni biz ishchi va askar deputatlari soveti uchun oldik. Biz musulmon mehnatkashlarini oʻz tarafimizga qoʻshilishlari uchun ishlab keldik va ishlayveramiz»¹. P.Poltoraskiyning nutqi munosabati bilan qurultoy qatnashchilari unga oʻz munosabatlarini bildirdilar. Jumladan, voqealar guvohi shunday degan: «Biroq Poltoraskiyning soʻzlariga hech kim ishonmadi, chunki Turkistonda sovet hokimiyati asosga ega emasligi ochiq-ravshan boʻldi».² Ushbu masalada maxsus qaror qabul qilinadi, unda quyidagilarni oʻqiymiz: «27-noyabrda boʻlib oʻtgan umummusulmon syezdida Turkistonning muxtoriyat deb eʼlon qilinishi munosabati bilan oʻlkada vujudga kelgan vaziyatni muhokama qilib, oʻlka qurultoyi shuni bayon qiladiki, bu qurultoy burjuaziya qurultoyi boʻldi, degan gaplarni baʼzi guruhlar tomonidan tarqalishi haqiqatga toʻgʻri kelmaydi, zero, 27-noyabrdagi

¹ Oʻsha joyda.

² Istiqlof jallodlari. Toshkent, 1993, 48-bet.

qurultoy umummusulmonlar qurultoyi bo'lib, unda butun aholi vakillari qatnashdi. Mazkur qurultoy mavjud sovetga va Turkiston muxtoriyati hukumatiga to'la ishonchdadir, uning tarkibi ishchi va dehqonlar manfaati uchun xizmat qiluvchi taraqqiyparvar ziyolilarimiz hamda diniy tarbiyachilarimiz – Qur'oni sharifni o'rgatuvchi inqilobiy domlalarimizdan iborat. Ichki ishlarga aralashishlarni nomaqbul deb hisoblovchi qurultoy «rus demokratlarini» «Sharq xalqlariga murojaatnoma»dagi shiorlarni amalda ko'rsatish va ularga rioya etishga chaqiradi»¹.

Qurultoyda Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qilingach, P.G.Poltoraskiy va unga hamfikrlar guruhi qurultoyini tashlab chiqib ketdilar.

Bundan tashqari «Ulug' Turkiston» gazetasining yozishicha, Yettisuv qirg'izlari (qozoqlari), milliy tashkilotning ba'zi bir vakillari Turkiston muxtoriyatiga qo'shilishni istamadilar va o'z vakillarini Semipalatinskda o'tishi mo'ljallangan «Alash» partiyasi qurultoyiga yuborishga qaror qildilar. Albatta, Yettisuv musulmonlarining bo'linishidan iborat tutgan bu yo'li Turkiston muxtoriyati uchun kurashni kuchsizlantirdi. Bundan Toshkent sovetidagi qizil saltanat mustamlakachi unsurlari ustalik bilan foydalandilar. Ular Turkiston muxtoriyatini tan olmasdan, o'zlarining butun diqqat-e'tiborlarini uni yo'qotishga qaratdilar. Toshkent sovetlari o'z tashviqotlarida Turkiston muxtoriyatini keng ommaga aksilinqilobchi, burjua-millatchi hukumat deya tushuntirdilar. Bu borada ular «Hama razeta»dan ustalik bilan foydalandilar.

Turkiston muxtoriyatining bolsheviklar tomonidan tugatilishi.

Toshkent sovetlari Turkiston muxtoriyatini yakkalab qo'yish maqsadini ko'zlab, o'z qo'lidagi barcha imkoniyatlarini ishga soldi. Toshkent shahar dumasini tarqatdi, «Turkestanskiy vestnik» gazetasini yopdi va hokazo. Sovetlarning bu va shunga o'xshash tadbirlari Turkiston muxtoriyatiga nisbatan amaliy va rejali hujum boshlanganligidan dalolat berar edi.

1918-yil yanvaridan Turkiston o'lka soveti Turkiston muxtoriyatini tugatish maqsadida ochiqdan ochiq amaliy harakatlarni boshlab yubordi. Uni o'sha yil 19–26-yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi sovetlarining 4-syezdi qabul qilgan qarorlar yaqqol ko'rsatdi. Syezdda so'zga chiqqan Toshkent soveti raisi bolshevik I.Tobolin bunday degan edi: «Biz nafaqat Rossiya haqida, balki mehnatkashlar haqida qayg'uryapmiz, agar xalq xohish-iro-

¹ A'zamxo 'jayevev S. Turkiston muxtoriyati. T.: «Fan», 1996. 47–48-betlar.

dasi bu oʻlkaning Rossiyadan ajralib chiqishini referendum orqali hal etishni istasa, uning ajralib chiqish huquqini saqlab qolamiz»¹.

U Turkiston muxtoriyatiga qarshi fikrini yashirib ham oʻtirmadi. «Biroq, – dedi u, – muxtoriyatni hozir zudlik bilan tashkil qilish toʻgʻrisida gap ham boʻlishi mumkin emas. Zero, muxtoriyatning eng birinchi shartiga koʻra, bu oʻlkadan harbiy qoʻshinlar olib chiqib ketilishi kerak. Agar biz muxtoriyat tushunchasidan kelib chiqadigan ana shu asosiy holatni amalga oshiradigan boʻlsak, unda inqilob biqiniga zarba bergan boʻlur edik, oʻlkada esa yana aksilinqilobchilar hokimiyati qaror topar edi».

I.Tobolin oʻz soʻzining oxirida syezd qatnashchilari eʼtiboriga muhokama etilayotgan masala yuzasidan bolsheviklar fraksiyasi qarori matnini oʻqib berdi: «Inqilobchi sotsial-demokratlar partiyasi proletariat muxtoriyatini tashkil etish uchun harakat qiladi, shu bois deputatlarni kasaba soyuzlariga jalb etib, musulmon proletariatining sinfiy ongini koʻtarish boʻyicha proletariat ommasini tayyorlash asosiy masala etib eʼlon qilinadi. Muxtoriyatni eʼlon qilish masalasi esa noaniq muddatga kechiktirib qoldiriladi».

Turkiston Sovetlari 4-syezdi Turkiston muxtoriyatiga munosabat masalasini qizgʻin muhokama qilib turgan paytda Turkiston muxtoriyati hukumati syezd nomiga telegramma yuboradi. Telegrammada 1918-yil 20-martda Turkistonda «umumiy, toʻgʻridan toʻgʻri, teng va yashirin ovoz berish asosida» Taʼsis majlisi chaqirish tadorigi borligi maʼlum qilinadi.

Ammo shunga qaramasdan Turkiston oʻlkasi sovetlarining 4-syezdi Turkiston muxtoriyati hukumatini tan olishdan bosh tortdi, uning aʼzolarini qonundan tashqari deb eʼlon qildi va hatto ularning boshliqlarini qamoqqa olish toʻgʻrisida qaror qabul qildi. Xususan, masalani yanada avj oldirgan holat internatsional ishchi va askar deputatlari sovetining «...boylar tomonidan eʼlon qilingan Qoʻqon hukumati tan olinmasin, uning aʼzolari esa qonundan tashqari deb topilsin, boshliqlari qamoqqa olinsin!», degan talabidan soʻng kuchaydi. Syezd qarorida bunday deyilgan edi: «Inqilobiy sotsial-demokratlar partiyasi bir toʻda rus va musulmon reaksionerlari boshchiligidagi burjua muxtoriyatiga qarshi shafqatsiz kurash eʼlon qiladi va oʻlkada proletar muxtoriyatni tuzishga intiladi».²

Turkiston muxtoriyatiga qarshi boshlangan siyosiy xuruj va qirgʻinbarotning faol tashkilotchilari I.Tobolin, F.Kolesov,

¹ Aʼzamxoʻjayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: «Fan», 1993, 50-bet.

² Oʻzbekiston tarixi (1917–1993-yillar). Ilmiy muharrir akademik A.Asqarov, –T.: Oʻqituvchi, 1994, 32-bet.

E.Babushkin, Turkiston harbiy komissari E.Perfilev va boshqalar bo'ldilar. Ular o'z faoliyatlarida bolsheviklar partiyasi yo'lboshchilari V.Lenin, I.Stalin va boshqa arboblarning to'g'ridan to'g'ri buyruq va ko'rsatmalarini ado etdilar.

Turkiston muxtoriyati rahbarlari 1918-yil boshlarida Toshkentda o'zlariga qarshi katta qirg'inga tayyorgarlik ketayotganda zo'r matonat va irodani ishga solib muxtoriyatni mustahkamlash yo'lida sabr-toqat bilan ishlayotgan edilar. Bu palladagi eng katta muammo – mahalliy aholi siyosiy saviyasining milliy istiqloq talablari darajasida rivojlanmaganligi edi. Bu Turkiston muxtoriyatini himoya qilish, uni qo'llab-quvvatlashda istiqloqchi kuchlarning yagona jabhada birlashmaganligida ko'rindi. Ikkinchi bir muammo Turkiston muxtor hukumati yashab qolishining sharti bo'lgan moddiy ahvol edi. Bu muammoning hal etilishi o'z navbatida birinchi muammoga bog'liq edi.

Bolsheviklar oktabr to'ntarishini Germaniya hukumati bergan bir milliard nemis markasi evaziga amalga oshirganlari yuqorida ta'kidlandi. Turkiston muxtoriyatida bunday imkoniyat yo'q edi. Moddiy mablag'siz esa hech narsa qilib bo'lmasdi. «Ulug' Turkiston» gazetasining 1918-yil 4-yanvaridagi Potelyaxovning ma'lumotiga ko'ra, mahalliy yahudiylar Turkiston muxtoriyatiga yordam tariqasida yarim million so'm berishgan. Namangan va Andijon banklari ham bir amallab 500 ming so'mdan pul ajratganlar. Albatta, bu mablag'lar muxtor hukumat sarf qilishi lozim bo'lgan harajatlar oldida daryodan tomchi edi, xolos. Chunki birgina «Birlik tug'i» gazetasini moliyaviy qo'llab turish uchun 5 ming so'm, «Свободный Туркестан» uchun esa 50 ming so'm xarajat qilinardi. Qo'shinni ta'minlash uchun ketadigan moliyaviy xarajat to'g'risida gapirma ham bo'ladi. Bu davrda muxtoriyat qo'shinlari soni xalq militsiyasidan tashqari 2 ming kishiga etgan edi. Lekin bu qo'shin muxtoriyatni himoya qilish uchun yetarli emas edi. 2 ming askar qurol-yarog' borasida to'la ta'minlanmagan edi. Bu qo'shin tish-tirnog'igacha zamonaviy qurollar – samolyotlar, tanklar, bronepoyezdlar, nayzali beshotar miltiqlar va pulemyotlar bilan qurollangan Qizil armiyaga qarshi tura olmas edi. Buning ustiga 1918-yil 19-yanvarda qizil qo'shinlar Orenburgni qo'lga kiritgach, Moskva bilan Toshkent o'rtasida uzilib qolgan aloqa tiklandi. Natijada Markazdan Turkistonga qo'shimcha qo'shin va qurol-aslaha yuborish imkoniyati tug'ildi. Bu hol o'z navbatida milliy istiqloq jabhasi kurashchilarining ahvolini yanada og'irlashtirdi.

Toshkentdagi bolsheviklar hukumati Turkiston muxtor huku-

matini keng mehnatkashlar ommasi oʻrtasida chuqur tomir otishiga imkon bermaslik va uni beshikligidayoq boʻgʻib oʻldirish maqsadida 1918-yil yanvar oyi oxirlarida qurolli hujumga tayyorlandi va igʻvogarlik bilan turli bahonalar izlay boshladi. Qoʻqonga hujum qilish uchun eng ashaddiy qizil gvardiyachilar, avstro-venger harbiy asirlari va asosan dashnaqlardan tashkil topgan kallakesar qismlar yuborildi.

1918-yil 29–30-yanvarda Qoʻqonda vaziyat juda keskinlashdi. Ana shunday bir vaziyatda 30-yanvar kuni Qoʻqon ishchi va askar deputatlari sovetining majlisi boʻldi. Unda Turkiston muxtoriyatiga qarshi hujumni amalga oshiruvchi inqilobiy qoʻmita (revolyutsion komitet) tuzildi. Uning raisligiga bolshevik E.Babushkin saylandi. Inqilobiy qoʻmita tarkibiga tub yerli aholi vakillaridan biron-bir kishi kiritilmadi.

Qoʻmita oʻz qoʻlida chegaralanmagan hokimiyatni mujassamlashtirdi, unga katta vakolatlar – favqulodda choralar koʻrish, butun kuchlarni sovetlar hokimiyatini himoya qilishga boʻysundirish va safarbar etish huquqi berildi. Inqilobiy qoʻmita oldidagi eng asosiy vazifa muxtoriyat hukumatini tugatish, shahar aholisini qurolli kuch bilan sovet hokimiyatini tan olishga majbur qilish, «inqilobiy tartib» oʻrnatishdan iborat edi.

Inqilobiy qoʻmita ishni yevropalik ishchilar va temiryoʻlchilarni qurollantirishdan boshladi. Bolsheviklar Qoʻqon shahridagi arman millatiga mansub dashnaqlar – baqqollar, sartaroshlar, vino sotuvchilarni ham qurollantirib, ulardan haddan tashqari razil va jirkanch maqsadlarda foydalandilar. Toshkent, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlardan harbiy madad soʻrab murojaat qilindi. 30-yanvarga oʻtar kechasi nomaʼlum kishilar guruhi igʻvogarlik bilan Qoʻqon telefon stansiyasiga, Qoʻqon soveti binosiga hujum uyushtirdi. Bu hujum Qoʻqonda qizil askarlarning ommani vahshiylarcha qirgʻin qilishi uchun shunchaki bir bahona boʻldi. Xuddi shu kuni 30-yanvarda Qoʻqondagi inqilobiy qoʻmita Toshkentga I.Tobolin va F.Kolesovga, Skobelev shahriga telegraf orqali xabar qildi va zudlik bilan yordam yuborishni soʻradi. Inqilobiy qoʻmita aholiga qarata murojaat qilib, unda sodir etilgan voqealar uchun barcha aybni muxtoriyatchilarga qoʻydi. Inqilobiy qoʻmita oʻz tarkibidan maxsus guruh tuzib, uning oldiga muxtoriyat hukumati aʼzolarini hibsga olish vazifasini qoʻydi.

Inqilobiy qoʻmita tomonidan Turkiston muxtoriyati aʼzolariga ultimatum qoʻyib, 2 soat ichida taslim boʻlishni talab qildilar. Lekin voqealar guvohining xotirlashicha, «31-yanvar kunduz soat 12 da

Xo‘qand bolsheviklarining bizga bergan ultimatumini tekshirib o‘tirganimizda to‘xtovsiz miltiq ovozlari eshitildi, miltiq otuvchilar bolsheviklar bo‘lib chiqdi. Bolsheviklarning ultimatumida bizga 2 soat muddat tayin etilgan va ul muddat 2 soat 20 minutda to‘lar edi. Nechundir alar shartnomasiga xilof xarakatga kirishib muomala yo‘lin kesdilar. Bolshevik soldatlari yaqinlashib kelarlar, degan xabarni eshitib, hukumat kishilarida ikkinchi bosh qo‘shurg‘a yo‘l qolmagach tarqalishdilar. Chunki xalq muvaqqat hukumatning (Qo‘qon muxtoriyati – mualliflar) alida bo‘lsa kelishurmiz, bolsheviklarga qarshi qurol ko‘tarmangiz, – degan so‘ziga quloq solmay, har qaysi borincha so‘g‘ish asboblari olib o‘ramg‘a chiqdilar. Bolsheviklarning va‘dalaridan ilk ota boshlovlari xalqning ko‘nglini, alar muvaqqat hukumatigina tugul, butun xalqqa qarshi harakat boshladilar, degan qo‘rquv soldi. Bu vaqt muvaqqat hukumatining yo‘li butunlay kesilgan edi»¹.

Ana shu tariqa, Qo‘qon shahrida bolsheviklar musulmon aholisiga qarshi dahshatli qirg‘inni boshlab yubordi. Turkiston o‘lkasi xalq komissarlari soveti Turkiston muxtoriyatiga chetdan keladigan har qanday yordamni to‘xtatib qo‘yish choralarini ham ko‘rdi. 1918-yil 14-fevralda butun Farg‘ona vodiysida harbiy holat e‘lon qilindi. Farg‘ona temir yo‘lida esa qamal holati joriy etildi. Toshkent, Samarqand, Namangan shahar dumalari yopildi va faoliyatlari to‘xtatildi. Sobiq general-gubernator kanselyariyasi tugatildi. Paxta zahiralari musodara qilindi, neft qazib chiqarish, baliq sanoati va boshqalar milliylashtirildi. Din davlatdan va maktabning dindan ajratilganligi e‘lon qilindi.

Albatta, bunday og‘ir sharoitda Turkiston muxtoriyati o‘zini-o‘zi himoya qilishga ojiz edi. U boshlangan dahshatli qirg‘inga qadar tinch vositalar yo‘li bilan hokimiyatni qo‘lga olishga ishonar edi. Shunga qaramay Turkiston muxtoriyati qo‘shinlari oddiy qurollar bilan bo‘lsa-da shaharni uch kun davomida himoya qildilar. Bolsheviklarga qarshi kurashga otlangan muxtoriyatchilarning shiori «Turkiston – turkistonliklar uchun» edi.

Muxtor hukumat vaziyatning nihoyatda og‘ir ekanligini hisobga olib, so‘nggi imkoniyatni ishga soldi va bolsheviklar bilan muzokara tashabbuskori bo‘ldi. Bu muzokara 17-fevralda boshlandi. Muzokarada muxtoriyatchilar quyidagi talablarni o‘rtaga qo‘ydilar: 1. Shaharni birgalikda boshqarish va uning tarkibida muxtoriyatchilarning ko‘proq vakillari bo‘lishini ta‘minlash; 2. Harbiy qal‘ani shu organning nazorati ostiga olish; 3. Militsiyadan boshqa barcha

¹ «Ulug‘ Turkiston». 1918, 2-mart.

kuchlarni qurolsizlantirish, oʻlka sovetlar hukumatining shariatga zid dekretlarini bekor qilish.

Ammo bolshevik E.Babushkin rais boʻlgan inqilobiy qoʻmita muxtoriyatchilarning bu takliflarini qatʼiyan rad etdi. 18-fevral kuni ham muzokara davom etdi. Muxtor hukumat nima qilib boʻlsa ham oʻrtada qon toʻkilmasligi uchun harakat qildi. Lekin harbiy vazir polkovnik M.Chanishev inqilobiy qoʻmitaga ultimatum qoʻyib, soat 4 gacha qalʼani topshirishni talab etdi. Ammo musulmon ishchi va dehqonlar konferensiyasi qatnashchilari ultimatumni qaytarib olishni talab qildilar. «Shoʻroyi ulamo» vakillari esa ultimatumni qaytarib olishga qarshilik qildilar. Shu tariqa muxtoriyat hukumati aʼzolari oʻrtasida oʻzaro ixtilof kelib chiqdi. Hukumat rahbari isteʼfoga chiqishga majbur boʻldi. Uning hukumat mahkamasi tugatildi, oʻzi esa yaqin kishilari bilan hukumatni tashlab, Qoʻqonni tark etishni lozim topdi.

Voqealar rivojida muxtor hukumat harbiy kengashi raisi M.Chanishev va uning eng yaqin safdoshlari boʻlgan rus ofitserlari qamoqqa olindi. «Ulamo»chilarning yordami bilan muxtoriyat militsiyasiga boshchilik qiluvchi Ergash hukumat rahbari va bosh qoʻmondon etib tayinlandi. Ana shu tariqa muxtor hukumatda toʻntarish yuz berdi. Hokimiyat ashaddiy murosasiz kuchlar qoʻliga oʻtib qoldi. Turkiston muxtoriyatidagi bu boʻlinish sovetlarga qoʻl keldi. Ular bu qulay vaziyatdan foydalanib, Qoʻqon shahriga hujumni yanada kuchaytirdilar. Bosim ayniqsa 18–19-fevralda Toshkentdan E.Perfilev Qoʻqonga yetib kelgach, yanada kuchaydi. Uning ixtiyorida ikki eshelon harbiy qismlar bor edi. Otliq askarlar, artilleriya va piyoda qismlarga ega boʻlgan Turkiston oʻlkasi harbiy komissari Qoʻqonni uch tarafdin qurshab oldi.

Qizil askarlar Qoʻqonning eski shahar hududiga bostirib kirib, dahshatli qirgʻin boshladi. Bu xunrezlikni uni sodir etganlarning

Bolsheviklar, qizil gvardiyachi va arman dashnoqlarining Qoʻqondagi xunrezliklari oqibati

o‘zlari ham e’tirof etganlar. O‘sha paytda 28 yoshda bo‘lgan o‘lka harbiy komissari E.Perfilev jang tafsilotlarini shunday hikoya qiladi: «Machitlarni yana bir necha marotaba o‘qqa tutishga to‘g‘ri keldi. Qizil gvardiyachilar bo‘g‘izlangan yevropaliklarning jasadlarini ko‘rganda shunday tutaqib ketdilarki, ularni hech qanday kuch to‘xtatib qololmasdi, askarlar oldidan chiqqan hamma narsani yakson qilib ketaverdilar. Hatto shunday holat ro‘y berdiki, 5 ta qizil gvardiyachi yerli banditlarning 200 tasini oldiga solib quvladi. Otryad katta qahramonlik ko‘rsatdi. Jang ishtirokchilari orasida birorta ham qo‘rqog‘i yo‘q edi. Biz qiyinchilik bilan Toshko‘prikn qo‘lga kiritdik va eski shaharga yorib kirdik. Isyonchilar to‘dasi Skobelev tomonga chekinishdi. Badavlat kishilar qimmatbaho boyliklarini, pullarini o‘zlari bilan olib qochdilar, lekin narsalari o‘zlariga nasib etmadi. Qochayotganlarni tezotar to‘pdan o‘q uzib yanchib tashladik, bir qismini esa orqaga chekinishga majbur etdik. Ularning ko‘rpa-yostiqlari, gilamlari, qimmatbaho narsalari yo‘lda sochilib qoldi»¹.

Qo‘qondagi dahshatli fojialar va qirg‘inlarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va uning shaxsan ishtirokchisi bo‘lgan M.Shkorupaning iqrori ayniqsa diqqatga loyiqdir: «Tinch aholining uylari, Turkistonda Rossiya uchun ham tansiq bo‘lib qolgan manufaktura, g‘alla omborlari yonardi. Qo‘qon uch kun o‘t ichida qoldi»². «O‘sha kunlarda, – deb yozadi tarixshunos olim Sh.Shomagdiyev – talonchiliklar ham avj olgan. Askarlar, qizil gvardiyachilarga bo‘ysunmay qolgan olomon, mayda burjuaziya nima bo‘lsa shuni talab, tashib keta boshladi... Eski shahardagi barcha do‘konlar, tijorat firmalari, savdo rastalari, banklar, aholi xonadonlari talon-toroj qilindi. Talonchilar talagan mulklarini aravaga ortib, vokzal va qal‘aga tashidilar. U yerda begona mulkni bo‘lib olish boshlandi»³.

1918-yilda Qo‘qonga kelgan ingliz kapitani A.Brun shaharni yarim bo‘sh holda ko‘rgan. Uning yozishicha, shahar bosqinida ishtirok etgan nemis, avstriyalik va venger asirlardan yollangan askarlar 100 ming so‘mdan ortiq pulni o‘marishgan⁴.

Ayniqsa arman dashnaqlari Qo‘qonda ko‘z ko‘rib-quloq eshitmagan vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Qo‘qon fojiasi qatnashchilaridan yana biri, bolshevik A.Karavaysev o‘z esdaliklarida

¹ «Sharq yulduzi». 1991-yil, 12-son, 168–169-betlar.

² Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi. – T.: «Fan», 1991, 52-bet.

³ Шомогдыев III. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. – Т.: 1961. Стр. 64.

⁴ A‘zamxo‘jayev S. Turkiston muxtoriyati. 149-bet.

bunday deb yozadi: «Konovalov toʻdasidagi arman dashnaqlari oʻz-boshimchalikni haddan oshirib yubordilar. Ular Qoʻqonga kelguncha tinch aholini talab, qirgʻin qilganlar»¹.

Qoʻqonni tashlab ketishga majbur boʻlgan muxtor hukumatning aʼzolari Fargʻona shahriga borib, xalqni namoyishga chorlaganlar. Ularni mahalliy aholi qoʻllab-quvvatlagan. Lekin bolsheviklar hukumati bu harakatni bostirgan. Nosirxon Toʻra Namangan-da, S.Gersfeld Samarqanda, Obidjon Mahmudov Buxoroda qoʻlga olingan².

Asadullaxoʻja Ubaydullaxoʻjayev bilan Abdulhamid Sulaymon Choʻlpon Qoʻqondagi fojiaiy hodisalarni Ashxoboddan Samarqandga kelayotganlarida yoʻlda eshitadilar va ular oʻz yoʻllarini oʻzgartirib Orenburg tomon yoʻl oladilar. Bu yerda ular Ahmad Zakiy Validiy bilan uchrashadilar. U Orenburgda Boshqirdiston muxtoriyatining ichki va harbiy ishlari bilan band edi³.

Xullas, Qoʻqonda tashkil etilgan Turkiston muxtoriyati bolsheviklar tomonidan vahshiyliklar bilan tor-mor qilindi va tarqatib yuborildi. Qadimiy, madaniy va boy savdo shahri boʻlgan Qoʻqon tag-tugi bilan vayron qilindi. Qoʻqon xalq militsiyasiga boshchilik qilgan Ergash oʻz kuchlari bilan shaharni tashlab chiqdi va sovetlarga qarshi kurashni davom ettirdi.

Rahbarsiz va tashkilsiz qolgan Qoʻqon shahri mudofaachilari fojia yanada ogʻir tus olmasligi maqsadlarini koʻzlab, sovetlar rahbariyati bilan muzokara boshlashga majbur boʻldilar. Nihoyat 22-fevralda bolsheviklar tomonidan taqdim etilgan va mahalliy musulmon xalqining milliy manfaati va izzat-nafsini kamsituvchi «Tinchlik shartnomasi»ga imzo chekdilar. Shartnomaning birinchi moddasida: «aholi xalq komissarlari sovetining hokimiyati va mahalliy sovet muassasalarini tan oladi», deyilgan edi.

Shunday qilib, Turkiston muxtoriyati hukumati beshikligidayoq boʻgʻib oʻldirildi va tugatildi, bolsheviklar hukumati oʻz gʻalabasini tantana qildi.

Bolsheviklarning Qoʻqon shahrida amalga oshirgan dahshatli qirgʻinidan hatto Turkistonda yashayotgan Yevropa aholisiga mansub eserlar, kadetlar va mensheviklar vakillari ham naf-ratlangan edilar. Menshevik-internatsionalistlar fraksiyasining boshligʻi Vaynshteyn Toshkent shahar Sovetining 1918-yil 23-fev-

¹ Воспоминания участников гражданской войны в Андижанском области. Выпуск 1. – Андижан, 1967.

² Oʻz MDA, 615-band, 1-roʻyxat, 97-ish.

³ Zakiy Validiy. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993-yil, 7–8-son, 165–166-betlar.

raldagi yig'inida Turkiston harbiy komissari E.Perfilevning qizil gvardiyachi jangchilari bilan Qo'qonda dahshatli xunrezliklar qilganini taftish etish kerak va aybdorlar javobgarlikka tortilishi lozim, deb talab qiladi.

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan adolatsiz siyosatni ba'zi bir bolshevik arboblarning o'zlari ham tanqid qilgan edilar. Jumladan, D.Manjara bunday degan edi: «Milliy siyosatda yo'l qo'ygan xatolarimiz tufayli Qo'qon muxtoriyati vujudga keldi... Uni yo'qotish payti yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan eski shaharni qamal qilish o'rniga biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnaqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-toroj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi».

Umuman aytganda, Turkiston muxtoriyatini qonga botirilishining bosh aybdori V.Lenin bosh bo'lgan sovetlar hukumati, qolaversa, Markaziy hukumatining Turkiston filiali va uning jallod malaylari bo'lmish endigina 26 yoshga to'lgan Kolesov rahbarligidagi Turkiston xalq komissarlari soveti va uning a'zolaridir. Bu hukumat a'zolarining deyarli barchasi mahalliy musulmon xalqlarga nafrat va shovinistik ruh bilan sug'orilgan, ongi zaharlangan shaxslar edilar. Favqulodda komissar P.Kobozevning e'tiroficha: «rais F.Kolesov sanalgani bilan barcha ish Uspenskiy qo'lida edi. Uspenskiy esa ashaddiy monarxist, shovinist edi. Uning «O'rtoq musulmonlar! Shuni qulog'ingizga quyib olingki, biz sizning og'alaringizimiz, sizlar uka bo'lasizlar, tushunarlimi, bizga bo'ysunishga majbursiz» degan so'zlaridan ham bu shaxsning ichki dunyosi ko'zga yaqqol tashlanib turar edi». Yoki Turkiston XKK a'zolaridan biri Pavlichenkning quyidagi so'zlariga e'tibor qiling: «Biz o'zimizni inqilobning ilg'or otryadi, eng ongli va komil jangchilari deb bilamiz va siyosatda g'o'r bo'lgan musulmon mehnatkashlarining yetakchisi bo'lishni burchimiz deb bilamiz. Musulmonlarga biron narsani topshirish niyatida emasmiz»¹.

Turkiston muxtoriyati va Boshqirdiston milliy muxtor hukumati ag'darib tashlangandan keyin Milliy masalalar bo'yicha xalq komissarligi 1918-yil aprelida Qozon, Ufa, Yekaterinburg, Turkiston va boshqa mahalliy sovetlar uchun «Sovet hokimiyatining vazifalari» degan murojaat e'lon qildi. Unda sovet rahbariyatining tub maqsadlari bayon qilindi. Unda aytilishicha: «Markazda boshlangan inqilob chekka o'lkalarga, ayniqsa Osiyoga ancha kech yetib keldi.

¹ «Hama gazeta, 1918-yil, 25-yanvar.

Turmush va tilning oʻziga xosligi, hamda chekka viloyatlarning iqtisodiy qoloqligi bu yerlarga sovet hokimiyatining kirib kelishini qiyinlashtirdi. Oʻtgan yili (1917-yil) noyabr va dekabr oylarida Volga boʻyi tatarlari, boshqirdlar, qirgʻizlar (qozoqlar) va turkistonliklar orasida paydo boʻlgan muxtor burjua guruhlar inqilob davomida qadam-baqadam qurolsizlantirildilar. Bu ish ularni xalq ommasidan tamomila ajratib tashlash va ommani sovet hukumati atrofiga jipslashtirish maqsadida amalga oshirildi. Ularning muxtoriyatini yoʻq qilish, jirkanch burjuychilardan tozalashni boshlash va burjua muxtoriyatini sovet muxtoriyatiga aylantirish zarur»¹.

Xullas, Turkiston muxtoriyati uchun kurash mamlakatimiz xalqlarining milliy istiqlol uchun, erk va ozodlik uchun olib borgan mardonavor va jasoratli kurashining eng yorqin sahifalaridan biri sifatida Vatan tarixidan oʻrin oldi.

4. Turkistonda ocharchilik va siyosiy buhron. Bolsheviklar yakkaboshchilik tizimining oʻrnatilishi

Bolsheviklar hukumati Turkiston muxtoriyatini qonga botirib tor-mor qilgan boʻlsalar-da, oʻlkadagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning tobora taranglashib borishining oldini ola bilmadilar. Uning bosh sababi oktabr ilgari surgan gʻoyalarning Turkiston xalqlari orzu-istaklaridan uzoq va begonaligi edi. Hatto oktabr toʻntarishining dastlabki kunlarida uni qoʻllagan va turli sabablar taqozosi bilan u tomonga oʻtgan kimsalar ham vaqt oʻtishi bilan oktabr «inqilobi» yuzaga chiqarayotgan voqea-hodisalarni hayotda, tajribada koʻrib undan tobora yuz oʻgira boshladilar. Buni quyidagi misollar ochiq-oydin koʻrsatadi. 1917-yil noyabri oʻrtalarida Toshkentda toʻplangan shahar idoralarining qurultoyida soʻzga chiqqan deputatlardan biri Mirazimov bunday degan edi: «Ishchi va askarlar soveti oʻz doirasidan yerli xalqning aksariyati – musulmonlarni chiqarib tashladi. Endilikda bu guruh hammamizga oʻz shartlarini qoʻymoqchi. Aslida aholining tarkibiga mutanosib boʻlgan Markaziy hokimiyat tuzish lozim. Hozirgi hokimiyat esa fuqaroning manfaatiga zid»².

Ushbu qurultoyda soʻz olgan qoʻqonlik deputat Obidjon Mahmudov esa bolsheviklar sovetiga oʻz munosabatini quyidagicha

¹ Политика Советской власти по национальным делам за три года. – М.: 1920., стр. 8.

² «Туркестанские ведомости». 1917-yil, 16-noyabr.

ifodaladi: «Garchi bolsheviklar mamlakat manfaatini koʻzlar ekan, nechun ular Taʼsis Majlisining chaqirilishiga toʻsqinlik qilishayotir! Biz, musulmonlar rus inqilobi bizlargacha hurriyat va tinch hayot keltirur, deb quvongan edik. Partiyaviy bahslar ketida sizlar vatanni va oʻlkamizni barobar nobud qilayotirsizlar»¹.

1917–1920-yillarda Turkiston oʻlkasi xalqlari boshiga tushgan ochlik balosi ayniqsa, xalq ommasining kulfatlarini yanada oshirdi. Bu ochlik va uning natijasi oʻlaroq kelib chiqqan kulfatlarning sababi quyidagilardir:

Birinchidan, Turkistonda oktabr harbiy toʻntarishi zoʻrluk bilan amalga oshirildi. Xalq bunday toʻntarishni kutmagan edi.

Ikkinchidan, oktabr toʻntarishini mahalliy aholi amalga oshirmadi, uni asosan rus harbiylari amalga oshirdilar. Tub yerli aholi esa «marksizm-leninizm», «proletariat diktaturasi», «kompartiya», «sotsializm» va «kommunizm» kabi tushunchalardan uzoqda va undan begona edi.

Uchinchidan, oktabr toʻntarishidan soʻng sovetlarning 3-syezdida saylangan Turkiston sovet hukumati tub yerli aholining manfaatlariga zid va qarama-qarshi hukumat edi. Chunki bu hukumat yuz foiz kelgindi yevropalik millatlarga mansub vakillaridan tashkil etildi. Ular mahalliy xalqning na tilini, na dinini, urf-odatini, madaniyati va tarixini bilar edilar. Hukumat tarkibiga mahalliy xalq vakillari umuman kiritilmadi.

Toʻrtinchidan, eng asosiysi, Turkistonda tashkil etilgan sovetlar hukumati sof mustamlakachi hukumat edi. Hukumat aʼzolarining hammasi mahalliy xalqqa nisbatan butun vujudini mil-latchilik va shovinistik ogʻu qoplab olgan shaxslar edi. Ular mahalliy xalqqa nisbatan tobe, ikkinchi toifa xalq sifatida past nazar bilan qarar edilar. Buni Turkiston xalqlarining asl farzandi Turor Risqulovning² quyidagi soʻzlaridan ochiq-oydin bilib olish

¹ Oʻsha joyda.

² *Turor Risqulov* Toʻrgʻay volostida tugʻilgan. 1916-yilgi milliy-ozodlik qoʻzgʻolonlarida faol qatnashgan. 1917-yilda Avliyoota (hozirgi Jambul) uyezd kompartiyasini boshqargan, 1918-yilda uyezd Sovetlarining raisi boʻldi. 1919–1920-yillarda Turkiston ASSR Sogʻliqni saqlash xalq komissari, Turkiston ijroiya qoʻmitasi raisi va bir vaqtning oʻzida Turkiston oʻlka kompartiyasi Musulmonlar byurosining raisi va Rossiya kompartiyasi Turkiston oʻlka hayʼatining aʼzosi boʻlib ishladi. 1921–1922-yillarda T.Risqulov RSFSR Millatlar ishi xalq komissari muovini, 1922–1924-yillarda Turkiston ASSR Xalq komissarlari sovetining raisi va VKP(b) MK Oʻrta Osiyo byurosining aʼzosi boʻldi. U 1926–1937-yillarda RSFSR Xalq komissarlari soveti raisining muovini lavozimida ishladi. Xalq va millat saodati uchun tolmas kurashchi Turor Risqulov 1938-yilda qatagʻon siyosatining qurboni boʻldi.

mumkin: «Turkistondagi oktabr to'ntarishining rahbarlaridan biri Tobolin Turkiston markaziy ijroiya qo'mitasi majlislaridan birida to'g'ridan to'g'ri «qirg'izlar iqtisodiy qoloq bo'lganlari uchun ham ular baribir qirilib ketishga mahkumdur. Shuning uchun inqilob butun kuchini ochlikka qarshi kurashishga emas, yaxshisi frontni mustahkamlashga qaratishi kerak» degandi.

Beshinchidan, Turkiston o'lkasi sovet hukumatida rahbarlik lavozimlarini egallab turgan shovinistlar turli partiya va guruhlariga mansub bo'lib, g'oyaviy-siyosiy qarashlari ham sayoz bo'lgan. Ular sovet tartib-qoidalarini joriy etish jarayonida Turkiston o'lkasidagi shart-sharoitni, bu yerda yashayotgan xalqlarning o'ziga xos xususiyatlari, madaniy-axloqiy urf-odatlarini, psixologiyasini bilmas edilar.

Oltinchidan, 1917-yil noyabridan e'tiboran general Dutov Orenburg, Troiskiy, Chelyabinsk kabi muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni egallab oldi. Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi har qanday aloqa uzilib qoldi.

Va nihoyat, **yettinchidan,** 1917–1919-yillarda Turkiston o'lkasida ro'y bergan qurg'oqchilik, qahraton qish va bahorgi sovuqlar birga qo'shilib, o'lkadagi vaziyatni mislsiz bir holga keltirib qo'ydi.

Ana shu yuqorida sanab o'tilgan barcha sabablar Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan sovet hukumatining mahalliy tub xalqlarga nisbatan tutgan shovinistik va kamsituvchilik siyosati bilan birga qo'shilib, xalqimiz boshiga sonsiz-sanoqsiz kulfatlar keltirdi.

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach, bu o'lkani o'zining asosiy paxta yetkazib beruvchi hududiga aylantirgan edi. Sovet hukumati ham chor Rossiyasi boshlagan yo'ldan bordi. V.Lenin Turkistonni Sovetlar Rossiyasining asosiy paxta yetkazib beruvchi bazasi deb qaradi. 1918-yil 17-mayda uning Turkistonda sun'iy sug'orish ishlarini tashkil qilish uchun 50 million so'm ajratish to'g'risidagi dekretga qo'l qo'yishi bu ishning boshlanishi edi. Shu bois Turkiston o'lkasi o'z-o'zini g'alla bilan ta'minlay olmas edi. Bir tomondan jahon urushi, ikkinchi tomondan oktabr to'ntarishi va uchinchi tomondan Rossiyada boshlangan fuqarolar urushi natijasida Rossiyadan Turkistonga g'alla keltirish keskin kamayib ketdi. Jumladan, oktabr to'ntarishidan oldingi yillarda Turkistonga har yili 14 million puddan 20 million pudgacha g'alla keltirilgan bo'lsa, 1918–1919-yillardagi tayyorlov kampaniyasi davrida katta mashaqqat va qiyinchiliklar bilan 1,5 million puddan kamroq g'alla yetkazib berish ham amri mahol edi.

Turkistonga sovet hukumati ataylab paxta narxini pasaytirib, g'alla narxini ko'tarib borish siyosatini tutdi. Buni quyidagi dalillar yaqqol isbotlaydi: 1910-yili jahon bozori tarozusida 1 pud (16 kg) Turkiston paxtasining narxi 4 so'm 75 tiyin bo'lgan bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 1 so'm 65 tiyin baholangan. 1916-yil oxirlarida 1 pud paxta narxi 8 so'm 50 tiyin bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 3 so'mga to'g'ri kelgan. 1917-yilga kelib 1 pud paxta 33 so'mga, 1 pud bug'doy esa 47 so'mgacha ko'tarilib ketdi. Bug'doy narxining ko'tarilishi 20-yillarning oxirlarigacha kuzatildi.

1917-yili Turkiston bo'yicha 52,5 million puddan ortiq g'alla hosili yetishtirildi. Xuddi shu yili Turkiston aholisi faqatgina jon saqlash uchun 110 million puddan ortiq bug'doy iste'mol qilishi lozim edi¹.

Mamlakatda vujudga kelgan bu vaziyat qishloq mehnatkashlarining paxta yetishtirishiga nisbatan ko'nglini sovutib yubordi. Ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. 1917-yilda 1915-yildagi 3,5 million desyatina o'rniga 2,3 million desyatina yerga paxta ekildi². Dehqonlar qisqargan paxta maydonlari o'rniga bug'doy, sholi, arpa, tariq, jo'xori kabi ekinlarni eka boshladilar. Lekin bu hol muammoni hal qilmadi, aksincha ommaning turmush farovonligi pasaygandan-pasayib bordi. Chunki ayirboshlash uchun paxta qolmadi va oziq-ovqat masalasi hal bo'lmadi.

G'alla yetishtirish, oziq-ovqat sohasidagi tanqisliklar va paxta yetishtirishning kamayib ketishi sanoatga ham halokatli ta'sir ko'rsatdi. O'lka sanoatining asosiy va yetakchi tarmog'i hisoblangan paxta tozalash sanoatida ishlab chiqarish hajmi 1917-yilda 1915-yildagiga qaraganda 2 baravardan ham ko'proq qisqardi.

Bu kamchilik va holatlar Turkiston sovet hukumatining o'lkani boshqarishdagi uquvsizligi va to'g'ridan to'g'ri olib borgan shovinistik siyosati tufayli yanada gazak oldi. O'rta asrlarga xos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron bo'lgan o'lkada sovetlar hukumati to'g'ridan-to'g'ri sotsialistik ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni zo'rlik bilan qaror toptirish yo'lidan bordi. Ya'ni bir qator dekretlar e'lon qilib, yerni, yirik sanoat korxonalari, transport va aloqa vositalarini, banklarni natsionalizatsiya qildi va davlat mulkiga aylantirdi. Tovar-pul munosabatlari, bozor iqtisodiyoti munosabatlaridan voz kechildi, Turkiston o'lkasi xalqlarining

¹ Севостян. И. Хлопководство и хлопковая промишленность Туркестана (Основниие тенденции падения и возрождения современного хлопкового хозяйства). Висшей Совет Нар. хозяйства. — М: 1921. 2-бет.

² O'zbekiston tarixi. (1917–1993-yillar.), 38-bet.

ming yillar, asrlar osha shakllanib kelgan urf-odat, axloq-odob va madaniyat normalari oʻlka xalqlari uchun begona qoidalar bilan almashtirildi. Ustiga ustak bu tadbirlarni Turkiston xalqlarining tarixiy anʼanalarini bilmagan holda va u bilan hisoblashmasdan, keskinlik va sabrsizlik bilan amalga oshirishga kirishildi. Qisqa muddat ichida – 1917-yil oxirlari va 1918-yilning birinchi yarmidayoq oʻlkaning 330 dan ortiq sanoat korxonalari davlat tasarrufiga olindi. Paxta tozalash, yogʻ ishlab chiqarish, neft, toshkoʻmir va shunga oʻxshash sanoat korxonalari oktabr toʻntarishidan avval butun Turkiston sanoati yalpi mahsulotining 80 foizdan ortigʻini berar edi. Korxonalarini davlat tasarrufiga olish tadbirlari 1918-yil 26-fevralda Turkiston XKS raisi bolshevik F.Kolesovning paxtani odamlardan ochiqdan ochiq musodara etish haqidagi dekreti asosida amalga oshirildi.

Turkistondagi sovet hukumati rahbarlari oʻlkada natsionalizatsiyani amalga oshirishda Rossiya markazidagi sanoat korxonalari, Rossiya xalqi va urush manfaatlarini birinchi navbatda hisobga oldilar-u, ammo Turkiston oʻlkasi xalqlarining manfaatlarini amalga oshirilayotgan tadbirlarning iqtisodiy tomondan maqsadga muvofiqligi va tayyorgarlik darajasini inobatga olmadilar. Oʻlkada oktabr toʻntarishidan keyingi davrda vujudga kelgan obyektiv va subyektiv vaziyat bilan hech kim qiziqmadi, xomashyo, yoqilgʻi, moddiy mablagʻlar, ishchi kuchi yoʻqligi, aholining xarid quvvati pasayib ketganligi oqibatida tayyor mahsulotlarni sotishdagi muammolar, buning oqibatida koʻpgina korxonalarning toʻxtab qolganligi, ishchilar nochorlikdan oʻz kasblarini oʻzgartirib, ish axtarib qishloqlarga ketgani va ishsizlar safini kengaytirgani ana shular jumlasidandir.

«Paxtani musodara etish toʻgʻrisida»gi dekret «Fargʻona uzra momaqaldiroq kabi gumburladi», deb yozgandi harbiy tarixchi D.Zuyev¹. Chunki hukumat mazkur dekret eʼlon qilingandan soʻng paxtachilikdan zoʻrgʻa kun kechirayotgan dehqonlar paxtasini ham tortib ola boshladi. Oqibatda bor-yoʻq bisotidan ajragan dehqonlar paxta ekmay qoʻydilar, ular oʻrtasida ishsizlik, mashʼum ocharchilik, norozilik kuchayib ketdi. P.Aleksyenko oʻzining 1931-yilda chop ettirgan «Что такое басмачество?» risolasida faqat Fargʻona vodiysining oʻzida 1 million ishsizlar boʻlganligini yozadi.

1917–1920-yillardagi ogʻir va halokatli vaziyat chorvachilikni

¹ «Fan va turmush». 1991-yil, 11-son, 6-bet.

ham inqiroz yoqasiga keltirdi, ming-minglab mollar qirilib ketdi. Jumladan, Samarqand viloyatidagi ba'zi tumanlarda chorva mollari 73 foizga qadar qisqarib ketgan. Umuman, Turkistonda 1920-yilga kelib, 1917-yildagiga qaraganda chorva mollari ikki baravar kamayib ketdi.

Turkiston sovet hukumati o'lkada iqtisodiyot boshqaruvini tartibga solish bo'yicha ma'lum tadbirlar ham ko'rdi, albatta. Ammo «tanasi boshqa dard bilmas» deganlaridek Rossiya sharoitiga mos keladigan tadbirlar Turkiston o'lkasi uchun yaroqsiz ekanligini sovetlar hukumati tushunmas edi. To'g'ri, sovetlarning III o'lka syezdida (1917-yil 15–22-noyabr) savdo, sanoat, dehqonchilik xalq komissarliklari tuzildi. So'ngra xalq ishlab chiqarishining o'lka kengashi tashkil etildi. Undan so'ng Turkiston xalq xo'jaligining markaziy kengashi ta'sis etildi. Ammo bu qayta tashkil etishlardan hech qanday foyda chiqmadi. Chunki, birinchidan, har qancha qayta tashkil qilish bo'lgani bilan Turkiston Respublikasi harbiy qamal tufayli moliyaviy tang ahvolda edi. Ikkinchidan esa, yevropalik millat vakillaridan tuzilgan Turkiston sovet hukumati mahalliy xalq qalbiga yo'l topa olmadi, uning qabul qilgan qarorlari va ko'rgan barcha tadbirlari yerli aholining tarixiy an'analari, urf-odatlarini, milliy manfaatlariga batamom teskari bo'lib chiqaverdi.

Masalan, Turkiston o'lkasi xalqlari sovetlarning «Yer to'g'risida»gi dekretini avval juda sovuqqonlik bilan qabul qilgan edilar. Tez orada ular bu dekretning ham yolg'on, ham tashviqot uchun qabul qilingan hujjat ekanligini tushuna boshladilar. Chunki sovetlar yer to'g'risidagi dekretga asosan dehqonlarga berilgan yerlarni qaytarib olib, kolxozlar tuza boshladilar. Kolxoz tuzish harakati 1918-yilning birinchi yarmidayoq boshlangan edi. Turkiston o'lkasida qisqa vaqt ichida 550 dan ortiq kolxoz tuzildi. Jumladan, Toshkent uyezdida 150 ga yaqin, Mirzacho'l uyezdida 64, Samarqand viloyatida 200, Farg'ona viloyatida 50 ga yaqin va Amudaryo bo'limida 85 ta kommuna va artellar¹ tashkil etildi. Kommuna va artel degan birlashmalarni tub yerli aholi yetti uxlab tushida ham ko'rmagan edi.

1918-yil 2-iyunda Turkistonda xalq komissarligining «Pul belgilarini cheklanmagan miqdorda chiqarish to'g'risida»gi qarori asosida bonlar chiqarildi. Ayni zamonda mahalliy sovetlar ham o'z kredit biletlarini chiqara boshladilar. Bu tarzda bonlarning tartibsiz holda hamma yerda chiqarila boshlashi pulning qadsizlanishini kuchaytiradi.

¹ O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi tom. (Bosh muharrir I. Mo'minov) – T.: «Fan», 1971, 186-bet.

Sanab o'tilgan qiyinchiliklar yetmaganday, Turkiston sovet hukumatining oziq-ovqat masalasida qo'llagan siyosati dard ustiga chipqon bo'ldi. 1918-yilning bahoridan e'tiboran g'alla tanqisligiga go'sht, yog', choy, qand-shakar yetishmovchiligi ham qo'shildi. Ana shunday og'ir sharoitda sovet hukumati aholini sinfiy guruh va toifalarga ajratib, oziq-ovqat bilan ta'minlay boshladi. Avvalo qizil askarlar, so'ngra sanoat korxonalari ishchilari va eng oxirida qishloq aholisi manfaati hisobga olindi. Bu ayirmachilik ham tub yerli aholi manfaatiga zid edi. Chunki mahalliy aholining asosiy qismi qishloqlarda yashardi. Paxtakor xo'jaliklarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash umuman rejaga kiritilmagan edi. Qir-adirlarda yashovchi ko'chmanchi aholi esa asosan giyohlar-u o't-o'lanlar bilan tirikchilik qilar edilar.

Turkiston sovet hukumati «harbiy kommunizm» siyosati asosida o'lkada bir qator iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirdi. Avvalo 1918-yil 21-yanvarda maxsus dekret bilan Turkistonda g'alla bilan savdo qilish taqiqlab qo'yildi. 1919-yil 4-iyundan o'lkada oziq-ovqat diktaturasiga o'tildi. Bu borada «G'alla monopoliyasi to'g'risida», «Sinfiy non solig'i to'g'risida», «Turkiston Respublikasida oziq-ovqat siyosatini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida»gi dekretlar alohida o'rin tutdi. Mazkur dekretlar asosida g'allani yashirganlar «aksilingilobchilar», «xalq dushmani» deb e'lon qilinar va otib tashlanar edi. Azaliy odat bo'yicha o'z qishlik donini g'amlab qo'ygan aholi bu siyosatdan qattiq aziyat chekdi. Qishloq va ovullar aholisini vahima bosdi.

Ayniqsa, «Sinfiy non payogi to'g'risida»gi dekret asosida o'lkada kartochka tizimining joriy etilishi tub yerli aholining sovetlarga nisbatan nafratini kuchaytirdi. Yuqoridagi dekret bo'yicha barcha iste'molchilar uch guruhga bo'lindi. Bu tartib-qoidaga ko'ra qizil askarlar oziq-ovqat mahsulotlari bilan birinchi navbatda ta'minlanar edilar. Ishchilar kuniga bir qadoq (mas'ul xodimlar ham), burjuy-boylar chorak qadoq non olar edi. Aholisi sonining ko'pligi jihatidan keskin farq qilsa-da, Toshkent eski shahari bilan yangi shahariga bir xil miqdorda oziq-ovqat berilardi. Turkiston Respublikasi tub yerli aholisining uchdan bir qismida 1919-yil kuzida umuman kartochka bo'lmagan. O'lkada bozorlar umuman ishlamay qoldi. Chunki Rossiyaning markazida amalga oshirilgan tartib bo'yicha chayqovchilikka qarshi kurashni bahona qilib bozorlar qattiq nazoratga olindi, savdo-sotiq bilan shug'ullanganlar

yoppasiga qamoqqa olinib boshladi. Bu Turkiston xalqlarining anʼanaviy urf-odatlarini oyoqosti qilish edi.

«Harbiy kommunizm» siyosatining tarkibiy qismi sifatida 1919-yil 9-avgustda qabul qilingan «Mehnat toʻgʻrisidagi qonun» asosida majburiy yalpi mehnatning joriy etilishi mahalliy sharoitning oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda amalga oshirildi. Oʻlka Sovetlarining 7-syezdi qaroriga asosan 16 yoshdan 55 yoshgacha boʻlgan barcha erkak va ayollarga bir xil majburiy mehnat tartibi oʻrnatildi. Umuman, Turkiston oʻlkasining tarixiy shart-sharoitlarini hisobga olmagan holda oziq-ovqat razverstkasining joriy etilishi, xususiy savdning bekor qilinishi, mehnat majburiyatlarining oʻrnatilishi ustiga milliy va diniy qadriyatlarni oyoqosti qilib, ayollarni jamoat ishlariga majburlash, qozilik sudlovi va vaqf yerlarining bekor qilinishi, eski maktablarning yopib qoʻyilishi musulmon tub yerli aholining sovetlarga nisbatan nafrati va qahr-gʻazabini haddan tashqari kuchaytirib yubordi.

Koʻrib oʻtilgan holat va tang vaziyat natijasi oʻlaroq Turkiston oʻlkasida ocharchilik avj oldi, har xil yuqumli kasalliklar: oʻlat, terlama, singa (zangila) kabi kasalliklar keng tus oldi, aholi ommaviy suratda qirila boshladi. Sovetlarning koʻzga koʻringan arboblardan boʻlgan G.Safarov oʻzining «Mustamlaka inqilobi» kitobida «...oʻzi shusiz ham kambagʻal boʻlgan musulmonlarni ocharchilik bundan ham kuchliroq giribonidan oldi»¹ deb yozgan edi.

Turkiston oʻlkasida ocharchilik yillarida qancha odam halok boʻlganligi toʻgʻrisida aniq maʼlumot yoʻq. Ammo manbalarda bu xususda turlicha raqamlar keltiriladi. Masalan, tarixchi olim V.Semyonova «Ocharchilik» maqolasida bunday yozadi: «Harbiy harakatlar va transport aloqalari uzilgan sharoitda aniq hisob yuritish haqida soʻz boʻlishi mumkinmidi! Buni faqat statistika maʼlumotlari asosida hisob-kitob qilishimiz mumkin: Turkrespublika aholisi 1917–1920-yillar oraligʻida 1 million kishiga 5 dan bir qismiga qisqargan. ...Maʼlumotlarga koʻra, 1917–1918-yilgi qahraton qish paytida bu erda aholi pashsha kabi qirilib ketgan... murdalarni yigʻishtirib olishga odam yoʻq edi, ularning it va chiyaboʻrilardan ortgan qoldiqlari har qadamda uchrar, bu bechoralarning suyaklari 1919-yildagina tugal yigʻishtirib olindi»².

Turor Risqulov sovetlarning 7-syezdidagi kuchli dard va alam bilan butun bir millat yoʻq boʻlib ketishi mumkinligidan ogohlantirgan edi. Ocharchilik shu darajaga yetdiki, oʻlka tarixida hech qac-

¹ «Fan va turmush». 1991-yil, 2-son, 6-bet.

² Oʻsha joyda, 7-bet.

hon boʻlmagan voqea – odam goʻshti yeyish haqidagi masalalar sud ishlarida koʻriladigan boʻlib qoldi. Inson koʻzi koʻrib qulogʻi eshitmagan bunday hodisalar haqida oziq-ovqat komissari bolshhevik V.Lyapin: «Markaziy Rossiyadagi ocharchiliklar Turkistondagi dahshatlar oldida hech narsa emas»,¹ degan edi. 1918-yil 20-noyabrda Turkiston markaziy ijroiya qoʻmitasi ochlikka qarshi kurash yuzasidan Markaziy komissiya tuzish toʻgʻrisida qaror qabul qiladi. Bu ishda Turor Risqulovning xizmati katta boʻldi. Oʻz qoʻli bilan yozgan tarjimayi holida u bunday degan edi: «Oziq-ovqat ishida diktatorlik huquqi berilgan ochlikka qarshi kurash Markaziy komissiyasi (komissariat) men tomonimdan tuzildi, och qolganlarni taʼminlash ishi haqiqatdan ham oʻzini oqladi... Birgina Toshkent eski shaharining oʻzidayoq 30000 och qolgan kambagʻallar qutqarib qolindi. 1918-yilda 3000000, 1919-yilning 5 oyida esa 2500000 och qolganlar respublika ovqatlanish punktlari tomonidan maʼlum meʼyorda oziq-ovqat bilan taʼminlandi, shundan 1-maygacha ochlarga yordam koʻrsatish komissiyasi qaramogʻidagi 800000 och kishidan yilning oxirida hammasi boʻlib 144.000 kishi qoldi»².

Turor Risqulovning saʼy-harakatlari tufayli 1918-yil 13-dekabrda xalq komissarlari soveti ochlarni boqish uchun 40 million soʻm mablagʻ ajratdi. T.Risqulovning hisobi boʻyicha butun Turkiston Respublikasi uchun oyiga 80.789.769 soʻm ajratish lozim edi.³ Ana shu hisobdan 1918-yilning kuzidan boshlab ochlar uchun tamaddi shoxobchalari tashkil etildi.

Turor Risqulov va ochlikka qarshi kurash komissiyasining jonbozligi tufayli jami boʻlib 1 million turkistonlikning hayoti saqlab qolindi⁴.

Ammo Turkiston oʻlkasi xalqlarining dahshat va kulfatlari chegarasi shulardangina iborat emas. Sovetlar hukumatining oʻzi rasmiy tan olgan 1919-yilgi maʼlumotlarga qaraganda, Turkistonda 1 million 114000 odam ochlikdan oʻlgan. 1920-yil 29-iyunda Rossiya kompartiyasi MK qabul qilgan qarorda esa 1 million 140 ming turkistonlik ochlikdan oʻlib ketganligini yashirmay qayd etgan edi. Ammo bu fojialardan markaziy sovetlar hukumati, shaxsan V.Lenin bexabar boʻlsa kerakdir? degan savol tugʻilish mumkin. Ammo asosli dalillar bunday shubhali savollarga oʻrin qoldirmaydi. Jumladan, 1920-yil 29-iyunda RKP(b) Markaziy qoʻmitasi tomonidan qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Mustamlaka psixo-

¹ Oʻsha joyda.

² Turor Risqulovning tarjima holi. «Saodat» jurnali, 1992-yil, 5–6-sonlar, 8-bet.

³ Устинов В.М. Турар Рискулов. Алматы: «Қазақстан», 1996, стр. 98–99.

⁴ «Fan va turmush», 1991-yil, 2-son, 7-bet.

logiyasi bilan zaharlangan, rus ishchilari qoʻlida boʻlgan Turkistondagi sovetlar hokimiyati davrida kelgindi yevropalik aholi bilan mahalliy xalq oʻrtasidagi munosabat yaxshi tomonga oʻzgargan emas, balki yana ham keskinlashdi. Chor hukumati davrida amaldorlar mahalliy xalqni asoratga solish uchun qanday yoʻl tanlashgan boʻlsa, bugungi «kommunist»lar ham xuddi shunday yoʻl tanlashmoqda».

Bunday ogʻir, dahshatli va halokatli ahvoldan qutulish uchun nima qilmoq kerak edi? degan qonuniy savol tugʻiladi. Turkiston oʻlkasi xalqlari bu muammoni faqat kelgindi, bosqinchi va mustamlakachi jallod Rossiya sovetlar saltanatiga qarshi istiqlool, erk va ozodlik uchun kurash orqali hal qilish mumkin, deb tushundilar va shu yoʻlni tanladilar.

Turkistonda siyosiy buhron. Sovetlar hukumatining oʻlkada yuritgan mustamlakachilik siyosatining natijasi oʻlaroq avj olib ketgan ocharchilik Turkiston oʻlkasi mehnatkashlarining sovet hukumatiga nisbatan nafrat va gʻazabini kuchaytirib yubordi. Xalq ommasi bolsheviklarning soʻz va ish birligida osmon bilan yercha farq borligini amalda koʻrib, ochiqdan ochiq sovetlardan yuz oʻgirib, Turkiston istiqloolchilari safini toʻldira boshladilar. Oʻlkada siyosiy buhron borgan sayin kuchayib bordi. Bolsheviklar hukumati oʻlkada vujudga kelgan siyosiy vaziyatdan chiqish uchun har xil taktik nayranglarni ishga sola boshladilar va goʻyoki oʻzlarini oʻlkadagi mehnatkash va mazlum xalqlarning himoyachisi va gʻamxoʻri qilib koʻrsatishga urindilar. Ana shunday taktik ayyorliklardan biri Turkistonda sovetlar muxtoriyatini tashkil etish harakati boʻldi. Chunki ular mahalliy xalqning aksariyati Turkiston muxtoriyati tarafida boʻlib, unga xayrixohlik koʻrsatganliklarini yaxshi bilar edilar. Bolsheviklar oʻz harakatlarini oqlashga urinib, biz har qanday muxtoriyatga qarshi emasmiz, faqat burjuylar manfaatiga xizmat qiluvchi muxtoriyatga (masalan, Turkiston muxtoriyati singari) qarshimiz xolos, proletariat, yaʼni yoʻqsillar manfaatini himoya qiluvchi muxtoriyatga esa biz tarafdormiz va xuddi shunday muxtoriyatni tashkil etishni oʻz maqsadimiz deb bilamiz, deya sodda va avom xalqni aldadilar, maʼlum maʼnoda ular oʻz maqsadlariga erishdilar ham.

Turkiston avtonom sovet respublikasi (TASSR)ning tashkil etilishi. Bolsheviklar istak-xohishiga toʻla javob beradigan Turkiston sovet muxtor Respublikasi Turkiston oʻlkasi sovetlarining 5-syezdida tashkil etildi. Oʻlka sovetlarining 5-syezdi 1918-yil

20-aprelda oʻz ishini boshladi. Unda 263 mandatga ega boʻlgan vakillar qatnashdi. Shulardan 86 kishi bolshevik, 70 kishi soʻl eser va 87 kishi partiyasiz edi. Syezdda mahalliy xalq vakillaridan bor-yoʻgʻi 50 ga yaqin kishi qatnashdi. Bu syezd vakillarining atigi 20 foizini tashkil etar edi. Shu bois syezd qabul qilgan qarorlar mahalliy musulmon xalqlarining talab va ehtiyojlarini toʻla ifoda etar edi, deb aytishga toʻla asos yoʻq edi.

23–26-aprelda syezd sanoat korxonalarini natsionalizatsiya qilish, temiryoʻl transportidagi ishlarning borishi, yer-suvga doir tadbirlarni amalga oshirish, harbiy qurilish, Turkistondagi oziq-ovqat ishlarining ahvoli kabi masalalarni muhokama qildi va qarorlar qabul qildi. 27-aprelda qabul qilingan «Turkiston xalq komissarlari sovetining navbatdagi vazifalari toʻgʻrisida»gi deklaratsiyada ochiqdan ochiq mustamlakachilik ruhidagi qaror qabul qilindi. Unda: «...Turkiston Rossiya Federasiyasining tarkibiy qismi boʻlib qoladi»¹, deyilgan edi.

30-aprelda shaxsan V.Leninning koʻrsatmasi asosida syezd RSFSR tarkibiga kiruvchi Turkiston sovet sotsialistik avtonom respublikasini tuzish toʻgʻrisida qaror qabul qildi va «Turkiston Sovet Respublikasi toʻgʻrisida Nizom»ni tasdiqladi.

Syezd Turkiston muxtor sovet respublikasining markaziy ijroiya qoʻmitasini va xalq komissarlari sovetini sayladi. Markaziy ijroiya qoʻmitasining tarkibiga 36 kishi saylandi. Shulardan bolsheviklar va soʻl eserlardan 18 tadan vakil bor edi. Markaziy ijroiya qoʻmitasi raisligiga bolshevik P.A.Kazakov saylandi. Turkiston Respublikasining oliy davlat organlari tarkibiga birinchi marta mahalliy tub yerli aholi vakillaridan Markaziy ijroiya qoʻmitasiga 7 kishi va Xalq komissarlari sovetiga 4 kishi kiritildi.

Turkiston muxtor sovet Respublikasining oliy organlariga Sobir Yusupov, Haqqul Husanboyev, Safo Inogʻomxoʻjayev, Joʻraboyev, Sanjarbek Asfandiyorov, A.Sharafutdinov, Saʼdullaxoʻja Tursunxoʻjayev, Sh.Ostonboyev va boshqalar aʼzo boʻlgan edilar.² Rahbarlik oʻrinlarining 80 foizini tub yerli boʻlmagan millat vakillari egalladilar. Ana shu tariqa sovet hukumati biz Turkiston oʻlkasi xalqlarining talab va ehtiyojlarini qondirdik, ularga muxtoriyat berdik deb dunyoga jar soldilar. Amalda esa berilgan muxtoriyat tabiatan milliy emas hududiy edi, xolos. Bu muxtoriyatning

¹ Oʻzbekiston SSR tarixi. Uchinchi tom. (Bosh muharrir I.Moʻminov) – T.: «Fan», 1971, 158-bet.

² Шамсутдинов П.Т. Советы и образования в национальных республик Средней Азии (1917–1925гг.) «Вопросы истории». М.: 1986 г. №4. Стр. 68.

barcha samaralari mustamlakachi sovetlar hukumati manfaatlariga bo'ysundirilgan edi.

Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, 1918-yil 4-iyulda Moskvada to'plangan Sovetlarning 5-syezdi RSFSRning birinchi sovet Konstitutsiyasini qabul qilish munosabati bilan 1918-yil 5–14-oktabrda Turkiston o'lkasidagi sovetlarning 6-favqulodda syezdi chaqirildi. Unda RSFSR Konstitutsiyasidan ko'chirilgan va unga monand tarzda Turkiston muxtor sovet Respublikasining birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Albatta, bu ishlarning hammasi siyosiy o'yin va nayrangbozlikdan boshqa hech narsa emas edi. Ayyorona siyosiy nayrangbozlik Turkiston kompartiyasini tashkil etish jarayonida ham yaqqol ko'zga tashlandi.

Turkiston kommunistik partiyasi 1918-yil iyunga qadar ham tashkilot sifatida uyushib shakllanmagan edi. Chunki, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kompartiyaning Turkiston o'lkasidagi mahalliy aholi o'rtasida na moddiy va na ma'naviy tayanch bazasi bor edi. Kompartiya g'oyalari mahalliy aholi uchun tushunarsiz va begona bo'lganligidan keng mehnatkashlar ommasi unga ergashmadi. To'g'ri, 1918-yil iyun oyiga kelganda o'lkada 20 ta partiya tashkiloti bo'lib, ularning saflarida 2 mingga yaqin partiya a'zosi bo'lganligi tarixiy manbalarda qayd etiladi. Ammo bu a'zolarning deyarli barchasi asosan yevropa millatlariga mansub kishilar edi.

1917-yil oktabr harbiy to'ntarishidan so'ng kommunistik partiya mamlakatda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmaydigan yagona rahbar partiyaga aylandi. 1918-yilda Uriskiyning o'ldirilishi, V.Leninning yarador qilinishi bahonasi bilan mamlakatda barcha muxolifat partiyalar faoliyati taqiqlab qo'yildi. Kompartiya o'zining yakka boshchilikdan iborat rahbarlik mavqeini saqlab qolishi va mustahkamlash uchun Rossiyaning mustamlakalari bo'lgan o'lkalar va hududlarda, shu jumladan, Turkistonda ham o'zining ishonchli boshlang'ich tashkilotlarini shakllantirmog'i kerak edi. Kompartiya bunday filiallar orqali bepoyon va ulkan mamlakat hududidagi davlat idora va boshqarish tizimini o'z qo'l ostida markazlashtirib olar edi. Ana shu uzoq kelajakka ko'zlangan maqsad taqozosi bilan Lenin partiyaviy tashkiliy ishlarda chiniquqan o'z shogirdlari: V.Votinsev, N.Kachuriner, M.Troiskiy larni 1918-yilning birinchi yarmida Turkiston kompartiyasini tashkil etish uchun Toshkentga yubordi. Ularning tashabbusi va tashkilotchiligi-da 1918-yil 17-iyunda Toshkentdagi Hurriyat uyida Turkiston bolshheviklarining o'lkasidagi konferensiyasi ochildi. Delegatlari asosan Yevropa millatlariga mansub shaxslar edilar.

Konferensiyada Turkiston o'lkasidagi deyarli barcha partiya tashkilotlarining vakillari qatnashayotganligi uchun o'lka kommunist – bolsheviklar partiyasining 1-syezdi deb ataldi. Albatta, bolsheviklar syezdining bunday tarkibda bo'lishi tufayli bir qator shovinistik harakterdagi qarorlar qabul qilinishiga sabab bo'ldi. Jumladan, mavjud holat to'g'risida qabul qilingan qarorda dehqonlarga nisbatan dushmanlarcha baho berildi. Syezd rezolyutsiyasida dehqonlarni «mayda burjuua elementlari» deb ko'rsatildi¹. Agar Turkiston o'lkasi tub yerli aholisining asosiy qismini dehqonlar tashkil etganligi hisobga olinsa, mazkur qarorning naqadar g'arazli maqsadlarni ko'zlaganligi yanada oydinlashadi.

Nizomiddin Xo'jayev

Syezdda Turkiston kommunistik partiyasining etti kishidan iborat Markaziy qo'mitasi saylandi. Markaziy qo'mita a'zolarining Nizomiddin Xo'jayevdan tashqari hammasi yevropalik kishilar edi. Bular: I.Tobolin (rais), A.Solkin, V.Votinsev, M.Troiskiy, K.Sorokin va P.Ermolovlardir. Ana shu tariqa Turkiston kommunistik partiyasiga asos solindi. Xuddi shu davrdan boshlab Turkiston kommunistik partiyasi sovetlar hukmronligining 1918–1924-yillarda O'rta Osiyoda amalga oshirilgan siyosiy o'yinlariga boshchilik qildi. Bu siyosiy o'yinlar yangidan yangi hududiy partiya tashkilotlarini tuzish, O'rta Osiyoda Rossiya mustamlakachiligi tartibotlarini mustahkamlash maqsadida zarur bo'lgan barcha ayyorlik tadbirlarini ishga solishni o'z ichiga olar edi. Kommunistik partiyaning bu tadbirlariga andakkina bo'lsa-da o'z mustaqil fikrini bildirgan shaxslar shafqatsizlarcha jazolanardi.

1918-yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran Turkiston kommunistik partiyasi Markaziy qo'mitasida ichki vaziyat keskinlashdi. Bu keskinlik asosan Markaziy qo'mitaning rahbarlik lavozimlariga o'tirib olgan «eski kommunistlar» guruhi (I.Tobolin, F.Kolesov va boshqalar) bilan markazdan yuborilgan partiya xodimlari «yosh kommunistlar» guruhi o'rtasida kuchayib ketdi. Turkiston sovetlarining 6-syezdi qarori bilan I.Tobolin va F.Kolesov barcha

¹ O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi. – T.: O'zbekiston, 1969-yil, 268-bet.

rahbarlik lavozimlaridan chetlatildi. Ular o'z atrofiga tarafkashlarni to'plab, rahbarlik lavozimiga yangi kelganlarga qarshi kurash boshlaganlikda ayblandilar. Rahbarlar o'rtasida avj olgan hokimiyat uchun kurash shu darajaga yetdiki, u nafaqat quyi partiya tashkilotlari, hatto harbiy qo'shinni ham o'z girdobiga tortdi. Keskin siyosiy vaziyat vujudga keldi. Ish shu darajaga borib yetdiki, mojaroni tinchitish maqsadida favqulodda tergov guruhi tuzildi. Nihoyat, ushbu muammo 1918-yil 17–29-dekabrda o'z ishini olib borgan Turkiston kompartiyasining 2-syezdigacha olib chiqildi. «Eski kommunistlar» guruhining rahbarlari I.Tobolin va F.Kolesov o'z xatolariga iqror bo'ldilar. Syezd «eski kommunistlar» guruhining nifoqchilik faoliyatini qoraladi va undan umumpartiya intizomiga bo'ysunishni talab qildi¹.

Turkiston kompartiyasidagi ichki hokimiyat uchun kurash natijasi o'laroq vujudga kelgan siyosiy buhron o'lkada kompartiyaning obro'sini tushirib yubordi. Bu kurashga hatto harbiy qo'shin rahbariyati ham aralashdi va o'lkada harbiy to'ntarish yasa b hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'ldi.

Turkiston sovet hukumatini ag'darish maqsadida 1919-yil yavarda amalga oshirilgan harbiy isyonga K. Osipov boshchilik qildi.

K.Osipovning bolsheviklarga qarshi isyon ko'tarishdan maqsadi Turkistonda harbiy diktatura o'rnatishdan iborat edi. Turkiston Sovetlari rahbariyatidagi hokimiyat talashish o'yinlari K.Osipovga yoqmayotgan edi. U o'lkada butun hokimiyatni yakka o'z qo'liga markazlashtirib olishni istar edi. Ana shu maqsadda 1919-yil 18-dan 19-yanvarga o'tar kechasi K.Osipov boshchiligida sovetlarga qarshi Toshkentda isyon boshlandi. Uni sovet hukumati a'zolaridan Agapov va Uspenskiylar qo'llab-quvvatladilar. Isyonchilar Turkiston Respublikasi bolsheviklar partiyasi va sovet muassasalarining ko'zga ko'ringan rahbarlarini aldov yo'li bilan sobiq 2-Sibir o'qchi askarlar polkining harbiy shaharchasi hududiga olib kelishga muvaffaq bo'ldilar va ularni vahshiylarcha otib o'ldirdilar. Jami o'ldirilganlar soni 35 kishini tashkil etadi².

1919-yil 19-yanvar ertalabgacha isyonchilar hukumat muassasalari joylashgan Hurriyat uyi, Tuproqqo'rg'on va Bosh temir yo'l ustaxonasidan boshqa shaharning barcha idoralarini egallab oldilar. Isyonchilar maxsus varaqa bilan xalqqa murojaat qildilar. Unda bunday deyilgan edi: «Sovetlar hokimiyati ag'darildi... Endilik-

¹ Turkiston kommunistik partiyasi syezdlarining rezolyutsiya va qarorlari. – T.: 1958, 17-bet.

² O'zR MDA, 35-fond, 1-ro'yxat, 108-ish, 113-varaq.

da bolsheviklar merosining ogʻir yukini oʻz zimmasiga oladigan muvaqqat hukumat sizni ogʻishmasdan xalq hokimiyati gʻoyasini amalga oshirishga Taʼsis Majlisiga boshlab boradi». Ammo isyonchilarning niyati amalga oshmadi. Isyon sovetlarga sodiq kuchlar tomonidan bostirildi. Xususan bunda harbiy instruktorlar maktabining tinglovchilari koʻrsatgan faollik hal qiluvchi oʻrin tutdi. Bu isyonni daf etishda eski shahar soveti raisi N.Xoʻjayev boshchiligidagi Toshkent eski shahar milliy partiya drujinasi ham faol ishtirok etgandi¹.

Osipov isyoni bostirilgach, ularga qarshi kuchlar vakillarining qoʻshma majlisi boʻldi. Unda bolshevik A.Kazakov boshchiligidagi Turkiston Respublikasining Muvaqqat harbiy-inqilobiy kengashi saylandi. Uning tarkibiga A.Salikov, S.Rubsov, P.Ilyasov, P.Yeliseyev singari bolsheviklar bilan bir qatorda 8 soʻl eser ham aʼzo boʻlib kirdi. Muvaqqat harbiy inqilobiy kengash tarkibiga N.Xoʻjayevdan boshqa tub yerli aholi vakillari kiritilmadi. Ana shu tariqa Osipov boshchiligidagi uyushtirilgan isyon barham topdi.

Islom Karimovning yangi asarida tarixni yozishda hech qachon oʻng tomonga ham, chap tomonga ham ogʻmasdan, faqat haqiqat va adolat nuqtayi nazaridan yoʻl tutish kerakligi alohida taʼkidlangan edi². Oktabr toʻntarishi va sovet hokimiyatining oʻrnatilishi bolsheviklar tomonidan tashkil etilgan harbiy revolyutsion komitetlar (XRK) va ularning tarkibidagi kontrrevolyutsiya va sabotaj bilan kurash olib boruvchi Чрезвычайная комиссияlar tarixini ham ana shu nuqtayi nazardan qarash lozim. Mazkur tuzilmalar shoʻrolar uchun hokimiyatni toʻla qoʻlga olish va oʻz siyosatini oʻtkazishning asosiy mexanizmi edi. Zero, keyincha shoʻro mafkurachilari toʻqigan goʻyo «aksariyat omma bolsheviklarga ergashgan, ularga xayrixoh boʻlgan» qabilidagi gaplar choʻpchakdan boshqa emas edi. Buni shundan ham bilsa boʻladiki, 1918-yilda mamlakatda 20 ga yaqin hukumat rejimlari boʻlib, sovet rejimi shulardan biri, xolos, sobiq Rossiya imperiyasi hududining sakkizdan birigina sovetlar izmida boʻlgan. Bunday vaziyatda hokimiyat uchun kechib turgan kurash nechogʻli shafqatsiz va qonli boʻlganni tasavvur qilish qiyin emas. Rahmsizlikda, zolimlikda, qahr-gʻazabda hech biri boshqasidan aslo qolishmagan.

Tarixiy hujjatlarda, esdaliklarda, umuman xalq xotirasida «oq-

¹ Rossiya ijtimoiy-siyosiy tarixi davlat arxivi (RGASPI), 5-fond, 1-roʻyxat, 1100-ish.

² *Islom Karimov*. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yoʻlida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. T.: Oʻzbekiston, 2015, 112-bet

lar» va «qizillar» iborasi keng qoʻllaniladi. Aslida, bu tushunchalar XVIII asr oxiridagi buyuk fransuz burjua inqilobi davrida vujudga kelgan edi, 1918-yildan Rossiyada ham qoʻllana boshlandi. Qizillar ham, Oqlar ham oʻzaro kurashda soʻnggi chora sifatida terrorni ishga solgan, har ikkisinin ham maqsadi dushmani jismonan yoʻq qilish, ikkala tomon ham qonunchilikka toʻgʻri kelmaydigan qatagʻon choralarini koʻrishgan. Oqibatda turli xil harbiy va siyosiy strukturalar yuzaga keldi, kurashayotgan tomonlarning har biri oʻz dushmanini vatan va millat xoini, bas, unga nisbatan amalga oshirilgan har qanday chorani adolat doirasida deb bilgan. Qizil terrorning tashabbuskorlari va gʻoyaviy rahnamolari esa sovet rejimining rahbarlari – V.Lenin, Y.Sverdlov, L.Troskiy, G.Petrovskiy, G.Zinovev, G.Pyatakov kabilar boʻlishgan. Jumladan, RKP(b) MK aʼzosi, Petrograd soveti raisi, Komintern boshligʻi G.Zinovev «Biz sovet Rossiyasidagi 100 million kishidan 90 millionini oʻz orqamizdan ergashtirib, qolgani bilan gaplashmaymiz, ularni yoʻq qilishimiz kerak» deb aytishgacha borgan. Yoki VChK raisi F.Dzerjinskiy chikistlarga qarata: «agar biz gʻalabaga erishishni xohlasak, shavfatsiz boʻlishimiz kerak» deb siyosiy dushmanlarga nisbatan omonlik bermagan, beshafqat boʻlgan, shaxsan oʻzi qamoqqa olish, tergov qilish, sudsiz va tergovsiz odamlar taqdirini hal etgan. Bu ayni «Qizil terror» edi¹.

Turkistonga, keyincha Xorazm va Buxoroga «Revolutsiyaning eksport qilish» jarayonida bolsheviklar XRKlar tajribasidan foydalanganlar. Chunki, masalan, Oktabr toʻntarishidan keyinroq Turkistonda ham yuqorida tavsiflangan kabi vaziyat yuzaga kelgan: hokimiyat uchun kurash kuchaygan, yurt boʻlinib, birodarkushlik urushi boshlangan, boshboshdoqlik avjiga chiqqan. Bu vaqtdagi holatni taniqli taraqqiyparvar, jadidchi Moʻminjon Muhammadjonov (Toshqin) oʻz esdaliklarida shunday tasvirlaydi: «San bosmachilarga yoʻl berding, pul berding, oziq-ovqat berding» bahonasi bilan va bosmachilar kirib : «Senlar bolsheviklarga doʻstlik qilib, oziq-ovqat berdilaring, joy berdilaring» deb bechora xalqning qonini daryo-daryo oqizmoqda edilar. Kecha ham tinchlik yoʻq, kunduz ham bir nafas orom olish yoʻq, qachon qarasang «qoch-qoch», «bos-bos», «soʻy», «oʻldir», «tala», «qoʻlini orqasiga bogʻla», «anavi yerga olib chiqib, mingboshi qilib qoʻy» degan gaplardan boshqani eshitmas, buzilgan, talangʻan yerlardan boshqani koʻrmas edi. Fargʻonaning koʻp yoshlari – oʻqimishli yigitlari, partiyalilari, koʻpincha,

¹ ВЧК. 1917–1922. Энциклопедия. Авт. – сост. А.Плеханов, А.Плеханов. – М.: Вече. 2013. – 512 с. 10 с.

Toshkentga qochib ketib yotar, ko'p vaqt och-yalang'och yurar edilar¹.»

Shunday bir vaziyatda Turkistonda ham qizil terror yuz bergan, o'lkada HRKlar kuchi bilan sovet hokimiyati o'rnatilgan. Kurash keskin, dahshatli tus olgach, HRKlar tarkibida ChK (чрезвычайная комиссия – favqulodda komissiya)lar tuzilgan. Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Komiteti va Xalq Komissarlari Soveti yuzaga kelgan og'ir ijtimoiy-siyosiy, harbiy holatdan kelib chiqib 1918-yil 9-sentabrda kontrevolyutsiya va sabotajga qarshi kurash olib boruvchi Turkiston ChKsini tashkil qilgan: Amudaryo bo'limi, Zakaspiy, Yettisuv, Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona oblastlarida, shu oblastlar tarkibidagi 26 uyezdga ChK organlari faoliyat ko'rsatgan.

Keyinroq, BXSr nozirlar kengashining 1920-yil sentabrdagi farmoni bilan Butunbuxoro ChKsi, XXSR nozirlar kengashining 1921-yil 6-martdagi qarori bilan esa Xorazm ChKsi tashkil etildi. Siyosiy vaziyatning keskinlashgani, sho'rolarga qarshi qurolli harakatlarning kuchayishi bilan bog'liq holda 1922-yilda Sharqiy Buxoro favqulodda diktatorlik komissiyasi tashkil etilgan. U cheklanmagan vakolatga ega bo'lib, viloyat revolyutsion komiteti funksiyasini ham bajargan. Komissiya zimmasiga butun Sharqiy Buxoro hududida sovet hokimiyatini tiklash va uni mustahkamlash vazifasi yuklatilgan.

Sovetlarga qarshi milliy ozodlik harakati, qarshilik ko'rsatish kuchlariga zarba berish ChK faoliyatining asosiy yo'nalishi edi. Chekistlar razvedka ishlari, partiya-sovet organlari va qo'mondonlikka «bosmachilar»ning joylashuvi, harbiy holati haqida xabar berish, qurol-aslaha, oziq-ovqat bilan ta'minlash manbalarini aniqlash, agentlarini topish, ularning safini ichdan bo'lib, tarqalib ketishi uchun keskin choralar ko'rish bilan mashg'ul bo'lgan²

Xullas, Toshkentda sodir etilgan Osipov isyoni va o'lkada ocharchilik tufayli kelib chiqqan dahshatli fojialar Turkistondagi sovetlar hukumatining asosi g'oyatda bo'sh ekanligini ko'rsatdi. Buning asl sababi Turkiston o'lkasi tub yerli aholisining sovetlar hukumatiga nisbatan ishonchsizlik bilan qaraganligi va uni qo'llab-quvvatlamaganligida edi.

Turkistonda bolsheviklar yakkaboshchilik tizimining o'rnatilishi. Bolsheviklar hukumati Rossiya markazida bo'lgani

¹ Mo'minjon Muhammadjonov Toshqin. Turmush urinishlari. Roman – xotira. Nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi: filologiya fanlari nomzodi Muqaddas Tojiboyeva. Toshkent, «Mumtoz so'z», 2015, 287-bet, 267-bet.

² R.Shamsutdinov, Sh.Saydaliyeva, A.Otaxonov. Favqulodda (Чрезвычайная) komissiyalar tarixiga doir. «Ilmiy xabarnoma», 2016-yil, 2-son, 60–61-betlar.

singari chekka o'lkalar, shu jumladan Turkistonda ham kompartiyaning diktaturasini o'rnatish yo'lidan bordi. Bu ish rejali suratda va ustamonlik bilan amalga oshirildi. Shu boisdan ham V.Lenin boshliq markaziy hukumat buyuk davlatchilik, shovinistik va mustamlakachilikdan iborat bosh strategik maqsadga putur yetkazmagan holda ba'zi bir taktik manevrlar ishlatib, o'lkada o'z pozitsiyasi va ta'sir doirasini mustahkamlashga qaror qildi. Bunda asosiy diqqat-e'tibor mahalliy aholi o'rtasida bolshevistik tashviqot va targ'ibotni kuchaytirish asosida ularni turli yo'llar bilan sovetlar ta'siriga olishga qaratildi. Ana shu maqsadda RSFSR XKS 1919-yil 12-fevralda Sh.Eliava raisligida «Turkiston ishlari bo'yicha alohida muvaqqat komissiya» tuzdi. Mazkur komissiyaning asosiy vazifasi Turkistonga harbiy yordam uyushtirishda iborat edi.

Dastlab Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashini bostirish, so'ngra esa Xiva xonligi va Buxoro amirligini harbiy yo'l bilan mustamlaka asoratiga solishdan iborat maqsadlarni ko'zlab, 1919-yil 5-martda Sharqiy front qo'shinlarining M.Frunze qo'mondonligidagi Janubiy guruhining tuzilishi O'rta Osiyo xalqlari taqdirida ayanchli va qonli dahshatlar davri boshlanganligidan darak berar edi.

1919-yil 7–31-martda bo'lib o'tgan Turkiston sovetlarining favqulodda 7-syezdi o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida ma'lum darajada iz qoldirdi. Syezd ishida Turkkomissiyaning a'zosi P.A.Kobozev qatnashdi. U mavjud ahvol to'g'risida ma'ruza qildi va mamlakatdagi holatni xarakterlab berdi. Syezd P.Kobozev ma'ruzasi asosida so'l eserlar partiyasi halokatga uchraganligi va Turkistonda ham bir partiyalilik tuzumi o'rnatilganligini qayd etdi. May oyidan e'tiboran dashnaqsutyun partiyasi faoliyatiga ham chek qo'yildi.

Syezdga Turkiston MIKning raisi etib A.Kazakov va Respublika XKS raisi qilib K.Sorokin saylandi. Milliy ishlar seksiyasining majlislarida mahalliy aholi o'rtasidagi ishlar darajasi qoniqarsiz deb topildi va bu masalaga katta e'tibor berish lozimligi ko'rsatildi.

Turkiston o'lkasi Sovetlari 7-favqulodda syezdi milliy ishlar shu'basida ko'tarilgan masalalar partiya konferensiyasida maxsus qarab chiqildi. Konferensiya Turkiston kommunistik partiya o'lka qo'mitasi qoshida o'lka Musulmonlar byurosi (Musbyuro) tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. O'lka partiya qo'mitasiga Musulmonlar byurosining funksiyalari va vazifalari to'g'risida Nizom ishlab chiqish taklif qilindi. Musbyuro tartibiga Turor Risqulov (rais), Abduqodir Muhiddinov, Nizomiddin Xo'jayev, Husayn Ibrohimov va Yusuf Aliyevlar kirdi. Musbyuro faoliyatiga baho berib

Turor Risqulov oʻz tarjimaiy holida quyidagilarni yozgan edi: «Musbyuro davri bu Turkistondagi mahalliy mehnatkash aholining katta siljish davri edi, Musbyuro oʻzini dastlab Turkistonning sohibi sifatida namoyish qildi, Musbyuro atrofida faqat mahalliy kommunistlar va mehnatkash omma emas, balki teng huquqli xorijiy inqilobiy partiyalar ham birlashdilar (masalan, «Yosh buxoroliklar», «Yosh xivaliklar», Ozarbayjon fors kommunistlari va boshqalar)»¹.

Turor Risqulov

Musbyuro davri mahalliy aholi uchun maʼlum maʼnoda siljish davri boʻlsa-da, u erkin faoliyat koʻrsata olmas edi. Chunki oʻlkada siyosiy rahbarlik bolsheviklar qoʻlida edi. Ular oʻlkadagi tang siyosiy vaziyatni hisobga olib, vaqtinchalik mahalliy millatlarga Musbyuro atrofida uyushib harakat qilishga yoʻl bergan edilar. Bu taktik ayyorlik edi. Amalda bolshevik rahbarlar mahalliy millatlarga, ular orasidan chiqqan partiya aʼzolariga, rahbarlikka koʻtarilgan shaxslarga nopisandlik va past nazar bilan qarardilar. Buni 1919-yil iyulda boʻlib oʻtgan musulmon kommunistlarining birinchi oʻlka konferensiyasi ham ochiq-oydin koʻrsatgan edi. Konferensiya hujjatlarida «koʻpgina masʼul oʻrtoqlarning» mahalliy yoʻqsillarga ishonmasligi, milliy qarama-qarshilikni kuchaytirayotganliklari, «musulmon yoʻqsillarning talaygina joylarda davlat qurilishida tegishlicha» ishtirok etmayotganliklari toʻgʻridan toʻgʻri taʼkidlangan edi. Turkiston MIK raisi, ashaddiy shovinist bolshevik A.Kazakov oʻlkadagi bunday vaziyatni oqlab, 1919-yil 24-mayda oʻsha musulmon kommunistlarining 1-oʻlka konferensiyasida bunday degan edi: «Turkiston jumhuriyatida 95 foiz musulmon va faqat 5 foizgina ruslar yashaydilar va shu 5 foiz butun hokimiyatni deyarli oʻz qoʻlida ushlab turibdi. Shunday qilib, ozchilik hukmronligi davom etmoqda. Lekin bu vaqtincha hol. Musulmon dunyosi tayyor boʻlgach, biz jumhuriyatni boshqarish ishini unga topshiramiz. Biz ularga yordam beramiz»².

A.Kazakov va uning atrofidagi rus shovinist maslakdoshlari Turkiston oʻlkasidagi mahalliy aholi savodsiz, proletariat yoʻq, shu boisdan ular hokimiyatni mustaqil boshqarishga tayyor emas, degan

¹ Turor Risqulovning tarjimaiy holi. «Saodat», 1992-yil, 5–6-son, 9-bet.

² Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi. 50-bet.

asossiz uydirmani ilgari surdilar. Bunday g'oyani 1919-yil iyunda Turkiston kompartiyasining 3-syezdi P.Konstantinopolskiy quyidagicha ifoda etgandi: «Ochiq aytamanki, Turkistonda proletariat yo'q, yarim proletariat bor, ezilgan yo'qsillar bor, ezilgan dehqonlar bor, nazarimda bu omma tarixiy jarayonni ilgari suradigan inqilobiy kuch bo'la olmaydi»¹.

Turkiston kompartiyasi 4-o'lka syezdi (1919-yil 12-sentabr – 6-oktabr) va Respublika Sovetlarining 8-syezdi Turkiston o'lkasida avj olgan shovinistik siyosatni qoralagan qarorlar qabul qildi. Ammo qarorlar qog'ozda qarorligicha qoldi, shovinizm va buyuk rus mustamlakachiligi siyosatiga qarshi hech qanday amaliy chora-tadbir ko'rilmadi. Bunday chora-tadbirlar ko'rilishi mumkin ham emasdi. Chunki o'lkada amalga oshirilayotgan rus mustamlakachiligi va shovinistik siyosatning tepasida kompartiya va sovetlar hukumati rahbarlarining o'zlari turgan edilar.

1919-yil oktabr oyidan keyingi davrda nafaqat Turkistonda, balki butun O'rta Osiyoda sovetlar hukumatini o'rnatish bahonasida amalga oshirilgan dahshatli qirg'inlar, mahalliy tub yerli musulmon ahlining insoniy qadr-qimmatini toptash, oyoqosti qilish V.Lenin tashabbusi bilan tuzilgan Butunrossiya MIQ va RSFSR XKSning Turkiston ishlari bo'yicha komissiyasi (Turkkomissiya) nomi bilan bog'liqdir.

1919-yil 29-sentabrda RKP(b) MKning tashkiliy byurosi Turkkomissiya to'g'risidagi Nizomni tasdiqladi. 7-oktabrida XKS Turkkomissiya tuzish to'g'risidagi qarorni XKS nomidan imzolash uchun V.Leninga vakolat berishga qaror qildi va Lenin uni 8 oktabrda imzoladi². Komissiya tarkibiga Sh.Eliava (rais), F.Goloshekin, G.Bokiy, Y.Rudzutak, M.Frunze, V.Kuybishev kirdi³. Ularning dastlabki uchtasi Turkiston ishlari bo'yicha 1919-yil fevralda tuzilgan alohida Muvaqqat komissiyaning a'zosi edilar⁴.

1919-yil 4-noyabrda Turkkomissiya partiya-sovet xodimlarining katta bir guruhi bilan Toshkentga yetib keldi va o'z faoliyatini boshlab yubordi. Shu munosabat bilan V.Lenin «Turkistondagi kommunist o'rtoqlarga» maxsus xat bilan murojaat qildi.

Mazkur xat asosida Turkkomissiya tub yerli musulmon millatlariga o'z ta'sir kuchini o'tkazish uchun qator tadbirlarni ko'rdi.

¹ O'sha joyda.

² Rossiya Federatsiyasi davlat arxivi (GARF), 130-fond, 746-ish, 1-varaqning orqasi; RGASPI, 19-fond, 1-ro'yxat, 13-ish, 320-varaq.

³ RGASPI, 122-fond, 1-ro'yxat, 7-ish, 90-varaq.

⁴ O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi. 399-bet.

Ularning barcha diqqat-e'tibori o'lkani Rossiyaning mustamlaka asoratida saqlab qolishga qaratildi. Komissiya a'zolari keskinlikni yumshatish uchun 1920-yil yanvarda T.Risqulovni Turkiston MIQ raisligiga ko'tardi va boshqa tadbirlarni ko'rdi. Ammo Turk-komissiya rahbarligida o'lkada amalga oshirilgan bir qator tadbirlar ommaning mustaqillikka bo'lgan intilishini kuchaytirib yubordi. Bu borada 1920-yil 12–18-yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston kompartiyasining 5-o'lk konferensiyasi xarakterlidir. Unda qator masalalar bilan birga milliy masala va milliy kommunistik seksiyalar to'g'risidagi masala ham muhokama qilindi. Turkkomissiya a'zolari ushbu masala bo'yicha ayyorlik bilan sopini o'zidan chiqarib Turor Risqulovni ma'ruzachi etib tayinladilar. Natija ular kutgan-chalik bo'lib chiqmadi. Ma'ruzachi Turor Risqulov konferensiyada kompartiya va sovet hukumatining o'lkada yurgizayotgan buyuk davlatchilik va shovinistik siyosatini ayovsiz tanqid qildi va bir qator amaliy takliflar kiritdi. T.Risqulov 5-o'lk partiya konferensiyasining ochilish arafasida o'z takliflarini musulmon partiya tashkilotlari 3-konferensiyasining vakillari muhokamasiga qo'yib, bu takliflarni quvvatlash bo'yicha ularning va'dasini olgan edi. Turor Risqulov ilgari surgan bu amaliy takliflar quyidagilardan iborat edi:

birinchidan, respublikaning nomini o'zgartirish, uni Turkiston muxtor sovet respublikasi emas, balki «Turk respublikasi» deb atash;

ikkinchidan, Turkiston kompartiyasini «Turk kompartiyasi» nomi bilan yuritish;

uchinchidan, «Turkiston Respublikasining Konstitutsiyasi»ni qaytadan ko'rib chiqish, milliy harbiy qo'shin tuzish.

Turkkomissiya a'zolari konferensiyada Turor Risqulov takliflarini bekor qildira olmadilar. Konferensiya Turkiston kompartiyasini «Turk kommunistik partiyasi» deb atash to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo V.Lenin boshchiligidagi kompartiya Markaziy qo'mitasi va sovet hukumati konferensiya qarorlarini nazar-pisand qilmadi, konferensiyada Turkiston mustaqilligi masalasini ko'tarib chiqqan T.Risqulov va uning maslakdoshlariga qarshi kurashning tashkiliy jihatlarni boshlab yubordi. Bu ishda Turkiston kompartiyasining 5-o'lk konferensiyasida qatnashmagan M.Frunze alohida rol o'ynadi. T.Risqulov V.Leninga bir necha bor konferensiya qarorlarini tasdiqlashni so'rab radiogramma qilgan bo'lsa-da, bu ishdan foyda chiqmadi. 1920-yil 22-fevralda Moskvadan yaxshigina «nazariy maslahatlar» olib Toshkentga etib kelgan M.Frunze konferensiya qaroriga qarshi chiqadi.

1920-yil 8-martda RKP(b) MK Turkiston kompartiyasi to'g'risidagi qarorni imzolaydi, ammo Turk kompartiyasi va Turk Respublikasi haqidagi qarorni tasdiqlamaydi. Markazning bu tutgan yo'lidan norozi bo'lgan T.Risqulov va N.Xo'jayev boshliq Turkiston MIK vakillari 1920-yil 17-mayda Moskvaga keladilar va Turkistonning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan dasturni imzolash uchun RKP(b) MKga topshiradilar. Unda Turk respublikasining va Turk kompartiyasini tan olish, Turkkomissiyani bekor qilish, Turkiston fronti harbiy inqilobiy kengashi huquqlarini cheklash, Turkistondan qizil askar qo'shinlarini olib chiqib ketish yoki uning rusalardan iborat qismini milliy ixtiloflarni kuchaytirayotganligi uchun qurolsizlantirish, musulmonlardan milliy qo'shin tuzish kabi talablar qo'yilgan edi. Shuningdek, dasturda tashqi aloqalar, tashqi savdo va harbiy masalalarni RSFSR ixtiyorida olib, Turkiston MIKga berish ilgari surilgan edi. RKP(b) MK va sovet hukumati bu talablarning barchasini radetdi. Faqat rad etdigina emas, uning tashabbuskorlariga qarshi keskin choralar ko'rdi, ularni qonundan tashqari deb e'lon qildi. Turor Risqulov o'z takliflari va g'oyalari uchun «millatchilik sari og'ish»da ayblandi. U va maslakdoshlari rahbarlik lavozimlaridan chetlashtirildi.

O'shanda Lenin bilan suhbatlashganlardan yana biri Nizomiddin Xo'jayev (Turkiston MIK raisi o'rinbosari) ham uning nomiga yozib qoldirgan ma'ruzanomasida Farg'onada sovetlar tomonidan mahalliy xalqqa qarshi olib borilayotgan siyosatni qoralagandi. O'sha paytda Farg'onada 35 ta qo'rboshi ikki yildan buyon jang harakatlari olib borayotganlari, «bosmachilik» fronti tugashi o'rniga, aksincha avj olib borayotgani, dashnaqlar, Jaloloboddagi rus quloqlarining yordami va qo'llab-quvvatlashi hamda Turkiston mustamlakachilari «kommunist»larning noto'g'ri siyosat olib borganligi oqibatida «bosmachilar» bir necha ming piyoda askarga ko'payganini N.Xo'jayev Leninga yozgan edi. «Rasmiy xabarlar-ga ko'ra, – deb yozadi N. Xo'jayev, – Farg'ona fronti tugatilgan, ammo urush harakatlari to'xtaganicha yo'q. Mahalliy partizanlar kommunistlar hamda sovet xodimlarini so'yidilar va so'ymoqdalarki, bunga sabab qizil askarlar va dashnaqlarning bosmachilarga qarshi kurash niqobida tinch aholini qirib tashlaganida, ayollar nomusiga tegilayotganida, 26 qishloqni qirganlarida, O'zganda 1500 kishi qirib tashlanganidadir. Sizga ta'riflash uchun Farg'onadagi dashnaqlar to'g'risida ma'lumot beraman. Abram degan bir kishi (armani, qizil askar) Quva qishlog'ida qurolsiz musulmonlardan 87 kishini, o'rtoq Martin 47 kishini qilich bilan chopib tashladi. Farg'onada Farg'ona diviziya harbiy komissari qilib (Turk

MIQ raisi oʻrinbosarining noroziligiga qaramasdan) kommunist, armani Saakov tayinlandi. Bu shuni isbotlamoqdaki, birinchidan Turkkomissiya mahalliy masʼul xodimlarga nisbatan faqat tilmoch sifatida xizmat qilmoqda»¹.

RKP(b) MK siyosiy byurosi 1920-yil 29-iyunda «RKP(b) ning Turkistondagi asosiy vazifalari toʻgʻrisida» degan nomda bir-lashtirilgan bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish toʻgʻrisida» degan qarorda Turkistonda Butunrossiya markaziy ijroiya qoʻmitasi, RSFSR Xalq komissarlari soveti va RKP(b) MKning doimiy vakolatxonasi boʻlishi zarurligi koʻrsatildi. Bu bilan hatto Turkiston kompartiyasi, Turkiston MIK harakat doirasi ham cheklanib, nazoratga olindi.

T.Risqulov va uning tarafdorlarini Turkiston kompartiyasi va Turkiston sovet muassasalaridan chetlatish maqsadini koʻzlab, Turkkomissiya 1920-yil 19-iyunda oʻlka qoʻmitasini tarqatib yu-borish va Turkiston kompartiyasining muvaqqat markaziy qoʻmi-tasi toʻgʻrisida qaror qabul qildi. Uning tarkibiga Q.Otaboyev, S.Asfandiyorov, V.Bilik, X.Ibrohimov, N.Toʻraqulov, Q.Hakimov, D.Ustaboyev va boshqalar kirdi. N.Toʻraqulov muvaqqat Markaziy qoʻmita ijroiya byurosining masʼul kotibi etib saylandi. Ayni vaqt-da qarorda Turkiston MIQning tarkibini yangilashga qaror qilindi. Uning raisi etib Abdulla Rahimboyev tayinlandi. Ana shu davr-dan Turkistonda partiya va sovet idoralarini «yot unsurlar» va «aksilingilobchi kuchlar»dan tozalash boshlandi. Natijada Turkis-ton kompartiyasida 1920-yil oxirlarida 58 ming aʼzo boʻlgan boʻl-sa, 1924-yilda ularning soni 26 ming kishiga tushib qoldi.²

Xullas, 1920-yillarga kelib mustaqillik va istiqlool uchun ochiq-oydin va oshkora kurash olib borish mumkin boʻlmay qoldi, bun-day kurash yoʻlini tanlaganlar toʻgʻridan toʻgʻri «bosmachilar» deb eʼlon qilindi, mafkura sohasida gʻoyaviy kurash olib borganlarga esa «millatchilar» tamgʻasi bosildi. Xuddi ana shu davrdan eʼtibor-an mahalliy ziyolilar va istiqloolchilarning kattagina qismi oʻz ku-rash taktikalarini oʻzgartirdilar, ular kompartiya saflarida boʻlib, so-vet idoralarida turli masʼul lavozimlarda ishlab sovetlar hukumatiga qarshi zimdan, yashirin ish olib borishga oʻtdilar. «Biz yashirin ish olib borayotgan boʻlsak-da, bu kurashni sovet muassasalarida va kommunistlar partiyasida rasmiy vaziyatda ishlayotgan doʻstlarimiz bilan toʻla ravishda maslahatlashib, bir yoʻnalishda olib borardik»³, degan edi Zakiy Validiy Toʻgʻon.

¹ RGASPI, 5-fond, 1-roʻyxat, 1100-ish, 87–88-varaqlar.

² Oʻzbekiston Respublikasi ensiklopediyasi. 163-bet.

³ Zakiy Validiy Toʻgʻon. Xotiralari. – «Sharq yulduzi», 9-son, 152-bet.

Shunday qilib, bolsheviklar Turkiston o'lkasida o'zlarining yakka hukmronlik mavqelarini o'rnatish yo'lida hech narsadan qaytmadilar. Ular bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun xalq ommasi ongini o'zgartirishga qaratilgan targ'ibot ishlaridan tortib to dahshatli qirg'ingacha bo'lgan barcha vositalardan foydalandilar. Bu hol sovetlarga qarshi xalq ommasi qahr g'azabi va nafratlarining borgan sari kuchayishining asosiy sababidir.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonning sovet davri tarixini tadqiq etish va o'rganishga oid Prezident Islom Karimovning qanday metodologik, konseptual fikr-g'oyalarini bilasiz?
2. Sovetlar davridagi mustamlakachilik bilan chor Rossiyasi davridagi mustamlakachilikning umumiy belgilari va farqlari nimalardan iborat?
3. 1917-yilgi fevral inqilobi Turkiston xalqlari taqdirida qanday ijobiy rol o'ynadi?
4. Rossiyadagi qo'shhokimiyatchilik va Turkistondagi uch hokimiyatchilikni sharhlab bering.
5. O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik xarakterning asosiy ikki yo'nalishini sharhlab bering.
6. Turkistonda musulmon sovetlarining maydonga kelishi va o'lka musulmonlarining birinchi, ikkinchi qurultoylarini sharhlang.
7. Butunrossiya musulmonlarining birinchi, ikkinchi qurultoylari va ularda qanday qarorlar qabul qilingan?
8. «Dashnaqsytunchilar» kimlar va ular Turkistonda qanday paydo bo'ldi?
9. Turkistonda bolshevizmning maydonga kelish sabablari nimalardan iborat?
10. Bolsheviklar tomonidan Toshkentda qurolli qo'zg'olonga qanday tayyorgarlik ko'rildi?
11. Umumturkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi va unda qanday masalalar ko'rildi?
12. Oktabr to'ntarishi Turkistonga chetdan olib kelingani va zo'rlik bilan amalga oshirilganligini sharhlang.
13. Turkiston o'lkasi musulmonlarining favqulodda to'rtinchi qurultoyi qachon, qayerda o'tkazildi va unda qanday qarorlar qabul qilindi?
14. Turkiston muxtoriyatining tashkil topishi va uning boshqaruv tizimini sharhlab bering.
15. Turkiston muxtoriyatiga mahalliy xalq munosabatini sharhlang.

16. Turkiston muxtoriyatining tarixiy ahamiyati nimalarda, unda jadidlarning roli qanday bo'lgan?
17. Turkistondagi ocharchilik va uning fojialarini sharhlang.
18. Turkistondagi siyosiy buhron haqida nimalarni bilasiz?
19. Turkiston ASSR va Turkiston kompartiyasining tashkil topishini sharhlang.
20. Osipov isyoni haqida nimalarni bilasiz?
21. Qanday sharoitda Turkistonda bolsheviklarning yakkaboshchilik tizimi o'ratildi?

II BOB. MILLIY OZODLIK VA MUSTAQILLIK UCHUN KURASH

1. Milliy ozodlik va istiqloлчаilik harakatining boshlanishi va uning mohiyati

Tarixiy manbalarda Turkiston o'lkasi xalqlarining sovetlar bosqiniga qarshi milliy-ozodlik va istiqloлчаilik harakatining boshlanish davri va uni davrlashtirish bo'yicha har xil fikr-xulosalar ilgari surilgan. Jumladan, sovet davri tarixshunosligida Turkiston xalqlarining ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashi davri ko'r-ko'rona grajdanlar urushi davri deb talqin qilindi, Rossiyadagi grajdanlar urushi davridan aynan ko'chirib olindi va faoliyat davri 1918–1920-yillar bilan belgilandi. Vaholanki, bu tarixiy haqiqatga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Bu borada ham tarixiy voqealarga xolisona berilgan to'g'ri bahoni xorijda chop etilgan manbalardan topish mumkin. 1992-yilda Kyoln shahrida chop etilgan «Bosmachilik»: «Turkistonda 1917–1934-yillardagi milliy kurash» kitobida o'lka xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik kurashi davri to'g'ri va aniq belgilangan. Undagi fikr bo'yicha Turkiston xalqlarining milliy-ozodlik uchun kurashi 1934-yilning o'rtalariga qadar davom etgan. Bu katta davr ikki bosqichga bo'lingan: 1-davr – 1918-yil fevral – 1924-yilgacha; 2-davr – 1924-yildan 1934-yilgacha.

Turkiston xalqlarining milliy-ozodlik va istiqloлчаilik harakatining sabablari to'g'risida ham tarixiy manbalarda har xil fikrlar bayon etiladi. Ayniqsa sovetlar davrida chop etilgan adabiyotlarda o'lka xalqlarining milliy-ozodlik va istiqloлчаilik harakatining mohiyati soxtalashtirilib, «bosmachilik» deb ataldi va sabablari bir yoqlama yoki juda toraytirilib ko'rsatildi. Bu o'rinda haqli savol tug'iladi: «Bosmachi» degan mudhish uydirma iborasi qanday yuzaga keldi? Arxivlarda saqlanayotgan 1918–1919-yillarga oid hujjatlarda «bosmachilik» degan ibora uchramaydi. «Talovchilar», «dushmanlar» degan iboralar bolsheviklar harbiy tashkilotlari hujjatlaridagina ko'zga tashlanadi. Axir istiqlol yo'lida milliy ozodlik kurashi olib borgan mahalliy xalq o'zlarini «bosmachilar» deb atamaganlar-ku? Aksincha, ular o'zlarini «Islom askarlari», «Musulmonobodlik jangchilar», «Vatan mudofaachilari», «Millatni, yurtni ajnabiy bosqinchilardan ozod etuvchilar», «Milliy qo'shin jangchilari» deb atashgan.

«Bosmachi» iborasini birinchi bo'lib bolshevik mafkurachilari qo'lladilar. 1920-yil iyun oyida Moskvada «Жизнь национальнос-

ти» jurnalida «Bosmachilik fronti» maqolasi eʼlon qilingan boʻlib, bu iborani mazkur maqola muallifi Fargʻona qoʻshinlari qoʻmondoni D.Konovalov ishlatgan. P.Kushnev esa «bosmachi» soʻzini qaroqchi maʼnosida qoʻllagan. («Красная Звезда». М., 1928, 1-son.)

I.Stalinning «bosmachilik harakati 1918–1924-yillarda Oʻrta Osiyodagi dushmanlik, ixtilofchi va millatchi harakat boʻlib, u Oʻrta Osiyo respublikalarini Sovet Rossiyasidan ajratish va mustamlakachilar hokimiyatini yangidan qurish gʻoyasi bilan boylar tomonidan boshqariluvchi siyosiy qaroqchilik shaklida oʻrtaga chiqqan»¹ degan fikrlari sovet tarixchilari tomonidan shundayligicha qabul qilindi.

A.Zevelev, Y.Polyakov, A.Chugunovning 1981-yil Moskvada nashr etilgan «Басмачество» («Bosmachilik») kitobida quyidagi satrlar bitilgan: «Слово басмач происходит от тюркского глагола «басмак», что означает «давит», «притесняет», «насиловат». У народов Средней Азии понятия «басмач» означает «налетчик», «бандит», «разбойник», «насилник». Bundan koʻrinadiki, mualliflar «bosmoq» feʼlining birinchi mazmunini olmasdan, uni ongli surʼatda tushirib qoldirganlar, asosiy eʼtibor keyingi maʼnolarga qaratilgan. Bu tushunarli, albatta. Chunki, bu maʼno koʻrsatilsa, oʻquvchida oʻz oʻzidan qonuniy savol tugʻiladi: Xoʻsh, «bosmachilar» kimlarning yerini bosib, tortib olgan ekan? Oʻz uyini, oʻz yerini bosib olish mumkin emas-ku? Mantiqsizlik koʻrinadiqoladi. Aslida «bosmachilar» oʻz yerini bosib olmagan, balki uni bosmachilardan himoya qilgan.

Vatan mudofaasiga otlangan kurashchilarni ham xalq orasida obroʻsizlantirish uchun ularga nisbatan «bosmachi» atamasini birinchi boʻlib bolsheviklar tarqatgan.

Ayni paytda bu kabi gʻayriilmiy qarashlarning aksi oʻlaroq, haqiqatga yaqin fikrlar ham 1920-yillardayoq bildirilgan edi. N.Kakurin, G.Kozlovskiy, L.Soloveychiklar «bosmachilik»ni «partizanlar harakati», «xalq harakati», inqilobiy kurash», «ozodlik kurashi» deb talqin etishgan. Hatto milliy qirgʻin aybdorlaridan biri V.Kuybishev ham Buxorodagi «bosmachilik»ni ozodlik kurashi, «bu bosqinchilik, bosmachilik harakati emas, balki siyosiy harakatdir» deb aytgan edi. Harbiy arboblardan biri boʻlgan Vrachev 1922-yil 12-mayda «Buxoroda avj olgan bosmachilik maʼlum maʼnoda xalq qoʻzgʻoloni, xalq isyoni xarakteriga ega» deb koʻrsatgan.

¹ Ali Bodomchi. Turkiston milliy istiqlol harakati va Anvar Poshsho. 1-jild. Qoʻrboshilar. – Anqara, 1975, 8-bet.

4 – Vatan tarixi, 3-kitob

Harbiy komissar Sokolovning fikricha: «bosmachilik Turkiston xalqining begona hokimiyatga qarshi milliy isyonidir»¹.

Taniqli rahbar xodim G.Safarov 1921-yil Moskvada nashr etilgan «Колониальная революция. Опыт Туркестана» asarida «bosmachilik» harakatini mustamlakachilarga qarshi qaratilgan milliy kurash deb atagan.

Mahalliy millat vakillaridan Nizomiddin Xoʻjayev, Turor Risqulov, Sanjarbek Asfandiyorov, Nazir Toʻraqulov, Qaygʻisiz Otaboyev, Abdurauf Fitrat, Usmonxon Eshonxoʻjayev, Inomjon Xidiraliyev, Rahim Inogʻomovlar ham «bosmachilik»ning mohiyatiga toʻgʻri baho berganlar va uni milliy ozodlik va istiqloql uchun kurash deb talqin etganlar. Shu boisdan ham ular 1930-yillarda qatagʻon komiga tortilganlar.

Taniqli tarixchi, «bosmachilik urushi» ishtirokchisi Ahmad Zakiy Validiy fikricha, «bosmachilik harakati Turkistonda 1918–1923-yillar oxirida faol harakatlarga ega holda butun quvvatini oʻziga jalb etib oʻrtaga chiqqan muazzam ozodlik harakatidir»².

Bu harakatning qoʻmondonlaridan biri Shermuhammadbekning aytishicha, «bosmachilik Umum Turkiston istiqloli uchun bir yoqadan bosh chiqargan vatanparvarlarning harakatidir. Bu harakat Temuriylarning, Ulugʻbeklarning, Navoiylarning yurtini Moskov tahdididan xalos etish demakdir»³.

Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbek qoʻrboshi taʼrificha, «bosmachilar» «mudofaa Vatan, mudofaa Din, mudofaa Millat» shiori ostida harakat qilganlar».

Qizil saltanat mustamlakachiligi va rus shovinizmiga qarshi boshlangan Turkiston oʻlkasi xalqlarining milliy ozodlik va istiqloql uchun kurashining sabablari toʻgʻrisida yozma manbalarda har xil qarash, gʻoya va fikrlarga toʻgʻri kelamiz. Albatta, mazkur masala boʻyicha qalam tebratuvchi har bir shaxs qaysi millatga, qaysi siyosiy guruh va gʻoyaviy dunyoqarashga mansubligiga va kimning buyurtmasi va topshirigʻini bajarayotganligiga qarab ijod qiladi va fikrlaydi. Jumladan P.Alekseyenko oʻzining 1931-yilda chop ettirgan «Что такое басмачество?» kitobida bosmachilikning kelib chiqishiga asosiy sabab qilib paxtani musodara etish haqidagi Kolesov dekreti oqibati natijasi oʻlaroq yuzaga kelgan ishsizlik deb baholaydi. Bu fikrga harbiy tarixchi D.Zuyev ham qoʻshiladi⁴. Ammo

¹ Shamsutdinov R. «Bosmachilar» kim boʻlgan? «Fan va turmush», 1997-yil, 1-son.

² Ali Bodomchi. Koʻrsatilgan adabiyot. 6-bet.

³ Ali Bodomchi. Oʻsha joyda.

⁴ «Fan va turmush». 1991-yil, 2-son, 6-bet.

bu mualliflar milliy ozodlik va istiqloлчаilik urushining asl mohiyati va sababini ochishdan o'zlarini chetga oladilar.

«O'zbekiston SSR tarixi» (Uchinchi jild. Bosh muharrir I. Mo'minov) «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi» kitoblarida, H. Inoyatovning «O'zbekistonda Oktabr revolyutsiyasi», «Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции». (M., 1984.) monografiyalarida O'zbekiston va sovetlar davridagi O'zbekiston tarixiga oid barcha manbalarda asosan bitta g'oya ilgari suriladi: Angliya va Amerika singari imperialistik davlatlar O'rta Osiyoni o'z asoratiga solmoqchi edilar. Shu bois ular Turkistondagi aksilinqilobiy kuchlarni sovetlarga qarshi ko'tardilar. «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi»da quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Chet el imperialistlarining g'alamisligi va madadi bilan ichki kontrrevolyutsiya kuchlari 1918-yil yozida o'z faoliyatlarini aktivlashtirib, Sovet hokimiyatiga qarshi qat'iy hujumga o'tdilar. Turkistonda grajdanlar urushi avj olib ketdi»¹. Xuddi shu kabi fikrni tarixchi olim H. Inoyatov ham takrorlaydi: «Butun mamlakatda bo'lgani singari sovet Turkistonida ham Amerika va ayniqsa Angliya imperialistlar qo'l-lab-quvvatlagan ichki kontrrevolyutsiya kuchlari sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'tardi»². Albatta, bunday fikr-xulosalar Turkistonda boshlanib ketgan o'lka mehnatkashlarining milliy ozodlik va istiqloлча uchun kurashi mohiyatini ochib bera olmaydi.

O'zbekiston tarixini «soxtalashtiruvchi»larni soxtakorlarcha «fosh etgan» G. Hidoyatov esa hammadan oshib tushdi. U «bosmachi bandalar biron bir milliy g'oyalar uchun kurashmasdi, bunday g'oyalar ularga begona edi»³, deb o'lka milliy ozodlik kurashi qahramonlari suyaklarini qaqshatdi. Yuqorida keltirilgan fikr-xulosalar 1918–1934-yillar oralig'ida qariyb 16 yil davom etgan Turkiston o'lkasi xalqlarining kurashi sabablarini to'laqonli aks ettira olmaydi. Turkiston tarixining zukko bilimdoni taniqli muhojir o'zining «Turkistonda milliy kurash tarixining asosiy manbalari» maqolasida Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik uchun kurashga o'tlanishi sabablari haqida fikr yuritib bunday yozgan: «Sovet askarlari tomonidan Qo'qon shahrining ishg'ol etilishi va Turkistonliklarning dushmanidan qutulish istagi Turkistonda ozodlik kurashining yangidan boshlanishiga yo'l ochdi».

Albatta bu fikrni ma'qullagan va unga qo'shilgan holda yana

¹ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi. 295-bet.

² Inoyatov H. O'zbekistonda Oktabr revolyutsiyasi. 345-bet.

³ Hidoyatov G. Tarix va mafkuraviy kurash. 140-bet.

shu narsani qo'shimcha qilmoqchimizki, bolsheviklarning qizil qo'shinlarni va xususan arman dashnaqlari Qo'qon shahridagi dahshatli qirg'inlar va vayronagarchiliklar bilan cheklanib qolmadilar. Ular Turkiston muxtoriyati fojialari bahonasida butun Farg'ona vodiysini qabristonga va kultepaga aylantirmoqchi bo'ldilar. Bu yo'l bilan ular vodiydagi aholini dahshatga solib, umuman bosh ko'tara olmaydigan qilib qo'ymoqchi edilar. Tarixchi olim Sh.Shomagdiyev bergan ma'lumotlarga qaraganda qizil askarlar va dashnaqlar ana shu maqsadda 1918-yilning boshida Farg'ona vodiysidagi 180 shaharni yondirib kulini ko'kka sovurganlar. Ana shu dahshatli qirg'in davrida Marg'ilon shahrida 7000 ga yaqin, Andijon shahrida 6000, Namangan shahrida 2000, Bozorqo'rg'on va Qo'qonqishloq atroflarida 4500 musulmon aholi o'ldirilgan¹. Bu albatta o'lka xalqlarining mustamlakachi bosqinchilarga nisbatan qahr-g'azabi va nafratining kuchayishiga sabab bo'lgandi.

Yuqoridagi fikr-xulosalarni umumlashtiradigan va tahlil qiladigan bo'lsak, Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik uchun kurashga otlanishiga sabab bo'lgan asosiy omillar quyidagilardir:

Birinchi va asosiy sabab, Turkiston xalqlarining erk va ozodlik, milliy mustaqillik uchun kurashga tarixiy an'anaviy moyilligi, ota-bobolarimizning udumlariga sodiqligi, bosqinchi mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat, tiz cho'kib yashashdan ko'ra tik turib, kurashib, jang maydonida mardonavor o'limni afzal ko'rishligi, Vatan va millatga nisbatan cheksiz hurmat, sadoqat va vatanparvarlikdir.

Ikkinchi sabab, podsho Rossiyasining mustamlakachilik va shovinistik siyosatiga sodiq bo'lgan bolshevik hukumatining Turkistonda olib borgan buyuk davlatchilik siyosati, o'lka xalqlarining qadr-qimmatini yerga uruvchi siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy siyosatidir. Bolsheviklar qozi sudlovini bekor qilib, vaqf yerlarini tortib oldilar, mulkchilikning barcha shakliga chek qo'ydilar, iqtisodning barcha jabhalarida davlat monopoliyasini joriy etdilarki, bular ham xalq ommasini sovetlarga qarshi qurolli jang olib borishga majbur qildi. Bolsheviklarning targ'ibot va tashviqotlariga aldanib, ular tomoniga o'tgan yerli aholi vakillari Oktabr to'ntarishidan so'ng sovet hukumati yurgizgan siyosat mohiyatini ko'rib undan yuz o'girdilar. Jumladan, voqealar guvohi 1917-yil 9-dekabrdayoq o'lkada hukm surayotgan sovet

¹ Шомогдиев Ш. Очерки гражданской войны в Ферганской долине. — Т.: 1961, стр. 56.

hukumatining yo‘li begunoh qurbonlarning qoniga bulangan, degan edi. «Chunki mazkur hokimiyat xunrezlikning oldini ola biladigan musulmonlarsiz o‘rnatilgan. Hamkorlik haqidagi takliflarimiz isyondan so‘ng ham ular tomonidan rad etildi»¹.

Jadidlarning «Hurriyat» nomli gazetasida 1913-yil 9-mayda «Bolsheviklarimiz» deb nomlangan maqola e‘lon qilindi. Unda bolsheviklarning barcha hiyla-nayranglari fosh etiladi: «Bolsheviklar ish boshig‘a o‘tib olg‘on kunlarda: «Biz, kichik millatlarga‘a tamom hurriyat va istiqlol beramiz!» deb va‘da qilgan bo‘lsalar ham bu quruq so‘zlari qog‘oz ustindagina qoldi, bular hozircha hech bir millatning muxtoriyat va istiqloliyatini tasdiq etmadilar, balki bil‘aks shunday muxtoriyat va istiqloliyatini e‘lon etgan millatlarga to‘p va pulemyot bilan muqobala etdilar va etmoqdalar.

Bolsheviklarning bu g‘ayritabiiy tilaklari, buzuq g‘arazlari hozircha Russiyada bo‘lg‘on hech bir millat tarafidan qabul qilinmadi. Shuning uchundirki, bolsheviklar o‘zlarig‘a bo‘ysunmay «sotsializm» maslagini qabul etmagan millatlar bilan urushmoqdalar. ...Musulmonlar orasiga muxolifat solmoq uchun musulmon soldatlarini va musulmon ishchi, dehqonlarini ig‘vo etdilar... Musulmonlar bolsheviklarning buzuq muddaolarini anglab olib o‘zlarini tortdilar, aldanmadilar».

Toshkent shahar Dumasining so‘nggi majlisida musulmon deputati Ibn Yamin Yonboyev sovetlar hukumati haqida bunday degan edi: «Hozirgi hokimiyat (F.Kolesov va boshqalar) tan olingan demokratiyaligi dargumon. Ushbu hokimiyat musulmonlar nomidan gapirishi esa qip-qizil yolg‘on... Mazkur hokimiyatning asl kuchi-to‘p va pulemyotlardir, lekin biz, musulmonlar, bu kuchdan qo‘rqmaymiz. Bizda o‘zga kuch mavjudkim-ul kuch ruhimizdir. Tarix ushbu soxta hokimiyatning amalini qoralaydigan vaqt albatta kelajak!²»

Uchinchi sabab – Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va Qo‘qondagi dahshatli fojialardir. Aslida bu fojialarni milliy ozodlik va mustaqillik uchun qurolli kurashning boshlanishiga sabab deb emas, balki bunday qonli muhorabaning boshlanishi uchun bir turtki, bahona deb qaramoq maqsadga muvofiqdir. Chunki Qo‘qondagi dahshatli voqealar ozodlikka, erkka va milliy mustaqillikka yillar davomida tashna bo‘lgan Turkiston xalqlarining sabr kosasini haddan tashqari to‘ldirib yubordi. Qo‘qondagi sovet askarlarining

¹ «Туркестанский вестник», 1917-yil, 9-dekabr.

² «Туркестанский вестник», 1917-yil, 9-dekabr.

miltiq va zambaraklardan otgan o'qlari o'lka xalqlarining tinch vositalar yordamida ozodlikka, muxtoriyatga va milliy mustaqillikka bo'lgan so'nggi umidlarining chilparchin bo'lganligi va o'qqa tutilganligini bildirar edi. Vatan, millat, ozodlik, hurlik, erkinlik va milliy mustaqillik kabi tushuncha va g'oyalardan begona bo'lmagan va mustamlakachilikdan qutulish istagi qalbida jo'sh urgan millat vakillari qo'lga qurol olishdan boshqa yo'lni topa olmadilar.

Istiqlolchilik harakati «bir hovuch bandit va bezorilar»ning qurolli huruji bo'lmay, balki o'zining sarchashmalariga ega bo'lgan, yetarli darajada jadid munavvarlari va sardorlaridan iborat yo'l-boshchilari mavjud bo'lgan hamda muntazam qo'shinga ega muazzam bir harakatdirki, uning qiyosi hatto jahon tarixida ham uchramaydi.

Bosqinchilarga qarshi milliy ozodlik kurashida xalqning barcha tabaqalariga mansub kishilar qatnashdilar. Harakatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar va hunarmandlar edi»¹. Shu tariqa butun Turkistondagi barcha xalqlar: o'zbek, qirg'iz, qozoq, turkman, tojik, qoraqalpoqlar bolshevik istibdodiga qarshi erk va ozodlik uchun kurashga otlandilar.

2. Qo'lda qurol, qalbda Vatan tuyg'usi

Turkiston xalqlari qo'lga qurol olib, qalbda vatanparvarlik tuyg'usi bilan milliy-ozodlik va mustaqillik uchun jangga otlandilar. Bu kurashda qancha kishi ishtirok etganligi borasida ham manbalarda turlicha raqamlar keltiriladi. Jumladan, sovet tarixchilari asarlarida bu raqam 6 mingdan 60 mingga deb tilga olinadi. Ingliz olimi R.Frezer 1922-yil noyabrida Turkistonda 100 ming kishilik qizil askarlarga qarshi 60 ming istiqloлча kurashgan, deb yozadi.

Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi I.Xidiraliyevning ma'lumotlariga qaraganda, 1920-yil sentabrida istiqloлча kurashchilarining soni 70 ming kishiga yetgan. Bu raqamlar sharoitga qarab goh ko'payib, goh pasayib turgan. Bu o'rinda 2-Turkiston o'qchi diviziyasi komandiri F.Karpovning 1920-yil 8-avgustda Turkfront qo'mondoni M.Frunzega telefon orqali yuborgan xabari diqqatga loyiq: «Farg'onadagi kurash yerli xalqning sovet hukumatiga qarshi uyushgan qo'zg'olonidir. O'tgan safargi operatsiyada bosmachilar juda katta talafot ko'rdilar, hozirgi paytda ularning safi yana to'ldirildi, hatto ko'p, har bir vintovkaga besh nomzod bor».

Istiqlolchilarga qarshi jang olib borgan qizil askarlar ayrim

¹ O'sha asar. 174-bet.

joydalarga ko'ra, 160–170 ming kishiga yetgan. Ayni paytda qizillar zamonaviy harbiy texnika, pulemyot, aeroplan va boshqa vositalarga ega edilar. Istiqloлчаilar bu jihatdan zaif bo'lganlar, biroq ma'naviy-ruhiy jihat, jangovarlik, haq ishga sadoqat, istiqloл ruhi ularda juda kuchli bo'lgan.

Turkiston fronti qo'mondoni A.Pugachev, Inqilobiy harbiy Kengash a'zosi Berzin, shtab boshlig'i Shuvalovlar «Rota komandirlarigacha bo'lgan barcha harbiy boshliqlarga bosmachilikka qarshi kurash bo'yicha ko'rsatmalar»ida «bosmachilar»ga bunday ta'rif beradilar: **«Bosmachilarning xarakterli tomonlari ayyorlik, nihoyatda topqirlik, jasurlik, epchillik va tolmaslik, mahalliy sharoitni yaxshi bilish, bir vaqtning o'zida to'dalar o'rtasidagi aloqa bo'lib hisoblangan aholi bilan bog'liqlik... Bosmachilar – ayyor, lekin ularni alday olish kerak; bosmachilar topqir, jasur, chapdast va tolmas, demak, ulardan topqirroq, jasoratliroq va chapdastroq bo'lish kerak; pistirmalar qo'yish, kutilmaganda paydo bo'lish; bosmachilar mahalliy sharoitni yaxshi bilganligimizdan foydalanayotgan ekan, ularni biz yaxshi o'rganishimiz, bosmachilar mahalliy aholining obro'yiga tayanib ish ko'rayotgan ekan, biz ham shunga erishishimiz kerak»¹.**

Albatta, bu ma'lumotlar nisbiy xarakterga egadir. Kitobxon uchun eng xarakterlisi va ishonarli dalil milliy ozodlik va istiqloл uchun jang qilgan va sodir bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan yoki uning bevosita ishtirokchisi hisoblangan istiqloлchilik harakati sarkorlari – qo'rboshilar avlod va zurriyotlarining ma'lumotlari juda qimmatlidir. Adolatli kurash yo'lida jon berib jon olgan xalq qasoskorlarining lashkarboshilari – qo'rboshilar faoliyatining salnomachisi Shahobiddin Yassaviyning 1984-yilda nashr etilgan «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida 114 qo'rboshi haqida ma'lumot keltirilgan.

Turkistondagi istiqloлchilik harakatining yirik markazlaridan biri Farg'ona vodiysi bo'ldi. Bu yerdagi xalq harakati haq va adolat ishi uchun tolmas kurashchilarning katta bir avlodini tarbiyalab etishtirdi. Kichik va Katta Ergash, Muhammad Aminbek (Madaminbek), Shermuhammadbek, Xolxo'ja eshon, Parpibek, Muhitdinbek, Omon pahlavon, Nurmuhammadbek, Jonibek qozi va boshqalar ana shular jumlasidandir.

1927-yil sha'bon oyining birinchi kunida Afg'onistonning poytaxti Qobul shahridagi bog'i Alimardonda Turkistondan borib

¹ Bosmachilikka qarshi kurash bo'yicha ko'rsatmalar to'plami (rus tilida). Toshkent, 1924, 16-bet. Ruschasi: Сборник указаний по борьбе с басмачеством. Издание Реввоенсовета Туркестанского фронта. Ташкент, 1924.

qolgan istiqlool kurashchilarining yig'ilishi bo'lgan. Unda kelajak avlodlar uchun 1917–1924-yillarda Farg'ona vodiysida milliy-ozodlik va istiqlool uchun jon fido qilganlar xotirasiga bag'ishlab bir hujjat qoldirishga ahd qiladilar. Hujjat eski turkiy tilda arabcha imloda yozilgan bo'lib, dastxat muallifi andijonlik Abdulhay Maxdumdir. Hujjatda Farg'ona vodiysida milliy-ozodlik va istiqlool uchun jang qilgan qo'rboshilar va ularning faoliyatiga daxldor ma'lumotlar keltiriladi. Ulardan eng muhimlarini qisqartgan holda aynan keltirishni zaruriy ehtiyoj deb hisoblaymiz:

«Shermuhammadbek 23 yoshida istiqlool kurashiga kirishgan, avval 13 ming, so'ngra 103 ming askarga ega bo'lgan. Uning yetakchiligida Ergashbek, Madaminbek, Xolxo'ja eshon, Parpibek, Muhitdinbek, Omon pahlavon, Nurmuhammadbek, Jonibek qozilar milliy-ozodlik urushini olib borganlar.

Qo'qonlik Ergashbek 35 yoshidan 6 yil urush olib borgan, 12 ming askari bo'lgan, muhoroaba maydonida shahid bo'lgan.

Marg'ilonlik Madaminbek 23 yoshidan 10 ming askari bilan 3 yil urush olib borgan, 1920-yil mayida shahid bo'lgan.

43 yoshli o'shlik Xolxo'ja 8 ta lashkar boshliqlari, 10 ming askari bo'lgan, bir guruh yigitlari bilan Oloy vodiysida qor ko'chkisi ostida qolib ketgan.

Andijonlik Parpibek qo'rboshi 35 yoshida 8 nafar lashkar boshliqlariga, 10 ming jangchiga ega bo'lib, 5 yil kurash olib borgan, 1921-yili Suzoqda shahid bo'ldi.

Ko'kjarlik Muhiddinbek 40 yoshidan boshlab 11 ta lashkar-boshi, 13 ming qirg'iz yigitlaridan iborat jangchilar bilan 7 yil urushi olib borib shahid bo'ldi.

Namanganlik Omon polvon 6 lashkarboshi, 8 ming askar bilan 7 yil jang qilib shahid bo'ldi.

Yakkatutlik Nurmuhammadbek 18 yoshidan 7 yil urush olib bordi.

O'zganlik Jonibek Qozi milliy kurash boshlaganidan 50 yoshda edi. U 4 nafar lashkarboshiga va 10 ming askarga ega bo'lib, 7 yil urush olib bordi, Sharqiy Turkistonga muhojir bo'lib o'tib ketdi.

Andijonlik qo'mondon Parpibek qo'rboshi qaramog'idagi 7 nafar lashkarboshilari ham millat, vatan uchun bo'lgan janglarda qahramonlarcha shahid bo'lishgan. Ularning har birida 1200 dan o'zbek yigitlari bo'lgan.

Nurmuhammadbek qo'mondonligida 25 nafar lashkarboshi bo'lgani o'sha hujjatda qayd etilgan.

O'sha 1927-yili Qobuldagi Bog'i Alimardonda tuzilgan bu

ro'yxatdagi shahid bo'lgan lashkarboshilar xotiroti lavhasiga mana bu so'zlar bitilgan edi: **«Qabringda rohat top, millat shahidlari, yosh Farg'ona kurashchilari, qahramonlari. Yashasun millat qahramonlari. Qabrida rohat topsun Farg'ona shahidlari. Istiqlol tarafdorlari! Mahv o'lsun kommunizm, oh Farg'ona! Qabringda rohatda bo'l Farg'ona shahidlari! Nomlaringni bir kun xotirlaydilar. Sizlarga duolar o'qiyimiz, Vatan avlodlariga ibrat etarmiz qahramon millat yigitlari!»¹**

Haqiqatdan ham vatan fidoyilarining shiorlari: «Turkiston–turkistonlik xalqlarning vatanidir», «Turkistonni faqat turkistonliklarning o'zi bosqinchilardan xalos qiladi!», «Din uchun kurashda shahid bo'laylik yoki zafar qozonaylik», «Boyligimizni, hayotimizni din va vatan yo'lida qurbon qilaylik!» kabilardan iborat edi.

Yuqorida Turkiston xalqlarining istiqlool uchun kurashining birinchi bosqichi 1918-yil fevralidan 1924-yilgacha davom etgani ta'kidlandi. Bu davrda kurashning asosiy markazi Farg'ona vodiysi bo'ldi. Ma'lumotlarga qaraganda qizil qo'shinlarga qarshi kurashning ilk o'chog'i Qo'qon shahri bo'lgan va bu kurashning boshida Kichik va Katta Ergash² hamda Madaminbeklar turgan. 1918-yil fevral oyida qizil askarlar Turkiston muxtoriyatini tor-mor qilib Qo'qonni qonga botirgach, shaharni himoya qilishni o'z zimmasiga olgan Kichik Ergash o'z qaramog'idagi kuchlar bilan Qo'qonni tashlab chiqishga majbur bo'ladi. U shaharga yaqin Bachqir qishlog'iga kelib o'rtnashadi va shu yerdan turib bolshevik qo'shinlariga qarshi kurashni davom ettiradi. Kichik Ergash 1918-yil 27-fevralda qizil askarlarga qarshi olib borilgan janglarning birida halok bo'ladi.

1918-yil mart oyida Bachqir qishlog'ida 40 ta qo'rboshi to'planib Katta Ergashni «Amir ul-muslimin»likka ko'tardilar. Asli bachqirlik bo'lgan mulla Ergash bosh qo'mondon, Madaminbek va Shermuhammadbek unga o'rinbosar etib tayinlanadi. Madaminbek sovetlarning adolatsizligini ko'rgach, Qo'qondan ketib, Marg'ilon-da «Marg'ilon muxtoriyati»ni tuzish harakatini boshlab yuborgan. Bu harakatga A.O'razayev, Y.Ageyev, Mir Odilbek, M.Mirahmedov, M. Chanishev va boshqalar boshchilik qildilar. Turkiston Muxtoriyatini Marg'ilonida tiklamoqchi bo'lgan kuchlarga qarshi hara-

¹ Qarang: *Shamsutdinov R.* Farg'ona qo'rboshilari. «Fan va turmush», 1997-yil, 2-son, 24–25-betlar.

² Birinchisining bo'yi pastroq bo'lganligi uchun «kichik» va ikkinchisi novcha bo'lganligidan «katta» laqabini olgan edilar.

katlarga Qo‘qon qirg‘inining faol ishtirokchisi Osipov boshchilik qildi. Tish-tirnog‘igacha qurollangan Osipov kuchlariga qarshi oz sonli vatanparvarlar Madaminbek rahbarligida mardlarcha jang qildilar. Hatto 22-fevralda ular Osipovni chekinishga majbur ham qildilar. 23-fevralda Mir Odilbek Marg‘ilonda «Turkiston muxtoriyati» tiklanganligini ham e‘lon qiladi. Ammo 24-fevralda qizil askarlar va dashnaqlar katta kuch bilan Marg‘ilonga hujum qiladilar. Madaminbek o‘z kuchlari bilan chekinishga majbur bo‘ldi. Marg‘ilonda ham Qo‘qondagidek ommaviy qirg‘in boshlandi. Muxtoriyatning 15 a‘zosi, shu jumladan, Mir Odilbek ham qo‘lga olinib, qatl etildi.

Qizil askarlar Marg‘ilondan Quvaga o‘tib, bu yerda ham ommaviy qirg‘in uyushtirdilar. Hech qanday aybsiz 200 kishi otib tashlanadi. Bu qirg‘inga javoban 1918-yil 28–29-fevralda Shermuhammadbek boshchiligidagi kuchlar qizil askarlarning Quva shahrida joylashgan garnizoniga hujum boshladilar, rus askarlaridan anchasi qirib tashlandi, katta bir guruhi asir olindi.

Qizil askarlar aksari hollarda istiqloolchi kuchlarga qarshi kurash bahonasida tinch aholiga nisbatan qirg‘in uyushtirganlar. Bundan guvohlik beruvchi dalillar talaygina bo‘lib, quyida ulardan birini keltiramiz:

Skobelev viloyati Soveti deputatlari tomonidan 1918-yil 19-dekabrda Toshkent shahar Xalq Komissarlari kengashi nomiga yuborilgan telegrammadan:

«Andijon deputatlar kengashi Andijon uyezdi hududida harakat qilayotgan qaroqchi to‘dalari boshliqlarining xatlarini bizga yuborgandi. Uning mazmuni quyidagicha: Andijonlik tovarishlar! Biz sizlarga shuni ma‘lum qilamizki, Sizlar Qo‘g‘ay qishlog‘iga kelgansizlar va tinch aholining uylariga o‘t qo‘ygansizlar. Bekor bu ishni qildingizlar, agar bunday ish yana biror marta qaytarilsa, u holda sizlarning stansiyalaringiz, zavod-u uylaringizga ham huddi shunday o‘t qo‘yamiz. Agar sizlar urushni xohlasangiz, biz bilan urushingiz, xalq bilan emas. Biz barcha tinch aholini xoh u o‘ris bo‘lsin, xoh u yahudiy, xoh u arman bo‘lsin, xoh u sart – barchasi barobar, deb hisoblaymiz. Kun bo‘yi peshona terini to‘kib ishlaydigan kambag‘al odamlarga bunday zararlar keltirish insofdan emas. Urushish kerak bo‘lsa, sizlar bilan mana biz urushamiz, tinch xalq esa sizlar bilan ham, biz bilan ham urushmaydi. Agar sizlar xalqqa qarshi urushni davom ettiraversangiz, u holda 3 kun ichida Toshkentdan to bu yergacha birorta ham butun narsangiz qolmaydi.

Imzolovchilar: Madaminbek, Ergash qo‘rboshi, Xolxo‘ja, Eshmat boyvachcha, Mahkamxo‘ja, Fayyoz maxsum»¹.

Ayni shu paytda Madaminbek rahbarligidagi istiqloлча kuchlar ham qizil askarlarga qarshi hujumni to‘xtovsiz davom ettirdilar. Bu hujum davomida Madaminbekka Nayzaqayrag‘och, Qorasoqol, Qolmiq, Log‘on, Oqer, Qorakaklik va boshqa qishloqlarning aholisi katta madad berdilar, vatanparvarlarni oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta‘minladilar.

1918-yil yoziga kelib milliy ozodlik harakati katta kuchga aylangan edi. Jumladan, Ergash qo‘rboshi rahbarligidagi kuchlarning o‘zi 1918-yil kuzida har birida 20 nafardan 1800 nafargacha yigiti bo‘lgan 70 qo‘rboshi dastasi harakat qilgan. Oktabr oyida katta Ergash qo‘rboshi qo‘shinida kamida 15 000 kishi bo‘lgan.

1918-yil 7-dekabrda Toshkentdan Turkiston ASSR XKS raisi V.Figelskiy (millati polyak) va harbiy komissar K.Osipov Farg‘ona vodiysiga katta qo‘shin bilan kelishadi. O‘shanda, V.Figelskiyning guvohlik berishicha, Ergash qo‘rboshining istehkomlaridan biri joylashgan Xonobod qishlog‘i besh soatlik jangdan so‘ng tamoman vayron qilingan. Istehkomdagi 800 kishidan atigi 15 tasi tirik qolgan³.

Tobora kuchayib borayotgan istiqloлчаilik harakati bolsheviklarni tahlikaga soldi va Turkistonda sovet hukumatining mavjudligiga jiddiy xavf tug‘dirdi. Buning ustiga Rossiya bilan Turkiston o‘rtasidagi temiryo‘l aloqalari Rossiyada davom etayotgan fuqarolar urushi tufayli uzilib qolgan edi. Sovet hukumati va kompartiyaning vakili sifatida Turkistonda ishlagan G.Safarov «sovet Turkistoni 1919-yilda hayot va o‘lim qarshisida turardi» deb yozgandi⁴. Buni quyidagi dalillar isbotlaydi:

1919-yil mart oyi boshlarida Madaminbek qo‘shinlari Baliqchi qishlog‘ida joylashgan bo‘lib, o‘shlik Xolxo‘ja eshon ham shu atrofda edi. Ular qizillar tomonidan kuchli tazyiq ostiga olinadi. Istiqloлчаilarga qarshi yaxshi qurollangan 4 mingdan ortiq qizil askarlar bir necha bor hujum uyushtiradi. Shiddatli janglarning ikkinchi kunida Madaminbek va Xolxo‘ja kuchlari tang ahvolga tushib qoladilar. Bundan xabar topgan Shermuhammadbek jangning to‘rtinchi kunida 3000 dan ortiq yigitlari bilan Baliqchiga yetib keladi va jangga kirishib ketadi. Ertalabga qadar kuchli jang bo‘lib,

¹ O‘z MDA 25-fond, 1-ro‘yxat, 79-ish, 19–20-varaqlar.

² *Rajabov Qahramon*. O‘sha asar. 90-bet.

³ Ko‘rsatilgan asar. 117–118-betlar.

⁴ *Сафаров Г.* Колониальная революция. Опыт Туркестана. – М.: 1921, стр.

vaziyat istiqloolchilar foydasiga o'zgaradi. Madaminbek va Xolxo'ja kuchlari og'ir vaziyatdan chiqib ketadilar. Qurshovdan chiqib olgan istiqloolchilar dushmanga qarshi hujumni avj oldiradilar va qizil askarlarni to'rt tomondan qurshab oladilar. Qizillar yo taslim bo'lish, yoki to'la qirilib ketish xavfi ostiga tushadi. Ertalabga borib qochib ulgurgan va o'lganlardan tashqari 1700 qizil askarlar taslim bo'lishdan boshqa chorani topa olmaydilar. Jang natijasida 700 ga yaqin beshotar miltiq, 2 to'p, 2 pulemyot qo'rboshilar tomonidan o'lja olinadi. O'ljaga olingan qurollar Madaminbek, Xolxo'ja, Shermuhammadbek o'rtasida taqsimlanadi. Asirlar Sirdaryo yoqasiga keltirilib, so'roq qilinib, kerakli ma'lumotlar olingach, rus millatiga mansub bo'lganlar qo'yib yuboriladi, 350 arman dashnaqlarining oyoq-qo'llari bog'lanib, Sirdaryoning boshlanish joyiga tashlab yuboriladi¹.

Vatanparvar kuchlarining bu harakatlari Turkiston MIK va KPT partiya qo'mitasining «Farg'onadagi aksilinqilobiy harakatga qarshi kurash yuzasidan favqulodda komissiya» tavsiyalari asosida amalga oshirilgan operatsiyalariga o'ziga xos javob edi. «Favqulodda komissiya» busiz ham tang bo'lgan vaziyatni yanada taranglashtirdi. «Hama razera» ma'lumotlariga qaraganda, «Favqulodda komissiya» milliy nizoni yanada kuchaytirib, boshlanib ketgan milliy ozodlik harakatini rus xalqiga qarshi ko'tarilgan kurash sifatida talqin etdi.

Madaminbek bunday ig'vogarlikni fosh etib, 1919-yil 17-fevralda Skobelev shahri aholisiga qarata qilgan murojaatida bunday degan edi: «Meni go'yo rus aholisiga qarshi boryapti deb bolsheviklar tomonidan tarqatilayotgan mish-mishlarga ishonmang. Yo'q. Men Sovet hokimiyatining o'ziga qarshi kurashmoqdaman, chunki bu xildagi hokimiyat o'zining xatti-harakatlari bilan o'ziga qarshi borishga majbur etadi»².

Madaminbek o'zining kurash maqsadlarini Farg'ona qo'shinlarining qo'mondoni M.Safonovga 1919-yil 17-martda yanada oddiyroq va lo'nda qilib yozgan edi: «Siz Federatsiya tuzildi deb e'lon qildingiz, Siz xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilay oladi deb e'lon qildingiz. Xo'sh, nega endi bularni bizga bermaysiz? Biz musulmon bo'lganimiz uchunginami, xolos? Bizga o'zingiz e'lon qilgan shiorlarga muvofiq, o'z bilgimizcha imkon bering, bizga

¹ Shamsutdinov R., Qodirov A. Shermuhammadbek hayotiga chizgilar. «Fan va turmush», 1999-yil, №2, №3, №4.

² Rajabova R. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: «O'qituvchi», 1994, 61-bet.

o‘zimiz istagan hukumatni tanlab olishga imkon bering, biz musulmonlar ko‘pchilikmiz-ku, axir...»¹.

Istiqlolchilik harakati tobora kuchayaverdi. 1919-yil bahorida kurash bayrog‘ini baland ko‘targan Madaminbek kuchlari Naman-gan shahri atroflarida shiddatli jang operatsiyalarini olib bordi. Bu operatsiya yetti kecha-yu yetti kunduz davom etdi. Jang harakat-lari Farg‘ona vodiysining Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon, Jalolobod va boshqa shaharlari atroflarida ham qizib ketdi. Andijon atroflari-da Mahkam hoji qo‘rboshi faoliyati sovetlarni tahlikaga soldi. Shu kunlarda Shermuhammadbek Marg‘ilonni egalladi.

1919-yil bahorida deyarli butun Farg‘ona vodiysi istiqloлча kuchlar qo‘liga o‘tadi. Sovetlarning raislari, ijroiya qo‘mitalari a‘zolari va RKP(b) Farg‘ona guruhlar raislarining 1919-yil 29–31-martda bo‘lib o‘tgan Favqulodda syezdi Farg‘ona vodiysida vujudga kelgan vaziyatdan jiddiy xavotirga tushganini e‘lon qildi. Ammo syezd bu vaziyatni bartaraf etish yo‘lini ko‘rsatib bera ol-madi. Aksincha, Farg‘ona vodiysida vatanparvar kuchlarga qarshi qonli kurashni yanada kuchaytirish g‘oyasini ilgari surdi. Mahalliy aholi orasidan chiqqan kompartiya a‘zolari bu g‘oyaga qarshi chiqdilar. Ular bunday og‘ir vaziyatdan chiqish uchun istiqloлча-lar safidagi dehqon va hunarmandlarga umumiy avf e‘lon qilish lozim deb hisobladilar. Andijonlik musulmon kommunistlar ilgari surgan bu fikrni O‘lka musulmonlari byurosi ham ma‘qulladi va uni amalga oshirish yo‘l-yo‘riqlarini ishlab chiqdi. Unda, avvalo, o‘z ixtiyori bilan qurolini topshirganlar hayotini saqlab qolishni ka-folatlash, vayron bo‘lgan xalq xo‘jaligini tiklash uchun moddiy ji-hatdan yordam berish, Farg‘ona vodiysidagi sovet organlari va qizil askar qo‘shinlarini mustamlakachi va shovinistik yot unsurlardan tozalash, arman millatiga mansub dashnaqlardan tuzilgan qurolli kallakesar to‘dalarni qurolsizlantirish va ularni Farg‘ona vodiysidan olib chiqib ketish tadbirlarini amalga oshirish ko‘zda tutilgandi.

1919-yil 7-mayda Turkiston MIQ istiqloлча uchun kurash qat-nashchilariga umumiy afv e‘lon qildi. Afv mohiyati Turkiston MIQ, HKS va Millatlar Komissarligining 1919-yil 9-mayda e‘lon qilingan «Farg‘onaning mehnatkash musulmon aholisiga» muro-jaatnomasida tushuntirildi. E‘lon qilingan afvni amalga oshirish uchun Farg‘ona vodiysiga K.Sorokin boshchiligidagi Favqulodda komissiya keldi. Komissiya tarkibiga mahalliy millat vakillaridan Turor Risqulov, Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev, Abbosxo‘jayev, Haqqul Husanboyev va boshqalar kiritildi. Ammo bu tadbirlar

¹ O‘sha joyda.

kutilgan natijani bermadi. Bir nechta uncha katta kuchga ega bo'lmagan qo'rboshi otryadi qurolini tashlab sovetlar tomoniga o'tdi, xolos. Istiqloqlolchilik harakatining asosiy kuchlari adolat va haq yo'lida kurashni davom ettirdilar. Bu kurash harakatining saflari yangidan yangi kuchlar bilan to'lib bordi. Chunki mahalliy aholi sovetlarning bu chaqirig'i-murojaatiga ham ishonmadi, uni navbatdagi yangi nayrang va tuzoq deb bildi.

3. Dehqonlar armiyasi bilan ittifoq

Madaminbek Baliqchidagi muvaffaqiyatli jangdan so'ng Suzoqqa kelib, qo'rboshilarning yig'ilishini tashkuil etadi. Unda Jalolobod atrofidagi rus qishloqlarida o'rnatilgan oq gvardiyachilar masalasi muhokama qilindi. Ular Xolxo'ja qo'rboshi nazoratida bo'la turib qizillarga taslim bo'lgan edilar. Xolxo'ja rus qishloqlariga hujum qilishni taklif etadi. Madaminbek buni quvvatlab, ayni paytda qizillarga qarshi qat'iy front tashkil etish kerakligini aytadi. Yig'ilish oqlarga qarshi hujumga o'tishga qaror qiladi, bu harakatlarga Madaminbek bosh qo'mondon etib saylanadi. Madaminbek oq gvardiyachilardan milliy harakatga qarshi chiqmaslikni va qizillar bilan birlashmaslikni talab etadi. Ammo ular bu taklifni rad etadilar. Shunda Bosh qo'mondon rus qishloqlarga yoppasiga hujum qilishga farmon beradi. Natijada bir kecha-kunduz jang bo'lib, ruslar bitimga kelishish uchun muhlat so'rashga majbur bo'ladilar.

Shu orada Namangan tarafdan kelgan qizil askarlar istiqloqlolchilarga qarshi hujumga o'tadilar. Ular katta talafot ko'rib, Suzoqqa chekinadilar. Chekinish paytida qo'rboshilar orasidagi aloqa uzilib qoladi. Madaminbek Suzoqqa chekingan paytda kichik qo'shin bilan Shermuhammadbek Qo'qonqishloqqa yetib keladi. Bundan xabar topgan bolsheviklar Qo'qonqishloqqa hujum qiladilar. Jang uch kun davom etdi. Istiqloqlolchilar qo'li baland kelib, qizillar Andijon tomon chekinadilar. Ayni paytda Suzoqda turgan Madaminbek rus qishloqlariga yurish qiladi. Bu yerda shiddatli janglar bo'lib, har ikki tomon katta talafot ko'radi. Ikki o'rtada muzokara olib boriladi, biroq bu muzokaradan natija chiqmaydi. Nihoyat Toshkentdagi sovet hukumati yordami bilan Jalolobod atrofidagi rus posyolkalari aholisidan «Dehqonlar armiya»si tuziladi. Uning bosh qo'mondoni etib sobiq chor ofitseri, polkovnik K.Monstrov generallik unvoni bilan tayinlanadi. «Dehqonlar armiya»si aslida istiqloqlolchilarga qarshi kurash maqsadida tashkil etilgandi. Ammo ko'p o't-

may K.Monstrov o'z qurolini qizillarga qarshi qaratadi, u azaldan bolsheviklarga qarshi edi.

1919-yil may oyi boshlarida bolsheviklarning Favqulodda komissiyasi vakili Abbosxo'jayev Madaminbek bilan muzokara olib bordi, ammo u natija bermadi. Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev Katta Ergash qo'rboshi bilan muzokara olib bordi. Katta Ergash sulhga rozi bo'ldi, unga qo'shin va qurollarini saqlab turish imtiyozini beriladi. Sulhga ko'ra, Ergash qo'rboshi hech qanday harbiy harakatda qatnashmasligi va boshqa qo'rboshilar bilan aloqa qilmasligi lozim edi. Bir vaqtlar butun Farg'ona vodiysi istiqloqlarining eng kuchli sardori bo'lib, viloyat musulmon aholisining chuqur hurmatini qozongan, bir oy avval barcha takliflarni keskin rad etgan, istiqloqlar harakatining amiri sifatida qadrlangan Ergash qo'rboshining kutilmaganda milliy kurash avj olgan bir paytda bunday bitimga ko'nishini izohlash qiyin, albatta. Ergash qo'rboshining bu qaroridan hatto uning askarlari ham norozi bo'ldilar. Bolsheviklar bergan va'dalar, imtiyozlar faqat vaqtdan yutish uchun berilganini boshqa qo'rboshilar ham fahmlar edilar. Bir yil o'tar-o'tmas bu xato Ergash uchun juda qimmatga tushdi. Shermuhammadbekning qizillar bilan har qanday muzokara olib borishdan bosh tortganligi, Madaminbekning esa sulh tuzishni istamaganligi to'g'ri bo'lib chiqqanligi isbotlandi.

Farg'ona vodiysida bo'lgan Favqulodda komissiya a'zolari vodiya qizil qo'shinlar amalga oshirgan qirg'inni o'z ko'zi bilan ko'rdilar. Bo'lib o'tgan dahshatli voqealarni bolshevik zobitlari ham tan olgandilar. Jumladan, M.V.Frunzening yaqin safdoshi F.F.Noviskiy quyidagicha iqrar bo'lgandi: «E'tirof etish kerakki, dastlabki paytdagi xatti-harakatlar, xatolar, nuqsonlar ko'pincha jinoyatkorona harakatdan xoli bo'lmadi. Mahalliy aholiga nisbatan ongli jinoyatkorona ishlarga Qizil armiya tomonidan yo'l qo'yildi»¹.

Farg'ona vodiysida yuz bergan dahshatli jinoyatlar xususida qahr-g'azabga to'lgan Favqulodda komissiya a'zolaridan biri T.Risqulov 1919-yil 2-mayda Turkiston MIQ raisi A.Kazakovga yozgan xatida quyidagi satrlarni bitadi: «Faqatgina uyezdlarda emas, balki shaharlarda ham haqiqiy sovet hokimiyati mavjud emas... Andijonda armanlar qishloqlardan juda ko'plab sart qizlarni olib kelib, ularni o'z xususiy buyumiga aylantirganligini aniqladik. Dashnaqlar o'qni tejab qolish maqsadida gunohsiz musul-

¹ *Ibrohim Karim*. Madaminbek (Ijtimoiy falsafiy ocherk). – T.: «Yozuvchi», 1993, 36-bet.

monlarni ayovsiz chopishgan, ayollarning nomusini toptab, gʻazab bilan «Agar ollohing qudratli boʻlsa, senga najot bersin», deb diniy eʼtiqodlarini haqoratlashgan. Skobelevda butun-butun tashkilotlar va ijroiya qoʻmitalari ichkilikbozlik bilan shugʻullanishgan... Partiya tashkilotlari koʻplab ziyon keltiradigan turli-tuman yot unsurlar bilan ifloslangan, ichkilikbozlik, poraxoʻrlik oddiy holga aylangan. Sovet hokimiyati oʻrtoq Kazakov, bizga juda qimmatga tushdi. Haddan tashqari tartibsizlikni koʻrib, yurak siqiladi va qalbdan kuchli ogʻriq paydo boʻladi»¹.

«1919-yil oxirlarida, – deb yozadi Alixontoʻra Sogʻuniy – Pishpekka² qarashli Qorabolta, Oqsuv kabi 18 rus qishloqlari, bir boylikka botib yotgan pishpeklashgan holda bolsheviklarga qarshi qoʻzgʻolon koʻtarishdi... Soʻquluq tugonlari ham tushunmaslikdan bu ishga qoʻshilib qoldilar. Natijada tortquluq³ butunlay ular ustilariga tushib, eng ogʻir zarbolin kaltaklar bular boshlarida ushatildi. Shundoqki, besh yuz uylikka yetmagan Soʻquluq tugonlaridan sakkiz yuz kishini haydab kelib bozor oʻrtasida pulemyotga tutdilar. Ular ichidan oʻq tegmay qolgan yoki yarador boʻlib joni chiqmay turganlarni qizil askarlar oralab, nayzalab oʻldirdi»⁴.

Bu «kuchli ogʻriq» va nidolar Risqulov va Alixon Toʻra qalbidan chiqqan boʻlsa-da, amalda u butun Turkiston ahli ogʻrigʻi va nidosi edi.

Madaminbek sovetlar bilan yarashishdan koʻra bu hukumatga qarshi turgan ikkinchi bir kuch K.Monstrov boshliq «Dehqonlar armiyasi» bilan birgalikda sovetlarga qarshi kurash olib borish haqida bitim tuzishni afzal koʻrdi. Yuqorida aytilganidek, K.Monstrov aslida bolshevizmga qarshi kishi edi. Ammo u Turkistondagi boshqa ruslar kabi shovinist va rus millatchisi boʻlgani uchun Madaminbekning sulh tuzish takliflarini rad qilib kelayotgandi.

Boshqa tomonidan esa sovetlar, bolsheviklar ham Monstrovning asabiga salbiy taʼsir qilayotgan edi. Chunki qizil qoʻshinlar ham oʻzbek qishloqlarini, ham rus posyolkalarini talab oʻzboshimchalik qilayotgan edilar. Ayni shu vaziyat Monstrovni Madaminbek bilan yaqinlashtirdi. Nihoyat, 1919-yil 22-avgustda Jalolobod yonidagi Ivanovka posyolkasida Madaminbek bilan Monstrov oʻrtasida bolsheviklarga qarshi birlashgan jabha (front) tashkil boʻldi,

¹ Oʻsha asar. 37–38-betlar.

² Qirgʻiziston poytaxti Bishkek shahri.

³ Tortqiliq, koʻrgilik, zulm.

⁴ *Alixontoʻra Sogʻuniy*. Turkiston qaygʻusi. Birinchi kitob. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi.

sulh imzolandi. Unda sovetlarning Favqulodda komissiyasi alohida bo'limlarini tugatish, dehqonlarni front jabhalaridan qaytarib olish, g'alla monopoliyasini bekor qilish kabi tadbirlar ilgari surildi. Madaminbekning 7 ming, Monstrovning 3 ming besh yuz askari birlashdi. Madaminbek lashkar qo'mondoni, Monstrov harbiy komissar bo'lib tayinlandi. Shtab tarkibiga har ikki tomondan vakillar kiritildi. Ammo Madaminbekning oq ruslar bilan birlashishidan Shermuhammadbek va Xolxo'ja norozi bo'ldilar. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Chunki kechagina bolsheviklar bilan ittifoqda bo'lgan, istiqloлчаilarga qarshi kurashgan mustamlakachi «oqlar»ning vakillariga ishonib bo'lmasdi. Ikkinchi tomondan esa Madaminbek kuchlarining dehqonlar armiyasi bilan birlashuvi harakat salohiyatini oshirdi. Oq ofitserlar qo'rboshilar boshliq otryadlarni qaytadan tashkil etish va muntazam qo'shin qiyofasini kiritishda katta xizmat qildilar.

Madaminbek va Monstrovning birlashgan kuchlari 1919-yil 7-sentabrda Jalolobodda, 8-sentabrda O'shda sovet hokimiyatini ag'darib, hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. O'sh istiqloлчаilar qo'liga o'tishi bilan butun Pomir sovet Turkistonidan uzilib, Xitoy, Hindiston va qisman Afg'oniston bilan chegara istiqloлчаilar qo'liga o'tib qolgan edi. Endilikdagi vazifa sovet hokimiyatining asosiy tayanch nuqtalari bo'lgan Andijon, Skobelev (Farg'ona), Namanganga bir yo'la hujum boshlab, avval butun vodiya, so'ngira Turkistonda milliy mustaqillikni o'rnatishdan iborat edi. Bundan sovet hokimiyati voqif edi va shu bois istiqloлчаilarning bo'lajak hujumlarini qaytarish uchun zudlik bilan choralar ko'radi. 1919-yil 4-avgustdayoq Andijon uyezd-shahar partiya qo'mitasi raisi G.Bildin, ijroqo'm raisi I.Smirnov, garnizon boshlig'i V.Sidorovlarning Farg'ona fronti qo'mondoni M.Safonovga birgalikda yozgan ma'ruzanomasida Andijonga birlashgan katta kuchning hujumi tayyorlanayotgani, shu bois bunga qarshi zarba berish uchun maxfiy kuchaytirilgan tayyorgarlik olib borish kerakligi aytilgan edi¹.

Uyezd-shahar partiya qo'mitasi Andijon «proletariati»ga qaratilgan murojaat qilib, K.Monstrov qo'mondonligidagi «Dehqonlar armiyasi» bilan Madaminbek qo'mondonligidagi istiqloлчаilar birgalikda Andijon va butun vodiya sovetlarni ag'darishga harakat qilayotgani, shu bois dushman hujumini qaytarishga shay bo'lib turish lozimligini tushuntirdi.

1919-yil 29-avgust kuni qizil gvardiya shtabi joylarda qizil

¹ Шамсутдинов Р. Штрихи к истории Андижана (1917–1925 гг.). Qo'lyozma. 70–71-betlar.

gvardiya qismlarini tashkil etish, unga kasaba soyuz a'zolari, ishchilar, harbiy ishni biladiganlarni jalb etish, 20 yoshdan 40 yoshgacha bo'lganlar otryad, vzvod va rotalarga biriktirilib, harbiy mashq qilishlari haqida qaror qabul qildi. Barcha qizil qo'shin birlashmalari harbiy holatga o'tkazildi.

Uyezd-shahar partiya qo'mitasining 29-avgustdagi qaroriga ko'ra, barcha kommunistlar harbiy ishga safarbar qilindi. Mahalliy millat kommunistlari eski shaharda, rus, eron, tatar, yahudiy va boshqa millat vakillari yangi shaharda harbiy mashq o'tay boshladilar. 1919-yil 3-sentabrda uyezd-shahar partiya qo'mitasi «partiya drujinasi to'g'risida»gi masalani ko'rib chiqdi va tegishli qaror qabul qildi.

Qizil gvardiya shtabi va harbiy kollegiya 5-sentabr kuni «Qizil gvardiya tashkil etish»ga qaror qildi. Shaharni mudofaa etish uchun G.M.Bildin raisligida (a'zolari V.Sidorov, M.Shanin, K.Aliyev, S.Qo'ziahmedov, A.Husanboyev) mudofaa shtabi tuzildi. Kommunistlardan iborat qurolli partiya drujinasi tashkil etildi. Shaharni qamal qilish chog'ida Andijonda shahar himoyachilari soni 1565 taga etgandi. Ular ixtiyorida 2 ta to'p, 3 ta pulemyot, 2 ta bombomyot bor edi. Mudofaa shtabi qarori bilan shahar beshta jangovar hududga bo'lindi. Xullas, bolsheviklar Andijonni mudofaa etish uchun zarur chora-tadbirlar belgiladilar, viloyat va respublika davlat va harbiy organlari ham bo'lajak hujumdan boxabar edilar. Andijonga boshqa jabhalardan ham yordamchi kuchlar yuborish choralari ko'rildi¹.

1919-yil sentabrining dastlabki kunlarida Madaminbek lashkarlari Jalolobod shahrini egalladi. Qurshob qasabasi yonidagi janglarda sovet armiyasi qismlari mag'lubiyatga uchrab, O'sh shahriga chekindi.

O'sh Farg'onaning hayot-mamotini belgilaydigan shahar bo'lib, harbiy strategik jihatdan juda qulay joyda joylashgan edi. O'sh Farg'ona vodiysini, umuman, Turkiston Respublikasini Xitoy, Afg'oniston, shuningdek, Buxoro bilan bog'laydigan yo'llar ustida edi. O'sh shahri «Jahon tomi» – Pomir ro'parasida bo'lib, undan Gulcha va Ergashtomdagi chegara punktlariga olib boradigan yo'l o'tardi. 8-sentabrda bir yarim kecha-kunduzlik janglardan keyin shahar garnizoni taslim bo'ldi, qamoqxonada yotgan mahbuslar istiqloлчаilar tomonidan ozod qilindi. Madaminbek boshchiligidagi armiya tantana bilan shaharga kirib keldi. O'sh shahrida 9-sentabrda bo'lgan katta mitingda Madaminbek yorqin nutq so'z-

¹ O'sha qo'lyozma. 73-bet.

ladi. Mitingda qatnashganlarning guvohlik berishicha, Madaminbek soʻzlagan nutqda istiqloлчаilik harakatining siyosiy mohiyati, istiqloлchilarning maqsadlari ochib berildi¹.

Madaminbek va Monstrovlarining birlashgan qoʻshinlari 1919-yil 10-sentabrda Andijonni qamal qiladilar. Andijon shahri va uyezdi milliy ozodlik kurashchilari uchun katta strategik ahamiyatga ega edi. Andijon Madaminbek armiyasini oziq-ovqat bilan taʼminlab turgan Jalolobod, Oʻsh shaharlariga yaqin edi. Andijonning yangi shahar qismida joylashgan qalʼada katta miqdorda oziq-ovqat va qurol-yarogʻ bor edi. Qolaversa, Andijon yirik temir yoʻl tarmogʻining tuguni edi. Andijonni qoʻlga kiritish butun Fargʻona vodiysida sovetlar hokimiyatini agʻdarish imkonini berar edi. Bu vaqtda Skobelev va Qoʻqon shaharlari atroflarida milliy ozodlik kurashchilari shay turgan edilar. Margʻilon Madaminbek tasarrufida edi. Istiqloлchilar Andijonni egallashi bilan Andijon va Margʻilon oraligʻidagi temir yoʻlni toʻlaligicha oʻz tasarruflariga olish imkoniga ega boʻlar edilar. Ana shu bois Turkiston sovet hukumati ham Andijonni istiqloлchilar qoʻliga oʻtib qolmasligi uchun jon-jahdi bilan kurash olib bordi, oʻlkadagi bor kuch shu jabhaga safarbar qilindi.

«Madaminbek qoʻshinlari Andijonning Eski shaharini hech qanday qarshiliksiz ishgʻol qildi, – deb yozadi Alisher Ibodov oʻzining «Qoʻrboshi Madaminbek» asarida. – Andijonlik koʻpgina yigitlar Madaminchilarga qoʻshilishdi. Fargʻona fronti qoʻmondonligi ham Andijonning yangi shahrini himoya qilish uchun shoshilinch choralar koʻrdi. Qoʻqondan Andijonga 7 vagon askar yuborildi». 8 kun davomida shiddatli janglar boʻldi. Fargʻona fronti qoʻmondoni M.Safonov oʻz qoʻshini bilan Andijon sovet hukumatiga yordamga keladi. I.Shishkanov otryadi ham yetib keldi. Ginzburg nomli Qozon oʻqchi polki A.Sokolov qoʻmondonligida 3-kommunistik internatsional nomli E.Kujelo boshchiligidagi otryad ham Andijonga yuboriladi. Shundan keyin Andijon garnizoni 3116 jangchi, 12 toʻp, 3 ta bombomyot, 57 ta pulemyotga ega boʻldi. Yana boshqa mahalliy otryadlar ham kelib qoʻshildi. Andijon voqeasini Muso Turkistoniy shunday tasvirlaydi: «...bir kuni qoʻrboshilar har tarafdin Andijonning atroflariga toʻldi. Baʼzilari Xakan tarafdin va baʼzilari Oqgoʻr, Qatortol tarafdin keldilar. Bir partiya Boʻtaqorada, boshqasi Beshboʻynoqda va bir qismlari Yorboshida qarorgoh qurdilar. Aksariyat Soyguzarga qoʻrboshilar tushdilar. Madaminbek Dalvarzin tarafdin barcha yigitlari ila

¹ Rajabov Q., Haydarov M. Turkiston tarixi. 126–127-betlar.

kelib Soyguzarga tushdi. Chorshanba kuni shaharga o't qo'ydilar. ...Uruslarning qo'li avvaldan yarashib shaharga kirgan Oxunjon qo'mondoni qo'liga olib hujum qilg'on mujohidlarga qarshi chiqdi. Otishib-otishib, ikki taraf charchashib, nihoyat mujohidlar qarorgohlari Soyguzarga qaytdilar. Bir haftaga qadar mujohidlar har tarafdin hujum qilar, ruslar daf qilib qaytarar edi. Madaminbekning amrinda kurshovda qolg'on mujiklar to'p, to'pxonalar ila ishtirok etgan edi. Yangi shaharga hujum qilg'on mujohidlar ichida mujiklar barobar edilar. Muhoraba kunlari orasida ba'zi qo'rboshilar shaharga ot qo'yib kirar, beshotar miltiq qo'lida, tizzasiga tiyalg'on, qochma-qochma shovqinlari ila shahar ichida charxipalakgacha bostirib kelar, otishib-otishib qaytib ketar edilar. Ruslar tarafida tegirmon toshida Oxunjon qurg'on qarorgohidan mujohidlarni mudofaa qilar edi.

Bu muhobara 10 kunga davom etdi, har tarafdin hujum davom etib turdi. Nimadandur bir kuni mujohidlar muhobarani tark etib, har kim kelg'on joyig'a o'z qarorgohiga qaytdi. Masalan, Madaminbek Marg'ilon Yozyavon qarorgohig'a, Parpi qo'rboshi Ho'qand qishloqg'a, boshqa qo'rboshilar hammasi o'z qarorgohlarig'a qaytdilar. Muhosara natijasiz chiqdi. Ammo ushbu 10 kun ichidagi xalqning hayajoni, suyunchi, shodlig'ini, faoliyatini mujohidlarig'a qilg'on moddiy va ma'naviy yordamlarini qalam yozib ifoda qila olmaydurg'on darajada bo'ldi.

Soyguzarda namoyish, Soyguzarda sayil, Soyguzarda millatchilar rahbarligida mujohidlarni jihodi, Soyguzardagi mujohidlarg'a ulamolarning tavajjuhlarini, ko'zi bilan qo'rg'on millat suyunganidan terisig'a sig'mas edi...»¹

Har ikki tarafdin qurbonlar ko'p bo'ldi. Jangda Andijon uyezd shahar partiya qo'mitasi raisi, shahar mudofaa shtabi raisi G.Bildin, Farg'ona fronti Harbiy inqilobiy kengash raisi D.Spasibov va boshqa ko'plab Qizil armiya yetakchilari halok bo'ldilar. Andijon qal'asi uchun kuchli jang ketayotgan bir paytda K.Monstrovning «Dehqonlar armiyasi»dagi ikkita polkning hech qanday ogohlantirishsiz o'z pozitsiyalarini tashlab, noma'lum tomonga qochib ketishi ishni beliga tepdi. Natijada front chizig'ida bo'shliq paydo bo'ldi. Qizil askarlar undan ustalik bilan foydalandilar. 24-sentabr kuni qizillarning birlashgan kuchlari Eski shaharga yorib o'tdilar. Shiddatli janglar yuz berdi. Har bir ko'cha, har bir uy uchun jang qilindi. Eski shahar yong'in bilan qoplandi. Yuzlab ayollar, keksalar, bolalar qurbon bo'ldi. Madaminbek qo'shinlariga ikki tomon-

¹ *Muso Turkistoniy*. Ulug' Turkiston fojiasi. 1-jild. Madina, 1979.

dan, ham qal'a ichkarisidan, ham tashqarisidan bostirib kelayotgan qizil otryadlar zarba bera boshladi. Ikki o't o'rtasida qolgan Madaminbek chekinishga majbur bo'ldi. Qolaversa, Omon polvon, Shermuhammadbek, Xolxo'ja otryadlarining vaqtida yordamga kelmagani ham mag'lubiyat sabablaridan edi. Qo'rboshilardan Akbarali va Mahkam hojilarning o'sha hayot-mamot kurashlari chog'ida sotqinlik qilib sovet tomoniga o'tganlari ham Madaminbekni ruhsizlantirib yubordi. Andijondan chekinishga majbur bo'lgan Madaminbek O'sh sari yuzlandi. Ammo bu yerda ham xiyonat yuz berib, shahar hokimlari sotqinlik qildilar. Madaminbek qo'shiniga qarshi o'qlar yog'dirildi. Orqadan esa A.Sokolovning Qozon polki, Kujeloning otliq baynalmilalchi polki quvib kelardi. Shunda Madaminbek Jalolobodga qarab chekinadi. Yo'lda «Dehqonlar armiyasi»ning katta qismi Madaminbek qo'shinidan ajralib qochib, tarqalib ketdi. Qonli janglar yuz berdi. Bu jangda qizil askarlar qo'li baland kelib 30-sentabrda Jalolobodda sovet hokimiyati tiklandi.

Madaminbek Pomir tog'lari tomon chekinishga majbur bo'ldi. U G'uljani o'z qarorgohiga aylantirdi. Ammo bu yer uni qanoatlantirmas edi. Chunki Madaminbek xorijiy mamlakatlar bilan bog'lanishga intilayotgan edi. Shu boisdan u Xitoy chegaralariga yaqin Ergashtomga yetib keldi.

Sentabr va oktabr oylaridagi janglarda istiqloлча kuchlar yengilganligining sabablaridan yana biri shu bo'ldiki, Moskva hukumati har tomonlama o'z diqqat-e'tiborini Turkistonga qaratdi va bu yerni sovetlashtirish uchun zarur bo'lgan barcha choralarni ko'rdi. Sharqiy front qo'mondoni M.V.Frunze Sharqiy frontning Janubiy guruhini mustaqil Turkiston fronti qilib ajratish to'g'risida RKP(b) MQ ga taklif kiritdi. Bu taklifda «Turkistonga qilinadigan harbiy ekspeditsiyaning eng yaqin oradagi maqsadi butun Turkistonni ishg'ol qilishdan iborat...»¹ ekanligiga alohida e'tibor berdi. Shaxsan V.Leninning o'zi bu taklifni ma'qulladi. 1919-yil 14-avgustda Turkiston fronti tuzilib unga M.Frunze² qo'mondon etib tayinlandi. P.Baranov, Sh.Eliava, V.Kuybishev Inqilobiy harbiy kengash a'zolari qilib tayinlandilar. Shu tariqa 1919-yil avgustdan keyingi davrda Turkiston hududida amalga oshirilgan barcha dahshatli qirg'inlar va fojialar M.Frunze boshchiligidagi Inqilobiy

¹ «Военно-исторический журнал». 1940 г. №10, стр. 7.

² M.Frunze (1885–1925) Pishpak shahri (hozirgi Bishkek)da tug'ilgan, millati moldavan bo'lgan. Uning yoshligi Turkistonda o'tgan. Shu bois mahalliy xalqning urf-odati, biroz bo'lsa-da tilini bilar edi.

Turkiston fronti qo'mondoni M.Frunze (o'ngda)

harbiy kengash va uning a'zolari nomi bilan bog'liqdir.

Rossiyadan Turkistonni ishg'ol qilish maqsadida jo'natilgan 1-armiya 1919-yil 13-sentabrda Toshkent temir yo'lining Mug'ajar bekatida Rossiyaning boshqa bir kuchlari bilan birlashdi. M.Frunze Leninga telegramma yuborib Rossiya bilan Turkiston yo'li ochilganligini xabar qildi.

1919-yilning oxirlari va 1920-yillar davomida og'ir va dahshatli kurashlar bo'ldi. Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy-ozodlik va mustaqillik uchun olib borgan kurashidan, bu yerda Qizil armiya qismlari va dashnaqlarning amalga oshirgan dahshatli qirg'inlaridan «inqilob» dohiysi Lenin bevosita xabardor bo'lganmi, agar xabardor bo'lgan bo'lsa, uning bunday xunrezlik va milliy genosidga munosabati qanday bo'lgan degan savol tug'iladi. Lenin Turkistonda sovetlar va Qizil armiya tomonidan amalga oshirilgan ommaviy qirg'inlardan xabardor edi, xabardor bo'libgina qolmasdan bu ishning tepasida turgan va shaxsan tashkilotchisi ham bo'lgan. Xalqimizning siyosiy dunyoqarashi etarli darajada barkamol bo'lmagan ba'zi bir vakillari «inqilob» dohiysiga katta ishonch va e'tiqod bildirib Leninning Turkistondagi vahshiyliklardan xabari bo'lmasa kerak, agar u bu ishlardan xabardor bo'lganda bunday dahshatlarga yo'l bermas edi, degan xomxayollarga borib, 1919-yil

4-dekabrda shaxsan V.Lenin huzuriga borib Turkistondagi voqealardan uni voqif qilgan edilar. Lenin bilan bo'lgan suhbatda Ivanov, H.Ibrohimov, A.Muhitdinov, H.Husanboyev va boshqalar bo'lgan edi. 1917-yil oktabrdan boshlab bolshevistik partiya a'zosi, qatag'onga uchrash oldidan 1936-yilda yozgan «Toshkentda va Moskvada» deb nomlangan esdaliklar muallifi H.Husanboyev¹ bu uchrashuv haqida qimmatli ma'lumotlarni qoldirgan edi. Uni o'qigan har qanday aqli raso kishi Leninning Turkiston o'lkasi xalqlariga nisbatan qanday munosabatda bo'lganligini anglay oladi: «Biz Leninga Turkistonning siyosiy va xo'jalik ahvoli to'g'risida so'zlab berdik. Biz Ilich oldiga birinchi masala sifatida harbiy masalani qo'ygan edik. O'sha paytda Turkistonda, Farg'ona vodiysida bosmachilar, dashnaqlarning talovchilik harakatlari avj olgan edi. Ular o'z otryadlari bilan qishloqma-qishloq bostirib borib, dehqonlarni talar va o'ldirar edilar. Dashnaqlar esa munofiqlik bilan o'zlarini «Qizil gvardiyachilar» deb atashardi. Ularning hiyla-nayranglariga ba'zi dehqonlar ishonardi. Dashnaqlar bosmachilik harakatining kuchayishiga ham ta'sir etgan edi. Ularni tamomila qurolsizlantirish muhim vazifalardan edi. Biz Moskvaga jo'nashimiz oldidan dashnaqlar harakati asosan tugatilgan bo'lsa-da, u yana qayta qo'zg'alishi mumkin edi. Turkiston va Farg'onadagi ahvol bilan Ilichni xabardor qilishdan maqsad dashnaqlarga, bosmachilarga qarshi kurashda markazdan yordam so'rash edi. Lenin bizdan Turkistondagi kommunistlar haqida ma'lumot berishni so'radi va bizga yo'l-yo'riq ko'rsatdi: «Siz kommunistlar dashnaqlarga nisbatan kuchli bo'libgina qolmay, balki barcha kurash vositalariga ham egasizlar. Dashnaqlarni o'zingiz tor-mor keltirishingiz mumkin». Ilich mahalliy xalqdan qo'shin tuzishga kirishganimizni ma'qulladi va bu qo'shinni dashnaq va bosmachilarga qarshi kurashda zo'r kuch, deb baholadi»².

Leninning bu «dono» maslahatlari zamirida Turkiston sovet hukumati yuritgan shovinistik, mustamlakachilik, zo'rlik va bosqinga tayanuvchi siyosat yotganligini ko'rmaslik nodonlikdan boshqa hech narsa emas.

4. Muvaqqat Farg'ona hukumati

1919-yil 22-oktabrda istiqloлчаilik harakati kuchlarini tiklash va uni yanada mustahkamlash maqsadida Ergashtomda qo'rboshi-

¹ Haqqul Husanboevning hayoti va faoliyati haqida qarang: Shamsutdinov R. Istiqlo'l yo'lida shahid ketganlar. – T.: «Sharq», 2001, 79–95-betlar.

² «Sharq yulduzi». 1960, 3-son, 15–17-betlar.

lar qurultoyi chaqirildi. Qurultoyda Muvaqqat Farg‘ona hukumatini tuzishga qaror qilindi. Hukumat boshlig‘i va bosh qo‘mondonlikka Madaminbek saylandi. Hukumat boshlig‘ining o‘rinbosarligiga Monstrov nomzodi ko‘rsatildi. General Muxanov harbiy vazir, advokat Nyunsberg Ichki ishlar vaziri, Hakimjon Azizxonov Moliya vaziri bo‘ldi. Umumiy tarkibi 24 kishidan iborat bo‘lgan mazkur hukumatda 16 kishi mahalliy aholi vakillari bo‘lsa, 8 kishi Yevropa millatlariga mansub xalqlarning vakillari edilar. Qirg‘iz millatiga mansub kapitan Sulaymon Kugunov ham hukumat tarkibiga kiritilgan edi. Madaminbek shaxsida davlat va siyosiy arbobga hamda harbiy sarkardaga hos sifatlar mujassamlashgan edi. Madaminbek Farg‘ona vodiysida sovet hukumati organlariga muqobil bo‘lgan siyosiy boshqarish tizimini joriy etdi. «U bizning rahbarlikdagi kamchilik va hatolarimizdan mohirona foydalandi, unda o‘z boshqarish apparati, o‘z tribunali, o‘z genshtabi bor edi, u qonunlar chiqarar edi», – deb yozgan edi uning dushmanlaridan biri bo‘lgan Gromatovich. «Faqat Ergash va Shermuhammadbekkina shunga o‘xshash boshqarish tizimini joriy eta oladilar. Madaminbek istiqloлчаilar qo‘shiniga yagona, uyushgan harbiy qo‘shilma tusini berdi, uning askarlari orasida kuchli harbiy intizom bor edi. Madaminbek askarlari tinch aholini talovchilarni o‘zlari ushlab, qattiq jazoladilar». «O‘z oldiga sovet hukumatini ag‘darib tashlashni va Farg‘ona muxtoriyatini tiklashni vazifa qilib qo‘ygan Madaminbek mohir siyosatchi va tadbirkor tashkilotchi sifatlariga ega edi», – deb ta’kidlanadi hujjatlarning birida. Bu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning **«Madaminbek sovet saltanati davrida adolat va haqiqat uchun tinmay kurash olib borgan yurtparvar o‘g‘lon, Farg‘ona vodiysidagi istiqloлчаilik harakatining yetakchisi edi»** degan haqqoniy bahosini eslab o‘tish joizdir.¹ Muvaqqat Farg‘ona hukumati harbiy va moddiy yordam so‘rab Buxoro amirligi va Afg‘oniston hukumatiga o‘z vakillarini yubordi. Ammo hech qanday amaliy yordam olmadi.

Qurultoyda sovetlarga qarshi kurashayotgan vatanparvar kuchlarning harakati birligini tashkil etishga katta e’tibor berildi. O‘sha paytda Farg‘ona vodiysida harakatda bo‘lgan 150 ga yaqin istiqloлча guruhlarini Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo‘ja va Katta Ergash boshchiligida to‘rtta yirik guruh qilib birlashtirishga qaror qilindi. Bu ishda rus ofitserlari yaqindan amaliy yordam berdilar. Qo‘rboshi otryadlarini qaytadan shakllantirish, markaziy rahbarlikni yo‘lga qo‘yish, harbiy komandir kadrlarni tarbiyalash

¹ «Xalq so‘zi». 1998-yil, 14-avgust.

va tayyorlash yuzasidan bir qator tadbirlar amalga oshirdi. Ammo bu tadbirlar kutilgan natijani bermadi, istiqlol uchun kurashuvchi barcha kuchlarni yagona markaz va jabhaga birlashtirib kurashni yo'lga qo'yish imkoniyati bo'lmadi. Bu ishning muvaffaqiyat qozonmaganligining sabablari ko'p bo'ldi, albatta. Eng asosiy sabab mustaqillik va milliy-ozodlik uchun kurash olib borayotgan turkistonlik vatanparvar kuchlar g'oyaviy-siyosiy va madaniy kurash saviyasining talab darajasida bo'lmaganligi edi. Bu hol milliy ozodlik kurashiga rahbarlik qilayotgan qo'rboshilarning faoliyatida o'z aksini topdi. Ular tajribali va ayyor sovet saltanati mustamlakachiligiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashmoq uchun o'zaro umumiy til topa olmadilar, birlasha olmadilar. Ko'p hollarda qo'rboshilar birgalashib harakat qilish o'rniga o'z bilganlaricha va hech qanday dastursiz o'zlaricha alohida-alohida guruhlariga bo'linib dushmanga qarshi kurashar edilar. Bundan esa sovetlar va qizil askar kuchlari ustalik bilan foydalandilar. Ayni chog'da 1919-yilning kuz oylaridan boshlab sovet hukumati istiqlolchi kuchlarga qarshi kurashda o'z taktik yo'lini o'zgartirdi, u yanada ayyorroq va ustamonlik bilan ish olib bora boshladi. Bu borada xususan sentabr oyiga kelib Turkiston bilan Rossiya markazi o'rtasida uzilib qolgan aloqaning tiklanishi, Turkkomissiya ish faoliyatining boshlanishi va nihoyat M.Frunze boshchiligida Turkiston frontining tashkil etilishi hal qiluvchi o'rin tutdi. Sovet hukumati istiqlolchi kuchlarga qarshi bu davrda ikki front bo'ylab tazyiqni kuchaytirdi. Birinchisi, ma'naviy tazyiq edi. Turkkomissiya rahbarligida sovetlar o'z targ'ibotchi va tashviqotchilarini omma orasiga, jang qizib turgan hududlarga yubordi. Ular orqali xalq ommasining ongiga sovet hukumati adolatli, xalqparvar hukumat, u mustamlaka asoratidagi ezilgan millatlarning himoyachisi, bo'lib o'tgan dahshatli qirg'inlardan uning aybi yo'q, degan g'oya singdirildi.

Turkkomissiya g'oyalarini tashviqot-targ'ibot qilishda maxsus tayyorgarlikdan o'tkazilgan tatar brigadasidan ham keng foydalanildi. Ular «qizil askarlar mehnatkashlar ommasiga qarshi emas, balki boylar, burjuylar tarafida bo'lgan «bosmachilar»ga qarshi kurashmoqdalar» deb va'zxonlik qildilar. Partiya va sovet idoralari «yot unsur» deb hisoblangan kishilardan tozalanib, markazdan kelgan xodimlar bilan to'ldirildi.

«Milliy adovatni kuchaytirishda» ayblangan dashnaqlar faoliyati ham to'xtatildi, kompartiya o'lkada yagona hukmron partiya bo'lib qoldi.

Xo'jalik hayoti, iqtisodiy va moddiy ta'minot sohalarida ham

ayrim chora-tadbirlar ko'rildi. Masalan, 1920-yil mart oyida Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi «Yerlarni mehnatkash dehqonlarga qaytarish to'g'risida» dekret qabul qildi. Dehqonlardan olinadigan soliqlar miqdori kamaytirildi, Farg'ona vodiysi «iqtisodiyotini ko'tarish» maqsadida irrigatsiya va paxtachilikni tiklash uchun moddiy mablag'lar ajratildi. Bu tadbirlar albatta ma'lum ma'noda o'z natijalarini berdi. Aholining g'oyaviy-siyosiy saviyasi past qismi sovetlarning ayyorlik bilan ishlatgan bu tuzog'iga ilinib aldandi, istiqlool uchun kurash jabhasidan chetlandi, o'z qurolini tashlab sovetlar tomoniga o'tdi. Sovetlar bunday kuchlardan ustalik bilan foydalandilar va tez orada 2-Turkiston o'qchilar diviziyasi tuzildi. Bu diviziya Rossiyadan yetib kelgan qo'shin qismlari bilan mustahkamlandi. Ana shu tariqa sovet hukumati milliy istiqlool uchun kurashayotgan Turkiston vatanparvarlarini ikki qismga bo'lib yubordi va ularni bir-biriga qarshi jangga soldi.

Bunday tashviqot-targ'ibot ishlari bevosita qo'rboshilar orasida ham olib borildi, o'z qurolini tashlab sovetlar tomoniga o'tgan, sovetlarni tan olgan qo'rboshilarni sovetlar kechiradi va gunohidan o'tadi, deb qarmoqqa ilintirishga urinishlar ko'p bo'ldi. Bu ishda sovetlarning yolg'on va'dalariga aldanib ular tomoniga o'tgan va ongli suratda xiyonat va sotqinlik qilgan tub yerli aholi vakillari kuchidan foydalanildi. Jumladan Madaminbek bilan ham ana shunday shaxslar yordamida bir necha marta muzokaralar olib borildi.

Namangan uyezd-shahar inqilobiy qo'mitasi a'zosi Inomjon Nizomboyevning 1919-yil 19-dekabrda Madaminbek bilan olib borgan muzokarasi tafsiloti haqida inqilobiy qo'mitaga yozgan bayonnomasi arxivlarda saqlangan bo'lib, ushbu hujjat Madaminbek ma'naviy dunyoqarashi doirasi haqida to'la tasavvur qilishga yordam beradi: «Revkom tomonidan berilgan topshiriqni bajarish uchun aholidan besh vakil bilan birgalikda 19-dekabr ertalab Namangandan Jiydakapa qishlog'i orqali Andijon uyezdiga, Hojimat eshon huzuriga yo'l oldik. Daryodagi ko'prikkacha hech kimni uchratmadik. Qayiqda daryodan o'tgach bir necha qurolli kishilarga duch keldik. Ular Boytumanning yigitlari ekan. Ulardan biri Boytumanning ahvolini so'radi. Yaxshi yuribdi degan javob olgach, yigitlar bizga Boytuman parvardigori olamga ishonmaydigan xudosizlarga qo'shildi, dedi. Salla o'rab olgan bo'lsam ham yigitlar shaxsan menga hayvonga qaragandek nazar solishdi. Andijonning u tarafida butun qirg'oq paxta toylari bilan to'sib tashlangan. Daryodan o'tgach Hojimat eshonning huzuriga jo'nadik, biroq u kishi uyida yo'q ekan. Yo'lda uning o'g'liga duch keldik.

U bilan boriladigan joyga kunduzi soat 4 larda yetib bordik. Yetib kelib, ulovimizni to'xtatdik, biroq aravadan tushmadik. Machit oldida tumonat odam yig'ilgandi. Sal fursat o'tib qurollangan yigitlari bilan qo'rboshi keldi, uning yonida qandaydir o'ris ham bor edi. Uni men Namanganda ko'rmaganman. Bizni machit yonidagi hujraga taklif etishdi. Hujrada o'tirganimizga yarim soatlar bo'lganda davrada o'tirganlar voris kelyapti, deb qolishdi. Tashqarida karnay-surnay chalinardi. Hujradan tashqariga chiqib tumonat odam, ularning oldida qo'lida yalang'och qilich tutib olib odamlarga eslarini yig'ish, imondan ayrilmaslik haqida va'z aytib kelayotgan mulla yigitni ko'rdik. Uning ortida ot minib eshon hamda 4-5 afg'on kelardi. Ularning ba'zilari harbiycha kiyingan, ba'zilari esa chopon kiyib olgan edi. Tantanani ko'rib bo'lgach, hujramizga qaytib kirdik. Kelganlar qo'shni hujraga joylashishdi. Xalq vorisni hamda eshonni to'liqlanib, tiz cho'kib, ularning xoki poyi, to'nlarining barini o'pib kutib olishdi. Eshon bilan birga kelganning kimligini so'ragan edik, afg'onistonlik voris degan javob oldik. Machitda shovqin-suron avjiga chiqqan, kuy-navo tinmas edi. Eshonga Namangandan elchi bo'lib kelganimizni yetkazgach, u kishi bizni hovliga taklif etdi. Salom-alikdan so'ng u kishiga tashrifimiz boisini anglatib, yaxshilab kengashib olish istagimizni bildirdik. Eshon xoli bo'lgan zahoti huzurimizga tashrif buyurishini aytdi. U kishi soat yettilarda hujramizga kirib keldi. Men u kishiga hozirgi ahvol haqida gapirdim, aqlga to'g'ri kelmaydigan ishlar bo'layotganligi, bekorga qon to'kilayotganini aytdim, kelishdan maqsadimni tushuntirdim. Sovg'alarni va revkomning xatini topshirdim. Eshon xatni o'qib berishni iltimos qildi. Men u kishining iltimosini bajardim. Shundan so'ng eshon xatni mendan olib qoldi. Xat o'qilayotganda eshon uni diqqat bilan, hatto yig'lab turib eshitdi. Eshon xatni olib turib, menga uning mazmunini tushundim, agar musulmonlar birlashsa, nur ustiga nur bo'lardi dedi. «Bekning huzuriga boramiz, unga hammasini aytib berasizlar», dedi eshon, biz rozi bo'ldik. Bizga taom keltirishdi. Dasturxon ustida kelganimizni eshitib, Bek bizga mirzosini yuborganini eshitdik. Eshon bilan bir bor maslahatlashib, borishga qaror qildik. Eshon bizning to'la xavfsizligimizga kafillik berdi. «Bek sizlarning bir tuingizga ziyon yetkazishdan oldin mening va o'n ikki o'g'limning boshini oladi», – dedi eshon. U kishining maslahati bilan olib kelgan sovg'alarimiz – qo'y va chitlarimizni olib, ikki yigitning kuzatuvida aravada yo'lga chiqdik. Eshon bilan afg'onistonlik voris ot minib oldinda ketishdi. Bek eshon turgan joydan 8 chaqirim narida, Qo-

raterak¹ qishlog'ida manzil qurgan ekan. Biroq yo'l loy bo'lib, qorong'uda aravada yurish mushkul bo'lganligi tufayli uning ko'p qismini piyoda bosib o'tishga to'g'ri keldi. Manzilga kechasi soat 12 da yetib bordik. Yo'lda deyarli har chaqirimda 3–4 qurolli qorovulga duch keldik. Ular har gal bizni to'xtatib so'roq qilishdi. Biz yetib kelib to'xtagan saroyda 40–50 otga ko'zim tushdi. Ayvonning ichida ancha odam to'plangan edi, biroq aniq qanchaligini ayta olmayman, chunki qorong'u edi. Biz Bek yashaydigan boloxonaga ko'tarildik, u bizni kutib olib, xonasiga taklif etdi.

Xonada Hojimat eshon, afg'onistonlik voris va yana bir necha kishi bor edi. O'tirganimizdan keyin afg'onistonlik bizning kimligimizni surishtirdi. Bizning mullalar uchovimiz mulla, ikkovimiz boy bo'lib, Namangan ahlidan vakil ekanligimizni aytishdi. Bek «hokimiyatning vakili kim?» deb so'radi. Men turdim va Revkomning raisimisiz degan savoliga yo'q, a'zosiman deb aytdim. Bek keskin, zaharxandali savollar berdi. Mullalarimiz kelishdan maqsadlarini bayon qilishdi. Men so'z so'rab, hozirgi ahvol haqida gapira boshladim, biroq Bek mening so'zimni bo'lib, siz musulmonga o'xshash uchungina salla o'ragansiz, deb ta'na qildi, gapga usta ekansiz, lekin gapga usta odamlar bizga emas, bolsheviklarga kerak deb aytdi. Siz menga o'zlaringizga qo'shilishni, sizlar bilan yarashishni taklif etib kelibsiz, deb davom etdi. Bek shartlaringiz va nimaiki istagingizni ayting. Men hozir musulmon aholi yaxshi yashayotganligini, Oq podsho davridagi o'zboshimchaliklar yo'qligini aytdim. Sovetlar yo'q qilinganini, 2 yevropalik va 2 musulmondan Revkom tuzilgani, ishlar iziga tushayotganini bildirdim. Bek aynan kim revkomga kirganini so'radi, men tushuntirdim. Men bilan birga borgan mullalar revkomda bo'lishgani, u yerdan juda yaxshi taassurot bilan chiqishgani, u yerda ular bilan xushmuomala, hurmat bilan, do'stona munosabatda bo'lishganini aytishdi. Revkom shariat buyurganiga qarshi bormasligi va bu masalaga aralashmasligini aytishganda Bek bolsheviklar va'dani ko'p berishadi-yu, lekin va'dalarni faqat og'izda bajarishadi, ana ular zavod, paxta, mollarini olib qo'yishyapti, nima, bunga shariat yo'l beradimi, deb mullalarga murojaat qildi.

Mullalar yo'q, deb javob qaytarishdi. Men Bekka juda ko'p mollar, ot-aravalar, yem va hokazolar tortib olingan, bu oldin bo'lgan edi, bu ishni hokimiyatda o'tirib olgan bezori va jinoyatchi unsurlar qilishgandi, undaylar endi hokimiyatda yo'q, ularga qarshi o'zimiz kurash olib boryapmiz, noto'g'ri tortib olingan narsalarni qaytarib beryapmiz, bahosini to'layapmiz, musodara qilin-

¹ Madaminbekning bu vaqtidagi qarorgohi shu Qoraterak qishlog'ida joylashgan edi.

gan, tortib olingan narsalarni qaytarib berish haqida dekret bor, dedim. Shundan keyin Bek bolsheviklarning kattasi Lenin hibsga olingan (albatta bu noto'g'ri ma'lumot – mualliflar), ittifoqdagi 12 davlat bolsheviklarga qarshi yurish qilayotganligi, ular bu yerda unga ham yordam berishini bayon qildi. U Bek Namanganga oziq-ovqat olib borishni taqiqlash haqida buyruq berganligi, uch kun oldin xorijdan ana shu haqda telegrafdan topshiriq va ko'rsatma olganligini, hamma ittifoqdagi mamlakatlar ham bolsheviklarga hech narsa bermaslikka qaror qilishganini aytdi. Men Turkistonda barcha kulfatlar biz bir-birimizni tushunmayotganligimiz tufayli sodir bo'lyapti, chamamda, deb e'tiroz bildirdim. Bek mening bu gapimga jumboq bilan javob qaytardi: U – Sizlarning Nikolaylaringiz o'ldi – ularning barcha fuqarolari qaysi partiyaga, qaysi millatga taalluqliliklari va hokazolardan qat'i nazar merosxo'r bo'lib qoldi.

Nikolaydan ko'p boylik, qurol, anjom-aslaha, to'p va hokazolar qoldi. Biz bu yerda 95 foizdan ko'proqmiz, biroq o'zimizning butun haqqimizni so'rayotganimiz yo'q, ana shu boylikning yarmini bersangiz ham mayli, sizlar o'z qonunlaringiz bilan yashayvering, biz esa shariat buyurganicha yashaymiz. Biroq sizlarning qilayotgan ishlaringiz butunlay boshqacha. Axir bir otaning 10 o'g'li bo'lib, ulardan uchasi aqlli-yu qolganlari mayib-majruh bo'lsa, merosxo'rlik qoidasiga ko'ra meros 3 aqlli o'g'ilga emas, 10 o'g'ilga teng bo'linishi kerak-ku, bolsheviklar esa hammasini egalab olishni istashyapti va hammasini o'z qo'llariga olishyapti. Men o'rislar va yevropaliklarni o'ldiraman, deb xayolimga keltirmoqchi ham emasman, deb davom etdi Bek. Ulardan menda ikki mingdan ortig'i xizmat qiladi. Askarlaringizga qancha maosh berasizlar, deb so'radi Bek. Men aniq bilmayman-u ming atrofida bo'lsa kerak va oilasi ta'minlanadi, deb javob qaytardim. Bek ikki ming to'lashini aytdi va siz qancha olasiz deb so'radi. Men 1130 so'm deb aytdim. Bek bunga bir oydan keyin qog'oz pul emas, tilla tanga bilan to'lash imkoniyatiga ega bo'lishi, hech narsaga muhtojligi yo'qligi va muhtojlik sezgan taqdirda qo'shni davlatlar istagan miqdorda yetkazib berishi haqida e'tirof etdi. Agar men Sizlarga sovet hokimiyatiga qo'shilsam, sizlar menga qanday huquq berasizlar, dedi va davom etdi: Axir men sizlarga o'tgan qo'rboshiga o'xshab bolsheviklarning xizmatkori bo'lish, ularning etigini artish uchun qo'shila olmayman-ku. Sizlar menga nimani istashlaringizni yozma ravishda bayon qilinglar, men ham o'z shartlarimni yozma ravishda etkazaman. Men shartnoma tuzish uchun emas, suhbatlashib ko'rish uchun yuborilganligimizni aytdim va Bekdan Namanganga o'z vakillarini yuborishini, ularning xavfsizligi uchun kafillik

berishimni aytdim. Bek odam bermasligi va yubormasligini aytdi. Aytilgan hamma gaplarni revkomga yetkazishni soʻradi va bizga qoʻshilgan taqdirda qanday huquqga ega boʻlishi haqida yozma xabar kutishini bildirdi. Oʻzingizning kommunistlaringiz va yoshlarga ayting, quroli bilan yoki qurolsiz bizga kelib qoʻshilsin, davom etdi Bek, ularni kechiramiz, agar ular bunday qilishmasa, yomon boʻladi, agar shaharga borsak, ularni chavaqlab tashlaymiz dedi. Men yaxshi, yetkazaman dedim. Afgʻonistondan kelgan tojikcha gapiruvchi kishi Bekka bolsheviklar bilan musulmonlarning foydasiga bitimga kelishishni soʻradi. Bek bunga rozi boʻlgandek javob qaytardi.

Suhbatdan soʻng Hojimat eshon Bekdan bizni oʻzi bilan birga olib ketishga ijozat berishini soʻradi. Bek mehmon boʻlib yotib qolishga zoʻrladi, eshon bunga koʻnmadi. Bek oʻn oʻqlik miltiqni olib kelib menga koʻrsatib, bunga oʻxshagan yangi quroldan yaqinda 25 mingini olishini, zambarak, 17 pulemyoti borligi, yaqinda toʻprik ham boʻlishini aytdi. Ertalabgacha qolinglar, qoʻlimdagi qurollardan otishni koʻrsatamiz, dedi. Biz tanishib oldik, xudo xohlasa, tez-tez uchrashib turishga umid qilamiz, yigitlaringiz teginmasdan oʻtkazib yuborishi uchun yorliq yozib bersangiz, deb iltimos qildik. Bek birontangizga ham hech kim tegishmaydi, dedi. Sizlar eshonning huzuriga kelganda qoʻrboshilar menga xabar yetkazishgan va qaytayotganlaringizda ushlar kerak-kerak emasligi haqida koʻrsatma soʻrashgan edi. Biroq men buyruqsiz sizlarni ushlamasliklarini aytgandim. Bek bizga oʻz muhri bilan erkin yurish huquqini beradigan yorliq berdi. Bek ertalab Nizomiddin Xoʻjayev iltimosi bilan Skobelevga ketayotganligini aytdi. Bek bilan xayrlashib eshonnikiga keldik, afgʻonistonlik Beknikida qoldi. Eshonnikiga ertalab soat 5 da yetib kelib, 8 gacha dam oldik, keyin nonushta qildik.

Eshon bilan suhbatdan u xolis ekanligini tushundim, biroq Bek 12 ittifoqdosh mamlakatga ishonib, urush olib borish niyatida. Eshon Bekdan shaharga oziq-ovqat oʻtkazishga ruxsat berishini iltimos qilishini aytdi. Eshon qaysidir qishloqqa borishga otlanayotgan ekan, mendan hibsga olishmaydimi, deb soʻradi, men hech kim sizga teginmaydi, dedim. Eshon nonushtadan keyin xayrlasha turib menga zarbof toʻn kiydirdi. Mullalarga esa ming soʻmdan pul sovgʻa qildi. Qaytishda daryoni kechib oʻtdik va Yangiqoʻrgʻon orqali shanba kuni kechqurun Namanganga keldik»¹.

¹ Qarang: *Shamsutdinov R.* Bosmachilik haqida oʻylar. «Muloqot», 1993-yil, № 5–6–7–8; *Shamsutdinov R.* Erkka chorlagan erksizlik. «Sharq yulduzi», 1992, №3.

Sovet hukumati og‘zaki tashviqotda o‘zini beozor va tinchlik-sevar kuch sifatida ko‘rsatsa-da, amalda vatanparvar istiqloлча kuchlarga qarshi harbiy bosim va tazyiqni tobora kuchaytirdi, yangidan-yangi va dahshatli qirg‘inlarni amalga oshirdi. Buni 1920-yil yanvar–fevral oylaridagi jang operatsiyalarida yaqqol ko‘rish mumkin. Yanvar oyi o‘rtalarida Bachqir qishlog‘ida betaraf turgan Ergash qo‘rboshiga hujum uyushtirildi. Uning kuchlari tor-mor qilindi, Bachqir qishlog‘i kultepaga aylantirildi. Ergash qo‘rboshi qochishga ulgurdi, ammo tezda qo‘lga olinib qatl etildi.

1920-yil yanvarida Farg‘ona istiqloлчаchilariga qarshi Volga musulmonlaridan tashkil topgan tatar brigadasi tashlandi. Brigada qo‘mondoni Yusuf Ibrohimov, harbiy komissar Vafo Burnashev, qarorgoh komissari Mehnat Qosimov edi. Brigada o‘zining asosiy zarbasini Madaminbekka qarshi qaratdi. Yanvardan fevral oyi oxirigacha qattiq to‘qnashuvlar bo‘ldi. Tatar brigadasi tarkibiga qizillar xizmatida bo‘lgan o‘zbek va qozoq musulmon jangchilari ham kiritildi. Kuchlar sovetlar foydasiga tubdan o‘zgargan edi. Madaminbek qo‘shini tobora kuchsizlanib borardi. Ustiga ustak K.Monstrov o‘zgarib borayotgan vaziyatdan sarosimaga tushib 1920-yil 17-yanvarda bolsheviklar tomoniga o‘tib ketdi. Madaminbek lashkarida birorta ham rus jangchisi qolmadi.

Shunday og‘ir sharoitda Madaminbek lashkari bilan tatar bri-

O‘rtada Madaminbek, chapda Veryovkin-Roxalskiy,
yuqorida chap tomondan orqada E.Kujelo

gadasi o'rtasida shiddatli janglar bordi. Bu janglarda 4-5 ming kishi ishtirok etdi. Janglar Andijon, O'sh atroflarida, G'ulcha, Ergashtom, Poytug', Asaka, Segezaqum, Tol, Oyim hududlarida olib borildi. Dastlab Madaminbek ustun holatda bo'ldi, qator g'alabalarga erishdi. Biroq asir olingan tatarlarning istiqloqlolchilar orasida olib borgan targ'ibot va tashviqotlari, K.Monstrovning kutilmaganida qizillar tomoniga o'tib ketishi Madaminbek qo'shini jangchilari ruhini tushirib yubordi. 2-3-fevral kunlarida Madaminbek Poytug'-da, ayniqsa, Qoradaryo bilan Norin daryosining qo'shilish joyida bo'lgan jangda o'zining juda katta kuchlaridan mahrum bo'ldi.

Albatta, vatanparvar kuchlarga berilgan bunday shiddatli zarbalar jangchilarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Madaminbek vujudga kelgan obyektiv va subyektiv vaziyatni oqilona hisobga oldi. U o'zining asosiy jangovar kuchlarini saqlab qolish uchun 2-Turkiston diviziyasining qo'mondonligi bilan yarash bitimi muzokaralarini boshlashga qaror qildi. 1920-yil 6-martda tinchlik muzokaralarida 2-Turkiston o'qchi diviziyasi shtabi tomonidan diviziya boshlig'i Veryovkin-Roxalskiy, diviziya harbiy komissari Slepchenko, shtab boshlig'i Xodoranskiy, shtab harbiy komissari Bogayevskiy, siyosiy komissariat mudiri Shafranskiy, vi-loyat inqilobiy qo'mitasining raisi Nizomiddin Xo'jayev, otliq brigada qo'mondoni Kujello va brigada harbiy komissari Atonovlar, Madaminbek tarafidan vakil sifatida Radzevskiy, B.Sitnyakovskiy, Mulla Mo'min Karimxo'jayev, Madali Mirza Muhammadjonov va Hayitoxun Islomboyev qatnashdilar.

Tinchlik bitimida quyidagilarni o'qiymiz:

«Men Muhammad Aminbek, o'z qo'shinim hamda o'zlarining batamom roziliklarini shaxsan menga izhor qilgan qo'rboshi va a'zolarim bilan birgalikda tantanali qasamyod qilamanki, endilikda sovet hokimiyatini tan olaman, sodiq xizmatkor bo'lishga so'z beraman, uning barcha buyruq va topshiriqlariga quyidagi shart-sharoitlarda amal qilaman:

1) Sovet hukumati Turkiston fuqarolari hayotini yo'lga qo'yishda shariat asoslarini saqlab qolib, mehnatkashlarning manfaatlarini himoya etib, ahli islomga mavjud shariat, ya'ni musulmonlarning mahalliy shart-sharoiti va urf-odatlariga huquq berganida;

2) Otryadimning doimiy qarorgohi Namangan shahri etib tayinlanganida;

3) Men boshqa frontlarga chiqmasdan, vaqtincha Farg'ona tassarrufida, sovet hokimiyatini har tomonlama ham ichki, ham tashqi dushmanlardan himoya qilishga va'da beraman;

4) Otryadimda xizmat qilayotgan barcha ruslar to'la ozod etiladi va xohishlariga binoan otryadimda xizmatda qolishlari mumkin;

5) Shu yilning 13-martidan kechikmay o'z vakillarim bilan Turkfront Harbiy Inqilobiy Kengashi va Turkiston Markaziy hokimiyatiga sodiq ekanimni bildirish uchun Toshkentga borishga so'z beraman.

2-Turkiston o'qchi diviziyasining boshlig'i Vervovkin-Roxalskiy,

Harbiy siyosiy komissar Slepchenko.

Islom qo'shinining qo'mondoni Madaminbek»¹.

Заключение мирного соглашения с Мадаминим. № 8810

Текст соглашения военного командования 2-й Туркестанской стрелковой дивизии и командующего мусульманской армией Мадамин-бека.

6-го марта 1920 года. Гор. Фергана

Мы, нижеподписавшиеся: с одной стороны — начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Керевкин-Рахальский и военно-политический комиссар дивизии Сlepченко, действующие на основании приказов Революционного Военного Совета Туркестанского фронта и, с другой стороны: — командующий мусульманской армией Мухамед Амин-бек Ахмет Бекев заключили настоящее соглашение, в следующем:

Я, Мухамед Амин-Бек, вместе с моей армией, курбашами и сотрудниками, которые мне лично выразили на то свое полное согласие, торжественно заявляю, что признаю Советскую Власть и обязуюсь быть ее верным слугой, подчиняясь всем ее приказам и распоряжениям при условии:

1) Советская власть при организации гражданской жизни Туркестана сохранять основы шариата, защищая интересы трудового населения, предоставив права мусульманскому населению по этому Шариату, то-есть применяясь к местным условиям и обычаям мусульманского населения.

2) Местом постоянной стоянки моего отряда назначается гор. Наманган.

3) Защищать всемерно Советскую Власть от ее врагов, внутренних и внешних, я обязуюсь временно в пределах Ферганы, не выезжая на другие фронты.

4) Все русские, служащие в моих отрядах, получают полную амнистию и по их желанию, остаются на службе в моем отряде.

5) Не позже 13 марта с. г. обязуюсь выехать со своими представителями в Ташкент для засвидетельствования перед Революционным Военным Советом Туркфронта и Туркестанской центральной властью своей преданности Советской Власти.

Начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Керевкин-Рахальский.

Военно-политический комиссар Сlepченко.

Командующий мусульманской армией Мадамин-бек.

Гор. Фергана, Типография Турк. Россиянск. Советск. Федер. Респуб.

¹ «Sharq yulduzi», 1991-yil, 3-son

Madaminbek muzokaralar davomida milliy istiqloлчаilarga qo'yilgan ko'plab aybnomalarning asossiz ekanligini ochib tashlagan edi. U bunday degan edi:

«Men Marg'ilondan chiqqanimda, talon-toroj bilan shug'ullanish va qo'mondon bo'lishni maqsad qilgan emasman. Chiqishimga sabab, sovet hukumati vakillarining ahli islomga o'tkazgan munosabatlaridagi adolatsizliklardan anchayin xo'rlanishim bo'ldi. Sizlar o'z ro'znomalaringizda endi sovet hukumati yangilamayotganini, uni nomunosib vakillardan tozalashga kirishayotganlaringizni yozmoqdasizlar. Men o'shandoyoq agar sovet hukumati shu yo'lga kirsam, men u bilan birga bo'laman, deb aytgan edim.

Men Marg'ilondan chiqqanimda yuz berayotgan adolatsizliklardan qahr-g'azabga mingan edim, jon-jahdim bilan dushmanlarga qarshi kurashdim. Shuni tan olishim kerakki, qon to'kilayotgani, shuningdek bu kurashda xo'rlangan Farg'ona xalqi xonavayron bo'layotgani menga og'ir botardi. O'ylashimcha, biz urushni davom ettiraversak, xalq dehqonchilik bilan shug'ullana olmay qoladi, battar qashshoqlashadi va ochlikdan nobud bo'la boshlaydi. Sizlar bilan kurashayotganimga ikki yil bo'ldi. Ana shunda sovet hukumati o'zgargani, g'oyali odamlar bilan yangilamayotganini bilib, sovet hukumati bilan murosa qilib yashashni xohladim.

Men tomondan tuzilayotgan bitimning muhim shartlari quyidagilar hisoblanadi: qo'shinim o'zim bilan birga bo'lishi hamda meningsiz hech qayoqqa jo'natilmasligi kerak. Mabodo Farg'ona sarhadlariga hujum boshlansa, shu zahoti o'zimning ishonchli yigitlarim bilan uni dushmanlardan muhofaza etishga kirishaman»¹.

Sulh tuzilgan kunlarning birida Marg'ilonga Toshkentdan 27 a'zosi bo'lgan hay'at keldi va u Madaminbek bilan muzokaralar olib bordi. Hay'at talabi bilan Madaminbek o'z qo'shinlarini manevr shaklida ko'rik qildi. Mazkur tantanada Shermuhammadbek va Xolxo'jadan tashqari Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Andijon qo'rboshilar ham hozir bo'ldilar.

Bu marosim Marg'ilon ot bozorida ertalabdan kech peshingacha davom etdi. Madaminbek qo'shinlaridagi tartib intizom va qurolli suvoriylarni ko'rgan G.Zinovev ertasiga xuddi shunday ko'rikni Skobelev shahrida ham o'tkazishni Madaminbekdan iltimos qildi. Shunday ko'rik ertasi kuni Skobelevda ham o'tkazildi. Uni ko'rgan G.Zinovev Madaminbekka qarab: «Siz muxtor bir hukumat qurishga haqli ekansiz» deb tan olishga majbur bo'ldi.

Shu kuni kechqurun yig'ilish bo'lib, unda bolsheviklardan va

¹ O'sha joyda, 182–183-betlar.

istiqlolchilardan rahbar vakillar qatnashdi. Qabul qilingan qarorda Turkiston muxtoriyati tiklanishi va uning shartlari kelishib olindi.

G.Zinovev shartnomani imzolash uchun Madaminbek Toshkentga borishi lozimligini qayd etdi. Taklifni Madaminbek qabul qildi. O'z navbatida u Zinovevga «Faqat men borib kelguncha hamrohlaringiz bilan Siz Marg'ilonda bizni qarorgohda bo'lib turasiz» deb shart qo'ydi. Taklif Zinovev tomonidan qabul qilindi. Bek yigitlardan 50 nafarini saralab oladi va ularni bir xil kiyim va qurol aslaha bilan ta'minlaydi. Barcha qo'rboshilarni o'rdada to'p-lab, o'zini Toshkentga ketayotganligi sabablari va qaytib kelgunga qadar qizillarga hujum qilmaslik, ular bilan aksincha yaxshi aloqada bo'lishlik, Moskva va Toshkentdan kelgan vakillarni, jumladan, rais G.Zinovevni yaxshi saqlab turishni buyurdi. Ertasi kuni Madaminbek o'z maslahatchilari va uch-to'rt vakillar bilan Toshkentga jo'naydi. Sovet hukumati, Turkkomissiya rahbarlari Bekni izzat-ikrom bilan kutib oladilar, ochiqchasiga, yuzma-yuz muloqotlar bo'ldi, avval tayyorlangan, kelishib olingan sulh shartnomasi imzolandi. Orada Madaminbek Toshkentdagi milliy mujohid rahbarlari, ziyolilar bilan ham ko'rishib, o'zaro fikrlashib oldi.

Madaminbek Toshkentdan Farg'onaga sog'-salomat qaytdi, qizillar vakillari, G.Zinovev ham Marg'ilondan Toshkentga kuzatib qo'yildi.

Madaminbek Skobelev shahridagi sobiq gimnaziya maktabi yonidagi katta butxona maydonida istiqloлча kuchlarni to'p-lab, xaloyiqqa qarata nutq so'zlaydi. U Toshkentda sovet vakillari bilan so'zlashib, sulh haqida shartnoma tuzilganligini, uning mazmunini eshittirish uchun xalqni bu joyga to'plaganligini aytadi. U xalqqa qarata shunday murojaat qiladi: «...Ey birodarlar! Ey xaloyiq! Bilingizlarki, mulk ollohning mulkidur, istog'onida olur, xohlaganig'a berur. Ma'lumlaringizdurki, Nikolay taxtidan tushdi. O'rnig'a inqilob hukumati qurildi. Bu hukumatning millatlarga berg'on salohiyati va huquqidan foydalanibsiz, hammamiz qurol boshig'a soruldik, hammamiz bir yoqadan bosh chiqarduk, siz raiyatni yordami bilan, nafaqasi bilan, millatparvar ziyolilarimiz rahbarligi bilan bizlar maydonga chiqduk.

Ey birodarlar! Bizlar maqdurimizni xarjlab ruslar bilan ko'p zamonlar muzokara qilduk. Bizni talablarimiz, da'volarimiz, to'kkan qonlarimiz, berg'on qurbonlarimizni oqibatida ruslar ila oramizda bir ittifoq tuzildi. Ittifoqnomaning matnlari shulardir:

Turkistonda Islom hukumati quruladur. Uni idoraviy shakli tibandagichadur: bugundan e'tiboran milliy muxtoriyat davri bosh-

lanib, hukumat ishlari ruslar va musulmonlar o'rtasida mushtarak idora qilinadur.

Mulkiy, askariy, moliyaviy, maorif, adliya, amniyat, sanoat, zi-roat, tijorat va shularga o'xshagan davlat ishlari ikki tarafni ishti-roki bilan idora qilinadur.

Ruslar ila musulmonlar orasida har qanday huquq tengdur. Oliy maktab (gimnaziya, seminariya)larga musulmon talabalari qabul qilinadur. Ayrimachilik yo'qdur. Bu ittifoqnoma imzo qilingan tarixdan boshlab amalga oshadur. Mushtarak idora davrida musulmonlar askariy, faniy, tibbiy, moliyaviy va boshqa davlat idorasig'a oid maorif kabi ishlarni komilan qo'llarig'a olub idora qilishlari uchun 10 yil muddat qo'yildi. Inshoalloh bu marxalbadan o'tib tole istiqlolimizni qo'limizg'a olamiz, ilohlarimiz, har qanday qu-rollarimiz hamisha bizda – o'z qo'limizda turadur. Xorijiy ishlarda ruslar bizga yordamlarini darig' tutmaydurlar.

Ey musulmon birodarlar! Bizlar moddiy-ma'naviy keltur-g'on yutuq bu qadar bo'ldi. Kelajakda ziyoda huquqlarimizga ega bo'lishimiz biz musulmonlarni, biz Turkistonlik millatchilarimizni ittifoqimiz va e'tiqodimizga bog'liqdur. Tavfiq Olloh taolodandur.

Birodarlar! Shundoq ittifoq qilindi. Iloha oqibat baxti obod...»¹.

Madaminbekning bu otashin nutqini yig'in ahli ko'tarinki ruh bilan ma'qulladi.

Ammo ayyorlik va makkorlikni kasb qilib olgan sovet hukumati Madaminbekni aldab tuzilgan bitim shartlarini bajarmadi va u qog'ozda qolib ketdi. Buning asosiy aybdorlari V. Kuybishev va M.Frunze edi. V.Kuybishev ikki o'rtada tuzilgan bitim shartlarini qoralab bunday degan edi: «U (ya'ni bitim) shu holida siyosiy sohada ham, harbiy sohada ham yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin... Birinchi bandi bizni Farg'onada va hatto Turkistonda fuqarolar orasida olib borajak ishlarimizni cheklab qo'yadi va Sovet hokimiyatiga yot bo'lgan mezonlarga amal qilishga majbur etadi». Shu boisdan u bitim matnini qaytadan tuzishni talab qiladi. Shunday qilish kerakki, deydi V.Kuybishev: «Madaminni asta-sekin shashtidan tushirib, uni bir oddiy itoat etuvchi kishi darajasiga keltirib qo'yish lozim»².

Ana shu g'oyadan kelib chiqib Farg'ona viloyat partiya qo'mitasi maxsus qaror qabul qildi. Mazkur qarorda quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Turkiston Kompartiyasi o'lka komitetidan va Turk-front Harbiy Inqilobiy Kengashidan Madamin bilan tuzilgan yarash

¹ *Muso Turkistoniy*. Ulug' Turkiston fojiasi. 1-jild. Madina, 1979, 165–166-betlar.

² «Sharq yulduzi», 1991-yil, 3-son, 187-bet.

bitimi matnining kirish qismi va 5-bandidan boshqa hammasini bekor qilish so'ralsin, chunki u viloyat komiteti va Harbiy Inqilobiy Kengashining ba'zi a'zolari fikricha, siyosiy jihatdan noto'g'ridir»¹.

Madaminbekka qarashli bo'lgan vatanparvar kuchlar 2-Turkiston o'qchi diviziyasi tarkibiga kiritildi. Ammo oradan ko'p vaqt o'tmasdan ular tarqatib yuborildi. Chunki o'z ixtiyori bilan sovetlarga bo'yin eggan vatanparvarlarga ishonchsizlik bildiriladi. Buning ajablanarli joyi yo'q. Negaki Turkiston MIQ fraksiyasi, Turkiston kompartiyasi o'lka qo'mitasi va Turkkomissiyasining qo'shma majlisida so'zga chiqqan qizil askarlar qo'mondoni M.V.Frunze sobiq bosmachilardan tuzilgan brigadalarni tarqatib yuborish kerakligini aytgan edi².

Madaminbekning taqdiri masalasida tarixiy manbalarda bir-biriga qarama-qarshi ma'lumotlar beriladi. Jumladan, sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda Madaminbekni «sotqin» sifatida Shermuhammadbek buyrug'i bilan qo'rboshi Xolxo'ja tomonidan otib tashlanganligi ta'kidlanadi. Huddi shu fikrni «O'zbekiston tarixi» (1917-1993 yillar) mualliflari ham ilgari suradilar. Ingliz tarixchisi Glenda Frezer o'zining «Bosmachilar» nomli asarida «Madaminbek Shermuhammadbek oldiga tinchlik missiyasi uchun jo'natildi. Shermuhammadbek Madaminni ayg'oqchi sifatida 14-may kuni otib tashlaydi», deb yozadi. Ammo bu fikrlar hech qanday dalil asosga suyanmaydi. Turk tarixchisi Ali Bodomchining ikki jildlik «Qo'rboshilar» asaridagi ma'lumotga ko'ra, Madaminbekni Xolxo'ja o'ldirmagan. Madaminbek o'ldirilgan paytda Xolxo'ja jang maydonida bo'lgan. Ali Bodomchi Madaminbekni Shermuhammadbek o'ldirgan, degan fikrni ham rad etadi. U Madaminbekni o'ldirish ishini sovetlar tashkil etganligini asosli dalillari bilan isbotlaydi. Bu ishni ruslarga sotilgan Soyib Qori va Lutfullo Maxdumlar amalga oshirganlar. Ali Bodomchining ta'kidlashicha, ular Madaminbekni o'ldirib, Buxoroga qochib ketganlar. Bu fikrni qotillarning o'zlari ham tasdiqlaganlar.

Ayni paytda mazkur xulosa Shermuhammadbek yozib qoldirgan xotiralarga ham hamohangdir: «Muhammad Aminbekning o'lganini, – deb eslaydi Shermuhammadbek, – men kech eshitdim. Garbuva qaytganimizdagina bu haqda xabar topdik. Jang paytda unga hech ko'zim tushmadi. Chunki biz hayot-mamot jangiga kirgan edik. Xolxo'ja Muhammad Aminbekni asir olgan paytda uni askarlaridan Soyib Qori va Lutfulloh Maxdumga topshirgan

¹ O'sha joyda.

² O'sha joyda.

edi. Bular uni o'ldirib, Buxoroga qochadilar. Muhammad Aminbekni men yoki Xolxo'ja tomonidan o'ldirilgan degan fikr ruslar tomonidan bizga qarshi qilingan tashviqot edi. Xolxo'ja Muhammad Aminbekdan xafa edi. Chunki ikki yil avval (Turkiston muxtoriyati vaqtida) u Xolxo'jani Marg'ilonga chaqirib, qurolsizlantirgandi. Buni hamma bilar edi. Men shaxsan Muhammad Aminbekning ruslar bilan qo'shilganiga achchiqlangan bo'lsam ham, avval buyuk ishlar qilgani uchun uni hurmat qilar edim. O'limi meni juda parishon qildi. Agar u menga asir tushgan bo'lganida ham uni o'tmishdagi xizmatlari uchun Afg'onistonga jo'natar edim. Qotil ma'lum va bu voqeada ruslarning qo'li bor».

Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbekning xotirlariga qaraganda 1920-yil 3-aprel kuni Shermuhammadbek Oloydan chiqib o'z qo'shini bilan 5-aprelda Qorovul hududida to'xtaydi. Bir kun avval bu yerga Nurmuhammadbek va Xolxo'ja ham kelib jang olib borayotgan edilar. Chunki Qorovulni shimolda Marg'ilondan, sharqda Andijondan kelgan sovet qo'shinlari o'rab olgan edilar. Vaziyat og'ir edi. Shermuhammadbek qo'mondonlarni to'p-lab, kengash o'tkazdi, so'nggi tomchi qon qolguncha jang qilishga qasamyod qilindi.

Qizillar to'rt tomondan hujumga o'tdilar. Hujum birinchi bo'lib Xojagir tarafdin boshlandi. Bu joy Xolxo'ja yigitlari tomonidan mudofaa qilinayotgandi. Xolxo'ja qizillarning ming kishilik qo'shini ustiga 9-aprel kuni ertalab shiddatli hujum boshladi, dushmandan 500 kishi asir olindi. Ular orasida Madaminbek ham bor edi. Xolxo'ja asirlarni qo'rboshilardan Lutfulla Maxdum va Soyib qori qo'riqchiligida qarorgohga yubordi. Madaminbek Shermuhammadbek bilan uchrashishni so'raydi. Biroq jang hali olib borilayotgani sababli buning imkoni bo'lmaydi. Shunda qarorgohda turgan Nurmuhammadbek bilan uchrashadi. Madaminbek unga xitoban shunday deydi: «Yetar endi, qarshilikni to'xtating. Siz ham yarashing. Bo'lmasa hammangizni o'ldiradilar. Bekorga qon to'kishning foydasi yo'q. Tamoman o'rab olingansizlar. Quvvatlari juda ko'p, qo'shni garnizondan ham yordam oldilar. Ular bilan faqat sizlar kurashyapsizlar, qolgan butun jabhalarda harakat to'xtadi. Bolsheviklarga bas kela olmaysizlar. Qurol-aslahalari ham juda ko'p, dunyo qadar askarlari bor».

Nurmuhammadbek esa shunday javob qiladi: «Bolsheviklar bilan yarashmaymiz, Madaminbek! O'lim uchun ont ichdik. Bunga rozimiz va tayyormiz, boshimizni din va nomus dushmanlari oldida egmaymiz. Quvvatimiz bor». Nurmuhammadbek shunday deb

jabhaga qaytish zarurligini, hayotidan tashvishlanmasligini aytib chiqib ketadi.

Madaminbekning o'limi haqida Turk tarixchisi Ali Bodomchi o'zining «Qo'rboshilar» nomli asarida shunday yozadi: «Nurmuhammadbek Muhammad Aminbekning yonidan chiqib ketgach, biroz avval ikki qo'mondon o'rtasidagi suhbatni eshitgan va Muhammad Aminbek bilan tortisha boshlagan muhofaza qo'rboshilar Soyib qori va Lutfulloh Maxdum Muhammad Aminbekni avval bo'g'dilar. So'ngra otib o'ldirdilar».

Taqdiri fojiali tugagan Madaminbekning nomi butun Turkiston istiqloлчаilari qalbi va ongida hamisha saqlanib qoldi. Uning jasoratli, ibratli hayoti tillarda doston bo'ldi. U haqda qo'shiqlar to'qildi, istiqloлчаilar tomonidan kuylandi. Ana shunday qo'shiqlardan birini Munavvar Qori tinglab, unga «mazmuni chiroyli» deb yuqori baholab, qo'shiq matniga ayrim tuzatishlar kiritadi. Qo'shiq sayqal topgach, bu butun Farg'ona istiqloлчаilari o'rtasida mashhur bo'lib ketadi.

Xalq qahramoni Madaminbekning qabri hozirgi Qirg'iziston Respublikasi hududida, Oloy vohasidagi Shig'ay qishlog'ida. Bu joy 1920-yillardan boshlab o'zbek, qirg'iz va boshqa turkiy xalqlarning ziyoratgoh maskaniga aylangan.

5. Farg'ona vodiysida harbiy diktatura

Xalq milliy ozodlik va istiqlol uchun kurashining buyuk sardori Madaminbek o'ldirilgan bo'lsa-da vatan mustaqilligi yo'lidagi kurash to'xtab qolmadi, aksincha u yanada katta kuch bilan ko'tarildi. Bu davr 1920-yilning mart oyidan boshlandi. Bu davrda milliy ozodlik kurashining asosiy sardori va yalovbardori **Shermuhammadbek**¹ edi.

Madaminbekning o'ldirilishi, Monstrov yo'l qo'ygan kamchiliklar va general Muxanovning Sharqiy Turkistonga 20 ta rus ofitserlari bilan qochib o'tib ketishi oqibatida Farg'ona muvaqqat hukumati parchalanib ketdi. Ingliz tarixchisi Glenda Frezer ma'lu-

¹ Shermuhammadbek 1893-yilda Farg'ona viloyatining Toshloq tumanidagi G'aribbuva qishlog'ida Beklar oilasida tug'ilgan. Jadidchilik harakatining g'oyaviy ta'sirida bo'lgan. Zaki Validiyning yozishicha, u 1916-yilda mardikorlikka olingan va Polsha frontida xizmat qilgan. Shermuhammadbek har tomonlama yetuk tashkilotchi, harbiy qo'mondon bo'lish bilan birga o'qimishli va siyosatchi arbob edi. Uning hayoti va faoliyati Boymirza Hayit, Ali Bodomchi, Q.Rajabov, R.Shamsutdinovlarning asar va maqolalarida qisqacha bo'lsa-da o'z ifodasini topgan. Ammo bu istiqlol kurashchisining hayoti, serqirra faoliyati maxsus, batafsil tadqiq etilganicha yo'q.

motlariga qaraganda, bu davrda Fargʻonada bolsheviklar 76 000 muntazam armiyaga ega edilar. Ana shu dahshatli kuch bilan sovet hukumati Fargʻona vodiysida koʻtarilgan istiqloqlilik harakatini zoʻrlilik bilan bostirmoqchi boʻldi va xalq qahr-gʻazabiga sababchi boʻlgan bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Masalan, M.V.Frunzening buyrugʻiga asosan qizil askarlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlash maqsadida aholidan don mahsulotlari yigʻishga kirishildi. Aholi bu davrda ochlikdan sillasi qurib qirilib ketayotgan edi. Musulmon maktablar yopib qoʻyildi, islom ruhoniylari faoliyati taʼqib ostiga olindi. 19 yoshdan 35 yoshgacha aholini majburiy harbiy xizmatga olish toʻgʻrisida qaror qabul qilindi. Bu tadbirlar mehnatkashlar ommasining sabr kosasini yanada toʻldirdi, ular ommaviy suratda Shermuhammadbek lashkariga borib qoʻshila boshladilar. Hatto, 1920-yilning oktabrida Qozon polkidagi askarlardan 640 kishi qurol-yarogʻlari bilan Shermuhammadbek va Xolxoʻja qoʻrboshi tomoniga oʻtib ketadi.

1920-yil 2-may kuni Gʻaribbuvada katta qurultoy chaqirilgan. Unda yangi muvaqqat hukumat tuzish masalasi koʻrilgan. 3-may kuni Turkiston muvaqqat hukumat tuzilganligi rasman eʼlon qilindi, boshqaruv, harbiy va boshqa zaruriy idoralar tashkil etiladi. Yangi hukumat tuzilganligi haqidagi xabar Fargʻona vodiysining har tomoniga choparlar vositasida bildiriladi¹.

M.Xoʻjayev mazkur hukumat tarkibi haqida manfaatlarda tafovut borligini qayd etib, bu har ikki – Ali Bodomchi bilan Boymirza Hayitning hukumat tarkiblari qanday berilgan holatni keltirgan. Ali Bodomchiga koʻra «Markazi Gʻaribbuva boʻlmish milliy hukumat quyidagi zotlardan tashkil topgan:

1. Shermuhammadbek – Bosh qoʻmondon, hukumat raisi, amiri lashkari islom.

2. Nurmuhammadbek – Harbiy qismlar mufattishi, hukumat raisining vakili.

3. Mullajon Qori – Ichki ishlar vakili, militsiya mudiri.

4. Akbar Eshon – Shayxulislom.

5. Abdusalom Qori – Bosh kotib, mirzaboshi.

6. Nazirjon – Moliya vakili.

7. Mulla Hoji – Voqeanavis.

8. Toshmuhammadbek – Milliy hukumatning Afgʻonistondagi vakili».

Shuningdek, oʻn ikki kishidan iborat boʻlgan maslahatchilar

¹ Mansurxoʻja Xoʻjayev. Shermuhammadbek qoʻrboshi. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati. T. 2008. 176-bet.

hay'ati ham saylandi. Bundan tashqari ozod qilingan va qilinajak mintaq, qishloq va kentlarga qozi, amir va ellikboshilar tayinlandi¹.

Voqealar guvohi ma'lumotlariga qaraganda, Shermuhammadbek hukumat boshlig'i va islom qo'shini qo'mondoni etib 1920-yil 3-mayda saylangan, 65 hukumat a'zolariga ega bo'lgan. Shuningdek, 14 a'zodan iborat harbiy kengash tayin etildi. Bu kengash ozodlik uchun kurash tafsilotlarini muhokama qilish, qaror qabul qilish uchun muntazam ravishda yig'ilib turardi. Shermuhammad va Nurmuhammadning esdaliklaridan ma'lum bo'lishicha ozodlik kurashi rahnamolari turli tashkilotlarga asos solishadi:

– Mustaqillik sudi: u Mulla Umar Qozi, Jalol Qozi, Abdulaziz Qori va Abdusalomdan iborat edi.

– Harbiy rahbariyat: Shermuhammadbek qo'mondon, Ismoil Haqqi (Usmoniylar armiyasi sobiq zobiti), harbiy rejalashtirish va harakatlarni amalga oshirish uchun mas'ul, Aliyor qo'rboshi, Askar qo'rboshi va Nurmuhammadbek.

Boshqaruv kengashi: Abdulboqi boyvachcha – rais, Mufti Muso qozi, Abdulqayum, Mulla G'oyib Nazar, Mulla Yo'ldosh Oxund².

Shermuhammadbek kuchlar teng bo'lmasa-da bosqinchilarga qarshi ayovsiz jang qildi. Sovet hukumati Madaminbekni bartaraf qilgach, asosiy diqqat-e'tiborini Xolxo'ja va Shermuhammadbek kuchlarini tor-mor keltirishga qaratdi. Ayniqsa bu ish 1920-yil may oyining o'rtalarida Farg'ona vodiysiga M.Frunzening kelishi munosabati bilan yanada dahshatli tus oldi. Kurashning siyosiy va murosasozlik yo'ldan voz kechildi. «Bosmachilarga qarshi hal qiluvchi so'nggi kurash» shiori bu davrning asosiy yo'nalishi edi. Kurashning asosiy va bosh usuli zo'rlik va kuch ishlatishga qaratildi. Farg'ona vodiysi yana harbiy holatda deb e'lon qilindi. Vodiydagi butun fuqarolik boshqaruv ishlari avgust oyida tuzilgan Harbiy Kengash ixtiyoriga topshirildi. Aslini olganda Farg'ona vodiysida zo'rlikka tayanuvchi harbiy diktatura o'rnatildi. Oqibatda Farg'ona viloyat inqilobiy qo'mitasi, viloyat partiya qo'mitasining butun vakolati Inqilobiy Harbiy Kengash qo'lida mujassamlashib qoldi. Bunga qarshi noroziliklar yuzaga keldi. Hatto o'sha yevropalik rahbar xodimlar orasida ham bunday harbiy diktaturaga qarshi chiqqanlar ham bo'ldi. Masalan, 1920-yil 19-dekabrida viloyat partiya qo'mitasi, viloyat inqilobiy qo'mitasi va Inqilobiy Harbiy Ken-

¹ Mansurxo'ja Xo'jayev. O'sha asar. 176–177-betlar.

² O'sha joyda.

gashning qo'shma kengashi bo'lib, unda viloyat inqilobiy qo'mitasi bilan Inqilobiy Harbiy Kengash o'rtasida vujudga kelgan ixtilof masalasi ko'rib chiqiladi. Kengashda milliy arboblardan Bo'taboy Dadaboyev, Muhammadjon Isayev, Inomjon Xidiraliyev, Qoziyevlar nutq so'zlab, Farg'onada qaror topgan harbiy diktaturaga qarshi fikrlar aytishdi. Viloyatdagi barcha organlar o'z funksiyalarini bajarishlari kerakligiga asosiy urg'u berildi. Ammo Inqilobiy Harbiy Kengash a'zosi Skalov bunday fikrlarga qarshi turib harbiy diktaturani izchil davom ettirishni yoqlab chiqadi. Shunda mahalliy rahbar xodimlar Skalovni umuman Farg'ona vodiysidan markazga chaqirib olinishi lozimligini, viloyat partiya qo'mita va viloyat inqilobiy qo'mitasi tarkiblarini qayta ko'rib chiqish masalasini qo'yadilar. Biroq yevropalik rahbarlarning ko'pchilik ovozi bilan harbiy diktaturani yoqlovchi rezolyutsiya qabul qilinadi¹. Turkfront inqilobiy harbiy kengash a'zosi P.Baranov Farg'ona vodiysining diktatorligi lavozimiga qo'yildi. M.Frunze qo'mondonligidagi Turkiston fronti Inqilobiy Harbiy Kengash istiqloлчаilik harakatini qonundan tashqari deb e'lon qildi, uning rahbarlari bilan olib boriladigan har qanday muzokaralarni taqiqladi, ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashayotgan barcha kuchlarni qirib tashlash lozimligi to'g'risida dasturiy ko'rgazma berdi. Bu dastur «Qizil Armiyaning bosmachilarni tugatishdagi roli» deb atalgan dasturiy to'plamga mos va xos edi. Unda biz quyidagi dahshatli jummalarni o'qiymiz: «Biz bosmachilardan faqat yerli aholini qirib tashlash orqaligina qutulamiz»². Ushbu dasturni amalga oshirish uchun istiqloлчаilik harakati qatnashchilarining qarindosh-urug'larini garovga olish taktikasi qo'llanildi. Mazkur usulda qo'lga olingan istiqloлчаilik harakati qatnashchilarining qarindosh urug'lari hech qanday sudsiz va so'roqsiz qirib tashlanadi. Xalq ikki jumboq o'rtasida qoldi: Yo istiqloлчаilarning qarindosh-urug'i sifatida qo'lga tushib bekordan bekorga o'lib ketishi kerak, yoki tahqirlangan, haqoratlangan, mustamlaka asoratiga solinib oyoqosti qilingan yurti, toptalgan insoniy or-nomusi uchun milliy vijdoni amriga quloq solib ozodlik uchun, mustaqillik uchun muqaddas jangga o'tlanish kerak edi. Tub yerli aholining aksariyat ko'pchiligi ikkinchi yo'lni tanladi va shu yo'ldan boshqa yo'l yo'q edi. Uni xalq ommasi qizil askarlarning begunoh tinch aholini vahshiylarcha yoppasiga qirg'in qilganliklari misolida ochiq-oydin ko'rib bunga ishonch hosil qildi. Biz quyidagi misolda buni yaqqol ko'ramiz. 1921-yil 9-martda Farg'ona viloyati

¹ Sovet armiyasi Markaziy Davlat arxivi, 278-fond, 1-ro'yxat, 7-ish, 41-varaq.

² «Muloqot», 1994-yil, 5–6-sonlar. 36-bet.

inqilobiy qo‘mitasining majlisida Farg‘ona vodiysida bosmachilik harakati to‘g‘risida qizil askarlarning Farg‘ona qo‘shinlari qo‘mondoni Konovalov va Turlolarning ma‘ruzalari tinglandi.

1922-yil 18-iyulda Turkiston Markaziy Ijroiya qo‘mitasining IV plenumi beshinchi majlisida Turkiston MIK a‘zosi Qayg‘isiz Otaboevning ma‘ruzasida bunday yovuzliklar ochib tashlandi. Konovalov «bosmachilar» to‘dasining Bozorqo‘rg‘on qishlog‘ida ekanligi to‘g‘risida ma‘lumot oladi va o‘zining uchinchi otliq otryadi bilan bu qishloq tomon yo‘l oladi. U otryad harakati yo‘nalishini «bosmachilar»ga xabar qilishlari mumkin degan shubha bilan yo‘l-yo‘lakay ko‘zga ko‘ringan mahalliy aholini bitta qo‘ymay qirib tashlaydi. Qishloq yaqinida Konovalov «bosmachilar»ning kichik bir guruhi bilan duch keladi va bir kecha-kunduz jang bo‘ladi. «Bosmachilar» qutulib qolishadi. Konovalov Bozorqo‘rg‘ondan ketar ekan, qo‘shni Nikolskoye qishlog‘idagi raislarga Bozorqo‘rg‘onni «bosmachilar»dan «tozalashni» topshiradi. Nikolskoye qishlog‘idagi ruslar Bozorqo‘rg‘onni 23 kun davomida «bosmachilar»dan «tozalashdi». Avvaliga qishloqni talon-taroj qilishdi, so‘ng hech nimani surishtirib-netib o‘tirmay hammani otib tashlay berdilar. Erkaklarni «bosmachilar»ga xayrixoh va qo‘llab-quvvatladi deb, bolalarni esa kelajakda «bosmachilar» bo‘lib yetishadi deb otib tashladi. Nikolskoye qishlog‘ida ruslar uch marta bozorqo‘rg‘onliklarga o‘z qishloqlaringga qaytishinglar mumkin, «bosmachilar» ketib bo‘lishdi, deb ayyorlik qildilar va Bozorqo‘rg‘onga qaytgan aholini uch marta o‘qqa tutdilar. Eng so‘nggisi ayniqsa dahshatli bo‘ldi. Aholiga qaytib o‘lganlarni ko‘mish uchun ruxsat berildi. Xalq murdalarni yig‘ishtirib, diniy urf-odatlarini bajo keltirayotganda yana hujum qilib bitta ham qo‘ymay qirib tashlashdi.

Boshqa bir misol. «Bosmachilar» mudofaa janglarini olib borish uchun Suzoq qishlog‘iga chekindilar. Qishloq Qizil armiya kuchlari tomonidan o‘rab olindi va pulemyotlardan ayovsiz o‘qqa tutildi. Tinch aholi qishloqdan qochib Ko‘gart daryosi bo‘yiga yashiringanda pulemyotlardan o‘q uzib, batamom yer tishlatildi. Bir oylar chamasi ko‘milmagan murdalarni itlar g‘ajib yotdi.

Mana shunday og‘ir bir sharoitda xalq qasoskorlaridan Shermuhammadbek, Xolxo‘ja qo‘rboshi, Parpibek, Omon polvon, Mulla Sobir, Muhitdin, Islomqul, Rahmonqul, Eshmat boyvachcha, Isroil, Soli Maxsum, Ahmad polvon va boshqalar ozodlik bayrog‘ini baland ko‘tardilar. Ular xalq ommasiga murojaatlar qilib haq va adolat yo‘lida kurashga chorladilar. Shu ma’noda Parpi qo‘rboshining

murojaati e'tiborlidir. U nafaqat Andijon uyezdida, hatto butun Farg'ona vodiysi bo'ylab harakatda bo'lgan vatanparvar kuchlarning eng qudratlilaridan edi. Uning ixtiyorida 3600 dan ortiq jangchilar bor edi. Sovetlardan yuz o'g'irgan Xirabeklik qo'rboshi Oxunjon o'z yigitlari bilan Parpibekka qo'shilgach, uning kuch-qudrati yanada oshdi. Parpibek ommaga qarata murojaat qilgan: «Umummusulmonlarga e'lon qilib yozamanki, biz 4 yildan beri nohaqchi bolsheviklar bilan mahoraba qilib, qon to'kib, necha musulmonlar xonavayron bo'lib, shu joyga keldik. Ey musulmonlar, ko'zlaringni ochib qaranglar. Qo'qonqishloq, Chuva-ma va boshqa qishloqlarda nohaqchi bolsheviklar yosh go'dak bolalarni betartib chopib, ko'p javrlar qildi va yana turib shuni badalida bizlarni tepamizga qattiq hujumlar qilib, ko'p ishlarni ko'ngillariga muddao qilib yurdi. Haq kim, nohaq kim, halolni haromga hukm qildirganlar kim ekani ma'lum bo'ldi. Hozirgi vaqtda shahar atroflarini besaranjom qilib turibdir. Ochiqdan ochiq ma'lum bo'lib, bizlarni yigitlarimizni tutmoqqa tadbirlar joriy qilibdur. Umum musulmonlar, nechalarga farmoyish qilamanki, bundan buyon mundoq nohaq ishlar bo'lmasun. Bir-ikki nafar bizlarni yigitlarimizni tutgan bilan hech nima voqea bo'lmasa kerak. O'shal josus chiqqan mahalladan bir dona yigitimizga necha nafarini jazo bermoqqa qodirmiz. Ushbu bizlarni yigitlarimizni tutmoqqa tadbir joriy qilgan josuslarni Qorabura guzarida jazolarini ko'zlariga ko'rsatduk. Agarchi, har kim josuslik qilsa, shundoq jazoga giriftor qilamiz. Ikkinchi chakkana o'g'rilar voqeasi shulki, har kim o'g'rilik qilib qo'limizga tushsa, xoh o'zimizga qarashlik yigitlardan, xoh shahardagi o'g'rilaridan bo'lsa, bizni qo'rboshilarimizga farmoyish qildim: haqiqat orqali o'lim jazosiga bo'radirlar. Yashasin haq yo'lga yurguvchilar! Bitsin nohaqchilar. Ushbu jumadin shanbaga o'tadirgon kechasi chakkana o'g'rilarin bir nechtasini otib yuborduk.

Amir lashkar Parpibek G'oziy Maxdum.

Muhr: Nasrulloh. Olloh qo'llasin: Parpi qo'rboshi»¹.

Qizil askarlar Andijondan Qo'qonqishloqqa qarab yo'lga chiqqani haqida xabar topgan Parpibek jangchilarining bir qismini Qo'qonqishloqda qoldirib, asosiy kuchlarni atrofga tarqatadi. Qizillar katta kuch bilan Qo'qonqishloqqa ot soldilar, oz sonli istiqloлчаilar bilan jang boshlanadi. Otishmalardan so'ng istiqloлчаilar Qo'qonqishloqni atayin bo'shatib atrofdagi kuchlar bilan qo'shiladi-

¹ Andijon viloyati davlat arxivi, 90-fond, 1-ro'yxat, 86-ish, 18-20-varaqlar.

lar. «Gʻolib» qizillar Qoʻqonqishloqni va istiqloлчаlar qarorgohini ishgaʻol etadilar. Lekin qizillar joylashib ulgurmasidanoq Qoʻqonqishloqni uch tomonidan istiqloлчаlarning hujumiga duch keladilar. Parpibekning yigitlari hujumga oʻtadi va Andijon yoʻlini ochib qoʻyadi. Shiddatli jangda qizillar chekinishga majbur boʻladilar.

Qizillar ogʻir toʻp, toʻpxona, aravalari bilan katta yoʻldan kelguncha istiqloлчаlar pistirma yoʻllar, tor koʻchalar orqali qizillar yoʻlini Xayrobodda toʻsib chiqadilar. Oʻq yomgʻiriga uchragan qizillar tutdek toʻkiladilar. Qirilishdan omon qolgan 200 ga yaqin nafari oʻsha atrofdagi bir saroyga kirib joylashadilar. Uch kechakunduz otishma boʻladi. Qizillarning tinka-madori quriydi. Oziq-ovqat tamom boʻladi. Ularning taslim boʻlishdan oʻzga chorasi qolmadi.

Parpibek qoʻrboshi qurolli kurashni shu qadar kuchaytirdiki, qizillar unga qarshi jang olib borishga jurʻat etolmay, sulh tuzish taktikasini qoʻllashga majbur boʻldilar. Ammo sulh haqidagi bor takliflar qoʻrboshi tomonidan rad qilindi.

Shermuhammadbek boshchiligidagi istiqloлча kuchlar 1920-yil oxirlariga kelib kattagina muvaffaqiyatlarni qoʻlga kiritadilar. Ular Margʻilon, Namangan, Andijon va boshqa shaharlarni qizil askarlardan qaytarib oladilar. Glende Frezer bergan maʼlumotlarga qaraganda, saroydan quvilgan Amir Olimxon Shermuhammadbekka yordam soʻrab murojaat ham qilgan. Shermuhammadbek katta kuch bilan Amir Olimxonga ham yordam bergan. U oʻz ukasi Roʻzimuhammad boshchiligida 500 askarini Buxoroga joʻnatgan. Oʻzi esa shaxsan Amir Olimxon bilan uchrashish uchun Dushanbega borgan. 1920-yilning oxirlari 1921-yilning boshlarida sovet hukumati Shermuhammadbekka qarshi juda katta kuchlarni tashlaydi. Bu kuchlarga 8-otliq brigada qoʻshinlari komandiri Y.Melkumov boshchilik qildi. Qattiq va shiddatli janglar boshlanib ketdi. Oqibatda Parpibek qoʻrboshi boshchiligidagi vatanparvarlar Qoʻqonqishloq, Omonchoʻra, Bozorqoʻrgʻon hududlarini tashlab chiqishga majbur boʻldilar. Jang maydoni Jalolobod va Suzoq hududlariga koʻchirildi. Bu yerda Parpibek qoʻrboshi qoʻshinlari Turkiston 2-oʻqchi diviziyasi bilan boʻlgan janglarda katta talafot koʻrdi, koʻplari asir olindi. Parpibek qoʻrboshining oʻzi bu jangda ogʻir yarador boʻldi va 1921-yil 9-aprelda vafot etadi. Shu 1921-yilda Xolxoʻja qoʻrboshi Oloy togʻ tizmalari atrofida qor koʻchishi oqibatida koʻchki ostida qolib halok boʻldi. Albatta bu kabi yoʻqotishlar vatanparvar qoʻrboshilarning baʼzi bir vakillariga oʻz salbiy

ta'sirini ko'rsatdi. 31-yanvarda Akbarali va Mahkam hoji qo'r-boshilar o'zlarining 2600 askarlari bilan sovetlar tomoniga o'tdilar. Shu yili Boytuman qo'rboshi ham o'z ixtiyori bilan sovetlarga taslim bo'ldi. Ammo qizil askarlarning Farg'ona guruhi qo'mondoni Zinovevning buyrug'iga asosan, Boytuman qo'rboshi va uning 40 kishidan iborat yigitlari qirib tashlanadi.

Sovet hukumati 1921-yilda bir qator dekretlar e'lon qilib, istiqbolchi kuchlarga ma'naviy jihatdan ta'sir qilishni ham kuchaytirdi. 23-dekabrda Dekret bilan shariat qonunlari tiklandi, qozilik erkinligi berildi. Diniy maktablarni ochishga ruxsat etildi. Hatto xususiy savdo ham yo'lga qo'yildi. Shuningdek, qo'rboshilarni muzokaraga chorlash, ularni qarmoqqa ilintirish harakati ham davom ettirildi. Bu ish 1922-yil o'rtalarigacha cho'zildi. Shu yili Farg'ona vodiysida nomdor qo'rboshilardan bo'lgan Islomqul o'zining 60 yigiti bilan qizil askarlarga qo'shildi. Boshqa bir tomondan esa istiqlochlarga qarshi hujum kun sayin avjga mindirildi.

G.Frezer o'z asarida 1922-yil iyunda istiqlochlilarga qarshi kurashish uchun Rossiyadan uchta polk jo'natilgani, general Budyonniy avgust oyida Rossiyadan Andijonga kelib, o'z qo'shinalarini 3 qismga bo'lib, Qo'qon, Marg'ilon va Andijonga joylashtirgani, Andijon va O'zgan o'rtasidagi istiqlochlilar joylashgan Guruchmozorda Budyoniy 50 kishini qamoqqa olganini aytib o'tadi.

Istiqlolchi kuchlarga ketma-ket berilgan zarbalar Shermuhamadbekning mavqeini ancha zaiflashtirdi. Shu boisdan u 1921-yil sentabrda Zinovev bilan sulh muzokaralarini boshlashga rozilik berdi. Shermuhamadbekka barcha qurollarni topshirib, so'zsiz taslim bo'lish sharti qo'yildi. Lekin u bu shartni qabul qilmadi. Shundan so'ng u o'z o'rniga bosh qo'mondon qilib qirg'iz qo'rboshisi Muhiddinbekni qoldirib, o'zi Sharqiy Buxoroga yo'l oladi. Uning bundan ko'zlagan maqsadi Sharqiy Buxoro hududida harakat qilayotgan ozodlik harakati va istiqlolchi kuchlari bilan bog'lanish, ular bilan umumiy dastur birligi asosida kelishishga erishish va Afg'oniston bilan bog'lanib, u yerdan yordam olish imkoniyatini izlash edi.

Shermuhamadbek ketgach, Muhiddinbek musulmon lashkarlari safida bir qator o'zgarishlar qildi, o'ziga yoqmagan qo'mondonlarni o'zgartirdi, ularning o'rniga o'z odamlarini qo'ydi. Natijada katta mehnatlar evaziga tuzib shakllantirilgan qo'shinda tashkiliy tarqoqlik va boshboshdoqlik boshlandi. Oqibatda Muhiddinbekning o'zi ham yuqorida ta'kidlangani singari o'z yog'iga o'zi qovurildi.

1922-yil 22-oktabrda qizil qo'shinlar Muhiddinbek qo'rboshini Oloy tog'ida bo'lgan jangda qo'lga oldilar va otib tashladilar.

Shermuhammadbek Buxorodan 1922-yil mart oyida qaytib keldi. U istiqloolchi kuchlarni ilgarigidek yagona bir markazga birlashtira olmadi. Aprel oyida «Turkiston muvaqqat hukumati»ning rahbari sifatida Samarqandda bo'lib o'tgan Turkiston musulmonlari kongressida qatnashdi. Unda turli muzofotlardan kelgan qo'rboshilar ishtirok etdilar. Kongress qatnashchilari Rossiya hukumati oldiga bir qator shartlar bilan ultimatum qo'ydi. Unda sovet hukumati 2 oy ichida Turkistondan chiqib ketishi kerakligi ta'kidlanadi. Ana shu muddat davomida Turkiston ruslardan tozalanmasa, Turkiston hukumati Moskva bilan diplomatik aloqalarni uzadi, Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi jang adolat qaror topguncha davom etave-radi, deyiladi ultimatumda. Mazkur ultimatum Hamid Xo'ja boshliq 5 kishilik vakil orqali Y.Rudzutakka yuborildi. Ammo ularning bi-rortasi ham qaytib kelmadi¹.

Qizil askarlar sovet hukumatining 1922-yil mart oyidagi istiq-loolchi kuchlar bilan muzokaralar olib bormaslik va ularni majburan zo'rlik asosida taslim qilish to'risidagi buyrug'iga asosan, iyun-dan boshlab yanada dahshatli hujumni kuchaytirdilar. Shermuham-madbek 1923-yilning boshlarida ukasi Nurmahammadbek bilan bir guruh jangchilarni olib Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. U bir necha bor o'z vatanini mustamlakachilardan ozod qilish uchun harakatlar qildi. Jumladan, 1924-yilda 20 ming kishilik askar bilan Qashqar orqali Farg'ona vodiysiga o'tmoqchi bo'ldi. Ikkinchi urinish 1929-yilda bo'lgan edi. O'shanda Afg'onistondan Vaxsh daryosi orqali Sharqiy Buxoroga o'tishga intildi. Ammo bu urinish-larning barchasi besamar ketdi. Shundan so'ng u taqdirga tan ber-gan bo'lsa-da, doimo qalbida vatanni ozod ko'rish tuyg'usi bilan umrining oxirigacha yashab kurashdi. Keyinchalik, Afg'onistonda turkistonlik muhojirlarning «Vatanni ozod qilish» tashkilotiga rah-barlik qildi. U 1945-yilga qadar Afg'onistonda, so'ngra Hindis-tonda, 1951–1959-yillarda Pokistonda, undan so'ng to umrining oxirigacha – 1970-yil 10-martga qadar Turkiyaning Adana shahrida yashadi.

Sovet hukumati Shermuhammadbek Afg'onistonga o'tib ket-gach, uni yomonotliq qilish niyati bilan o'zining hayot sinovidan o'tgan iflos ish uslubini qo'llab, GPU, ChK singari tashkilotlari orqali uning shaxsini qoralashga harakat qildi. Ana shunday kim-salardan biri arman millatiga mansub chekist Og'abekov Turkiya-

¹ Glenda Frezer. Bosmachilar. – London, 1987. (ingliz tilida)

da chiqadigan «Yosh Turkiston» jurnalining 1930-yil 2-sonida Shermuhammadbekning milliy ozodlik va istiqlol uchun jasoratlarga to'la kurash yo'lini qoralab maqola yozadi. Unda istiqlol fidoyisini sovetlarning GPU organlariga sotilgan bir shaxs sifatida talqin etadi. Shermuhammadbek Og'abekovning tuhmat va bo'htonlar bilan qorishtirilgan maqolasiga milliy ehtiros va vatanparvarlik his tuyg'usi bilan to'lib-toshgan javob qaytaradi.

Xullas, 1920–1923-yillarda Farg'onada olib borilgan milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash Turkiston xalqlarining ozodlik harakati tarixining eng yorqin sahifalaridir. Bu muqaddas kurashda erk deb, ozodlik deb va milliy mustaqillik deb minglab Vatan fidoyilari o'z jonlarini qurbon qildilar va ayni paytda ming-minglab mustamlakachi va bosqinchilarni ham yer tishlatdilar. Ingliz tarixchisi Glende Frezer ma'lumotlariga qaraganda, 1918-yilda Turkistonda sovet hukumatining 106 ming askari bo'lgan. Bu raqam Avstriya va Germaniya mahbuslari bilan birga qo'shib hisoblaganda 196 ming kishini tashkil etar edi. 75 ming rus ishchi-dehqonlari ham qurollangan edilar. 1921–1922-yillarda Orenburgdan yana 3-armiya ham Turkistonga jo'natildi. Bu jangchilar 60 ming qurollangan va 225 ming qurollanmagan istiqlolchilarga qarshi jang qildilar. Ana shu janglar davomida qizil askarlar 1920-yilda 68 ming, 1920–1923-yillarda esa 327 ming jangchini yo'qotdilar¹.

Qizil askarlarning istiqlolchi kuchlarga qarshi shafqatsiz kurashni kuchaytirishi oqibatida 1923-yilning o'zida 348 ta qo'rboshi va 4000 dan ortiq sara jangchilar o'ldirilgan va safdan chiqarilgan. Sovetlarga qarshi mardonavor jang qilgan qo'rboshilardan yana biri Rahmonqul qo'rboshi edi. U Xo'jand viloyatiga qarashli Asht tumanining Ashoba qishlog'ida tug'ilgan. U razil dushmanga qarshi 6 yil jang qildi, o'nlab qo'rboshilar va minglab vatanparvarlar Rahmonqulning ishonchli jangchilari bo'lganlar. Rahmonqul qo'rboshi o'zining tog'dagi qishlog'i Ashobada kuchli istehkom qurib, Qurama xalqi orasida va Namangan viloyatida katta mavqega ega bo'lgan. Qizil askarlarni ko'plab qirgan, ularni dahshatga solgan. Shu bois hozir ham Asht tumani va uning tog'li aholisi orasida «Rahmonqul otar boshga, ruslar otar toshga» degan naql bor.

Qizil armiya razvedka boshqarmasi tayyorlagan «1922-yil 1-martga qadar Farg'onada bosmachilikning paydo bo'lishi va rivojlanishining qisqacha ocherki»da Rahmonqul qo'rboshi haqida ma'lumotlar bor: «Rahmonqul tojik bo'lib, mutlaqo savodsiz odam... Juda ayyor va makkor kishi, ruslarni ko'rarga ko'zi yo'q».

¹ Glende Frezer. Ko'rsatilgan adabiyot.

Bosqinchilar tomonidan tayyorlangan bu hujjatda Rahmonqulga nafrat kuchli bo'lganligi tushunarli va tabiiy bir holdir. Ammo uning rus xalqiga qarshi qo'yilishi va tojik deb ko'rsatilishi mutlaqo noto'g'ri. Chunki, Rahmonqul ham boshqa qo'rboshilar singari rus xalqini emas, balki Rossiya bosqinchilarini ko'rarga ko'zi yo'q edi. Shuningdek u tojik emas, balki o'zbek bo'lgan. Qizil armiya Rahmonqulni qo'lga tushira olmagach, uning qarorgohi atrofidagi tog' qishloqlari aholisiga bir necha bor hujum qilib, qirg'inbarotlar uyushtirdi, samolyotlardan tinch aholi ustiga hisobsiz bombalar yog'dirdi.

Ana shundan so'ng Rahmonqul qo'rboshi yana o'ziga xos jasoratni namoyish etdi, uni tutib bermagan xalqi «gunohi»ni o'z bo'yniga olib, 1923-yil oktabr oyida 40 ta yigiti va 4 ta yordamchisi bilan ixtiyoriy suratda taslim bo'ldi. Sovet hukumati bir yildan so'ng, 1924-yilning kuzida Rahmonqulni Qo'qon shahrida sud qilib, 10 ta eng yaqin maslakdoshi bilan birga otib tashladi.

Farg'ona vodiysida 1923-yilda Qizil armiya tomonidan amalga oshirilgan barcha qirg'in va vahshiyliklarning tepasida SSSR Harbiy kuchlarining Bosh qo'mondoni S.Kameneyning o'zi turgan. U Moskva Harbiy inqilobiy kengashining a'zosi Zafesov va Turkiston Fronti qo'mondoni Pugachev bilan birgalikda istiqloqlolchilik harakatini tugatish rejasini ishlab chiqadi va uni amalga oshiradi. Bu reja «Bosmachilikka qarshi kurashish tizimi» deb nomlangan. 123 moddadan iborat bo'lgan bu hujjatda quyidagilar rejalashtirilgan edi: 1) Qizil armiya bo'linmalarini aholi yashaydigan barcha joylarga safarbar qilish; 2) Havo hujumini tashkil etish; 3) Har bir okruglarda harbiy kengash tashkil etish; 4) Butun Qizil armiya bo'linmalarining hujumi uchun yagona kunni belgilash; 5) Istiqloqlolchilarni bostirish uchun zaharlovchi gazdan foydalanish.

1923-yil iyunda ushbu reja asosida Farg'ona vodiysidagi milliy ozodlik va istiqloqlolchilik harakatining uch muhim markazi Andijon, Namangan va Marg'ilon shaharlariga bir vaqtning o'zida Qizil armiya kuchlarining hujumi boshlandi. 67 kunlik uzluksiz va ayovsiz jang-u jadaldan va qirg'indan so'ng istiqloqlolchi kuchlarga katta zarba berildi. Shaharlar vayronaga aylandi, qishloqlar o'rnida kultepalar qoldi. Ammo har qancha dahshatli qirg'in, o't qo'yish va yondirishlar istiqloqlol fidoyilarining qaddini buka olmadi, ular eng so'nggi imkoniyatga qadar makkor va yovuz qizil askarlarga qarshi kurashni davom ettirdilar.

Farg'ona vodiysida 1924–1934-yilning o'rtalariga qadar haq va adolat tantanasi uchun o'z jonlarini tikkan vatanparvar jangchi

qo'rboshilar Yormat Maxsum, Hoji Pansot Marg'ilon, Qo'qon va So'xda, Umar Ali Quvada, Turdibek Isfarada, Jonibek qozi Oloy tog'larida, Nosirxon To'ra Saidkamolxon o'g'li Namanganda, Qorovul qo'rboshi Oltiariqda istiqlolchilik kurashining ilhomchilari va tashkilotchilari bo'ldilar.

Nazorat savollari

1. Milliy-ozodlik uchun kurash davri, uning bosqichlari, bu urushning boshlanishi va sabablari nimalardan iborat?
2. «Bosmachilik», «bosmachi» degan iboralar qachon va kimlar tomonidan yuzaga keltirildi?
3. «Bosmachilik» aslida milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash bo'lganligini isbotlang.
4. Milliy ozodlik kurashining harakatlantiruvchi kuchlari tarkibini ko'rsating.
5. Kichik va Katta Ergash haqida nimalarni bilasiz?
6. Madaminbek, uning hayoti va taqdiri haqida nimalarni bilasiz?
7. Madaminbek shaxsida davlat va siyosat, harbiy sarkardaga xos qanday sifatlar mujassam edi?
8. Istiqlol uchun kurashganlarga umumiy afv e'lon qilish lozimligi qachon va qaysi sabablarga ko'ra qo'llanildi?
9. Mavaqqat Farg'ona hukumati haqida nimalarni bilasiz?
10. «Dehqonlar armiyasi» qachon, kimlar tomonidan tuzilgan va uning taqdiri nima bilan tugagan?
11. Farg'ona vodiysidagi istiqlolchi qo'rboshilardan kimlarni bilasiz?

III BOB. BUXORO AMIRLIGI VA XIVA XONLIGI HUDUDLARINING SOVETLAR TOMONIDAN BOSIB OLINISHI. SOVET ISTIBDODIGA QARSHI XALQ OZODLIK HARAKATLARI¹

1. Buxoro va Xiva sovetlar bosqini arafasida. Jadidchilik harakati, «Yosh xivaliklar» faoliyati

1917-yil oktabrda Rossiyada amalga oshirilgan harbiy to'ntarish oqibatida butun mamlakatda, shu jumladan, Rossiyaning mustamlakasi bo'lgan Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy voqealar, ayniqsa o'lkalarining istiqbol uchun kurashga otlanishlari Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududidagi xalqlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi, albatta. 1868-yilda Rossiya bilan Buxoro amirligi va 1873-yilda Rossiya bilan Xiva xonligi o'rtasida imzolangan bitimlarga asosan har ikkala mustaqil davlat Rossiyaning yarim mustamlakasi hisoblanardi, bu davlatlar chet el davlatlari bilan mustaqil tarzda biror-bir sohada aloqa qila olmas edilar.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida monarxistik tuzum hukmron edi. Ya'ni amir va xon bu erda cheklanmagan hukmronlik mavqeiga ega edi. Buxoro amiri Abdulahad (1885–1910) dan so'ng taxtga o'tirgan uning o'g'li Amir Olimxon davri (1910–1920) da amirlikning ijtimoiy-siyosiy tuzumida ibratli darajada biror bir yangilik amalga oshirilmadi. Amirlik poytaxti Buxoro tipik o'rta asr shahri edi. Amirdan keyingi shaxs – qushbegi bamisoli bosh vazir hisoblangan. Undan keyingi mansabdor shaxs, devonbegi

¹ Mazkur mavzu sobiq sovet tarixshunosligidan farqli o'laroq tamoman yangicha talqinlari mustaqillikdan keyingi yillarda yuzaga kelgan quyidagi asar va maqolalarda o'z aksini topgan: O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – T.: «Sharq», 2000; 113–132, 213–249-betlar; *Касимов Ф. Драма революции и правда истории.* – Buxara: 1996; F.Qosimov, *U.Rashidov.* Buxoroda qarshilik («boshmachilik») harakati tarixidan lavhalar (1920–1924 yillar). – T., 1994; *Qosimov F.* Buxoro respublikasi tarixshunosligi. – Buxoro: 1996; *Владимир Генис.* «С Бухарой надо кончат...» К истории бутафорских революции. Документальная хроника. – M.: МНПИ, 2001. *Qilichev F.* Zulmatdan sadolar. – T.: «Adolat», 1994; *В.Медведев.* Нечаянная революция. – «Дружба народов», 1992. №2; *Rajabov Q.* Buxoroga Qizil Armiya bosqini va unga qarshi kurash (1920–1924 yillar). – T.: «Ma'naviyat», 2002; *Shamsutdinov R., Karimov Sh.* Vatan tarixi (ikkinchi kitob). – Andijon: «Meros». 1998.; *Shamsutdinov Rustambek, Karimov Shodi.* O'zbekiston tarixidan materiallar. (Uchinchi kitob). Bitiruvchi kurs va tarix ixtisosligi talabalari uchun o'quv-metodik qo'llanma. «ANDIJON NASHRIYOT-MATBAA» ochiq aksiyadorlik jamiyati. 2004, 206–268-betlar.; *R.Shamsutdinov, Sh.Karimov.* Vatan tarixi. Uchinchi Kitob. Toshkent. «Sharq» 2010, 135–186-betlar.

bo'lgan. Axloqiy iyerarxiyani qozikalon boshqargan. Qo'shinga lashkarboshi bosh bo'lgan. Amirlik 25 beklikka bo'lingan. Beklar amir tomonidan tayinlangan va vazifasidan ozod qilingan. Buxoro amirligida Qarshi, Chorjo'y, Karki, Hisor, Ko'lob va boshqalar yirik bekliklar sanalgan.

Amirlikda aholi ro'yxati o'tkazilmagan. Sovetlar bosqiniga qadar bu yerda taxminan 3 millionga yaqin aholi yashagan. Aholi tarkibiga ko'ra, bu yerda o'zbek (50,7 foiz), tojiklar (31,1 foiz), turkmanlar (10,3 foiz), qozoqlar, qoraqalpoqlar, buxoro yahudiy-lari, arablar, eroniylar va boshqalar yashaganlar. Aholining asosiy qismi daryolar vohalarida istiqomat qilganlar. Amirlik hududidan temir yo'l tizimlari o'tkazilgan. Bu yo'l yoqalarida yangi shaharlar paydo bo'la bordi. Yangi Buxoro (Kogon stansiyasi), Chorjo'y, Termiz shular jumlasidandir. Bu shaharlarda ko'proq rus millatiga mansub xalqlar joylashgan.

Xiva xonligida ham Buxoro amirligidagi tartib-qoidalar amal qilgan. 1910-yilda Muhammad Rahimxon II (Feruz) vafotidan so'ng taxtga Asfandiyorxon (1910–1918) o'tiradi. Xiva xoni ham Buxoro amiri singari har qanday huquqlardan mahrum bo'lib, Rossiya vassalligi ostida edi. Xondan keyingi mansablar mextar, devonbegi va boshqalar qo'lida bo'lgan. Xiva xonligi Turkiston general-gubernatorligi nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan.

Xonlikning asosiy shaharlari Xiva, Toshhovuz, Pitnak, Ko'h-na Urganch, Hazorasp va boshqalar edi. 20 beklik va 2 noiblikdan iborat bo'lgan Xiva xonligida 600-900 ming aholi yashagan. Milliy tarkibiga ko'ra, ularning 60 foizini o'zbeklar, 28 foizini turkmanlar, qolganlarini qozoqlar, qoraqalpoqlar, eroniylar va boshqalar tashkil etgan.

Buxoro va Xiva hududlari sotsial-ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotdan juda orqada edi. Bu yerda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Buxoroning ruslar yashagan «Yangi Buxoro» (Kogon) qismida bir-yarim mayda sanoat korxonalari qurilgan bo'lsa-da, bu Buxoro hududida kapitalistik munosabatlar to'g'risida so'z yuritishga asos bo'la olmas edi. Har ikkala davlat hududida boylar ham, kambag'allar ham bor edi. Ammo bu yerda burjua va yo'qsillar sinf sifatida yo'q edi. Sovetlar davrida chop etilgan «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi»da Xiva hududida «atigi bir necha yuz ishchi bor edi»¹, deb qayd etilishi bu fikrni batamom isbotlaydi.

¹ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi. 475-bet.

Buxoro va Xiva aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, kosibchilik va boshqa ishlar bilan shug'ullangan. Bu davlatlarda xalq ommasining iqtisodiy turmush sharoiti haddan tashqari og'ir bo'lgan. Eng yaxshi yerlar, katta-katta podalar, sug'orish manbalari bo'lgan ariqlar va quduqlar boylar va ruhoniylar qo'lida edi. Mehnatkash xalq ularga behisob va haddan tashqari har xil og'ir soliqlar to'lagan. Shu boisdan aholining kichik bir guruhi to'q va farovon hayot kechirib, zeb-ziynatda yashagan bo'lsa, asosiy ko'pchilik qismi qashshoqlik va faqirlikda umr kechirgan. Shaharlardagi kosib va hunarmandlarning ahvollari ham nihoyatda nochor edi.

Mehnatkash omma, amir, xon va boylar zulmi siyosatiga qarshi bir necha bor bosh ko'tardi. Ammo bu harakatlar har doim shafqatsizlarcha bostirildi. Jumladan, 1912–1913-yillarda Xiva xonligidagi turkmanlarning chiqishlari, 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni ta'sirida Buxoro amirligining Murg'ob, Vobkent, Yakkatut, G'ijduvon, Bahovuddin, Ziyovuddin, Xatirchi va boshqa muzofotlarida yuz bergan qo'zg'olonlar bunga yorqin misol bo'la oladi.

Ayniqsa, Xiva xoni Asfandiyorxonning jabr-zulmidan xalq qattiq azob va musibat chekdi, ochlik va qashshoqlik misli ko'rilmagan darajada kuchaydi. Shu bois bo'lsa kerak, xalq o'rtasida:

«Asfandiyor xon bo'ldi, bag'rimiz qora qon bo'ldi, yeganimiz chigit non bo'ldi, o'lar bo'ldik bu xonlarning dastidan» deb zaharxandalik bilan aytiluvchi qo'shiqlar keng tarqaladi. 1916-yilda Xo'jayli xalqi Xiva xoniga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Bu qo'zg'olonning bosh sababi Asfandiyorning axloqiy buzuvchiligi va oddiy mehnatkash xalqlarning juvonlari va qizlariga nisbatan yuz tuban munosabati edi. Xon Xo'jaylilik qassob Do'stiniyoz Yusupov 15 yoshli Enajon ismli qizini va Jabbor temirchi polvonning 14 yoshlik qizini zo'rlab, o'z saroyiga olib keltiradi. 14-yanvarda bu bedodlikdan g'azabga to'lgan Xo'jaylining 500–600 lar chamasi aholisi shahar begi Avaz xo'ja rahbarligida xonga qarshi bosh ko'taradi va Xiva sari yurish qiladi. Olomonga Mang'it Bekligi qipchoqlari ham qo'shildilar. Xonga qarshi ko'tarilgan harakatni Gurlan, Shovot, Qipchoq, Toshhovuz, Qo'ng'iro't tumanlari aholisi ham qo'llab-quvvatladilar. Qo'zg'olonchilarning umumiy soni 3000 kishiga etdi. Ular 18-aprelda Xivaga yaqinlashib, xonlikni tahluka ostiga solib qo'ydilar¹. Sarosimaga tushgan xon qo'zg'olonchilar

¹ *Rahimov J.* U Lenin bilan uchrashgan edi. – T.: O'zbekiston, 1988, 22–24-betlar; Непесов Г. Из истории Хорезмской революции 1920–1924 гг. – Т.: Госиздат, 1962, стр. 60.

huzuriga rus armiyasi garnizoni boshlig'i polkovnik Kolosovskiy ni yuboradi va qo'zg'olonchilarni tinch muzokara boshlashga da'vat etadi. Asfandiyor huzurida bo'lgan muzokara chog'ida xalq vakillari xonni taxtdan voz kechishga chaqiradilar. Gurlan qo'zg'olonchilar sardori Husaynbek Matmurodov qozikalon Bobooxunga shunday savol bilan murojaat qiladi: «Aytingchi, Bobooxun eshon, xon hazratlarining har bir qishloq va ovulga kuyov bo'lishi kerakligini qaysi kitobdan topib bera olasiz?» Shunda din homiysi: «Muqaddas kitobimizda bunday gap yo'q», deb dadil javob bergan va xondan o'z xatosiga iqror bo'lishini so'ragan»¹.

Shunda xon qo'zg'olonchilarni hibsga olishga buyruq berdi. Qozikalon Bobooxun bu haqsizlikka norozilik bildirdi. Ammo xon uni inobatga olmadi. Qo'zg'olon battar avjiga chiqadi. Asfandiyor Rossiya hukumatiga murojaat qiladi. Rus qo'shinlari general-leytenant S.Galkin qo'mondonligidagi jazo otryadi askarlari yetib kelgach qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi. Qo'zg'olon qatnashchilariga 4 million 554 ming so'm miqdorida jarima solindi².

1914–1918-yillarda yuz bergan jahon urushi, 1917-yilda Rossiyada amalga oshirilgan fevral inqilobi, undan keyingi Oktabr harbiy to'ntarishi va nihoyat 1918–1934-yillarda Turkiston o'lkasidagi milliy-ozodlik va istiqlolchilik harakatlarining oqibatlari natijasi o'laroq Buxoro amirligi va Xiva xonligida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot keskin tus oldi. Har ikkala davlat hududida iqtisodiy tanglik kuchaydi, narx-navo mislsiz darajada ko'tarildi, qashshoqlik, ochlik avj oldi, paxta ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. Masalan, Buxoro amirligida paxta ekilgan maydonlari 1918-yilda 1913-yildagiga nisbatan 50 foizga, 1919-yilda esa 20 foizga tushib qoldi. Rossiyaga olib borib sotiladigan paxtaning miqdori 1917-yildan 1919-yilgacha bo'lgan davr mobaynida 20 baravar, Qorako'lining miqdori qariyb 10 baravar va junning miqdori 6 baravar kamaydi. Bir pud paxtaning narxi 1917–1919-yillar oralig'ida 11 so'mdan 1 so'm 80 tiyinga, bir pud junning narxi 6 so'mdan 2 so'mga, bir dona qorako'lining narxi 7 so'mdan 1 so'm 20 tiyinga tushib qoldi. Ayni paytda, oziq-ovqat mahsulotlari narxi haddan ziyod oshib ketdi. Jumladan, ilgari bir man (bir man – besh pud) guruch 7 so'm 50 tiyin turgan bo'lsa, 1920-yilda 400 ming so'mga, bir choragi (2 kilogramm) 15 tiyin turgan go'shtning narxi 80 ming so'mga, bir man bug'doyning narxi 3 so'mdan 90 ming so'mga ko'tarilib ketdi. Bu ham yetmagandek, mehnatkash ommadan oli-

¹ *Rahimov J.* U Lenin bilan uchrashgan edi. 25-bet.

² Ko'rsatilgan asar. 28-bet.

nadigan soliqlar miqdori yanada oshirildi, uning qoʻlidagi gʻallalar zoʻrlik bilan tortib olindi. Bu tadbirlarning hammasi sovetlarning amirlikka qarshi urush eʼlon qilish xavfi tufayli amalga oshirildi. Yana buning ustiga amir qoʻshinlariga mehnatkashlardan ommaviy safarbarlik eʼlon qilinishi dard ustiga chipqon boʻldi. Natijada sabr-kosasi toʻlib-toshgan xalq oʻz-oʻzidan ixtiyorsiz koʻcha jangiga otilib keta boshladi. Chunonchi, 1919-yil fevral oyida Shahrisabzda kutilmaganda oʻz-oʻzidan qoʻzgʻolon boshlanib ketdi. 2 minglar chamasi dehqonlar Bekning uyiga hujum uyushtirdilar. 15 kun davomida uning navkarlariga qarshi haqiqiy jang boʻldi. Bunday gʻalayonlar amirlikning Vobkent, Gʻijduvon, Qorakoʻl va boshqa muzofotlarida ham boʻlib oʻtdi. Xalq ommasi mahalliy maʼmurlarga boʻysunmay qoʻydi, soliqlarni toʻlashdan, farzandlarini askarlikka berishdan ochiqdan ochiq bosh tortdi. Bu qoʻzgʻolonlarni bostirish uchun amir Nizomiddinchoji qushbegi boshchiligida jazo otryadi yubordi. Qoʻzgʻolonchilarga nisbatan keskin choralar koʻrildi. Ammo xalq harakati borgan sayin kuchaygandan kuchaydi. Viloyatlardagi xalq qoʻzgʻolonlarini bostirishga ulgurmasdan, 1919-yil 2-mayda eski Buxoro kosiblari oyoqqa turdilar. Qoʻzgʻolonchilardan shafqatsiz va qattiq oʻch olindi. Faqat eski Buxoroning oʻzidagi 1919-yil 2-iyundan 13-iyunga qadar 5 ming kishi zindonga tashlandi. Qoʻzgʻolonning eng faol tashkilotchilaridan 63 kishi Registon maydonida qatl etildi. Albatta, bu tadbirlar xalq ommasining amir va xon zulmi siyosatidan norozilik harakatining yanada kuchayishiga sabab boʻldi. Uning alamli natijasi hasratini faqat Buxoro amirigina emas, balki shu paytga qadar yarim mustamlaka holatida boʻlsa-da oʻz mustaqilligini saqlab kelgan butun Buxoro va Xiva xalqlari tortdilar.

Buxoro va Xivada jadidchilik harakati. Buxoro amirligi va Xiva xonligida sodir boʻlayotgan xalq kurashining mafkuraviy asosini jadidchilik harakati tashkil etar edi. Buxoro va Xivada vujudga kelgan jadidchilik harakatida 1905–1907-yillarda Rossiya-da yuz bergan inqilobning va yosh turklarning 1908-yilda oʻz monarxlariga qarshi bosh koʻtarishlari katta taʼsir kuchiga ega boʻldi. Shu boisdan Buxoro va Xiva jadidlari «unchalik keskin boʻlmasa-da, jamiyatni isloh qilish tarafdorlari»¹ boʻlib maydonga chiqdilar.

Hududiy jihatdan yagona boʻlgan Oʻrta Osiyoda jadidchilik harakati bir vaqtda paydo boʻlgan boʻlsa-da, oʻz oldiga qoʻygan kurash maqsadlari jihatidan ikki xil yoʻnalish kasb etgan. Jumladan,

¹ *Rajabova R. va boshqalar. Oʻzbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: «Oʻqituvchi», 1994, 73-bet.*

Turkistonlik jadidchilar o'z oldilariga bosh maqsad qilib Turkiston o'lkasini Rossiya mustamlakachilaridan ozod qilish va milliy mustaqil davlat tuzishni qo'ygan bo'lsalar, buxoro va xivalik jadidlar hokimi mutlaq – o'z monarxlari bo'lgan amir va xon zulmiga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Bu o'rinda xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan «tabib – tabib emas, boshidan o'tgan tabib» naqlini ishlatish o'rinlidir. Yoki shoirning «Dardini tortgan tabib andin davosini so'rang», degan so'zlari hayotiy isbotini topgandek ko'rinadi. Chunki «har kim o'z dardini aytib yig'ladi-da». Rossiya mustamlakachiligi zulmini, uning barcha yaramas va og'ir illatlarini, noinsoniy ko'rinishlarini o'z ko'zi bilan ko'rgan, uning barcha azoblari yukini yelkasida ko'tarib, undan nafratlangan Turkiston o'lkasi xalqlari bosh maqsad qilib ana shu shovinistik mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lishni, milliy mustaqil davlat tuzishni bosh maqsad deb bildilar. Bu bosh maqsadning ilhomchilari turkistonlik jadidlar edilar.

Buxoro va Xiva xalqlari uchun mustamlakachilik zulmi yo'q edi. Chunki Rossiyaga yarim mustamlaka, qaram bo'lsa-da, Buxoro bilan Xiva o'z mustaqilligini saqlab qolgan edi-da. Bu yerda mahalliy boylar va mushtumzo'rlar zulmi kuchli edi. Boylar va amaldorlar amir va xon himoyasida edi. Bugina emas, ko'p hollarda amir va xon zulmi hammasidan ham oshib tushar edi. Mehnatkash xalqning arzi dodini eshitadigan bir kimsa yo'q edi. E'lon qilingan farmonlar ishlamas va bajarilmas edi. Xalq ommasi hokimi mutlaq – monarx amir va xon o'rniga insofiroq va adolatliroq hukmdorga ega bo'lishni xohlar edi. Xalqning bu intilishi va qiziqishini Buxoro va Xiva jadidlari idrok etdilar va ko'tarib chiqdilar. Ular shu boisdan ham amir va xonga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Yosh turklar faoliyati Buxoro va Xiva jadidlari faoliyati uchun namuna va o'lchov mezoni bo'ldi. Shuning uchun ular o'zlarini yosh turklarga nisbat berib, «yosh buxoroliklar», va «yosh xivaliklar» deb atay boshladilar. Yosh buxoroliklar va yosh xivaliklarning pirovard maqsadlari konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi edi. Ular ana shu konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi doirasida islohotlar o'tkazish yo'li bilan adolatli va insonparvar jamiyat qurish mumkin, deb ishonardilar. Lekin ana shu o'rtacha mo'tadil talablar ham amir va xon tomonidan e'tiborga olinmas edi. Bu talablarni ilgari surganlar hukmron tabaqa kuchlarning juda keskin qarshiligiga duch kelar va shafqatsizlarcha bostirilar edi. Shu boisdan yosh buxoroliklar va yosh xivaliklar o'ta yashirin holatda ishlashga majbur bo'lganlar.

Hokimi mutlaq bo'lgan amir va xon hokimiyati garchi podsho Rossiya nazoratida bo'lsa-da, hali ancha mustahkam edi. U ancha qudratli konservativ va yangilikni yoqtirmaydigan kuchlar: Beklik hokimlari, boshqaruv va idora amaldorlariga tayanar edi. Bunday monarxistik idora tartib usuli islom dini g'oyaviy-mafkuraviy asosiga qurilgan edi. Bu mafkuraga asosan davlat hukmdori «xudoning yerdagi soyasi», uni «xudo ato etgan» va muqaddas hisoblanar edi.

Yosh buxoroliklar va yosh xivaliklar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot qonuniyatlari taqozosiga ko'ra, xalq ommasi o'rtasida tayanch bazaga ega emas edilar, ular o'zlariga ittifoqchilarni chetdan izladilar va Rossiya timsolida amir va xon zulmidan ozod bo'lish mumkin, degan tariqda ham turmaydigan va kechirib bo'lmaydigan siyosiy xatoga yo'l qo'yidilar.

Albatta, yosh buxoroliklar va yosh xivaliklarning bu yo'l qo'ygan xatoliklarida ayyor va pixini yorgan shum bolsheviklarning uzoq maqsadni ko'zlab zimdan olib borgan tashviqot va targ'ibot ishlari ham katta o'rin tutdi.

«Yosh xivaliklar» faoliyati. «Yosh xivaliklar» tashkiloti 1917-yilda Xiva jadidlarining so'l qanotidan ajralib chiqdi. Uning tashkilotchi va asoschilari Husaynbek Matmurodov, Boboxxun Salimov, Polvonniyoz Hoji Yusupov, Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov va boshqalar edilar.

Ular rus podshosi istibdodi bilan uyg'unlashgan mustabid xon zulmi, mutaassiblik, hurofot, xilma-xil soliqlarning ko'pligidan azoblanayotgan xalqni erkin va farovon turmushga olib chiqish, Vatanni iqtisodiy va madaniy taraqqiy ettirish yo'lida bosh qotirdilar va demokratik islohotlar o'tkazish, mamlakatda hayotni yo'lga qo'yishda xon hokimiyatiga muxolifatda bo'ldilar. Bu muxolifat taraqqiyparvarlar orasida xonlikdagi yirik ulamo va amaldorlar vakillari ham bor edi. Jumladan, Boboxxun Salim islom homiysi shayxulislom, ya'ni qozikalon mansabida edi. U o'z lavozimidan foydalanib, Xiva xoni Asfandiyorxonni adolatparvar, xalqqa mehr-shafqatli bo'lishga chaqirdi.

«Turon» gazetasining yozishi-cha, 1917-yilning 4-aprelida Xiva

**«Yosh xivaliklar» harakati.
Polvonniyozhoji Yusupov.**

«Yosh xivaliklar» harakati namoyandalari guruhi.

shahridagi rus askarlari deputatlari soveti va Bobooxun Salimov rahbarligidagi «Yosh xivaliklar» namoyish o'tkazdilar.

Bundan cho'chigan Asfandiyorxon 5-aprelda «Yosh xivaliklar» qo'mitasi tomonidan yozilib, unga taqdim etilgan manifestga imzo chekishga majbur bo'ldi. Bu hujjat asosida Xiva xoni boshchiligida konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi qaror topadi, deb e'lon qilinadi. Saylov yo'li bilan deputatlar majlisi va Nozirlar kengashi tashkil topdi.

8-aprelda bo'lgan Majlisning birinchi yig'ilishida deputatlar-majlisning raisligiga Bobooxun Salimov, Nozirlar (vazirlar) kengashining raisligiga esa Husaynbek Matmurodov saylandi. Ana shundan so'ng majlis va hukumat butunlay «Yosh xivaliklar» qo'liga o'tadi.

Majlis nomidan e'lon qilingan Manifestga ko'ra, xonlikda vaqf, mulk (xususiy) va podsholik yerlari daxlsizligicha saqlanib qoldi, xazinaning kirim va chiqimlari ustidan nazorat o'rnatildi, shariat sudlari davlat ta'minotiga o'tkazildi, yangi usuldagi jadid maktablari ochilishi belgilandi.

Majlis deputatlari orasida dastlab turkman millatining vakillari yo'q edi. Keyinroq ularning talablari ham qondirildi, turkman millati vakillaridan 7 kishi majlis deputatlari tarkibiga kiritildi. Qoraqalpoqlarning vakillari ham Majlisda o'z o'rniga ega bo'ldi. Bular albatta, jadidlar rahbarligida boshlangan ozodlik va erk uchun kurashning dastlabki yutuqlari edi.

Ammo bu g'alaba uzoqqa bormadi. U bor-yo'g'i 7 oy umr ko'rdi, xolos. Asfandiyorxon Rossiya muvaqqat hukumatining Xi-

vadagi vakili general Mir Badalovga suyanigan holda 1917-yil iyun oyining boshlarida jadidlar boshliq Majlisga qarshi fitna uyushtirdi. Bu paytda Boboovxun Salimov va «Yosh xivaliklar»ning boshqa yirik namoyandalari Toshkentga Sovet hukumatidan yordam soʻrash uchun kelgan edilar. Xon nozirlar kengashining raisi H. Matmurodov boshliq jadidlarning 17 vakilini qamoqqa oladi. Keyinchalik ularning juda oz qismi qamoqxonadan qochishga muvaffaq boʻldi. Qolganlari esa otib tashlandi. Jadidlar «Shariatga xiyonat qilganlikda» ayblanib, taʼqib ostiga olindilar va quvgʻin qilindilar.

Xiva xoni majlisga yangidan «saylov» oʻtkazdi. Uning raisi qilib Ortiq Oxun saylandi. Nozirlar kengashining raisi lavozimi esa Bosh vazir deb qayta nomlandi va unga Isoqxoʻja tayinlandi.

Bu amalda oʻziga xos davlat toʻntarishi edi. Bu ishni amalga oshirishdagi xizmatlari uchun xon Mir Balalovga 40 000 soʻm pora berdi¹.

B. Salimovning boshi uchun katta miqdorda pul vaʼda qilindi. Uning singlisi Ullijonbiy tutib olinib, qiynab oʻldirildi. Shundan soʻng B. Salimov va boshqa jadidlar yashirin faoliyat yuritishga majbur boʻldilar. Ularning koʻpchiligi Amudaryoning narigi tomonidan Petro Aleksandrovskdan sovet hokimiyati oʻrnatilgan oʻng sohilidan boshpana topdilar.

Asfandiyorxon mamlakatda xalq noroziliklarini bostirish va jadidlarni «tartib»ga chaqirishda rus askarlaridan foydalandi. 1917-yil iyulda Rossiya muvaqqat hukumati Xiva xonligida maxsus harbiy maʼmuriyat tashkil etdi. Harbiy komissar Zaysev xonga yordam uchun jazo otryadlarini tashkil etib, shahar va tumanliklarga taqsimladi. Xalq ommasining haq-huquqlari rus askarlari tomonidan toptaldi va oyoqosti qilindi. Bu ham yetmagandek, 1917-yilda xonlik hududida ocharchilik avj oldi. May oyida Xiva shahrida «ochlik isyoni» koʻtarildi. Bu toʻgʻrida 1917-yil 27-avgustda Toshkentda chop etiladigan «Ulugʻ Turkiston» gazetasi quyidagilarni yozgan edi: «Hozirgi paytda Xivada dahshatli ochlik kuchaydi, mamlakat shaharlarida och qolganlarning qoʻrqinchli isyoni avj oldi»².

Ana shunday ogʻir bir sharoitda 1917-sentabrida Junaidxon oʻz qurolli toʻdalari bilan Xivaga qaytib keladi. U 1916-yildagi qoʻzgʻolon davrida Afgʻonistonga oʻtib ketgan edi. Junaidxon xonlikda juda katta oʻzgarishlar yasashga muvaffaq boʻldi.

¹ *Ненесов Р.* Из истории Хорезмской революции 1920–1924 гг. – Т.: 1962, стр. 81.

² Oʻsha joyda.

Junaidxon murakkab shaxs. Uning tarixda tutgan oʻrni haqida turli manbalarda turlicha fikrlar mavjud. Sovet davri tarixida u «oʻgʻri», «qaroqchi» va «siyosiy tovlamachi», aksilsovet adabiyotida esa «turkmanlarning qahramoni» deb koʻrsatilgan.

Sovet tarixchilari voqea va hodisalarni soxtalashtirishda ustasi farang boʻlsalar, albatta aksilsovet muxoliflar ham ulardan qolishmaydilar. Ammo nima boʻlganda ham Junaidxon va shu kabi boshqa yirik tarixiy shaxslar, ularning faoliyati haqida tarixiy haqiqat mezoni asosida toʻgʻri yoritish uchun mustaqillik imkoniyat yaratdi.

Junaidxon turkmanlarning yovmid urugʻidan, junaid naslidan chiqqan. Uning asl nomi Gurban Mamed boʻlgan. U dastlab oʻz ovulida qozi boʻlgan, miroblik qilgan. Qoraqum sahrosida u oʻz yigitlari bilan bir necha savdo karvonlarini talab, «sardor» nomini ham olgan, bir necha «kichik «sardor»larni oʻziga tobe qilgan va shu tariqa nom chiqargan. Soʻng u oʻzini Xiva taxtiga daʼvogar deb eʼlon qiladi. Shu bois uni yovmidlarning junaid nasli xoni – «Junaidxon» deb ataganlar. Junaidxon oʻz yigitlari bilan toʻgʻridan toʻgʻri Xiva xonligiga xavf solib turgan kommunistik bosqinga, yaʼni sovet hokimiyatiga qarshi bosh koʻtardi. Uning bu maqsadi na faqat Asfandiyorxonga, balki chor Rossiyasining Xivadagi barcha aksilsovetiy harbiylariga va umuman milliy mustaqillik uchun kurashayotgan kuchlarga ayni muddao edi.

Asfandiyorxon 1918-yil yanvarida Junaidxon bilan aloqa oʻrnatdi va xonlikni birgalikda idora qilish hamda bolsheviklarga qarshi kurashish maqsadida Xivaga taklif qildi.

Junaidxon va uning tarafdorlari xonning oliy amaldorlari oldida eski qabila va urugʻchilik asoslaridagi adovatlarini unutib, sidqidildan xizmat qilishga qasam ichdilar. Shundan soʻng Asfandiyorxon Junaidxonni «sardori karim» (qoʻshinlar qoʻmondoni) qilib tayinladi. Junaidxon bu bilan cheklanmay oradan sal vaqt oʻtgach, 1918-yil 30-sentabrda xon saroyiga katta oʻgʻli Eshixon rahbarligida harbiy qoʻshinni yuboradi. Qabul marosimi vaqtida Asfandiyorxon oʻldiriladi, uning oʻrniga xonning togʻasi, irodasiz Sayid Abdulla Toʻraxon xon deb eʼlon qilinadi.

Abdullaxon nomigagina xon edi, butun hokimiyat toʻlaligicha Junaidxon qoʻliga oʻtdi.

Bu paytda Turkistonda sovet hukumati inqilob bayrogʻi ostida Moskvaning toʻgʻridan toʻgʻri koʻrsatmasi bilan Xivaga qarshi «harbiy inqilobiy» tajovuzkorlikni kuchaytirib yuborgan edi. Sovet tarixida bu «Inqilobiy tayyorgarlik» deb nomlandi. Aslida esa bu

tayyorgarlik Xiva xonligini batamom bosib olish va Sovetlar mustamlakasiga aylantirishni bosh strategiyaviy maqsad qilib qo'ygan edi.

Sovetlarning Xiva xonligi mustaqilligiga xavfi kuchayadi. Shu bois Junaidxon va qo'g'irchoq Sayid Abdullaxonning Sovet bosqiniga qarshi harbiy tayyorgarlikni kuchaytirishini tarixiy obyektiv zaruriyat deb qaramoq kerak. Ammo urushga tayyorgarlikning hamma og'irligi zahmatkash xalq yelkasiga tushdi. Qurol yoki oti bo'lgan har bir kishi navkarlikka (askarlikka) chaqirildi, oti yoki qurol bo'lmagan har uch xonadon esa bitta otliq navkarni qurollantirib, uning barcha xarajatlarini berib turishga majbur qilindi. Uch yoki undan ko'p navkar bergan xonadonlarning yerlarini batraklar tekinga ishlab berishi joriy etildi. Oldingi soliq-lar saqlanib qolingani holda dehqonlar qo'shimcha 1–2 tillo pul va 10–12 pud don solig'i to'lashi shart qilib qo'yildi.

Junaidxon vaqtdan foydalanish uchun 1919-yilning aprelida sovet hukumatiga sulh tuzish to'g'risida taklif kiritdi. 9-aprelda Taxtaqal'ada RSFSR bilan Xiva xonligi o'rtasida sulh shartnomasi imzolandi. Unda har ikkala tomon ham har qanday harbiy harakatni to'xtatishi, Rossiya Sovet hukumati Xiva xalqining o'z taqdirini o'zi belgilashini tan olishi; har ikki tomon bir-biriga erkin va xavfsiz suv va quruqlik orqali bordi-keldi, savdo va iqtisodiy aloqalarni yaxshilashga harakat qilishi qayd etildi. Bolsheviklarning eng jozibador «millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash to'g'risida»gi shiori tashviqot-targ'ibotchilik maqsadini ko'zlar edi. Shartnomaga asosan, Rossiya ana shu shior asosida Xiva xonligi xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman tan oldi. Xiva xonligi Rossiya vassalligidan chiqdi. 1873-yilgi Gandimiyon shartnomasi o'z kuchini yo'qotdi. Lekin sovet hukumati va faqat Xiva xalqiga, balki umuman Rossiyaga tobe bo'lgan barcha mamlakatlar xalqlariga ham o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini amalda bermadi. Aksincha bu xalqlar o'z taqdirini o'zlari «inqilobiy yo'l» bilan hal qilsin, degan vaj-karson bahonasida bu davlatlarning ichki ishlariga aralashdi, qurolli harbiy yurishlar qildi va ularni bosib oldi. Xuddi ana shu yo'l Xiva xonligida ham qo'llanildi:

Birinchidan, bosqinchilik va mustamlakachilikdan iborat bosh maqsad «inqilob» pardasi bilan niqoblendi, targ'ibot va tashviqot ishlari kuchaytirildi. Bolsheviklar o'zlarining asl maqsadlari Xivada davlat to'ntarishi yasashdan iborat bo'lsa-da, uni «xalq inqilobi» nomi bilan niqobladi.

Ikkinchidan, bolsheviklar millatlar, urug'lar va tabaqalararo

kelishmovchilik va nizolardan ustalik bilan foydalandilar. Ular o'rtasida qurolli to'qnashuvlarni keltirib chiqardilar, bunday to'qnashuv va qarama qarshiliklarga sinfiy kurash va inqilobiy harakat tusini berdilar. Aslida esa, butun Turkistonda bo'lganidek, xususan Xiva xonligida sinflar ham, sinfiy kurash ham bo'lmagan. Xiva xonligi tipik agrar mamlakat edi. U tashqariga (asosan Rossiyaga) paxta chiqarar edi, xolos. Ana shu obyektiv ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va siyosiy tarixiy borliqqa qarama-qarshi o'laroq rus bolsheviklari Xiva xonligida **«qo'lbola proletar inqilob»**ni tayyorlash uchun barcha jirkanch, noqonuniy, nodemokratik va noxalqchil xatti-harakatlarni ishga soldilar. Ular turli nayranglar bilan taraqqiyparvar jadidlar va oddiy mehnatkash xalqdan «inqilobchilar yasadilar».

Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda, «Taxtaqal'a sulhi» Xiva xonligi uchun o'ziga xos tuzoq rolini o'ynadi. Chunki bu sulh Xiva xalqiga o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman e'lon qilishi bilan uni chalg'itdi va Sovet hukumatining go'yo tinchliksevar bo'lganligini soxtakorlik bilan ko'rsatib, xalq ongini zaharladi. Bu sulh uchun kuch to'plab olish va nafasni rostlash uchun Sovet niqobidagi bosqinchilarga juda zarur edi. 1917-yil dekabr va 1918-yil yanvarida Sovetlar Amudaryoning quyi oqimi va o'ng qirg'og'idagi To'rtko'l (Petro Aleksandrovsk), Nukus, Chimboy, Qizil Arvot, Bayram Ali, Tejen, Krasnovodsk, Kazanjikda o'z hokimiyatlarini o'rnatdilar. 3-dekabrda Ashxobodda Kaspiyorti viloyati xalq komissarlari kengashi tashkil topdi. Chunki, bu hududlarda ruslar boshqa joylardagiga nisbatan ko'pchilikni tashkil etar edi. Kommunistlar o'zlarining razil maqsadlarini amalga oshirishi uchun To'rtko'l shahrini «Inqilob markazi»ga aylantirdilar. To'rtko'l siyosiy va strategik jihatdan juda qulay joy edi. Shu boisdan ham RSFSR va uning O'rta Osiyodagi asosiy tayanchi – Turkiston Xalq komissarlari Kengashi bu shaharga katta e'tibor berdilar. Bu yerga zudlik bilan Kaspiyorti frontidan bir necha harbiy bo'limlar tashlandi. Ular maxfiy ravishda xonlikning ichkarisi – Xiva va boshqa shahar va tumanlarga doimiy ravishda o'z «inqilobchi»larini – josuslarini yuborar edilar. Kommunistik ig'vo tashviqotga aldanib Qalandar Odinayev, Bozorboy Suyarqulov, Shallazatdin Faxretdinov va boshqalar bolsheviklar partiyasi safiga kirdilar va targ'ibot-tashviqot ishlarini olib bordilar.

Sovet hukumati va kompartiyaning Turkistonda cheklanmagan ma'muriy va partiyaviy vakolatga ega bo'lgan «Turkkomissiya», «Turkbyuro» kabi tashkilotlari xonga qarshi undan jabrlangan alamzadalardan partiya tashkil etish, turli xil guruhdagi qo'-

poruvchilarni tayyorlash, zamonaviy harbiy texnika bilan qurollangan Qizil askarlar sonini ko'paytirish uchun kuch va mablag'larni ayamadi.

Rus sotsial-demokratik partiyalari, ayniqsa bolsheviklar o'zlarining asosiy diqqat-e'tiborlarini Xivaga qaratdilar. Jadidlarning yirik namoyandalaridan Jumaniyoz Sultonmurodov 10–15 kishidan iborat «Yosh xivaliklar»ning To'rtko'l qo'mitasini tashkil etdi. 1919-yilning boshida bu tashkilot (firqa) a'zolarining soni 600 ga etdi, 200 kishilik o'z harbiy qismiga ham ega bo'ldi»¹.

Asli jadidlardan bo'lgan «Yosh xivaliklar»ning dasturiy talablari ham tamoman buyuk rus millatchiligi va mustamlakachiligi foydasiga o'zgardi. Agar ilgari ular Xivada xonning mutlaq monarxiyasini konstitutsiyaviy monarxiya bilan almashtirish, Xivaning mustaqilligi va xususiy mulkchilikni saqlab qolish uchun kurashgan bo'lsalar, ularning yangi dasturida bu talablarning aksi qayd etiladi. Jumladan unda xon hokimiyatini ag'darib tashlab, Xivani Rossiya Sovet Federativ Respublikasiga butunlay birlashtirish g'oyasi bosh maqsad qilib qo'yildi.

Xullas, «Yosh xivaliklar»ning bolsheviklar ta'sirida inqilobiy-lashuv jarayoni kuchayadi. Bu ularning quyidagi amaliy dasturida o'z aksini topadi:

Mustabid xon hokimiyatini tugatish;

Xiva mulklarini (erlarini) Turkiston bilan birlashtirib, ularni Rossiya Sovet Respublikasi tarkibiga kiritish;

Xiva xoni shahzodalari, beklari va vazirlariga tegishli mulklar qanday bo'lishidan qat'i nazar musodara qilinishi;

Yirik pomeschik (dehqon)larning yerlarini kambag'allarga tortib olib berish;

Vaqf mulklardan keladigan daromadlarning hammasini machitlarga sarflash;

Xivaning hamma joyida bolalarni tekin o'qitadigan maktablar ochish;

Xivaning shahar va aholi yashaydigan joylarida tekin tibbiy yordam beradigan kasalxona va davolash xonalarini tashkil etish;

Xiva xoni tomonidan tortib olingan yer va boyliklarni kambag'al aholiga qaytarish;

Yo'llarni yaxshilash va ko'priklar qurilishiga kirishish;

Majburiy mehnat turlarining hammasini bekor qilish;

Xon hukmronligini tugatib yuqorida ko'rsatilgan tadbirlarni

¹ Садилов А.С. Россия и Хива в конце XIX – начале – XX века. – Т.: «Фан», 1972., стр. 199.

hayotga tatbiq eta oladigan xalq hokimiyatini tashkil etish, sovet hokimiyatining dushmanlari bilan shafqatsiz kurash olib borish¹ kabilar.

Soʻzsiz suratda «Yosh xivaliklar»ning «inqilobiy dastur»ni amalga oshirishdan Rossiya sovet hukumati va kommunistik partiya manfaatdor edi. Sovetlar oʻzlarining qora niyatli maqsadlarini amalga oshirishda har doim «baynalmilal burch» deb atalmish gʻoya pardasiga yashirindilar. Buning uchun ular oʻzlarini, mahalliy xalqni xon, beklar, boy va feodallar zulmidan ozod boʻlishda «yordam» beruvchilar qilib koʻrsatib, amalda «harbiy inqilobiy» harakatni kuchaytiradilar.

Bu borada ular «Yosh xivaliklar»ning islohotchi tashkilotini kompartiyaga aylantirish va mahalliy «inqilobchi»larni koʻpaytirish zarur deb hisobladilar. Shuning uchun Toʻrtkoʻldagi gʻayrimusulmon kommunistik partiya qoshida «Yosh xivaliklar boʻlimi» tashkil etildi. 1919-yilning oʻrtalarida bu kommunistik guruh Turkiston va Rossiya kompartiyalari Markaziy qoʻmitalariga murojaat qilib, Rossiya kommunistik partiyasi tarkibiga kirish uchun ruxsat soʻradi. Shu yil 15-iyulda kompartiyaning Toʻrtkoʻl qoʻmitasi va «Yosh xivaliklar» inqilobiy qoʻmitasining birlashgan yigʻilishi boʻldi. Unda qabul qilingan maxsus qarorda qoʻmita aʼzosi boʻlish uchun faqat Rossiya kompartiyasi safida boʻlish shart qilib qoʻyildi. Shundan ham maʼlumki, hamma ish, yaʼni xon hokimiyatini agʻdarish markaz chizgan chiziq asosida amalga oshirilishi kerak edi. Boshqa yoʻldan borish mumkin emas edi.

Sovetlar davrida yozilgan manbalarda 1919-yilning kuzi va oxirlariga kelib, Xivada «inqilobiy harakat» yangi bosqichga koʻtarildi, «inqilobiy vaziyat yetildi», «Xivada inqilob boshlandi», deb rus kommunistik bosqini teskari talqin qilindi. Bu sovet tarixchiligiga xos soxtakorlik edi, albatta. Xivada bundan oldin va keyin ham inqilob u yoqda tursin hatto, uning sharpasi ham boʻlgan emas. Toʻgʻri, bu davrda xalq ommasining xon zulmidan noroziligi kuchaygan edi, sovet hokimiyati va kompartiyaning bosqinchilik harakati hamda mustamlakachilik siyosatiga qarshi ozodlik kurashi boshlangan edi. Bu harakatlar sovet tarixchiligida «xalq inqilobi» deb koʻrsatildi. Har ikki tomon ham shu paytgacha oshkora va yashirin suratda bir-biriga qarshi qurollandi, harbiy kuch toʻpladi, targʻibot-tashviqot ishlarini olib bordi. Nihoyat bu harakatlardan sovet hukumati bilan xonlik oʻrtasida oʻzaro harbiy toʻqnashuv

¹ Садиков А.С. Россия и Хива в конце XIX –XX века. Стр. 119–120.

boshlanishiga olib keldi. Bu urush rus sovet hukumati tomonidan bosqinchilik urushi, Xiva hukmdori Junaidxon tomonidan esa mustaqillik uchun, istiqlol uchun urush bo'ldi.

2. Qizil armiya kuchlari tomonidan Xivaning bosib olinishi va unga qarshi xalq harakatlari. Qizil armiyaning beboshliklari

1919-yilning oxirlariga kelib sovet hukumati Xiva xonligini bosib olish bo'yicha amalga oshirgan tayyorgarlik ishlari nihoyasiga yetdi. Bolsheviklar har doim bo'lganidek Xivani bosib olish jarayonida tub yerli aholi o'rtasida birlik va hamjihatlikning yo'qligidan, qabila va urug'lar o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshiliklardan foydalandilar. Bu o'rinda xususan Junaidxonga qarshi bo'lgan turkman urug' boshliqlari Qo'shmamedxon, G'ulomalixon va Yaxshigeldilarning aldanib, 1919-yil noyabrda bolsheviklar tomoniga o'tishlari xarakterlidir. Xiva xonligi hududlarini bosib olish Moskva va Toshkentdagi sovet hukumati tayyorlagan dastur asosida amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjatlar juda ko'p. Jumladan, ana shunday hujjatlardan bittasi TKP o'lka musulmonlari byurosi vakili Hasanovning telegrammasidir. U 4-noyabrda 4 nomga: Tashqi Ishlar Komissarligi, TKP o'lka musulmonlari byurosi, Turkiston MIK va Turkiston Respublikasi Harbiy inqilobiy kengashiga Xivada «inqilob» boshlandi, deb telegramma jo'natdi. Ana shu telegrammaning mazmunidan Xivada «boshlangan inqilob»ning asl mohiyati ochiq-oydin ko'zga tashlanadi. Unda quyidagilarni o'qiymiz: «Zo'r berib olib borilgan targ'ibot-tashviqotimizdan keyin, Xiva proletariati Junaidxonga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Hamma joyda janglar bormoqda. Bizga vakil kelib, yordam so'rab turibdi. Vaziyat jiddiy. Fursatni boy bersak, yutqazib qo'yishimiz mumkin, olti oylik ishimiz barbod bo'ladi».

Bu telegrammaga javoban Turkiston Respublikasi Harbiy inqilobiy kengashi 1919-yil 22-dekabrda zudlik bilan qaror qabul qildi. Mazkur qarorga asosan qizil askarlardan ikkita otryad tuzilib, Xiva xonligiga ikki tomondan tashlandi. Janubiy otryadga Shcherbakov, Shimoliy otryadga Shaydakov qo'mondonlik qildi. 23-dekabrda Turkiston Respublikasi Harbiy inqilobiy kengashi Xiva-Amudaryo bo'limi muxtor vakili G.Skalovning «Junaidxonning zulmidan ozod bo'lishda Xiva mehnatkashlariga yordam berish» to'g'risida buyrug'i chiqdi. Bunday yordamni amalga oshirish Shcherbakov va Shaydakovlar qo'mondonligidagi qizil askarlar kuchlariga

topshirildi. Ammo amalda Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlar bu buyruqdan ilgariroq 22-dekabrda boshlangan edi.

Shu kuni qizil askarlar Amudaryo bo'limida qo'zg'olon ko'targan kazak otryadlarini tor-mor keltirib, Amudaryodan o'tdi va Xiva xonligi yerlariga yovuzlarcha bostirib kirdi. Shimoliy otryad qo'shinlari Janub yo'nalishi bo'yicha urush harakatlarini davom ettirib, xonlikning asosiy yirik markazlarini egallab bordi. 29-dekabrda Xo'jayli, 9-yanvarda Ko'hna Urganch, Omonqal'a, 14-yanvarda Porsu, 16-yanvarda Ilolli, 18-yanvarda Toshhovuz bosib olindi. 20-yanvarga kelib G'ozibod va Badirkent egallandi. Janubiy otryad esa 24-dekabrda Amudaryoni kechib o'tdi va u ham bosqinchilik harakatlarini boshlab yubordi. Bu otryad qo'shinlari siquvi ostida Junaidxon lashkarlari G'ozibod va paxtaqal'a tomon chekindilar. Bu yerda qattiq jang bo'ldi. Junaidxon mazkur jangda o'zining 400 ga yaqin jangchilarini yo'qotdi¹. U Qoraqumga qochib o'tishga majbur bo'ldi.

Qizil armiya xonlik poytaxtini egalladi. Asosiy hukmronlik Junaidxon qo'lida bo'lsa ham, Sayyid Abdullaxon Xivaning rasmiy xoni edi. U hali Xivaga bosqinchilar kirmasidan oldinoq Qizil armiyaning bosh qo'mondoniga vakil yuborib, urushni to'xtatishni talab etdi va 2-fevralda xonlikdan voz kechdi. Qizil armiya xonlik poytaxti Xivani hech qanday qarshiliksiz egalladi. «Yosh xivaliklar»ning Toshkent va Chorjo'y qo'mitalari Xivaga hokimiyat bosib olinganidan ancha keyin keldilar. Xiva inqilobiy qo'mitasi hatto «Yosh xivaliklar»ning Toshkent tashkiloti raisi Polvonxo'ja Yusupovni maxsus chaqirib oldi.

RSFSR MIK va RKP(b) MK Turkiston komissiyasi va Turkiston inqilobiy harbiy kengashining maxsus vakili G.Skalov Muvaqqat hukumatni tuzdi. Uning yozishicha, bu hukumat tarkibiga kirgan a'zolari Sayid Abdullaxon taklif etgan. Shundan so'ng Muvaqqat hukumat tarkibiga mulla Jumaniyoz Sultonmurodov («Yosh xivaliklar»ning To'rtko'l qo'mitasi raisi), Muhammadjonbiy, Bo-boxun Salimov, Jaloloxun, Mulla Abdulhay qori, turkmanlardan Mulla O'roz va Mulla Navro'zlar kirgan².

Birinchi kundan boshlab Xivada Rossiya hukumati, kompartiya va uning Turkkomissiyasi hamda Turkfront harbiy kengashi a'zolari G.Broyda, A.Izmaylov, G.Skalov va boshqalar hukmronlik qila boshladilar. V.Lenin boshliq bolsheviklar Sankt-Peterburgda dav-

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt tomlik. 2-tom. – T.: «Fan», 1971, 275-bet.

² O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. – T.: «Sharq», 2000, 120-bet.

lat to'ntarishi yasab sovet hukmronligini o'rnatish uchun qanday noqonuniy va harbiy to'ntarishni amalga oshirgan bo'lsalar, Xivada ham aynan shu ishlar takrorlandi. Mahalliy o'ziga xos sharoit, tarixiy an'ana va urf-odat, xalqning xohish-irodasi umuman e'tiborga ham olinmadi. Xonlikda bosh vazir lavozimida ishlagan Davlatmurod Tozama hram otib tashlandi, hukumatning boshqa a'zolari qamoqqa olindi.

Xalq harakatlari. Qizil askarlarning beboshliklari. 1920-yil 27–30-aprelda Xiva shahrida «xalq» vakillarining Butunxorazm I qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilganligi e'lon qilindi va uning muvaqqat konstitutsiyasi qabul etildi. Qurultoyda respublika hukumati – Xalq Nozirlari Soveti tuzildi. Hukumat raisi etib Polvonniyoz Hoji Yusupov, rais muovinligiga Bobo oxun Salimov (Asfandiyorxon qoshidagi majlis raisi) va o'n besh nozir (vazir) saylandi. Bu saylanganlarning o'ntasi «Yosh xivaliklar»ning vakillari edilar. Ular o'z faoliyatlarida hukumatni mahalliy sharoit, shariat va mustaqillik asosida boshqarishga, milliy manfaatni himoya qilishga harakat qildilar. Bu esa rus sovet hukumati va partiyasining Turkiston va Xivadagi vakillariga yoqmadi. Shu boisdan ham «Yosh xivaliklar» hukmronligi ham uzoqqa bormadi. U bor-yo'g'i o'n ikki oy umr ko'rdi.

Markaz va mahalliy kommunistlarning tazyiqi bilan 1921-yil 21-fevralda II Butunxorazm qurultoyini chaqiruvchi markaziy saylov komissiyasi tuzildi. P.Yusupov boshliq hukumat esa uni tarqatib yubordi, saylovoldi targ'ibotini man etdi, hukumat qaroriga qarshi bo'lganlarni qamoqqa oldi. Chunki sovetlarning so'zi bilan amaliy ishlari to'g'ri kelmayotgan edi. Gap shundaki, markaziy rus sovet hukumati 1920-yil 13-sentabrda Xorazm xalq Sovet Respublikasi bilan ittifoq shartnomasini tuzdi. Unda RSFSR XXSRning to'la mustaqilligini rasman tan oldi. Eski Chor Rossiyasi bilan tuzilgan barcha shartnomalar tengsizlik asosiga qurilgan shartnomalar sifatida bekor qilindi. Shu sabab Moskvada Bobo oxun Salimov boshliq Xorazm vakillari «katta izzat-ikrom va hurmat bilan» kutib olindi. Xorazm vakillari uch oydan so'ng yurtlariga qaytib keldilar. Delegatsiya a'zolarini hatto «dohiy» Leninning o'zi qabul qilgan, bundan keyin Xorazm xalqi o'z taqdirini o'zi belgilaydi, bu «inqilobiy g'alaba»dir, «Men sizlarni bunday g'alaba bilan tabriklayman», deb aytgan. Ammo sovet hukumati ikkinchi tomondan amalda «Yosh xivaliklar» boshliq Xorazm sovet xalq hukumatiga zarracha bo'lsa-da mustaqil ishlashga imkon bermadi. Ustiga-ustak kun sayin kommunistik tazyiq va bosim tobora ortib bordi.

«Yosh xivaliklar» hukumati tez orada oʻzlarining aldan-ganliklari va bolsheviklarning dahshatli qarmogʻiga tushganlik-larini anglab yetdilar. Bu hol «Yosh xivaliklar»ning milliy his, gʻurur va ongining yanada oʻsishiga sabab boʻldi. Natijada ular rus kommunistik bosqiniga qarshi milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashga otlandilar. «Yosh xivaliklar» zimdan sovet hokimiyati va bosqinchi kommunistlarga qarshi istiqloq uchun oyoqqa turgan kuchlarga yordam berdilar. Bu kurashni butun Xorazm xalqi qoʻl-lab-quvvatladi. Islom dini ulamolari va xalq vakillaridan katta bir guruh jamoasi hukumat nomiga ariza yozib, Xivada kompartiyani taqiqlash va hamma kommunistlarni mamlakatdan haydab chi-qarishni talab qildilar. 1920-yil 26-iyun, 8–9-iyulda Xivada xalq ommasining norozilik mitinglari boʻlib oʻtdi¹. Miting qatnashchilari Xorazmda kommunist-xudosislar yurgʻizayotgan siyosatdan norozi ekanliklarini izhor etdilar.

Markaziy rus sovet hukumati va partiyasining Xorazmga yashirinchalik yuborgan aygʻoqchilari mahalliy milliy hukumatga qarshi har xil qoʻporuvchilik, aygʻoqchilikdan iborat targʻibot-tashviqot ishlarini kuchaytirdilar. Nihoyat, 1921-yil 10-martda kommunistik aygʻoqchi va missionerlar, mahalliy sotqinlar yor-damida Xiva qizil askarlari garnizoni, Turkman qizil eskadroni jangchilari, «koʻngilli» oʻzbek militsionerlari, jami boʻlib 5000 dan ortiq «inqilobchi»larni Xiva koʻchalariga olib chiqishga muvaffaq boʻldilar. Maxsus harbiy boʻlinma Xorazm hukumatining bir ne-cha vazirlarini qamoqqa oldi. Polvonniyoz Hoji Yusupov va «Yosh xivaliklar»ning boshqa rahbarlari harbiy isyon arafasida kechasi Xivadan qochib ketishga muvaffaq boʻldilar. Isyonchilar ana shu tariqa davlat toʻntarishni amalga oshirdilar. Harbiy inqilobiy qoʻmi-ta tuzildi va hokimiyat uning ixtiyoriga topshirildi. Bu sovet huku-mati va kommunistik partiyaning navbatdagi ayyorligi va ustasi farang qoʻporuvchilik siyosatining klassik koʻrinishi edi.

Xiva xonligi hududida aksilinqilobiy kuchlarga zarba berish bahonasida mahalliy xalqni yoppasiga qirgʻin qilish va ommaviy genotsid qilish amalga oshirildi.

Sovetlarning Xorazmda amalga oshirgan qirgʻinbarot va xun-rezliklari bir-biridan dahshatlidir. Oʻz vaqtida Junaidxonni tor-mor keltirishda Gʻulom Alixon va Qoʻshmamedxonlardan sovetlar us-talik bilan foydalanganliklarini yuqorida taʼkidlandi.

Ammo keyinchalik Gʻulom Ali va Qoʻshmamedga sovet-larga qarshi davlat toʻntarishi tayyorlanyapti, degan igʻvo ishlab

¹ *Nepesov R. Koʻrsatilgan asar. 209-bet.*

chiqildi va har ikkalasini yo'q qilishga qaror qilindi. Xivadagi sovet hokimiyati kuchlari o'zaro maxfiy kelishilgan holda G'ulom Ali va Qo'shmamedni yigitlari bilan tezda Xivaga yetib kelishini buyurdilar. Chunki, bu yerda Buxoroga qarshi yurish masalasi muhokama qilinajagini xabar qilishadi. G'ulom Ali va Qo'shmamed hech ikkilanmay va xavfsiramay Xivaga yetib kelishdi. Yarim kechada Qizil armiya kuchlari G'ulom Ali va Qo'shmamed va ularning yigitlariga kutilmaganda qo'qqisidan hujum qildilar va qurolsizlantirdilar. Bir necha soatdan so'ng Qo'shmamed va uning yigitlari qilichdan o'tkazildi. G'ulom Ali esa qochib qoldi. Jazo otryadi G'ulom Alining orqasidan quvdi. Yo'l-yo'lakay barcha qishloqlar va ovullar yer bilan yakson qilindi. Bu voqeadan xabar topgan yovmud turkmanlari hech narsaga qaramasdan mol-mulklarini tashlab chor atrofga tumtaraqay qocha boshladilar, ularning ko'plari Kaspiy dengizigacha bir necha ming chaqirim yo'llarni bosib, Eron tomonga o'tib ketdilar va boshpana topdilar.

Qizil armiya kuchlari Xorazmda yangi tartib-qoidalarni o'rnatish chog'ida shunday yaramas noinsoniy ishlarni amalga oshirganlarki, bu har qanday sof vijdonli kishining nafratini uyg'otmasligi mumkin emas. Buni biz G.Broydaning ilmiy merosi orqali ochiq-oydin ko'rishimiz va undan tegishli xulosa chiqarishimiz mumkin. Broyda 1883-yilda Vilnoda tug'ilgan, kasbi yurist bo'lgan. 1909-yildan boshlab Toshkentda oqlovchi yordamchisi bo'lib ishlagan. 1912-yili Toshkent temiryo'lchilari o'rtasida inqilobiy g'oyalarni yoygani uchun Pishpekka (Bishkek) surgun qilinadi. 1917-yil fevral inqilobidan keyin Broyda qisqa muddat askar deputatlari Toshkent soveti rahbarligi ostida ishchi va askar deputatlari o'lka kengashiga a'zo bo'lib kiradi. So'ng Moskvaga ketib, leninizmning milliy siyosati nazariy aoslarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. 1918-yili Turkiston ASSR MIKning Moskvadagi muxtor vakili, Sharqiy Ijroiya Qo'mitasining Moskvadagi muxtor vakili, Sharqiy Frontdagi I-IV armiyalarning siyosiy komissari bo'lib ishlaydi. So'ng 1920-yili avgustigacha RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi va Butunittifoq Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Turkkomissiyasida xizmat qiladi, keyingi yillarda bir qator rahbarlik lavozimlarda ishlagan. 1941-yilda troskiychilikda ayblanib, qamoqqa olingan. 1955-yilda oqlangan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarix institutining tarixshunoslik, manbashunoslik va arxeografiya bo'limi mudiri, tarix fanlari nomzodi Valeriy German, G.Broyda faoliyatini chuqur o'rganib, qimmatli dalillarni berdi.

1920-yil 10-fevralda Turkkomissiya yig'ilishida Broyda bunday degan edi: «O'zimiz qilayotgan tartibsizliklarni (Xorazmdagi tartibsizliklar – *mualliflar*) tushunib yetolmayapman, komissiyaning har bir a'zosi mustaqil ish yuritmayapti, nazarimda Skalovning bunday ishga qo'l urishiga kimdir yo'l-yo'riq bergan. (Unga ko'rsatmani Eliava va Kuybishev imzosi bilan Turkiston harbiy inqilobiy kengashi bergan – *mualliflar*). Men esa butunlay boshqacha ko'rsatma bergan edim, harbiy guruhlarimiz Xiva ishlariga aralashsa qanday murakkabliklar kelib chiqishini eslatgandim»¹.

Darhaqiqat, Xivada vaziyat keskinlashdi. Amudaryo bo'limi rahbarlari xatoga yo'l qo'ymasligi, RSFSRning ojiz davlatlarga bo'lgan munosabatidagi mezonlar buzilmasligining oldini olish uchun Butunrossiya MIK komissiyasi Broydani muxtor vakil etib tayinlaydi.

1920-yil 29-martda Broyda boshchiligida 150 ga yaqin kishi Petroaleksandrovska (hozirgi To'rtko'l) keladi. Missiya a'zolari mavjud vaziyatni o'rganar ekan, jiddiy suiiste'molliklar va xatoliklarga yo'l qo'yilganligini aniqlaydi. Harbiy tribunal raisi I.Fronshteynning Toshkentga yozgan maktubida shunday jumalarni o'qiymiz: «Biz bu yerda ko'rgan narsalar shunchalik dahshatliki, bunaqasini hech qayerda ko'rmaganmiz. Oshkora harbiy talon-torajliklar uyushtirilgan, qo'lga tushgan narsalarni shtab rahbarlari o'zlariga ko'proq ulush olib qolib, qolganini taqsimlashgan. Xotinlarni olib ketishgan, ularni asira sifatida saqlab, Petroaleksandrovska va Xiva bozorlarida kim oshdi savdosida sotishgan. Xiva saroylari yakson etilgan. Qizil armiya askarlari oldidan chiqqan odamni otib tashlay bergan. Skalov bularning boshida turadi va u jinoyatkorona loqaydligi uchun aybdordir»². BMIK komissiya a'zosi Shokirov 1920-yil 4-aprelida Toshkentga yozgan xatida xabar berishicha, Skalov tomonidan tashkil etilgan Muvaqqat hukumat bu yerdagi talon-torajchi qismlarning harbiy buyruqchisi vazifasini bajargan, ular aholi mulkini ochiqchasiga talab, qo'lga tushgan o'ljalarni o'zaro baham ko'rganlar. Amudaryo bo'yidagi mustamlakachi gazandalar guruhi ayollarni ochiqchasiga sotish bilan keng shug'ullangan. Ayrim qizil askarlarga, mana buni otasiz, degan ko'rsatmalar berilgan. Skalovning o'zi Xiva harbiy noziri Sardorboyni otib o'ldirgan. Broyda 1920-yil 6-mayda bo'lib o'tgan Turkiston RKP qo'mitasining yalpi majlisida so'zlagan nutqida Xorazmda yoppasiga ochlik hukm surayotganligi, mehnatkash

¹ «Sharq yulduzi», 1991-yil №3, 178-bet.

² O'sha joyda.

xalq ahvoli bilan hech kim qiziqmaganligini qayd etadi. Aksincha bu yerda joylashgan Qizil askarlar xaqni yoppasiga qirg'in qilish, o'g'rilik va axloqiy buzuvchi ishlarni amalga oshirganlar. Bu ishlarga Qizil armiya bosh shtabining o'zi boshchilik qilgan. Kimni kim otishini askarlar shtabda o'zaro kelishib olganlar. Bir qizil askar 600 xonadonni o'g'irlab, vayron qilganligi aniqlangan. Yo'l-yo'lakay kim duch kelsa ota berganlar, qizil askarlar 7 yoshli qizlarni zo'rlaganlar, deydi Broyda¹. Ana shulardan kelib chiqib, Broyda skalovchilik, kolesovchilik boshqa mamlakatlar mehnatkashlarining ijodiy kuchiga ishonmaslik oqibati, deb baho beradi. Ushbu masalada Broyda Turkkomissiyaning rahbarlari bilan kelisha olmay qoladi. Natijada uni Toshkentga chaqirib olishadi. Broydaning o'rniga esa Xorazmda amalga oshirilgan barcha ifloslik va jinoiy ishlarning ilhomchisi va tashkilotchisi Skalov tayinlandi. Ana shu birgina asosli dalilning o'zi ham o'lkamizda amalga oshirilgan qirg'in va terror, axloqiy buzuvchi va buyuk davlatchilik siyosatining tepasida kimlar turganligini ochiq-oydin ko'rsatadi.

Buni shu narsadan ham bilish mumkinki, 1920-yil 6-maydagi majlisda Broyda nutqini tinglagan V.Kuybishev unga befarq va sovuq munosabatda bo'lgan. Uning fikriga ko'ra, Broyda masalani «chigallashtirib» yuborgan ekan².

M.Frunze bo'lsa 1920-yil 14-aprelda V.Leninga «Turkiston-dagi ahvol to'g'risida» yozgan xatida «Markaziy Qo'mita Broydani Turkistonga yuborib juda katta xatolikka yo'l qo'ygan», faoliyatning barcha sohasida men uni Turkkomissiyaning johil dohiysi deb hisoblayman; shaxsiy hayotda esa bu oddiy qo'poruvchilar»³, deydi. Bu so'zlarga izoh ortiqchadir.

RSFSRning Muxtor vakili M.Safonovning buyrug'i bilan 1921-yil 6-mart kuni yosh xivaliklar hukumatiga qarshi ommaviy mitinglar o'tkazildi. Mitingda Qizil armiya siyosiy boshqarmasi-ni talabi bilan yosh xivaliklar hukumatini ag'darish haqida qaror qabul qilindi. Qurollangan harbiy qismlar hukumat uyiga bostirib kirib, hukumat rahbarlarini hibsga oldilar. Polvonniyoz Yusupov yashirinishga ulgurdi. Qizil askarlar qo'lga tushmay qolgan nozir-lar esa Junaidxonga qo'shildilar. Qonuniy saylangan yosh xivaliklar hukumati ag'darildi⁴.

¹ O'zR PDA, 57-fond, 1-ro'yxat, 32-ish, 72–73-varaqlar.

² O'sha joyda.

³ RISSTDA, 461-fond, 3-ro'yxat, 1925-ish, Автограф; Историографический архив, 1958, 3-son.

⁴ O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. 218-bet.

Bu dahshatli qirg'inlar va qonxo'rlikning hammasi Xorazmda sovetlar mustamlakachilik va qullik tizimini o'rnatish maqsadlarini ko'zlab amalga oshirildi. Ana shu razil maqsadni amalga oshirishning navbatdagi bosqichi 1921-yil 15–23-mayda chaqirilgan Butunxorazm Sovetlarining II qurultoyi bo'ldi. Qurultoyda 230 vakil qatnashdi. Shundan 50 vakil turkman xalqi vakillari edilar¹. Mamlakatimizda amalga oshirilgan mislsiz qirg'inlar va dahshatlarning g'oyaviy ilhomchilari va tashkilotchilari V.Lenin va I.Stalinni «inqilob» dohiylari sifatida qurultoyining faxriy rayosatiga sayladilar. Qurultoy ishi Moskva va Toshkentda tayyorlanayotgan va ishlab chiqilgan dastur asosida o'tdi. Vaqf mulklari tugatildi; sanoatni umumxalq mulkiga aylantirish; paxta ekiladigan maydonlarni kengaytirish; Xorazm Sovet xalq respublikasining o'zgartirilgan Yangi Konstitutsiyasini qabul qilish; RSFSR bilan Xorazm Sovet Respublikasi o'rtasidagi ittifoqchilik shartnomasi va harbiy-siyosiy bitimni ratifikatsiya qilish kabi masalalar qurultoy kun tartibidagi asosiy masalalar bo'ldi. Qurultoyda hukumatning yangi tarkibi saylandi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi etib Ota Maxsum Muhammad Rahimov (sobiq qozi kalonning o'g'li), Harbiy nozirlikka jadid Javobbergan Qo'chqorov (laqabi Jabbor Sori) Xalq Nozirlari Kengashining raisi lavozimiga Abdulla Xo'ja (Fayzulla Xo'janing ukasi, Buxoro amirining jiyani) saylandilar. Xullas yangi saylangan hukumat a'zolarining deyarli hammasi boy-badavlat, o'qimishli ziyolilar va jadidlarning vakillari edilar. Shu boisdan ham ular xalq va millat manfaatlariga befarq qaramadilar, hukumat va partiya tarkibidan nihoyatda ehtiyotlik va ziyraklik bilan rusparast unsurlarni sekin-astalik bilan surib chiqarish yo'lini tutdilar, ularning o'rniga millatparast o'z maslakdoshlarini qo'ya boshladilar. Ana shu sababga ko'ra, Sovetlar davrida yaratilgan tarixiy-ilmiy va badiiy asarlarda Xorazmning ikkinchi xalq hukumati «boy-feodal» va «aksilinqilobiy» hukumat sifatida ta'riflandi. Shu bois Ota Maxsum Muhammad Rahimov hukumatining ham uzoq umr ko'rishi amri mahol edi. U bor-yo'g'i bir yil-u sakkiz oy umr ko'rdi, xolos. 1922-yil noyabr oyida bolsheviklar mahalliy sotqinlar va aldanganlar yordamida Xorazmda ikkinchi marta davlat to'ntarishini amalga oshirdilar. Hukumat a'zolaridan bir guruhi qamoqqa olindi. Ota Maxsum, J.Qo'chqorov va boshqalar zo'rg'a qochishga ulgurdilar va Junaidxon boshchiligida harakat qilayotgan milliy-ozodlik kuchlariga borib qo'shildilar. Bu davrga kelib sovetlar va kompartiya-

¹ «Жизнь национальности», 1923 г., № 1, стр. 187.

dan xalq ommasining hafsalasi pir bo'lib, borgan sari ularning no-roziligi kuchayib bordi. Vaziyatga to'g'ri baho bergan Junaidxon Xorazm istiqloлчаilik harakatining yirik sarkori sifatida «revkom» deb nomlanish bosqinchi tashkilotdan qamoqqa olinganlarni tezda ozod qilishni qat'iy talab qildi.

Xorazmdagi ikkinchi davlat to'ntarishi xalq manfaatlariga zid bo'ldi. Mahalliy xalqning haq-huquqi poymol qilindi. Bu rus kommunistik zo'ravonligining aynan o'zi edi. Shunga qaramay, sovet tarixida u «inqilobiy ish» deb ko'rsatildi. Xalq ommasining sovet hukumati va kompartiyaga nisbatan nafratini yanada oshirdi. Shu bilan birga u butun musulmon milliy-ozodlik va rus aksilsovetviy demokratik kuchlarning birlashishi va mustahkamlanishiga yangi turtki bo'ldi.

Junaidxonning yigitlari 1921–1922-yillarda birdan 1000 otliqqa ko'paydi. Xalq Junaidxon jasoratini qo'llab-quvvatladi va unga sodiqligini izhor etdi. «Yosh xivaliklar» hukumati va undan keyingi Ota Maxsum hukumati rahbarlari ham sovet hokimiyatiga qarshi umumiy kurash jabhasiga uyushdilar. Bundan vahimaga tushib qolgan Xivadagi «Xorazm inqilobini himoya qiluvchi» harbiy inqilobiy kengash rus sovet hukumatidan qo'shimcha armiya so'radi. Bunga javoban Turkfront qo'mondonligi 1922–1923-yillarda Xorazmga bir qator harbiy qismlarni yubordi. Shundan so'ng Qizil armiya Xorazmning yangi harbiy noziri Boloshin qo'mondonligida Junaidxonga qarshi jang harakatlarini boshlab yubordi. Kuchlar nisbati teng emas edi. Shu bois rus askarlarining qo'li baland keldi. Lekin vatanparvar kuchlarni yengish oson bo'lmadi, u uzoq muddatga cho'zildi. Rus «inqilobiy kuchlari» qo'lida qo'g'irchoq bo'lgan Xorazmning yangi hukumati oldingi ikki hukumatga nisbatan farqli o'laroq o'z maslahatchilari ta'sirida «inqilobiy va sotsialistik» o'zgarishlar yasashga kirishdi. Shoshilinch ravishda 1923-yil oktabrda chaqirilgan IV Butunxorazm qurultoyi Xorazm xalq sovet respublikasini «Xorazm sovet sotsialistik Respublikasi» deb e'lon qildi. Ko'rinib turibdiki, bu bilan kommunistlar mamlakatda «Yosh xivaliklar» ya'ni jadidlar hamda ularning ta'sirida bo'lgan kuchlarning hokimiyati ag'darilishi bilan sotsializm qurilishi boshlandi degan tushuncha g'oyani oddiy xalq ongiga singdirib ularni o'z tomonlariga ag'darib olishni rejalashtirdilar.

Ikkinchi tomondan esa ular Xorazmda yo'qsillar diktaturasi (hukmronligi) ishchilar sinfi bilan dehqonlar hokimiyati o'rnatilganligini e'lon qildilar. Aslida esa bu aql bovar qilmaydigan kommunistlarga xos soxtakorlik, ko'zbo'yamachilikdan boshqa

narsa emas edi. Chunki yuqoridagi mavzularda ta'kidlangani singari Xorazmda proletariat sinfining o'zi yo'q edi. Shu bois «sotsializm» to'g'risidagi tushunchalar ham quruq va yolg'on, xalq ommasiga tushunarsiz va begona tushunchalar edi. 1921-yil dekabrda tashkil topgan Xorazm kommunistik tashkiloti ham sun'iy shakllantirilgan qo'g'irchoq uyushma edi. Ammo bu qo'g'irchoq Moskva siyosatini Xorazmda amalga oshiruvchi kuch sifatida Qizil armiya himoyasida jamiyatda siyosiy hukmron va boshqaruvchi tashkilotga aylandi. Xorazm Kompartiyasi Moskva buyurtmasini bajardi, o'zi mustaqil suratda birorta masalani ko'targan ham emas, bajargan ham emas. Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda Moskva buyurtmasi asosida Xorazm kompartiyasining ko'rgazmasi bilan IV Butun Xorazm qurultoyining Xorazmni Sotsialistik Respublika deb e'lon qilganligiga ajablanmasa ham bo'ladi. Qurultoyda qabul qilingan Xorazmning uchinchi Konstitutsiyasi Xorazmda «sotsialistik inqilobni» qonunlashtirdi.

Sovet tarixida esa bu – Xorazmda xalq inqilobining sotsialistik inqilobga o'sib o'tishi, jamiyat negizida esa xalqning xohish irodasiga ko'ra, sotsialistik o'zgarishlar yuz berdi deb ko'rsatildi. Haqiqatda esa yuqorida ta'kidlangani singari nafaqat Xorazmda, balki butun O'rta Osiyoda ham hech qanday xalq inqilobi ham, sotsialistik yo'qsillar inqilobi ham bo'lgan emas.

Mamlakatimizda Rossiya mustamlakachilari tomonidan zo'ra-vonlik yo'li bilan xalq nomidan amalga oshirilgan «inqilob» va «inqilobiy o'zgarishlar»ning hammasi tub yerli aholining irodasi va manfaatlariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Shu boisdan Xorazm xalqining noroziligi kun sayin ortib bordi. Bu jarayon ayniqsa yangi «sotsialistik» konstitutsiya qabul qilinishi va «sotsialistik o'zgarishlar» avj olishi bilan xususan kuchaydi. Yangi konstitutsiyaga ko'ra boy va badavlat kishilar saylash va saylanish huquqlaridan mahrum etildi. Yerning xususiy mulkligi zo'ra-vonlik asosida tugatildi, vaqf yerlar ham umumxalq mulkiga aylantirildi, yuqori va quyi hokimiyat organlarida millat va vatan manfaatini ko'zlab ishlayotgan jadid va boshqa o'qimishli kishilar «yot unsur»lar sifatida ishdan haydaldi.

Ota Maxsum boshliq Xorazmning ikkinchi jadid hukumati ag'darib tashlanishi bilanoq, 1922-yil dekabrda boshlab, aholidan olinadigan yagona yer solig'i joriy qilindi. Bu «adolatli soliq» deb ataldi. Bunday soliq tizimi sun'iy ravishda xalq ommasini sinfiy tabaqalashtirdi. Kommunistlar va sovet hukumatiga xizmat qilayotganlar alohida imtiyozlarga ega bo'ldilar. Qizil armiya askarlari

va komandirlari hamda 10 tanobgacha yeri bo'lgan militsionerlar soliqlardan butunlay ozod qilindi. O'rta hol boy va badavlat bo'lganlar ham ko'p miqdorda soliq to'laydigan bo'ldilar. Mana shu dalilning o'zi «adolatli» soliq tizimining adolatsizligini ko'rsatar edi.

1923-yil noyabrda boshlab esa soliqlar tartibi o'zgartirildi. Hamma yerlardan, ularning hosildorligi qanday bo'lishidan qat'i nazar bir xil miqdorda soliq olinadigan bo'ldi. Savdogarlardan olinadigan patent solig'i ham hamma uchun bir xil bo'ldi. Katta va kichik savdogarlar farqlanmadi. Bu «tenglik» tengsizlikni kuchaytirdi. Bundan tashqari, kommunistlar mahalliy aholining diniy hissiyotlarini toptab, machit va madrasalarni yopib qo'ydilar, xotin-qizlarni paranji va chimmatlarini tashlashga majbur qildilar. Shariatga asoslangan qozilar mahkamasi (sudi) tarqatildi, sovet sudlari joriy qilindi, aholining yeri, mol-mulki va chorvasi xatlanib hisobga olindi. Madrasa va qadim an'anaviy maktablar yopib qo'yildi. Bu «inqilobiy» tadbirlarning tashabbuskori va ijrochilari kommunistlar bo'ldi. Bu kabi noinsoniylik, dahriylik, o'zboshimchalik va qonunsizliklardan xalq ommasi g'azabga keldi. 1924-yil yanvarda Xorazm xalqi Junaidxon va «Yosh xivaliklar» rahbarligida Sovetlar istibdodiga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olon Madrahimboy rahbarligida Pitnakda boshlandi. So'ngra unga Hazoraspda Sobirboy, Matchonbek va Shokirjonpir qo'shildilar. Qo'zg'olon Bog'ot, Xonqa, Yangiariq, Saduvar va boshqa joylarga yoyildi. Qo'zg'olonda qatnashganlarning soni 10–15 mingga etdi.

Qo'zg'olon uyushqoqlik bilan o'tdi. U o'z oldiga faqat kommunistlarning o'zboshimchaligini yo'q qilish vazifasinigina emas, balki butunlay sovet hokimiyatini ag'darib tashlash va Xorazm mustaqilligini tiklash maqsadini ham qo'ygan edi.

Ana shu maqsad bilan qo'zg'olonchi vatanparvarlar ikki guruhga bo'lindilar. Qo'zg'olonchilarning birinchi guruhi Junaidxon huzuriga va ikkinchi guruhi esa Xivaga sovet hukumati sari yo'l oldi.

Birinchi guruh vakillari 15 kishidan iborat bo'lib, unga Madrayimboy rahbarlik qildi. Ular Junaidxon huzuriga borib, Xivadan sovet hukumati va kommunistlarni haydab chiqarishga birlashib harakat qilishga vakil etilgan edi. Ikkinchi guruh esa 200 kishilik katta kuch edi. Ular Xivaga borib hukumatdan «adolatli soliq»ni bekor qilinishini, qozilar mahkamasini, madrasa va maktablarni tiklashni, Xivadan bolsheviklarning chiqib ketishini qat'iy talab etdilar. Bu paytda hukumat rahbarlari SSSR sovetlarining II qurultoyida qat-

nashish uchun Moskvaga jo'nalib ketgan edilar. Tinch muzokaradan natija chiqmadi. Shundan so'ng xalq lashkarlari 10-yanvar kuni Xiva shahrini qamal qildilar. Junaidxon ham 8 mingga yaqin o'z yigitlari bilan Xiva tomon yurdi. Toshhovuz, Mang'it, Gurlan, Shovot, G'ozibod va boshqa bir qator tumanliklar qo'zg'olonchilar va Junaidxonning qo'liga o'tdi. Mamlakat poytaxti Xiva butunlay tashqi dunyodan ajralib qoldi. Radiostansiya buzib tashlandi, Xiva, To'rtko'l, Chorjo'y telegraf simlari ham uzib qo'yildi.

Bolsheviklar hukumati Xorazmda sovetlar hokimiyatini saqlab qolish uchun shoshilinch choralarni amalga oshirdi. Xalq komissarlari kengashi hukumati o'rniga Revkom (inqilobiy qo'mita) va Favqulodda komissiya tuzildi. Bu «inqilobiy» tashkilotlar xalq qo'zg'olonini katta harbiy kuch bilan ayovsiz bostirishga kirishdi. Mamlakatda ta'qib, talon-torajlik sudsiz so'roqsiz otib tashlash kuchaytirildi.

Duch kelgan joyda har bir oddiy fuqaro, xalq qo'zg'oloni qatnashchilari va boshqalar «inqilob dushmani» «isyonchi» va «bosmachi» sifatida otib tashlanaverdi. Bosqinchilar bu bilan cheklanmadilar. Xorazm sovet hukumati Rossiya sovet hukumatidan shoshilinch suratda harbiy yordam berishni so'raydi. RKP(b) Markaziy qo'mitasining O'rta Osiyo byurosi qo'zg'olon boshlanishi bilanoq, 1924-yil 6-yanvarda maxsus qaror qabul qilib, Turkfront Inqilobiy kengashiga Xivaga armiya yuborish to'g'risida ko'rsatma berdi. 22-yanvarda Farg'ona va Buxorodagi milliy istiqloq kuchlariga qarshi kurashda katta tajriba orttirgan N.Shaydakov qo'mondonligidagi 82-otliq polk Chorjo'yga yetib keldi va 23-yanvarda Xonqaga hujum boshladi. Xiva shahrining 12 darvozasi 10 ta pulemyot bilan qurlollangan Qizil armiyachilar tomonidan qo'riqlandi. 82-polk 29-yanvarda Hazorasp tumanida Og'ajon eshon boshchiligidagi xalq lashkariga duch keldi. Istiqlol himoyachilari 18 soat uzluksiz davom etgan jangdan so'ng, kuchlar nisbati teng bo'lmagach, qumlar orasiga chekinishga majbur bo'ldilar. 82-polk 4-fevralda Xiva shahriga yetib keldi va Xiva qamali tugatildi. Junaidxon chekinishga majbur bo'ldi. U Sovetlarga qarshi kurashni 1929-yilgacha davom ettirdi. Ammo muvaffaqiyatga erisha olmadi. Shundan so'ng Junaidxon dastlab Eronga, so'ngra Afg'onistonga o'tib ketdi. Sovetlar xalq ommasining talabi bilan qishloq xo'jalik solig'ini to'rt baravar kamaytirishga majbur bo'ldilar, sovet ma'muriyati rahbariyatidan katta bir guruhi ishdan olindi. Ikki kun davomida hukumat komissiyasiga aholidan sovet ma'muriyati ustidan norozi bo'lgan 500 ta ariza tushdi.

Hukumat komissiyasi xalq talabiga ko'ra, qo'zg'olon vaqti-da va undan oldin qamoqqa olingan vatanparvarlardan 214 kishini ozod qildi.

Xullas, xalq ozodlik qo'zg'oloni katta talafotlar evaziga bo'lsa-da sovet hukumati va kompartiyani omma irodasi bilan hisoblashishga majbur qildi. Sovetlar xalq ozodlik qo'zg'olonini bostirgan bo'lsalar-da, Rossiya mustamlakachiligiga qarshi omma kurashi to'xtab qolmadi. U yana uzoq yillar, o'ttizinchi yillarning o'r-talarigacha davom etdi. Sovetlar hukumati va Kompartiya yagona turk xalqlari milliy-ozodlik kurashiga barham berish uchun «bo'lib tashla, hokimlik qil» shioriga amal qildi va milliy davlat chegaralanishini o'tkazishga kirishdi. Ana shu tariqa sovetlar hukumati Xorazm xalqining asrlar osha davom etib kelgan davlatchilik an'anasi-ga barham berdi.

3. «Yosh buxoroliklar» harakati. Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi

1916–1917-yillar oralig'ida yashirin «Yosh buxoroliklar» tashkiloti va uning 12 kishilik Markaziy qo'mitasi tashkil topdi. Bu siyosiy partiyaning tashkil topishida «Yosh turklar»ning «Itti-hod va taraqqiy» partiyasi, Rossiya va Turkistondagi sotsial-de-mokratik tashkilotlarning ta'siri katta bo'ldi. «Yosh buxoroliklar» partiyasining Markaziy Qo'mitasi raisi Abduvohid Burhonov, kotibi Usmon Xo'ja (O'smonxo'ja Po'latxo'jayev), xazinador Muso Said-jonov edi.

Bulardan tashqari, partiyaning tashkil topib mustahkamlanishi-da Abdurauf Fitrat (1886–1938), Ota Xo'jayev (1894–1938), Mir-komil Burhonov, Fayzulla Xo'jayev (1896–1938), Sadriddin Ayni (1878–1954), Fazliddin Maxsum, Abdurahim Yusufzoda (1880–1937) va boshqalarning hissasi katta bo'ldi.

«Yosh buxoroliklar» partiyasining dastlabki faoliyatiga oid tarixiy hujjatlardan biri Buxoroda o'tkazilishi zarur bo'lgan islo-hot loyihasidir. Uni 1917-yilda partiya markaziy qo'mitasi nomidan Abdurauf Fitrat yozgan. U, «Yosh buxoroliklar» partiyasi, «Yosh buxoroliklar qo'mitasining Buxoroda islohot o'tkazish loyihasi» deb nomlanadi.

Loyiha o'z vaqtida mahalliy matbuotda bosilganligi haqida aniq ma'lumot yo'q. Biroq uning ruscha nusxasi 1930-yilda S.Di-manshteynning «Революция и национальный вопрос» («Inqilob va milliy masala») kitobida ilk bor Moskvada chop etilgan. Shun-

dan soʻng tariximizning bu nodir hujjati ushbu kitobdan koʻchirilib, qisqacha inglizcha kirish soʻzi bilan 1985-yilda Oksford shahrida Oʻrta Osiyoni oʻrganuvchi jamiyat tomonidan rus tilida nashr etilgan «Musulmon siyosiy partiyalarining dasturiy hujjatlari. 1917–1920-yillar» nomli kitobda qayta bosildi.

Loyihada yer-suv masalasiga katta eʼtibor berilgan. Bundan tashqari, harbiy masala, moliya ishlari, ichki ishlar va davlat boshqaruv organlari kabi masalalarga unda keng oʻrin berilgan.

Loyihada butun haydaladigan yerlar (uch qismga) boʻlingan: 1) Vaqf yerlari (masjid va madrasalarga tegishli yerlar); 2) Soliqdan ozod qilingan yerlar (mulki hur); 3) Soliq olinadigan (mulki hiroj) yerlar.

Hammani ekin ekishga majbur qilish maqsadida barcha ekilgan va ekish mumkin boʻlib, ekilmay qolgan yerlarga ham soliq solish nazarda tutilgan. Shuningdek, «mulki hiroj» yerlariga soliqni kamaytirish hamda «kafson» (amin, oqsoqol va boshqalar uchun) «atafti» (sadaqa), «uchkuna puli» (turli daraxtlar uchun), «choʻp puli» (yaylov uchun) va boshqa ortiqcha harajat chiqimlarni tugatish nazarda tutildi.

Loyihada yana davlat yerlari, bogʻ va binolarga ishlov berish uchun hashar chaqirish, umuman mehnatkashlar mehnatidan tekin foydalanish ham man etildi. Hashar yoʻli bilan faqat suv inshootlari qurish, kanallar qazish, umuman irrigatsiya ishlarini amalga oshirish mumkin boʻldi. Bunday paytda hasharga kelmaganlarga hatto, soliq solish nazarda tutiladi.

Loyihada qishloq xoʻjaligini intensivlashtirish va mexanizatsiyalash, dehqonlarni sudxoʻrlardan qutqarish uchun qishloq xoʻjalik bank tarmoqlarini tashkil etish, agronomiya bilimlarini yoyishga katta ahamiyat berildi.

Milliy armiyaga ham «Yosh buxoroliklar» partiyasi katta eʼtibor berdi. Loyihada armiya sonini eski rus hukumati Buxoro amiri tuzgan shartnomaga koʻra, 12 ming kishiga yetkazish belgilangan. Harbiy xizmat 22 yoshga yetgan hamma uchun majburiy boʻlishi, xizmat muddati esa ikki yil qilib belgilanadi. Shuningdek, harbiy maktablar ochish, askarlarga, ozroq boʻlsa-da oylik maosh toʻlab turish nazarda tutildi. Moliya sohasida ham jiddiy islohot oʻtkazishga eʼtibor berildi. Buning uchun amirning mablagʻlari umumdavlat mablagʻidan ajratilishi soliqdan aniq belgilanishi davlat byudjeti har yili eʼlon qilib turilishi koʻrsatildi.

Maorif sohasida davlat mabgʻali hisobiga maktab, oliy oʻquv yurtlari ochish, ularni zamonaviy dastur, oʻquv qoʻllanmalari,

o'qituvchilar bilan ta'minlash, davlat va vaqf maktablaridan tashqari shaxsiy maktablar ochilishi dasturda o'z aksini topgan edi. Shu bilan birga o'quv yurtlarini bitirganlarga maorif nozirligi tomonidan diplom berish ham aniq ko'rsatildi. Islohotda davlat boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy hayot masalalari qamrab olindi. Buni unda ko'rsatilgan quyidagi 10 ta nozirlik isbotlab turibdi: yer ishlari, vaqflar, harbiy ishlar, ichki ishlar, moliya, adliya, militsiya, yo'llar qazib chiqaruvchi va qayta sanoat ishlari, maorif, tashqi ishlar nozirliklari.

Mana shular asosida Nozirlar Kengashi tashkil etilishi kerak edi. Bu nozirlar faoliyatini kuzatuvchi 20 kishilik maxsus Nazorat komissiyasi tashkil etilishi ham nazarda tutildi.

Bu yuqorida ko'rsatilgan masalalar o'sha paytda hal qilinishi amri mahol bo'lsa-da, ular ma'lum dastur holatiga keltirilib, amirga tavsiya etilishining o'zi katta tarixiy ahamiyatga molikdir. Islohotdan kutilgan maqsad yakka amir hukmronligi (monarxiyasi)ni ovrupocha konstitutsion monarxiya bilan almashtirish, maorif va madaniyatni, ishlab chiqarish va sanoatni rivojlantirish, ilm-fan va texnikani taraqqiy ettirishdan iborat bo'ladi. Buning uchun «Yosh buxoroliklar» partiyasi dastlab Amir Olimxonga har xil yo'llar bilan tinch demokratik ta'sir va hatto, kuch bilan tazyiq o'tkazishga harakat qildilar. Bularning hammasi Rossiya va Turkistondagi inqilobiy harakat bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Rossiyada fevral inqilobining g'alabasidan so'ng Buxoroda ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat tez o'zgara boshladi. Ruslar yashaydigan joylarda hokimiyat Rossiya Muvaqqat hukumatining Ijroiya qo'mitalari qo'liga o'tdi. 1917-yil 12-martda Yangi Buxoroda (Kogon) Ijroiya qo'mita saylandi. May oyining birinchi kunlarida esa Buxoro amirligida ruslar yashaydigan joylardagi ijroiya qo'mitalar delegatlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Buxoroda juda ajoyib va murakkab ijtimoiy-siyosiy muhit paydo bo'ldi. Bu esa jadidlarda umidvorlikni uyg'otdi. Ma'lumki, Buxoro Rossiyaning yarim mustamlakasi edi. Shuning uchun ham jadidlar, ya'ni «Yosh buxoroliklar» partiyasi rahbarlari o'z maqsadlarini Rossiya Muvaqqat hukumati orqali amalga oshirish uchun unga telegramma orqali murojaat yuborib, amirni isloh o'tkazishga ko'ndirishni iltimos qildilar. Fayzulla Xo'jayevning ko'rsatishicha, unga «Yosh buxoroliklar»ning faollari imzo chekkan edilar. Rossiya markazidan tezda javob kelmaydi. Sabrsizlik bilan ikkinchi telegramma yuborildi. Uning matni F.Xo'jayev tomonidan yozilgan. Fitrat va Saidjonov imzo chekkan edi.

Bunga ham chidamay, «Yosh buxoroliklar» partiyasining yangi tuzilgan Markaziy qo'mitasi Fitrat va Usmonxo'ja Po'latxo'jayevdan iborat maxsus delegatsiyani Petrogradga yuboradilar. Ular Orenburgga kelganlarida jadidlar bilan amir o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilish uchun Rossiya poytaxtidan maxsus komissiya yo'lga chiqqanligi haqidagi xabarni oladilar va orqaga qaytadilar.

Ana shundan so'ng Olimxon Rossiya muvaqqat hukumati va uning Buxorodagi vakili Miller hamda mahalliy taraqqiyparvar jadidlar ta'sirida 1917-yil juma kuni – 7-aprelda islohot o'tkazish to'g'risidagi «Manifest»ni e'lon qildi. «Manifest» oldin saroyga to'plangan 200 ga yaqin faollar, diniy ulamo va muftilar oldida tantanali ravishda o'qib eshittirildi. Unda saroy amaldorlari va savdogarlardan 15 kishi, Buxorodagi rus shaharlari ishchi va askarlari deputatlari soveti hamda Samarqand sovet hokimiyati vakillari qatnashdi. Ularning orasida Mahmudxo'ja Behbudiy (Samarqand), F.Xo'jayev, chor hukumatining vakili Miller, amir, qozi kalon, amir tomonidan yangidan ma'muriy ishga tayinlangan taraqqiyparvar Sharifjon Maxsum bor edilar.

Manifestda amir sud (qozixona), soliq ishlarini tartibga solish, sanoat va savdoni rivojlantirish hamda amaldorlari nazorat ostiga olish, poytaxt Buxoroni obodonlashtirish, fuqarolarning sog'lig'i va rohat-farog'ati haqida g'amxo'rlik qiluvchi maxsus komissiya tuzish haqida va'da qilingan edi.

Shuningdek, manifestda moliya ishlarini tartibga solish, kirim, chiqimlarni aniq hisoblangan amirlik byudjetini tashkil etish, umuman xalqqa yengilliklar berish, maorif va fan-texnikani rivojlantirish, bosmaxona tashkil etib, bosma matbuotga asos solish, qamoqxonadagi erkin fikrlilarni ozod qilish ko'rsatildi.

Bu manifest Buxoroda siyosiy vaziyatning taranglashuviga sabab bo'ldi. Uni din peshvolari va dindorlar orasidagi o'ta mutaassiblar shariat qonunlarni buzish deb qabul qildilar. Taraqqiyparvarlar, ayniqsa, «Yosh buxoroliklar» unda o'zlarining talablari ma'lum darajada hisobga olinganligidan o'ta quvondilar. Shuning uchun ham ularning ma'lum bir «qizillashgan» qismi amirning insofga kelgani uchun unga minnatdorchilik bildirish maqsadida 8-aprel kuni katta ko'cha namoyishi bilan nishonlaydilar. Namoyishchilar «Yashasin Amir Olimxon! Yashasin islohot!» deb yozilgan qizil alvonlarni ko'tarib ko'chalarga chiqdilar.

«Yosh buxoroliklar» orasida qat'iy birlik yo'q edi. Ayniqsa, bu F.Xo'jayevning ko'rsatishicha, quyidagi ikki masalada keskinla-

shadi: 1) Kutilayotgan manifestga munosabat; 2) Manifest munosabati bilan bo'ladigan namoyish va targ'ibot.

Ana shu masalalar sabab «Yosh buxoroliklar» Markaziy Qo'mitasining 12 a'zosi orasida ajralish yuz berdi. Abduvohid Burhonov o'ta «qizillashgan» F.Xo'jayev guruhi nuqtayi nazarini ma'qullaydi. Shundan so'ng yangi Markaziy qo'mita quyidagi tartibda 9 kishidan iborat qilib saylandi: Abduvohid Burhonov (rais), Fitrat (kotib), Usmonxo'ja Po'latxo'jayev (xazinachi) va a'zolari: Muhitdin Rafoat, Musa Saidjonov, Ota Xo'jayev, Ahmadjon Abdulsaidov, Fayzulla Xo'jayev va Hamidxo'ja¹.

F.Xo'jayev va uning bilan hamfikir bo'lganlar shuningdek, yangi Markaziy qo'mita a'zolari tabiatan «rus inqilobchilari» ta'siriga berilgan, asosiy maqsadga esa faqat Rossiya yordamidagina erishishiga ko'r-ko'rona ishongan edilar. Ularning o'z mustaqil mahalliy imkoniyatlarni hisobga olgan, qat'iy yo'li – dasturi yo'q edi.

Asosiy xato ham xuddi mana shundan iborat bo'ldi. Ya'ni Turkiston jadidlari bilan Buxoro jadidlari (aniqrog'i, F.Xo'jayev tarafdorlari)ning o'ziga xos farqi va o'ta so'lligi ham aynan ushbu masalada ko'zga tashlandi.

Turkiston jadidlari, yuqorida ta'kidlanganidek, bolsheviklarning va'dalariga ishondi, ammo ayni paytda istiqlol bobida mustaqil o'z yo'lini ham tanlab oldi. Bu yo'lning mohiyati Rossiya oldida to'g'ridan to'g'ri taslimchilikdan xoli bo'lgan milliy muxtoriyatchilik asosida hokimiyatni to'la qo'lga olish, millat manfaatini dastlab tinch demokratik va keyinroq esa qurol olib himoya qilishdan iborat edi. Turkiston jadidlari Sovetlar bosqiniga qarshi so'nggi imkoniyatga qadar tik turib kurashdilar. Rossiya harbiy kuch-qudratidan cho'chimadilar va o'z jonlarini istiqlol uchun garovga qo'ydilar. Bolsheviklarning jozibali tashviqot-targ'ibotlari, quruq havoyi va'dalari va balandparvoz shiorlariga ko'r-ko'rona ishongan va aldangan Fayzulla Xo'jayev boshliq taslimchilarning kurash taktikasidan mustamlakachi rus bolsheviklari Buxoro amirligini butunlay tugatib, Ittifoq tarkibiga kiritib olishda ustalik bilan foydalandilar.

Rus armiyasi muvaqqat hukumatga tayanib 8-aprel kuni o'tkazilgan «inqilobiy namoyish» xalqimiz maqolida aytilganidek, «qosh qo'yaman deb ko'z chiqarish»dan boshqa narsa bo'lmadi. Tabiiyki, islom dinining quvvati bo'lgan Buxoro ko'chalarida qizil alvon va bayroqlar ko'targan «inqilobchi»lar amir, qozi kalon va

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды. Том 1. – Т.: «Фан», 1970, стр. 97.

mutaassib dindorlarni choʻchitib yubordi. Hatto ularning gʻazabini oshirdi.

Fayzulla Xoʻjayevning iqrор boʻlishicha, jadidlarning kek-sa koʻzga koʻringan boshliqlaridan Abduvohid Burhonov va Fazliddin Maxsum namoyishchilarni qizil alvonlarsiz, koʻchaga chiqishini talab etdilar. Biroq bu haqli talabga hech kim eʼtibor bermadi. Buning ustiga-ustak qavqoz va ovrupolik boshqa musulmon hamda nomusulmon yoshlar ham qizil bayroq koʻtarib namoyishga chiqdilar. Oʻtmishda ham bunday xatti-harakat qanday noxush oqibatlar olib kelganligi tarixdan maʼlum. Jumladan, 1745-yilda Nodirshoh armiyasi bilan Buxoroga kelgan lezginlar, usmonli turklar, eronliklar va afgʻonlar alohida mahallalarda yashardilar. Ayniqsa, nomusulmon «kelgindi»larning ibodatlar va bayramlar maʼlum belgilangan joy (cherkov)lar va oʻz mahallalari doirasida oʻtkazilishi shart edi. Ular musulmonlarning hiy-tuygʻularini haqoratlovchi ommaviy harakat qilishlari, musulmon jamoatchiligi orasida ichimlik (vino) ichishlari va baland ovozda Bibliya oʻqishlari va boshqalar mumkin emas edi. Masalan, 1910-yilda buxorolik sunniylar bilan eronlik shialar oʻrtasida boʻlgan xunrezlikka shialarning Buxoroda markaziy koʻcha boʻylab, ashur bayramiga bagʻishlab oʻtkazgan namoyishi sabab boʻlgan edi. Bunday voqealar oʻtmishda bir emas, bir necha bor yuz bergani maʼlum.

Jadidlar tashabbusi bilan boshlangan namoyish kuni ham «begona kelgindi» va nomusulmonlar ham oʻtmish sabogʻini unutib koʻchaga chiqdilar. Namoyishchilarning soni tez orada 5-7 ming kishiga etdi. Ular oʻzbek va rus tilida «Yashasin ozodlik, konstitutsiya, matbuot erkinligi va maktab mustaqilligi!», «Yashasin xaloskorimiz amir!» deb yozilgan alvonlar koʻtarib olgan edilar.

Namoyishchilar Registon tomon yoʻl oldilar. U yerda esa 7–8 ming kishi, asosan mulla va mullavachchalar jadidchilar namoyishiga qarshi norozi boʻlib toʻplangan edilar. Registon maydonida amirning 200 ta piyoda, 300 ta otliq askarlari ham shay qilib qoʻyilgan edi.

Bundan xabar topgan jadidlar namoyishchilarni toʻxtatib, tarqatib yubordilar. Shu yerda Ota Xoʻjayev, Hoji Mirbobо Mirmuhsinov, Abdurahim Yusufzodadan iborat¹ maxsus komissiya qushbegi (amirning maʼmuriy boshqarmasi boshligʻi, birinchi vazir) oldiga borib, namoyish tinch maqsadda oʻtkazilganligini tushuntirmoqchi

¹ Abdurahim Yusufzodaning hayoti va faoliyati haqida qarang: *Shamsutdinov R. Istiqloл yoʻlida shahid ketganlar.* – T.: «Sharq», 2001, 47–78-betlar.

bo'lganida qo'lga olindi. Shundan so'ng Buxoro ko'chasida to's-to'polon va tartibsizlik boshlandi. Namoyishdan asosan dindorlarning katta qismi norozi bo'lgan edi. Ular mutaassiblik bilan din va shariatni himoya qilib ko'chaga chiqdilar. Buni o'z ko'zi bilan ko'rgan S.Ayniy bunday deb yozadi: «Shanba kuni ertalabdan, soat sakkiz-u o'ttizda reaksiya (dindorlar) yo'l boshchilari bo'yinlariga belbog'larini osib olib qichqirar edi: «Ey musulmon bandalar! Din yo'qolmoqda, shariat o'lmoqda, endi ayollarning yuzi ochiladi, qizlaringizning nomusi toptaldi, bolalar kofirlarning maktablarida o'qiydi. Din himoyachilari, iymon, din, shariat himoyasiga otlaning, g'azovotga tayyor bo'ling!»¹.

Shu kuni kechqurun, yana S.Ayniyning guvohlik berishicha, Buxoro muftilarining muhrlari bosilgan hujjat tayyorlandi. Unda shunday deyilgan edi: «Bayroq ko'tarib, islohot talab qilgan kishilar hazrati oliylari amirga qarshi chiqdilar. Shuning uchun ham ular gunohkor va isyonchi hisoblanadi. Ularning qonini to'kish xudoga xush keladigan ish, mol-mulk esa hammanikidir»².

Namoyish qatnashchilari va jadidlardan o'sha kuniyoq 30 kishi qamoqqa olindi va kaltaklandi. Mirbobo va Ayniyga – 75, Mirza Nasrulloq – 150 darra urildi. Keyingi kuni darra zarbidan Mirza Nasrullo vafot etadi.

Namoyish fojia bilan tugadi. Hamma oyoqqa turdi. Jadidlarni ta'qib qilish va jazolash kuchaydi. Bu esa namoyishga rahbarlik qilgan Markaziy qo'mita a'zolari orasida yana ajralishni kuchaytirdi. Qo'mita qayta saylandi. Endi unga Muhitdin Mansurov (rais), Abduqodir Muhitdinov, Muhitdin Rafoat, Abduvohid Burhonov, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Orif Karimov, Mirza Islom Muhiddinov, Fayzulla Xo'jayev, Musa Saidjonov va boshqalar kirdilar.

Markaziy qo'mita yangi Buxoroda turib rus armiyasi va hukumati yordamida amirga tazyiq o'tkazishga, uni jadidlarga nisbatan amnistiya e'lon qilishga, ta'qibni to'xtatishga majbur qilishga harakat qildi. 14-aprel kuni jadidlar rahbarlaridan tuzilgan maxsus komissiya, ertalab yangi Buxorodan kelib, Miller (rus rezidenti) orqali amir bilan uchrashdi. Shu kuni Miller rus aholisini himoya qilish uchun chaqirgan pulemyot rotasi ham Samarqanddan Buxoroga keldi.

Bundan xabar topgan shahar ahli amir saroyini qurshab oldi va jadidlarni dindan qaytgan kishilar sifatida qatl qilinishini talab

¹ Мамедов В. Нечаянная революция. «Дружба народов», 1992 г., №2, Сстр. 143.

² O'sha joyda.

etdi. Amir bilan suhbat juda qisqa bo'ldi. U vakillardan jadidlarni o'z yo'lidan qaytishi to'g'risida yozma ravishda tushuntirish xati berishni so'radi. Shu bilan birga Nasrullo Qushbegi saroyini o'rab olgan 10 000 kishilik jadidlar vakillarini 12 soat ichida qatl qilishni talab qilayotganligi yoki ularni shahardan chiqarib yuborishni so'rayotganligini, amir esa bunga rozi emasligini aytadi¹.

Shu 14-aprel kuni amir Olimxon manifestni bekor qildi. Jadidlarning vakillari esa aholi tarqab ketgach, soat 12 da saroydan chiqib, o'z homiylari bo'lgan bolshevik «inqilobchilar» huzuriga – Buxoroga keldilar. «Yosh buxoroliklar» endi bu yerdagi kommunistlar (Preobrajenskiy, Utkin va Poltoraskiyalar) yordamida «qayta tarbiyalanib», «inqilobiy savod» chiqardilar. Fayzulla Xo'jayev guruhi bolsheviklar yo'lini o'z yo'li deb tanladi. Agar ular, «Aprel voqealari»ga qadar amirni saqlab qolgan holda uning hukmronligini cheklash, islohotlar o'tkazish yo'lidan borgan bo'lsalar, endi esa amirni «inqilob», ya'ni qurol kuchi bilan ag'darish yo'lini tanladilar. Bu bolshevikcha «inqilobiy yo'l» Buxoro inqilobchilarining bu yangi taktikasi keksa jadidlar tomonidan jiddiy tanqidga uchrab, taraqqiyparvar jamoatchilikning keng doirasiga aqlini ko'p band qildi»², deb yozgan edi.

Ko'rinib turibdiki, «Yosh buxoroliklar», ya'ni jadidlarning hammasi ham «inqilobiy» taktik yo'lining tarafdori bo'lmaganlar.

Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi. F.Xo'jayev va Preobrajenskiy dekabr oyidayoq Toshkentga kelib, sovet hukumati boshlig'i F.Kolesovdan harbiy yordam so'raydilar. Bu iltimos F.Kolesovni biroz o'ylantirib qo'ydi. Chunki Turkiston sovet hukumati Buxoro amirligining mustaqilligini rasman tan olgan edi.

Shunda «Buxoro inqilobchilari» tavakkalchilik yo'lini tutdilar va faqat qurol va harbiy rahbarlik tomonidan yordam berilsa bo'ldi, Buxoroning 30 ming dehqon va shahar yo'qsillari birdan oyoqqa turadi deb, Kolesovning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldiradilar³.

Firibgarlik va bosqinchilikda ustasi farang bo'lgan F.Kolesov buxorolik «inqilobchilar»ni qo'llab-quvvatladi va Qo'qondagi «aksilingqilobchi» Turkiston muxtoriyati hukumatini bir yoqli qilgandan so'ng Buxoroga «yordam» berishga va'da berdi. Buning uchun ularga doimiy aloqada bo'lib turishni maslahat qildi. «Inqi-

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды. Том 1, стр. 117.

² Ходжаев Ф. Избранные труды. Том 1, стр. 119.

³ Касимов Ф., Эргашев Б. Бухарская революция. Дорогу выбрал курултай. «Родина», 1989. № 11, стр. 34.

lobchilar» Buxoroga qaytib, Turkiston muxtoriyatiga qarshi boshlangan sovet hukumatining bosqinchilik urushida g'alaba qozonishini sabrsizlik bilan kutdilar.

Qonxo'r va jallod Fyodor Kolesov Qo'qonda dahshatli qirg'in qilib 10 000 kishining yostig'ini quritgach, va'daga vaf o'qilib Yangi Buxoroga bir necha bor keldi va amirga qarshi urush rejasini F.Xo'jayev va boshqalar bilan birga ishlab chiqdi. Harbiy hujum mart oyining dastlabki kunlariga belgilandi. «Yosh buxoroliklar»ning Markaziy qo'mitasi 200–300 partiya a'zolarini Yangi Buxoroda qurollantirdilar. Amirlik ichkarisidan qo'zg'olonchilar, tashqaridan esa Kolesov hujum boshlashiga kelishib olindi.

«Yosh buxoroliklar» Markaziy qo'mitasi harbiy hujumga tayyorlanib, F.Xo'jayev raisligida 7 kishilik Inqilobiy qo'mita tuzildi. Unga Fitrat, Ota Xo'jayev, Burhonov, Ag'darov, Qori Yo'ldosh Po'latov, Fazliddin Maxsum a'zo bo'lib kirdilar.

Nihoyat 1918-yil 1-martda Kolesov qo'mondonligida sovet hukumati armiyasi Yangi Buxoroga yetib keldi. Kolesov o'z vagonida «yosh buxoroliklar» bilan kengash o'tkazdi. Unda Buxoroda hokimiyatni yosh buxoroliklar qo'lga olish rejasi ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan rejaga ko'ra, amir so'zsiz taslim bo'lishi va hokimiyatni to'laligicha yosh buxoroliklardan tuzilgan Ijroiya qo'mitaga berishi lozim edi. Shundagina amir o'z lavozimida qolishi mumkin edi. Agar amir taslim bo'lmasa, keyingi kuni Buxoroga hujum qilib hokimiyatni egallash va amirni qo'lga olish mo'ljallandi. Ushbu reja asosida Amir Olimxonga ultimatum xati tayyorlandi. Xatga Turkiston Xalq komissarlari kengashi raisi Fyodor Kolesov hamda «Yosh buxoroliklar» Ijroiya qo'mitasi raisi Fayzulla Xo'jayev imzo chekdilar. Unda 24 soat ichida yosh buxoroliklarning talablari hech qanday o'zgarishlarsiz qabul qilinishi, mavjud hukumat tarqatilib, hukumatning yangi tarkibi tayinlanishi ko'rsatilgan edi. Agar amir taslim bo'lmay «inqilobchilar» talabini qabul qilmasa, qon to'kilishiga amirning o'zi aybdor bo'lishi ogohlantirilgan edi. Amir Olimxon Kolesov bilan Xo'jayevning ultimatumida qo'yilgan talablarning hammasi birdaniga amalga oshirilsa, xalqning noroziligi kuchayishi mumkinligini ko'rsatib, ularni asta-sekin bajarilishiga rozilik berilishini so'raydi.

Amirning iltimosini ultimatumchilar inobatga olmaydilar. Ular eski Buxoroga hujum oldidan amirdan ikkinchi javob xatini oladilar. Unda amir ultimatumning hamma talablariga to'la rozi ekanligini bildirib, faqat shaharga armiya kiritilmasligini shart qilib qo'yadi. Ammo negadir xatga imzo qo'yilmagan edi. Ana shu nar-

sani bahona qilib, 2-mart kuni ertalab Sovet armiyasi Buxoroga harbiy hujum boshladi. Shaharga bosqinchi sovet armiyasining kirishi qiyin bo'ldi. Buxoro shahri uzunligi 25 kilometr, balandligi salkam o'n metr, eni esa 6 metrlik devor bilan o'ralgan edi. Uning o'n bitta temir qoplangan yog'och darvozasi bo'lib, har kuni kechqurun qulflanib, kalitlari amir saroyiga olib borib topshirilardi.

Amirning otliq askarlari va xalq ommasi Muqaddas Buxoro himoyasiga o'tlanib, bosqinchilarni shahar devorlaridan bir chaqirim (1,06 km) uzoqlikdagi Fatihobod degan joyda to'xtatdilar. Qizil askarlar oddiy kaltak (so'yil), bolta, tesha va pichoq bilan qurollangan shahar himoyachilarini pulemyotlar, to'p va zambaraklardan o'qqa tutdilar, «Pulemyot qarshisida» deb yozadi, – buni o'z ko'zi bilan ko'rgan Kolesov, – o'lik va tirik gavlarning uyumi paydo bo'ldi. Pulemyotchilar esankirab otishni bo'shashtirdilar. Bir lahzada yopirilib kelayotgan katta kuch hamma yoqni bosib ketish xavfi tug'ildi. Shunda biz pulemyotchilarga tashlanib, ularni otishni davom ettirishga majbur etdik»¹.

F.Xo'jayev va'da qilgan 30 ming mehnatkash amirga qarshi ko'tarilmadi. Aksincha xalq ommasi amirlikni bosqinchilardan himoya qildi. Ular Muqaddas Buxoro uchun shahid bo'ldilar. Ma'lum bo'ldiki, Buxoroda hech qanday inqilobiy harakat yo'q edi.

Amir o'z fuqarolarining fidoyiligi va o'z Vataniga bo'lgan sadoqatini ko'rib, ularni himoya qilish uchun juda ustalik bilan taktik hiyla ishlatdi. U «yosh buxoroliklar»ning hamma talablariga rozi ekanligi haqidagi xat bilan birga o'tkazajak islohot matnini ham Kolesovga yubordi. Amir xatda butunlay taslim bo'lishga ham va hatto, qurolsizlantirilishga ham rozi ekanligini o'z muhri bilan tasdiqlab qo'ygan edi. Bunga to'la ishongan Kolesov askarlarini tezlik bilan Yangi Buxoroga chekinishi uchun buyruq berdi. O'zi ham amirni Buxorodan 12 chaqirim uzoqlikdagi Kogon shahriga taklif etib, u yerga chekindi. Muzokara boshlandi. Ammo muzokaraga amir betobligi uchun kelolmadi deb sabab ko'rsatdilar. Bu paytda yuzaga kelgan fursatdan foydalanib, amirning odamlari va mahalliy xalq yuz chaqirimdan ko'proq masofadagi temir yo'lni buzib, telefon yog'ochlarini yiqitib, simlarini uzib tashladilar. Bosqinchi armiya shu alfozda qopqonga tushib qoldi. Chorjo'y, Marv, Samarqand va Qarshiga boradigan temir yo'llar buzib tashlangan edi.

¹ Мамедов В. Нечаянная революция. «Дружба народов», 1992 г., №2, стр. 148.

Bexatar joyda g'alabani kutib turgan Buxoro inqilobiy qo'mitasi (Fayzulla Xo'jayev, Ota Xo'jayev, Fitrat, Burhonov, Agdarov, Po'latov va Fazliddin Maxsum) ham Kolesov poyezdida orqaga qochishga majbur bo'ldi. Bir necha bor amirning odamlari kelib, ularni hech bo'lmasa, Xo'jayev, Fitrat va Burhonovni chiqarib berishni talab qildilar. Ammo Kolesov bunga rozi bo'lmadi.

Nihoyat, uch kecha-kunduzda Kolesov arang Qiziltepaga yetib keldi. Tez orada Qiziltepada yarash bitimi imzolandi. Bu bitimga 1868-yilda Rossiya bilan Buxoro o'rtasida tuzilgan shartnoma asos qilib olindi. Amir Buxorodagi ruslar yashaydigan joylardagi sovet hokimiyatini tan olish majburiyatini oldi. Shuningdek, amirga buzilgan temir yo'lni tuzatish, o'z armiyasini 12 ming kishidan oshirmaslik hamda sovet hukumatiga yuz vagon bug'doy berish majburiyati yuklandi.

Sovet hukumati esa Buxoroning mustaqilligini tan olishga va unga tovon to'lashga majbur bo'ldi. Bu to'g'rida amir Sayyid Olimxon o'z xotira asarida quyidagilarni yozgan edi: «Bu urushdan so'ng Lenin va Troskiy tomonidan bolsheviklarning raisi sifatida Eliava¹ va Broyda degan kishi muxtor vazir bo'lib, Buxoroga keldi. U kishi bandayi ojiz bilan so'zlashib, Buxoro mustaqilligini butunlay menga bermoqchi bo'ldi hamda harbiy qurol bilan yordam berishga va'da berdi, hatto yuz yil oldin Buxoro davlatiga qarashli bo'lgan yerlarni menga qaytarib bermoqchi ham bo'ldi. Shu bilan birga ellik ming miltiq, besh yuz to'p pulemyot, ellik aeroplan, ellik million so'm tillo to'lashga va'da berdi.

Amir Said Olimxon o'z xotiralarida quyidagilarni eslaydi: «Sovet davlati tomonidan Akselrod² degan kishi Buxoro davlatiga elchi qilib tayinlandi. Afg'oniston davlatiga nisbatan do'stlik istehkomlarini tuzib, Toshkentdan menga o'n bitta o'qsiz to'p sovg'a qilib yuborishdi. Bolsheviklarning muomalalarining qanday ekanligini shu o'qsiz to'pdan bilib oldim. Bu ojiz banda bolsheviklar va ularning elchilari muomalalarini kelishuvga muvofiq ish olib bormaganliklarini ko'rganimdan so'ng xayolimga bir fikr keldi. Shu sababdan men askar va harbiy qurollarni tayyorlash ishiga kirishdim. Ikki yil ichida Buxoroda harbiy va qurol-aslahalar to'p-lab, qo'shinlarini urushga tayyor turish darajasigacha olib keldim»³.

Sovet hukumati bir tomondan amirni aldash bilan mashg'ul

¹ Eliava Shalva Zurabovich (1883–1937) – sovet davlat arbobi.

² Akselrod Pavel Borisovich (1850–1928) – Kompartiya siyosiy arboblardan, sovetlarning Buxoroda elchisi bo'lgan.

³ Amir Said Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. – T.: «Fan», 1991, 12-bet.

bo'lsa, ikkinchi tomondan shartnomaga xiyonatkorona Buxoroda davlat to'ntarishi yasash uchun Fayzulla Xo'jayev bosh bo'lgan «Yosh buxoroliklar» guruhiga iqtisodiy, ma'naviy va tashkiliy jihatdan katta yordam berib turdi. Bunda asosan ikki maqsad kutilgan edi. Birinchisi, Buxoroni tez orada butunlay Rossiya qo'shib olish. Ikkinchisi, uning ko'p yillik afsonaviy oltin zaxirasini qo'lga kiritish edi.

Kolesov bosqini har ikki tomon uchun ham juda katta talafot keltirdi. Bu Turkiston sovet hukumatining mahalliy musulmonlarga nisbatan Qo'qon fojiasidan keyingi ikkinchi bosqinchilik urushi bo'ldi. Hozircha har ikki tomondan qurbon bo'lganlarning soni to'la aniqlangan emas. Eng so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, ular bir yarim mingdan besh mingtacha bo'lgan¹. Shu urushning tashkilotchisi F.Xo'jayevning yozishicha, jami 3000 kishi halok bo'lgan. Buni u Buxoroning so'nggi 6000 yillik tarixidagi «juda ham ko'zga tashlanuvchi qonli dog'», «amir va uning hukumati yo'l qo'ygan buyuk jinoyatdir» deb baholaydi². Bu, albatta, Sovet mustamlakachiligi va Kompartiya mafkurasini qabul qilgan va unga aldangan F.Xo'jayevning xulosasidir. Bu to'kilgan qonlarda amir Olimxonga qaraganda ko'proq uning o'zi aybdordir.

Bu urushdan jadidlar katta talafot ko'rdilar va badnom bo'ldilar. Buxoro xalqi amirdan F.Xo'jayev va boshqa jadidlarni xoin sifatida osib o'ldirishni talab qildi.

Amir ana shu xalq talabi bilan jinoyatga aloqasi bo'lgan va bo'lmagan jadid va ziyolilardan ko'plarini qatag'on qildi. «Inqilobchilar»ning ko'pchiligi Buxorodan qochib, sovet hukumatining homiyligida asosan Toshkentda, Samarqand va Rossiya shaharlarida boshpana topdilar.

Mutaassib din peshvolari «Buxoro fojiasi»ning asosiy aybdori deb jadidlarni ko'rsatdilar. Bu, albatta, noto'g'ri edi. Jadidlarning aksariyat ko'pchiligi hatto, yosh buxoroliklar Markaziy qo'mitasi a'zolarining ham kattagina qismi sovet armiyasining Buxoroga hujumining tashkil etilishiga qarshi bo'lgan edilar.

«Buxoro fojiasi»dan so'ng kommunistlar bag'rida jon saqlagan «Yosh buxoroliklar» partiyasi o'n qanotini inqilobiylashuv jarayoni tezlashdi. Ular hatto, o'zlarining kompartiya tashkilotlarini ham tuzdilar, Qizil armiya safiga kirdilar. Moskvadan «ustoz»larining inqilob maktabidan ko'r-ko'rona saboq oldilar, zo'rlik bilan amir hokimiyatini ag'darishga tayyorlandilar.

¹ Мамедов В. Нечаянная революция. «Дружба народов», 1992 г., №2, стр. 150.

² Ходжаев Ф. Избранные труды. Том 1, стр. 51.

Buxorolik jadidlarning juda ko'pchiligi esa siyosiy kurashni tark etdilar, maktab, maorif, matbuot va ma'rifat bilan shug'ullandilar.

4. «Yosh buxoroliklar»dagi bo'linish. Buxoro kommunistik partiyasining tashkil etilishi

Kolesovning Buxoroga uyushtirgan harbiy hujumining yengilishi bilan «Yosh buxoroliklar» partiyasida parokandalik yuz berdi. Toshkent va Yangi Buxoro kommunistlari ilojisiz siyosiy muhojirlikda qolgan yosh buxoroliklarni o'z ta'sir doiralarga oldilar, ularni kompartiyaga uyushtirishga yordam berdilar. 1918-yil 17–18-aprelda yosh buxoroliklarning tashabbuskor guruhi yig'ilishi chaqirildi. Unda kommunistik partiya tashkil etish masalasi muhokama qilindi. 20-aprelda esa barcha buxorolik siyosiy muhojirlar va amirga qarshi bo'lgan «Yosh buxoroliklar» partiyasi a'zolarining kengashi chaqirildi. Ikki kun davomida bu kengash qatnashchilari jiddiy ravishda qaysi yo'ldan borish kerak degan masala ustida tortishdilar. Bu tortishuv natijasida ular uch guruhga bo'linib ketdilar: yosh buxoroliklar, so'l eserlar va «inqilobiy» guruh. Inqilobchilar guruhi kommunistik partiya tashkil etish va amirni taxtdan ag'darish uchun birlashish zarur deb hisobladilar. Bu fikrga qo'shilmagan ikki guruh norozilik bildirib kengash zalini tashlab chiqib ketdilar.

Fayzulla Xo'jayev

Buning asosiy sababi shunda ediki, Buxoroda hokimiyatni kommunistchasiga zo'rlik va bosqinchilik yo'li bilan ag'darib tashlash katta fojialarga sabab bo'ldi va o'zini oqlamadi. Boshqa bir tomondan «Yosh buxoroliklar»ning o'zlarida qat'iy dasturiy kurash yo'lining o'zi yo'q edi. Shuningdek, «Yosh buxoroliklar» orasida o'zaro mustahkam g'oyaviy birlik ham yo'q edi. Bu Kolesov bosqinidan so'ng yanada avj oldi. Bu adovat keyinchalik «Yosh buxoroliklar» harakati rahbarlari orasidagi shaxsiy adovat va g'arazgo'ylikka aylanib ketdi. Ular o'zaro birlashib, hamjihatlik bilan ish olib borish o'rniga tarqoq holda o'zlaricha ayrim-ayrim guruhlarga bo'linib harakat qildilar. Ammo bu guruhlarning qariyb hammasi ham rus-sotsial demokratlaridan najot kutdilar. Bu Buxoro jadidlarning eng katta xatosi edi.

Usmonxo'ja Po'latxo'jayev boshchilik qilgan «Yosh buxoroliklar» rus so'l eser (sotsial revolyutsionerlar) partiyasining dasturini qabul qildilar va o'zlarining eser partiyalarini tuzdilar. Bu partiya ikki oygina umr ko'rdi. 1918-yilning iyul oyida Moskvada eserlar partiyasi tugatilib, uning a'zolari sovet hukumati va tashkilotlaridan quvildi. Shundan so'ng «Yosh buxoroliklar»ning eser partiyasi ham tugatildi. Uning a'zolari kompartiya safiga kirdilar. Buxoroda sovetlar hokimiyati o'rnatilgunga qadar «Yosh buxoroliklar»ning ikki guruhi, ikki partiyasi (kommunistik va inqilobiy yosh buxoroliklar) faoliyat yuritdi. Bu ikki partiya (aniqrog'i, ikki guruh) o'rtasidagi qarama-qarshilik Turkkomissiya va shaxsan Lenin yordamida vaqtincha barham etildi va Buxoro amirini taxtdan ag'darishdan iborat yagona maqsadga bo'ysundirildi. Ammo «Yosh buxoroliklar» hokimiyatni egallashgach, ikki guruh o'rtasidagi vaqtinchalik birlashuv barham topdi va ular o'rtasida nosovetviy, ikki bir-biriga dushman bo'lgan kurash harakati kuchaydi. Aslida esa har ikkala guruhning ham o'z oldiga qo'ygan maqsadi o'zi bir edi. U ham bo'lsa, Buxoroda amirning cheklanmagan monarxiya tuzumini ag'darib tashlash va sovet hokimiyatini o'rnatishdan iborat bo'lgan.

Har ikkala guruh ham mahalliy muhit, sharoit va xalqning ongi shuuri va qiziqishlariga mutlaqo begona bo'lgan kommunistik partiyasiga Abduvohid Burhonov rahbarlik qildi. Bu partiyaga Rossiya har jihatdan yordam berib turdi. 1919-yil noyabrda Moskvadagi Sharq xalqlarining kommunistik tashkilotlari Markaziy Byurosi qoshida Buxoro bo'limi tashkil etildi. Moskvada maxsus «tajriba» orttirgan Mirza Muhitdin Mansurov, Salim Muqimov, Musa Aminov va boshqa kommunistlar BKP Markaziy qo'mitasiga yordam berish uchun yuborildi. Bundan tashqari Buxoro Kompartiyasi Rossiya, Turkiston va Yangi Buxoro kommunistik partiya tashkilotlari yordamida mustahkamlandi. Uning «Tong» jurnali va «Qutulish» gazetasi Toshkentda bosilib, ko'p nusxada Buxoroga tarqatilib turildi.

Buxoro kommunistik partiyasining Toshkentdan birinchi (1918-yil noyabr), ikkinchi (1919-yil iyun), uchinchi (1919-yil dekabr), Chorjo'yda to'rtinchi (1920-yil avgust) qurultoylari bo'lib o'tdi. Bu qurultoylarda partiyaning tashkiliy va dasturiy masalalari hamda kurash taktikalari muhokama qilindi.

«Yosh buxoroliklar»ning inqilobiy partiya deb atalgan qismiga F.Xo'jayev rahbarlik qilgan. U Toshkentda biroz vaqt bo'lgach, o'zi va o'z partiyasi oldida turgan maqsadlarni tezroq amalga oshirish uchun yordam so'rab Moskvaga bordi. 1918-yilning

yozida uni yoʻlda Orenburgda oq gvardiyachi ataman Dutov hukumati qamoqqa oldi. Toʻrt oy qamoqda oʻtirgach, undan qochib, oktabr oyida Moskvaga yetib bordi. F.Xoʻjayev «Yosh buxoroliklar» partiyasi Markaziy Qoʻmitasi nomidan Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qoʻmitasi raisi Y.Sverdlovga 1919-yil 29-yanvarda maxsus xat yozdi. Xatda u Buxorodagi siyosiy vaziyat haqida, oʻzining qanday qilib Moskvaga yetib kelganligi toʻgʻrisida maʼlumot berdi. Xatning asosiy mazmuni yosh buxoroliklarning inqilobiy partiyasiga moddiy va maʼnaviy yordam berish, unga amir hokimiyatini agʻdarish uchun qurol soʻrash hamda keng miqyosda sotsialistik targʻibot olib borish uchun sarmoya ajratish haqidagi iltimosidan iborat boʻldi.

1918-yil 16-noyabrda Moskvada «Yosh buxoroliklar» qoʻmitasi Turkiston sovet hukumatining Muxtor Vakolatxonasi aʼzolari bilan birgalikda kengash oʻtkazdi. Unda F.Xoʻjayev yozgan yosh buxoroliklar qoʻmitasi «instruksiyasi»ning loyihasi tasdiqlandi. Bu hujjat «oʻta inqilobiy» ruhda yozilgan boʻlib, unda partiyaning maqsadi qurolli qoʻzgʻolon bilan amirni agʻdarishdan iborat boʻlgan.

Bundan tashqari F.Xoʻjayev «Yosh buxoroliklar» partiyasi Moskva byurosining «Xitobnoma»sini ham yozdi. Bu hujjatda oʻzining «Sotsialistik inqilobga toʻla sadoqati va ishonchi»ni koʻrsatdi. Buxoro dehqonlari va sarboz (askar)larini amirga qarshi kurashga, uning hokimiyatini agʻdarishga daʼvat etildi. Shu bois F.Xoʻjayev Rossiya kompartiyasi va hukumati rahbarlarining hurmat va eʼtiboriga sazovor boʻldi. U 1920-yil yanvarida Rossiya hukumati va partiyasining Turkkomissiya aʼzolari bilan birga Toshkentga keldi va Turkkomissiya yordamida amir hukumatini agʻdarishga tayyorlandi. 1920-yil 15-aprelda F.Xoʻjayev muharrirligidagi «Uchqun» gazetasining birinchi soni chiqdi. Uning nomi ham, asosiy shiori ham bolsheviklarning leninchi «Iskra» gazetasidan olingandi. «Shunday kun keladiki, oʻshanda uchqun alanga oladi». Gazetaning jami soni 5 ming nusxadan 8 ta soni chiqdi. Bu gazeta ham «Qutulish» kabi Toshkentda maxfiy ravishda bosilib, Buxoroda tarqatildi.

5. Buxoroda amirlik tuzumining agʻdarilishi va Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil etilishi

1920-yil yanvarida F.Xoʻjayev Moskvadan qaytib kelgach, iyunning oʻrtalarida ilgari kompartiya safiga kirishdan bosh tortgan «Yosh buxoroliklar» partiyasining konferensiyasini chaqirdi.

Konferensiya F.Xo‘jayev tomonidan yozilgan dasturni qabul qildi. Dasturda yangi jamiyat va davlat qurilish asoslari ishlab chiqildi, odil sudlov ishlarining asosida shariat qoidalari turishi ko‘rsatildi. Bundan tashqari, unda yana amirlik tugatilgach, umumiy saylov asosida Ta’sis majlisi chaqirilishi, demokratik xalq jumhuriyati tashkil etish belgilangan edi.

Dasturning asosiy mazmuni RKP(b) dasturidan olingan edi. Shuning uchun ham F.Xo‘jayev mahalliy kommunistik partiya rahbarlari bilan o‘zi o‘rtasidagi kelishmovchilikni hisobga olib, to‘g‘ridan to‘g‘ri Leninga xat yozdi va o‘z partiyasini Rossiya kompartiyasiga qo‘shib olishni iltimos qildi.

Lenin ushbu xatga ilova qilingan dastur bilan tanishdi va uni RKP(b) Tashkiliy byurosiga topshirdi. Tashkiliy byuro dasturdagi sotsializmga zid bo‘lgan g‘oyalarni hisobga olib, bu partiyaning Rossiya kompartiyasiga qabul qilishni vaqtincha kechiktirdi.

Nihoyat bu masala Toshkentda Turkkomissiyaning muhokamasiga qo‘yildi. Turkkomissiya o‘zining 1920-yil 3-avgustdagi majlisida markazning ko‘rsatmasiga ko‘ra, «Yosh buxoroliklar»ning inqilobiy guruhi bilan Buxoro kompartiyasini birlashtirish masalasini muhokama qildi. Har ikki tomon o‘z faoliyati va asl maqsadi to‘g‘risida axborot berdi. «Yosh buxoroliklar» o‘zlarini kommunistik nuqtayi nazarda ekanliklarini ko‘rsatib, Buxoroda amir hokimiyati ag‘darilganidan keyin kompartiya safiga kirish to‘g‘risida fikr bildirdilar. Ushbu g‘oyani hisobga olgan holda Turkkomissiya bu ikki partiya hozir birgalikda ittifoq tuzib, amirga qarshi inqilobiy ish olib borishi mumkin degan mazmunda qaror qabul qildi. Bu qaror rus sovet hukumati va kompartiyasining Buxoroga nibatan dushmanlik, bosqinchilik va mustamlakachilik harakatini amaliy jihatdan yangi bosqichga ko‘tardi. «Buxoroda revolyutsiya yetilib kelayotganligi sababli qurolli qo‘zg‘olonni tayyorlash va o‘tkazishga rahbarlik qilish uchun Harbiy revolyutsion byuro tuzildi¹. Byuroga Turkfront bosh qo‘mondoni M.Frunze, «yosh buxorolik inqilobiylik» markazi byurosi raisi F.Xo‘jayev, Sharqda internatsional targ‘ibot olib boruvchi kengashning raisi Geller va Turkiston Kompartiyasi vakili N.To‘raqulov kiritildi.»

Voqealarning rivojlanib borishi shundan dalolat bermoqdaki, Buxoroda hech qanday inqilobiy vaziyat ham, inqilobchilarning o‘zi ham bo‘lgan emas, u bolshovoylar va ularga aldanib sotilgan bir guruh «mahalliy inqilobchilar» tomonidan sun‘iy suratda tayyorlandi. Nomigagina tuzilgan Buxoro «Harbiy inqilobiy byu-

¹ O‘zbekiston SSR tarixi. To‘rt tomlik. 3-tom. – T.: «Fan», 1971, 286-bet.

rosi» Turkfront va uning bosh qo'mondoni M.Frunzega bo'ysunar va uning buyrug'ini bajarar edi. Shu bois ham bu soxta «Harbiy inqilobiy byuro»ni «qonunlashtirish» maqsadida 1920-yil 16-avgustda Chorjo'yda Buxoro kompartiyasining IV qurultoyi chaqirildi.

Qurultoy asosan ikki masalani hal qildi: 1) Amirga qarshi to'g'ridan to'g'ri urush e'lon qildi; 2) «Yosh buxoroliklar»ning vaqtinchalik ittifoqini tuzdi.

Bu ikki partiya o'rtasida amirga qarshi tuzilgan ittifoq g'ayri tabiiy bo'ldi. Buxorodagi «Yosh buxoroliklar» partiyasi bilan kommunistik partiya o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar mavjud edi. Shu sababdan hatto «Yosh buxoroliklar»ning rahbari F.Xo'jayev qurultoyga delegat qilib saylanmagan ham edi. Buning ustiga qurultoyda bir guruh kommunistlar (Shayx Xasan Aliev, Mirza Bahrom va Abdulla Sa'dullaev) F. Xo'jayevni xoin sifatida otishga hukm chiqarish taklifi bilan chiqdilar. Kommunist ergash Darg'a esa minbarga chiqib. Cho'ntagidan bir g'aram pul va revolver chiqarib, ularni menga Fayzulla Shayx Hasan va Mirza G'ulomni o'ldirish uchun bergan, deb aytdi. Fayzulla Xo'jayevni qurultoyga kooptatsiya qilish kerakligi to'g'risidagi takliflar ham bo'ldi. F.Xo'jayev esa qurultoyga kooptatsiya qilib chaqirilsa ham kelmaydi¹.

Qurultoyda asosiy ma'ruzachi bo'lgan A.Akchurinning yozishicha, uni «Yosh buxoroliklar» bilan birlashish maqsadida sotqin deb ayblaganlar ham bo'lgan. Abduqodir Muhitdinov boshliq bir guruh kommunist deputatlar hatto qurultoyni tashlab chiqib ketdilar. Bundan ko'rinadiki, qurultoy ikki partiya o'rtasida to'qnashuv maydoniga aylangan, o'ta nomurosasizlikda o'tgan. Lekin shunga qaramay qurultoyga bosh-qosh bo'lgan V.Kuybishev boshliq bolshovoylar ikki qarama-qarshi guruhni amirga qarshi kurashish uchun bir «ittifoqqa» (blokka) birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar. Chunki Turkkommissiya va Turkfront RSFSR va RKP(b) rahbarlaridan «qanday qilib bo'lsa ham Buxoroni egallash, uni Rusiya manfaatiga moslash» haqida aniq topshiriq olgan edi².

Sovet tarixshunosligida esa bu bosqinchilik xufya saqlanib, o'z-o'zidan Buxoroda «inqilob yetilib qolgan»ligi isbotsiz isbotlanib kelindi.

Qurultoydan so'ng tez orada, Toshkentda «inqilobga rahbarlik qiluvchi», ya'ni Buxoroda davlat to'ntarishi yasash uchun partiya markazi ham tuzildi. Bu markaz 29-avgustda Yangi Buxoroga

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды. Т. 1, стр. 184.

² Qilichev F. Zulmatdan sadolar. –T.: «Adolat», 1994, 14-bet.

ko'chib kelib, kommunistik inkubatorida so'nggi bir yarim yil davomida avaylab voyaga etkazilgan «inqilob»ga, aniqrog'i, Buxoro fojiasiga siyosiy rahbarlik qildi.

Buxoroga to'satdan shiddatli hujum qilib, uni bosib olish rejasini O'rta Osiyo musulmonlarining jallodi Frunzening shaxsan o'zi ishlab chiqdi. Mazkur rejaga ko'ra, Qizil armiya besh guruhga bo'linib, besh joydan hujumga o'tishi va quyidagi vazifalarni bajarishi belgilandi: 1) Yangi Buxoro (Kogon) guruhi 29-avgust tongotarda Eski Buxoroni egallab, amir va uning hukumatini qo'lga olish; 2) Chorjo'y guruhi 28-avgustda eski Chorjo'yni egallashi; 3) Qarshi guruhi ikkinchi poytaxt Qarshini egallashi; 4) Samarqand guruhi Kitob, Shahrisabz, G'uzorni egallab, Sharqiy Buxoroga o'tadigan yo'llarni qo'lga kritishi; 5) Kattaqo'rg'on guruhi Xatirchi, Ziyovuddin, Karmana shaharlarini egallashi kerak edi.

Hujum hamma joyda belgilangan vaqtda boshlandi. Sovetlarning bu galgi bosqinida zamonaviy harbiy qurollar bilan qurollangan 10 ming qizil askarlar, 74 ta to'p, 12 ta bombardimonchi aeroplan amirdan norozi bo'lgan, ammo inqilobni xayollariga ham keltirmagan mehnatkash xalq ustiga yopirildi. Eng ajablanarli joyi shunda ediki, sovetlar Petrogradga podsho hokimiyatini ag'darish chog'ida ham bunchalik katta harbiy kuchni tashlab shafqatsizlik qilmagan edilar. Albatta, bunday dahshatli kuchga eski miltiq, mis zambaraklar bilan qurollangan Buxoro amiri qo'shinlari qarshilik ko'rsata olmadi. 1920-yil 1-sentabrda Chorjo'y, Narozim, Burdalik, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Xatirchi va Karmana bosib olindi. Shundan so'ng hamma kuch Buxoro shahrini egallashga qaratildi. Ko'p qon to'kilishini va Buxoroning vayron bo'lishini istamagan Buxoro amiri Amir Sayid Olimxon «Buxoro xalqining hasrati tarixi» risolasida bu davrda Buxoro amirligida ro'y bergan voqealar tafsilotini shunday bayon qiladi: «Bu urush asnosida dushman taxminan Buxoroning yarmini to'p va pulemyotdan o'qqa tutib, ko'p talafot yetkazdi. Musulmon bechoralar dushman dastidan mol-dunyasini, o'z farzandlarini tashlagancha nima qilarini bilmay har tomonga qocha boshladilar. Shunga qaramay, bu bandayi ojiz to'rt kecha-yu kunduz dushmanga qarshi urushdim, qattiq jang qildim. To'p o'qlarining ko'pligi, bomba yog'dirishlar, talafot va xarobaliklar Buxoro shahrida ortib ketib, kambag'al beva-bechoralarni qattiq tashvishga solib qo'ydi. Shunda o'zimcha o'yladim. Bu bandayi ojiz ushbu Buxoroyi Sharif shahridan ko'chishni ixtiyor etsam, shoyad shu sababdan xarobalikka bo'lgan sabablar yo'lini to'sib, faqir-u fuqaro bechoralarni bu jabr-sitamlardan ozod qil-

sam va osoyishtalik baxsh etsam, degan andishada chahorshanba kuni tushdan keyin soat to'rtlarda foytunga o'tirib, misoli hazrat Payg'ambar alayhissalom sunnati bo'lmish hijrat kabi ko'chishni ixtiyor etdim. Shohlik bog'i sanalgan Sitorayi Mohi Xossadan chiqib, Tuman Komot va Xirkonro'd, ya'ni G'ijduvonga ravona bo'ldim. Bu vaqtda menga afg'on elchisi va brigad sarkardasi Abdushukurxon va Afg'onistonning Toshkentdagi elchisining ov boshlig'i Muhammad Aslamxon, afg'on harbiy qozisi (attashesi) va yigirma besh ming nafardan iborat Buxoro xizmatchi va askarlari, shuningdek, afg'on askarlari va mansabdorlari hamroh bo'lishdi. Biz G'ijduvon tumaniga yetib kelib, bir kechani o'sha yerda o'tkazdik»¹.

Amir Sayid Olimxon iloji boricha tarixiy obidalarni muqaddas joylarni saqlab qolish, katta vayronagarchiliklarni kamaytirish maqsadida shaharni tashlab chiqishga majbur bo'ldi. U M.Frunze huzuriga Nasrullo qushbegi bilan Urganjini elchi qilib yuborib, shaharni bombardimon qilishni to'xtatishni va xalqqa shafqat qilishni talab etdi. Frunze esa elchilarga amir taxtni va butun boyliklarni topshirib, shahardan chiqib ketishi lozimligini aytgan. Shunda ilojsiz qolgan amir 18 moddadan iborat shart qo'yish bilan rozi bo'lib, xazina boyliklarning juda katta ro'yxatini topshirdi. «Buxoro axbori» gazetasining 1921-yil 1-may sonida bosilgan o'sha shartlarning eng muhimlari quyidagilar edi: «Buxoro mustaqil davlat bo'lib qolishi: Buxorodan Frunze askarlari chiqib ketishi: butun boylik va oltin xazinalari Buxoroning yangi davlat rahbarlariga topshirilishi: Buxoro hukumatiga mahalliy millat vakillari rahbar bo'lishi va boshqalar».

Amir shaharni tark etib, qizil askarlar 2-sentabrda Buxoroni egallagach, shahar vayron etildi, xalq va amirlikning boylik zahiralari talandi va Rossiyaga olib ketildi. Buxoroning oltin zahiralari haqida har xil ma'lumotlar bo'lgan. Yozma manbalarining guvohlik berishicha, u Sayid Olimxon nomi bilan bog'liq bo'lsa-da, aslida butun bir Buxoro amirligi ya'ni o'zbek elining mang'it urug'idan chiqqan xonlar sulolasi (1753–1920-yillar)ga tengdoshdir. Mang'itlar sulolasi qancha yashagan bo'lsa, oltin zaxirasi ham shuncha yil to'ldirib kelingan. Abdurauf Fitratning yozishicha, «Rasman xazinaga mamlakatning mulkiy, harbiy siyosiy ishlarining daxli yo'q edi».

«Oyina» jurnalida yozilishicha, amir xazinasiga tegishli oltin, kumush va boshqa zeb-u ziynatlarning ro'yxati yozilgan daftarlar taxlami bir yarim olchin (1 metr) bo'lgan. Yana o'sha ma'lumotda

¹ Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasratli tarixi. – T.: «Fan», 1991, 15-bet.

ko'rsatilishicha, «Buxoro amirining tasarrufi ostida bo'lgan xazinaning aqchasi (oltin va kumush) shu darajada mo'lk, hech bir davlat xazinasida bul darajada ehtiyot saqlangan oltin va kumush pul va yombilar bo'lmasa kerak. Buxoro amirining sanochlarida saqlanayotgan oltin va kumush pullar bo'yi 50 olchin (1 olchin 70 sm – *mualliflar*), eni 20 olchin bo'lgan bir tog'dan iboratdir. Bu xazinadan tashqari... yana bir yerto'la xazinasi bo'lib, u rus, Buxoro va boshqa bir qancha davlatlarning oltin pullari bilan to'ldirilgan»¹.

Boshqacha qilib aytganda, amirlik oltin «tog'»ining hajmi 2695 metr kub bo'lgan ekan.

Keyingi yozma manbalarining guvohlik berishicha, amirning ko'rsatmasi bilan bosh vazir Mirzo Nasrullo biy Qushbegi 1917-yilda juda maxfiylikda xazinada saqlanayotgan tilla va boshqa qimmatbaho boyliklarning ma'lum bir qismini ro'yxatga olgan. Mana shu ma'lumotga ko'ra, amir xazinasidagi boyliklarning to'la bo'lmagan miqdori quyidagicha bo'lgan:

Buxoro tillasi – 1.148.380 dona, rus tillasi – 4.365.100 so'm, yombi holidagi Gamburg tillosi – 1.108 pud (17 tonna 728 kg), yombi holidagi Gamburg kumushi – 2.844 pud (45 tonna 504 kg), rus kumush tangalari – 1.385 pud (22 tonna 160 kg), Buxoro tangasi – 62.834.780 dona, Buxoro mis tangasi – 731 pud (11 tonna 696 kg): tilla kukuni – 66 pud (1 tonna 56 kg), rus banki kumushi – 864 pud (13 tonna 824 kg) va hokazo. Yana jami 34 nomdagi qimmatbaho asori atiqalar ro'yxat qilingan².

Shaxsan amir va uning oilasiga tegishli boyliklar: yirik brilliantlar – 3.482 karat, shuningdek buyumlarga tikilgan brilliantlar – 968 karat, buyumlarga tikilgan qimmatbaho toshlar – 8.617 karat va boshqa boyliklar ham mulk sifatida qayd etilgan. Shuni alohida qayd etish joizki, bu ro'yxatga amirning eski Buxoro va Registon-dagi boyliklarining eng asosiylari kirgan, xolos.

Shu narsa ma'lumki, odatda amirga yaqin kishilarning boyliklari ham xazinaga daxldor deb hisoblangan. Binobarin, amirlik qozikalonining boyligi quyidagicha miqdorda bo'lgan: Gamburg tillasi yombilari – 38 pud (608 kg), tilla buyumlar – 85 pud (1 tonna 360 kg), kumush buyumlar – 90 pud (1 tonna 440 kg), kumush yombilar – 14 pud (224 kg), brilliantlar – 920 karat, qimmatli toshlar – 14 pud-u 8 funt (bir funt – 400 gramm), o'ris tilla tangalari – 865 000 so'm, chet el tilla tangalari – 4468 to'plam (bir necha 10, 20, 50, 100 hatto ming tanga ham bo'lishi mumkin). Buxoro tilla-

¹ «Oyina» jurnali, 1914-yil, 25-son.

² «Hayot va hisobot», 1993-yil, 3,4,5 va 6-sonlar.

lari 289014 to‘plam, Buxoro tangalari – 7 million 149156 to‘plam, rus banki kumush pullari – 128987 rubl¹.

Mana shunday katta miqdordagi dunyoda tengi yo‘q oltin xazinasi va qimmatbaho dur-u javohirlar Rossiyaga olib ketildi va talandi. Hujjatlarda Frunze Rossiyaga olib ketgan oltin va boshqa javohirlarning miqdori haqida aniq ma‘lumot yo‘q. Ba‘zi bir ma‘lumotlarga ko‘ra, Frunze Moskvaga olib ketgan oltinlar har biri o‘n, o‘n uchdan kam bo‘lmagan vagonlardan iborat bir necha poyezdga joylashtirilgan ekan. Bu ham yetmagandek hokimiyat tepasiga kelgan «Yosh buxoroliklar» M.Frunzega o‘z minnatdorchiliklarini bildirish uchun amirning o‘ta nodir oltin qilichi va xanjarini ham sovg‘a qilib berib yubordilar.

Amir Olimxon otasining qo‘lida 22 yil xazinabon bo‘lgan Fayzullo Xo‘ja To‘qsoba Muhammadiyevning guvohlik berishicha, xazina talab ketilganidan bir oydan keyin RSFSR vakillari kelib, uni chaqirtirib xazinaning qolgan qismini topib berishni talab qilganlar. Shundan so‘ng u Buxoro sovet hukumati rahbarlarining iltimosiga ko‘ra, rus vakillariga avval Frunze askarlari oltin qazib olgan joylarni ularga ko‘rsatib, ularni chalg‘itadi. Sobiq xazinabon bu voqeadan oradan bir oy vaqt o‘tgach, bosqinchilardan qolgan xazinani Buxoro hukumati rahbarlariga topib bergan. Buning evaziga u hukumat tomonidan tipografiyaga ishga olingan, chopon bilan mukofotlangan.

Shu narsa ham ma‘lumki, Qizil armiya Frunze qo‘mondonligida faqat Buxorodagi amirlik oltin xazinasi bilangina cheklanmaydi. U bekliklarda saqlanayotgan oltin va boshqa boyliklarni ham talaydi. Masalan, Qizil armiya Nurota, Xatirchi va Karmana bekliklaridan 1012 pud (ya‘ni 16 tonna 192 kg) oltin va boshqa qimmatbaho durdonalarni tortib olganligi ma‘lum. Qizil armiya Buxoroning shahar va qishloqlaridan aholi qo‘lidagi boyliklarni ham talaganligi haqida ma‘lumotlar ko‘p. Munavvar Qori o‘z xotira asarida bunday deb yozgan edi: «Qizil armiya askarlari Sharqiy Buxoroda... otlarini masjidlariga bog‘lab qo‘yib, o‘zlari uyma-uy yurib talonchilik bilan shug‘ullanmoqda».

Amir Sayid Olimxon Rossiya banklariga ham katta miqdorda pul qo‘ygan edi. Shuningdek, qog‘oz ishlab chiqarish fabrikasi va boshqa manufaktura aksiyalarini sotib olish uchun oltin miqdorida Petrogradga 33 million, Rus-Buxoro aksionerlik jamiyatiga 3.5 million so‘m pul o‘tkazgan edi. Bularning hammasi ham rus hukumati qo‘liga o‘tdi.

¹ «Hayot va hisobot», 1993-yil, 3,4,5 va 6-sonlar.

Amir o'zi bilan olib ketgan boyliklar haqida har xil ma'lumotlar bor. Ularning birida amir 2000 karat brilliant va oltin (jami 18 qop) olib ketgan deb ko'rsatilsa, boshqasida ularning miqdori 10-15 million so'm deb ko'rsatiladi. Bularning ham bir qismi yo'lda, G'ijduvon tumanida Qizil armiya bo'limi bilan bo'lgan to'qnashuvda tortib olingan, degan ma'lumot ham bor.

Shunday qilib, «Yosh buxoroliklar» partiyasi, Buxoro kommunistik partiyasi RKP(b) va Rus sovet hukumatining bevosita rahbarligida uyushtirgan inqilob Buxoro xalqiga ham oltin ham tirik jon hisobiga juda ham qimmatga tushdi. Bu kabi katta fojia jahon tarixida bo'lmagan.

Rus sovet hukumati va kompartiyasining inqilob bilan niqoblangan bosqinchilik urushida qancha odam o'ldirgani hozircha aniq emas. Ammo bu Qo'qonda «Turkiston muxtoriyati»ni himoya qilib, shahid o'tganlardan ko'p bo'lsa ko'pki, oz bo'lmagan.

Frunze 2-sentabrda Buxoroni qonga botirib, uni to'la bosib olishi bilanoq, Leninga telegramma yuborib, uni va Butunrossiyaning ishchi va dehqonlarini «mana shu xushxabar» bilan tabriklaydi.

Shunday qilib, 1920-yil 2-sentabr Buxoro tarixining eng qora va unutilmas kunlaridan biri bo'lib qoldi. Shu kundan e'tiboran Sovetlar mustamlakachiligi bayrog'i Buxoroda ko'tarildi. Sharqona Buxoro musulmonlar davlatchiligi o'zining milliy an'ana va mustabid boshqaruvi bilan birgalikda butunlay tugatildi. O'zbek xalqi mang'it urug'i sulolasining ikki yuz yillik hukmronligi barham topdi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil etilishi. 1920-yil 5-sentabrda qonga belangan va vayronaga aylantirilgan Buxoroga Frunze boshchiligida mustamlakachi RSFSR vakillari bilan qo'g'irchoq Buxoro «inqilobiy qo'mitasi» a'zolarining birlashgan «tantanali» yig'ilishi bo'ldi. Unda g'olib Frunze bilan Buxoro o'rtasidagi bo'lajak munosabatlarning asosiy yo'nalishi to'g'risida Moskvaning qarashlarini bayon qildi. Bayonot «yakdillik» bilan ma'qullandi. Oradan bor-yo'g'i to'rt kun o'tgandan so'ng Turkkomissiya va Turkiston byurosi RSFSR bilan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi o'rtasidagi «do'stona munosabatlarni mustahkamlash va inqilobiy hukumatning yangi hayot qurishiga amaliy yordam» berish maqsadida V.Kuybishevni Buxoroga yubordi. U 1920-yil sentabrda RSFSRning Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumati huzuridagi muxtor elchisi va RKP (b) MQ hamda kominternning BKP MQ dagi vakili etib tayinlandi¹. V.Kuybishev Buxoroga

¹ RISTTDA, 122-fond, 1-ro'yxat, 20-ish, 24-varaq.

kelishi bilan oq mustamlakachi sovetlarning ishonchli vakili sifatida o'z faoliyatini boshlab yubordi. 2-sentabrda «Yosh Buxoroliklar» partiyasi bilan Buxoro Kompartiyasi yagona Kompartiyasiga birlashtirildi va RKP (b)ning Buxorodagi filiali sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

1920-yil 14-sentabrda V.Kuybishev ishtiroki va tashkilotchiligi-da Buxoro Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi, Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi va Xalq Nozirlari Sovetining qo'shma majlisi bo'ldi. Bu majlisda V.Kuybishev Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumatining boshlig'iga o'zining ishonch yorlig'ini topshirdi. U Sovet hukumati va Rossiya Kompartiya MQsi nomidan bayonot berdi. Bayonot so'ngida V.Kuybishev bunday degan edi: «Men RKP (b) Markaziy Qo'mitasi va Kominternning vakili sifatida o'ziga berilgan vakolatdan butun ishni umumiy kommunistik harakat ruhida va shu manfaatlar yo'lida oborishga qaratish uchun foydalanaman»¹.

14-sentabrda bo'lgan qo'shma majlisda hokimiyatning Oliy organi Umum Buxoro Inqilobiy qo'mitasi uzil-kesil shakllandi. Unga BKPning Abdulqodir Muhiddinov boshliq 9 a'zosi kirdi. Shuningdek asosan Buxoro Kompartiyasining a'zolari bo'lgan 11 xalq noziridan iborat hukumat Xalq Nozirlari Soveti tuzildi. Buxoro hukumatiga rais etib F.Xo'jayev saylandi.

V.Kuybishev Buxoroda sovetlar va Kompartiyaning g'oyaviy ta'sirini kuchaytirish maqsadida katta tashkilotchilik ishi olib bordi. Turkiston komissiyasi va Turkiston Kompartiyasi MQsi shaxsan uning taklifi bilan Turkiston sovet va partiya tashkilotlarida ishlab «tajriba» o'rttirgan Yusuf Aliyevni Buxoroga ishlashga yubordi. U bu yerda aksilinqilob bilan kurashuvchi favqulodda komissiyaga boshliq etib tayinlandi. Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasining «Qizil Sharq» deb ataluvchi maxsus tayyorlangan tashviqot poyezdi ham Sovetlarning mustamlakachilik siyosatining «ijobiy» va «tarixiy ahamiyati»ni mahalliy aholi o'rtasida keng tarqatdi.

1920-yil 6-oktabrda amirning yozgi saroyi Sitorayi Mohi Xosada nomigagina «xalq vakillari»ning birinchi Butunbuxoro qurultoyi chaqirildi. Unda zo'ravonlik va harbiy to'ntarish yo'li bilan o'rnatilgan hukumat tarkibi tasdiqlandi. Qurultoy mazkur hukumatga ikkinchi Butunbuxoro qurultoyi chaqirilguncha va unda respublika konstitutsiyasi qabul qilinguncha o'z vazifasini bajarish vakolatini berdi. Qurultoyda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topganligi e'lon qilindi.

¹ O'sha joyda. 333-varaq.

Eng xarakterli joyi shundaki, qurultoy RSFSR hukumatining tabrigi bilan ochildi. Leninga «xalq» nomidan «minnatdorchilik» telegrammasi yuborish bilan yopildi. Mana shu oddiy voqeaning o'zi Buxoroda amalga oshirilgan «inqilob»ning tashkilotchilari kim-u, ijrochilari kim bo'lgan? degan savolga aniq javob bera oladi. Darhaqiqat, Buxoro xalqlari Kolesov va Frunze boshchiligidagi Sovetlar bosqin uyushtirganda Lenin g'oyalari uchun inqilob uchun bosh ko'tarmadi, balki «inqilob» niqobidagi Sovetlarning mustamlakachilik, bosqinchilik yurishiga qarshi ozodlik uchun, Vatan uchun va milliy mustaqillik uchun kurashga otlandi.

RSFSR Buxoro xalq jumhuriyatini suveren davlat deb rasman tan oldi. Ammo amalda esa u har tomonlama Buxoroning ichki ishlariga aralashib, to'g'ridan to'g'ri hukmronlik qila boshladi. Ayniqsa Rossiyaning harbiy va partiyaviy tazyiqi kuchli edi.

Turkiston o'lkasida bo'lgani kabi siyosiy g'aflat uyqusida qolgan va sovetlar tashviqotiga aldangan Buxoro xalqining tez orada ko'zlari ochildi va milliy istiqlol kurashiga otlandi. Ammo sovetlarga qarshi istiqlol uchun kurashga otlangan kuchlarda milliy ahillik va birlik yo'q edi. Ular katta kuch bo'lsalar-da, uyushmagan tarqoq va hech qanday dasturiy yo'riqqa ega emas edilar, ularning g'oyatda ayyor, tajribali va pixini yorgan Sovetlar va Kompartiya-dek raqibga qarshi tajribasi yo'q edi. Bundan mustamlakachi sovetlar ustalik bilan foydalandilar.

Buxoroda milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan kuchlarni uch guruhga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Birinchi guruhdagi kuchlar Buxoro Sovet hukumati va Kompartiyasi safida turib, Buxoroning davlat mustaqilligiga erishish mumkin, deb hisoblovchi kuchlardir. Ammo Buxoroga nisbatan Moskvaning harbiy va partiyaviy mustamlakachilik tazyiqi va bosimi orta borgan sari bu kuchlarning orzu-umidlari sarobga aylanib bordi, ular o'zlarining yo'l qo'ygan xatolarini sekin-astalik bilan tushuna boshladilar. Biroq endi kech bo'lgan edi. Moskva esa kun sayin yangidan yangi bosimni oshirmoqda edi. 1920-yil 3-noyabrda Komintern Turkiston byurosining majlisi bo'ldi. Uni V.Kuybishev boshqardi. Majlisda «Buxoro kommunistlari partiyasidagi o'zaro munosabatlar va partiyaning siyosiy yo'li to'g'risida»gi masala muhokama qilindi. Ushbu masala bo'yicha qabul qilingan qarorda Turkiston byurosi Buxoroda «agrar inqilobni o'tkazishga va inqilobiy qo'mitani shu tomonga burishga»¹ qaratish lozimligini ta'kid-ladi. Bu yo'lni RKP(b)MQsi ma'qulladi. Jumladan, RKP(b)MQsi

¹ O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. – T.: «Fan», 1971, 295-bet.

1921-yil 26-yanvardagi Plenumida Buxoro Kompartiyasi MQsining Siyosiy yo'lini muhokama qildi. Mazkur masala yuzasidan qabul qilingan qarorda: «Hozirgi hukumat bilan aloqani uzmay turib, agrar inqilob haqiqatan amalga oshirilishi lozimligi»¹, ko'rsatiladi. Ko'rinib turibdiki, Moskva Buxoroda «agrar inqilob»ni amalga oshirish bo'yicha to'g'ridan to'g'ri fatvo bergan. Ana shu ko'rsatmaga asosan 1921-yil 23-fevralda bo'lib o'tgan Buxoro kompartiyasining V qurultoyi «Yer – dehqonlarga!» shiori ostida o'tdi. Qurultoy Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasining 1921-yil 5-yanvarda qabul qilgan «Yer to'g'risida»gi dekretini ma'qulladi. Mazkur dekretga asosan yer, suv, o'rmon va tabiiy boyliklarning hammasi kimning tasarrufida bo'lishidan qat'i nazar, umumalq mulki deb e'lon qilindi: amir va beklarning milliyalashtirilgan yerlari, shuningdek vaqf mulklari dehqonlarga bepul taqsimlab berilishi lozimligi qayd etildi.

Ana shu dekret asosida eski Buxoro tumanida amir va beklarga qarashli 4 ming tanob (ming desyatina) yer va Buxoro viloyati uyezdlaridagi 1000 tanob (250 desyatina)ga yaqin yer musodara qilindi va 5–25 tanobdan dehqonlarga bo'lib berildi. (Albatta bu ishlarning hammasi o'z vaqtida ayyorlik bilan amalga oshirildi. Keyinchalik esa bu yerlar yana dehqonlardan tortib olindi.)

1921-yil 23-sentabrda Buxoro Sovet Respublikasi Sovetlarining II qurultoyi jumhuriyat Konstitutsiyasini qabul qildi. Bu Konstitutsiyaga RSFSRning 1921-yilgi Konstitutsiyasi asos qilib olindi. Unda fuqarolar erkinligi e'tirof etildi, hurriyat e'lon qilindi. Ammo 1923-yilda Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritildi. Unga ko'ra katta-kichik savdogarlar, sobiq amaldorlar saylov huquqlaridan mahrum etildilar. Albatta Moskvaning buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosatining natijasi o'laroq yuqoridan zo'rlik bilan amalga oshirilgan bunday tadbirlar Buxoro Respublikasi rahbarlarining g'ashini keltirayotgan edi. Respublikaning F.Xo'jayev, A.Fitrat, Sattorxo'jayev, M.Saidjonov, M.Aminov, Otaxo'jayev va boshqa rahbarlari bosiqlik bilan o'rtacha mo'tadil yo'l tutib, Buxoroning mustaqil bo'lib chiqishini yoqladilar. Jumladan, Buxoro Inqilobiy Qo'mitasining raisi A.Muhiddinov 1921-yil yozida joylarga tarqatilgan ko'rgazmada bunday deb yozgan edi: «Din, Vatan va millat uchun ishda bir bo'laylik... Milliy mustaqillikni talab qilamiz...»²

Buxoro Respublikasi hukumatining bu qonuniy talablari So-

¹ Ko'rsatilgan adabiyot. 295–297-betlar.

² *Rajabova R.* va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). 104-bet.

vetlar va bolshovoylarning jazavasini qo'zg'atdi. RKP(b) Markaziy Qo'mitasining milliy respublikalar va viloyatlarning mas'ul xodimlari bilan birgalikda o'tkazgan kengashida (1923-yil iyun) (F.Xo'jayev, A.Ikromov, S.G'aniyev, I.Xidiraliyevlar qatnashgan) Buxoro Respublikasi va Kompartiyasi «yot unsurlar va aksilinqilobiy» kuchlar bilan «to'lib-toshgan»likda ayblandi. Natijada Moskvaning tazyiqi bilan hukumat tarkibida va Kompartiyada «tozalash» o'tkazildi, Buxoro Respublikasi hukumat hay'ati o'zgartirildi. Hukumatda Turkistondan yuborilgan komissarlarning ta'siri borgan sari kuchayib bordi. Sovetlarning Buxoroda yurgizgan bunday mustamlakachilik va shovinistik siyosati umum xalq noroziligining kuchayishiga sabab bo'ldi. O'z vaqtida Munavvar Qori Abdurashidxonov bu to'g'rida quyidagilarni yozgan edi: «Bu norozilik tobora avj oladi. Bir muncha vaqt o'tgach, Buxoroga Turkkomissiya a'zosi Safarov keladi.

Umumxalq noroziligi Buxoro Kompartiyasi va hukumati rahbarlari faoliyatiga ham ta'sir etdi va ular ikki guruhga bo'linib ketdilar. Birinchi guruh o'z umidini va taqdirini Rossiya va qizil askarlar bilan bog'lovchi Buxoro sovet hukumati edi. Ikkinchi guruh esa, sovetlar va kompartiyaga qarshi ozodlik va milliy mustaqillikni yoqlagan edi. Bu guruh a'zolari o'z umidlari va diqqat-e'tiborlarini milliy istiqloлчаilik harakatiga qaratdilar. Bu guruhga Muhiddin Maxsum Xo'jayev boshchiligidagi «so'l kommunistlar» ham yaqin edilar. Ular 1921-yil avgustida Buxoro hukumatini ag'darishga urinib ko'rdilar. Lekin bu harakat muvaffaqiyat qozonmasdan tormor qilindi. Mahalliy istiqloлчаilar tomoniga o'tgan hukumat a'zolari orasida Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, harbiy nozir Abdulhay Oripov, uning o'rinbosari Tal'atzoda (Turk ofitseri), Ichki ishlar vazirining o'rinbosari Mulla Bobo, Buxoro militsiyasining boshlig'i Ali Rizo (Turk polkovnigi) va boshqalar bor edi. Ular milliy istiqloлча kuchlari bilan yashirincha zimdan aloqa o'rnatdilar, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlab yordam berdilar. Bu xususda Buxoro hukumatida mehnat kengashi raisi o'rinbosari lavozimida ishlagan Abdurauf Fitratning Sovet organlari so'roqlariga bergan quyidagi javoblari g'oyatda e'tiborlidir:

«Bizning tashkilotimiz bosmachilik harakatiga katta ahamiyat bergan va unga sovet hukumatiga qarshi faol kurashda vosita sifatida ko'pdan ko'p umid bog'lagan edi. Biz bosmachilikni bo'lg'usi burjua millatchi davlati milliy armiyasining tug'ilishi deb hisoblaganmiz. Shuning uchun ham Mo'minjon Aminov, Ota Xo'jayev,

Usmonxo‘jayevlarning faol ishtirokida Fayzulla Xo‘jayev bosmachilik harakatiga bevosita rahbarlik qilish bilan shug‘ullangan.

Quloq millatchilik shiorlari ostida tashkil qilingan bosmachilik harakatini biz RSFSR hukumati oldidagi Sovet hokimiyati prinsiplariga qarshi qaratilgan xalq harakati deb bilganmiz. Bu yo‘nalishdagi «Milliy ittihad»ning rejali va uyushgan faoliyati shunga olib keldiki, 1920–1924-yillar davrida Mulla Qahhor, Jo‘ra Amin, Murod Meshkop, Mitan Polvon va boshqa yirik qo‘rboshilar rahbarligidagi bosmachilik harakat butun Zarafshon vodiysini qoplagan edi. Farg‘ona vodiysida ham shunday ahvol edi. Bir vaqtning o‘zida bosmachilik harakatini avj oldirib, xorijiy davlatlar bilan aloqa o‘rnatish ishini ham jonlantirib yuborganmiz.

1922-yili tashkilotimiz a‘zosi Qosim Qori Eron hukumati bilan aloqa o‘rnatish uchun Eronga xizmat safariga yuborildi. U Eron shohi tomonidan qabul qilingan va bizni Sovet hokimiyatiga qarshi kurashishimizda o‘z tomonidan bizga yordam berish va‘dasini oldi. Shu joyda, Qosim Qori ingliz hukumati vakillari bilan ham aloqa o‘rnatdi.

Xuddi shu davrda biz Turkiya hukumati bilan bevosita aloqa o‘rnatdik, shu maqsadda Turkiyaga vakillarimiz, tashkilot a‘zolari Muhammad Nazariy va Ismoil Sadriy borishdi. Yusufzoda va Hoshim Shaik orqali Afg‘oniston hukumat doiralari bilan aloqa o‘rnatdik»¹.

Sovet hukumati 1923-yilda Ota Xo‘jayevni Buxoro Xalq Nozirlari kengashi raisi o‘rinbosari va Abdurauf Fitratni Buxoro Mehnat Kengashi raisining o‘rinbosari lavozimlaridan olib tashladi.

Rossiya kommunistik partiyasi bilan «muqaddas ittifoq» tuzgan bo‘lsa-da, F.Xo‘jayev ham mustaqillik uchun kurashdi. Ammo u ko‘p hollarda ikkilandi, milliy istiqlool kuchlariga yashirincha yordam berib turgan bo‘lsa-da, butunlay u tomonga o‘tib ketishga o‘zida jur‘at topa olmadi. Fayzulla Xo‘jayev topshirig‘i bilan Ota Xo‘jayev, Sodiq Muhammadiyev va Naimjon Yoqubzodalar Ko‘lob viloyatining Boljuvon tumanidagi Qizil armiya va qo‘rboshilar bilan «bitim» tuziladi. Unda «Muborak Buxoro»ni bosib olgan Rossiya qo‘shinlari shahardan darhol olib chiqib ketilishi, talab ketilgan mulk va boyliklar Rossiya hukumati tomonidan Buxoroga qaytarilishi, Rossiya davlati «agar o‘z hukmini o‘tkazish siyosatini to‘xtatsa» unga hurmat ko‘rsatilishi qayd etiladi. Bu ish uchun F.Xo‘jayev Moskvada SSSR Tashqi ishlar noziri Chicherindan qattiq dakki yeydi.

¹ O‘zR MXXA, 4267-ish, 5–18-betlar.

F.Xo‘jayev yashirincha jadid tashkilotlarining ishida ham faol qatnashdi. U Buxorodagi «Turkiston milliy birligi», «Milliy ittihad» ishlaridan to‘la xabardor edi. 1923-yilda u «Milliy ittihad»ning O‘rta Osiyo tashkiloti rahbarlarining yig‘ilishida Sovet Rossiyasi va Sovet Buxorosi munosabatlariga oid bir hujjatni e‘lon qildi. Uni iqtisod, moliya va hozirgi kunning vazifasi masalalari to‘g‘risida aniq fikrlar bildirgan edi. Hujjatda iqtisodiy masalada «Bugungi kundagi Sovet Rossiyasi va Buxoro munosabatlari sobiq rus saltanati va Buxoro amirligi munosabatlaridan farq qilmay qoldi» deb ta’kidlagan edi.

Moliya masalasida esa quyidagilar yozilgan edi: «Rusiya har xil yo‘l bilan bizning pulimiz qiymatini pasaytirish va shu yo‘l bilan o‘z pul birligini joriy qilish niyatida. Bizning banklarni yo‘q qilib, o‘z bankini ochish orqali Rusiyaga bizni to‘la tobe qilib qo‘ydi»¹.

Bu maxfiy hujjatda u juda hushyorlik bilan quyidagilarni yozgan edi: «Bizdagi mavjud tovar va pul haqidagi ma’lumotlar aniq berilmasligi kerak. Chiqim-xarajatlar kirimga nisbatan 3 barobarga ko‘p ko‘rsatilsin... Rusiya iqtisodiy siyosatini qo‘llash va uni amalga oshirishdan qochish kerak.

Boshqaruv va siyosatda esa «rahbar lavozimlarda o‘z odamlarimiz ishlashiga erishish kerak. RKP(b)ni, ularni ruhida ishlayotganimizga ishontirishimiz kerak... Rus vakolatxonalarida o‘z xufiya kishilarimiz tinmay kuzatish olib borishi lozim»².

Boshqa yana bir hujjatda F.Xo‘jayev o‘z faoliyatiga tanqidiy qarab yuragining to‘ridagi dil so‘zlarini bayon qilib, bunday degan edi: «O‘z ustimizda ishlamayapmiz, madaniy darajamiz va ma’naviy qiyofamiz achinarli holga kelib qoldi. Biz ana shu savodsizligimiz va madaniyatsizligimiz oqibatida Buxoroni, Vatanni boy berib qo‘ydik. Shu sababli ham, o‘z Vatanimizda rahbarlik ishlarini qo‘lga ololmadik va mustaqillik yo‘lida aql bilan ish yurita bilmadik»³.

F.Xo‘jayev Buxoro taqdiri bo‘yicha o‘z qilgan ishlari, xatti-harakatidan qoniqish hosil qilmaydi, afsuslanadi. U ona yurti O‘zbekistonning rus-bolshevizm bosqini ostida qolganligidan yurak bag‘ri eziladi, o‘z onasi – Rayhon Saidmurod qizini quchoqlab, 1935-yilda o‘ksib-o‘ksib yig‘lab aytadi: «Onajon siz meni baxtsiz qilib dunyoga keltirgan ekansiz, men Vatanim, millatim, xalqim

¹ Qilichev F. Zulmatdan sadolar. 28-bet.

² Ko‘rsatilgan asar. 25-bet.

³ O‘sha joyda.

uchun jonimni jabborga berib ishlayapman, lekin... men Rusiya buyrug'ini qul misli bajarishdan boshqa hech narsa qila olmayapman!»¹.

F.Xo'jayevning milliy istiqlol yo'lida qilgan xizmatlaridan yana bittasi shuki, u turkiy xalqlar milliy ozodligi va mustaqilligining yirik bayroqdorlaridan biri bo'lgan boshqirdistonlik Zaki Validiy To'g'on va Turkiston jadidlarining sardorlaridan Munavvar Qori Abdurashidxonovlarni o'z qanoti ostiga oladi. Zaki Validiy To'g'on Boshqirdiston milliy hukumati bostirilgach, katta umidlar bilan bu yerga kelgan edi. Munavvar Qori esa Turkistondan surgun qilindi. Shu bois u bilan birga «Milliy ittihad» (yoki «Ittihodi milliy») ham bu yerga ko'chadi. Ularning faolligi natijasida Buxoroda O'rta Osiyodagi turkiy musulmon xalqlarining yashirin milliy ozodlik tashkilotining markazi – ya'ni Munavvar Qori ta'kidlaganidek «markazlar markazi» – «Turkiston milliy birligi» tashkil topdi. F.Xo'jayev ongli sur'atda butun mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, bu tashkilot faoliyati uchun barcha sharoitni yaratib beradi. Tashkilot rahbariyatining majlislari hukumat a'zolarining uylarida maxfiy suratda o'tkazilgan. Bundan tashqari, F.Xo'jayev boshliq hukumat milliy istiqlolni saqlash va mustahkamlashning eng zarur shartlaridan biri milliy mutaxassis kadrlar tayyorlash, maorif va madaniyatni rivojlantirish, milliy yoshlarni xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborish kabi masalalarga katta e'tibor berdi. Shaxsan F.Xo'jayevning fidoyiligi bilan 20-yillarda 23 kishi Buxorodan Germaniyaga o'qishga yuborildi.

Ayni paytda F.Xo'jayev boshchilik qilgan Buxoro Sovet hukumati Sovetlar Qizil armiyasi bilan birgalikda istiqlol va milliy-ozodlik uchun bosh ko'targan ming-minglab vatan fidoyilarining qonini to'kdi va yostig'ini quritdi. Bu F.Xo'jayevning fojiasi edi.

Xullas, milliy istiqlol va ozodlik uchun kurash fidoyisi bo'lgan vatandoshlarimiz o'zlarining oliyjanob ezgu niyatlariga yeta olmadilar. Ular kuchli, qudratli va makkor bosqinchi bolsheviklar qarshisida ojizlik qildilar. 16 yildan ko'proq davom etgan milliy ozodlik va istiqloлчаilik urushi vatanparvarlarning mag'lubiyati bilan yakun topdi. Ammo ularning milliy mustaqillik va ozodlik yo'lida to'kilgan muqaddas qonlari zoye ketmadi. Bu muqaddas va qutlug' qonlar O'zbekistonning bugungi mustaqil taraqqiyoti kunlarida har birimizga bamisoli shamchiroq singari to'g'ri yo'lni ko'rsatib turibdi.

¹ Ko'rsatilgan asar. 26-bet.

6. Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar

O'rta Osiyo xalqlari 1917-yil oktabr harbiy to'ntarishidan so'ng to 1934-yilning o'rtalari va 1935-yilga qadar milliy istiqlol va ozodlik uchun sovet bosqiniga qarshi kurash olib bordilar. Ommaning, xalqning kuchi birlikda, yagona siyosiy kuch-tashkilotga uyushib, dasturiy asosda kurash olib borishdadir. Buni jahonning ilg'or va rivojlangan mamlakatlarning tarixiy tajribasi allaqachon isbotlagan. Shu ma'noda «Uyushmagan millat inqirozga mahkum»¹ deganda Zaki Validiy To'g'on ming marta haq edi. Bu oddiy hayot haqiqatini o'z vaqtida to'g'ri tushungan milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashining buyuk fidoyilari millatni yagona maqsad yo'lidagi birlashtirib, yovuz va shafqatsiz mustamlakachi bolsheviklarga qarshi ongli siyosiy kurashga boshlab borishga qodir tashkilotni tuzishga intildilar. Ular bu yo'lda ma'lum yutuq va muvaffaqiyatlarga erishdilar, izlandilar, qoqindilar va umid bilan, ishonch bilan olg'a intildilar. Milliy istiqlol va ozodlik uchun milliy dushmanlarga qarshi kurash olib borgan vatandoshlarimizning bosib o'tgan tarixiy yo'llari, ularning bu boradagi yutuqlari, muvaffaqiyatlari, yo'l qo'ygan xatolari saboq va tarbiya olish maktabidir.

«Sho'royi Islom» (1917–1918) 1917-yilda Rossiyada amalga oshirilgan fevral inqilobining ta'sirida vujudga kelgan siyosiy tashkilotlarning dastlabkilaridan biri musulmon xalqlari Soveti – «Sho'royi Islom»dir. U hokimiyatning yangi shakli bo'lib, milliy hokimiyat va istiqlol uchun tinch yo'l bilan demokratik kurash olib bordi, «Turkiston muxtoriyati» hukumatini tashkil etdi. Ammo bu hukumat bolsheviklar tomonidan qonga botirildi, «Sho'royi Islom» millatchi va aksilinqilobiy tashkilot sifatida qoralandi va unga qarshi kurash olib borildi. «Sho'royi Islom»ning rahbarlari Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligidagi Sovetlar hukumatining doimiy ta'qibi va tazyiqi ostida bo'ldilar.

1917-yil 15-mart kuni Munavvar Qori hovlisida «Sho'royi Islom»ning birinchi tashkiliy majlisi bo'lib o'tdi. Uning raisligiga Abduvohid Qori Abdurauf Qori o'g'li, muovinigiga esa Munavvar Qori Abdurashidxonov saylandi. Keyinroq Abduvohid Qori Shayxontohur dahasiga qozi qilib saylangach, «Sho'royi Islom»ga rais bo'lib Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev saylandi. «Sho'royi Islom»ning tashkilotchisi va mafkuraviy asoschisi inqilobdan oldinnoq «Toshkent jadidlarining otasi» deb nom qozongan shaharda

¹ «Turon tarixi». To'plam. 1992, 21-bet.

katta obro'ga ega bo'lgan Munavvar Qori edi. «Sho'royi Islom» umummusulmon milliy umumdemokratik va inqilobiy harakat markazi hamda mahalliy boshqaruv idorasi sifatida ish olib bordi. Turkistonning boshqa shaharlarida ham uning bo'lim va tarmoqlari tashkil topdi. «Sho'royi Islom» o'zining dasturiy maqsad va vazifalarini «Najot», «Sho'royi Islom», «Kengash», «Hurriyat», «El bayrog'i» gazetalari orqali xalqqa yetkazib turdi. Bu maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat edi¹:

1. Turkiston musulmonlari orasida siyosiy, milliy va ijtimoiy jihatdan zamonga muvofiq iqtisodiy islohotlar o'tkazish g'oyalarini keng yoyish;

2. Turkiston musulmonlarini yagona maqsad, maslak va g'oya asosida birlashtirish chora tadbirlarini ko'rish;

3. Ozod mamlakatning mustaqillik va demokratiyaga asoslangan yangi boshqaruv idora usuli va shakllari haqidagi g'oya hamda ma'lumotlarni to'plab, Ta'sis majlisiga tayyorgarlik ko'rish;

4. Turkistonning shahar, qishloq va ovullarida mitinglar o'tkazish, ijtimoiy-siyosiy va ilmiy xutba (ma'ruza)lar tashkil qilish;

5. Eski ma'muriy rahbarlar o'rniga yangilarini saylashning demokratik yo'llarini targ'ib qilish;

6. Turkistondagi turli millatlar orasida bo'lgan va bo'ladigan ixtilof va shubhalarga barham bermoq hamda ularni birlashtirmoq uchun tadbir va choralarni amalga oshirish;

7. Turli millat va partiyalarning inqilobiy qo'mitalari bilan aloqada bo'lib, ularga musulmon ehtiyojlarini ma'lum qilmoq, zarur bo'lganda esa ulardan yordam olmoq.

Ko'rinib turibdiki, «Sho'royi Islom» va uning namoyandalari jadidlar sinflar, sinfiy kurash va sotsializm tushunchalaridan yiroq bo'lganlar. Ular barcha tabaqa musulmon va boshqa millatlarni yagona milliy-ozodlik va istiqloq yo'lida birlashtirib, Turkistonda rus mustamlakasi boshqaruvi va mahalliy feodal munosabatlardan xoli bo'lgan ijtimoiy-siyosiy boshqaruvni demokratik asosda tashkil etish tarafdori bo'lganlar. Jadidlarda sinfiylik emas, umumturkiy milliylik va umuminsoniy baynalmillik tushunchalari kuchli bo'lgan. Ularning asosiy shiori va g'oyasi «Ozodlik, Tenglik va Adolat» bo'lib, ana shu harakat va maqsadni umumxalq manfaati, Vatan ozodligi yo'lida muqaddas bilganlar.

«Sho'royi Islom» o'z dasturiy maqsadlarini amalga oshirish uchun kurashdi. Uning qurultoylarida dasturiy talablar asosida

¹ A'zamxo'jayev S. «Sho'royi islomiya» aslida qanday edi? «Fan va turmush», 1992, № 5–6, 19-bet.

amaliy tadbirlar ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etildi. «Shoʻroyi Islom»ning faollari oʻz harakat dasturlari asosida Rossiya musulmonlarining qurultoylarida, 1917-yil iyulda Toshkent shahar Dumasiga oʻtkazilgan saylovlarda qatnashib kattagina muvaffaqiyatlarga erishdilar.

«**Ittihodi taraqqiy**» Turkiston oʻlkasi xalqlarining siyosiy uygʻonishi va demokratik hayotida muhim rol oʻynagan tashkilotlardan biri «Ittihodi taraqqiy» («Taraqqiyparvarlar uyushmasi»)dir. U 1917-yil avgustda Toshkentda tashkil topdi. Unga rasman Turkiya muhojirlari Usmonbek bilan Haydar afandi rahbar boʻlsa-da, amalda Munavvar Qori Abdurashidxonovning taʼsiri kuchli edi. Jamiyatning dasturi turk tilida tuzildi. Munavvar Qori esa uni oʻzbek tiliga agʻdardi. Mazkur dastur avgust oyida Munavvar Qorining uyida boʻlib oʻtgan jamiyat aʼzolarining yigʻilishida qabul qilindi va jamiyatning uch kishilik boshqaruv organi – rayosati (prezidiumi) saylandi: Usmonbek rais, Haydar Afandi esa rahbar boʻldi. Uchinchi kishi mahalliy taraqqiyparvar jadidlardan boʻlishi kerak edi. Uni tanlab, kooptatsiya qilish vakolati Usmonbek bilan Haydar afandiga berildi. Bu oʻringa Munavvar Qori kooptatsiya qilingan boʻlsa kerak, degan taxminlar bor. Jamiyatning dasturi hozircha topilgan emas.

«Ittihodi taraqqiyot» asosan siyosiy maqsadlar uchun kurashgan. U sovet hukumatiga muxolifatlikda boʻlib, uning siyosatini tanqid qilgan, yoshlarni siyosiy faollashtirish, turk muhojirlariga yordam berish, maktab ishlarini isloh qilish kabi talablarni ilgari surgan. «Ittihodi taraqqiy» yosh turkiyaliklar hukumatiga va «Ittihad va taraqqiy» partiyasi yordamiga katta umid bogʻlagan edi. Uning nomi dastlab «Ittihodi taraqqiyparvar» boʻlgan. Keyin «Ittihad va taraqqiy» deb oʻzgartirilgan.

Munavvar Qorining koʻrsatishicha dastlabki paytlarda jamiyat aʼzolarining «soni 50 ga yetmagan boʻlsa-da, ularning xalq orasida obroʻsi juda yuqori darajada» boʻlgan¹.

«Ittihodi taraqqiy» («Ittihad va taraqqiy») ikki marta yordam soʻrab, Turkiyaga maxsus vakillar yuborgan. Birinchi marta Sadirxon va Saidnosir Mirjalilovlardan iborat vakillar 1918-yilda Istanbulga borganda yosh turkiyaliklar hukumati agʻdarilgan va xorijga qochib ketgan edi. Shuning uchun ham Sadirxon boshliq vakillar turkiya hukumati rahbarlari bilan uchrasha olmay orqaga qaytadilar. Bu vaqtda jamiyat raisi Usmonbek ham Toshkentda qamoqqa olinib, uning oʻrniga Yusuf Ziyabek tayinlangan edi. Turkiya-

¹ Turon tarixi. Toʻplam. – T., 1992, 18-bet.

ga «Ittihodi taraqqiy» nomidani ikkinchi marta vakillar 1919-yilda Kamol Ota turk hokimiyati o'rnatilgach borgan edi. Bu safar vakillar tarkibiga Toshkentdan Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va Saidnosir Mirjalilov, Samarqanddan Mahmudxo'ja Behbudiy, Mardonqul va Muhammadqullar kiritilgan edilar. Ikkinchi safar ham samara bermadi. Chunki yashirin safardan sovet hukumatining ChK xodimlari xabardor bo'lganlar. Munavvar Qori o'zining «Xotiralarimdan» asarida ko'rsatishicha, Mahmudxo'ja Behbudiy va uning sheriklari yo'lda ushlanib qatl qilingan. Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev Moskvada, Saidnosir Mirjalilov esa Tbilisida yashirinishga majbur bo'ldi. M.Behbudiy va uning sheriklari Buxoro amiri Olimxon fatvosi bilan Shahrisabzda ushlanib, Qarshida Tog'aybek tomonidan o'ldirilgan degan fikr tarqalgan. Bu haqiqatga uncha to'g'ri kelmasa kerak. Chunki bu paytda Buxoroda ichki siyosiy vaziyat juda taranglashgan, tashqaridan esa M.Frunze boshliq sovetlar bosqini kuchayib borayotgan edi. Shunday bir holatda amirning Behbudiyga nisbatan «e'tibor» qaratib, u bilan bevosita shug'ullanganligiga ishonish qiyin. Uning o'limi ChK xodimlari tomonidan uyushtirilgan bo'lishi esa haqiqatga yaqinroqdir. M.Behbudiyning xalq orasida juda katta obro'ga ega bo'lganligi otashqalb millatparvar va o'tkir siyosatchi ekanligi unga nisbatan Sovetlarni befarq qoldirmas edi. Amir bilan M.Behbudiy o'rtasidagi ziddiyat ChKga ma'lum bo'lgan. Bundan u juda ustalik bilan foydalangan bo'lishi mumkin.

«Birlik» uyushmasi. Sovet hukumati o'lka xalqlarining ilg'or vakillariga ta'qib va tazyiqni borgan sayin kuchaytirdilar. Ayniqsa jadidlar va ular bosh bo'lgan «Ittihodi taraqqiy»ga hujum avj oldi. Ana shunday sharoitda jadidchilar sovetlarga qarshi istiqlol uchun demokratik kurash usullarining turli yo'llaridan foydalandilar, o'zlarining kurash shakllarini o'zgartirib turdilar. 1919-yil yanvarda Munavvar Qori Abdurashidxonovning tashabbusi bilan «Birlik» uyushmasi tashkil etildi. Ammo «Ittihodi taraqqiy» ham o'z faoliyatini to'xtatgan emas, aksincha u yanada rivojlandi va keng tarmoq otdi. Bu davrga kelib «Ittihodi taraqqiy» o'z nomini o'zgartirib, «Milliy ittihad» yoki «Ittihodi milliy» deb atala boshladi.

Kurashning o'zgargan bunday yangi taktik yo'lini yangi tarixiy vaziyat taqozo etardi. Yangi tarixiy vaziyatning mohiyati nima-dan iborat edi? Uning mohiyati shundan iborat ediki, birinchidan jadidlar dastlabki paytda sovetlar hokimiyati Turkistonda uzoq yashab qola olmaydi, degan fikrda bo'lganlar. Shu bois ular so-

vetlarga qarshi to'g'ridan to'g'ri qurolli kurash yo'lini yoqladilar. Ammo hayot boshqacha yo'ldan rivojlandi. Bolsheviklar hukumati «Turkiston muxtoriyati»ni qonga botirdi, Osipov isyonini bostirdi va 1919-yilga kelib u Turkistonda yagona qudratli kuchga aylandi. Bu obyektiv vaziyatni hisobga olmaslik va ko'r-ko'rona faqat qurolli kurashga tayanish ayanchli oqibatlariga olib kelardi. Ikkinchidan, bolsheviklar va sovetlar ilgari surayotgan dastur va shiorlar (og'izda bo'lsa-da) jadidlarning «Ozodlik, Tenglik va Adolat»dan iborat dasturiy shiorlariga hamohang edi. Bu hol jadidlarga davr bilan hisoblashish, bolshevistik sovetlar hukumatiga yaqinlashish, ular bilan hamkorlik qilish asosida strategik dasturiy maqsad uchun kurash olib borish kerakligi to'g'risida hayotiy saboq berdi. «Ittihodi taraqqiy» rayosati o'zgargan yangi tarixiy vaziyatni hisobga olib, 1919-yil boshida maxsus qaror qabul qildi. Unda quyidagi aniq vazifalar belgilandi: «Sovet hukumatining yashab qolishiga shubha barham topishi munosabati hamda jamiyatning g'oyalarini (g'aflatga qarshi madaniyat uchun kurash) hukumat bilan ittifoqda amalga oshirish oson va maqsadga muvofiq ekanligi tufayli... uning a'zolari Munavvar Qori va boshqalarga boshlangan ishni davom ettirish uchun Bolsheviklar partiyasiga kirishga ruxsat etilsin»¹.

Uyushma ham sovet hokimiyatini qo'llab-quvvatlash, yoshlarni kommunistik partiya safiga kirishga da'vat etish uchun tashkil etilgan edi. Munavvar Qori bunday deb yozadi: Eski shahardagi bosmaxona binosida uch yuzga yaqin kishi, partiya a'zolari, partiyasiz xizmatchilar va taraqqiyparvarlar (jadidlar) to'planib, «Birlik»ni tashkil etdilar.

Bu yig'ilishda bir-birimizga yordam berishga kelishib oldik. Birlashishdan maqsad yoshlarni bolsheviklar partiyasiga jalb qilish va ularni har xil kutilmagan voqealarga tayyorlashdan iborat edi»².

Ana shu umumiy yo'l asosida jadidlarning aksariyati 1919-yil boshlaridan e'tiboran, kompartiya safiga kira boshladilar. Bu musulmon mehnatkashlarining ham kompartiyaga kirishlari uchun katta turtki bo'ldi. Oqibat natijada kommunistik partiya tashkiloti tarkibida musulmonlarning soni tez ko'paydi. Bu esa alohida milliy mustaqil kommunistik partiya tashkilotini tuzishni tezlashtirdi. Bunday tashkilot rasman 1919-yil martda tashkil topdi. Bu konferensiyada uning yuqori boshqaruv organi RKP (b) Musulmon byurosi (Musbyuro) saylandi. Unga T.Risqulov (rais), Munavvar Qori Abdurashidxonov, Yusuf Aliyev, Efendiyev, Abduqodir Muhitdi-

¹ «Turon tarixi». To'plam. 18-bet.

² O'sha joyda.

nov, Nizomiddin Xo‘jayev, T.Xo‘jayev, Muhammadjon Isayev, Husayn Ibrohimov, Faxritdinov, Favarisov, Xantalijskiy a‘zo bo‘lib saylandilar¹.

Musbyuro RKP (b) MK qoshidagi Sharq kommunistik tashkilotlari Markaziy byurosi bo‘limi (seksiyasi) sifatida tashkil topdi. U to‘g‘ridan to‘g‘ri partiyaning markaziy organiga, shu bilan birga TKP O‘lka Markaziy Qo‘mitasiga bo‘ysundi. Musbyuro o‘zining quyi viloyat, uyezd va shahar musulmon byurolariga ham ega edi. 1919-yilning oktabrida RKP(b) Musbyurosiga 3 ta viloyat, 18 ta shahar yoki uyezd musbyurosi bo‘ysingan edi. Musulmon kommunistik partiya tashkilotining bunday qurilish tizimiga ega bo‘lishi unga musulmonlar manfaatiga oid masalalarni mustaqil hal qilish yoki to‘g‘ridan to‘g‘ri markaziy partiya organi oldiga qo‘yish huquqini berar edi.

Shuning uchun ham musulmon partiya tashkiloti o‘zining yuqori va quyi organlari orqali mahalliy xalq manfaatiga tegishli bir qator masalalarni hal qilishga yoki ko‘tarib chiqishga muvaffaq bo‘ldi. Tez orada uning faoliyatida jadidlarning ta‘siri kuchli ekanligi sezildi. Shuning uchun ham bu partiya tashkilotiga o‘z milliy manfaati yo‘lida uzoq muddat faoliyat yuritish uchun imkoniyat berilmadi. U bor yo‘g‘i bir yillik tarixga ega bo‘ldi, xolos. Lekin shunga qaramay, u milliy manfaat, istiqlol, tenglik uchun Rossiya sovetlar mustamlakachiligi va buyuk shovinizmiga qarshi kurash olib bordi, muxolifat demokratik partiya tashkilotiga aylandi. Uning bo‘lib o‘tgan uchta o‘lka konferensiyalarida musulmonlar hayotiga oid masalalar muhokama qilindi. Turkistonda sovet hukumati va kommunistik partiya amalga oshirgan siyosat tanqid ostiga olindi.

O‘lka musbyurosi o‘z ixtiyori bilan qurolini tashlab, sovet hukumatiga o‘tgan «bosmachilar»ni afv etish tashabbusi bilan chiqdi. Buni Turkiston kompartiyasi O‘lka qo‘mitasi qo‘llab-quvvatladi. Musulmon kommunistlari O‘lka byurosining qarori:

«1. Bu masala tezda muhokama qilinib, Ergash, Madaminbek, Mahkam, Xolxo‘ja to‘dalarida qatnashgan hamma musulmonlarga afv e‘lon qilinib, ularni o‘z ixtiyori bilan qurolni tashlab, sovet hukumati tomonga o‘tishga chaqirish Respublika MIKdan iltimos qilinsin.

2. Ular («bosmachilar»)ning hayoti qog‘ozdagina emas, balki amalda to‘la kafolatlansin»².

¹ Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1, 2 и 3-Туркестанские краевые конференции РКП. 1919–1920 гг. – Т.: 1922. 31-bet.

² Акрамов А., Авлякулов К. В. Ленин Турккомиссия и укрепление советской власти в Средней Азии. – Т.: Узбекистан, 1991. 68–69-betlar.

Turkiston MIQ 1919-yil 7-mayda bunday avfni e'lon qildi. Ammo u quruq aldov va firibgarlikdan iborat bo'ldi. Chunki, o'z ixtiyori bilan qurolini tashlab, sovetlar tomon o'tganlarning qariyb o'sha vaqtning o'zida yoki keyinroq turli xil yo'l, hiyla va bahonalar bilan sud qilindi, sudsiz qatag'onlik qurboni bo'ldilar. Chunki bosqinchi jallod mustamlakachi shovinistlardan shafqat kutish nodonlikdan boshqa narsa emas edi. Bu ayniqsa, 1919-yil 12-iyulda Turkiston hukumati va partiya tashkilotiga «mahalliy aholini davlat ishlariga mutanosiblik asosida keng jalb qilish» to'g'risida Rossiya markaziy hukumatining radio orqali bergan ko'rsatmasini muhokamasi chog'ida yanada yaqqol ko'rindi. Turkiston kompartiyasi o'lka qo'mitasi a'zolari A.Kazakov (Turkiston MIQ raisi), A.Solkin, K.Sorokin va boshqalar radiogrammadagi ko'rsatmaga qarshi chiqdilar. Buni Trukkomissiya a'zolarining o'zlari ham tan olib: «A.Kazakov, K.Sorokin, G.Temlyansevlar guruhi ruslarning mavqeyini boshqalardan ustun qo'yish, aholini musulmonlar va ovro'paliklarga bo'lish nuqtayi nazarida bo'ldi»¹, deb markazga xabar bergan edilar.

Shundan so'ng shovinistlar Kobozevni mahalliy xalq manfaatini himoya qilgani uchun davlat to'ntarishi yasashda ayblab, sudga berishni talab qildilar. Hatto, unga nisbatan suiqasd uyushtirishga ham harakat qilindi. A.Kobozev mahalliy musulmonlar yordamida Moskvaga qochib ketishga ulgurdi. U 1918-yilda Turkiston MIQ raisi, 1919-yilda Trukkomissiya a'zosi bo'lgan edi. Kobozev Turkistondan ketgach, bu yerdagi «qilmishi» uchun 1923-yildan boshlab, katta lavozimlardan chetlatildi, umrining oxirigacha ilmiy-pedagogik faoliyat bilan band bo'ldi. Sovetlarning VIII Qurultoyida Turkiston sovet hukumati tarkibiga kam miqdorda bo'lsa-da, mahalliy xalq vakillari kiritildi. Ular o'z xalqi va Vatani manfaatlari yo'lida xizmat qildilar.

O'lka musbyurosi va uning joylardagi tashkilotlarining sa'y-harakatlari bilan 1919-yil may oyidan boshlab, musulmon xalqlarining milliy boshqaruv organlari, davlat hokimiyatining mahalliy, milliy tashkilotlari maydonga keldi. Ular inqilobiy qo'mitalar edi. Tarkibi aksariyat milliy kishilardan iborat bu inqilobiy qo'mitalar Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon uyezdlarida va Turkistonning boshqa viloyatlarida tashkil etildi. Ular musulmon aholisining birdan bir 312-hukumat, davlat organlari sifatida ko'pdan-ko'p ijobiy ishlarni amalga oshirishga undagan edilar.

¹ Акрамов А., Авлякулов. В.Ленин, Турккомиссия и укрепление советской власти в Средней Азии. 74-бет.

Bu bilan bolsheviklar hukumati va kompartiya Turkistonni boshqarish, uni o'z egalariga topshirish to'g'risidagi va'dalarni asta-sekin bajarishga kirishganliklarini ko'rsatmoqchi bo'ldilar. Biroz bo'lsa-da, yon berildi. Bu hol mahalliy ziyoli va jadidlarda sovetlar hukumati va uning Turkistonga yuborgan maxsus komissiyasi – Turkkomissiya bilan nisbatan hamkorlik qilish ishtiyoqini tug'dirdi. Ijtimoiy-siyosiy hayotda tenglik, ozodlik va demokratiya va mustaqillik bo'lishiga biroz bo'lsa-da ishonch paydo bo'ldi. Ammo bu ishonch va hamkorlik qilish faqat orzu va umidligicha sarob bo'lib qoldi. «Mahalliy lashtirilish siyosati keng targ'ib-tashviqot qilinsada, amalda davlat boshqaruvi Rossiya va rossiyaliklar qo'lida qolaverdi. Bunga javoban Turkiston MIQ raisi T.Risqulov boshliq hukumat tarkibidagi mahalliy kadrlar norozilik bildirib, mustaqil ish yuritishga harakat qildilar. Ana shu harakat uchun ular «Milliy og'machilik» va «millatchilik»da ayblandilar. Bu guruhning rahbar va yo'l boshchisi deb esa otashin millatparvar jadid Turor Risqulov ko'rsatildi. Kompartianing bu ikkiyuzlamachilik siyosati va nayrangining guvohi bo'lgan, hukumat a'zosi Munavvar Qori Abdurashidxonov o'z xotira asarida bunday deb yozadi: «Bu ko'rsatilgan milliy guruhning «milliy» nomi Moskvaga yangi hukumat tarkibi «millatchilardan iborat» degan xulosa chiqarishga bahona bo'ldi. Shuning uchun ham birozdan keyin unga hujum boshlanib, oqibat natijada tarqatib yuborildi. Bir guruh kommunistlar «risqulovchilar» deb nomlanib, quvg'in qilina boshlandi. Komandirovkaga yuborish bahonasida ishdan bo'shatish kuchaydi. Men bu vaqtda Maorif Xalq Komissarligi a'zosi va Turk bo'limi raisi bo'lib ishlardim. Boshqalar qatori men ham ishdan olindim»¹.

Haqiqatan ham «risqulovchilar» hukumat tarkibidan chiqarildi. «Birlik» jamiyati 2–3 yil faoliyat ko'rsatdi. Chunki Munavvar Qori Abdurashidxonovning ta'kid etgani singari «Yoshlarning ko'pchiligi partiyaga (Kompartiya nazarda tutilmoqda – mualliflar) kirgandan keyin u o'z-o'zidan tugab ketdi»².

«Milliy istiqlob» tashkiloti. 1925-yilda Munavvar Qori tashabbusi bilan «Birlik ittihad», «Ittihodi milliy» «Milliy istiqlob» degan nom bilan qayta tashkil etiladi. Bu tashkilotning tuzilishiga O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining tashkil etilishi hamda Turkistonning parchalab tashlanishi, Turkiston birligi uchun kurashning o'ta mushkul bo'lib qolganligi sabab bo'ldi. O'zbekiston jadidlari endi o'z oldilariga asosiy vazifa qilib, mustaqil O'zbekis-

¹ «Turon tarixi». To'plam. 1992, 19-bet.

² Munavvar Qori Abdurashidxonov. Xotiralarimdan. 74-bet.

ton uchun kurashni qoʻydilar. Lekin bu bilan ular umumturkiy olam birligi gʻoyasi, Turkiston qadimiy ota va ona makon ekanligi, turkiy milliy madaniyat va qadriyatlar oʻchogʻi ekanligi gʻoyasini inkor etmaganlar. «Ittihodi taraqqiy» va «Milliy ittihad» mustaqil Turkiston uchun kurashgan edi. «Milliy ittihad»ning tashkiliy tizimi, kurash usullari «Milliy istiqlob»da ham saqlanib qoldi. «Milliy istiqlob» Markaziy «uchlik» boshqaruvi Munavvar Qorining ishongan shogirdlari Aziz Lazizzoda, Salimxon Tillaxonov va Gʻofurjon Musaxonovlardan iborat boʻldi.

Aziz Lazizzoda 1926-yil Oʻrta Osiyo Davlat universitetining Sharq fakultetini mustaqil tayyorlanib, ikki yilda tugatgan yosh zamonaviy ziyolilardan edi. Shu yilning oxirida u Moskvadagi kommunistik universitetga oʻqituvchi qilib yuborildi va auditoriyaga maʼruza oʻqish uchun kirgan kuniyoq qamoqqa olinib, uch yilga Qalmaqistonga surgun qilindi¹.

Tashkilotning Namangan, Andijon, Samarqandda boʻlimlari bor edi. Tashkilotga rahbarlikni maxfiy surʼatda Munavvar Qori Toshkentda turib amalga oshirdi. Munavvar Qori qamoqqa olinguniga qadar asosiy maqsadi Oʻzbekistonni mustaqil koʻrishdan iborat boʻlgan «Milliy istiqlob» tashkilotiga rahbarlik qildi. U haqida Salimxon Tillaxonov GPU tergovchisi soʻrogʻiga bergan javobida bunday degan edi: «Bizning tashkilotimizning (yaʼni «Milliy istiqlob»ning – *mualliflar*) dasturi yoʻq edi. Uning dasturi ham, rahbari va ilhomchisi ham Munavvar Qorining oʻzi boʻlgan»².

Aziz Lazizzoda ham oʻz ustozining siyosiy faoliyati haqida quyidagini yozib qoldirgan: «U tashkilotning yakka-yu yagona rahbari, teran aqlilik mafkurachisi, ilhomlantiruvchi strategi, usta diplomat va boshqa shu kabi juda ham ijobiy kishi hisoblanadi. Uning aql-zakovati har doim hissiyotdan ustun boʻlgan, shuning uchun ham u oʻz harakatida kamdan kam xatolikka yoʻl qoʻyadi. Agar Munavvar Qori tashkilotga rahbar boʻlmaganida, u bu qadar muvaffaqiyatlarga erishmas edi»³.

«Milliy istiqlob» oʻz yigʻilishlarini uning aʼzolari xonadonlarida «gap» bazmi, har xil mehmondorchilik bahonasi ostida oʻtkazgan. Tashkilot faollaridan biri Fathiddin maxsum Ismatullayevning

¹ Jazo muddatini oʻtab boʻlgach, *Aziz Lazizzodaga* oʻsha yerning oʻzida yashab qolishga ruxsat etildi. Yetti yildan soʻng u Toshkentga keldi. 1949-yilda yana qamoqqa olinib, Sibirning Krasnoyarsk oʻlkasida doimiy yashash uchun surgun qilindi. Oradan besh yil oʻtgach, 1954-yilda unga oʻz Vataniga qaytishga ruxsat berildi.

² SSSR Xalq komissarlari qoshidagi maxsus Davlat siyosiy Boshqarmasining Oʻrta Osiyo (Toshkent)dagi vakolatli vakilligi arxivi. II 22291 ish, 3-j., 15-varaq.

³ Oʻsha joyda. 706-varaq.

guvohlik berishicha shunday «gap»lardan biri Munavvar Qorining bog'ida o'tkazilgan. Unda Munavvar Qori «Milliy istiqlol»ning hamma uyezdlarda besh kishilik rayosat (rais, kotib, xazinabon, ikki a'zo) dan iborat bo'limlari tuzilganligi haqida axborot bergan. Shu bilan birga u eski tashkilotning dasturi hozirgi sharoitga to'g'ri kelmasligi va yangi tashkilotga GPU ni chalg'itish maqsadida ko'proq yoshlarni jalb qilish zarurligini aytgan va o'z so'zini yakunida shunday degan: «Hozir maktablarda milliy ruh qolmadi. Bu masalada hech qanday ish qilinmayapti. Agar ahvol shunday davom etaversa, o'zbekda milliy ruh yo'qolib ketadi. O'zbekiston ruslar oyog'i ostida qoladi».

«Milliy istiqlol» o'ta maxfiylikda ish yuritdi. Unga a'zolarni qabul qilish ham butunlay maxfiy va ixtiyoriylik, Vatan oldidagi o'z burch va mas'uliyatini to'la his etish asosida o'tkazildi. Buning uchun avvalo, «Milliy istiqlol»ga kiruvchi uning bir a'zosidan tavsiya olishi shart bo'lgan. Shundan so'ng u ma'lum muddatda sinovdan o'tgach, qat'iy tartib-qoida asosida uch kishi guvohligida tashkilotga qabul qilingan. Qizig'i ham, hayratlanarli tomoni ham shundaki, u o'zini olib kelgan kishidan boshqa ikkalasi bilan tutash bo'lmaydi, ularning borligini sezib, kimligini bilmagan holda qasamyod ichadi.

Bu to'g'rida «Milliy istiqlol» Markazi «uch»ligining a'zosi Salimxon Tillaxonovning ushbu yozuvlari diqqatga sazovordir: «Men belgilangan muddatda, kechqurun Ilhom Islomovni G'ofurjon Musoxonovning uyiga olib bordim. Bizning kelganimizni bilib, darvozani uning o'zi ochdi-da, o'zini chetga oldi. Biz qorong'i mehmonxona orqali ichkari xonaga kirdik. Parda orqasida turgan Asadulla Hojixonov qasamyod so'zini takrorlab eslatdi. U shundan iborat edi: Men shu daqiqadan boshlab «Milliy istiqlol» tashkilotiga kiraman. Uning barcha buyruqlarini hech qanday e'tirozsiz bajaraman, uning oldidagi maqsadi ro'yobga chiqishi uchun kerak bo'lsa jonimni, butun mol-u dunyomni qurbon qilishga tayyorman. Uning sirlarini hech qachon, hech kimga oshkor qilmayman, buning uchun vijdon va iymonu e'tiqodim bilan Xudovandi karim oldida qasam ichaman. Shundan so'ng I. Islomov bu qasamyodni bir qo'lini Qur'oni karim, ikkinchi qo'lini to'pponcha ustiga qo'yib qayta takrorladi»¹.

Jumabek hoji Parpiboyev ham ana shu tashkilotga a'zo bo'lganini quyidagicha tasvirlaydi: «1920-yil boshlarida qandaydir

¹ SSSR HKS qoshidagi Maxsus Davlat siyosiy Boshqarmasining O'rta Osiyo (Toshkent)dagi muxtor vakilligi arxivi, II 33391-ish, 3-j., I v.

masala yuzasidan Toshkentga kelganimda, sobiq eski shaharda Abduqodir Qushbegiyev bilan (u 1937-yil qamoqqa olingan) uchrashganimda, u meni o'z uyiga taklif qildi. Men uning uyida bo'lib, bir kun tunadim, ertasi kuni meni Yangi shaharga birga borishimni taklif qildi, men ko'ndim, ikkovimiz shaharga bordik. Balandli masjidga kelganimizda Qushbegiyev menga u bilan birga uning o'rtog'inikiga kirishimni aytdi, men rad qila olmadim va biz balandli masjiddagi bir uyga kirdik. Ammo shu zahoti Qushbegiyev yo'q bo'lib qolib, boshqa bir odam paydo bo'ldi, u menga mutlaqo begona, tanish emasdi. U meni uyga kirishga taklif qildi. Men uy ichiga kirganimda u odam ham ko'zdan g'oyib bo'ldi. Shu onda men uy o'rtasidagi stol ustida «Qur'on» va «Nagan» sistemali braunga ko'zim tushdi. Men qo'rqib ketdim, shu onda uy orqasidan oq libosga o'ralgan, yuzi yopiq, faqat qo'ligina ochiq holatda bir kishi chiqib, shunday dedi: «Siz bilasizmi, qayerda turganingizni, bu uy «Milliy ittihad» tashkilotining joyi, Siz Qur'on oldida biz bilan birga ishlashga qasamyod qilishingiz kerak, bizning sirlarimizni maxfiy saqlashingiz lozim. Agarda bizning sirlarimizni oshkor qilgudek bo'lsangiz, bizning odamlarimiz tomonidan Siz yo'q qilinaziz. Shundan so'ng, uning ogohlantirishidan keyin men «Milliy ittihad» tashkilotining sodiq a'zosi bo'lishlikka va'da berdim va oq kiyimga o'ralib olgan kishi meni tabriklab, xonadan chiqib ketdi, uning o'rniga meni shu uyga taklif qilib olib kelgan odam paydo bo'ldi va meni boshqa darvoza orqali boshqa ko'chaga kuzatib qo'ydi»¹

Mana shu muqaddas qasamyod bilan sovetlar bosqiniga qarshi kurash mas'uliyatini o'z bo'yniga olgan yuzlab istiqlochlarning aksariyati bir-birlarini bilmagan holda buyuk maqsad – Vatan mustaqilligi yo'lida juda ham og'ir bir paytlarda katta jasorat ko'rsatdilar, tarixda o'chmas iz qoldirdilar. Jadidchilar, shaxsan «Milliy istiqloq» tashkilotining asoschisi Munavvar Qori bosqinchi sovetlar tuzumining halokati muqarrarligini ilgaridan ko'ra olgan edi.

Munavvar Qorining quyidagi so'zlari bu fikrning yaqqol isbotidir, «Bizlar ...sovet hokimiyatining Ovro'pa burjuaziyasi bilan to'qnashuvida muqarrar ravishda halokatga uchrashini nazarda tutdik. Bizlar uning yo'q qilinishiga ishonidik va bunga tayyorgarlik ko'rishga, sovet hokimiyati halokati yuz berganda hokimiyatni qo'lga olishga tayyor turishga qaror qildik... Shu yerda, menimcha, Ubaydulla Xo'jayev (Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev) bayonotini misol tariqasida keltirish ortiqchalik qilmaydi. U sovet hokimiyati

¹ *Shamsutdinov R. Istiqloq yo'lida shahid ketganlar. 296-bet.*

o'zining birinchi o'n yilligiga bormasdan, albatta Ovro'pa burjuaziyasi bilan to'qnashuvda halok bo'ladi, agar birinchi o'n yillikda u harbiy to'qnashuvga duchor bo'lmasa, ahvol ancha qiyinlashadi, deb aytgan edi»

Shu boisdan ham jadidlar istiqlolchilik harakatini yagona qo'mondonlikka bo'sundirishga va unga g'oyaviy tashkiliy rahbarlik qilishni o'z qo'llariga olishga harakat qildilar. Ana shu maqsadda ularning ba'zi birlari to'g'ridan to'g'ri qo'rboshi bo'lib, dushmanga qarshi jang qilgan bo'lsalar, boshqalari esa qo'rboshilar qarorgohi va hukumatlarida maslahatchi va g'oyaviy rahbarlik vazifasini bajaridilar. Jadidlar qo'rboshilar o'rtasidagi o'zaro ixtiloflarni bartaraf qilishga katta kuch sarfladilar.

Istiqlolchilik harakatining yashirin tashkilotlari: «Ittihodi taraqqiy», «Ittihodi milliy», va «Milliy istiqlol»ning yirik namoyonda va rahbarlari Munavvar Qori, Usmonxoji To'xtaxo'jayev, Isroiljon Ibragimov, Obid Saidov, Tangriqul Maqsudov, Zaynutdin qori Nasritdinov, Abdullahoji G'ofurov va boshqalar bevosita qo'rboshilarning qarorgohlarida siyosiy rahbar, maslahatchi va aloqa bog'lovchi bo'lib xizmat qildilar.

«Milliy istiqlol» tashkiloti qarori bilan Rahmonqul qo'rboshi qarorgohiga borgan Usmonhoji To'xtaxo'jayev, u yerdan turib Sadriddinxonning so'zlari bilan Toshkentda ish boshlagan kompartiya qurultoyiga ultimatum yozib, Farg'onaga muxtoriyat berilishini talab etgan edi.

1931-yil 25-aprelda SSSR Ministrlar Soveti qoshida maxsus Davlat siyosiy boshqarmasi (OGPU)ning sudlov kollegiyasi o'zbekistonlik 87 istiqlolchining «jinoiy ishi» to'g'risida chiqargan qarorda shunday deb ko'rsatildi: «1921–23-yillarda «Milliy ittihad»ning ko'pgina a'zolari joylardagi bosmachilar to'dasi orasida yoki bosmachilar boshliqlari bilan jinoyatkorona aloqada bo'lib, sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurashni tashkil etishda bevosita qatnashdi». Yana shu ayblov hujjatida «Milliy istiqlol» tashkiloti haqida quyidagilar yozilgan edi: «Bundan tashqari bu tashkilot bosmachilikka nisbatan ijobiy munosabatda bo'ldi. Uning ba'zi filial (bo'lim)lari, masalan, Namangan bo'limi 1928–1929-yillardagi bosmachilar to'dasining sovet hukumatiga qarshi qurolli chiqishlarida qatnashdi»¹.

Istiqlolchi jadidlar e'tibor bergan asosiy masalalardan biri milliy ruhni rivojlantirish va mustahkamlashdan iborat bo'ldi. Bu o'rinda Munavvar Qorining o'zi shunday deb yozadi: «Milliy che-

¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarimdan. 86–87-betlar.

garalanish» millatchilik (ya'ni o'zligini anglash – mualliflar) mayllarining kuchayishiga turtki bo'ldi. Bizlar millatchilikning o'sishini hamma jabhalarda – ommada ham, matbuotda ham, adabiyotda ham, ijtimoiy hayotning hamma sohasida kuzatib turdik. Bu holatdan bizlar milliylikni rivojlantirish va mustahkamlash uchun foydalanishga azmu qaror qildik...

Bizlarga milliy g'oya, milliy ruhni mustahkamlash va rivojlantirish sohasidagi targ'ibot ishlarini olib borish kommunistik kadrlarning (saviyasi – *mualliflar*) past bo'lganligi sababli oson ko'chdi. Toshkentdagi gazeta va jurnallarning redaksiyalarida hamda adabiyotda G'ozii Yunus, Julqinboy (A.Qodiriy), Cho'lpon, Sanjar, Usmonxon Eshonxo'jayev, Elbek kabi milliy ziyolilar katta rol o'ynash bilan birga, salmoqli ta'sirga ega edilar. Gapning qisqasi, matbuotda milliy ta'sir kommunistik ta'sirdan kuchli edi. Masalan, G'ozii Yunus ochiqdan ochiq yozsa, boshqalar o'z milliy g'oyalarini inqilobiy so'zlar ostiga olgan holda, ehtiyotlik bilan yozadi».

Haqiqatan ham 20-yillardagi shoir-u yozuvchilar, matbuot xodimlari va boshqa ijodiy ziyolilar asosini jadidlar tashkil etdi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti va darsliklarida milliylik va milliy ruh kuchli bo'ldi. Bu esa keyinroq jadid va ularning ta'sirida bo'lgan ziyolilarning kompartiya tomonidan qatag'on qilinishiga asosiy sabablardan biri bo'ldi.

Jadid tashkilotlari mustaqillikka erishishning asosiy yo'llaridan biri hukumat va boshqa davlat korxona, idora va muassasalari rahbar kadrlarini mahalliy kadrlar bilan almashtirishdan iborat deb bildi. Shuning uchun ham ular kompartiyaning mahalliyashtirish siyosatidan keng foydalanishga harakat qildilar. Istiqloolchi jadidlar hukumat idoralarini mahalliyashtirish bilan hokimiyatni qo'lga olmoqchi bo'ldilar. Shu boisdan «Milliy istiqlool» markazida maxsus tuzilgan «uchlik» mahalliyashtirish bilan shug'ullandi. Ulardan biri hukumatning mahalliyashtirish komissiyasi bilan yaqinda aloqada bo'ldi. Ikkinchisi, matbuot tahririyatlarida, uchinchisi esa hukumat muassasalarida ishlab, o'zlariga yaqin milliy ruhdagi kishilarni rahbarlik lavozimlariga ko'tarishga, har xil idora va matbuot organlarida ishlashiga yordam berdi.

Hukumatning mahalliyashtirish komissiyasini ma'lum bir muddatda boshqargan Ali Rasulov «Milliy istiqlool» faollaridan biri bo'lgan edi. Bu tashkilot a'zolarining ko'pchiligi yuqori darajali hukumat va partiya lavozimlarida ishlab, muxolifat asosida bolshevistik partiya siyosatiga nisbatan o'zlarining aniq takliflarini bildirib turdilar. Ular kompartiyaning asosiy g'oyasi bo'lgan sinfiy

kurashni butunlay inkor etdilar. «Bizlarning, – deb yozgan edi Munavvar Qori, – sinfiy dunyoqarashimiz negizida sinflarni inkor etish yotadi. Bizlar sinflarni bilmas edik, agar yirik burjuaziya deb hisoblanayotgan katta yer egalari va savdogarlarning juda ozgina guruhi hisobga olinmasa, bizlarning ko‘z o‘ngimizda hamma teng edi. Mana shundan bizning oktabr inqilobidan keyin mamlakat siyosiy hayotida tutgan ro‘limiz, sovet hukumati, yo‘qchil diktaturasiga qarshi olib borgan kurashimiz tushunarli bo‘lsa kerak»¹.

«Milliy istiqlol»ning Namangan bo‘limini Zaynutdin Qori Nasriddinov boshqargan. Bu tashkilot o‘z faollari A.Ismatullayev va R.Rizayev orqali Toshkent va shaxsan Munavvar Qori bilan yaqindan aloqada bo‘lgan, markazning ko‘rgazma va topshiriqlarini bajarib turgan. Namanganlik istiqlolchilar U.Akramiy, M.Dadamuhamedov, F.Ismatullayev, X.Rizayev, I.Otaboyev, J.Sa‘diyev, N.Mahmudov, F.Usmonov, A.Musaboyev, A.G‘afurov, A.Zaynutdinov va boshqalar katta tashkilotchilik ishlarini olib bordilar. Ular omma orasida juda ustalik bilan kompartiyaning ruslashtirish, rahbar lavozimlarga esa savodsiz kishilarni jalb qilish siyosatini fosh etdilar va mahalliyashtirish ilg‘or va o‘qimishli ziyolilar evaziga amalga oshirish zarurligini targ‘ib qildilar hamda milliy ozodlik uchun kurashuvchilarga yordam berish kabi masalalar bilan shug‘ullandilar.

«Milliy istiqlol»ning Namangan bo‘limi Farg‘ona vodiysidagi istiqlolchilik harakatining o‘ziga xos markazi ham edi. Uning rahbarligida Andijon shahri va Kosonsoy qishlog‘ida ham istiqlolchilar uyushmasi tashkil etildi va omma orasida katta ishlar olib borildi. Andijonda Abdullaxo‘ja G‘ofurov rahbarligida uyushgan M.Karimov, A.Sattorov, Sh.Toshmatov, M.Ashurov va boshqalar, Kosonda Abdullabek Musabekov rahbarligida I.Obitdinov, M.Abdullaxo‘jayev, A.To‘xtaxo‘jayev va boshqalar istiqlol yo‘lida faollik ko‘rsatdilar.

Samarqandda ham 1927–1929-yillarda «Milliy istiqlol»ning Murotxo‘ja Allaxo‘jayev, Abduhat Ma‘rufjonov, Shoqobil Kamolov, Hamroqul Kamolov, Ergash Nurmuhammedov va boshqalardan iborat bo‘lganlari va ular viloyatda ibratli ishlarni amalga oshirganligi haqida ma‘lumotlar bor.

Sovetlarning mustamlakachilik zulmiga qarshi kurashda Qo‘qon shahrida «Milliy istiqlol» tashabbusi bilan tashkil topgan «Botirgapchilar» uyushmasi ham o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. U 1920–1930-yillarda faoliyat ko‘rsatdi. Uning tashkilotchi va faollari

¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarimdan. 66-bet.

A.Zoxiriy, L.Alimov, U.Hamidov, N.Ermатов, M.Husainov, A.Qahorov, P.Parpiyev, M.Saliyev va boshqalar edilar.

«Milliy istiqlol» 1929-yilda OGPU tomonidan fosh etildi.

6-noyabrda uning faollaridan 26 kishi qamoqqa olindi. Tez orada jami boʻlib, 87 kishi qoʻlga olindi va rosa bir yil-u besh oy dastlab Toshkent, soʻngra Moskva avaxtaxonalarida qattiq azoblar bilan tergov qilindilar. Nihoyat, 1931-yil 25-aprelda ularning ustidan SSSR Birlashgan Bosh Siyosiy Boshqarmasi (OGPU) ning sudlov kollegiyasi oliy hukm chiqardi. Hukmni Ayzenberg ismli shaxs oʻqib eshittirdi. OGPU sudlov kollegiyasida vatan-doshlarimizdan yana boshqa 19 kishining «jinoiy ishi» ham koʻrib chiqildi. Ularga ham «oliy jazo» belgilandi. Kollegiya qarori bilan «Milliy istiqlol» ishi boʻyicha ayblanganlarning 15 tasiga otuv, 6 tasiga 10 yillik konslagerga almashtirish sharti bilan otuv, 25 tasiga 10 yillik, 21 tasiga 5 yillik, 15 tasiga 3 yillik konslagerga yuborish, 3 tasiga SSSRning 12 ta belgilangan shaharlarida yashash huquqidan mahrum qilingan holda qamoqdan ozod qilish, 1 tasini ajrim qilish haqida hukm chiqarildi.

Faqat birgina kishi qamoqdan ozod qilindi. U ham boʻlsa, siyosiy boshqarmaning aygʻoqchisi, xalq xoini Madhiddin Muhamedov edi. Chunki, uning GPU oldidagi xizmatlari katta edi. M.Muhamedov jadidchilarni, oʻz oʻqituvchilari, qarindosh-urugʻlari, birga oʻqigan va bir xonadonda yashagan «doʻstlari»dan ellik kishini ular faoliyatiga «siyosiy baho» berib sotgan edi. U Oʻrta Osiyo Davlat universiteti sharq fakultetining 3-kurs talabasi boʻlgan bu paytda 19 yoshda boʻlib, Yeldirim taxallusi bilan shoir boʻlish orzusida sheʼrlar ham mashq qilib yurgan. Uning siyosiy boshqarmaga yozgan xatlaridan ayrim namunalar millat va Vatan sotqinining qiyofasini koʻz oldimizga keltirishda yordam beradi: «Agar jadidlarning hozirgi mafkurasiga nazar solsak, ular sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani ekanliklarini, bu hokimiyat qachon qularkin, deb intiq boʻlayotganlarini osongina bilib olamiz. Qulashiga esa ular qatʼiy ishonadilar. Ular sovet hokimiyatining dushmanlari bilan bir safdadirilar va bu hokimiyatni tugatishda ishtirok etish niyatlari bor. Dushman xoh ichdan, xoh tashdan qachon bu hokimiyatga qarshi harakat boshlaydi-yu qachon bu kurash avjga minadi – ular shuni kutmoqdalar»¹.

U Shorasul Zunnun haqida bunday deb yozadi: «Afgʻonistonda toʻpolonlar boshlanib, Bachayi Saqav Omonullaxonga qarshi kurashayotgan chogʻlari Shorasul Zunnun faqat shu haqda soʻzlar

¹ Oʻzbekim. «Звезда Востока» jurnali kutubxonasi. – T., 1992, 171-bet

va men bilan bunday bahslashar edi: «Afgʻonistonda hokimiyat Bachayi Saqav qoʻliga oʻtgan zahoti bizlarning ahvolimiz yengillashishiga shubha yoʻqdir. Chunki unda inglizlar sovet hokimiyatiga hujum boshlaydilar, biz boʻlsak, bu imkoniyatdan foydalanib, Oʻrta Osiyoda milliy hukumat tuzamiz. Bizda imkon koʻp». Qanaqa imkonlari borligini soʻraganimda, u javobdan qochdi. Shorasul ashaddiy tor millatchilardandir, bu borada u hamfikrlarini ham ortda qoldirib ketadi. Sovetlarga qarshi maʼruzalar oʻqiy boshlaydi. Men uning feʼli atvorini, xulqini yaxshigina oʻrganib olganman. Koʻrishganimizda, unga «Buncha ozib-toʻzib ketibsiz, Shorasul aka, mazangiz qochdimi-yo?» deb gap boshlayman. Bunga u: «E, uka, shu millat qaygʻusi meni bu ahvolga soldi-da. Fikr-u yodim shu millatda», – deb javob qiladi»¹.

Boshqa bir misol: «Eshonxoʻja Xoniy – mening yaqin qarindoshim (onamning ukasi), bir hovlida birga yashaymiz. Sobiq jadid. Turkistonda jadidchilik harakatida faol ishtirok etgan, mafkura jihatidan yot unsur. Sovet hokimiyatining ayrim tadbirlaridan qattiq norozi. Masalan, paxtachilik sohasini kengaytirish kampaniyasidan va bugʻdoy yetishmovchiligi munosabati bilan juda norozi boʻlgan. U menga derdiki, Oʻzbekistonda un taqchilligi qattiq sezilib turgan bir mahalda Moskov dehqonlarni paxta ekishga majbur qilyapti, boz ustiga, Moskovning oʻzi vaʼdasiga xilof ravishda Oʻrta Osiyoga bugʻdoy yetkazib bermayapti, natijada dehqonlarni un bilan taʼminlashda mana shunaqa qiyinchiliklar yuzaga kelyapti. Bir soʻz bilan aytganda, paxtachilik tarmogʻini kengaytirish aholining boshiga bitgan balo, bundan faqat oʻzbek dehqonlari zarar koʻradilar. Bundan tashqari, biz Moskovni paxta bilan taʼminlayapmiz-u, oʻzimiz yetarli miqdorda sanoat mollarini, jumladan manufaktura olmayapmiz...»².

«Hasan qori Xon ham mening qarindoshim (onamning ukasi). Mafkura jihatidan eshon Xoʻja Xonga yaqin. Sobiq jadid, uzoq yillar jadidlarning kitob doʻkoniga mudirlik qilgan. 1926–1927-yillarda oʻzbek davlat nashriyotining doʻkonida ishlagan». Millatga, vatanga xiyonat qilgan va sovetlarga sotilgan M.Muhamedovning taqdiri ham barcha millatfurush va vatanfurushlar taqdiri singari oqibatda ayanchli va xor-u zorlikda yakun topdi. U ham koʻp fursat oʻtmasdan sovetlar tomonidan qamoqqa olinib, qariyb butun umri uzoq surgunlarda, siyosiy mahbuslikda oʻtdi. Sovet hokimiyatidan roʻshnolik koʻrmay oʻtib ketdi. Ana shu tariqa «Milliy istiqlol»

¹ Oʻsha joyda.

² Koʻrsatilgan adabiyot. 173–174-betlar.

tashkiloti ham 1929-yilga kelib harakat sifatida tugatildi. Ammo uning tarixiy xizmati katta bo'ldi. «Milliy istiqlol» tashkiloti milliy mustaqillik, milliy o'zlikni saqlab qolish, tenglik, ozodlik va adolat uchun kurashdi.

«Turkiston milliy birligi» tashkiloti. Sovetlarning Turkistonda olib borgan bosqinchilik va mustamlakachilik siyosatiga qarshi faol kurash olib borgan tashkilotlardan yana bittasi «Turkiston milliy birligi»dir. U 1920-yilda Buxoroda tashkil etildi. Bu tashkilot «Buxoro istiqloli» va Toshkentdagi «Milliy ittihad» tashkilotlari markazlari faoliyatini birlashtiruvchi «Markazlar markazi» nomi bilan tashkil topdi. Uning tashkilotchilari Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Munavvar Qori, Fayzulla Xo'jayev, Hoshim Shayx Qushbegiyev, Abduqodir Muhiddinov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev va boshqalar bo'ldi. 1921-yil avgustda «Markazlar markazi» «Turkiston milliy birligi» nomi bilan qayta tashkil etildi.

Bu tashkilotning tashkil etilishida otashin turkparast A.Validiyning xizmati katta bo'ldi. U Lenin boshliq rus sovet hukumatining musulmon xalqlariga nisbatan olib borayotgan mustamlakachilik siyosati mohiyatini juda tez anglagan edi. 1917-yildayoq Oktabr harbiy to'ntarishidan 22 kun o'tgach, Zaki Validiy Boshqirdistonda milliy muxtoriyat hukumati va milliy qo'shin tuzdi. Sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'targan Kolchak uni 1918-yil 3-fevralda sovetlar tarafdori sifatida qamoqqa oldi. Aprel oyida Z.Validiy qamoqdan qochib chiqib, harbiy vazir va hukumat boshlig'i sifatida Boshqirdiston mustaqilligini himoya qildi. Nihoyat, 1919-yil 18-fevralda A.Validiy boshliq Muvaqqat hukumati RSFSR hukumatiga yordam berish va ittifoqdosh bo'lishni so'rab murojaat etdi. Tez orada «bitim» ham imzolandi. Shundan so'ng u Lenin, Stalin va boshqa Kreml rahbarlari bilan 15 oy hamkorlikda ishladi. Lekin bu davrda Z.Validiyning milliy masalada markaz bilan kelishmovchiligi jiddiy tus oldi. Nihoyat, u Bokuda ish olib borgan Sharq xalqlari qurultoyida yashirincha borib qatnashadi va u yerda Turkiston vakillari (T.Risqulov, Munavvar Qori, T.Norbo'tabekov va boshqalar) bilan uchrashdi, o'zaro muloqot va suhbatlar chog'ida Sovetlarning hamma turk-musulmon muxtor hukumatlari va xalqlariga nisbatan bir xil mustamlakachilik siyosati olib borilayotganligi oshkor bo'ldi. Zaki Validiy 1920-yil 12-sentabrda Lenin, Stalin, Trotskiy va Rikovga maxsus xatlar yozib, Turkistonning milliy birligi g'oyasi uchun ochiq kurashishga ahd qildi. Bu xatlarida A.Validiy rus-sovet hukumatining Turkiston va Boshqirdistonga nisbatan ikkiyuzlamachilik siyosatini fosh etib yozadi.

1923-yil 9–12-iyun kunlari RKP(b) MQ partiyaning XII qurultoyi ko'rsatmalarini hayotga tatbiq etish maqsadi bilan milliy jumhuriyat va viloyatlar mas'ul xodimlarining IV kengaytirilgan «kengashi»ni chaqirdi. Unda Leninning «mahalliy millat og'machiliklari»ga qarshi kurash to'g'risidagi xati asosida «Sulton-G'oliyevning ishi» muhokama qilindi va «sinfiy dushman»ga qarshi kurashning asosiy taktik yo'llari ishlab chiqildi. Ana shu kundan boshlab mahalliy xalqlar orasida «sinfiy dushman»larni tugatish kompaniyasi avj oldi. A.Validiy o'z Vatani Boshqirdistonda sovet hukumatining «sinfiy dushmani»ga aylangach, Turkistondagi kuchlar bilan birgalikda Sovetlarga qarshi kurashish maqsadida Turkistonga kelgan edi. U dastlab Xivada bo'ldi va undan so'ng Buxoroga o'tdi. Bu yerlarda A.Validiyni katta izzat va hurmat bilan kutib olishdi. Unga Rossiya sovet hukumatiga qarshi yashirin ish olib borish va tashkiliy faoliyat ko'rsatish uchun to'la sharoit yaratildi. A.Validiy mahalliy jadidlarning Turkiston milliy birligi g'oyasini qo'llab-quvvatladi va uni tashkiliy uyushtirishga katta hissa qo'shdi.

Turkistonda jadidchilikning yirik namoyondasi Munavvar Qori ham «Risqulov guruhi»da va «milliy og'machilik»da ayblanib, Buxoroga surgun qilingan edi. U Buxoro sovet hukumatining Xalq maorifi komissarligi kollegiyasi a'zosi va shaharni oziq-ovqat bilan ta'minlash bo'yicha mas'ullik vazifasini bajarayotgan edi.

A.Validiy va Munavvar Qori sobiq «Yosh buxoroliklar» harakatining asoschilari, hukumat rahbarlari Fayzulla Xo'jayev, Abdulqodir Muhitdinov, U.Abdulhamid, Fitrat, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulhamid Orifov va boshqalar bilan hamkorlikda «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etish sohasida katta ishlarni amalga oshirdilar. 1921 yil boshlaridan boshlab, Butun Turkiston bo'ylab, shu jumladan, Buxoro, Xiva, Turkmaniston, Qozog'iston, Farg'ona va boshqa hududlarda harakat qilayotgan milliy istiqlol harakati rahbarlari – qo'rboshilar huzuriga maxsus choparlar yuborildi. Shundan so'ng Buxoroga juda ko'p joylardan Turkiston milliy birligi g'oyasi fidoyilari keldilar. Masalan, turkman Qaqajon Berdiyev, qozoqlarning Alash O'rda vakillari Xayritdin Bolg'inboyev, Muxtor Avezovlar keldilar¹.

Buxoro yaqinidagi maxsus belgilangan Xarg'ush qishlog'i va sobiq amirning Mohi Hossa saroyida yashirin maslahat kengashlari o'tkazildi.

¹ Zaki Validiy To'g'on. Xotiralarim. – «Sharq yulduzi», 1993-yil, 7,8-sonlar, 175-betlar.

Nihoyat, mavjud sotsialist bo'lmagan va dinga tayanuvchi jadidlar partiyasi, sotsialistik «Erk» partiyasi va qozoqlarning Alash O'rda partiyasi birlashib, «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etishga qaror qildilar. Uning etti modddadan iborat «Umum platformasi»ni A.Validiy ishlab chiqqan edi. Ular quyidagilardan iborat:

- 1) Milliy mustaqillikka erishish;
- 2) Demokratik jumhuriyatni tashkil etish;
- 3) Milliy armiyani tuzish;
- 4) Iqtisodiy idora, temir yo'l qurish, kanallar qazish, Turkistonning asl mustaqillik asoslarini yuzaga keltirish;
- 5) Maorifni tamoman zamonaviy kamolotga ko'tarish va uni Yevro'pa madaniyatiga tenglashtirish uchun choralar ko'rish;
- 6) Milliy maktablar, mamlakatning tabiiy boyliklaridan foydalanish masalalarini millatlarning o'zaro manfaatlariga mos ravishda hal qilish;
- 7) Dinga to'la hurriyat berib, u bilan dunyoviy ishlarni aralashtirmaslik¹.

«Turkiston milliy birligi»ning umumqo'mita raisini saylash masalasi tortishuvlar bilan o'tdi. Bu lavozimga A.Validiy va boshqird vakillari Munavvar Qorini tavsiya etdilar. Ammo bunga buxorolik faollar qarshi bo'ldilar. Shundan so'ng Sadriddin Ayniy nomzodi tavsiya etildi. Bu taklifga Sadriddin Ayniy agar tashkilot ochiq holatda ish yuritsagina men raislik lavozimida ishlayman deb turib oldi. Munavvar Qori esa, yashirin ishlashga ham rozi edi.

1921-yil 2–5-avgustda chaqirilgan «Turkiston milliy birligi»ning ta'sis kongressida umum qo'mita O'rta Osiyo milliy musulmon jamiyatlari Federasiyasi deb qayta nomlandi. A.Validiy uning raisi etib saylandi.

Mazkur kongressda tashkilot ustavining asosiy yo'nalishlari qabul qilindi va uni qiyomiga yetkazib tayyorlash vazifasi topshirildi.

Bu Moskvaga kongressidan keyingi beshinchi (Turkistondagi birinchi) kongress bo'ldi. Navbatdagi kongressni Samarqandda o'tkazishga kelishib olindi.

1921-yil 5–7-sentabrda «Turkiston milliy birligi»ning navbatdagi oltinchi kongressi Samarqandda bo'lib o'tdi. Uning majlislari ehtiyotlik nuqtayi nazaridan Qo'zi Haydar degan kishining bog'ida, Matrid mahallasidagi bog'chada va boshqa joylarda maxfiy suratda bo'lib o'tdi.

Samarqand kongressida «Turkiston milliy birligi»ning 24

¹ O'sha joyda.

banddan iborat Nizomi va Turkiston milliy bayrog'i qabul qilindi. Bayroq qabul qilingan kun 6-sentabr milliy bayram kuni deb e'lon qilindi.

1923-yil 18–20-sentabrda «Turkiston milliy birligi»ning yettinchi kongressi Toshkentda bo'lib o'tdi. Bu paytda Turkistonda ijtimoiy-siyosiy vaziyat juda ham og'ir edi. Sovet armiyasi bu davrda asosan o'z g'alabasini tantana qilayotgan edi, yakka kommunistik hukmronlik mustahkamlangan, Turkistonni parchalash – «milliy» sovet respublikalarini tashkil etish harakati kuchaygan edi. Siyosiy ta'qib ham avj olgan edi. Shunga qaramay, kongress Toshkentda o'ta ehtiyotkorlik bilan va yashirin holatda o'tdi. Unga o'n olti kishi qatnashdi. GPU kuzatuvida bo'lgan Turkistonning taniqli siyosiy arboblari: Munavvar Qori, Alixon Bo'kayxon, Turor Risqulov, Ahmad Boytursun, Muhammadjon Tinishboev, Abdulqodir Muhitdinov, Qaqajon Berdiyev va boshqalar bu kongress ishida qatnasha olmadilar. Ammo ular bu kongressda muhokama qilingan masalalardan to'la xabardor edilar.

Kongressda tashkiliy masala muhokama qilindi va quyidagicha qaror qabul qilindi: «O'rta Osiyo musulmon Milliy Xalq Jumhuriyatlari federatsiyasi» degan nom o'rniga oldingi «Turkiston Milliy Birligi» degan nomning o'zi tiklandi.

«Turkiston milliy birligi» Turkistonda bor-yo'g'i uch yil faoliyat ko'rsatdi. Bu qisqa muddat ichida u milliy-ozodlik va mustaqillik uchun kurash tarixida katta iz qoldirdi. Eng muhimi, u Turkiston milliy birligi g'oyasini mustahkamlashga, shuningdek, mustaqillikka umummilliy birlik asosida erishish mumkinligi tushunchasini keng omma ongiga singdirish va shakllantirishga samarali hissa qo'shdi.

1923-yil 21-oktabr kechqurun «Turkiston milliy birligi»ning Toshkentdagi rahbar va faollarining so'nggi yig'ilishi bo'ldi. Bu yig'ilishda A.Validiyning chet elga chiqib ketishi masalasi muhokama qilindi. Uning o'zi bu haqda quyidagilarni aytgan edi: «21-kuni kechqurun o'rtoqlarim to'planishni taklif qilishdi. Eronga chiqib ketishdan avval bir necha oy Turkiston Milliy Birligining turli joylardagi bo'limlarining ishlari bilan shug'ullanishimni zarur, deb hisobladilar. Hammamiz ham bu yig'ilishni jamiyatimizning eng so'nggi umumiyig'ilishi ekanini tushunardik. Hammasi chin ko'ngildan gapirardi. Boshqa ko'risha olasmiz deb yig'lganlar ham bo'ldi». Ana shu oxirgi yig'ilishdan so'ng A.Validiy kongress qarori asosida chetga chiqib ketdi. Shundan so'ng, «Turkiston milliy birligi» faoliyatini xorijga ko'chirdi. Tashkilotning xorij-

dagi faoliyati haqida hozircha yetarli darajada ma'lumotlar yo'q. Shu narsa ma'lumki, xorijda Turkiston milliy birligi g'oyasining yoyilishi va Vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashga jahon jamoatchiligi diqqat-e'tiborini tortishda A.Validiy, Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev, Abduqodir Muhiddinov, Sadriddinxon Hoshim Shoik va boshqa vatanparvarlarning sa'y-harakatlari katta bo'ldi.

Shunday qilib, biz 1917–1934-yillarda Turkistonda milliy istiqlool va ozodlik uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan siyosiy partiyalar va tashkilotlarning ayrimlari to'g'risida qisqacha fikr yuritdik. Chunki ularning keng qamrovli faoliyatlari hali yetarlicha o'rganilmagan. Ammo bu partiya va tashkilotlarning yuqorida bayon qilingan qisqacha bo'lsa-da bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot yo'li va hayotiy kurash tajribalari mustaqil rivojlanish yo'lidan borayotgan O'zbekiston va uning fuqarolari uchun namuna va saboq maktabidir.

Istiqlool uchun, milliy ozodlik uchun kurash olib borgan partiya va tashkilotlar juda og'ir sharoitda faoliyat ko'rsatdilar. Chunki Turkistonni o'zining dahshatli temir va po'latlar singari mustahkam panjalari ostida saqlashni bosh maqsad qilib qo'ygan sovetlar Rossiyasi bu partiya va tashkilotlarning erkin faoliyatiga yo'l bermas edi. Shunday bo'lsa-da, milliy istiqlool, erk va ozodlik fidoyilari bor kuch va imkoniyatlarini ishga solib makkor va dahshatli qudratli kuch bo'lgan sovetlar bilan tengsiz jangda olishdilar, yengildilar, ammo taslim bo'lmadilar. Milliy istiqlool uchun kurash partiya va tashkilotlari mag'lubiyatining sabablari nimalardan iborat? Ular asosan quyidagilardir:

Birinchidan, yuqorida ta'kidlangani singari, 1917–1934-yillarda Turkistonda «Soveti Islomiy», «Soveti ulamo», «Ittihodi taraqqiy», «Milliy Ittihad», «Birlik», «Milliy istiqlool», «Turkiston milliy birligi», «Erk», «Jadid taraqqiyparvarlari» va boshqa siyosiy partiya va tashkilotlar faoliyat ko'rsatdilar. Ammo ularning birortasi ham ommani, xalqni keng qamrovli suratda o'z orqasidan ergashtira oladigan tom ma'nodagi xalqchil siyosiy partiyaga aylana olmadilar. Bu esa Turkiston o'lkasi xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotning quyi, rivojlanmagan bosqichida bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Mustamlaka asoratida bo'lgan o'lka xalqlari ongida mustamlakachi zolimlarga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib, yagona jabha bo'lib kurash olib borish zarurligi tushunchasi, milliy ong va milliy vijdon tushunchalari tomir otmagan edi. Ularda umummilliy manfaatdan ko'ra, shaxsiy manfaat «o'zingni bil, o'zgani qo'y» tushunchasi ustunroq darajada rivoj topgan

edi. O'lkaxalqlari dunyoqarashida bir yoqadan bosh chiqarib, yagona siyosiy tashkilotga uyushib kurash olib borilmasa, milliy mustaqillikka ham, ozodlik va hurlikka ham erishib bo'lmasiligi to'g'risidagi g'oyalar charx urmagan edi.

Ikkinchidan, Turkiston o'lkasidagi siyosiy partiya va tashkilotlarda sovetlar va bolshovoylar singari tajribali va pixini yorgan raqibga qarshi tengma-teng kurash olib borish uchun tarixiy tajriba yetishmas edi, ular hali yosh va endigina tetapoya qilib kurash maydoniga chiqib kelayotgan edilar. Va aksincha raqib kuch bo'lgan Kompartiya va sovetlar hukumati tashkiliy va ma'muriy jihatdan uyushgan davlat mashinasiga ega bo'lishdan tashqari, mafkuraviy kurashning uzoq yillik tarixiy tajribasidan saboq olgan va pixini yorgan kuch edi.

Uchinchidan, Turkiston o'lkasida faoliyat ko'rsatgan siyosiy tashkilotlarda harakat birligi yo'q edi. Ularning deyarli hammasining bosh maqsadi milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun kurash bo'lsa-da, arzimagan va ikkinchi darajadagi masalalardagi farqlar va kelishmovchiliklar tufayli bir-birlariga tosh otar edilar va bir-birlarining yuzlariga loy-balchiqlarni chaplab, badnom qilar edilar. Ular bosh maqsadga erishish yo'lida kurashning turli usullaridan foydalanish, taktik mahorat ishlatish, kurashni davr va sharoit talablari asosida bosqichma-bosqich olib borish malakalarini egallamagan edilar. Buning oqibatida o'rtada bo'linish paydo bo'lar va milliy istiqlol uchun kurash jabhasi kuchsizlanar edi. Bunday holatdan esa mustamlakachi sovetlar ustalik bilan foydalandilar.

7. Turkistonda milliy istiqlolchilik harakatining yengilishi, sabablari va saboqlari

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun kurashi 16 yil davom etdi. Sovetlar sonsiz hisobsiz va dahshatli qirg'inlar evaziga faqat 1935-yilga kelib mamlakatimiz jasur vatanparvarlarining qarshiligini sindira oldilar. Ular Turkistonni bosib olib, o'z mustamlakachilik tartib-qoidalarini o'rnatdilar. Turkiston Sovet Respublikasi Xalq Komissarlari Soveti raisi Abdulla Rahimboyevning quyidagi so'zlari bu fikrga yanada oydinlik kiritadi. «Rossiya bosmachilik harakatini 1935-yilda o'rtadan yo'q qildi». Ammo bundan Turkiston o'lkasi xalqlarining sovetlar istibdodiga qarshi milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun kurashlari 1935-yildan keyin batamom barham edi va to'xtab qoldi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Milliy mustaqillikka, erk va

ozodlikka an'anaviy tashna bo'lgan mamlakatimiz xalqlari keyinchalik ham bosqinchi sovetlar saltanatiga qarshi kurashni bir daqiqaga bo'lsa-da, to'xtatmadilar. Bu kurash 1991-yil avgustga qadar goh oshkora va goh pinhona sur'atda davom etdi. 1917–1934-yillar mobaynida olib borilgan istiqloлчаilik, erk va ozodlik kurashining yengilishi va mag'lubiyatga uchrashining sabablari nimalardan iborat? Bu sabablar asosan quyidagilardir:

1. Turkiston o'lkasi xalqlari istiqloлча uchun erk va milliy ozodlik uchun dunyodagi eng katta va qudratli mustamlakachi davlat bo'lgan sovetlar Rossiyasiga qarshi jang qildilar. Bu davlat o'zining shakllangan va kuchli davlat boshqaruv mexanizmiga, qudratli va muntazam Qizil armiyaga ega edi. Bu armiya eng zamonaviy harbiy texnika va qurol-yarog'lar bilan ta'minlangan edi.

2. Turkiston o'lkasi Rossiyaning mustamlakasi edi. Turkistonning bir bo'lagi hisoblangan Buxoro amirligi va Xiva xonligi, rasmiy suratda mustaqil davlat bo'lsa-da amalda batamom Rossiya-ga qaram va yarim mustamlaka bo'lgan. O'lka umuman olganda har jihatdan, xususan iqtisodiy tomondan kam taraqqiy etgan bo'lib, Rossiya izmida edi. Shu boisdan butun Turkiston o'lkasi yagona jabha bo'lib, dushmanga qarshi kurashga otlana olmadi.

3. Buxoro amirligi va Xiva xonligida xalq ommasi g'oyatda og'ir va qiyin sotsial-iqtisodiy sharoitlarda yashar, zulm-zo'ravonlik kuchli edi. Xalqning aksariyat ko'pchiligi amir va xon siyosatidan norozi edi. Shu bois sovetlarning mustamlakachilik zulmi va istibdodiga qarshi Turkiston xalqlari kurashga otlangan bir paytda Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi fuqarolarning bir qismi amir va xonga qarshi bo'ldilar, milliy dushmanimiz sovetlar Rossiyasidan yordam va madad kutdilar, o'z kelajak taqdirларini unga bog'ladilar. Natijada amir va xon hokimiyati kuchsizlandi, u yolg'izlanib qoldi va dushmanga qarshilik ojizlik qildi. Keyinchalik bu hayotiy xatoni anglab yetganlarida esa kech bo'lgan edi.

4. Milliy istiqloлча jangchilari tarqoq harakat qildilar va ular har xil kurash yo'llarini tanladilar. Buxoro amiri Sayyid Olimxon va Xiva xoni Junayidxon (amalda, ammo qo'g'irchoq xon Abdullaxon edi)lar alohida-alohida faoliyat ko'rsatdilar. Sovetlardan madad kutgan istiqloлчаchilar esa o'zlaricha va xalqning ko'pchiligini o'z orqasidan ergashtirgan qo'rboshilar o'zlaricha alohida mustaqillik uchun jang qildilar. Sovetlar mustamlakachiligidan o'z ota yurtini ozod qilish uchun qardoshlarcha yordam berish niyatida bu yerga kelgan Anvar Poshshoga amir Olimxon bilan Ibrohimbek Laqay hokimiyat va davlat talashib yomon ko'z bilan qaradilar, hatto

ma'lum bir muddatda uni qamoqda ham saqladilar. «Bo'linganni bo'ri yer» deganlaridek, milliy dushmanga qarshi yagona milliy kurash jabhasining bo'lmaganligi sovetlarga qo'l keldi.

5. Sovetlar Rossiyasi tomonidan davlat yo'li bilan har jihatdan yaxshi ta'minlangan, yaxshi qurollangan muntazam Qizil armiyaga qarshi davlat tomonidan qo'llanmagan, yagona markaziy qo'mondonlikka ega bo'lmagan, oddiy qurollar bilan ham yomon ta'minlangan, harbiy-tarbiyaviy o'quv mashqi ko'rmagan va tarqoq istiqbolchi mujohidlar jang qildilar. Bu jangchilarning bitta ustunlik tomonlari bor edi, bu ma'naviy ustunlikdir. Ular mustaqillik, erk va ozodlik uchun, kelajak baxt-u iqboli uchun, adolat va haqiqat tantanasi uchun muqaddas jang qilayotganliklarini yaxshi bilar edilar.

6. Mustaqillik, erk va ozodlik uchun jang qilgan mujohidlar iqtisodiy jihatdan ham yomon ta'minlangan edilar. Ularda oddiy kundalik yashash tarzi uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va dori-darmonlar yetishmas edi.

7. Sovetlarning targ'ibot va tashviqotlariga aldanib, ular tomoniga o'tganlar, yurtga va millatga xiyonat qilib, ruslarga sotilganlar ham bo'ldi. Bunday fuqarolarning tarix va millat oldida, o'z avlod-ajdodlari oldida yuzlari abadulabad qop-qoradir.

8. Sovetlar bosqiniga qarshi kurashda istiqbolchilar mag'lubiyatining tashqi sabablari ham bor. Avvalo Turkiston o'lkasi xalqlarining Rossiyadek ulkan mustamlakachi davlatga qarshi kurashiga bevosita yordam ko'rsatadigan va joni achiydigan qudratli bir musulmon davlati bo'lmadi. Afg'oniston biroz madad ko'rsatgan bo'lsa-da, yolchitib yordam bera olmadi. Chunki uning o'zi nochor edi. O'z ichki va tashqi muammolari bilan band bo'lgan Turkiya ham bu masalaga e'tiborsiz qaradi.

Birinci jahon urushi muammolaridan o'zini hali o'nglab ololmagan Yevropaning rivojlangan mamlakatlari ham Turkiston masalasi bilan unchalik qiziqmadilar. Faqat Buyuk Britaniya 1918-yil 13-avgust kuni o'z armiyasini Hazar viloyatiga kiritdi. Ammo 1919-yil 5-apreldagi Ashxobod shahridagi idorasi bu yerni tark etdi va ish shu bilan yakun topdi. Natijada och bo'rilar himoyasiz qolgan qo'tonda qo'ylarni qiyratgani singari shafqatsiz sovet qizil askarlari ham Turkiston aholisini shafqatsiz va ayovsiz qirg'in qildilar. Jami bo'lib Vatan istiqloli uchun kurashda 5 million 600 ming kishi shahid bo'ldi, chet ellarda muhojirlik azobini tortdi, Sibir surgunlarida halok bo'ldi va mayib-majruh bo'lib qoldi.

1917–1934-yillardagi milliy istiqlol va ozodlik uchun mustamlakachi va bosqinchi sovetlar saltanatiga qarshi olib borilgan qonli

muhoraba jangida vatan fidoyilari yengilgan va magʻlubiyatga uchragan boʻlsalar-da bu esa mamlakat fuqarolariga katta hayotiy saboq berdi. Bu saboq quyidagilardan iboratdir:

Birinchi saboq, shuki har qanday millat va xalq tarixiy taraqqiyotining asosi, uning jahon sivilizatsiyasidan munosib oʻrin olishi, jahon hamjamiyatining teng huquqli aʼzosi boʻlishining sharti, mazkur xalqning buyuk va qudratli Haq tomonidan yaratilgan barcha moddiy va maʼnaviy neʼmatlardan bahramand boʻlib, toʻq-farovon va baxtli, saodatli yashashining kafolati milliy mustaqillikdadir. Ammo milliy mustaqillikni qoʻlga qurol olib, kerak boʻlsa qon kechib, jondan kechib kurashib qoʻlga kiritmoq lozim. Vatanim, millatim, xalqim, avlod-ajdodim, ota-onam, oʻgʻil-qiz, farzandlarim deb jonini fido qilishga, oʻz milliy dushmanini ongli tushunadigan va u bilan jonga jon, qonga qon olishga tayyor boʻlgan oʻgʻil-qizi bor boʻlgan mamlakatgina mustaqillik nashidasidan bahramand boʻla oladi.

Ikkinchi saboq shundan iboratki, milliy mustaqillikka milliy birliksiz erishib boʻlmaydi. Milliy cheklanganlik, milliy mahdudlik va mahalliychilik, shaxsiy manfaatni milliy manfaatdan ustun qoʻyish milliy mustaqillik yoʻlidagi eng asosiy gʻovlardandir. Ayniqsa tashqi milliy dushmanlar va bosqinchilarga qarshi kurashda millatning ulugʻ va buyuk shiori «Hamma bir kishi uchun, bir kishi hamma uchun» boʻlmogʻi kerak. Ayniqsa Vatan taqdiri, milliy mustaqillik taqdiri hal boʻlayotgan hayot-mamot kurashi damlarida millat hamdard va yakmusht boʻlmogʻi lozim. Bunday qaltis paytda turli siyosiy partiyalar, tashkilotlar, oqimlar va shaxslar har xil muammolarni, nazariy gʻoyalarni shaxsiy gina va adovatlarni roʻkach qilib, milliy birlikka rahna solsalar yoki unga putur yetkazsalar, bu millat Vatan va kelajak avlodlar oldida hech unutilmas va kechirilmas gunohdir. Bu milliy gumrohlik va milliy vijdotsizlikdir. Buni 1917–1934-yillardagi kurash tajribasi ochiq koʻrsatdi.

Uchinchi saboq yana shundan iboratki, Vatan oldidagi eng katta va mutlaqo kechirib boʻlmaydigan jinoyat – millatga, Vatanga, sotqinlik va xiyonatdir. Bunday shaxslar eng soʻnggi va oliy jazoga loyiqdirlar.

Toʻrtinchi va eng asosiy saboq shundan iboratki, Vatan va milliy mustaqillik yoʻlida jon berib, jon olgan haqiqiy vatanparvarlarning, milliy qahramonlarning, xalqning mard va jasur oʻgʻlonlarining nomlari Vatan tarixining zarvaraqlarida oltin satrlar bilan yoziladi, ular milliy gʻurur, iftixor tuygʻusi sifatida kelajak avlod-

larimiz, o'g'il-qizlarimizni yangidan yangi zafarlarga chorlayveradilar. Ularning nomlari abadiy va o'chmasdir.

Nazorat savollari

1. Buxoro amirligi va Xiva xonligining sovet bosqini arafasidagi ahvolini tavsiflang.
2. Buxoro va Xivada jadidchilik harakatining maydonga kelishi va undagi ijobiy va salbiy holatlar nimalardan iborat edi?
3. «Yosh xivaliklar» faoliyati haqida nimalarni bilamiz?
4. Qachon va qanday sharoitda Qizil armiya kuchlari tomonidan Xiva bosib olindi?
5. Xorazmda sovetlarga qarshi xalq harakatlari, qizil askarlarning be-boshliklari haqida nimalarni bilamiz?
6. «Yosh buxoroliklar» tarkibi va harakatini tavsiflang.
7. F.Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi qachon bo'ldi va u nima bilan tugadi?
8. Nima sababdan «Yosh buxoroliklar» tarkibida bo'linishlar yuz berdi?
9. Qanday vaziyatda Buxoro Kompartiyasi tashkil bo'ldi?
10. Sovetlar tomonidan Buxoroda amirlik tuzumining ag'darilishi va Buxoro hududlarining bosib olinishi masalasida eskicha va yangicha talqinlardan nimalarni bilasiz?
11. Buxoro «xalq» sovet respublikasining tashkil etilishini tavsiflang.
12. Buxorodagi istiqlolchilik urushi, Ibrohimbek Laqay, Anvar Poshsho haqida nimalarni bilasiz?
13. Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalarni («Sho'royi Islom», «Ittihodi taraqqiy», «Milliy istiqlol» tashkilotini qisqacha sharhlang.
14. Turkistondagi milliy istiqlolchilik harakatining yengilish sabablari va saboqlaridan qanday asoslarga keldingiz?

IV BOB. O'ZBEKISTONDA 1920–1930-YILLARDA SIYOSIY, IJTIMOIIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

1. O'rta Osiyo respublikalarida sovetlarning 1920–30-yillarda yuritgan mustamlakachilik siyosati, uning mohiyati va maqsadlari. «Bo'lib tashla, hokimlik qil!»

Oktabr harbiy to'ntarishi tufayli hokimiyatni egallab olgan sovetlar hukumati O'rta Osiyo hududlarida mustamlakachilik tartib-qoidalarini mustahkam poydevor asosida qurish uchun ikki xil kurash yo'lini tanlab olganliklari o'tgan mavzularda ta'kidlandi. **Birinchi yo'l**, istiqloлга, milliy ozodlikka otlangan tub yerli musulmon aholini zo'rlik bilan, kuch bilan bostirish, ularni qirib bitirish yo'li. Bu yo'lni sovetlar tish-tirnog'igacha zamonaviy harbiy qurollar bilan qurollangan Qizil armiya vositasi bilan amalga oshirdilar. Bu yo'l 1930-yillarning o'rtalarigacha davom ettirildi.

Ikkinchi yo'l mafkuraviy jabhada olib borildi. Bundan sovetlar hukumati va Kompartiya keng mehnatkashlar ommasining ongiga tinch kurash vositalari orqali g'oyaviy-siyosiy va mafkuraviy sohada ta'sir ko'rsatish yo'lidan bordi. Bu yo'lni amalga oshirish niyati bilan sovet hukumati o'zida bor bo'lgan barcha imkoniyat hamda vositalarni ishga solib, Turkistonni RSFSR tarkibidagi muxtor jumhuriyatga aylantirdi, Xorazm va Buxoro Xalq Sovet respublikalarini tuzdi, Turkiston, Xorazm va Buxoro kompartiyalarini tashkil etdi. Shuningdek, Kasaba ittifoqi, komsomol, pioner va shuning singari boshqa jamoat tashkilotlarini shakllantirdi. Ana shu juda katta kuch vositasi orqali xalq ommasi ongiga sovetlar va kompartiya rahnamoligida amalga oshirilajak xalqchil va dunyoda «eng adolatli va demokratik» sotsialistik, kommunistik tuzumning afzalliklari to'xtovsiz singdirib borildi.

Sovetlar va kompartiya yuritgan bu siyosatning markazida «dunyoda eng adolatli va birdan bir to'g'ri bo'lgan lenincha milliy siyosati» yotardi. Bu siyosatning bosh talabi «millatlarning to milliy mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqishiga qadar o'z taqdirini o'zi belgilashi»dan iborat nihoyatda jozibador talabdir. Ammo milliy masalada bolsheviklar dasturida ilgari surilgan bu bosh talab faqat deklarativ xarakterga ega bo'lib, amalga oshmaydigan quruq sarobdan iborat edi.

Sovet hukumati va Kompartiya amalga oshmaydigan va shirin xayoldan iborat «sotsializm va kommunizm» haqidagi dastur, shior

va chaqiriqlar asosida amalda podsholik Rossiyasiga nisbatan ham ayanchliroq va dahshatliroq mustamlakachilik siyosatini olib bordi. Bu siyosat «kommunistik partiyaning lenincha milliy siyosati» deb atalmish balandparvoz, havoyi va g'irt yolg'on, faqat targ'ibot va tashviqotdan iborat g'oyalar va qarashlarda ko'klarga ko'tarib maqtaldi. Lenincha milliy siyosiy qobig'iga o'ralib, O'zbekistonda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosatining maqsadlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, siyosiy sohada Turkistonni milliy jihatdan parchalab tashlash, o'lkaning milliy mustaqil davlat sifatida shakllanishi va oyoqqa turishini abadulabad yo'q qilish, hududiy jihatdan uni Rossiya Federatsiyasining bo'linmas tarkibiy qismiga aylantirish.

Ikkinchidan, ma'naviy-mafkuraviy sohada o'lkada «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» madaniyat shiori asosida amalda ruslashtirish siyosati olib borilishi va u kelajakda bu siyosat o'lkadagi tub yerli aholining «velikorusslar» bilan qo'shib, assimilyatsiyalashib ketishiga xizmat qilmog'i kerak edi.

Sovet hukumati va Kompartiya o'zining bu strategik bosh dasturiy maqsadini juda ustalik, ehtiyotkorlik va ayyorlik bilan rejali suratda, ammo og'ishmay amalga oshirdi. U o'z faoliyatida mustamlaka asoratida yashayotgan millatlarda shubha uyg'otmaslik maqsadida milliy masalada ikkita asosiy xavf bor: biri buyuk davlatchilik (velikorus) shovinizmi va ikkinchisi mahalliy millatchilik degan aqidaga amal qildi. Kompartiya millatchilikning qaysi biri xavfli: buyuk davlatchilik shovinizmimi yoki mahalliy millatchilikmi? degan savolga millatchilikning qaysi biriga qarshi kurash susaytirilgan bo'lsa, o'shanisi xavfli deb e'lon qildi. Amaliy faoliyatda esa sovetlar tarixida buyuk davlatchilik shovinizmi kasaliga muhtalo bo'lgan va u bilan zaharlangan, ushbu kasallik tufayli Turkistonda tub yerli aholini sonsiz-hisobsiz dahshatli qirg'inlar qilgan, shahar va qishloqlarni yondirib kulini ko'kka sovurgan «buyuk og'alar»dan birortasiga biror-bir keskin chora ko'rilgan emas. Holbuki, buyuk davlatchilik, shovinizmi va mustamlakachilik siyosati o'zi dunyoga kilishiga maydon hozirlagan har qanday mahalliy millatchilikning aks sadosidir. Bu narsaga ajablanishning hojati yo'q. Chunki Sovetlar davlati va Kompartiyaning hech qachon qabul qilgan qarori, aytgan so'zi bilan amalda qiladigan ishi bir xil bo'lmagan, u doimo birinchisini ikkinchisi inkor etgan. O'zining qonuniy va adolatli milliy haq-huquqini talab qilgan mahalliy millat vakillari esa darhol millatchi sifatida yo'q qilib borildi. Bunga Turkiston o'lkasi xalqlari istiqloq uchun va milliy-ozodlik uchun kurash yillarida o'z tajribalarida ko'rib, to'la ishonch hosil qildilar.

1921-yil 8–16-martda Moskvada RKP(b)ning X qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Milliy masala bo‘yicha qilgan qarorida qurultoy Kompartiyaga qarshi ikkita og‘machilik borligini ko‘rsatdi: buyuk davlatchilik shovinizmi va mahalliy millatchilik. Holbuki, bu paytda Turkistonda milliy istiqlool, erk va ozodlik deb ming-minglab tub yerli aholi qizil askarlarning shafqatsizlarcha bosqini tufayli qurbon bo‘layotgan edi. Sovet hukumati va Kompartiya mustaqillik, erk va ozodlik uchun kelgindi qizil bosqinchilarga qarshi adolatli kurashga otlangan mahalliy tub yerli vatanparvarlarni «bosmachi» deb atadi, qizil askarlarni esa «xaloskor armiya» sifatida ko‘klarga ko‘tardi. Albatta, bu adolatsizlikni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan xalqning Sovet hukumati va kompartiyadan hafsalasi pir bo‘ldi. Dastlabki paytlarda Sovet va kompartiyaning tashviqot va targ‘ibotiga aldanib, uning tomoniga o‘tganlar ham tez orada o‘z xatolarini tushunib milliy istiqlool tomoniga yashirin va oshkora suratda o‘ta boshladilar. Sovetlar esa bunday vatanparvarlarga «millatchilar», «xalq dushmanlari», «aksilinqilobchilar» kabi tamg‘alarni yopishtirdilar. Kompartiyaning V.Leninning milliy siyosati amalda g‘irt yolg‘on va uchiga chiqqan va borib turgan shovinistik mustamlakachilik siyosatining tub mohiyati ekanligini birinchilar qatorida tushungan va anglab yetgan ushbu masalada shaxsan bolsheviklar dohiysi bilan uchrashib, milliy masalada uning dasturini inkor etgan shaxs Ahmad Zakiy Validiydir. U 20-yillarning boshlarida V.Leninga yozgan xatida bunday degan edi: «...O‘rtoq Stalin O‘rtoq Rudzutak yordamida meni partiyaga qaytarishga urinmoqda. 1920-yilda Markaziy Komitetga Bokudan yozgan xatimda Moskvaga qarshi qaratilgan faoliyatimni, bosmachilar harakatiga qo‘shilishimni ochiq bildirganman, lekin ular bilmaslikka olishyapti... Sovet hukumati 1917-yil 20-noyabrida qabul qilingan «Rossiya musulmonlariga» nomli dekretidagi Rossiyadan ajralib chiqish huquqini (до отделения от России) 1920-yilning 19-mayida chiqarilgan farmoningiz (Mustaqil Boshqird armiyasini tan olmaslik va uni Old Volga okrugiga bo‘ysundirish haqidagi farmon)da ildizi bilan yo‘q qilindi. Bundan so‘ng, garchi boshqird, qozoq va turkistonliklar hozir mag‘lubiyatlarga uchragan esalar-da, ertangi kun Sovet Rossiyasidan chiqib ketajak va sharqiy kun chiqish musulmonlari tarixida yangi bir davr ochilajak: musulmonlarning haq va huquqlarini, Rossiyaning ichki kurashlari hal eta olmaslik tajribasi achi-narlidir. Shuning uchun ularni hal qilish xalqaro kurash maydoniga chiqadi. Mening maqsadim va asosiy ishim ozodlikka bo‘lgan da‘volarning tarixini erkin dunyo orqali bashariyatga ma’lum qilishdan iboratdir...

Velikoruslar hozir o‘z qo‘li ostida qolgan elat va millatlarga qarshi qaratilgan siyosatini ijtimoiy va iqtisodiy sohadagina emas, madaniyat sohasida ham qat’iy ravishda amalga oshira boshladi»¹.

Ahmad Zakiy Validiy lenincha milliy siyosatning butun boshli reaksiyon mohiyatini ochib yana davom etadi: «...Siz velikorus o‘rtoqlaringiz bilan birga oddiy bir millatning tilidan va yozuvidan boshlab, ularni butunlay ruslashtirib bo‘lmaguncha yoqalaridan qo‘yib yubormayajaksizlar... Boshqa asarlaringizda millatlarga o‘z huquqlarini to‘liq bir shaklda o‘z qo‘llariga topshirish haqida so‘zlaringiz bilan hozirgi siyosatingiz orasidagi tafovut qabul qilib bo‘lmalik darajadadir. 1919-yilning yozida, biz armiyamizning tashkiliy ishlari bilan Saranskda bo‘lgan paytda, siz tomondan vakil qilib yuborilgan o‘rtoq Zareskiy xalqimizga «Mazlum millatlarimizning o‘z mustaqilligi, ularning milliy hukumat, milliy askar tashkil qilish masalalarini, tarixda birinchi bo‘lib, faqat Sovet hukumati hal etajak», deb bir oy davomida ko‘p yig‘inlarda tushuntirish ishlari olib bordi. Men ham «Pravda»da bu ishontirishlarga muvofiq bir maqola bostirdim. To‘rt yil ham o‘tmadi, siyosatingiz tamomila teskari tomonga burilib, amalga oshdi... Faqat haqiqat shunday: Grigoriy Safarov kabi insonparvar odamlarning Turkistonga kelib, podshoning bu yerda ilk bor o‘rnatgan mustamlaka siyosati hozir ham davom etayotganini tanqid qilib, maqolalar e‘lon qilgani uchun unga achchiqlangan velikoruslaringiz, kichik millatlarni kitga yem bo‘luvchi mayda baliqlarga qiyoslab, mahalliy xalqlar orasidan chiqqan kommunistlar o‘rtasida tushuntirish ishlari olib bordilar va o‘sha fikrni bir ta‘limot o‘rnida gapirib quvondilar... Bu so‘zlar Rossiya doirasida qolmas, hech shubha yo‘qki, bu so‘zlaringiz kelajakda ham tarqaladi va pirovard-oqibatda o‘z xohishi bilan yashamoqchi bo‘lgan, lekin sizning qo‘l ostingizda qolgan har bir millatning birinchi dushmani Sovet Rossiyasi bo‘lajak»².

Zaki Validiy V.Leninning «proletar diktaturasi jahon miqyosida g‘alaba qilgandan keyin ortda qolgan millatlar ilg‘or millatlarning (ular safiga hukmronlik qiluvchi millatlar ham kiradi) faol yordamida sotsializm qurishni amalga oshirishi shart ekanligi» to‘g‘risidagi g‘oyalarni tanqid qilar ekan, xulosa chiqaradi: «Bu esa «Hindistonda ingliz, Turkistonda rus, Afrikada fransuz va Belgiya ishchilari tashkilotlari mustamlakachilik siyosatini davom ettirajak» degan so‘zdir», deya kinoya qiladi.

¹ Zakiy Validiy *To‘g‘on*. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993-yil, 9-son, 168-bet.

² O‘sha joyda, 168–169-betlar.

Kompartiya lenincha milliy siyosatining shovinistik va mustamlakachilik mohiyatini Turkistonning tub yerli xalqlari orasidan chiqqan, juda ko'plab mahalliy kadrlar ham kechikib bo'lsa-da tushundilar, ular Sovetlarning buyuk davlatchilik siyosatiga qarshi kurashdilar va milliy mustaqillikni talab qildilar. Ammo ularning hammasiga «xalq dushmani», «aksilinqilobchi» va «mahalliy millatchi»lik tamg'asi yopishtirilib, egallab turgan lavozimlaridan olib tashlandilar yoki yo'q qilib yuborildilar. 20–30-yillarda «mahalliy millatchi»likda ayblangan, quvg'in va qatag'on qilingan kadrlar orasida T.Risqulov, A.Rahimboyev, S.Tursunxo'jayev, U.Eshonxo'jayev, Y.Isaqulov, H.Niyoziy, I.Xidiraliyev, R.Inog'omov, S.Qosimov, B.Dadaboyev, F.Xo'jayev va boshqa juda ko'plab jadid adib va arboblari bor edilar.

Sovetlar hukumati va Kompartiyaning Turkistonda yuritgan milliy-mustamlakachilik siyosatiga baho berib, voqealar guvohi quyidagicha yozgan edi: «Kimki milliy masala sohasidagi sovetlar siyosatidan o'ziga zarur saboqlar chiqarib olishni istasa, u Lenin programmasi Turkistonda amalda qanday qo'llanayotganini yaxshilab o'rganib chiqishi va shundan so'nggina biron xulosaga kelishi shart». Darhaqiqat, Turkistonda Sovetlar olib borgan shovinistik mustamlakachilik siyosati lenincha milliy siyosatning naqadar mudhish va dahshatli ekanligini fosh etishda yorqin namunadir.

Bo'lib tashla, hokimlik qil! Sovet hukumati va Kompartiya Turkistonda «Lenincha milliy siyosat» niqobi ostida jahon tarixida ko'rilmagan manfur va reaksiyon siyosat olib bordi. Bu siyosatning bosh yo'nalishi «bo'lib tashla, hokimlik qil!»dan iborat bo'lib, u azaldan, asrlar osha yagona va bir butun bo'lgan Turkistonni parchalab yuborishga qaratilgan edi. Ana shu manfur maqsadni amalga oshirish uchun 1924-yil 31-yanvarda O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishini o'tkazish to'g'risida RKP(b) Markaziy Qo'mitasining Tashkiliy byurosi qaror qabul qildi va bu masalani o'rganib chiqish A.Rudzutakka topshirildi. Sovetlar davrida yaratilgan tarixga oid manbalarda riyokorlik bilan Turkiston, Buxoro va Xorazmning mahalliy partiya va sovet tashkilotlari 1924-yil boshida «O'rta Osiyoning yangi sovet milliy respublikalarini tashkil etish vazifasini o'rtaga...»¹ qo'yg'anligini yozgan edi. Bu amalda lo'ttibozlik va siyosiy o'yin bo'lib mustamlakachilarning qora qilmishlarini oqlashga xizmat qilardi. Chunki O'rta Osiyoni «milliy belgilarga qarab» bo'lib tashlash g'oyasi 1924-yilda ko'tarilgan emas.

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Bosh muharrir I.Mo'minov. Uchinchi jild. 397-bet.

Bu g'oya velikoruslar tomonidan 1920-yilning boshidayoq Turk-komissiya raisi Y.Rudzutak tashabbusi bilan e'lon qilingan tezis-larda Turkiston ASSRni milliy belgilarga qarab bo'lib tashlash va muxtor (avtonom) respublikalar tuzish taklif qilingan edi. Mazkur tezislar shu yilning iyun oyida RKP(b) MKsining partiyaning Turkistondagi vazifalari haqida deb nomlangan qarori loyihasiga kiritildi. V.Lenin 1920-yil 13-iyunda Turkkomissiya qarori loyi-hasini shaxsan ko'rib chiqdi va o'sha paytdayoq Turkistonni «O'z-bekiya», «Qirg'iziya», «Turkmeniya» va boshqa etnik guruhlariga bo'lib parchalab tashlashni, ularning xaritasini tuzish zarurligini ko'rsatgan edi. U keyinchalik 1920-yil 22-iyunda ustamonlik bi-lan oqibatini o'ylab «...respublikani 3 qismga bo'lish oldindan hal qilinmasin» deb ogohlantirib ham qo'ydi. Buni xalq «suvdan oldin band solish» degan naql bilan asoslaydi.

Sovet hukumatining yagona va bo'linmas bir butun bo'lgan O'rta Osiyoni sun'iy suratda milliy belgilarga qarab parchalab tash-lashga qaratilgan yo'li tub yerli musulmon aholining milliy man-faatlariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Chunki bu yo'l azal-azaldan, asrlar osha o'lkada yagona millat sifatida yashab kelayotgan tili bir, dini, urf-odati, madaniyati va kelib chiqish tarixi bir bo'lgan xalq-larni bo'lib yuborish, begonalashtirishga xizmat qilar edi. Bu yo'l o'lkada Rossiya mustamlakachiligi poydevorini mustahkamlar, o'l-ka xalqlarining o'z milliy o'choqlari atrofida o'ralashib qolishlari sababidan, ularning dushman bo'lgan Sovet Rossiyasiga qarshi bir-galashib, yagona jabhada kurash olib borishlarini qiyinlashtirar edi. Shu boisdan uzoq istiqbolga ziyraklik bilan nazar tashlagan Turkis-ton o'lkasining ilg'or vakillari RKP(b) tashabbusi bilan o'tkazilajak milliy davlat chegaralanishiga qarshi chiqdilar.

O'sha 1920-yilidayoq T.Risqulov boshchiligidagi bir guruh milliy istiqloq fidoyilari Y.Rudzutak tezislari qoralab, unga qo'shilmasliklarini ilgari surdilar. Ular turkiy xalqlar tarixiy ildizi jihatidan yagona va bo'linmasdir, ularning tili, dini, urf-odati, va madaniyati bir ekan, yagona Turkiston ularning mushtarak uyi ekanligi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Ammo bu fikrni markaziy So-vet hukumati va Kompartiya MQsi «panturkizm», «panislomizm» va «burjua millatchiligi»da aybladi va uning ilhomchilarini tegishli suratda jazoladi. Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat che-garalanishni o'tkazish bilan bog'liq masalalarda 1924-yil iyuniga qadar turli xil fikr-qarashlar bayon etildi. Bu fikr-xulosa va mu-nozaralar yagona Turkiston xalqlari o'rtasida mahalliychilik nizo-larining kuchayishiga sabab bo'ldi.

1924-yil 12-iyunida RKP(b) MQsining Siyosiy Byurosi «Oʻrta Osiyo respublikalarini (Turkiston, Buxoro va Xorazm) milliy chegaralash toʻgʻrisida»gi masala boʻyicha qaror qabul qildi. Unda quyidagilar koʻzda tutildi:

a) Turkiston, Buxoro va Xorazmning turkmanlar yashaydigan qismlarida mustaqil Turkmaniston Respublikasi tashkil etish;

b) Turkiston va Buxoroning oʻzbek yashaydigan qismlaridan mustaqil Oʻzbekiston Respublikasi tashkil etish;

v) turkmanlarni ajratib olib, Xorazm Respublikasini mavjud holida qoldirish. Chunki Xorazm Respublikasi rahbarlari 1924-yil 8-mayda RKP(b)MKsiga «Xorazmda milliy masalani hal qilish toʻgʻrisida maktub» yoʻllab, unda Xorazmni milliy chegaralashga qoʻshmaslikni soʻragan edilar. Ular oʻz fikrlarini Xorazmning olisda joylashganligi, iqtisodiy jihatdan ajralib turganligi avval-azaldan, qadimdan Xorazm nomi bilan davlat sifatida mavjudligi, davlatchilik anʼanalari davom etib kelayotganligi kabi masalalar bilan asoslagan edilar. 1923-yil oktabridan Xorazm Kompartiyasining masʼul kotibi lavozimida ishlagan Qalandar Odinayev ham bu gʻoyani maʼqullagan edi. Ammo 1924-yil iyul oyida u Markazning fatvosi bilan ishdan olib tashlangach, 1926-yilda Xorazm Kompartiyasi respublikaning chegaralanishiga oʻz «roziligi»ni bildirdi.

RKP(b) Markaziy Komiteti Siyosiy Byurosining 12-iyundagi qarorida shuningdek, Turkistonning qozoq tumanlarini Qozogʻiston muxtor respublikasiga birlashtirishni hamda bevosita RSFSR tarkibiga kiruvchi Qirgʻiziston muxtor viloyatini va Oʻzbekiston Respublikasi tarkibida tojik muxtor viloyatini tuzishni zarur deb topdi.

Hamma ish Moskvada Kompartiya MQsi Siyosiy Byurosi iqrori bilan hal etilib boʻlgach, u joylarda muhokama qilinib, «yakdillik bilan maʼqullandi va qoʻllab-quvvatlandi». Nihoyat 1924-yil 27-oktabrda SSSR Sovetlari Markaziy Ijroiya Qoʻmitasining II sessiyasi Oʻrta Osiyo xalqlarining «istagiga asoslanib» Turkiston MIQning V Butunbuxoro va V Butunxorazm Sovetlari qurultoylarining milliy chegaralanish hamda yangi Sovet sotsialistik respublikalar va viloyatlar tuzish toʻgʻrisidagi «iltimosi»ni qondirdi.

Yuqoridan qabul qilingan qarorlar asosida Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat chegaralanishi oʻtkazildi. Turkiston, Buxoro va Xorazm Sovet respublikalari oʻrnida Oʻzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi, Turkmaniston Sovet Sotsialistik Respublikasi, Oʻzbekiston SSR tarkibiga kiradigan Tojikiston

Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi, RSFSR tarkibiga kiradigan Qoraqirg'iziston (Qirg'iziston) Muxtor viloyati va Qirg'iziston (Qozog'iston) Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi tarkibiga kiradigan Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati tashkil etildi. Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari ham QASSR tarkibiga kirdi. O'zbekiston SSR hududida butun hokimiyat 1924-yil 31-oktabrida tuzilgan O'zbekiston SSR Revolyutsion Komiteti qo'liga o'tdi. O'zbekiston SSR Inqilobiy Qo'mitasining raisi etib Fayzulla Xo'jayev tasdiqlandi. Turkmaniston SSRda Inqilobiy Qo'mitani Nedirboy Oytoqov boshqardi. 1924-yil noyabr va dekabr oylarida Nusratulla Lutfullayev raisligida Tojikiston ASSR Inqilobiy Qo'mitasi, I.Aydarbekov raisligida Qoraqirg'iz (Qirg'iziston) muxtor viloyati Inqilobiy Qo'mitasi faoliyat ko'rsatdi. Inqilobiy Qo'mitalar «milliy jumhuriyat va muxtor viloyatlar»ni tuzish ishi bilan shug'ullandilar.

1925-yil 13-fevralda Buxoro shahrida maxsus qurilgan «Xalq uyi»da O'zbekiston Sovetlarining I umumo'zbek qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tuzish to'g'risida» deklarasiya qabul qilindi. Deklarasiyada O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi qonuniy rasmiylashtirildi. O'zbekiston Respublikasi SSSR¹ tarkibiga kirdi.

Qurultoyda respublika davlat hokimiyatining rahbar organi O'zbekiston SSRning 160 a'zosi va 44 nomzoddan iborat Markaziy Ijroiya Qo'mitasi saylandi.

Yo'ldosh Oxunboboyev O'zbekiston SSR MIQning raisi bo'ldi. Shuningdek, Fayzulla Xo'jayev rahbarligida O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti tarkibi tasdiqlandi. Shu munosabat bilan RKP(b) MQ O'rta Osiyo Byurosi nashri bo'lgan «За партии» jurnalida I.Xonsuvorovning O'zbekistonning davlat arboblari bergan bahosi g'oyatda o'rinlidir: Ana endi menga «Ozod sotsialistik O'zbekiston»ning mas'ul rahbarlari to'g'risida haqiqiy ma'lumot berishga ruxsat etsalaringiz: – «Okrug ijroiya komitetlari prezidiumi a'zolari va raislari arifmetikaning oddiy to'rt amalini ham bilishmaydi, hatto o'z tillarida ham qiynalib yozadilar. Parij va London shaharlari qaysi mamlakatning poytaxti ekanligini ham bilishmaydi, partiya tarixidan mutlaqo bexabar, partiya dasturini o'qib ham ko'rishmagan»².

I.Xonsuvorov o'z maqolasida V.Leninning «Savodsiz odam

¹ 1922-yil 30-dekabrda Moskvada o'z ishini olib borgan Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqi Sovetlarining I qurultoyi SSSR tuzilganligini e'lon qiladi.

² «За партии» jurnali, 1927-yil, №3.

siyosatdan tashqarida. Oldin unga alifboni o'rgatish zarur, busiz bu yerda hech qanday siyosat bo'lmaydi, busiz safsatabozlik, uydirmabozlik, ertakbozlik, aljirash bo'lishi mumkin, xolos, biroq siyosat bo'lmaydi» degan gaplarini keltiradi. U o'z xulosasini davom ettirib yozadi: «Mana shunday siyosatga tushunmaydigan» odamlarni sovetlar hukumati O'zbekistonda «davlat organlari rahbarlari» qilib qo'yibdi. Mamlakat hayotida, umuman davlatni boshqarishda «safsatabozlik, uydirma, aljirash»lardan ustalik bilan foydalanishmoqda, shu bilan birga bu odamlar butun mamlakatni «partiyaviy ertaklar va aljirashlar bilan to'ldirib bo'lishdi»¹. I.Xonsuvorovning g'oyatda ibratli bu so'zlari O'zbekiston Respublikasi MIQsining raisi etib saylangan Yo'ldosh Oxunboboyevning o'ziga ham bevosi-ta aloqador edi. Voqealar guvohi bu to'g'rida quyidagilarni yozgan: «Safsatago'ylik, uydirma, aljirashdan iborat siyosatni tushunmaydigan» hukumat tarkibiga nafaqat okrug sovetlari a'zolari va raislari, balkim Sovet O'zbekistonining rahbari MIQ raisi Yo'ldosh Oxunboboyevning o'zi ham kiradi. 1925-yil so'nggi saylovda nihoyat O'zbekiston MIQ raisi etib saylangach, uning savodsizligi aniq bo'lib qoldi...

Hozir Oxunboboyev shiddat bilan «ilm olishga kirishgan», u o'z ismini qoyilmaqom qilib yoza oladi va o'qishni ham bir iloj qilib amallamoqda. Biroq shunday bo'lsa-da, mana shu chalasa-vod dehqon «asosan, yerli aholi vakillaridan iborat O'zbekiston hokimiyatini haqiqatan ham boshqaryapti» deb jiddiy ayta olamizmi?»². Eng ajablanarli joyi shundaki, Sovetlar O'zbekistonning bosh nashri «Qizil O'zbekiston» gazetasi o'zining 1925-yil 23-avgust sonida «Barcha musulmon sharqi uchun sovet respublikalarining yorqin namunasi bo'lajak» O'zbekiston hukumatining tepasida savodsiz bir shaxs turganligidan faxrlanib yozgan. O'sha paytda O'zbekiston hukumatini boshqara oladigan zamonaviy bilim va malakaga ega bo'lgan o'qimishli bir rahbar nahotki respublikada topilmagan bo'lsa? degan qonuniy savol har bir kimsaning xayolidan albatta o'tadi. Bunday rahbar so'zsiz suratda ko'plab bor edi va topilar edi. Ammo Sovetlarga o'qimishli, siyosiy jihatdan yetuk va iqtidorli rahbar emas, bosqinchi va mustamlakachilarning barcha talab va buyruqlarini quloq qoqmay bajaradigan qo'g'irchoq kerak edi. Bu to'g'rida Sovetlar Rossiyasining rahbar arboblardan biri hisoblangan G.Safarovning so'zlari nihoyatda ahamiyatlidir:

¹ Ko'rsatilgan manba.

² Сафаров Г. Колониальная революция. Опыт Туркестана. – М.: Госиздат, 1921. С. 108.

«Mustamlakachilarga yerli xalqdan chiqqan haqiqiy rahbar, oʻzlari bilan bir safda turadigan teng huquqli oʻrtoq kerak emas edi. Ularga tilmochlar va mirshablar kerak edi». Ana shunday tilmochlik va qoʻgʻirchoq dastyorlik vazifasini Oʻzbekiston rahbarlarining ak-sariyati oʻynab keldilar.

Oʻtkazilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida Oʻzbekiston SSR tarkibiga quyidagi hududlar kirdi: a) Sobiq Turkiston Respublikasidan Samarqand viloyatining Jizzax, Kattaqoʻrgʻon va Xoʻjand uyezdlarining 41 volosti: Sirdaryo viloyati Toshkent va Mirzachoʻl uyezdlarining 24 volosti: Fargʻona viloyati Andijon, Qoʻqon, Namangan, Fargʻona uyezdlarining 70 volosti va 7 qishloq okrugi (Shohimardon, Vodil va boshqalar): b) sobiq Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasidan Boysun, Buxoro, Gʻuzor, Qarshi, Karmana, Nurota, Shahrisabz, Sherobod, va qisman Sariosiyo viloyatlari: v) sobiq Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasidan 23 tuman, keyinchalik bular Gurlan, Yangi Urganch va Xorazm uyezdlarini tashkil etgan edilar.

1929-yilga qadar Oʻzbekiston SSR tarkibida boʻlgan Tojikiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi Turkiston va Buxoroning bir qator tumanlari bazasida tashkil etildi. Ular quyidagilardan iborat edi:

a) sobiq Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasidan Samarqand viloyati Samarqand va Xoʻjand uyezdlarining 12 volosti va Fargʻona viloyatidan Pomir tumani;

b) Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasidan Sharqiy Buxoro deb yuritiladigan barcha hududlar: Garm, Hisor, Koʻlob, Qoʻrgʻon-tepa, Dushanba va qisman Sariosiyo viloyatlari bilan birgalikda.

Qoraqalpogʻiston Muxtor viloyati Turkistonning Amudaryo viloyatidan va Xorazmning 3 ta sovet (tuman)idan tashkil topdi. U maʼmuriy jihatdan toʻrt okrugga: Toʻrtkoʻl, Chimboy, Xoʻjayli va Qoʻngʻirot okruglariga boʻlingan.

Oʻzbekiston SSR hududi respublika tashkil etilgan dastlabki yillarda 312.394 kv. km dan iborat boʻlgan. Shu jumladan Oʻzbekiston tarkibidagi Tojikiston ASSRning hududi (Xoʻjand okrugi-dan tashqari) 135.620 kv.km edi. Oʻsha paytda Oʻzbekistonning aholisi (Tojikistondan tashqari) 3 million 963 ming 285 kishi Oʻrta Osiyo jumhuriyatlari aholisining yarmini tashkil etardi. 1962-yilda oʻtkazilgan aholi roʻyxat maʼlumotlariga qaraganda, Oʻzbekistonda (Tojikistondan tashqari) 4 million 447 ming 555 kishi yashagan. Ularning 47,2 foizi oʻzbek, 7,8 foizi tojiklar, 5,6 foizi ruslar, 2,4 foizi qozoqlar, 2,04 foizi qirgʻizlardan iborat edi.

O'zbekiston SSRning poytaxti etib Samarqand shahri belgilandi. 1930-yilda poytaxt Toshkent shahriga ko'chirildi. O'zbekiston SSRning tashkil etilganligini 1927-yil mart O'zbekiston SSR birinchi Konstitutsiyasining qabul qilinishi (O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining II qurultoyida qabul qilingan) bilan mustahkamlandi. Mazkur Konstitutsiyaga 1924-yilda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasi asos-ko'chirma bo'ldi.

Milliy chegaralanish bilan ayni paytda iqtisodiy chegaralanish ham o'tkazildi, ya'ni ilgari Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari ixtiyorida bo'lgan barcha moddiy boyliklar: zavodlar, fabrikalar, yer maydonlari, chorva mollari, madaniy oqartuv muassasalari kabilar davlat tashkilotlari o'rtasida taqsimlanadi. Ana shu taqsimot asosida O'zbekistonga 1195 ming desyatina sug'oriladigan yerlar, 185 ta sanoat korxonasi, 2,590 ming bosh chorva mollari tegdi. 1924–1925-yillarda respublika jami aholisining 85 foizi qishloq xo'jalik ishlab chiqarish tarmog'ida band edi.

O'zbekiston hududidagi sanoat korxonalari asosan yengil sanoat korxonalari bo'lib, 39 tasi paxta tozalash zavodlari, 35 tasi oziq-ovqat korxonalari kabilardan iborat bo'lgan. Ularda jami bo'lib, 87 ming ishchi ishlagan. Ishchilarning asosiy qismi Yevropa millatlari vakillaridan iborat bo'lgan. Jumladan, Toshkentdagi «Birinchi may» ustaxonasida mahalliy ishchilar 2,1 foizni, mutaxassis ishchilar orasida esa 0,6 foizni tashkil etgan. Toshkentning «Krasno Vostochniy» tumanida joylashgan 5 ta korxonadagi 2438 ishchidan mahalliy ishchilar 5 foizni tashkil qilar edi va hokazo.

Maorif shahobchalari, madaniyat va san'at muassasalari ham taqsimlandi.

O'zbekiston SSRning tashkil etilishi munosabati Kommunistik partiya tashkilotlari ham hududiy jihatdan qayta shakllantirildilar. 1925-yil 8-fevralda Buxoroda O'zbekiston Kompartiyasining I qurultoyi o'z ishini boshladi. Unda Sovetlar Ittifoqi Kommunistik (bolsheviklar) partiyasi tashkil etildi. Partiya Markaziy Qo'mitasi saylandi. V.Ivanov va A.Ikromovlar Markaziy Qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar.

O'zbekiston SSR tashkil etilishi munosabati bilan Respublika jamoat tashkilotlari ham shakllantirildi.

Shunday qilib, Sovet hukumati va Kompartiya Markaziy Osiyo respublikalarida milliy davlat chegaralanishini o'tkazdi va yagona turkiy xalqlarni parchalanishini ta'minlab, milliy xonadonlarga bo'lib yubordi. Bu bilan u o'lkada buyuk rus mustamlakachiligi siyosatini yurgizish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratdi

va shovinistik tartib-qoida va idora qilish talablariga javob bera oladigan boshqarish uslubini joriy etdi. Chunki milliy davlat chegaralanishi shunday ayyorlik va ustalik bilan o'tkazildiki, bu hududda qadim-qadimdan bir ota-onadan tug'ilgan qon-qardoshlardek do'st va ahil bo'lib yashab kelayotgan qirg'iz, qozoq, tojik, turkman, o'zbek va qoraqalpoqlarning birortasi ularga qancha hududiy maydon yer tekkanligidan qat'i nazar bu bo'linishdan qoniqish hosil qilmadilar, ularning qalbining to'rida milliy chegaralanishdan norozilik saqlanib qoldi. Aslida bolsheviklar o'tkazgan bu milliy-hududiy chegaralanish O'rta Osiyo xalqlari o'rtasidagi bo'lajak millatlararo munosabatlar, jarayonlar ostiga ma'lum vaqtda portlaydigan mina qo'yish degan gap edi, ular favqulodda vaziyatlarda portlab, turli nizo va keskin holatlar keltirib chiqarishi mumkin edi¹. Bu hol hozirgi kunda ham o'zining salbiy ta'siri aks sadosini ko'rsatmoqda. Norozilikning bosh sababi – milliy-hududiy chegaralanishning adolatli o'tkazilmaganidadir, u yoki bu millat vakillari yashaydigan «barcha hududlar»ning o'z respublikasi hududiga ajratib berilmaganligi, u yerlarning boshqa millat nomi bilan ataluvchi jumhuriyatlar qaramog'ida qolib ketganligidir.

Rahim Masovning 1991-yil Dushanbeda «Irfon» nashriyotida chop etilgan «История топорного разделения» («Bolta bilan bo'linish tarixi») kitobi bu fikrni batamom isbotlaydi. Muallif o'zining tor siyosiy dunyoqarashi qobig'iga o'ralib qolib, 1924–1925-yillardagi milliy davlat chegaralanishini o'tkazishda o'zbeklarni «buyuk millatchilikda», «shovinizm»da ayblaydi. Negaki tojik millatlari yashayotgan hududlarning bir qismi O'zbekiston hududida qolib ketyapti, bunga o'zbeklar aybdor ekan. Unda o'zbeklar yashaydigan katta-katta hududlar, bevosita o'zbeklarning millat sifatida shakllanishiga asos bo'lgan juda ko'plab tarixiy makonlarning Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston va Qozog'iston davlatlari hududlariga o'tib qolganligi uchun o'zbeklar kimni ayblashlari kerak? Xuddi shunday xato-nuqsonlar va qusurlar uchun qozoqlar, qirg'izlar va turkmanlar kimlarni ayblasinlar? Umuman o'sha milliy davlat chegaralanishi o'tkazilgan paytda faqat qozoqlar, qirg'izlar, tojiklar, turkmanlar, o'zbeklar va qoraqalpoqlar yashaydigan hududlarni O'rta Osiyoda ajratib olib, sof qozoq, qirg'iz, tojik, turkman, o'zbek va qoraqalpoq milliy davlati qilib shakllantirish imkoniyati bormidi? Axir bu o'lkada qadim-qadimdan yashab kelgan ota-bobolarimiz yagona xalq, yagona millat

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: «O'zbekiston», 1997, 61-bet.

sifatida aralash-quralash yashab kelmaganmidilar. Ajabo, ilgarigi davrlarda bunaqangi, milliy ayirmachilik bo'lmagan-ku. Odamlarni Oktabr to'ntarishiga qadar milliy belgilar bo'yicha emas, balki kasb-hunar bo'yicha farqlaganlar-ku. Masalan, zargarlik mahallasi, o'qchi mahallasi, kiygizchi mahallasi, pichoqchi mahallasi, shir-monpozlik mahallasi, ko'ncilik mahallasi, nonvoylar mahallasi va hokazo. Milliy davlat chegaralanishini o'lkamizni abadulabad mustamlakachilik asoratiga solish va ularning istiqlol uchun birlashib harakat qilishlariga raxna solishdan iborat razil niyat bilan velikoruslar amalga oshirganliklarini har bir turkistonlik ongli suratda tushunmog'i kerak. Ushbu masalaning tub mohiyatini qanchalik tezroq va teranroq anglab yetilsa Turkiston xalqlarining umumiy maqsad yo'lidagi mustahkam birligi ham shunchalik tez qaror topadi va mustahkam asoslarda quriladi. Bu o'lkadagi barcha qonqardosh xalqlarning talab va ehtiyojlariga javob beradi. Xullas, O'rta Osiyoda tashkil qilingan bu tuzilmalar Islom Karimov iborasi bilan aytganda davlat bo'lib shakllangan (davlatga o'xshash) tuzilmalar edi. Bu tuzilmalar suverenitet va mustaqillikdan batamom mahrum edilar, ular aslida SSSRning ma'muriy-iqtisodiy rayonlari darajasiga tushirilgan bo'lib, tashkil etilayotgan vaqtlaridayoq ularga asosan Markazning manfaatlariga xizmat qilish, xomashyo yetishtirish kabi vazifalar aniq qilib belgilab berilgan edi¹.

2. O'zbekiston orzudagi sotsializm qurish yo'lida. Sanoatlashtirish, kollektivlashtirish va quloq qilish siyosati. Xalqning moddiy ahvoli

O'zbekiston Respublikasining 1925-yildan keyingi bosib o'tgan yo'li Respublika Kompartiyasi faoliyati bilan bog'liq. SSSR Kompartiyasining filiali va qo'g'irchoq ijrochisi bo'lgan O'zbekiston partiya tashkiloti 1920–30-yillarda bolsheviklar dohiysi V.Lenin ishlab chiqqan va asoslab bergan, ammo amalga oshmaydigan sotsializm qurish rejasini hayotga tatbiq etish yo'lidan bordi. Bu reja 1920-yillarning boshlarida u tomonidan yozilgan «Kundalik daftardan sahifalar», «Kooperatsiya to'g'risida», «Oz bo'lsin-u, soz bo'lsin», «Rabkrinni qanday qilib qaytadan tashkil etishimiz kerak?», «Inqilobimiz to'g'risida» deb nomlangan xatlari va juda ko'plab yozilgan maqolalarida ilgari surildi.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. 302-bet.

«Inqilob» dohiysi ishlab chiqqan «sotsializm qurish» rejasining mohiyati nimalardan iborat edi?

Avvalo V.Lenin sotsializmning taqdiri masalasida marksizmni «ijodiy rivojlantirish» niqobi ostida uni inkor etdi. K.Marks va F.Engels «sotsializm va kommunizm» dunyodagi barcha rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda birdaniga amalga oshadi, deb hisoblagan bo'lsa. V.Lenin «sotsializm dastlab bir necha va hatto bit-ta kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonishi mumkin» degan qat'iy xulosa chiqardi. Uning fikricha, sotsializm g'alaba qilgan mamlakat sivilizatsiya va taraqqiyotning yuksak cho'qqisiga chiqqan mamlakat bo'lishi shart ham emas. Albatta, bu g'oya nazariy-siyosiy jihatdan qiyomiga yetmagan va shu bois bir qator qarama-qarshi fikrlarni keltirib chiqarar edi. Chunki sotsializmning moddiy asosini zamonaviy industriya tashkil etishi va sotsializm qurishda asosiy qurol bo'lgan proletariat diktaturasi ekanligini va bu diktaturada yetakchi, gegemon kuch yo'qsillar sinfi bo'lishi e'tiborga olinsa V.Leninning yuqoridagi xulosasi mantiqsiz va quruq safsatabozlikdan boshqa narsalarga yaramaydi.

Dohiy ishlab chiqqan sotsializm qurish rejasida mamlakatni sanoatlashtirish, kollektivlashtirish va «madaniy inqilob» kabi bo'g'inlar markaziy o'rinni egallaydi. Masalaning e'tiborli va muhim joyi shundaki, u tomonidan ishlab chiqilgan sotsializm qurish rejasi, sobiq Ittifoq uchun yagona va umumiy reja bo'lgani bilan turli hududlarda turlicha yo'l, usullarda amalga oshirilgan.

Sanoatlashtirish siyosati. Har qanday milliy mustaqil davlat yashashining asosiy sharti o'zining zamonaviy rivojlangan sanoatga, og'ir industriyaga ega bo'lishligiga bog'liq. Buni yaxshi tushungan bolshovoylar dohiysi Sovetlar Rossiyasini sanoati rivoj topgan ilg'or mamlakatlar qatoriga olib chiqish vazifasini qo'ydi. Ammo O'zbekiston singari mustamlaka mamlakatlariga nisbatan bu siyosati mutlaqo boshqacha maqsadlarda amalga oshirildi.

1925–1940-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosati Sovetlar hukumati va Kompartiya shovinistik va mustamlakachilik siyosatining tarkibiy va ajralmas qismi edi. Bunday siyosatni xaspo'shlash va oqlash maqsadida SSSRda yagona xo'jalik kompleksi g'oyasi ilgari surildi. Ushbu g'oyadan kelib chiqqan holda O'zbekistonda xalq xo'jaligining qaysi tarmog'ini rivojlantirish masalasini Moskva markazdan turib boshqarar edi. Bu taraqqiyot yo'nalishi «stalincha besh yilliklar» direktivalarida o'z aksini topdi va ular Kompartiya qurultoylarida tasdiqlanadi. Ana shu direktivalar asosida rivojlangan O'zbekis-

ton sanoat ishlab chiqarish taraqqiyotining 1925–1940-yillardagi ahvoli tahlil etiladigan bo'lsa, shu davr mobaynida respublikada yirik sanoat mahsulotlarini mustaqil o'zi ishlab chiqara oladigan birorta industriya gigantining bunyod etilmaganligiga guvoh bo'lamiz. Chunki O'zbekistonda bunday yirik sanoat gigantlarini qurish Sovetlar Rossiyasining milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Mustamlakachilik siyosati yuritishning bunday tartib-qoidasi dunyodagi Angliya, Amerika Qo'shma Shtatlari, Fransiya, Germaniya va boshqa mamlakatlar tajribalarida ham tarix sinovidan o'tgan. Mustamlakachi davlatlar (shu jumladan, Rossiya ham) o'zlari bosib olgan hududlarda tez foyda beradigan, o'z milliy manfaatlariga javob beradigan va milliy mustamlakachilikka xavf tug'dirmaydigan siyosat olib boradilar. Sovetlar Rossiyasi ham «ixtisoslashtirish» bahonasida Rossiyaning o'zida Ukraina, Belorusiya va boshqa respublikalarda og'ir sanoat korxonalarini qurishga asosiy diqqat-e'tiborini qaratdi. O'zbekistonda esa asosan paxtachilikning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari, aholining yashashi va turmush kechirishi bilan bevosita aloqador bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va hokazolar ishlab chiqaradigan yengil sanoat korxonalari bunyod etildi. 1925–1940-yillarda qurilib ishga tushirilgan bunday korxonalar jumlasiga Bo'zsuv GESi, Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz, Asaka shaharlaridagi issiqlik elektr stansiyalari, Olmaliqstroy, Chirchiqstroy elektr kimyo kombinati, Toshkent, Samarqand, Farg'ona va Buxorodagi to'qimachilik fabrikalari, Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Farg'ona shahridagi konserva zavodi va Xilkovo sement zavodlari, Toshkent «O'rtoq» tamaki fabrikasi, Samarqand, Buxoro va Marg'ilonda Ipak yigiruv fabrikalari, «Chimyon» va «Santo» neft konlaridagi neft zavodlari, «Toshtram», «Qizil Sharq» va «Birinci may» ustaxonalari, ko'plab paxta tozalash, sut-yog'tayyorlash, sovun pishirish kabi zavodlar qurildi va qayta jihozlandi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Sovet davri mafkurasi asosida dunyoqarashi shakllangan tarixchilar bu erishilgan «muvaffaqiyatlar»ga mahliyo bo'lib, «birinchi besh yillik yillarida 192 ta», ikkinchi besh yillikda... 189 ta» va «uchinchi besh yillik (1938–1942-yillar) ning dastlabki yillarida 134 ta»¹ sanoat korxonalari qurildi, deb ayyuhannos soldilar. «Birinci besh yillik davrida O'zbekistonda 289 ta sanoat korxonasi qurildi va ishga tushirildi, 79 ta korxona qayta tashkil

¹ *Rajabova R.Y.* va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). 176–177-betlar.

etildi, sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari 3 baravar neft qazib chiqarish 2,5 baravar, metall ishlash sanoati mahsuloti 6 baravar, sement ishlab chiqarish 3,5 baravar ortdi. Yengil sanoatning ko'pchilik, poyabzal ishlab chiqarish, tikuvchilik sohalari, ip gazlama ishlab chiqarish sur'atlari muttasil oshib bordi¹.» Holbuki bu sanoat korxonalarining birortasi ham O'zbekistonning milliy mustaqilligini ta'minlash darajasidagi korxonalar bo'lmaganligiga bugungi istiqloq kunlarimizda ishonch hosil qilib, unga imon keltirmoqdamiz.

1925–1940-yillarda shaharlar, transport va yo'l qurilishi pochta-telegraf va telefon tarmoqlari rivojlanishda ham o'zgarishlar bo'ldi. Bu to'g'rida ko'p yozilgan.

Urushdan oldingi besh yilliklarda, keyingi yillarda ham O'zbekistonda barpo qilingan sanoat qayd qilinganda, tashkil etilgan korxonalarning hammasi ham uning o'ziga tegishli emasligini, ularning ko'plari, avvalo eng muhimlari va Ittifoq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lganligi Markaz tasarrufiga olinganligini nazarda tutish lozim. Agar 1928-yilda O'zbekistondagi mavjud korxonalarning 81,7 foizi ittifoqqa tegishli, 14,5 foizi respublika va 3,8 foizi mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, 1930-yillarning o'rtalariga kelib Ittifoq tasarrufida bo'lgan korxonalar 90 foizni tashkil qilgan edi.

1920–30-yillarda O'zbekistonda sanoat taraqqiyoti bilan monand tarzda ishchilar sinfining ham son jihatdan o'sganligini ko'ramiz. Jumladan, 1937-yilga kelib sanoat ishchilarining umumiy miqdori 1,81 ming kishiga yetdi. Bu dastlabki besh yilliklar davomida ishchilarning 8 baravar o'sganligini ko'rsatadi. Lekin ular orasida mahalliy millat vakillari ozchilikni tashkil qilar edi. Ayni paytda sovetlar yuritgan buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosati tufayli mamlakat aholisi o'rtasida o'ziga xos ijtimoiy mehnat taqsimoti vujudga kelganligi ko'zga yaqqol tashlanadi. O'zbekistonga chetdan kelgan yevropa millatlariga mansub aholi asosan shaharlar, posyolkalarda yashab boshqaruv rahbarlik idoralari, zamonaviy fan-texnika bilan bog'liq zavod-fabrikalarda mehnat qiladilar. Mahalliy tub erli aholi esa asosan qishloqlarda yashadi, shaharlarda yashaydiganlari ham yuqori malaka talab qilmaydigan sohalarda faoliyat ko'rsatdilar. Jumladan, 1927-yilda yevropa millatiga mansub bosmaxona ishchilari 2028 kishini tashkil etgani holda, mahalliy turkistonliklar 389 kishi bo'lgan, metall sanoatida

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. 340-bet.

yevropaliklar 3627 kishi, tub yerli aholi 819, yevropalik to'quvchilar 8428 kishi, turkistonliklar 5767 kishi bo'lgan. Kasaba soyuzidagi tibbiy xizmat xodimlarining 11388 tasi yevropaliklar, faqat 938 tasi turkistonliklar, savdo sohasida yevropaliklar 26810 kishi, turkistonliklar 2403 kishi edi.

Sergo Orjonikidze 1927-yil dekabr oyida bo'lib o'tgan VKP(b) ning XV qurultoyida so'zlagan nutqida O'zbekistondagi sovet hokimiyati boshqaruv apparatining 61,9 foizini ruslar, faqat 24,7 foizini yerli millat vakillari tashkil etganligini tan olib aytishga majbur bo'lgan edi.

Masalaning xarakterli tomoni shundaki, 1920-yillarda mahalliy tub yerli ishchilar soni ko'payish o'rniga qisqarib borgan. Jumladan A.Ikromov 1927-yil 16–24-noyabrda Samarqandda o'z ishini olib borgan O'zKP(b)ning III qurultoyida MQning hisoboti yuzasidan so'zlagan nutqida tub yerli millat vakillari bo'lgan ishchilar 1926-yildagi 38,4 foizdan 1927-yilda 37,4 foizga kamaygan¹. Buning eng asosiy sababi: **Birinchidan**, rahbarlik lavozimlarida o'tirganlarning aksariyatining yevropa millatlariga, asosan ruslarga mansubligidir. **Ikkinchidan**, davlat idora boshqarish va ish yuritish ishlarining rus tilida olib borilganligidir. **Uchinchidan**, sanoat-texnika asbob-uskunalarining ruscha nomlanganligiga va ularga oid qo'llanma, kitob va yo'llanmalarining rus tilida bo'lganligidir.

Xullas, 1920–30-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatining bosh maqsadi, respublikani istiqbolda mustaqil taraqqiyot yo'lida borishini ta'minlaydigan iqtisodiy poydevordan mahrum qilish va uni Rossiya xo'jalik mexanizmining bir yacheykasiga aylantirishdan iborat edi. Shu bois respublikada «sotsialistik sanoatlashtirish» Markazning xohish-irodasi va manfaatlari asosida amalga oshirildi. Sanoat ishlab chiqarishini belgilash va ishchi mutaxassis kadrlarni shakllantirishda imperiyacha maqsadlar ustuvorlik qildi. Bu tendensiya respublikaning mustaqillikka erishgan davrigacha davom etdi.

Kollektivlashtirish siyosati. Kollektivlashtirish siyosati V.Lenin ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismidir. Akademik Rahima Aminova kollektivlashtirishga baho berib bunday degan edi: «Kollektivlashtirish – ishlab chiqarishga davlat monopoliyasi o'rnatilishining naq o'zginasidir. Partiyaviy-g'oyaviy siyosat hukmronligi tufayli yuzaga kelgan kollektivlashtirish nazariyasi va tajribasi bugunga kelib chilparchin bo'ldi. Kishining ishlab chiqarishdagi mehnatiga haq to'lov o'zaro tenglik asosiga

¹ Икромов Акмал. Избранные труды в трех томах. Том 1. – Т.

qurilganidan bu siyosat o'zini oqlamadi. Tabiiyki, moddiy manfaatdorlik bo'lmagan joyda tashabbuslar ham so'nadi. Tashabbus, izlanish bo'lmagan joyda esa ish orqaga ketadi. Buning ustiga hayotning o'zi kollektivlashtirish muammosini ko'tarib chiqmagan edi. Nazariyachilar asrlar osha shakllanib kelgan ishlab chiqarish usullariga bepisand qaradilar. Zo'ravonlik bilan o'tkazilgan siyosat ko'plab ishbilarmon, tadbirkor odamlarning ishga, yerga bo'lgan munosabatini sovitdi. E'tirof etmoq joizki, bugungi dasturxonimizning g'aribliги ham, ko'p jihatdan qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish «samarasidir».

Sovet hukumati va Kompartiya mustamlaka asoratidagi o'lka xalqlarini qul o'rnida ishlatib hisobsiz foyda va daromad olishning eng maqbul shakli bo'lgan kollektivlashtirish siyosatini amalga oshirish uchun ayyorlik va ustamonlik bilan uzoq tayyorgarlik ishlarini olib bordi. Bu borada amalga oshirilgan er-suv islohoti muhim o'rin tutadi. Yer-suv islohoti ikki bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich, 1920-yillarning boshlarida o'tkazildi va o'lkada amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanish munosabati bilan ma'lum muddatga to'xtab qoldi. Ikkinchi bosqich esa 1925–1929-yillarni o'z ichiga oladi.

1920–1921-yillarda o'tkazilgan er-suv islohotining asosiy maqsadlaridan biri, o'lkaga ko'chirib keltirilgan rus zamindorlarining yerlarini mahalliy dehqonlarning yerlari bilan tenglashtirish edi. Chunki bu rus kelgindi mujiklari chor ma'murlaridan juda katta hajmdagi serunum yaxshi yerlarni olgan edilar. Sovet hukumati bu bilan o'zini go'yo mahalliy mehnatkash xalqning «g'amxo'ri» va «mehriboni» qilib ko'rsatmoqchi bo'lgan edi. O'lkada yer-suv islohoti Sovet hukumatining «Yer to'g'risida»gi dekreti asosida amalga oshirildi va uning bosh maqsadi qishloqda sinfiy tabaqqalanishni kuchaytirishdan iborat edi. Sovet va Kompartiya korchalonlari bu yerda ham «bo'lib tashla, hokimlik qil» qabilida ish yuritdilar, qishloq aholisini boy va kambag'allarga bo'lib ularning sopini o'zidan chiqarib bir-birlariga qarshi gijgijladilar. 1921-yilda tashkil etilgan «Qo'shchi» ittifoqi xuddi ana shu maqsadda tuzildi. 20-yillarning o'rtalaridayoq uning saflarida 160 ming nafarga yaqin a'zo bor edi. Bu ittifoqqa asosan yersiz va kam yerli kambag'al dehqonlar uyushar edi. Uning faoliyati bolshovoylar tomonidan boshqarilar edi. «Qo'shchi» ittifoqi boylar va ruhoniylarning yerlarini tortib olib yersiz va kam yerli dehqonlarga bo'lib berardi. 1921–1922-yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti natijasida Sirdaryo, Farg'ona, Yettisuv viloyatlari, Turkman viloyatining Marv uyezdi-

da 1.722.626 desyatini yer musodara qilindi. Ana shu yerlardan 117.512 desyatina yersiz va kam yerli o'zbek dehqonlariga berildi va 3 ming xo'jalik tashkil etildi. Dehqonlarga yer bilan birgalikda 1517 ot, 87 tuya, 1042 sigir va 133 eshaklar ham taqsimlab berildi. Bundan tashqari, qishloq kambag'allariga mehnat qurollari ham ulashildi.

Yer-suv islohoti davrida ko'chirib yuborilgan oilalardan 250 ming botmondan ortiq don tortib olindi va shundan atigi 12.8 ming botmoni mahalliy kambag'al batraklarga bo'lib berildi.

Yer-suv islohotining 1925–1929-yillarda o'tkazilgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 1925-yil 2-dekabrda «Yer va suvni natsionalizatsiya qilish» to'g'risida va «Yer suv islohoti» to'g'risidagi dekretiga asosan amalga oshirildi. O'tkazilgan islohot davomida faqat Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Zarafshon viloyatlarida 254.2 ming desyatini yer jamg'armasi hosil bo'ldi. Bu yerlarning 70 foizi «boyilar» deb hisoblangan o'rtahol dehqonlardan tortib olingan edi. Ana shu o'rta hol dehqonlar 1918–1922-yillarda sovetlardan yer olib, o'z xo'jaliklarini tiklab olgan edilar.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm va Qoraqalpog'iston viloyatlarida yer-suv islohoti 1928–1929-yillarda o'tkazildi. 1924-yil 1-noyabrda tashkil etilgan Qashqadaryo viloyatida yer-suv islohoti 1929-yil bahorida yakun topdi. Bu o'tkazilgan tadbir natijasida katta yer egalari yo'q qilindi, amirlikning katta amaldorlari va savdogarlari xo'jaliklari tugatildi.

Qashqar vohasida yer-suv islohoti davomida jami bo'lib 989 xo'jalik batamom yo'q qilindi. Shundan 339 tasi boylarniki, 195 tasi amir amaldorlarniki, 174 tasi ruhoniylarniki, 53 tasi savdogarlarniki, 41 tasi sudxo'rlarniki bo'lgan. Bu xo'jaliklarning yo'q qilinishi oqibatida 12556 tanob sug'oriladigan, 5290 tanob lalmikor yerlar, 1001 ot, 1194 ho'kiz, 274 tuya tortib olindi.

Ayni paytda Sovet hukumati o'z yerida halol mehnati bilan kun ko'radigan dehqon xo'jaliklarni ham islohot girdobiga tortib quloqlarga aylantirgan, ularning yer-suvi, ot-ulovi va bor bisotidan mahrum etgan edi.

Qashqadaryo viloyatida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra musodara etilgan yerlar 17.906 tanob sug'oriladigan va 7.315 tanob lalmikor zamindan iborat bo'lib, jami 25311,23 tanobni tashkil etgan edi.

1929-yilda Qoraqalpog'istonda o'tkazilgan yer-suv islohoti 300 dan ortiq yarim zamindor yer egalarning xo'jaliklari musodara qilindi. 5000 dan ortiq boylarning yerlari tortib olindi. Xorazm okrugida 458 xo'jalik, Farg'ona okrugida 1541 xo'jalik tugatildi.

Jami bo‘lib butun O‘zbekiston bo‘yicha o‘tkazilgan yer-suv islohoti natijasida 4801 ta xo‘jalik quloq xo‘jaligi sifatida tugatildi, 23036 xo‘jalikning ortiqcha yerlari tortib olindi, yer jamg‘armasiga 474393 desyatini yer qo‘shildi. Yerlar bilan birga ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilingan edi.

Mamlakatda yer-suv islohotini amalga oshirish ishlari bilan vi-loyat, okrug va tumanlar yer komissiyalari shug‘ullandilar. Ularga yordam berish uchun qishloqlarda yordamchi komissiyalar tuzildi.

Xullas, O‘zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohoti nati-jasida respublika qishloq aholisining tarkibida bir qator jiddiy o‘z-garishlar bo‘ldi, kambag‘al dehqonlar kamayib o‘rtahol dehqonlar salmog‘i ortdi. Jumladan, yer-suv islohotiga qadar kambag‘al dehqonlar guruhi barcha dehqonlarning 76 foiziga teng edi. Yer-suv islohotidan keyin esa, ularning salmog‘i 30 foizga qisqardi va aksin-cha o‘rta hol dehqonlarning salmog‘i 17 foizdan 52 foizga ortdi.

O‘zbekistonda yer-suv islohotini o‘tkazish chog‘ida bir qator adolatsizliklar va nohaqliklarga yo‘l qo‘yildi. **Birinchidan**, quloq va boy xo‘jaliklari sifatida yo‘q qilib yuborilgan xo‘jaliklarning katta qismini o‘rta hol, o‘z mehnati bilan kun kechiruvchi dehqon-lar tashkil etar edi. Ularning aksariyatiga Sovetlarning o‘zi kecha yer taqsimlab berib, bugun ularni quloqlarga aylantirdi.

Ikkinchidan, Sovet va Kompartiya idoralarida rahbarlik la-vozimida o‘tirganlarning ko‘pchiligi nazariy-g‘oyaviy va siyosiy jihatdan pishib yetilmagan shaxslar edi, ularning ko‘pchiligida xo‘-jalik-tashkilotchilik qobiliyati yo‘q edi. Ana shuning oqibatida 20-yillarda davlatga kattagina foyda keltirib turgan shirkat xo‘jaliklari yo‘q qilib yuborildi, ularni kollektivlashtirish siqib chiqardi.

Kollektivlashtirishning boshlanishi

Uchinchidan, Sovet va kompartiya rahbarlari tub yerli xalqning ming yillar davomida shakllanib qaror topgan milliy urf-odatlarini va qadriyatlarini bilan hisoblashmadilar va nazar-pisand qilmadilar. Sovetlarning yer-suv islohotini qabul qilmaslik hollari ko'p joylarda qayd etilgan. Jumladan, voqealar guvohi bunday yozadi:

«Oktabrning o'n yillik bayrami nishonlanish arafasida O'rta Osiyo Byurosining «За партию» nashri 1927-yil sentabr sonida, kambag'al turkistonliklarning o'zlariga bo'lib berilgan tomorqalarni avvalgi egalariga o'z xohishlari bilan qaytarib berishgani haqidagi bir qancha hodisalarni keltirgan. Hatto yerlarni zo'rlik bilan mahalliy hokimiyat tazyiqida bo'lib berish hollari ham yuz bergan. Ba'zida esa yer olgan dehqon yerning oldingi xo'jayinining oldiga borib, uzr ham so'rashgan:

– Yeringizni bo'lib berishgani uchun men aybdor emasman».

«Pravda Vostoka» gazetasi 1928-yil 2-sentabr sonida quyidagi juda bir qiziq rasmiy ma'lumotni bergan edi: «Boylarning o'zboshimchalik bilan o'z yerlarini tortib olish hollari sodir bo'lgan. Bunaqa hodisalar, ayniqsa Samarqand va Buxoro viloyatlarida ko'p takrorlanmoqda. ...o'z xohishlari bilan yer olishdan voz kechayotganlar ham uchrab turibdi. ... U yoki bu shaklda boylarning yerlarini tortib olishga yo'l qo'ygan yoki yo'l qo'yishayotgan ba'zi qishloq va rayon ijroiya qo'mitalari xodimlariga qarshi biz qattiq choralar ko'rishimiz zarur».

O'zbekistonda yer-suv islohoti o'tkazilishi davrida Kompartiya va Sovetlarning agrar siyosatiga qarshi norozilik harakati keng tus oldi. Hatto terrorchilik keng tus olgan. Faqat 1928-yilning o'zida O'zbekistonda 218, 1929-yilda 429, 1930-yil yanvar-aprelida 106, jami 653 terrorchilik hodisalari yuz bergan¹.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish sobiq Ittifoqda bo'lgani singari 1927-yil 2–19-dekabrda bo'lib o'tgan VKP(b) XV qurultoyidan so'ng rasmiy tus oldi. Ammo Oktabr harbiy to'ntarishidan so'ng dastlabki jamoa xo'jaliklari vujudga kela boshlagan edi. 1921-yilning boshlarida faqat Farg'ona, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida 8743 xo'jalikni birlashtirgan 275 jamoa xo'jaligi tuzilgan edi. Bu davrda ana shu viloyatlarda 74 ta davlat xo'jaliklari – sovxozlar ham tashkil topgan edi. Yer-suv islohoti yillariga kelganda esa respublikadagi jamoa xo'jaliklarining soni 522 taga yetdi².

¹ *Shamsutdinov R.* Qishloq fojiasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun. 50–51-betlar.

² *Rajabova R.Y.* va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). 139-bet.

Kolxozga chorva hayvonlarini topshirish

Kollektivlashtirishni ommaviy ravishda sun'iy tezlashtirish 1929-yildan e'tiboran boshlandi. Bunga I.Stalinning 1929-yil noyabrida «Pravda» gazetasida e'lon qilingan «Buyuk burilish yili» maqolasi o'ziga xos bir turtki bo'ldi. Unda «xalqlar dohiysi» xalq xo'jaligining hamma sohalarida bo'lgani kabi kollektivlashtirish sohasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishilayotgani, qishloq mehnatkashlari ommaviy suratda jamoa xo'jaliklariga kirayotganliklari ta'kidlangan edi. Kollektivlashtirishdagi kamchilik va nuqsanlar haqida esa maqolada lom-mim deyilmagan edi. Bu kollektivlashtirishni sun'iy suratda tezlashtirishda mahalliy bolshovoylar tashkilotlari rahbarlari uchun o'ziga xos «namuna» edi.

Kollektivlashtirishni sun'iy tezlashtirish va bu borada «sotsialistik musobaqa»ni avj oldirishda VKP(b) MQsining 1930-yil 5-yanvardagi «Kollektivlashtirish sur'ati va jamoa qurilishiga davlat yordami berish tadbirlari to'g'risida»gi qarori hal qiluvchi o'rin tutdi. Mazkur qarorda sobiq SSSR hududi uch guruh tumanlarga bo'lingi va qaysi hudud qachon kollektivlashtirishni tugallashi rejalashtirildi. Jumladan, O'zbekiston uchinchi guruhga kiritildi va u kollektivlashtirishni 1933-yil bahorida tugallashi kerak edi. Biroq VKP(b) MQsining Siyosiy Byurosi mamlakatda kollektivlashtirish tajribasini o'rganib chiqib, amaliy chora-tadbirlar belgiladi. Unda O'zbekiston kollektivlashtirish juda sekin rivojlanib borayotgan hududlar qatoriga kiritildi.

Markazning «tanqidiy xulosalari» asosida O'zbekiston Sovet hukumati va Kompartiyasi respublikada kollektivlashtirishni yuqori sur'atlarda va safarbarlik asosida olib bordi. Bu borada O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1930-yil 17-fevralda qabul qilgan «Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida» qabul qilgan qarorini ta'kidlab o'tmoq joiz albatta. Mazkur qarorda respublikada ommaviy suratda yalpi jamoalashtiriladigan 17 hudud belgilab chiqildi va kollektivlashtirishda kim o'zdi sotsialistik musobaqasi avj oldirildi. Bu hol sun'iy jamoa xo'jaliklarining tez sur'atlarda o'sishiga olib keldi. Agar 1930-yil 1-yanvarigacha dehqon xo'jaliklarining 10 foizi jamoalashtirilgan bo'lsa, shu yilning 1 martiga kelib bu ko'rsatkich 44.8 foizga yetdi. Xorazm okrugining Shovot va G'azovot tumanlarida 1930-yilning yanvariga qadar birorta jamoa xo'jaligi bo'lmagani holda shu yilning 26-fevralida mazkur tumanlarning rahbarlari dehqon xo'jaliklari yuz foiz jamoalashtirildi, deb markazga xabar berdilar.

Kollektivlashtirishda ixtiyoriylikka amal qilinmadi. Hamma yerda qonunbuzarlik, zo'rlash, quloq qilish, soliq solish, surgun va qatag'on qilish siyosati avj olib ketdi. Bu tadbirlar VKP(b) MQsining 1930-yil 20-fevralida qabul qilgan «Kollektivlashtirish va iqtisodiy jihatdan orqada qolgan milliy tumanlarda quloqlarga qarshi kurash to'g'risida»gi qaror asosida amalga oshirildi. Bu qaror asosan O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston singari milliy respublikalarda kollektivlashtirish bahonasida mahalliy xalqni qatag'on qilishni nazarda tutgan edi. Natijada faqat 1936-yilning o'zida O'zbekistonda 2648 ta xo'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatilib qatag'on qilindi.

Ko'p hollarda quloq qilinganlar orasida katta yer egalari emas, balki o'rtahol dehqonlar va jamoa xo'jaligiga kirishni istamagan kambag'al dehqonlar ham bo'lardi. «Jeynov tarixi» kitobida mualliflar qiziq bir voqea xususida hikoya qiladilar. Qashqadaryo vohasining Beshkent tumani boshliqlari, revkom raislari Jeynov qishlog'iga kelib goh Safarboy ko'saning musodara qilingan uyida, goh Muhammad Nabiboyning tortib olingan hovlisida jamoa xo'jaligi tuzish xususida surunkali majlislar o'tkazadilar. Ana shunday majlislarning birida Mulla Cho'li qizishib ketib, qishloqda g'irt kambag'al, buning ustiga xayoli ham o'ziga yarasha kirdi-chiqdi bo'lgan Jumaboy devonani o'rnidan turg'izib majlisda to'plangan xaloyiqqa qarab bunday degan: «Xaloyiq, jamoa xo'jaligida hamma teng bo'ladi, mol o'rtada, foyda baravar deyapsizlar, qani men-

Majburiy tashkil qilingan jamoa xo‘jaliklarida yer haydash

ga aytinglar-chi, men 50 ta qo‘y, 2 ta ho‘kiz, 2 ta omoch, 3 ta sigir qo‘shsam-da, manavi Jumaboy devona hech vaqo qo‘shmasa-yu, ertaga foydani teng ko‘rsa, mening molimni o‘ziniki desa, buyog‘i qanday bo‘ladi? Axir Jumaboy jamoa xo‘jaligiga kirsam, u nima qo‘shadi? Uning haloldan tovug‘i, haromdan itiyam yo‘q-ku? Men bu bilan sherik bo‘lib, qanday jamoa xo‘jaligiga kiraman? O‘yinda hariflar teng bo‘lishi kerak-da, shunday emasmi?

Mulla Cho‘li etagini qoqadi-da, o‘rnidan turib chiqib ketadi. Majlisga kelgan o‘n-o‘n besh chog‘li odam uning izidan gurra turib ergashadi. Shu kuni majlisda allaqayerdan keltirilgan stol bilan stullar, tumandan qadam ranjida qilgan rahbarlarning o‘zi qoladi»¹.

Asosiy o‘yin ana shu majlisdan so‘ng boshlanadi. Jamoa xo‘jaligiga kirmagan Jeynovliklarga tuman markazidan soliq ustiga soliq kela boshlaydi. Bitta tuyaga 6 tanga soliq solingan. Shu yillari bozorda bitta tuyaning narxi 20 tanga (3 so‘m) bo‘lgan. Ho‘kiz-sigir, qo‘y-echki, ot, parranda-yu hamma narsaga shu xilda soliq solingan. Chorasiz qolgan bir necha xo‘jalikdan amal-taqal qilib artel tuzishga muvaffaq bo‘ladilar. Ana shu artel negizida 20-yillarning oxirida «III Internatsional» jamoa xo‘jaligi tashkil topadi.

Kollektivlashtirish jarayonining nuqsonlaridan yana bittasi

¹ Saidov M. Ravshanov P. Jeynov tarixi. 87-bet.

shunda ediki, qishloq kooperasiyasi artel shaklida amalga oshiriladi, deb yozib qo'yilgan 1930-yil 6-fevralda qabul qilingan birinchi Namunali Nizomning o'zida bir qator nuqson va qusurlar bor edi. Chunki unda mulkni umumlashtirish tabiati, jamoa xo'jaliklarining bo'linmas fondlari kabi masalalarga aniq javoblar berilmagan edi. Natijada uy-joy binolari, yirik shoxli mollar, qo'y-echkilar u yoqda tursin hatto parrandalar ham jamoalar mulkiga aylantirildi. Buni Farg'ona, Toshkent, Samarqand va boshqa viloyatlar misolida ta'kidlash o'rinlidir.

Kollektivlashtirishga mutasaddi idora xodimlarining ma'ruzalariida dehqonlarning joylardagi hukumat organlariga ishonchlari borgan sari yo'qolib borayotganligi ta'kidlanadi. Jumladan, Toshkent viloyati Niyozboshi bo'lisining kambag'al va o'rtahol dehqonlari qishloq ma'muriyatidan cho'chib hatto o'z tashabbusi-yu noroziliklarini ayta olmaganlar. Buxoro viloyatining Qorako'l tumani bo'yicha vakil I.Rubenshteyn o'zi mutasaddi bo'lgan yuqori idoraga bunday xabar beradi: «Hokimiyat deyarli o'zgarmadi, deb hisoblaguvchi odamlar orasida Sovet ma'muriyatining mutlaqo obro'si yo'q. Ustiga ustak qishloq Soveti rahbariyati har 10–12 kunda almashib turadi. Bunchalik tez almashuvlarning sababi hech kimga ayon emas»¹.

Sovetlarning kollektivlashtirish siyosati ommani qo'rquv va vahimaga soldi. Ular o'z xo'jaliklarini qarovsiz tashlab qochdilar, chorva mollarini so'ydilar yoki bozorga olib borib arzon garovga sotdilar. Natijada, O'zbekistonda faqat qoramollar 1930-yilning o'zida 60 ming boshga kamayib ketdi.

Kollektivlashtirish davomida amalga oshirilgan bunday adolatsizlik, zo'ravonlik va odamlarning qadr-qimmatini oyoqosti qilish siyosati xalq ommasining Sovet hukumatidan noroziligining mislsiz darajada kuchayishiga sabab bo'ldi va 1930-yil boshlarida O'zbekistonda dehqonlar urushining kelib chiqish xavfini tug'dirdi. 1930-yil 25-fevralida Farg'ona okrugining bir qancha tumanlarida mehnatkashlarning ommaviy chiqishlari bo'lib o'tdi. So'ngra bunday harakatlar Andijon, Buxoro, Toshkent, Samarqand va Xorazm okruglarining bir qator tumanlarida ham takrorlandi. Xususan Farg'ona vodiysi tumanlaridagi xalq ommasining chiqishlari Sovetlar hokimiyatiga qarshi siyosiy kurashlar tusini oldi.

Kompartiya va sovetlarning olib borayotgan siyosati va amaliyotiga qarshi qishloq aholisi norozilik bildirdi, isyonlar, g'alayonlar ko'tardi. Xullas, milliy qishlog'imizda sovetlarga, Kom-

¹ «Sharq yulduzi», 1992-yil, 12-son. 184–185-betlar.

partiyaga, ularning ochlar siyosatiga qarshi inqilobiy harakat yuz berdi. Bolsheviklar bu harakatni «qishloqdagi aksilinqilob» deb ataganlar. Aslida esa bu qishloq inqilobi edi.

Ammo bu inqilob bolsheviklar tajovuziga, ularning kollektivlashtirish siyosatining buzilishlar bilan oʻtkazilishiga, zoʻravonlik, kuch ishlatish usuliga qarshi koʻtarilgan dehqonlar inqilobi edi. Biroq qizil saltanat jallodlariga, qizillarga qarshi koʻtarilgan bu qishloq inqilobi, dehqonlar urushi imperiyaning qonli panjalari bilan boʻgʻib tashlandi. Oqibatda bolsheviklarning kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosati va amaliyoti Oʻzbekistonda zoʻravonlik bilan joriy etila boshladi.

Albatta, bu hol sovet va partiya tashkilotlarini vahimaga soldi. Ular vujudga kelgan buhonli vaziyatning oldini olish uchun bir qator shoshilinch choralar koʻrdilar. Jumladan, VKP(b) Markaziy Qoʻmitasi 1930-yil yanvar oyida Kompartiyaning Oʻrta Osiyo Byurosiga yoʻllagan telegrammasida mamlakatning ilgʻor agrar oʻlkalarida tavsiya etilgan suratlarni iqtisodiy nochor viloyatlarda tatbiq etmaslik, shoshma-shosharlik qilmaslik, milliy oʻlkalardagi mahalliy sharoitni hisobga olish va ommaviy kollektivlashtirish ishlari oʻtkazilmagan hududlarda quloqlashtirish siyosatini toʻxtatish kabi larni ilgari surdi.

1930-yil 2-martda I.Stalinning «Yutuqlardan esankirash» maqolasi «Pravda»da bosilib chiqdi. 14-martda VKP(b) Markaziy Qoʻmitasi «Kollektivlashtirish harakatida partiya yoʻlini buzishlarga qarshi kurash toʻgʻrisida» qaror qabul qildi. 2-aprelda VKP(b) MQ joylarga maxfiy xat yubordi. Ana shu hujjatlarning hammasida kollektivlashtirishda yoʻl qoʻyilgan kamchiliklar: ixtiyoriylikning buzilishi, maʼmuriyatchilik va dekretlashtirish qoralandi.

VKP(b) MQsi qishloq xoʻjalik artelining Namunaviy Nizomi-ga oʻzgartirishlar kiritdi va u 1930-yil 2-martda matbuotda eʼlon qilindi. Unda ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirishning aniq miqdori, jamoa xoʻjaligiga kirayotgan dehqonlarda tomorqaga ajratiladigan yer, chorva mollari va parrandalarning qolishi lozim boʻlgan miqdori aniq koʻrsatildi. Ammo bu koʻrilgan tadbirlarga qaramasdan mehnatkash dehqonlar ommasining Sovetlar va Kompartiyaga ishonchi soʻnib bordi, ular jamoa xoʻjaliklaridan chiqib keta boshladilar, hatto ayrim jamoa xoʻjaliklari tarqalib ham ketdilar. Masalan, Qashqadaryo viloyatining Yakkabogʻ tumanidagi «Krasniy oktabr», Gʻuzor tumanidagi «Leninskiy put» kabi jamoa xoʻjaliklari tarqalib ketdi. Natijada respublika boʻyicha 1930-yilning martida jamoalashtirilgan xoʻjaliklar 47 foizga teng

bo'lgan bo'lsa, may oyiga kelib bu ko'rsatkich 29 foizga tushib qoldi. Bu mehnatkash omma sovetlarning kollektivlashtirish siyosatini qo'llamayotganligini ko'rsatardi. Ammo Sovet hukumati va Kompartiya ma'lum bir qisqa muddatli chekinishdan so'ng 1930-yillarning kuz oylaridan boshlab quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida kollektivlashtirish siyosatini yanada shiddatliroq tusda avj oldirdi. O'zbekistonda kollektivlashtirish tez sur'atlarda o'sib bordi. 1931-yilning yoziga kelganda dehqon xo'jaliklarining 56.7 foizi jamoalashtirilgan bo'lsa, 1932-yilda bu ko'rsatkich 74.9 foizga yaqin, 1933-yilda – 91.7 foiz va 1939-yilda esa 99.5 foiz dehqon xo'jaliklari jamoa xo'jaliklariga a'zo bo'lgan edilar. O'zbekiston sovetlarining IV qurultoyi arafasida, 1931-yil 15-fevralgacha bo'lgan ma'lumotlarga qaraganda, respublikaning 45 tumanidagi jamoa xo'jaliklaridan 2648 boy-quloq sifatida haydalgan bo'lsa, 1932-yilda 3550 «quloq» jamoa xo'jaliklari rahbarligidan haydalganlar. Faqat 1930-yil 19-martgacha O'zbekistondan 1-toifa konslagerlariga «faol quloqlar»dan 1195 kishi qammoqqa olindi. 1930–1933-yillar mobaynida OGPUning O'rta Osiyodagi doimiy vakilligi huzuridagi «uchlik» (L.Belskiy, V.Karuskiy, Babkevich) ning qarorlari bilan ko'pdan ko'p yurtdoshlar har xil ayblar bilan otuvga, konslagerlarda, mehnat tuzatish lagerlarida, maxsus mehnat posyolkalarida jazoni o'tash uchun hukm etilganlar. «Quloq»lar o'z yashash joylari – makonlaridan badarg'a qilinib, sobiq Ittifoqning Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Qozog'iston, Sibir kabi hududlariga surgun qilindilar. 1931-yil avgustida jami bo'lib 3795 xo'jalik (1789 kishi) Ukraina va Shimoliy Kavkazga surgun qilingan. 1932-yil may oxirida O'zbekiston bo'yicha 4865 xo'jalik, 22505 kishi, jumladan 6877 erkaklar, 5886 ayollar, 9055 bolalar eshelonlarga orilib surgun qilingan. Bunday surgun qilish 1933–1937-yillarda ham davom etgan. Bundan tashqari, o'sha mudhish yillarda ko'plab dehqonlar quloqlashtirish siyosatidan bezib muhojirlikka chiqib ketganlar. OGPU maxfiy siyosiy bo'limining 1932-yil 5-avgustida mutlaqo maxfiy tamg'a ostida tuzilgan «qishloqdagi salbiy hodisalar va antisovet unsurlar faoliyati to'g'risida» deb nomlangan ma'lumotnomasida: «O'rta Osiyo bo'yicha yanvar-iyul mobaynida maxfiy Siyosiy bo'lim yo'li bilan qishloqda 834 kishini qamrab olgan 73 aksilinqilobiy boy-quloqlar guruhi aniqlandi va ular yo'q qilindi. Shu muddat mobaynida 60 tagacha odam o'ldirilgan, 82 terror hodisasi hisobga olindi. Chegara hududlarida aholining qo'shni mamlakatlarga o'tib ketish hollari ko'plab qayd etildi.

Quloq-boylar targ'iboti ta'sirida ko'pincha kambag'al va o'r-

Yakka xo‘jalik egasi yer haydamoqda

ta hol xo‘jaliklar ketganlar. To‘liq bo‘lmagan ma‘lumotlarga ko‘ra 1073, Afg‘onistonga – 1218, Xitoyga 40 ga yaqin xo‘jalik muhojirlikka ketgan, 1867 xo‘jalik chegarada tutib qolingani...» deyiladi. Ana shu tariqa O‘zbekistonda quloqlar sinf sifatida tugatildi. Ammo bu ish respublikada eng qo‘pol va vahshiylarcha bir sur‘atda amalga oshirildiki, uni so‘z bilan ifodalash g‘oyatda mushkul. Voqea Yangiyo‘l tumaniga qarashli Qovunchi qishlog‘ida sodir bo‘lgan: «Qurollangan vakillar qurollangan militsiya xodimlari hamrohligida kechasi quloq qilinayotgan odamlarning uyiga kirib, bor bisotini molidan tortib, puli-yu kiyim-kechagi, choyshabi-yu idish-tovog‘igacha... tortib olingan. Shunday hollar ro‘y berganki, tortib olingan buyumlar ro‘yxati tuzilmagan. Tuman bo‘yicha 500 kishi quloq qilindi. Ularning hammasi rayon ichki ishlar bo‘linmasiga keltirilib, 8 kungacha hibsdan saqlandi. Qamalganlarning aksariyati begunoh odamlar edi».

Birgina Zangiota qishlog‘idan 42 xonadon quloq xo‘jaligi sifatida badarg‘a qilingan. Quloqning o‘zi kim? Bu savolga taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova: «Quloqlar bir necha yil ilgari yer olib, o‘z mehnati evaziga ma‘mur yashayotgan kishilar edi», deb yozadi. Quloqlarni oladigan oyliklariga qarab aniqlaganlar. Masalan, Zangiota qishlog‘idan dehqon Abdulla Qozoqboyev 158 so‘m, Ashraf Ibrohimov 238 so‘m, Mulla Toshxo‘jayev 214 so‘m, Us-

monxoʻjayeʼv 93 soʻm soliq toʻlagani uchun quloq deb topilganlar. Chinoz qishlogʻida 30 xonadondan 18 ot tortib olingan va xonadon egalari quloq qilingan.

Oʻzbekistonda amalga oshirilgan yoppasiga jamolashtirish chorvachilikka katta zarar keltirdi. 1928–1932-yillarda salkam 715 ming qoramol, salkam 160 ming ot, 49 ming tuya, 123 ming eshak va xachir bir necha yuz ming qoʻy va echkilar¹ kamayib ketdi.

Xullas, kollektivlashtirilgan iborat Sovetlarning mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qiluvchi tadbir Oʻzbekiston uchun juda qimmatga tushgan edi. Bu ham yetmagandek Markaziy hukumat Oʻzbekistonga kollektivlashtirishni oʻtkazishda baynalmilalchilik yordamini koʻrsatish bahonasida koʻplab rus oilalarini bu yerga koʻchirib olib keldi. Oʻzbekistonga tashlangan birinchi yigirma besh ming desantchilar bu fikrimizga dalil boʻla oladi. (Sovetlar hukmronligi yillarida bunday desantchilar tez-tez tashlanib turdi.) «Yigirma besh mingchilar» kimlar edilar?, degan qonuniy savol tugʻiladi. Aslida ular Sovet saltanatchilarining mamlakatimizda ruslashtirish va buyuk davlatchilikdan iborat siyosatini amalga oshirish uchun yuborilgan vakillarning bir qismi edi, xolos. Ammo sovet hukumati va kompartiya bu siyosatni xaspoʻshlab, silligʻlab, shaharning qishloqqa, RSFSRning «qoloq milliy oʻlkalarga» doʻstona va otaliq «yordami» koʻrsatishi niqobi ostida amalga oshirdi. Ishchilar harakatida yangicha otaliq yordamining gʻoyaviy negizi boʻlib VKP(b) MQsining 1929-yil noyabr Plenumi qarorlari asos boʻldi. Plenum qarorlariga koʻra qishloq mehnatkashlariga kollektivlashtirish ishida yordam berish uchun «tashkiliy-siyosiy jihatdan yetarli tajribaga ega» boʻlgan 25 ming ishchi yuborilishi kerak edi. Chunki qishloqda sotsialistik dehqonchilikni maydonga keltiruvchi asosiy rahbar va yetakchi kuch ishchilardir, deb hisoblanar edi. Plenumda ilgari surilgan gʻoyalar VKP(b)ning XVI qurultoyi (1930-yil 26-iyun – 13-iyul)da yanada rivojlantirildi va mustahkamlandi. Jumladan, qurultoy qarorida bunday deyilgan edi: «Kolxozchilarning oʻz ichlaridan yangi kadrlarni koʻtarish kolxoz kadrlarini ishida asos qilib olinishi kerak. Bu ish kolxozlarda ishlash uchun yuborilgan 25 ming ishchining ham eng muhim vazifasidir»². Kompartiya koʻrgazmasi asosida qishloqlarga «baynalmilal» yordami koʻrsatish uchun Moskva, Leningrad, Ivano-Voznesensk va boshqa shaharlardan «eng bilimdon» va «ta-

¹ «Sharq yulduzi», 1992-yil, 12-son, 187-bet.

² KPSS syezdlari, konferensiyalari va MQ Plenumlarining rezolyutsiya va qarorlarida. Toʻrtinchi jild. 1927–1931. – T.: Oʻzbekiston, 1983, 499-bet.

shabbuskor» ishchilar tanlanib 25 ming kishi oʻrniga 27119 kishi joʻnatildi. 1930-yil fevralidan 1931-yil yanvariga qadar Oʻzbekistonga kelish uchun 458 kishi yoʻllanma oldi. 1931-yil davomida yana 400 kishining bu yerga yetib kelishi rejalashtirilgan edi. Dastlabki yetib kelgan 433 desantchilarning 149 tasi Moskvadan, 84 tasi Leningraddan va 200 tasi Ivano-Voznesenskdan edi. Tashabbuskor ammo chaqirilmagan bu «mehmonlar»ning 76 tasi Samarqand, 56 tasi Toshkent, Andijon va Qashqadaryo viloyatlariga 33 tadan yuborildi. Kelgindilarning 33 nafari darhol respublika markaziy apparatlarida ishga joylashtirildilar¹.

Oʻzbekistonga yuborilgan desantchilarning asosiy qismi aslida hayotiy va bilim tajribasi kam, oʻsha davrning soxta va bandparvoz shiorlaridan ilhomlangan va eng muhimi «ulugʻ ogʻalik» shovinistik-mustamlakachilik gʻoyasi bilan ongi zaharlangan shaxslar boʻlganlar. Ammo Sovetlar davrida yaratilgan tarixiy adabiyotlarda «yigirma besh mingchilar» faoliyati koʻklarga koʻtarib maqtaldi, ularni Oʻzbekistonning sotsialistik taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshganliklari taʼkidlandi. Amalda esa Oʻzbekistonga kelgan yigirma besh mingchilarning aksariyati uzoq vaqtlarga qadar tub yerli aholi bilan umumiy til topa olmadi. Chunki mahalliy xalq har galgidek «yigirma besh mingchilar»ga ham ishonmay, ularni kofirlar, bosqinchi mustamlakachilar deb qarar edi. Buning ustiga tili, dini, urf-odati va madaniyati, tarixi boshqa boʻlgan bu kelgindi desantchilar qadimiy dehqonchilik madaniyatiga ega boʻlgan oʻzbek dehqonlariga dehqonchilikdan dars bera olmas edilar. Shu bois dunyoda anʼanaviy mehmondorchiligi bilan mashhur boʻlgan mahalliy xalq yigirma besh mingchilarni norozilik va sovuqlik bilan qarshi oldi. Bu toʻgʻrida tarixiy hujjatlarda asosli va ishonarli maʼlumotlar anchagina: «25 mingchilar» tantanali ravishda yuborilgan koʻpgina xoʻjaliklar ularga uy-joy bermagan, shikoyatlariga esa quloq solmagan. Masalan, Ivano-Voznesenskdan Namangan tumani Oxunboboyev kolxoziga yuborilgan ishchi Martinov shu toʻgʻrida maʼlumot beradi. Uning aytishicha, Namangan tumani ijroiya qoʻmitasi «25 mingchilar» kelishdan bexabar boʻlgan, tabiiyki, shunga koʻra, ularni joylashtirish borasida hech qanday sharoit yaratmagan. Mirzachoʻl tumaniga kelgan hech kim chaqirmagan va ular qalloblardir, deganini taʼkidlaydi. Tverdan yuborilgan Bloxin va Sherbakov yetarli shart-sharoit yoʻqligi tufayli bir necha oy ochiq maydonda yotib turganligidan shikoyat qiladi. Andreyev degan ishchining xatida shunday satrlar uchraydi: «Bu yerda biz bilan

¹ «Fan va turmush», 1992-yil, 2-son, 8-bet.

hech kimning ishi yo‘q. Meni kolxozga o‘tkazishdi va men yo‘lkira uchun bir tiyin ham topa olmayapman. Maosh hisobiga emas, o‘rtoqlardan tilanchilik qilish hisobidan kun ko‘rmoqdaman»¹.

Yigirma besh mingchilarning ba‘zi birlari ochlikdan o‘lmaslik uchun hatto ofitsiant, ish yurituvchi bo‘lib ham ishlaganlar. Ularning ayrimlari ish joylarini bir oyda besh martagacha o‘zgartirganlar.

Mahalliy aholining «25 mingchilar» faoliyatiga bo‘lgan munosabatini VKP(b) MQsining O‘rta Osiyo byurosi qarorlari (1931-yil 3-fevral)da ham kuzatish mumkin: «...25 mingchilar ishining siyosiy jihatdan katta ahamiyatga ega ekanligiga qaramay, milliy partiya Markaziy Qo‘mitasi, Obkom va raykomlar ularni u yerdan bu yerga almashtirib, haligacha ulardan foydalanishni, nazorat qilishni tashkil etgani yo‘q».

Shundan so‘ng O‘zbekiston Kompartiya MQ Byurosi joylarda «25 mingchilar»ga qarshi bo‘lgan «shovinistik, quloqlarcha va opportunistik» qarashlarni muhokama qilishga va jurnal va ularga nisbatan chora ko‘rishga kirishdi. Respublika Kompartiya MQsi «25 mingchilar»dan foydalanishni tekshirish bo‘yicha to‘qqiz kunlik muddat belgiladi. Markaziy Qo‘mita hujjatlarida shu narsa qayd etildiki, «o‘zbek tilini bilmasligi» yoki apparatlarni mahalliy-lashtirish va kolxoz tashkilotlariga saylov o‘tkazish bahonasida «25 mingchilar»ni chetga surib qo‘yish opportunizmni yuzaga kelishi deb baholanadi». Bu tadbir amalda O‘zbekistonda Sovetlar amalga oshirgan qatag‘onlikning yorqin ko‘rinishlaridan biri edi. Chunki ushbu qaror munosabati bilan respublika prokuratura tashkilotlariga qisqa muddat ichida «25 mingchilar» bilan aloqa o‘rnatish, ulardan tushgan shikoyatlarni tekshirib, ishchilar sinfining vakillariga nisbatan «byurokratlarcha» munosabatda bo‘lgan lavozimlardagi shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish bo‘yicha ochiqchasiga ko‘rgazma berildi. Bu tadbirlar tez orada o‘z natijalarini bera boshladi. Hamma viloyat va tumanlarda «25 mingchi»larning asosiy qismi qishloq xo‘jaligida rahbarlik lavozimlariga tayinlandilar. Jumladan, O‘zbekiston bo‘yicha 139 ishchi jamoa xo‘jaliklariga rais, rais o‘rinbosari va jamoa boshqaruv a‘zolariga ko‘tarildi. Tumanlardagi tashkilotlarga rahbarlik lavozimlariga desantchilardan 157 kishi tayinlandi. Qishloq xo‘jaligi faoliyatiga safarbar etilgan bunday rahbarlardan biror bir natija kutish amri mahol edi. Chunki ular qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishidan bexabar shaxslar edilar. Ish yuritishning bunday shovinistik bema’ni va buyruqbozlik uslubi

¹ «Fan va turmush», 1992-yil, 2-son, 9-bet.

butun sovetlar hukmronligi yillarida davom etdi. Qishloq xo‘jaligida rahbarlik lavozimlariga yuborilgan desantchilarning anchagina qismi o‘z vazifasini eplay olmay yo kasbini o‘zgartirdi yoki kelgan joyiga qaytib ketdi. Masalan, Qashqadaryo ulusiga yuborilgan V.Sosunova borgan joyida uzog‘i bilan o‘n kun ishlay oldi, xolos. Uni boshqa xo‘jalikka rahbar qilib jo‘natdilar. Ammo u bu yerda ham ishni eplay olmasdan jo‘nab ketishga majbur bo‘ldi. Shuningdek Obuxov Namanganda sotuvchi, Soldatov va Bayev o‘t o‘chiruvchi, Stepanov hammomda qorovul bo‘lib ishlashga majbur bo‘lgan edi. Ana shu tariqa 1931-yilning o‘rtasiga kelib, Denov tumaniga yuborilgan 18 nafar «25 mingchi»lardan 4 tasi kasalligi tufayli, 3 kishi esa ishlay olmaganligi oqibatida vazifasidan ozod qilindi. Yangi Buxorodan 11 kishidan 6 tasi, Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanidan 8 kishidan 4 tasi qaytib ketgan edi. Xullas, O‘zbekiston bo‘yicha respublikaga kollektivlashtirishga «yordam» berish uchun yuborilgan 433 desantchilardan faqat 170 nafari jamoa xo‘jaliklarida qolgan edi.

Xullas, 1930-yillarining oxirlariga kelib O‘zbekistonda Sovetlar va Kompartiya zo‘rluk yo‘li bilan – kollektivlashtirishdan iborat yo‘lni so‘nggi nihoyasiga yetkazdi. Bu yo‘lning bosh maqsadi SSSRning paxta mustaqilligini ta‘minlashdan iborat edi. Buning uchun O‘zbekistonda paxta yakka hokimligi tashkil etildi. Sovetlar hukumati va Kompartiya O‘zbekistonda «SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash – o‘zbek paxtakorlarining Vatan oldidagi baynalminal va iftixor burchi!», «Oq oltin – mahalliy boyligimiz!» kabi shiorlar bilan butun kuch hamda vositalarni paxta yetishtirishni rivojlantirishga safarbar etdi, bu yo‘lda moddiy va texnika resurslarini ayamadi, mehnatkash ommaning tinka-madorini quritib uning yetti qavat terisini shilib oldi. O‘sha quloq qilinib Shimoliy Kavkazga, Ukrainaga, Qozog‘istonga surgun qilingan yurtdoshlarimiz bu begona yurtlarda ham paxta yetishtirish bilan mashg‘ul bo‘ldilar.

Sovetlar hukumati asosiy diqqat-e‘tiborini O‘zbekistonda paxtachilikni rivojlantirishga qaratar ekan, qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan mexanizmlar, texnika vositalarini shu yerni o‘zida ishlab chiqarish to‘g‘risida bosh qotirmadi. Chunki bu Rossiyaning milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan traktorlar va boshqa mexanizmlar sobiq Ittifoq markazida barpo etilgan zavodlarda ishlab chiqarildi va O‘zbekistonga keltirildi. Shu munosabat bilan traktor va mexanizmlarni ta‘mirlashga ehtiyoj tug‘ildi va mashina traktor stansiyalari tashkil etildi. 1929-yilda 1 tagina tashkil etilgan bo‘lsa,

1932-yilda ularning soni 78 taga va 1937-yilda esa 163 taga yetdi. Shu yillarda jamoa xo'jaliklariga xizmat qiluvchilardagi traktorlar soni ham muttasil oshib bordi. 1929-yilda jamoa xo'jaliklarida 35 ta traktor xizmat qilgan bo'lsa, 1930-yilda ularning soni 369 taga va 1937-yilda 21550 taga yetdi¹. 1937–1940-yillarda respublikada traktorlar soni 18 mingdan 23 mingtagacha ko'paydi.

Paxtachilik taraqqiyotida suv muammosining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston 1932-yildayoq umumittifoq ko'rsatkichining 62 foiz paxtasini berayotgan bo'lsa-da, Markaz bundan qanoat hosil qilmadi. U paxta yetishtirishni yanada ko'paytirish maqsadlarini ko'zlab sun'iy sug'orish inshootlarini qurish masalasini O'zbekiston Sovet hukumati va kompartiyasi oldiga ko'ndalang vazifa qilib qo'ydi. O'sha davrda bunday inshootlarni barpo etadigan qudratli texnika vositalari yo'q edi, hamma ish qo'lda, belkurak, ketmon, zambil va g'altak aravalar yordamida bajarish zarur edi.

Butun O'zbekiston fuqarolari 1939-yil 1-avgustidan ana shunday ulkan inshootlardan biri – Katta Farg'ona kanalini qurishga kirishdilar. Uzunligi 270 km bo'lgan mazkur kanalni o'zbek xalqi katta jasorat va mardlik ko'rsatib mislsiz og'ir va qiyin sharoitlarda 45 kunda qurib bitkazdilar. Natijada, 60 ming gektar yangi yerlar o'zlashtirilib qishloq xo'jalik oborotiga kiritildi, 500 ming gektar yerning sug'orish sharoiti yaxshilandi. Xuddi shu singari Shimoliy va Janubiy Farg'ona, Toshkent kanallari, Kampirravot to'g'oni ham qo'l mehnati evaziga og'ir mashaqqatlar bilan qurib, ishga tushirildi.

O'zbekistonda eng katta sun'iy dengiz Kattaqo'rg'on suv ombori qurilishi ham boshlab yuborildi. 1924–1928-yillarda davlat irrigatsiya ishlariga 61.4 million so'm kapital mablag' ajratdi. Natijada faqat 1937–1940 yillardagina O'zbekistonda sug'oriladigan yer maydonlari 260 ming gektarga ko'paydi. Bu shunga olib keldiki, 1939-yilga kelib O'zbekiston davlatga 1 million 583 ming tonna paxta yetkazib berdi. Bu 1924-yilgi ko'rsatkich bilan taqqoslaganda 673 foizga teng edi. Ammo inson hayoti uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni yetkazib beruvchi xalq xo'jaligining boshqa muhim sohalariga e'tibor mutlaqo pasayib ketdi. Jumladan, donchilik 78 foizga tushib qoldi, bog'dorchilik 1,5 baravarni, uzumchilik 1,6 baravarni tashkil etdi², xolos.

¹ Экономическая история Советского Узбекистана. (1917–1965 гг) – Т.: Fan, 1965, 124-bet.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. юбилейный стат исторических ежегодник. – Т.: Узбекистан. 1974, 43-bet.

Shunday qilib, quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida O‘zbekistonda sovetlar tomonidan amalga oshirilgan kollektivlashtirishning natijalari nimalardan iborat bo‘ldi? Birinchidan, tub yerli mahalliy aholining 80 foizdan ortig‘i erkin mulkchilik va bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida qishloqda yashar edi. Kollektivlashtirish siyosatining amalga oshirilishi natijasida erkin mulkchilikning va bozor iqtisodiyoti munosabatlarining hammasi yerda va har qanday ko‘rinishlariga barham berildi. Xususi mulkchilik batamom tugatildi. Uning o‘rniga sotsialistik mulkchilik deb atalgan yangi mulkchilik shakli joriy etildi. U ikki ko‘rinishda: davlat mulkchiligi xo‘jaligi va jamoa mulkchiligi shaklida ro‘yobga chiqarildi. Bu mulk shakl-shamoyili, tashqi ko‘rinish jihatidan bir-birlaridan farq qilsalar-da, mazmun mohiyat jihatidan farqli tomonlari yo‘q edi. Aslida jamoa xo‘jaligi ham davlat mulki hisoblanardi. Ikkinchidan, kollektivlashtirish siyosatining qishloqda amalga oshirilishi natijasida Sovetlar hukumati inson va fuqarolarning barcha huquq va erkinliklarini oyoqosti qildi va ularni bundan mahrum etdi. Davlat va jamoa xo‘jaliklari (sovxoz va kolxoz) ga uyushgan qishloq fuqarolari o‘z xususiy mulklaridan umuman mahrum bo‘ldilar. Davlat va jamoa xo‘jaliklari qadimgi quldorlik davlatlaridagi bamisoli qulchilik plantatsiyalarini eslatar edi. Bu xo‘jalikdagi fuqarolar oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum edilar. Og‘ir va dahshatli mehnat eksplutatsiyasi xotin-qizlar va yosh bolalarni bir umrga mayib-majruh qildi. Xo‘jaliklarga oylik to‘lanmas, mehnat haqi yozilardi xolos. Ular asosan tomorqa hisobidan kun kechirar edilar. Arzimagan «gunohi» (ishga chiqmaganligi, tirikchilik tashvishlari bilan shug‘ullanganligi) uchun ularning tomorqa yerlari tortib olinar, og‘ir soliq to‘lovlari solinar edi. Og‘ir kulfat va jabr-zulmlardan qochib ketmaslik uchun dehqonlarga passport berish tartibi o‘rnatilmadi. Xullas, mustamlakachi idora tartib usulining bunday dahshatli shaklini hatto chor Rossiyasi ham o‘ylab topa olmagan edi.

Xalqning moddiy ahvoli. Sovetlar hukmronligi davrida yozilgan tarixga oid adabiyotlarda 1920–30-yillarda O‘zbekiston mehnatkashlarining moddiy ahvoli «tubdan yaxshilanib borgan»ligi balandparvoz, quruq va yolg‘on raqam va ifodalarda yoritildi. Boshqacha bo‘lishi ham mumkin emas edi. Chunki bor gapni, to‘g‘ri haqiqatni yozish man etilgan edi. Bunga jur‘at qilganlar esa xalq dushmani, antisovetchi sifatida jazolanar edi. Haqiqat esa sovetlar davridagi yozilgan manbalarga qaraganda mutlaqo boshqacha edi.

O‘zbekistonda xalq ommasining moddiy ahvoli o‘sha kezlarda

sobiq Ittifoq markaziga, Ukraina va Belorusiyaga nisbatan oʻn karra va undan ham ortiqroq yomon boʻlsa boʻlganki, beri boʻlmagan. «Buyuk burilish yili» deb eʼlon qilingan 1929-yilning aprelidan butun mamlakatda nonga kartochka tizimi joriy etildi, yil oxiriga borib barcha oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollariga kartochka tizimi tartibi joriy qilingan edi. 1931-yili qoʻshimcha «order» joriy etilishi sababli kartochka bilan ham tegishli payokni olish mumkin boʻlmay qoldi. Oʻsha davrda ishchilarning ahvoliga baho berish uchun shu narsani taʼkidlash kerakki, GPU xodimlarining 1929-yilgi bergan maʼlumotlariga qaraganda ishchilarga bir kunda 600 gramm, oila aʼzolariga esa 300 grammdan non berilgan. Ularga beriladigan bir oylik oʻsimlik moyi 200 grammdan bir litrgacha, 1 kg shakar olingan, har bir ishchi yilda 30–35 metr chit olgan.

Narx-navo oʻsib borishdan toʻxtamas, ish haqi nomigagina oshirililar, mehnat normalari muttasil ortar edi. Ish suratini oshirish maqsadida zarbdorchilik harakatidan, sotsialistik musobaqadan foydalanildi. Rahbarlar uchun maxsus magazinlar, oshxonalar paydo boʻldi. Mamlakatda mollarga kamida 6 xil baho joriy etildi: kartochkalar boʻyicha beriladigan payok mollari bahosi, savdo-sotiq bahosi, oʻrtacha yuqori baho, namunali magazinlar bahosi, faqat valyuta yoki tilla sotiladigan tovarlar bahosi, bozor bahosi. Sanoat va xalq xoʻjaligi xodimlarini zararkunandachilikda ayblash niqobida repressiyalarning keng tizimi ishga solindi.

Bundan keyingi ahvol yanada yomonlashib borgan. 1931–1933-yillarda mamlakatda yoppasiga ochlik hukm surdi. Birgina Ukrainaning oʻzida 1932-yilda 4 million odam ochlikdan oʻlgan edi. Aslida bu davrdagi ocharchilik 1921–1922-yillardagi ocharchilikdan ham dahshatliroq edi. Ammo ocharchilik toʻgʻrisida ogʻiz ochish kechirilmaydigan mudhish jinoyat hisoblanar edi. Holbuki, 1921-yilda sovetlar hukumati ocharchilikka qarshi yordam soʻrab jahon jamoatchiligi, Gʻarb davlatlariga murojaat etdi. V.Leninning oʻzi xalqaro yoʻqsillar sinfiga murojaat qilgan edi. 30-yillarning boshlarida esa mamlakatdagi ocharchilik toʻgʻrisida gapirish, uni oldini olish tadbirlari haqida oʻylash oʻrniga mamlakatdagi ahvolni «koʻz-koʻz» qilib koʻrsatish uchun chet mamlakatlarga gʻalla eksport qilindi. Gʻalla eksporti 1928-yilda 1 million sentnerni tashkil etgan boʻlsa, bu koʻrsatkich 1929-yilda 13 million, 1930-yilda 48,3 million, 1931-yilda 51,8 million va 1932-yilda 54,8 million sentnerni tashkil etdi.

Sovet Rossiyasining oʻzida ahvol shu darajada ogʻir kechgan bir paytda sovetlarni tan olmasdan unga qarshi qoʻliga qurol olib

1930-yillarning oʻrtalarigacha qon kechib kurash olib borgan Oʻzbekistondagi vaziyatni har qanday aqli raso kishi koʻz oldiga keltira oladi. Tarixiy manbalarda koʻrsatilishicha, 1930-yillarning oxiri va 1940-yillarning boshlarida respublikada oziq-ovqat mahsulotlarini isteʼmol qilish 1924–1928-yillarga qaraganda 10–15 foizga kamaygan¹.

Oʻzbekistonda xalq ommasining iqtisodiy turmush sharoitining 1920–30-yillardagi ahvoliga baho berishda Germaniyada yashayotgan vatandoshimiz Husayn Ikromning quyidagi soʻzlari gʻoyatda qimmatlidir: «...Bilasizki, 20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlari mamlakatda kooperativlashtirish, majburiy kollektivlashtirish harakati boshlandi. Buning oqibati oʻlaroq xususiy mulkchilik bitirildi. Hamma narsa davlat mulkiga aylantirildi. Xususiy ishlab chiqarish tugatildi, kosib-hunarmandlar davlat uchun ishlaydigan boʻldilar. Xususiy, yaʼni erkin savdo man etildi, savdo-sotiq hukumat idorasi va nazorati ostiga oʻtdi. Raqobat oʻldi. Maʼlumki, raqobat boʻlmagan yerda yangilik yaratishga intilish ham, siyosat uchun kurashish ham boʻlmaydi. Majburiy rejalar, shartnomalar, majburiyatlar asosida ish yuritiladigan boʻldi. Qisqasi, xususiy xoʻjalik bitirilib, «xalq xoʻjaligi» deb atalgan davlat tizimi oʻrnatildi. Barcha soha va tarmoqlar markazdan – Moskvadan idora etiladigan boʻldi. Mana shu usulda iqtisodiy taraqqiyot keng quloq yoyolmadi. U sirtmoqqa ilindi. Yuqorida qayd etganlarimizning dastlabki oqibati oʻlaroq mamlakatimizga, xalqimizning boshiga ocharchilik balosini keltirdilar...».

1930-yillarda Oʻzbekistonda vujudga keltirilgan ocharchilikning bosh sababchisi Sovet hukumati va Kompartianing respublikada olib borgan shovinistik, mustamlakachilikdan iborat adolatsiz siyosati boʻldi. Ana shu siyosatning tarkibiy qismi soliq siyosati edi. Respublikada amalga oshirilgan quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida avj olib ketgan kollektivlashtirish yillarida adolatsiz va notekis soliq siyosati qoʻllanildi. Bunday siyosat oqibatida dehqonlarning turli xil ijtimoiy guruhlariga solindagan soliqlar miqdori oʻrtasidagi farq astronomik miqdorga yetgan edi. Jumladan, har bir xonadon hisoblaganda jamoa xoʻjaligi aʼzosiga nisbatan yakka xoʻjalik xonadoni 10 marta, quloq xoʻjaligi esa 140 marta koʻp miqdorda soliq toʻlagan. Quloq xonadoniga tushadigan soliqlar 1929–1930-yillarga nisbatan 1931-yilda 2,2 baravar oshdi. Natijada mamlakat aholisining oziq-ovqat va xomashyo mahsulotlari bilan

¹ *Rajabova R.Y. va boshqalar. Oʻzbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: «Oʻqituvchi», 1994. 199-bet.*

muttasil ta'minlab kelgan qishloq mehnatchilarining katta qismi quloq sifatida tugatilgan bo'lsa, yana bir boshqa qismi quloq bo'lishdan saqlanib qolish uchun umuman xo'jalik ishlari bilan shug'ullanmay qo'ydi. O'zbekistonning milliy daromadi 1937-yilda aholi jon boshiga hisoblaganda 1932-yil darajasida qolaverdi. Aholining o'sish suratlari pasaydi, respublika aholisi asosan kelgindi millatlar hisobidan ko'paydi. 1926–1937-yillarda respublika aholisi 37 foiz o'sgan holda yevropa millatiga mansub aholi 62 foizga oshdi. Oylik maoshlar yevropa millatiga mansub aholi mehnat qiladigan sanoat tarmoqlarida o'sdi, xolos. Bu misollar nafaqat qishloq hayotining qashshoqlashganligi, ayni paytda shahar aholisining ham moddiy nochorlashganligini ko'rsatadi. Oqibatda viloyatlar, tumanlar va shaharlarda Sovetlarga qarshi ochiqdan ochiq qurolli chiqishlar bo'ldi. Markaziy hukumatning rasmiy ma'lumotlarida O'rta Osiyo hududida 1930 yilning mart oyining boshlarida 17400 kishi qatnashgan 45 ta bunday chiqishlar sodir bo'lganligi qayd etilgan. Xullas, 1917-yil oktabr harbiy to'ntarishi natijasida zo'rlik bilan o'rnatilgan tizim xalq ommasining nafaqat siyosiy haq-huquqlarini poymol qildi, balki iqtisodiy jihatdan butun boshli qashshoqlar jamiyatini vujudga keltirdi.

3. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat

Bolsheviklar ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismi «madaniy inqilob» edi. O'zbekistonda «madaniy inqilob» siyosati «shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyatni rivojlantirish qobig'iga o'rab amalga oshirildi. Albatta, bu Sovet Rossiyasining O'rta Osiyoda yuritayotgan buyuk davlatchilik, mustamlakachilik siyosatining tub mohiyatidan kelib chiqar edi. Chunki Sovetlar hukumati yurgizgan mustamlakachilik siyosatining mafkuraviy asosini ishlab chiqqan V.Lenin boshliq Kompartiya shu narsani yaxshi bilar ediki, mustamlaka Turkistonni dunyoning eng qadimiy madaniyat va ma'rifat o'choqlaridan biridir. Bu o'l-kada qo'nim topgan xalqlarda esa eng ulug' va oliyjanob g'oyalar qadimdan qaror topgan. Bu yuksak darajada rivoj topgan vatanparvarlik, elparvarlik, mardlik, jasurlik, iymon-e'tiqodlilik, milliy va diniy qadriyatlarga sodiqlik, erk, hurlik va ozodlikka tashnalik, bosqinchilar, mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat kabilardir. Sovet bosqinchilari bunga 1917–1934-yillarda Turkiston xalqlarining milliy istiqlol va ozodlik uchun olib borgan kurashlarini o'z ko'zlari bilan ko'rib ishonch hosil qildilar. Shuning uchun

ham mamlakatimiz xalqlariga xos bo'lgan ana shu oliyanob va ulug' fazilatlarni ularning ongidan siqib chiqarmasdan turib Turkistonni o'z asoratlarida uzoq saqlab qololmasliklarini bosqinchi jallodlar yaxshi tushunar edilar. Bu vazifani amalga oshirish uchun esa tub yerli musulmon aholini tarixidan, tilidan, madaniyati va asrlar osha shakllangan milliy, diniy qadriyatlaridan begonalashtirish va mahrum qilish lozim edi. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat uchun kurash dasturi xuddi ana shu mudhish vazifani bajarishga xizmat qildi. Mehnatkashlar ommasi ongiga ma'naviy ta'sir qilishning barcha vositalari: Maorif, fan, adabiyot, san'at, ommaviy axborot vositalari kabilar orqali ular ongida barcha milliyliklar siqib chiqarilib, «sotsialistik», «baynalminalchilik» qobig'iga o'ralgan, aslida esa qullik, tobelik, itoatkorlik, ruslashtirish – assimilyatorlik mafkurasi bosqichma-bosqich sistemali tarzda singdirib borildi.

Maorif. Sovet hukumati Turkistonda o'z hokimiyatini o'ratgan birinchi kundan boshlab kompartiya mafkurasini aholining keng qatlamlari ongiga bolalar bog'chalaridan boshlab singdiradigan sovet ta'lim-tarbiya tizimini yaratishga birinchi darajali ahamiyat berdi. Ammo bu ishni birdaniga amalga oshirishning iloji yo'q edi. Buning uchun Turkistonda uzoq tarixga ega bo'lgan eski milliy ta'lim-tarbiya tizimini tag-tomiri bilan yo'q qilish lozim edi. Lekin buning uchun ma'lum darajada vaqt va davr talab qilinardi. Chunki Sovetlar istibdodiga qarshi milliy istiqloq va ozodlik uchun kurash borib turgan o'lkada yana milliy ta'lim-tarbiya va eskicha o'qitish tartib-qoidalarini bekor qilish ommaning sovetlarga qarshi noroziligining yanada gazaklanishiga sabab bo'lar edi. Shu sababdan ham Sovet hukumati Turkistonda Oktabr harbiy to'ntarishidan keyin sovet maorif tarmoqlarini yaratish bilan birga, eski an'anaviy milliy ta'lim-tarbiya va o'qitish tizimining faoliyat ko'rsatishiga toqat qildi. 1925-yilda ham O'zbekistonda 97 ta vaqf maktablari va 1,5 mingdan ortiq eski maktablar faoliyat ko'rsatmoqda edi. Shulardan 250 tasi yashirin holda ishladi. Ammo 1928-yilga kelib sovet hukumati O'zbekistonda eski milliy maktablar faoliyatini batamom taqiqlab qo'ydi.

Sovet hukumati turkiy xalqlar milliy ta'lim va tarbiya tizimi ildiziga ikki marta halokatli zarba berdi. Birinchisi, O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qarori bilan 1929-yil 1-dekabrda arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvining lotinlashtirilgan alfavit asosidagi o'zbek yozuvi bilan almashtirilganligi bo'lsa, ikkinchisi 1940-yilda amalga oshirildi. Shu yili 8-mayda O'zbekis-

ton SSR Oliy Sovetining 3-sessiyasi «o‘zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitidan rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko‘chirish to‘g‘risida qonun» qabul qildi. Respublikamizda amalga oshirilgan har ikkala tadbir milliy maorif va madaniyatimiz ravnaqiga shu darajada katta zarba berdiki, uning o‘rnini kelajakda hech narsa bilan qoplab bo‘lmadi. Bu zarbaning mohiyati nimadan iborat edi? **Birinchidan**, qisqa muddat ichida alfavitning o‘zgarishi natijasida O‘zbekiston fuqarolarining savodsizlik darajasi kuchaydi, demak umumiy madaniy saviyasi pasaydi. **Ikkinchidan**, eng muhimi, o‘zbek xalqi o‘zining ming yilliklar qa‘riga borib taqaluvchi tarixi, o‘tmish madaniyati va milliy qadriyatlarini o‘qib o‘rganishdan mahrum bo‘ldi. **Uchinchidan**, ruslashtirish, manqurtlashtirish jarayoni tezlashdi, xalqimizning milliy o‘zlikdan, milliy o‘q tomirdan uzoqlashish, begonalashish jarayoni jadallashdi.

Sovet hukumati maorif sohasida o‘z yo‘lidagi barcha muxolifatni tor-mor etib, tub yerli aholini savodsiz holga keltirgach, kommunistik mafkurani, aniqrog‘i mustamlakachilik mafkurasini fuqarolar ongiga singdiradigan maorif tarmoqlarini zo‘r berib rivojlantirishga jon kuydirdi, «savodsizlik»ni tugatish yo‘lini tutdi va bu yo‘lda moddiy va pul mablag‘larini ayamadi. Faqat 1923-yilning o‘zidagina SSSR budjetidan Turkiston ASSRga oltin hisobida 1 million so‘m, 1924-yilda esa 2 million so‘mdan ko‘proq pul berildi. Bu pul mablag‘laridan tashqari Turkiston Sovetlari XII qurultoyi qarorlariga binoan, maorif va madaniy qurilish ehtiyojlariga mahalliy budjetning 35 foizi berildi. Xalq maorifiga sarflangan kapital mablag‘lar birinchi besh yillikda 395,5 million so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, ikkinchi besh yillikda 1162,5 million so‘mga¹ teng bo‘ldi.

Ana shu ko‘rilgan tadbirlar natijasida sovetlar manfaatiga xizmat qiluvchi xalq maorifi tarmoqlari muttasil o‘sib bordi. 1921–1922-o‘quv yillaridayoq respublikada mingdan ortiq maktablar, savodsizlikni tugatish kurslari va tarmoqlari bo‘lib, ularda 50 ming kishi xat-savod o‘rgandi. O‘zbekistonda umumta‘lim maktablari soni 1924–1925-o‘quv yillaridagi 913 tadan 1940–1941-o‘quv yillarida 5448 taga yetdi. Shunga muvofiq sur‘atda ulardagi o‘quvchilar soni ham 77,1 ming kishidan 1315,1 ming kishiga yetdi. 1924–25-o‘quv yillarida umumta‘lim maktablarida 2,7 ming o‘qituvchi dars bergan bo‘lsa, 1940–1941-o‘quv yillarida ularning soni 36,7 ming kishini tashkil yetdi. Albatta, sovet hukumati idoralari tomonidan tayyorlangan va ma‘lum ma‘noda ko‘pirtirilgan bu statistik ma‘lumotlar o‘sha davrda maorif tizimidagi ta‘lim va

¹ O‘zbekiston SSR tarixi. To‘rt jildlik. Uchinchi jild. 651-bet.

tarbiya jarayonida mavjud bo'lgan kamchilik va nuqsonlarni inkor eta olmaydi. To'g'ri, 20-yillarning oxirlariga kelganda jamiyat hayotiga, shu jumladan, maorif taraqqiyotiga ham tanqidiy ko'z bilan qarash so'nib borgan va sotsializm g'alabalarini ko'klarga ko'tarib maqtash an'anaga aylanmoqda edi.

Ammo shunga qaramasdan 1930-yillar boshlarida nuqsonlarni ochiq-oydin fosh etuvchilar ham bo'lgan. Jumladan, A.Safurdi, P.Galuzo va boshqalarning ma'lumotlariga qaraganda 30-yillar boshlarida maktab qurilishida o'sish bo'lmagan, o'qituvchilar yetishmasligi oqibatida tayyorgarligi yo'q va saviyasi past kishilar maktablarda dars berganlar.

Yana shu muallifning keltirgan ma'lumotlariga qaraganda O'zbekistonda 1932-yil kuzida pedagogika o'quv yurtlariga qabul 65 foiz bajarilmagan, o'qituvchilar 72 foizining ma'lumoti quyi bo'lgan. 1934-yilga kelib, boshlang'ich maktablarda bu ko'rsatkich 77,3 foizga o'sgan, oliy ma'lumotli o'qituvchilar 19,1 foizni tashkil qilganlar. O'rta maktablardagi ahvol bir oz durust bo'lib, o'qituvchilarning 18 foizi past ma'lumotli, 67 foizi oliy, 12,8 foizi o'rta ma'lumotli bo'lgan¹. M.Galin, I.Zand, M.Mixaylov va boshqa ko'pgina mualliflarning maqolalari maktab ta'limining yutuqlarini maqtash bilan to'lib-toshgan bir paytda O'zbekistonda o'quv-ta'lim sohasidagi ishlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligini ta'kidlagan va aniq raqamlarni keltirgan bu muallif o'z maqolasiga A.P. deb imzo chekkan. Muallifning fikricha bunday qoniqarsiz ahvolning sababi esa o'qituvchilarning asosiy qismi boshlang'ich maktabning 1–2-sinflarini yoki savodsizlikni tugatish kurslarinigina tugatishganligida edi. Yana bir boshqa sabab, maktablarning sharoiti yomonligi, oddiy jihozlar, darsliklar, o'qitishning aniq uslubi yo'qligida edi. Bulardan tashqari sinfda qolish va ikkinchi yili o'qish hollari juda ko'p bo'lib, bu respublika budjetiga katta yuk bo'lib tushayotgan edi. Ana shunday nuqsonlar «Sotsialistik fan va texnika» jurnalida chop etilgan maqolada ham qayd etilgan. Unda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, 1932–1933-o'quv yillarida O'zbekistonda savodsizlikni tugatish maktablarida 2,3 ming kishi o'qitilgan, ulardan bor-yo'g'i 35 foizi o'qishni tugatgan va shu tarzda hukumatning savodsizlikni tugatish bo'yicha belgilagan muddatlari barbod bo'lgan xalq ta'limidagi bunday achinarli ahvol haqidagi ma'lumotlarni keltirish bilan bir qatorda muallif (ism-familiyasi noma'lum) ularga

¹ А.П. О школьном строительстве в республиках Средней Азии. – «Просвещение национальности», 1937 г., №5, с.45.

mutlaqo zid ravishda boshlang'ich maktablarda o'quvchilar soni sezilarli «o'sganligi» haqida xulosa qiladi¹.

Xalq ta'limi taraqqiyoti sur'atlarining pasayishi va sifatining yomonligi avvalo o'qituvchi kadrlar qo'nimsizligi va ularni siqib chiqarish bilan bog'liqdir. Faqat Qoraqalpog'istonda o'tkazilgan «tozalash» natijasida 700 ta o'qituvchidan 120 ta qolgan xolos. O'qituvchi kadrlarni darajasi past ma'lumotlilar bilan almashtirish, yozuv islohoti natijasida arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvini lotin shrifti bilan, keyinchalik esa krillisaga almashtirilishi xalq ta'limi taraqqiyotini ancha orqaga surgani ham bor gap.

Oliy ta'lim. Sovetlar hukumati oliy ma'lumotli, yuqori malakali mutaxassislariga ega bo'lmasdan turib mustamlaka Turkistonida o'zining bosqinchilikdan ko'zlagan maqsadlarini ro'yobga chiqara olmasligini yaxshi bilar edi. Buni 1898-yilda bo'lib o'tgan Andijon qo'zg'olonining tajribasi ochiq-oydin ko'rsatgan edi. O'sha paytdayoq yuqori doiradagi mustamlakachi rus jamoatchiligi orasida mahalliy xalqning tili, madaniyati va urf-odatini bilmaslik bu qo'zg'olonning boshlanishiga sabab bo'ldi, degan fikr bo'lgan. Shu boisdan ham mahalliy aholi bilan «yaxshi muomala»da bo'la oladigan xodimlar tayyorlash maqsadida mustamlakachilarning xotin-qizlari uchun Toshkentda 250 nafar talabaga mo'ljallangan maxsus oliy o'quv yurtini ochish g'oyasi ilgari surilgan edi va bu haqda o'z davrida «oq podsho» hazratlariga murojaat qilingan edi. Bu haqda «Turkestanskiy kuryer» gazetasi o'zining 1911-yil 4-sentabr sonida quyidagilarni yozgan edi: «Turkistonda xotin-qizlar institutini tashkil etish haqidagi dastlabki g'oya sobiq Turkiston general-gubernatori... Duxovskiyga tegishlidir».

Chor Rossiyasi davridayoq mustamlakachi bosqinchilar Toshkentda oliy o'quv yurtini tashkil etishda qanday buyuk saltanatchilik maqsadlarini ko'zlaganliklarini jamoatchilikdan yashirib ham o'tirmaganlar. Jumladan, taniqli sharqshunos va harbiy amaldor S.Oldenburg 1902-yilda yozgan «Saygondagi Uzoq Sharq fransuz maktabi» maqolasida Rossiya ham fransuzlar tajribasi asosida Sharqda oliy o'quv yurti tashkil etishi kerak, degan xulosalarni ilgari suradi: «Toshkent esa shu milliy maktab faoliyat ko'rsatishi uchun juda qulay markaz bo'lishi mumkin. Bu ruslarga O'rta Osiyo yerlarinigina emas, balki, Eron, Afg'oniston, Qashg'ar, Tibet va hatto Xitoy hamda Mo'g'ulistonni o'rganish imkonini beradi»².

¹ О некоторых итогах и перспективах культурного строительства в УзССР. «Социалистическая наука и техника», 1934. № 5. С. 9.

² ToshDU ilm va ma'rifat maskani. – T.: «Universitet», 1995. 8-bet.

Mustamlakachilar Toshkentda oliy o'quv yurti ochishdan eng avvalo o'z manfaatlarini qondirish, Turkiston boyliklarini mumkin qadar ko'proq va mo'lroq o'zlashtirishni o'ylaganlar. Rus injeneri G.Davidovning fikricha, Toshkentda oliy o'quv yurti ochilsa, u shuncha katta foyda keltiradi. U 1916-yil 27-sentabrda Rus imperatorligi geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi majlisida so'zlagan ma'ruzasida bunday degan edi: «Turkiston qancha mukammal o'rganilsa, shuncha ko'p tuhfa beraveradi».

1917-yil fevral inqilobidan so'ng vujudga kelgan A.Kerenskiy boshliq muvaqqat hukumat ham birinchi kundan boshlab Toshkentda universitet tashkil etishga e'tiborni qaratdi. Toshkent shahar dumasi universitetni ochish talabnomasi bilan hukumatga murojaat qilish va bino qurish maqsadida 10 gektar bepul yer ajratish to'g'risida qaror ham qildi.

Toshkentda universitet ochish masalasiga yerli millatlarning ilg'or ziyolilari, xususan jadidlarning namoyandalari Munavvar Qori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Majidxon Jamolxonov va boshqalar jon kuydirib fidoyilik qildilar. 1916-yil avgustda A.Kerenskiy Andijonga kelganida jadidlar Farg'onada oliy o'quv yurti ochish masalasini qo'ygan edilar. 1917-yil yanvarida Andijondagi jadidlar, rus demokratlari xayriya yo'li bilan Farg'ona viloyatida politexnika instituti ochishga qaror qilib, jamg'arma tashkil qiladilar. Ammo fevral inqilobi bo'lgach, bu ish qolib ketgandi. Davr va zamon, Turkiston o'lkasida katta kuch bilan avj olib ketgan istiqloqlilik harakati, milliy uyg'onish buni talab qilayotgan edi.

A.Kerenskiy hukumati hatto 1917-yil 4-oktabrda maxsus telegramma yo'llab yaqin orada Toshkentda universitet ochilishini ma'lum qiladi va shu munosabat bilan Turkiston ilmiy-madaniy jamoatchiligini tabriklaydi. Telegramma 7-oktabrda 248-sonli maxsus buyruq bilan Toshkentda e'lon qilindi.

Ammo oktabr to'ntarishi tufayli bu ish amalga oshmadi. 1917-yil noyabrida bo'lib o'tgan Sovetlarning 3-o'lka qurultoyida Toshkentda universitet ochish bo'yicha qaror qabul qilindi. Nihoyat, 1918-yil 21-aprel kuni Toshkentda xalq universitetini ochish marosimi bo'lib o'tdi. Xalq universiteti o'zining tashkil topgan kuni (1918-yil 21-aprel)dan boshlab asosan yevropa millati vakillariga xizmat qildi. Shu bois Toshkentning eski shaharida Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligida mahalliy millat vakillari boshlang'ich va oliy ta'limni isloh qilish va dorilfunun tashkil etish guruhini tuzdilar. «Xalq dorilfununi» gazetasi 1918-yil 31-may-

da quyidagilarni yozgan edi: «...Shu vaqtda bu tarafda musulmon ziyolilaridan bir necha zotlar haqiqatda vaqtning muhimligi, fursatning g'animatligini e'tiborga olib, musulmon xalqi uchun o'quv yurti ocharg'a mushovara (maslahat) qildilar. Ham Xudoga shukr qilib ishga kirishga qaror berdilar. Va birinchi o'laroq 9-aprelda Munavvar Qori Abdurashidxon xalifa afandining hovlisida yig'ilib, Musulmon Xalq dorilfununini ochmoqqa sa'y etar uchun bir tashkilot ha'yat ta'si etdilar». Bu shu ishni amalga oshirish niyatida Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligidagi 9 kishidan iborat tashkiliy komissiya tuzildi. Uning tarkibiga Munavvar Qoridan tashqari Burxon Habib, Isa Taxtiboyev, Sodiq Abdusattorov, Muxtorbek Murodxo'jayev, Muxtor Bakir, Abdusami Qori Ziyoboyev va boshqalar kirdi.

1918-yil 3-mayda tashkiliy komissiyaning navbatdagi majlisi bo'lib o'tdi. Unda musulmon xalq dorilfununining rahbariyati saylandi. Munavvar Qori Abdurashidxonov rais (rektor), Isa Taxtiboyev rektorning birinchi o'rinbosari, Burxon Habib ikkinchi o'rinbosari, Abdusami Qori Ziyoboyev xazinador va Muxtor Bakir kotib bo'ldi.

Xullas, 1918-yil 13-may yakshanbada Vakula Morozovning sobiq do'koni (hozirgi Yosh tomoshabinlar teatri)da Musulmon Xalq dorilfununining tantanali ochilish marosimi bo'lib o'tdi va u «Yashasin fan inqilobi!», «Yashasin Xalq dorilfununi!» va «Yashasin Sovetlar Jumhuriyati!» shiorlari ostida o'tdi. O'sha yili 31-maydan boshlab «Xalq dorilfununi» gazetasi yo'lga qo'yildi. Ana shu tariqa Musulmon Xalq dorilfununi o'z faoliyatini boshlab yubordi. Ammo bu hol Moskva sovetlar hukumatining g'ashini keltirgan edi. Chunki unda millati, yurtiga sadoqatli fidoyi mahalliy o'g'il-qizlari tahsil ola boshladilar. Bu kadrlar kelajakda Sovetlarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun bosh ko'tarishlari va ommani o'z orqalaridan ergashtirishlari mumkin edi-da. Shuning uchun Musulmon Xalq dorilfununi yopib qo'yildi va 1919-yil dekabridan boshlab RSFSRda qabul qilingan umumiy qoida asosida Xalq dorilfununi Turkiston Davlat universitetiga aylantirildi. Har qanday milliy g'oyadan vahimaga tushgan sovet hukumati milliy ta'lim-tarbiya, oliy ta'lim g'oyasi bilan chiqqan jadidlarni ham birin-ketin hibsga olib tinchita boshladi. 1921-yilda Munavvar Qori va uning bir guruh safdoshlari «davlat to'ntarishi yasash»da ayblanib hibsga olindi. 1920-yil 7-sentabrda V.Lenin imzosi bilan RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi Toshkentda Turkiston Davlat universitetini tashkil qilish to'g'risidagi dekretni rasmiy sur'atda e'lon qildi.

Muallimlar o'quv qurollari va darsliklar Rossiyadan yuborildi, dars mashg'ulotlari faqat rus tilida olib borildi. Bu universitet (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti) Turkistondagi kelgindi rusiyzabon millatlarning talab va ehtiyojlarini qondirish uchun tashkil etildi. Buni 1920-yilda o'qishga qabul qilingan talabalarning milliy tarkibi ham ochiq-oydin ko'rsatib turibdi. 25-dekabrda statistik ma'lumotlarga qaraganda universitetga qabul qilingan 2671 talabaning faqat 7 tasigina o'zbek millatining farzandlari bo'lgan, xolos.

Sovetlar hukumatining mahalliy millat vakillariga oliy ta'lim eshiklarini bekitib qo'yganligini ko'rgan jadid yetakchilari va qalbida vatanparvarlik his-tuyg'usi so'nagan Fayzulla Xo'jayev singari ba'zi rahbarlar yoshlarni Germaniya, Turkiya singari rivojlangan xorijiy mamlakatlarga oliy ma'lumot olish uchun o'qishga yuborish choralarini izlaydilar. Bu ishda ma'rifatparvar boylar ham o'z mablag'lari bilan yordamni ayamadilar. 1920–1922-yillarda Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Xalq respublikalaridan 300 ga yaqin¹ talaba o'qish uchun chet elga yuborildi. Ular Vatan va millat istiqbolini o'ylab astoydil va jon kuydirib o'qib bilim oldilar. Afsuski, ularning taqdiri ham Sovet jallodlarining qonli panjalari iskanjasida o'z intihosiga yetdi. O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy davlat chegaralanishdan so'ng Sovetlar hukumati xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilgan barcha musulmon millatiga mansub mahalliy yoshlarni 1927-yilgacha chaqirib oldi va ularni imperialistik davlatlarning «ayg'oqchilari» sifatida guldek yosh umrlarini xazon qildi. Ba'zi bir adashib qolganlari 30-yillarda qatag'on qilindi. Sovetlar yoshlarni chet elga o'qishga yuborishda ishtirok etgan va hatto xayrixohlik bildirganlarini ham o'zining jirkanch nazaridan chetda qoldirmadi. Jumladan, taniqli jamoat arbobi va sharqshunos olim Laziz Azizzoda 1956-yilgacha qamoq va surgun azobini chekkan.

Sovetlar hukumati oliy ta'lim tizimiga andakkina bo'lsa-da milliy bo'yoq kiritishga urinishning hamma va har qanday ko'rinishlariga zarba bergach, bu yo'nalish jilovini ham o'z qo'lida mustahkam tutib oldi va oliy ta'limni mustamlakachilik va manqurtlik g'oyasini mustahkamlash quroliga aylantirdi. Kommunistik mafkurani himoya qiluvchi, milliy his-tuyg'udan begona va faqat diplom olishni o'zining bosh maqsadi deb hisoblovchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirishga qaratilgan oliy o'quv dargohlari va ulardagi talabalar soni yildan yilga o'sib bordi. Agar

¹ *Ibrohimov A. va boshqalar. Vatan tuyg'usi. – T.: «O'zbekiston», 1996, 155-bet.*

1924–25-o‘quv yillarida O‘zbekistonda 2 ta oliy o‘quv yurti bo‘lgan bo‘lsa, 1940–41-o‘quv yillarida ularning soni 30 taga yetadi. Xuddi shuningdek ko‘rsatilgan davrda oliy o‘quv yurtlarida o‘qigan talabalar miqdori ham 2,9 ming kishidan 19,1 ming kishiga ko‘paydi.

1929–1930-yillarda Farg‘ona, Buxoro pedagogika institutlari ish boshladi. 1931-yili Andijon kechki pedinstitutini faoliyat ko‘rsata boshladi, 1939-yilda o‘qituvchilar instituti, 1953-yili pedinstitutga aylangan². Bu oliy o‘quv yurtlari 1992-yil universitet maqomini oldilar.

1924–1940-yillarda o‘rta maxsus o‘quv yurtlari tarmog‘i ham rivojlandi. 1924–25-o‘quv yillarida 23 ta o‘rta maxsus o‘quv yurtida jami bo‘lib 3,7 ming tinglovchi o‘qigan bo‘lsa, 1940–41-o‘quv yillarida 98 o‘rta maxsus o‘quv yurtida 25,1 ming yigit-qizlar o‘qigan edilar.

Oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarining o‘quv konsepsiyalari, standartlari, dasturlari, darslik va qo‘llanmalari Rossiyada yaratilar edi va juda zarur hollardagina ularning ba‘zilari o‘zbek tiliga tarjima qilinardi.

Fan. Sovet hukumati O‘zbekistonda mustamlakachilik tartib-qoidalarini mustahkamlash, Kompartiya mafkurasini keng omma o‘rtasida tarqatishda fan, ilmiy tadqiqot yutuqlaridan ustamonlik bilan foydalandi. 1932-yilda tashkil etilgan fan qo‘mitasi ana shu vazifalarga safarbar qilindi. Respublikada tashkil etilgan Gidrometereologiya instituti, fan qo‘mitasi huzuridagi Geliotexnika laboratoriyasi va Toshkent astronomiya observatoriyasi huzurida quyoshni o‘rganish bo‘limining tashkil etilishi, irrigatsiya melioratsiya, tuproqshunoslik, agrotexnika va seleksiya, kimyogarlik, geologiya va mineralogiya va boshqa sohalarda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari qanday maqsadlarni ko‘zda tutganligi endilikda hech kimga sir emas.

1940-yilda SSSR Fanlar akademiyasining O‘zbekiston filiali tashkil etildi. U respublikadagi 55 ta ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qildi. 1940-yilda O‘zbekistonda 109 ta fan doktori va 510 ta fan nomzodlari bor edilar. Barcha ilmiy tadqiqot institutlari faoliyati Moskvadan turib boshqarilardi. Moskva buyurtmasini bajarar va Moskvaga hisobot berardi. O‘zbekistonda ilmiy tadqiqot tili rus tili edi.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Юбилейный исторический ежегодник. – Т.: «Узбекистан», 1964. С. 260.

² Шамсутдинов Р. Первенец высшей школы. Краткий очерк истории Андижанского госпединститута. – Т., «Узбекистан», 1989. С. 16-17.

1920–30-yillarda O‘zbekistonda fan taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan juda ko‘p fidoyi olimlar faoliyat ko‘rsatdilar. Ana shunday olimlardan biri, o‘zbek tarixchilari maktabini yaratgan Po‘lat Solievdir¹. U O‘zbekistonda tarix fanini rivojlantirishga katta hissa qo‘shdi va o‘z asarlarini eski o‘zbek yozuvi, arab va fors tillarida yaratgan edi. Bu asarlar kutubxonalardan chiqarib tashlangan, g‘oyaviy jihatdan buzuvchi asar sifatida yo‘q qilib yuborilgan. Faqat yirik kutubxonalardagina ulardan ba‘zi bir nusxalargina saqlanib qolgan. Po‘lat Majidovich Soliyevning bunday asarlari jumlasiga: «Hindiston Angliya hukmi ostida» (1920, 1926), «Buxoro mang‘itlar sulolasi davrida» (1920, 1926), «O‘rta Osiyo tarixi», 1 qism (1926), «O‘zbekiston va Tojikiston. Iqtisodiy va ijtisodiy lavha» (1926), «O‘rta Osiyoda savdo kapitali davri» (1926) «O‘rta Osiyoda Islomning tarqatilishi» (1928), «XV–XIX asr birinchi yarmida O‘zbekiston tarixi»² va boshqalarni kiritish mumkin.

Po‘lat Soliyevning eng katta xizmatlaridan biri bu «O‘zbekiston tarixi» asarini yaratganligi edi. Afsuski, 1937-yilda u hibsga olingach, bu qimmatli asar ham nom-nishonsiz yo‘qolib ketdi.

Xullas, 1920–30-yillarda sovet hukumati «buyuk saltanat»ga xizmat qiluvchi fan rivojiga izn berib, ularga keng imkoniyat yaratib berdi, xolos.

¹ Po‘lat Soliyev 1882-yilda Astraxan guberniyasining Zsarevskiy volostidagi Bashmakovka qishlog‘ida o‘ziga to‘q dehqon oilasida tug‘ilgan. U 3 yoshida onasidan 1919-yilda otasidan judo bo‘lgan. Po‘lat Soliyevning otasi uning avlodlari ma‘lumotiga qaraganda Buxoro koloniyasidan bo‘lgan. Uning ajdodlari asli Toshkent atrofidan chiqqan. Shu bois Po‘lat doimo o‘z tarixiy Vataniga qaytish ishtiyoqi bilan yashagan. U Qozondagi Madrasayi Muhammadiya va Ufadagi Madrasayi G‘aliyani tamomlagach, Turkistonga qaytadi, qishloqlarda, Toshkent va Qo‘qondagi maktablarda dars beradi. O‘zbekistonning yirik davlat arboblardan biri, XKS raisi Sulton Segizboyev uning qo‘lida o‘qigan. Sharqshunos Laziz Azizzoda, teatr san‘ati arbobi Mannon Uyg‘ur undan ta‘lim va tarbiya olgan. Po‘lat Soliyev ikki marta Zaki Validiy To‘g‘on bilan uchrashgan. U Turkiston muxtoriyatini shakllantirishda faol qatnashdi. «El bayrog‘i» ro‘znomasida bosh muharrir va «Maorif» oynomasida muharrirlik qildi. Samarqand, Toshkent, Buxoro, Farg‘ona va boshqa shaharlardagi oliy o‘quv yurtlarida professor sifatida ma‘ruzalar o‘qidi. 1935-yilda O‘zbekiston davlat universitetida (Samarqand) birinchi marta O‘rta Osiyo xalqlari tarixi kafedrasini ochilganda Po‘lat Soliyev unga mudir etib tayinlangan edi. 1936-yildan u Toshkentda Fan qo‘mitasida O‘zbekiston tarixi seksiyasiga boshchilik qila boshlagan. Olimning har bir qadamini «Kulturniy» va «Bivshiy» singari ayg‘oqchi iskovuchlar kuzatib yurgan. U juda ko‘plab qimmatli tarixiy asarlarning muallifidir. 1937-yilda Po‘lat Soliyev hibsga olingan va qatag‘on qilingan. Hozirda uning nomi Samarqand va Toshkentda abadiylashtirilgan, uning nomiga kafedra, ko‘chalar qo‘yilgan.

² «Turon tarixi». To‘plam. – Toshkent, 1993-yil, №2, 22-bet.

Adabiyot. Sovet davlati kommunistik mafkurani O'zbekiston fuqarolari ongida shakllantirish va qaror toptirishning eng ta'sirchan, vositalaridan biri sifatida adabiyot va badiiy ijod rivojiga katta e'tibor berdi. Bu ish Kompartiyaning hayotda sinalgan g'oyaviy-siyosiy quroli bo'lgan sinfiylik, partiyaviylik va sotsialistik realizm dasturi asosida olib borildi. Bu dasturni amalga oshirishda O'zbekiston Sovet hukumati va kompartiyasi 1928-yilda o'zi tashkil etgan «Qizil qalam» jamiyati tugatildi va uning o'rniga O'zbekiston Proletar yozuvchilar uyushmasi tashkil qilindi. 1920–30-yillardagi badiiy ijodiyot faoliyatida bu tashkilotlarning o'ziga xos o'rnibor albatta.

Progressiv ko'z qarashdagi jadid ijodkorlar Munavvar Qori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadriddin Ayniy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Aziziy, Sidqiy Xondaqliqiy, Tavallo, M.So'fizoda, Abdulla Avloniy va boshqalar Oktabr to'ntarishi g'oyalarini qo'llamasalar-da, Sovetlar boshqaruv idoralarida ishlab milliy istiqlol manfaatlariga xizmat qilish, millatning dunyoviy siyosiy madaniyatini va saviyasini oshirish uchun kurashni o'z faoliyat maqsadlarining bosh mezoni qilib oldilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan ular o'nlab yangi turdagi maktablar ochdilar, bu maktablar uchun turli-tuman darsliklar, qo'llanmalar yaratdilar, nashriyotlar tashkil qildilar, chet ellardagi oliy o'quv yurtlariga mahalliy yoshlardan o'qishga jo'natdilar, gazetalar, jurnallar nashr etdilar, teatr san'atini rivojlantirishda jonbozlik ko'rsatdilar, turli tumandagi ma'rifiy-madaniy to'garaklar uyushtirdilar. Albatta, bu ishlarga bolshovoy hukmdorlar xayrixoh bo'lgan emaslar. Aksincha, jadid ijodkorlarning har bir qadamlarini sinchkovlik bilan kuzatib borganlar. To'garak va jamiyatlar faoliyatini ta'qib va tazyiq ostiga olganlar, nashr ishlari ustidan qattiq nazorat o'rnatganlar. Jumladan, Abdurauf Fitrat «Chig'atoy gurungi»¹ning

¹ «Chig'atoy gurungi» uyushmasi 1919-yilda tashkil topgan. Uning faoliyatida Fitrat, Abdulqayum Ramazoniy, Mashriq Yusupov (Elbek), Mo'minjon Muhammadjonov (Mo'min Kofir), Mannon Majidiy (Uyg'ur), Mirmulla Shermuhammedov, Laziz Azizzoda, Shorasul Zunun, G'ulom Zafariy, Tangriqulhoji Maqsudiy, Mannon Ramz, Mahmud Hodiyev (Botu) ishtirok etganlar. Fitrat va Abulqosim Ramazoniy uyushmaning rahbari edi. Bu uyushma sovetlarga qarshi kurashmagan, uning dasturi ham yo'q edi. «Chig'atoy gurungi»ning asl maqsadi xalqning umumiy madaniy saviyasini oshirish, savodsizlikni tugatish uchun kurashish, eski alifboni isloh qilish, o'zbek tilining sofligi uchun kurash, uni yot so'zlardan tozalamoqdan iborat edi. Ammo har bir milliylikdan hadiksiraydigan sovet hukumati «Chig'atoy gurungi» uyushmasi qatnashchilariga «panturkizm» va «millatchilik» aybini qo'yib uyushmani 1922-yilda tor-mor keltirdi.

ayrim majlislari qurolli qizil gvardiyachilarning nazorati ostida o'tganligini yozadi. Xuddi shuningdek, Zaki Validiy To'g'on ham o'zining «Xotiralarim»ida 20-yillarning boshida ziyolilar ustidan qattiq nazorat o'rnatilganligi vajidan Buxoroda Cho'lpon bilan uch-rasha olmaganligini eslaydi. Ammo har qanday ta'qib va tazyiqqa qaramasdan haq va adolat yo'lida kurashni davom ettirdilar. Buni biz jadid ijodkorlarning adabiyot sohasidagi ko'p qirrali faoliyatlari yanada to'laroq ko'ramiz. Ular badiiy ijodning barcha yo'nalishlarida: publitsistika, she'riyat, drama, proza kabi sohalarida barakali iz qoldirganlar. O'zbek adabiyotida publitsistika yangi janr (1900-yillardan so'ng paydo bo'lgan) bo'lsa-da, 20-yillarda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu yutuq va muvaffaqiyatlar birinchi navbatda eng avvalo Fitrat va Cho'lpon nomlari bilan bog'liqdir. Ular vaqtli matbuot sahifalarida o'nlab publitsistik maqolalar bilan chiqdilar va ularda millat, Vatan taqdiri bilan bog'liq o'ta ehtirosli va dolzarb masalalarni ilgari surdilar. Publitsist jadidlar bosh maqsad qilib xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishni ilgari suradilar, milliy ongni, milliy vijdonni charx urishini istaydilar, xalqqa o'zligini tanitmoqni orzu qiladilar. Birgina misol: Abdurauf Fitrat 1917-yil 5-dekabrda «Hurriyat» gazetasida e'lon qilingan «Muxtoriyat» maqolasida bunday deb yozadi: «Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafigimiz yemirildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to'zimlik turdik, sabr etdik, kuchga tayangan har bir buyruqqa bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yalintirdik, imonlarimizga avrab saqladik: «Turkiston muxtoriyati!»

Xuddi shuningdek Abdulhamid Cho'lpon ham 20-yillarda yozgan publitsistik asarlarida dolzarb muammolarga qalam urdi, mustamlakachilar olib borgan jirkanch siyosatni fosh qildi.

Xalqni ilm, ma'rifatga chorlash, milliy mustamlakachilikka nafrat, milliy o'zlikni anglashga da'vat, xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otish istagi 20-yillardagi jadidchilik adabiyotining bosh va yo'naltiruvchi mavzusi bo'lgan. Masalan, S.Ayniy 1919-yil 22-martda «Mehnatkashlar tovushi» gazetasida bosilgan bir she'rida yozadi:

*Bahor keldi, yotma, tur,
Eshit, bu saslar nadir!
Bahor qumlari o'qir
Bahorning havolari.*

S.Ayniy 1919-yilda yozilgan «Turon marshi» deb nomlangan she'rida ham Turonni uyg'otishga chorlaganligining guvohi bo'lamiz.

20-yillardagi jadid poeziyasi haqida gap borganda, so'zsiz suratda Abdulhamid Cho'lponni chetlab o'tib bo'lmaydi. U shu yillar davomida o'zining «Uyg'onish» (1922), «Buloqlar» (1924), «Tong sirlari» (1926), «Soz» (1935) kitoblarini chop ettirdi. Shoirning ko'pgina she'rlari «o'zbek yosh shoirlari» to'plamida, «Adabiy parchalar», «Go'zal yozg'ichlar» kabi kitoblardan joy oldi va xalqning ma'naviy mulkiga aylandi. Bu ijod durdonalari Sovet ruhiyatdan ancha uzoq bo'lib, aksilsovet ohanglar bilan yo'g'rilgan edi. Buni biz shoirning 1921-yilda yozilgan «Xalq» she'ridagi quyidagi isyonkor satrlarda yaqqol ko'ramiz:

*Xalq istagi: ozod bo'lsin bu o'lka,
Ketsin uning boshidagi ko'lanka.*

1920-yillardagi jadid adabiyoti dramaturgiyada ham katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu borada Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalarning ijodiy yo'li diqqatga loyiqdir.

Abdurauf Fitratning «Temir sag'anasi», «Abulfayzxon», «Chin sevis», «Hind ixtilolchilari», «Arslon», «Zahhoki moron» kabi fojiaiy va dramatik asarlarida xalq orasida katta shuhrat va obro' topdi. U o'zining dramatik asarlarida ham bosqinchilik va mustamlakachilik zulmidan faryod qiladi. Zolim mustamlakachilarga qarshi kurashda ramziy ma'noda bobokalonimiz Amir Temur hazratlariga murojaat etib, undan madad va yordam so'rab Abdurauf Fitrat «Temir sag'anasi» dramasida o'z qahramoni nomidan bunday deb murojaat qiladi:

«Ulug' xoqonim! Turklik sharafiga talandi. Turk uchun qo'ydig'ik davlat bitdi, turk otig'a qurdig'ik xoqonlik yog'maga ketdi. Turkning nomusi, e'tibori, imoni, vijdoni zolimlarning oyoqlari ostida qoldi. Turkning yurti, ulog'i, o'chog'i, Turoni yot qo'llarga tushdi. Turkning belgusi, ongi, o'ylovi, ziyrakligi, jaholat o'ljasiga ketdi. Sening qamching bilan dunyo egasi bo'lgan turk tinchgina bir yotoq topolmay qoldi. Sening omonatingga xiyonat qilganlarni ez, ur o'ldir!

Sultonim! Bilmadim, shu topda sening u yuksak va ulug' ruhiyating men kabi tuban ruhli va himmatsiz bir bolasining shu holiga g'azabli kulib turibdur. Bilaman, shu chog'da sening to'lqunli dengizlarga o'xshagan yuraging men kabi yuraksiz bir o'g'lingning shu ko'rinishidan nafrat qiladur. Chunki yuqorida

aytdigim ishlarning hammasiga o‘zim sabab bo‘ldim, barchasini o‘zim qildim, sening, Turoningni o‘zim talatdim, sening turkingni o‘zim ezdirdim, omonatlaringga xiyonat o‘zim qildim.

Men uch kunlik umrimni tinchgina yotib o‘tkazmoqchi bo‘lmasa edim, shularning birortasi bo‘lmas edi. Men qo‘limga topshirdig‘ing qilichni tashlab, cholg‘uni olmas edim, Turonim talanmas edi.

Men yolg‘iz qonli yoshlarimni bu sag‘anangga to‘kmak uchun emas, o‘z yozuqlarimni iqror etarga keldim, xoqonim. Meni qo‘yma! Men yolg‘iz yozuqlarimni iqror etarga emas, Turonga berdigim zararlarga to‘lamoq uchun keldim, xoqonim. Mendan nafrat etma.

Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o‘t, mening qo‘limni tut, belimni bog‘la, muqaddas fotihangni ber!

Sening dunyoda sig‘magan g‘ayratingga ont ichamanki, Turonning eski sharaf va ulug‘likini qaytarmasdan burun oyoqdan o‘tirmasman (to‘xtamasman)»¹.

Jadidchilik dramaturgiyasiga Abdulhamid Cho‘lpon ham barakali hissa qo‘shdi. Uning qalamiga mansub «Cho‘rining isyoni», «Xalil farang», «Cho‘lpon sevgisi», «Mushtumzo‘r», «O‘rtoq Qarshiboyev», «Hujum», «Yorqinoy» singari dramatik asarlar o‘z vaqtida shuhrat topdi. Bu sahna asarlari orasida eng e‘tiborlisi albatta «Yorqinoy»dir. Mazkur asarni yozishda ham Cho‘lpon o‘z e‘tiqodi va g‘oyaviy dunyoqarashiga sodiq qoldi. U hayotda inson uchun eng ardoqli va ulug‘ qadriyat deb erk va adolat uchun kurashni ilgari suradi. «Yorqinoy» asari dunyoga kelgan kezlarda Turkistonda hali milliy istiqlool, erk va ozodlik uchun kurash davom etayotgan edi. Ana shu jarayonda sovet mustamlakachilari har kuni, har qadamda yuzlab va minglab dahshatli fojialar va adolatsizliklarni amalga oshirayotgan edilar. Cho‘lpon tomonidan xuddi shu paytda «Yorqinoy» dramasi yozilishi bosqinchi yovlarga otilayotgan nafrat va la‘nat o‘qlarining yorqin ko‘rinishi edi.

1920-yillarda jadidchilik dramaturgiyasida o‘ziga xos o‘rni bo‘lgan ijodkorlardan biri H.Niyoziy edi. Uning «Qahramon o‘g‘iz», «Farg‘ona fojialari», «Muxtoriyat» kabi asarlari sovet adabiyoti qolipidan tashqaridagi sahna asarlari edi. Shu boisdan ham Sovetlar hukmronligi davrida yaratilgan o‘quv qo‘llanmalarida bu asarlar tilga ham olinmadi. Bundan tashqari, Hamzaning «Tuhmatchilar jazosi», «Kim to‘g‘ri?», «Maysaraning ishi», «Xolisxon», va boshqa asarlarni ham sovet dramaturgiyasining emas, balki jadidchilik dramaturgiyasining namunalari qatoridagi asarlaridir.

¹ Fitrat A. Temur sag‘anasi. – Toshkent, 1922, 6-bet.

Chunki undagi voqea-hodisalar talqinida sotsialistik realizm belgilari ko'rinmaydi, muallif hayotiy voqea va hodisalarni xolisona va atroflicha tasvirlaydi, insonni insoniy jozibalardan mahrum etuvchi sinfiylik sifat va xarakterlarga murojaat etmaydi.

1920-yillarda jadid ijodkorlar proza janrida ham qalam tebratdilar. Natijada tarixda o'z o'rniga ega bo'lgan bir qator hikoyalar va romanlar paydo bo'ldi. Bular Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Obid ketmon» romanlari, «Kalvak Maxdumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi» kabi asarlari, S.Ayniyning «Buxoro jallodlari», «Odina», «Qulbobbo yoki ozod», Mo'minjon Muhammadjon o'g'lining «Turmush urinishlari» kabi roman va qissalari shular jumlasidandir. Bu asarlarda Turkistondagi mehnatkash ommaning ko'p qirrali hayot kechmishlari qalamga olingan, o'lkaning kechagi eng dahshatli qorong'u va mustamlakachilik davri o'tmishi la'natlanadi.

1920-yillarda jadid ijodkorlar bilan bir qatorda Oybek, H.Olimjon, G'.G'ulom, Uyg'un, Usmon Nosir, Elbek, Botu, Abdulla Qahhor, H.Shams, Oydin, Mirtemir, Komil Yashin, Sobir Abdulla kabi yosh qalam sohiblari adabiyot maydoniga kirib keldilar. Bu jadidchilik adabiyoti beiz yo'qolib ketmaganligini ko'rsatadi. Gap shundaki, 1920-yillarning oxirlariga kelganda sovet hukumati va kompartiya mafkuraviy kurashni keskin suratda kuchaytirdi, yo'qsil adabiyotining gegemonligi uchun kurash bahonasida aslida ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosati kuchaytirildi. 30-yillarga kelib jadidchilik adabiyotining rivojlanishi uchun hamma imkoniyatlari mutlaqo yopib qo'yildi. Shu boisdan ham bu davrda Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» (1929) va Cho'lponning «Kecha va kunduz» (1935–1937) romanidan boshqa jadid adabiyotidan namuna tariqasida ko'rsatishga arziydigan asar chop etilmadi.

Bu davrda o'ziga xos zamon zayliga mos yangi yo'nalishdagi asarlar paydo bo'ldi, shakl va mazmun sohasida bir qancha yangiliklar vujudga keldi. Ammo shu narsaga imon keltirish kerakki, vaziyat qanchalik og'ir bo'lsa-da badiiy ijodda hamma janrlarda xalq obrazi yetakchi o'rinda bo'ldi.

Sheriyatda biz buni Abdulhamid Cho'lpon, Oybek, Shayxzo-da, Mirtemir va boshqalar singari zabardast va yetuk shoirlar bilan bir qatorda Usmon Nosir, Sulton Jo'ra, Hasan Po'lat kabi yosh ijodkorlar asarlarida ko'ramiz. Lirikadagi bunday namuna xususan olov qalb shoir Usmon Nosir (1912–1944) ijodiga xosdir. Uning she'riyatining mavzuyi serqirradir: sevgi-muhabbat, hayot tashvish-

lari, ijtimoiy-siyosiy jumboqlar markazida inson timsoli markaziy o'rinda turadi. Bu bejiz emas. Chunki Usmon Nosir xalq, vatan manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi. U 1933-yilda Samarqandda yozgan «Yurak» she'rida butun hayoti, borlig'ini xalqqa, jamiyatga bag'ishlash, ona Vatanga mehr-muhabbat sadoqat ila halol xizmat qilish g'oyasini ilgari surib bunday kuylagan edi:

Itoat et!

Agar sendan

Vatan rozi emas bo'lsa,

Yoril, chaqmoqqa aylan sen,

Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..

1930-yillarda she'riyat bilan bir qatorda ballada, doston, badiiy ocherk, hikoyat, drama yo'nalishlarida ham o'zbek adiblari bir qator xalqchil asarlar yaratdilar. Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg'», Sulton Jo'raning «Qaldirg'och» poemalari, A.Qodiriyning «G'irvonli Mallavoy», H.Shamsning «Dovon oshganda», «Mehnat – baxt garovi», G'.G'ulomning «Semurg' qanotida», «Oydingning», «El og'zida ertak» kabi ocherklari, A.Qodiriyning «Obid ketmon», G'.G'ulomning «Shum bola», S.Ayniyning «Sudxo'rning o'limi» va boshqa qissalari, Cho'lponning «Kecha va kunduz», S.Ayniyning «Doxunda», «Qullar», Oybekning «Qutlug' qon», A.Qahhorning «Sarob» romanlari, Ziyo Said va N.Safarovning «Tarix tilga kirdi», U.Ismoilovning «Rustam» kabi bir qator drama asarlari shular jumlasidandir. O'zbek ijodkorlari mazkur asarlarda g'oyat og'ir, sovetlarning qatag'on siyosati va amaliyoti o'z taraqqiyoti pillapoyasidan rivojlanib borayotgan bir davrda jamiyatdagi o'tkir muammolarni g'oyatda ustamonlik bilan ochib, ularga o'z munosabatlarini bayon etadilar. Bu jihatdan Umarjon Ismoilovning «Rustam» sahna asari diqqatga loyiqdir. Unda muallif chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosatini fosh etish, uning butun boshli yaramas va chirkin illatlarini ochish orqali o'zlari yashab turgan jamiyatni la'natlaydilar. Bu jihatdan asardagi bosh qahramon kosib yigit Rustam obrazi diqqatga loyiqdir. Isyonkor Rustam milliy-ozodlik kurashiga otlangan 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni jangchilarining to'laqonli vakilidir. U ijtimoiy adolatsizlik va sinfiy tengsizlikni la'natlaydi, hamma narsani, inson qadr-qimmati, insof-diyonat va imonni ham boylik, pul hal qiladigan jamiyatda hatto xudo ham ojiz ekanligini badiiy bo'yoqlarda ochadi va amalda bunday jamiyatni ag'darib tashlashga xalqni da'vat etadi:

Ayni paytda 1930-yillarda qizil saltanat mustamlakachiligi

siyosatiga mamlakatda avj olib ketgan ma'muriy buyruqbozlik, siyosiy qatag'onlik bilan bog'liq illatlar qo'shilib jamiyat dahshatli bir tusga kirdi. Bu adabiyotda ham o'z aks sadosini topdi. Jamiyat hayotidagi kamchilik va nuqsonlardan ko'z yumish, «xalqlar dohiysi» sha'niga madhiyabozlik, «buyuk og'a» va Kompartiyaga hamd-u sanolar o'qish odatiy tusga kirdi. «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1937-yil 29-noyabr sonida yozilishicha, 26-noyabrda Toshkentda Sovet yozuvchilari uyida respublika yozuvchilarining umumiy yig'ilishi bo'lgan. Unda O'zbekiston Respublikasi prokurori Sheyndlin SSSR Oliy Sovetiga saylovlar munosabati bilan sovet yozuvchilarining vazifalari to'g'risida ma'ruza qiladi.

Ma'ruzadan keyin muzokaralar boshlanadi. Shoir va yozuvchilar Oliy Sovet deputatligiga nomzodi ko'rsatilgan partiyasiz bolsheviklar sha'niga she'r va ocherklardan parchalar o'qib kim o'zarga o'ziga xos musobaqa uyushtirganlar. G'afur G'ulom Sovet Ittifoqi Qahramoni Papaninga, Maqsud Shayxzoda I.Stalinga, Hasan Po'lat K.Voroshilovga, Zafar Diyor L.Kaganovichga, Amin Umariy Usmon Yusupovga bag'ishlab yozgan she'rlarini o'qib berganlar. Yig'ilishda hammasi bo'lib nomzodi ko'rsatilgan deputatlar sha'ni-ga 45 ta she'r va bitta ocherk o'qilgan.

Xullas, 1930-yillarga kelib O'zbekistonda badiiy ijod og'ziga gulf urildi va zanjirband etildi. U endi batamom mustamlakachi va zo'ravon tuzumning ayanchli qo'g'irchoq malayiga aylantirildi.

Ommaviy axborot vositalari. Bu yillarda ommaviy axborot vositalari yordamida asosan hukmron partiya mafkurasi keng jamoatchilik ongiga singdirildi va milliy mustamlaka o'lkalarda buyuk davlatchilik tartib-qoidalari himoya qilindi. 1919-yildan e'tiboran kommunistik partiya muxolifatdagi barcha siyosiy partiyalar va ularning organlari taqiqlab qo'yildi. 1917-yildayoq matbuot senzurasini yo'lga qo'yilgan edi. 1922-yil 8-iyunda RSFSR XKS senzuraning barcha turlarini birlashtirish maqsadida matbuot ishlari bo'yicha Bosh qo'mita tuzishga qaror qiladi¹. Tez orada senzura bosh qo'mitasi (Glavlit) tashkil etildi va uning zimmasiga matbuotda e'lon qilinadigan barcha turdagi axborotlarni qattiq nazorat ostiga olish vazifasi topshirildi. Shundan so'ng hamma yerda taqiqlangan kitoblar ro'yxati paydo bo'ldi. Sovet mustamlakachiligi va Kompartiyaning mafkuraviy g'oyalarini targ'ibot va tashviqot qiluvchi axborot vositalariga keng yo'l ochildi, ular har tomonlama qo'llab-quvvatlandi. 1924-yilda O'zbekistonda sovet organlari

¹ Геллер М. Некрич А. История России 1917–1995. В 4 томах. Утопия у власти. Книга первая. 203-бет.

umuman kitob nashr etmagan bo'lsa, 1940-yilda 1219 kitob chop etildi, shundan 660 tasi o'zbek tilida edi. Ayniqsa Marks, Engels, Lenin va Stalinning asarlari ko'plab chop etildi. O'zbekistonda jurnallar 1924-yilda 22 ta bo'lgan bo'lsa, 1940-yilda 52 taga yetdi, shundan 19 tasi o'zbek tilida edi. Gazetalar 1924-yilda 26 ta edi, 1940-yilda u 200 tani tashkil etdi, uning 124 tasi o'zbek tilidagi gazetalar edi. Bundan tashqari, rus tilida Rossiyadan keladigan kitoblar, jurnallar, gazetalar, har xil to'plamlar, byulletenlar va boshqalar bu hisobga kirmaydi.

Sovet hukumati va Kompartiya bu sanalgan ommaviy targ'ibot vositalaridan tashqari radio, har xil madaniy oqartuv muassasalari, «Bilim» jamiyatlari ham mehnatkash omma ongini zaharlar edi. Bolsheviklar hatto an'anaviy milliy xarakterdagi choyxonalargacha «qizillashtirgan» edilar.

San'at. Mamlakatimiz xalqlari qadimdan san'atga o'ch ekanligi sir emas. Ammo Sovet hukumati va Kompartiya bu borada ham o'zining hukmronlik mavqeyidan foydalandi. San'at kompartiyaning mafkuraviy quroliga aylantirildi. Bu borada O'zbekistonlik san'at xodimlarining markaziy shaharlarda sovetlar g'oyasi ruhida o'qitib «maxsus» tayyorgarlikdan o'tkazilishi diqqatga loyiqdir. 1924-yil Moskvada O'zbekiston maorif instituti huzurida drama studiyasi tashkil qilingan edi. Yevgeniy Vaxtangov rahbarligidagi bu studiyada rus teatri ustalari mashg'ulotlar olib borganlar. O'sha yili o'zbekistonlik san'atkorlardan Mannon Uyg'ur, Yetim Bobojonov, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'rayeva, Sa'dullaxon Tabibullayev, Lutfullo Narzullayev, Zamira Hidoyatova va boshqalar bu studiyaga o'qishga yuborildilar va 1927-yilda ular Toshkentga qaytib keldilar. O'zbek san'atkorlari keyinchalik ham Rossiyaning Markaziy shaharlariga o'qish uchun muntazam yuborilib turdilar. 1924-yilda O'zbekistonda 2 ta teatr bor edi, 1940-yilda ularning soni 45 taga yetdi. Bu teatrlar sahnalarida yuqoridan berilgan buyurtma sahna asarlari bilan bir qatorda milliy ruh va mavzularda, jadidchilik g'oyalarida yozilgan dramalar ham sahnalashtirilgan edi. 1920–30-yillarda zo'r muvaffaqiyat bilan xalq orasida e'tibor qozongan sahna asarlari qatoriga Hamzaning «Maysaraning ishi», Fitratning «Qiyomat kuni», «Abulfayzxon», A.Cho'lponning «Cho'riqiz isyoni», «Yorqinoy», «Zulmkor», asarlari, «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin», «Tohir va Zuhra» kabi musiqaviy dramalarni kiritish mumkin.

O'zbekiston qo'shiqchilik va musiqa san'atida ham o'zining tarixiy an'anasiga ega. Oktabr harbiy to'ntarishidan keyingi davr-

da ham o'zbek qo'shiqchiligi va musiqa san'atida nomdor shaxslar bo'lganligi sir emas. Xalqimiz Samarqand, Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Qo'qon va Xorazm san'ati dovrug'ini jahonga tanitgan Ota Jalol Nosirov, Domla Halim Ibodov, Hoji Abdurahmon Umarov, Abduqodir Ismoilov, Matyusuf Xarratov, Sheroziy, Hojixon Boltayev, Ahmadjon Umrzoqov va ularning shogirdlari: Qori Siroj Yusupov, Hoji Rahimberdi, Xushkomil, Usto Muqus, eshon Rahmatxoja, Muhiddin Mavlonov, Bobo Sharif, Qodir Avliyo, G'ulom Qodir va boshqalar ijodi bilan haqli ravishda faxrlanadi.

O'zbek milliy musiqasi taraqqiyotida G'.Zafariyning¹ xizmati katta bo'ldi. Uning «Sharq kuylari va cholg'ulari», «Muzika muammosi», «O'zbek muzikasi to'g'risida» kabi maqolalari, milliy madaniyat rivojiga munosib ulush bo'lib qo'shildi. G'.Zafariy XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr birinchi yarmida Turkistonda yashab ijod etgan mashhur xonanda va sozandalardan 168 tasining faoliyatlarini o'rganib tahlil qiladi. Ular orasida mashhur Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Xudoybergan Ustoz, Ashurali Mahram, Mamajon Hofiz, Yoqubjon chang, Ortiq Hofiz, Orif Garmon, Madumar hofiz, Ummatqul qo'shnay, Ahmadjon qo'shnay, Teshaboy soz, Shojalil hofizlarning nomlari bor edi.

San'atkorlardan Domla Halim Ibodov, Ota Jaloliddin Nazirov, Matyusuf Xarratovlarning fidoyiligi bilan 1929-yilda Samarqandda O'zbekiston xalqlari qo'shiqchilik san'atini o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot instituti tashkil etilgan. Ayni paytda O'zbekistonda san'at bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan rus shovinistlari «do'stlik», «baynalmilalchilik» kabi shiorlarga o'ralib 30-yillarning boshlaridan e'tiboran an'anaviy milliy qo'shiqchilik va musiqa san'atimizga tajovuz uyushtira boshladilar, uni yevropalashtirishga harakat qildilar. Shu maqsadda ular o'zbek milliy musiqiy asboblari yevropacha usulga moslashtirish shiorini ko'tarib chiqdilar.

O'zbek milliy madaniyatidan uzoq va unga begona bo'lgan xor kapellasi, opera san'atini xalq orasiga olib kirish kabi harakatlar ham omma o'rtasida moddiy va ma'naviy kuchga ega bo'lmadi. Bu san'at turlari hozirga qadar ham o'zbek xalqining ma'naviy dunyosida o'ziga yo'l topa olganicha yo'q.

Havaskor va yarim professional guruhlar faoliyati zaminida

¹ *G'ulom Zafariy* 1899-yilda tug'ilgan. U 1914-yildayoq «Turon» truppasida aktyor bo'lgan, o'qituvchilik qilgan. «Ishchilar dunyosi» jurnalida muharrir bo'lib ishlagan, san'atshunoslik institutida ilmiy xodimlik qilgan. 1937-yilda qatag'on qurboni bo'lgan.

M.Qoriyoqubov tashabbusi bilan 1926-yilda O‘zbek Davlat konsert etnografik guruhi tashkil bo‘ldi. Bu guruh tarkibida Abduqodir Ismoilov, Muhiddin Xo‘ja, Ahmadjon Umrzoqov, Usta Olim Komilov, Jo‘raxon Sultonov, Mamatbuva, Tamaraxonim, Otaxo‘ja Saidxo‘jayevlar qo‘shiqchilik san‘atini omma o‘rtasida keng targ‘ib etdilar. Mazkur guruh 1928-yilda «O‘zbek Davlat konsert ansambli» nomini oldi. 1929-yilga kelganda esa u O‘zbek Davlat musiqa-eksperimental ansambli deb nomlandi¹. Ana shu ansambl bazasida 1939-yilda O‘zbek Davlat filarmoniyasi tashkil etildi.

O‘zbekiston san‘ati ustalari respublika, Ittifoq miqyosida ko‘riklarda o‘zbek milliy san‘ati yutuqlarini namoyish etdilar. Jumladan, 1932-yilda Moskvada o‘tkazilgan badiiy havaskorlarning Birinchi Butunittifoq olimpiadasida respublikadan 30 kishi qatnashdi. 1938-yilda xalq havaskorlari jamoalarining respublika olimpiadasi bo‘ldi. Unda 18 shahar va 700 jamoa xo‘jaligi ishtirok etdi².

1937-yilda O‘zbekiston san‘ati ustalari o‘z muvaffaqiyatlarini Moskvada o‘tkazilgan dekadada namoyish qildilar. Unda mashhur san‘atkorlar Xalima Nosirova, Muhiddin Qoriyoqubov, Domla Halim Ibodov, Mulla To‘ychi Toshmuhamedov, Tamaraxonim, Abdulla Baxshi Nurillayev, Usta Olim Komilov, Sora Eshonto‘raeva, Abror Hidoyatov, Sa‘dixon Tabibullayev va boshqalarning chiqishlari har qancha ta‘qib va tazyiqlarga qaramasdan o‘zbek milliy san‘ati o‘z tarixiy an‘analarini davom ettirayotganligini ko‘rsatdi.

1920–30-yillarda kino san‘ati sohasida deyarli hech narsa qilinmadi, desa bo‘ladi. Bunga mutaxassis kadrlarning «yo‘q»ligi asos qilib ko‘rsatildi. Asosiy e‘tibor omma o‘rtasida Markazdan yaratilgan «ishonchli» filmlarni namoyish etishga qaratildi. Shu bois kinofilmlarni namoyish etadigan nuqtalarni ko‘paytirishga asosiy e‘tibor berildi. Bunday nuqtalar 1924-yilda 18 ta bo‘lgan bo‘lsa, 1940-yilda u 624 taga yetdi³.

1930-yillarning o‘rtalariga kelib dastlabki ovozli filmlar paydo bo‘ldi. 1936-yilda chiqarilgan birinchi ovozli film «Qasam»dir. 1938-yilda yangi ovozli film «Azamat» suratga olindi. Ammo bu filmlarni yaratuvchilarning barchasi yevropa millatiga mansub shaxslar edi. Sovetlar kino san‘ati sohasida milliy kadrlarni tarbiyalab yetishtirishga unchalik shoshilmadi.

¹ Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана. – Т., 1986, с. 39.

² История узбекской советской музыки. Том. 1. – Т., 1972, с. 133.

³ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет, с. 276.

1930-yillar shovinistik siyosatining yorqin namunasi 1939-yilda yaratilgan «Fargʻona kanali» filmida oʻz aksini topdi. Oʻzbek xalqining mehnat jasorati va matonatini aks ettirgan «buyuk» qurilishlardan biri Katta Fargʻona kanali qurilishi edi. Oʻzbekistonning U.Yusupov boshchiligidagi oʻsha davrdagi rahbariyati xalqning bu jasoratini tarixda qoldirmoqchi boʻladilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan U.Yusupovning taklifiga koʻra mashhur kinorejissor S. Eyzenshteyn Oʻzbekistonga kelgan. U Samarqand, Buxoro, Toshkent va Qoʻqonda boʻlib oʻzbek xalqining tarixi, madaniyati va urf-odatlarini bilan tanishadi. Shundan soʻng Eyzenshteyn P.Pavlenko bilan hamkorlikda «Fargʻona kanali» senariysini yozdi. Film senariysi hatto SSSR Kinematografiya davlat qoʻmitasi tomonidan qabul ham qilingan. Eyzenshteyn oʻzbek sanʼatkorlarining imkoniyatlarini toʻgʻri baholay oldi. Kinorejissorlar shu paytga qadar biror marta studiyaga taklif etmagan, kinoda birorta ham rol oʻynamagan Muhiddin Qoriyoqubov, Boborahim Mirzayev, Lutful-Nazrullayev kabi qobiliyat sohiblarini ekranga oldilar. U Hikmat Latipov, Mirshohid Miroqilov, Nurxon Eshmuhamedov, Abbos Bakirov, Shukur Burhonov kabi oʻzbek teatr arboblari bilan ishlash niyatida roʻyxat tuzdi. Ammo suratga olingan senariy filmga aylanmadi. Suratga olingan kadrlar yoʻq qilib tashlangan.

«Fargʻona kanali» filmi nega ekranga chiqmadi, nima sababdan u taqiqlab qoʻyildi? degan savol shu paytga qadar muammoligicha qolmoqda. Bu toʻgʻrida baʼzi bir taxminiy fikrlar bor. Jumladan, kinoshunos, filologiya fanlari doktori Hamidulla Akbarovning bu haqdagi xulosasi quydagicha: «Bizningcha, 30-yillarning ikkinchi yarimlarida, qatagʻon qilish avjiga chiqqan damlarda Amir Temurning jang-u jadallarini tasvirlash «Xalqlar dohiysi» va uning homiylariga maʼqul boʻlmagan. Bundan koʻrinadiki, oʻsha «gʻoyaviy» rahbarlar hayot haqiqatini ham, ijodkor salohiyatini ham, xalqlar hayotidagi ulkan yangiliklarini ham, oʻzlarining kayfiyatlaridan keyingi oʻringa qoʻyishgan, barcha hayotiy muammolarni kirdikorlari doirasida mushohada etishgan»¹.

Xullas, «Fargʻona kanali» kinofilmi sovet mustamlakachilari koʻngliga manzur boʻladigan film boʻlmadi, shu bois u dunyo yuzini koʻrmasdanoq qatagʻonga uchradi.

Oʻzbekistonda 1920–30-yillarda tasviriy sanʼat sohasida ham qator yosh mahalliy ijodkorlar yetishib chiqdi. 1929-yilga kelib Oʻzbekiston rassomlar soyuzi tashkil etildi. Bu davrda Oʻ.Tansiqboyev, Ch.Ahmarov, A.Abdullayev, M.Nabiyev, L.Abdullayev,

¹ «Muloqot», 1992-yil, 2-son, 32-bet.

Sh.Hasanova, R.Temirov, X.Rahmonov, B.Hamdamiy, L.Nasriddinov va boshqalar katta ijodiy barkamollikka erishdilar.

Xususan akademik, rassom O‘rol Tansiqboyevning ijodiy parvozi haqida gapirmaslikning iloji yo‘q. Uning ijodiy laboratoriyasidan barkamollik sari otilib chiqqan «Rassom Akrom Toshkanboyev portreti» (1927), «Sirdaryo» (1935), «Burchmulla» (1936), «Bog‘iston» (1937), «Tog‘ manzarasi» (1937), «Bahorgi ishlar» (1938), «Orol dengizi» (1939) va boshqalar chinakam xalq mulkiga aylandi.

Xullas, yuqoridagi lavhalar shundan dalolat beradiki, sovet mustamlakachiligi sharoitidagi og‘ir vaziyat, ta‘qib va tazyiq hamda kamsitishlarga qaramasdan o‘zbek milliy madaniyati rivoj topdi, xalqimizning ma‘naviy dunyosini boyitishga xizmat qiladi.

Sovet hukumatining islom diniga munosabati. Sovet hukumati va Kompartiya Turkistonda Oktabr harbiy to‘ntarishini amalga oshirgan birinchi kundan boshlab xalqimizning milliy-diniy qadriyatlarini g‘orat qilish yo‘lini tutdi. Bu mohiyatan tushunarli holdir. Chunki, qizil mustamlakachilar xalqimizni milliy va diniy ma‘naviyatini o‘zgartirmasdan turib bu o‘lkada uzoq muddat hukmronlik qila olmasliklarini yaxshi bilar edilar. Ammo bu ishni bolshovoylar birdaniga emas, ayyorlarcha, asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirib bordilar. RSFSR XKS 1917-yil 20-noyabrda e‘lon qilgan va V.Lenin imzolagan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» murojaatida: «Sizning din va urf-odatlariniz... bundan buyon erkin va daxlsiz...» deb e‘lon qilindi. 1918-yil 23-noyabrda esa V.Lenin imzosi bilan cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish haqida dekret e‘lon qilindi. Bu dekret RSFSR va SSSR Konstitutsiyalari asosida tuzilgan O‘zbekiston SSRning 1927-va 1937-yillarda qabul qilingan Konstitutsiyalari uchun asos qilib olindi va vijdon erkinligi g‘oyasi ilgari surildi. Amalda esa mutlaqo boshqa qonunlar hukmronlik qildi. Lenindan keyingi ikkinchi kishi hisoblangan Trotskiy bolsheviklarning dinga qarshi kurash tadbirlarini buzish borasida ko‘pgina bema‘niliklar, tuturiqsizliklar qilgan. Dasturga ko‘ra dinga qarshi kurash maorif, ma‘rifat, targ‘ibot tushuntirish yo‘li bilan olib borilishi va partiyaviy ishning boshqa mafkuraviy shakllari orqali olib borilishi kerak edi. Trotskiy esa bu ishga o‘ta «revolyutsionlik» tusini bergan. Uning Lenin va Kalinin imzolari ostida VChK raisi F.Dzerjinskiyga 1919-yil 1-mayda yo‘llagan ko‘rsatmasida Butunrossiya Ijroiya Komiteti va Xalq komissarlari kengashi qaroriga muvofiq imkon boricha ko‘proq poplar va din yo‘q qilinsin, pop-

lar kontrrevolyusionerlar va sabotajchilar sifatida qamoqqa olinsin va shafqatsizlik bilan hamma joyda otib tashlansin, imkon boricha ko'proq cherkovlar yopib qo'yilsin, ibodatxonalar muhrlab qo'yilsin va omborxonalarga aylantirilsin deyilgan. Cherkovlarga va ruhoniylarga qarshi terror o'tkazishda Lenindan ham, Stalindan ham ko'proq aybdor Troskiyning o'zi edi. Joylarda esa bu sohada troskiychilar peshqadamlik qilganlar. Ular O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda ham ana shunday bema'ni, noqonuniy ishlarni qilganlar.

1929-yil boshida L.Kaganovich imzosi bilan joylarga diniy tashkilotlar birdan bir legal harakat qilayotgan va ommaga ta'sir ko'rsatuvchi aksilinqilobiy kuchdir, degan direktiva yuborildi. Joylardagi bolshevistik tashkilotlar uchun ushbu hujjat din va dindorlarga munosabati uchun birdan bir asos bo'ldi. Sovet hukumati va Kompartiya «din – xalq uchun afyundir» degan g'oyaga amal qildi. Dindorlar ta'qib va tazyiq ostiga olindi. Diniy kitoblar «reaksion» deb e'lon qilindi. Diniy kitoblarni yo'qotish bahonasida arab imlosiga asoslangan eski o'zbek imlosidagi kitoblar yo'q qilindi. Masjidlar va madrasalar buzib tashlandi. Hatto peshtoqi, devori, eshik yoki ustunlarida arab imlosida yozuvi bo'lgan binolarga ham qiron keltirildi. Saqlanib qolgan ba'zi masjid va madrasalar ham boshqa maqsadlarda foydalanildi: mineral o'g'itlar saqlanadigan omborxona, kerosin sotadigan do'kon, temirchixona kabilarga aylantirildi. Hatto, 1920-yillarning oxirlarida Qarshi shahrida madrasalar qamoqxonaga aylantirilgan edi.

Bolsheviklar davrida masjid va madrasalarga qiron keltirish ikki marta bo'lgan. Biri 1934–1939-yillarda va ikkinchisi 1954–1955-yillarda. 1929–1939-yillar orasida faqat birgina Turkiston hududining o'zida 14000 masjid yoqtirilib buzdirilgan. Shayxlar, imomlar va boshqa diniy arboblار jazolangan, qamoqqa olingan, surgun qilingan va o'ldirilgan.

Jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Beruniy tumani hududidagi Sulton Vays boboga atab IX asarda qurilgan maqbara va masjidning oltindan yasalgan jihozlari, har xil buyumlari 1930-yillarda talon-toroj qilingan, madrasa esa buzib tashlangan.

1935-yilga oid ma'lumotlarga qaraganda, Buxoro shahridagi Devonbegi madrasasida Buxoro yodgorliklarini saqlash komissiyasining ish yuritish xonasi, ekskursiya bazasi joylashtirilgan. Ko'kaldosh madrasasi va Devonbegi xonaqosida Buxoro shahar muzeyi bo'limi joylashdi. Masjidi Kalondan g'alla ombori sifatida foydalanganlar, Qo'shmadrasada paxta saqlangan. Xuddi

o'sha 1935-yilgi ma'lumotlarda ta'kidlanishicha, Mir Arab madrasasi, Bahouddin Naqshband mozori va masjidi va boshqalar diniy markazlar sifatida qoralab kelingan.

Ana shu tariqa qadimiy tarixiy obidalar, masjid va madrasalarni buzish, g'ishtlarini «kerakli» joylarga ishlatish, na faqat 1920–30-yillarda balki undan keyingi yillarda ham an'anaviy tus olgan edi.

Islom diniga qarshi kurash bahonasida xalqimizning qadimiy urf-odatlarini, madaniyati, qadriyatlariga hujum boshlandi. «Ro'za hayiti», «Qurbon hayiti», «Navro'z» kabi xalq bayramlari taqiqlandi, hatto islomgacha ham xalqning eng sevimli taomi bo'lib kelgan sumalakni payg'ambar taomi sifatida taqiqlab qo'ydilar. Uning o'rniga yangi sovet bayramlari va tantanalari joriy qilindi. Bular «Oktabr tantanasi», «SSSR Konstitutsiyasi kuni», «Qizil Armiya kuni», «V.Leninning tug'ilgan kunini nishonlash», SSSR va O'zbekiston SSRning tashkil etilganligini nishonlash va hokazolar shular jumlasidandir. Milliy kiyimlarda yurish, sunnat to'yi qilish, o'z ona tilida muloqotda bo'lish eskilik sarqiti va madaniyatsizlik ko'rinishi deb baholanadigan bo'ldi. Bolalar bog'chalaridan tortib to oliy o'quv yurtlariga qadar bosqichlarda yoshlarni xudosizlik (ateizm) ruhida tarbiyalash dasturlari, darslik va qo'llanmalari ishlab chiqildi.

Muqaddas «Qur'on» kitobini o'qish u yoqda tursin, unga hatto ko'z tashlashning o'zi kechirilmas jinoyat hisoblangan. «Qur'on» nasroniylar uchun rus tiliga tarjima qilindi, ammo o'zbek tiliga tarjima qilinmadi. Faqat O'zbekiston milliy mustaqillikka erishgach, 1992-yilda u o'zbek tiliga o'girildi.

Xotin-qizlarni «ozodlikka chiqarish» bahonasida 1927-yilda respublikada «Hujum» harakati boshlandi. Xotin-qizlar faolligini oshirish bobida ma'lum ma'noda bu harakat ijobiy baholansa-da, uni tashkil etishdan ko'zlangan bosh maqsad reaksion edi. Avvalo bu harakat mahalliy xalqlarning asrlar osha tarixan shakllangan milliy an'ana va qadriyatlarini hisobga olmagan holda o'tkazildi, xotin-qizlarning ayollik sha'n-qadr-qimmatlari oyoqosti qilindi. Ko'p hollarda paranji chachvonni tashlash zo'rlik bilan amalga oshirildi. Ikkinchidan «xotin-qizlar ozodligi» uchun kurash bahonasida islom diniga qarshi kurash avj oldirildi. Chunki «xotin-qizlar ozodligi»ning asosiy dushmanlari qilib islom ruhoniylari ko'rsatildi.

Sovet hukumati va kompartiya «Hujum» kampaniyasini o'tkazishdan quyidagi maqsadlarni ko'zlagan edi: Birinchidan, o'zbek xalqining tarixan tarkib topgan milliy axloqiy sharqona an'ana

va qadriyatlarini g'orat qilish va ma'naviyatimizga zarba berish: Ikkinchidan, «xotin-qizlarni ozod qilish», bahonasida sanoat korxonalari, kolxoz va sovxozlarda arzon garovda ishlaydigan qo'shimcha ishchi kuchlari sifatida ulardan foydalanish, amalda ularni sovet qullariga aylantirish edi.

Ulug' adib Chingiz Aytmatov «Hujum» kampaniyasi haqida so'zlab bunday degan edi: «Afsuski, davlat tomonidan o'tkazilgan «Hujum» kampaniyasi o'sha davrning og'ir xatolaridan biri edi deyish kamlik qiladi. Bu insoniyatga qarshi qaratilgan jinoyat edi. Ustiga-ustak, ilohiy olamning qurilmasiga qarshi yo'naltirilgan jinoyat edi. Xudoning barqarorligini inkor etgan murtadlar Xudoning vazifasini o'z zimmalariga oladilar va «yangi odam yaratamiz» deb, dahshatli o'yin boshlaydilar»¹.

4. Sovet davlatining 1920–30-yillardagi qatag'on siyosati

Sovetlarning qatag'on siyosati va amaliyoti sovet rejimi o'rnatilgan ilk kunlardan to «qizil imperiya» parchalanib ketgunigacha davom etadi va jamiyatning ajralmas qismi, tabiiy xulosasi sifatida namoyon bo'ldi. Oktabr harbiy to'ntarishi oqibatida Turkistonda zo'rlik bilan o'rnatilgan mustamlakachi mustabid sovetlar tuzumi birinchi kundan boshlab xalqlarimiz boshiga son-sanoqsiz qirg'inlar, dahshatli va alamli, kulfatlar olib keladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu dahshatli tuzumni o'lkamiz xalqlari qabul qilmadilar. Istiqlool uchun, erk va milliy ozodlik uchun kurash 16 yil davom etdi. Bu kurash davomida ayrim xorijlik muarrixlar hisobicha, 1 million 900 ming vatandoshimiz Turkistondan bosh olib xorijiy mamlakatlarga chiqib ketdilar, 1 million 700 ming vatandoshimiz Sibirga, Ukrainaga, Shimoliy Kavkazga, Uralga, Qozog'istonga, Uzoq Sharq o'lkasiga surgun qilindi.

Vatanimizning shahar va qishloqlarini xonavayron qilib kulture-paga aylantirgan, ming-minglab kishilarni shafqatsizlarcha qirg'in qilgan sovetlar mustamlakachilik va bosqinchilik olovi o'chmay turib, o'lkamizda mislsiz va fojiali qatag'onlarni boshlab yubordilar. Chunki qatag'onlar o'sha mustabid sovet tuzumining ichki mohiyatidan kelib chiqqan va uning tabiatida mavjud bo'lgan ijtimoiy ofat edi. Qatag'on amaliyoti kompartiya va sovet davlatining ajralmas yo'ldoshi edi. Sovet davlati bunyod bo'lishining o'zi qa-

¹ Chingiz Aytmatov. Qoyada qolgan ko'z yoshlar. «Jahon adabiyoti», 1997-yil, 2-son, 111-bet.

tag'on yo'li bilan yuzaga kelgan edi. Bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelishi faqat zo'rlik, qirg'in, bosqin va kuch ishlatish orqaligina amalga oshirilgan. Lenin siyosatining muhim quroli bolsheviklarning favquloddagi organi Butunrossiya Favqulodda Komissiyasi – VChK bo'lgan. VChK bevosita Leninga bo'ysungan. Lenin hokimiyatga kelganidayoq o'zining atrofidagi do'stlarini yumshoq xarakterdaligidan xavfsiragan. Lenin 1917-yil 25-oktabrda Sovetlarning II syezdida Kamenev taklifi bilan Rossiyada o'lim jazosini bekor qilish haqidagi qaroridan g'azabga kelgan. Lenin g'azab bilan bu telbalik, tentaklik, axir otuvlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkinmi, deb aytgan. Garchi o'lim jazosini bolsheviklar hukumati bekor qilsalar-da, amalda uni qo'llagan.

Petrograd ChKsi raisi Uriskiy otib o'ldiriladi, Moskvada eser Fanni Kaplan tomonidan Troskiy tashkilotchiligida Leninga suiqasd qilinadi. Suiqasd chala, amalga oshmay, Lenin tirik qoladi. Lenindan keyin ikkinchi shaxs hisoblangan Troskiy bundan foydalanib butun hokimiyatni o'z qo'lida mujassamlashtirib oladi. Endi navbat imperator Nikolay II ga keladi. Uni yo'ldan olib gumdon qilish kerak edi. Troskiy buni uddaladi. Yekaterinburgda tashqi olamdan ajralgan holda turgan Nikolay II o'z oila a'zolari bilan yashirin otib tashlanadi. Bu ishni bajaruvchilar – Butunrossiya MIK raisi Yanosh Solomon Movshevich, ya'ni Yakov Mixaylovich Sverdlov, Yankelm Vaysbart (ya'ni Ural soveti raisi Beloborodov, shaxsan o'zi podshohni otgan), Yanov Movshevich Yurovskiy, Sha Isanovich, ya'ni F.P.Goloshcherin, Tinkus Lazarevich Vayner va boshqalar bo'lganlar.

Beloborodov bu «alohida xizmatlari uchun» Troskiy tomonidan RSFSR Ichki Ishlar Xalq Komissari o'rinbosari lavozimiga ko'tarildi, keyin esa Xalq Komissari bo'lib qoldi. O'sha 1918-yil o'zidayoq ommaviy otuvlar to'liqini boshlanib ketadi. VChK raisining o'rinbosari Peters otilganlar soni favqulodda oshirilib borilgan, otilganlar hech qachon 600 kishidan kam bo'lmagan, deb e'tirof etgan.

Sovet tizimida birinchi bo'lib qonxo'rlikni o'sha Leninning o'zi, undan keyin ikkinchi kishi Troskiy boshlab bergan. Lenin va Troskiyning qonxo'rona siyosatini Maksim Gorkiy tanqid ostiga olgan edi. Uning «Туркестанские ведомости» gazetasida e'lon qilingan xatida Lenin va Troskiy xalqni o'z orqalaridan ergashtirib mamlakatda qonli janjallarni boshlab yuborganliklari, matbuot erkinligini bo'g'ayotganliklari, hokimiyat despotizmini har jihatdan oqlayotganliklari, bu ikki arbob ortidan borayotganlarning ularga tobeligi xuddi maktab o'quvchilarining o'z muallimlariga

bo'lgan itoatkorligiga o'xshab ketayotgani ko'satilgandi. Oqibatda ular qotib qolgan aqidalar quliga aylanib qolganliklari, leninchilar o'zlarini Napoleon Bonapartdek his etib, Rossiyani vayron qilayotganliklarini ochiq-oshkora aytgandi.

«Rus xalqi – deyiladi o'sha xatda, – bunga qonlar dengizi bilan javob bermoqda. Leninning o'zi juda kuchli shaxs, yigirma besh yoshidayoq u sotsializm uchun kurashganlarning oldingi safida borgan. Uning iste'dod egasi va dohiylikka xos barcha xislatlariga ega ekanligi aniq. Ayni paytda unda oddiy xalqqa past nazar bilan qarash xislati ham bor. Lenin o'z xalqi ustidan tajriba o'tkazishga o'zini haqli deb biladi. Urushlardan charchagan xalq bu tajriba uchun minglab kishilar jonini qurbon qilib bo'ldi. Afsuski, bu fojia Leninni taajjubga tushirmayapti. Temirchi uchun temir qanday bo'lsa, Lenin uchun ishchilar sinfi shunday zarurdir.

Hozirgi sharoitda temirdan sotsialistik davlat qurib bo'larmikan? Aftidan, bunday davlatni qurib bo'lmaydi, Lenin ana shunday davlat qurish mumkin, deya xalq ustidan tajriba o'tkazmoqda. Tajriba ijobiy natija bermasa nima bo'ladi? Lenin laboratoriyadagi ximik singari ishlayapti. Ammo ximikdan uning bir farqi bor. Ximik laboratoriyada o'lik materiya bilan tajriba o'tkazadi va uning tajribasi foydali natija beradi. Lenin esa tirik materiya – inson bilan tajriba o'tkazyapti, uning natijasi esa xalqni tanazzulga olib boradi. Lenin ortidan borayotgan ongli ishchilar sinfi bilan shafqatsiz tajriba o'tkazilmoqda. Mazkur tajriba oqibatida ishchilarning sara vakillari yo'qotiladi va rus revolyusiyasining mo'tadil taraqqiyoti to'xtatiladi»¹.

Masalaning shunga o'xshash ba'zi muhim qirralari V.Karpov asarida² ham yangicha talqin qilingan. V.Karpov barcha qatag'onlarda faqat Stalinni ayblash adolatdan emas, degan xulosaga kelgan. U jamiyatda rahbarlik qilishda, «sotsialistik o'zgarishlar»ni amalga oshirishda nima sababdan buzilishlar, zo'ravonliklar, xatolarga yo'l qo'yilgani sabablarini ham ko'rsatishga harakat qilgan. Masalan, joylardagi rahbar xodimlar, yetakchi hisoblangan kommunistlar ishda, amaliy faoliyatda bir xil emasdi, ular orasida ikkiyuzlamachi, munofiqlar ham anchagina bo'lgan. Shuningdek, nazariy, siyosiy bilimi, hayotiy tajribasi yetarli bo'lmagan partiya a'zolari ham ko'p bo'lgan. Ayniqsa bundaylar O'rta Osiyoda nisbatan ko'p bo'lgan. Bundaylar Kompartiya va Sovetlar tadbirlarini amalga oshirishga qaratilgan targ'ibot ishlarini o'z bilganlaricha olib borganlar, ko'p-

¹ Туркестанские ведомости», 1917 г. ноябрь.

² Карпов В. Генераллисимус. Книга первая. – М.: «Вече», 2003, стр. 101–117.

lab siyosiy, mafkuraviy, tashkiliy, amaliy xato va nuqsonlarga yo‘l qo‘yganlar. Bundan partiyadagi muxolifatchilar ustalik bilan foydalan-ganlar.

Bu o‘rinda ushbu misolni keltirish maqsadga muvofiqdir: VKP(b)MQ Siyosiy Byurosining 1930-yil 20-fevraldagi qaroriga ko‘ra 15-martgacha O‘zbekistondan 1000 kishi 1-toifali quloq si-fatida konslagerga olinishi kerak edi. 1930-yil 19-martida Moskva-ga tezkor ma‘lumot yuborilib, unda O‘zbekiston bo‘yicha rejadagi 1000 kishi o‘rniga 1195 kishi boy-quloq sifatida qamoqqa olingani xabar qilingan.

Mamlakat bo‘yicha quloq qilish kampaniyasi VKP(B)MQ Siyosiy byurosining 1930-yil 30-yanvardagi «Yoppasiga kollektivlashtirish rayonlarida quloq xo‘jaliklarini tugatish tadbirlari to‘g‘risidagi» qaroridan so‘ng boshlanishi kerak edi. O‘rta Osiyoda esa mazkur qarordan oldinroq bu tadbirlar boshlangan edi. O‘rta Osiyo byurosi raisi I.Zelenskiy 1930-yil 26-yanvardayoq «Quloq-larni sinf sifatida tugatish bilan bog‘liq tadbirlar to‘g‘risida» qaror qabul qilib, uni tasdiqlashni VKP(b) MKdan iltimos qiladi. Bun-day shoshmashosharlikdan bezovta bo‘lgan Stalinning shaxsan o‘zi 30-yanvarda barcha partiya tashkilotlariga xat yo‘llab, kollektiv-lashtirish ziyoniga quloq qilishga berilib ketishga yo‘l qo‘ymaslikni talab qilgan. V.M.Molotov esa Stalin va o‘zining nomidan Tosh-kentga, Zelenskiyga telegramma yo‘llab, O‘rta Osiyoda kollektiv-lashtirishni jadallashtirishni ayblovchi fikrni yetkazadi. Telegram-mada shunday deyilgan: «Sizning 30-yanvardagi telegrammangizni oldik. SSSR Markazidan kollektivlashtirishning tezkor suratini O‘rta Osiyo rayonlariga ko‘chirishni asossiz deb hisoblaymiz. Bu rayonlarning, ayniqsa Toshkentning o‘ziga xos shart-sharoitlarini puxta hisobga olish talab qilinadi. Bu ogohlantirishga jiddiy qarang-lar va kollektivlashtirish ishini ommani haqiqiy jalb etish orqali harakatlantiringlar. Stalin, Molotov»

Sovet hukumati va kompartiya arboblari o‘rtasida boshlanib ketgan o‘zaro kurash, adovat butun mamlakatni, jumladan O‘z-bekistonni ham o‘z girdobiga tortdi. O‘rta Osiyoda bu fojيانing aybdorlari qilib o‘sha vaqtdagi respublikalar partiya tashkilotlari Markaziy Komitetlari birinchi kotiblari, hukumat boshliqlari, davlat rahbarlari ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, ayni paytda bu mintaqaga yuboril-gan OGPU, prokuratura, sud, NKVDning ko‘plab rahbar xodim-larining ham ayblari katta bo‘lgan.

Markazning yo‘l-yo‘rig‘i, talabi bilan va o‘zlari xohlagan-laridek ish tutib, faoliyat ko‘rsatib, mahalliy xalqqa qarshi har xil

tazyiq-ta'qib, jazo choralarini qo'llagan partiya, sovet, ma'muriy, jazo organlari rahbar xodimlarining butun qilmishlari ochilib ketdi, ulardan keng omma boxabar bo'lib qoldi. 20-yillar oxiri – 30-yillarda O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda amalga oshirilgan no-qonuniy, fojiali tadbirlarni amalga oshirilishida asosiy aybdor bo'lganlar ham aniqlanmoqda. Ulardan L.Belyavskiy, E.Yevdokimov, V.Naruskiy, L.Mironov, G.P.Matson, B.Krupovski, N.Rayskiy, R.Pilyar, A.Sluskiy, P.Bauman, M.Berman, I.Zelenskiy, L.Zalin, N.Zagvozdin, P.Pernonlarni eslash joizdir. Ayni shu shaxslar 1920–30-yillardagi qatag'on kampaniyasining tepasida turganlar. Ular joylarda mahalliy arboblardan va xodimlardan iborat katta tayanchga ega bo'lganlar. Milliy vakillarning ma'lum qismi o'sha markazdan kelgan rahbar xodimlarning chizgan chizig'idan chiqmay ish ko'rishga majbur bo'lganlar, o'ng betiga tarsaki yesa, chap betini tutib berganlar. Qolaversa xalqimizda birlik bo'lmagan, yakmusht bo'lib kurash olib bormagan. Aksincha, ko'p holatlarda odamlarning orasida sotqinlik, xoinlik, g'arazgo'ylik, hasad, ko'ra olmaslik, shaxsiy manfaat bilangina cheklanib qolishlik, irodasizlik, mut'elik kabi illatlar ham sovetlarning qatag'on mashinasi uchun xizmat qilgan edi.

Xullas, 1920–30-yillardagi qatag'onlar haqida gap ketganda yuqoridagi holatlarni ham hisobga olish lozimdir. O'rta Osiyo respublikalari jumladan O'zbekiston sovet mustamlakachiligi asoratida bo'lganligi uchun bu hududlarda qatag'on juda dahshatli holatda yuz berdi.

Sovetlar faqat zo'rlik, qirg'in, bosqin va kuch ishlatish orqaligina mustamlakachilik tartib-qoidalarini o'z qo'llarida tutib turishlari mumkin edi. Xalq ommasining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashiga esa shu xalq orasidan yetishib chiqqan vatanga, millatga fidoyilar boshchilik qiladilar. Shu boisdan ham mustamlakachi jallodlar xalqning ana shu ongli, tashkilotchi va obro'li fidoyilarini vaqti-vaqti bilan qatag'on qilib «yaganalab» turmasdan o'z maqsadlarini amalga oshira olmaydilar. Buni biz sovetlarning o'z maxfiy xizmat korchalonlariga bergan to'g'ridan to'g'ri ko'rgazmasida ham yaqqol ko'ramiz: «Siyosiy raqiblarning hammasi qamalgan bo'lishi haqida ham qayg'urish lozim. Mahalliy aholi ixlos qo'ygan g'animlarimizni og'dirib olmoq yoki kaltaklamq zarur. Ularni qandaydir qonunni buzganlikda ayblash, qamash yoki baxtsiz hodisa atalmish bahona-sabab bilan yo'q qilib yubormoq kerak»¹.

Sovet hukumati o'lkamizda 1920–30-yillarda shiltasi chiqqan

¹ «Munosabat», 1990-yil 30-yanvar.

«katta o‘yinchi»lik rolini bajardi. U jang maydonida milliy istiqbolchilarga qarshi bir daqiqa bo‘lsa-da qirg‘in-barotni to‘xtatmagan holda aholi o‘rtasida sovetlar tomoniga o‘tganlarga umumiy afv e‘lon qilinadi, deb tilyog‘lamalik qildi, ularga hatto mansab va unvonlar ulashdi. Ammo ma‘lum bir muddat o‘tgach Sovetlar tomoniga o‘tgan «ishbilarmonlar»ni birma-bir «yaganalab» bordi. Sovetlar qo‘llagan mantiq yo‘li oddiy, sodda va tushunarli edi, u ham bo‘lsa, o‘z milliy birligiga xiyonat qilib biz tomonga o‘tganlarga ishonib bo‘lmaydi, ulardan foydalanish kerak, lekin tozalab turmoq kerak.

Kompartiya o‘rnatgan sovet tuzumini, u amalga oshirgan «sotsialistik tajriba»ni mahalliy xalq, avvalo uning ilg‘or, peshqadam vakillari qattiq qarshilik bilan kutib oldilar, ular xalqning milliy qadriyatlarini, madaniyatini, an‘analari va urf-odatlarini, ko‘p asrlik tarixiy merosini saqlab qolishga harakat qildilar. SSSRni ochiq-oshkora «qizil saltanat» deb atadilar, respublika istiqloli uchun jon olib, jon berib kurashdilar. Ular islohotlar yo‘li bilan, asta-sekinlik bilan, demokratik yo‘llar orqali, xalqimizning tarixiy, milliy-maishiy shart-sharoitlarini hisobga olgan holda o‘sha Lenin ilgari surgan orzudagi sotsializm rejasi o‘tkazilishi uchun kurashdilar. O‘z mohiyati bilan sovet tuzumiga qarshi milliy muxolifat maydonga kelgan va u mavjud sovet mustamlakachiligiga juda katta xavf solgan. Muxolifat safida jamoat va davlat arboblari, o‘qituvchilar, yozuvchi-shoirilar, jurnalistlar, ijodiy xodimlar bo‘lgan.

1920-yillarning ikkinchi yarmi, 1930-yillarda kompartiya va sovetlar muxolifatchilarga qarshi o‘zining bisotidagi tajriba sinovlaridan o‘tgan qatag‘on mashinasini yo‘naltirdi.

O‘zbekistondagi vatanparvar, millatparvar kayfiyatida bo‘lgan rahbar xodimlarni birlashtirgan «O‘n sakkizlar guruhi», «Inog‘omovchilik», «Qosimovchilik», «Badriddinovchilik», «Ko‘r kalamush» kabi o‘nlab guruhlariga qarshi qatag‘on qo‘llandi. Jumladan, sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda «18 lar guruhi» O‘zbekiston kompartiyasi saflarida aksilfirqaviy guruh sifatida baholanadi. Go‘yoki bu guruhga a‘zo bo‘lgan va davlat hamda partiya tashkilotlarida mas‘ul lavozimlarda ishlab kelgan Fayzulla Xo‘jayev, Inomjon Xidiraliyev, U.Ashurov, R.Rahimboboyev, U.Eshonov, Rahmat Rafiqov va boshqalar Kompartiyaning yer-suv islohoti yo‘liga qarshi chiqqan, boy-quloq yer egaligi manfaatlarini himoya qilgan va mahalliy burjua millatchiligi g‘oyasini ilgari surgan degan ayblar qo‘yilgan. Shu ayb bilan «18 guruhi»ning faol ishtirokchilari I.Xidiraliyev (O‘zbekiston SSR yer ishlari xalq komissari), Saidjo-

nov Zarafshon viloyati ijroiya qo‘mitasi kotibi) va boshqalar 1925-yillarda o‘z vazifalaridan olib tashlandilar. F.Xo‘jayev esa RKP(b) MQ O‘rta Osiyo byurosi komissiyasida «qattiq tanqid» qilingach, 1927-yilda bo‘lib o‘tgan O‘zkompartiya 3-Qurultoyida «o‘z xatosini bo‘yniga olgan va kechirim so‘ragan».

Aslida esa «18 lar» guruhi amalda Sovetlar hukumati va Kompartiyaning O‘zbekistonda olib borayotgan ulug‘ millatchilik va mahalliy milliy kadrlarga nisbatan nopisandalik siyosatiga qarshi chiqqan edi. Buni guruh a‘zolarining 1925-yil noyabr oyida Samarqand shahrida o‘z ishini olib borgan O‘z KP(b) II qurultoyi oldidan RKP(b) MQsining O‘rta Osiyo byurosi nomiga yozgan arizalari mazmunidan ham ochiq-oydin ko‘rish mumkin. Arizada quyidagilar yozilgan edi: «Do‘stona va samarali ishlash uchun normal sharoit yaratilmaganligi sababidan bizni O‘zbekistonda ishlashdan bo‘shatib, RKP(b) MQ ixtiyoriga yuborishingizni so‘raymiz. Agar kerak bo‘lsa, ancha keng vaj-sabablarini bayon etishimiz mumkin»¹.

Bu vaj-sabablari aslida nimalardan iborat bo‘lgan? O‘zbekiston Milliy xavfsizlik xizmati arxividagi hujjatlar bu vaj sabablarni aniqlashga imkon beradi. Ular: ish yuritishda mahalliy millat vakillariga nisbatan nopisandlik, mustamlakachilik siyosati, milliy kadrlarining asossiz ta‘qib va tazyiq ostiga olinishiga qarshi chiqqanlar va milliy manfaatlarini himoya qilganlar. Ular Markazda neki amalga oshiriladigan bo‘lsa, uni shundayligicha O‘zbekiston sharoitiga ko‘r-ko‘rona tadbiriq etilishiga qarshi chiqqanlar².

1927-yilda «Inog‘omov guruhi» fosh etildi. O‘zbekiston SSR xalq maorifi komissari lavozimida ishlagan R.Inog‘omovni «mahalliy millatchilikda» ayblab qatag‘on qildilar. Go‘yo u «o‘lib borayotgan milliy burjuaziya himoyachisi» bo‘lgan ekan. Amalda esa R.Inog‘omov yo‘qsillar diktaturasi deb nomlangan Sovet hokimiyati milliy mustamlakachilikdan boshqa narsa emasligini, Kompartiya yuritgan milliy siyosatning shovinistik mohiyatini keskin tanqid qilgan edi. Masalan, u O‘zkompartiyani sovet mustamlakachiligiga qarshi kurashmayotganlikda, Markazning O‘rta Osiyo byurosi, O‘rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi kabi nazoratchi organlarining zo‘ravonlikda ayblaydi. Shuningdek, R.Inog‘omov oktabr inqilobi o‘zbek xalqiga to‘la ozodlik keltirmadi, xalq hamon Rossiya mustamlakasi bo‘lib qolgan, rus proletariati o‘z orqasidan Turkiston mehnatkash dehqonlarini ergashtira olmadi, shu

¹ O‘zR PDA, 58-fond, 1-ro‘yxat, 108-ish.

² Shamsutdinov R. Jasoratlariga to‘la hayot sohibi. 80, 84-betlar.

bois dehqonlar Turkistondagi inqilobda biron-bir rol o'ynay olmadi, inqilob aravasini oldin suradigan birdan bir kuch – bu milliy ziyolilardir, degan g'oyani ilgari surgan¹. 1930-yilning 25-martidan 21-iyuniga qadar Samarqand shahrida SSSR–Oliy sudining ko'chma sessiyasida «73 s» raqamli yana ish ko'rib chiqildi. Bu sovet tarixida «Qosimovchilik» ishini («Qosimovshina») deb yuritiladi. Sudda O'zbekiston SSSR Oliy sudining sobiq raisi S.Qosimov boshchiligidagi 30 ga yaqin sud va yustitsiya xodimlari ishi ko'rib, ular jinoiy javobgarlikka tortildilar, ko'plari otib tashlandi. S.Qosimov va uning sheriklariga poraxo'rlik, o'z mansab lavozimlarini suiiste'mol qilish va «bosmachilarning jinoyatchi»larni ozod qilish kabi ayblar qo'yildi. Darhaqiqat, S.Qosimov «bosmachilar»ga xayrixoh bo'lgan, chunki ularni milliy ozodlik va istiqlol uchun kurash jangchilari deb bilgan. Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligidagi yashirin faoliyat olib borayotgan «Milliy istiqlol» tashkilotining yig'ilishlarida S.Qosimov va uning sheriklari muntazam qatnashib turganlar. Sudda davlat qoralovchisi A.Katanyan S.Qosimovni taniqli jadidchi Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevning shogirdi bo'lganligi, sud apparatini esa Munavvar Qorining «choyxonasiga» aylantirganlikda ayblaydi. S.Qosimovning jasorati tahsin va e'zozga loyiqdir. U tergov va sud jarayonida Rossiya va SSSR Oliy sudi O'zbekistonning milliy suveren huquqini poymol qilganligini mardonavor gapirdi. S.Qosimov Yusupjon Isoqjonovning ishini Moskvada qaytadan ko'rmoqchi bo'lganlarida SSSR Oliy Sudi vakiliga quyidagi adolatli so'zlarni aytishdan qo'rqqan: «Sizlar milliy suveren huquqni buzaysizlar, sizlar o'zbek xalqining o'z huquqiga tajovuz solaysizlar»².

S.Qosimov guruhi (30 ga yaqin kishi) bilan bog'liq holda yana «Milliy istiqlol» partiyasining 87 a'zosi ustidan sud hukmi chiqarildi. SSSR Bosh Siyosiy boshqarmasining 1931-yil 25-apreldagi sudlov komissiyasida yana «49 jinoyatchi»ning ishi ko'rib chiqildi va ularga nisbatan jazo choralari belgilandi.

S.Qosimov guruhi ustidan o'tkazilgan sud jarayoni tamom bo'lgach, ikki yil o'tar-o'tmas sovetlar O'zbekistonda yana bir «jinoiy guruh»ni tayyorladilar. Bu guruh sovet tarixiga «badriddinovchilar» nomi bilan kirgan, uning barcha a'zolari otib tashlandilar. Qosimovchilar singari, bu guruh a'zolariga ham «millatchilik», «panturkizm», «panislomizm» kabi ayblar yopishtirilgan.

¹ Катанян Р. Против Касимова – против Касимовщины. Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана. – Т.: ЗГИЗ, 1931, с. 77.

² Шамсутдинов Р.Т. Жертвы репрессии. Андижон, 1994.

1930-yilda «Koʻrkalamush» guruhi bahonasida qanchadan qancha begunoh kishilar qatagʻon qilindilar. Bu qanaqa guruh edi? 1930-yilning fevralida Fargʻona politexnikumida chiqadigan «Pedagog» nomli gazetada «Koʻr kalamush» sarlavhasi ostida bir tanqidiy maqola bosilgan edi. Bu maqolada tanqid qilingan shaxsning tashqi koʻrinishida «kalamush»ga oʻxshash belgilar boʻlgan ekan. Oʻzini haqoratlangan deb his qilgan mazkur shaxs achchigʻiga chiday olmay, maqolani koʻtarib, toʻgʻri Fargʻona shahar siyosiy boshqarmasiga olib boradi va u yerdagi masʼul mutasaddi xodimlarga «Texnikumda rahbar Abdurahmon Gʻoibiy boshliq aksilinqilobchilar sovetlarga qarshi gazeta chiqarmoqda, mana oʻqing» deydi. Ana shu oddiy devoriy gazeta kichikkina maqolada «Sovet hukumatiga qarshi kurash olib borayotgan siyosiy guruh toʻgʻrisida uydirma va toʻqima ish» tayyorlanadi. Mazkur «jinoiy» ish boʻyicha Abdurahmon Gʻoibiy, Vali Burhon, Abdushukur Hakimov, Toʻrazoda Nuritdin, Xonxoʻja oʻgʻli Moʻydingon, Burhon Mashrabi, Boqiy Mahmudiy, Hojiakbar Moʻminov, Husanboyev, Qodir Soli, Umar Shokirov, Madat Isroilov, Qozixon Dadaxonov va boshqalar «sovetlarga qarshi», «millatchi», «panturkizm», «panislomist», «koʻr kalamush» guruhining faol aʼzolari sifatida qamoqqa olinadilar va qatagʻon qilinadilar¹.

Sovet hukumati va kommunistik partiya qatagʻon mashqini olgach, xususan 1920-yillarning oxiri va 1930-yillar davomida Oʻzbekistonda ommaviy qatagʻonlikni avjiga mindirdi. Amalga oshirilgan dahshatli qabohat va ommaviy qatagʻonliklarga «xalqlar dohiysi»ning «sotsializm pozitsiyalari qanchalik mustahkamlanib borsa, sinfiy dushmanlar qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi», degan zoʻr nazariyasi asos qilib olindi va bahona boʻldi. Amalda esa 1930-yillardagi ommaviy qatagʻonliklar sovet mustamlakachiligi siyosatining mantiqiy mohiyatidan kelib chiqar edi. Bu davrda respublikada ommaviy qamash, surgun va qirgʻin shu darajada kuchli va dahshatli tus oldiki, undan davlat va partiya arboblari tortib toʻddiy mehnatkashlar ommasining birorta tabaqasi yoki qatlamigacha chetda qolmadi. Bu haqda Oʻzbekiston Prezidenti Islom Karimovning Oʻzkompartiyasining III qurultoyida soʻzlagan nutqidan quyidagi jumlar diqqatiga loyiqdir: «...1937–1939-yillarda ichki ishlar xalq komissarligi idoralari inqilobiy qonunchilikni juda qoʻpol tarzda buzdilar va oyoqosti qildilar. Bunday bedodlik keyingi yillarda ham, to 1950-yillarga qadar davom etdi. Sira aybi boʻlmagan, halol odamlar koʻplab qamoqqa olindi va qirib tashlandi.

¹ «Oʻzbekiston ovozi», 1991-yil 15-sentabr.

Stalin shaxsiga sigʻinish yillari Oʻzbekiston xalqlari boshiga ogʻir kulfatlar soldi. 1937–1939-yillarning oʻzidagina Oʻzbekiston SSSR Ichki ishlar xalq komissarligining «uchlik»lari tomonidan 41 ming nafardan koʻproq kishi qamaldi. Shulardan 37 ming nafardan koʻprogʻi sudlandi, 6 ming 920 kishi otib tashlandi. Umuman 1939–1953-yillarda 61 ming 799 kishi qamaldi. Shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindi, 7 ming 100 kishi esa otib tashlandi.

Asossiz qamalib jinoiy javbogarlikka tortilgan kishilar orasida partiya, sovet, xoʻjalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar va kolxozchilar juda koʻp edi».

Sovet va partiya xodimlarini ommaviy qatagʻon qilish 1929-yildayoq boshlangan edi. Bu ish Oʻzkompartiya IV qurultoyining partiyadagi oʻnglik xavfi toʻgʻrisidagi qarori asosida amalga oshirildi. Ana shu siyosiy kompaniya davrida «partiyani tozalash» bahonasida 15,6 ming partiya aʼzosi tashkilot safidan chiqarildi va ularning koʻpchiligi qamoqqa olindi va qatagʻon qilindi.

Hisob-kitoblarga qaraganda, Sobiq Ittifoq hududida 1925–1939-yillarda 2.383.363 kishi partiyadan haydalgan. Faqatgina 1934–1939-yillar qatagʻoni davrida 1.220.934 kommunist partiyadan oʻchirilgan.

Oʻzbekistonda amalga oshirilgan barcha bedodliklar va yalpi qatagʻonliklarga sovetlar va kompartianing «sanoatlashtirish va jamoalash siyosatiga qarshi», «yot unsur», «kishi kuchidan foydalanuvchi zolim», «millatchi», «aksilinqilobiy», «panturkizm tarafdori», «panislomizm tarafdori», «xalqaro imperializmning aygʻoqchisi» kabi «ayblar» asos qilib olindi. Faqat 1930–1933-yillarda kamida 10 ming dehqon xoʻjaliklari quloq qilinib oʻz makonlaridan oʻzga yurt va elatlarga surgun qilindilar, ularning koʻpchiligi it azobida oʻlib ketdilar.

1931-yilda Ukrainaning Xerson viloyati Skadovsk tumaniga Oʻzbekistondan surgun qilingan Y.Moʻminovning oʻgʻli S.Moʻminov shunday hikoya qiladi: «Oʻsha paytda Oʻzbekistonda taxminan 3 ming, Oʻrta Osiyo respublikalaridan esa 10 mingga yaqin oila Xerson viloyati hududidagi Skadovsk, Kaxovka va choʻl zonalaridagi boshqa rayonlarga koʻchirilgandi. Ular asosan paxtachilikni rivojlantirish uchun majburiy yuborilgan. Bir soʻz bilan aytganda, yosh bolalari bilan ochlik va muhtojlikka, qolaversa oʻlimga mahkum etilgandilar.

1931–1932-yillarda u yerning haddan ziyod seryogʻin, nam iqlimiga qahraton qishiga bardosh bera olmay yosh bolalar va kek-

salarning ko'pchiligi o'lib ketgan. 1933-yildagi yuqoridan maxsus uyushtirilgan «ocharchilik operatsiyasi» natijasida esa yana mingdan ziyod kishining yostig'i quridi.

Oradan uch-to'rt yil o'tgach ko'chirilganlar paxtachilik davlat xo'jaligida nazorat ostida tong yorishgandan qosh qoraygunga qadar ishlab, mo'l hosil yetishtira boshladilar. Iqlimiga qiyinchilik bilan biroz ko'nikkan paytimizda 1937-yil boshlanib, oramizdan «xalq dushmanlari»ni izlay boshlashdi. Yuzdan ziyod «eskicha» o'qigan ziyolilar, dinga e'tiqod qo'yganlar, hatto farzandlarini yashirinch a sunnat qildirganlar «xalq dushmani»ga chiqarilib, qamoqqa olindilar. Ming afsuski, o'sha yerlarda ularning ko'pchiligi vafot etishdi»¹.

O'zbekistonda yalpi qatag'onlik 30-yillarning ikkinchi yarmidan respublikada juda katta mehnati singgan davlat va partiya arboblari «xalq dushmani» sifatida qamoqqa olganlaridan so'ng ayniqsa kuchaydi. partiya a'zosi bo'lmagan oddiy fuqarolardan jami bo'lib bu davrda qancha odam qatag'on qilinganligini hisoblash qiyin. Ammo shu narsa aniqki, 1937-yil iyul oyida kompartiya Markaziy Qo'mitasi Stalin, Yejov va Vishinskiy imzosi bilan Mahalliy partiya Markaziy qo'mitalariga, NKVD idoralariga va prokuraturalarga «dushman sinflar, qoldiqlarini yo'qotish» ishini o'tkazish tartib va ko'lam haqida maxfiy ko'rsatma yuborilgan ekan. «Qabohat saltanati» risolasida ta'kidlanishicha, ko'rsatmada har bir respublika va viloyat uchun qancha kishini qamoqqa olish kerakligi (foiz hisobida) aniq ko'rsatilgan. Bu galgi reja (ungacha 1925–1936-yillarda qancha otilgan edi!) «kamtarona» to'rt foiz etib belgilangan. Sobiq Ittifoqning o'sha paytdagi aholisiga nisbatan hisoblanganda, bu taxminan bir galda 5.000.000 kishining² yostig'ini quritish demak edi.

1937-yil 30-iyulda SSSR Ichki ishlar Xalq Komissarligining «Sobiq quloqlar, jinoyatchilar va sovetlarga qarshi unsurlarni repressiya qilish bo'yicha operatsiya to'g'risida»gi mutlaqo maxfiy 00447-sonli tezkor buyrug'iga N.Yejov qo'l qo'yadi. Mazkur buyruqqa muvofiq 1937-yil 5-avgustdan barcha respublikalar, o'l-kalar va viloyatlarda sobiq quloqlar, faol unsurlar va jinoyatchilarni repressiya qilish bo'yicha operatsiya o'tkaziladigan bo'ldi. O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston respublikalarida operatsiya o'sha yil 10-avgustdan boshlanadi. O'rta Osiyo respublikalari Ichki ishlar xalq komissarliklarining SSSR NKVDga og'zaki

¹ «Xalq so'zi». 1991-yil, 29-may.

² Qabohat saltanati. 28-bet.

bergan ma'lumotlari bo'yicha repressiya qilinadiganlar miqdori quyidagicha belgilab berilgan:

Respublikalar	1-toifa	2-toifa	Jami
Qirg'iziston SSR	250	500	750
Tojikiston SSR	500	1300	1800
Turkmaniston SSR	500	1500	2000
O'zbekiston SSR	750	4000	4750
Jami:	2000	7300	9300

Ushbu buyruq bilan respublikalar, o'lkalar va viloyatlar «uchlik»larining shaxsiy tarkibi ham tasdiqlanadi. O'zbekiston SSR «uchligi» Zagvozdin (rais) Ikromov, Boltaboyev (a'zolar)lar SSSR ichki ishlar xalq komissari N.Yejov tomonidan tasdiqlanadi. Shu «uchlik»ning 1937-yil 10-avgustdagi qarori bilan 80, 14-avgustdagi qarori bilan 56, 29-avgustdagi qarori bilan 55, 23 avgustdagi qarori bilan 96 kishi «quloq», «yot unsur», «xalq dushmanlari», «bosmachilarga ko'maklashgan» ayblari uchun otuvga hukm etiladi va ko'plab kishilar konslagerlarga, qamoq jazosiga, uzoq yurtlarga surgun qilinadi. Sovetlar qo'llagan «Katta terror» yoki «quloqlar operatsiyasi»ning O'zbekistondagi fojialari 2005–2009-yillarda nashrdan chiqqan arxiv hujjatlari to'plamlarida o'z aksini topgan¹.

Bolsheviklar «proletar internatsionalizmi» shiorini ro'kach qilib milliy rahbar va xodimlarga nisbatan mahalliy burjua millatchiligi tamg'asini qadab, «o'ng»likda, «so'l»likda ayblab, rahbarlik lavozimlaridan mahrum etish, pirovardida qatag'on qilish amaliyotini keng qo'llaganlar. Hatto Stalin ham Turkistondagi milliy arboblarning faoliyatini kuzatish va baholashda ikkiyuzlamachilik qilgani ma'lumdur. U 1924-yil 26-martda I.Vareykis va O.Karklinlarga yo'llagan xatlarida Usmonxon Eshonho'jayev, Inomjon Xidirali-

¹ Репрессия. 1937–38 годы. Документы и материалы. Выпуск 1. Сост: Shamsutdinov R., Karimov N., Yusupov E. – Т.: Sharq, 2005; Shamsutdinov R. Qatag'on qurbonlari. Ikkinchi kitob. – Т.: Sharq, 2007; Репрессия. 1937-38 гг. Документы и материалы. Выпуск 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь. Сост: Shamsutdinov R., Yusupov E., Mamajonov A., Do'smatov E. – Т.: Sharq, 2007; Репрессия 1937–38 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, декабрь. Сост: Shamsutdinov R., Abdullayev M., Do'smatov E., Kurbanov X. – Т.: Sharq, 2008; Qatag'on qurbonlari. 1938-yil fevral, sentabr. Beshinchi kitob. Tuzuvchilar: Shamsutdinov R., Qurbonov X., Rasulov J., Egamberdiyev F., Bekimmetov U. – Т.: Sharq, 2009.

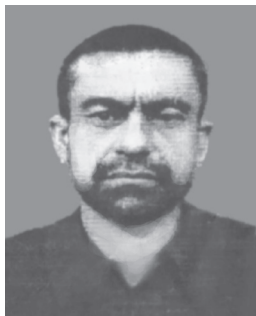
yev, Abdulla Raximboyevlar haqida ijobiy fikrlar bildirib, ularni rahbarlik lavozimlarida saqlab qolish zarurligini talab etgan. Ammo pirovardida ana shu shaxslar va ularga xayrixoh bo'lgan milliy arboblarni qatag'on qilingan.

Siyosiy arboblardan I.Xidiraliyev 1928-yil 31-dekabrda Moskvadagi «Nasional» mehmonxonasida sirli ravishda o'ldirilgan. Unga tuhmat qilinib, «Stalinga xat yozib, o'zini o'zi otgan» degan versiya tarqatilgan.

Usmonxon Eshonxo'jayev, Abdulla Rahimboyev, Andijon okrug partiya komitetining raisi O'rinboy Ashurovlar burjua millatchilari, vatan xoinlari aybi bilan otib yuborilganlar, 50-yillarda reabilitatsiya qilingan.

Inomjon Xidiraliyev

**Usmonxon
Eshonxo'jayev**

**Abdulla
Rahimboyev**

**O'rinboy
Ashurov**

1929–1938-yillari O'rta Osiyodan, jumladan, O'zbekistondan begona yurtlarga, Sibir, Shimol, Ukraina, Qozog'iston, Uzoq Sharq, Ural, Shimoliy Kavkaz, Turkmanistonning sahro hududlariga «qu-loqlar mehnat qiladigan «maxsus qishloq»larga, konslagerlarga ko'plab yurtdoshlarimiz surgun qilingan. Ularning ma'lum qismi ochlikdan, sovuqdan, kasallikdan o'lib ketadi. Surgun jazosini o'tayotgan yurtdoshlarimiz o'sha begona yurtlarda 1937–1939-yillari yana takror qatag'on qilinib, ko'plari qamoq va o'limga hukm etilganlar. Kaxovskiy, Skadovskiy rayonlarida 1937–1939-yillari o'zbekistonliklardan, 300 dan ziyod kishi otuvga, 10 yil, 8 yil qamoq jazosiga hukm etilgan, surgundagilardan ko'plari mehnat frontiga, harbiy frontga olinib, u yerlarda o'lib ketdi. Ana shunday bedodliklarni ko'rib turib surgundagilarning ma'lum qismi «mehnat

posyolkalari»dan qochib ketishga uringan. O‘zbekiston hududidagi «quloq qishloqlari»dan 1935-yili 1531, 1936-yili 844, 1937-yili, 816 quloq qochib ketgan. Ukrainadagi «mehnat posyolkalari»dan 1932-yili 961, 1933-yili 473, 1934-yili 333 kishi, Shimoliy Kavkaz «mehnat posyolkalari»dan 1932-yili 6987, 1933-yili 7109, kishi qochib ketgan. Ularning bir qismi ushlanib, joylariga qaytarilgan, bir qismi qamoq va otuv jazosiga hukm etilgan.

Bu singari fojialarni bilgan, o‘zlarining ham boshlariga shunday fojialar tushishini fahmlagan yurtdoshlarimizning bir qismi birdan bir najot boshni olib chiqib ketish, degan xulosaga kelganlar.

OGPU maxfiy siyosiy bo‘limining 1932-yil 5-avgustdagi mutlaqo maxfiy ma’lumotnomasida Eronga – 1073, Afg‘onistonga – 1218, Xitoyga – 40 ga yaqin oila muhojirlikka chiqib ketgani qayd etilgan¹.

O‘sha kezlarda O‘zbekistonning taqdiri Moskvadan yuborilgan Drenik Apresyan, Leonov-Nemirovskiy, Zagvozdin, Agabekov, Sorokin, Balinkov va boshqa jallodlar qo‘lida bo‘lgan. NKVD Farg‘ona viloyati boshqarmasining bo‘limi boshlig‘i P.Blinkovning bergan ma’lumotlariga qaraganda, 1931–1938-yillarda respublikada faoliyat ko‘rsatgan «uchlik»ning rais Drenik Apresyan bo‘lgan. U yo‘q paytlarda O‘zbekiston-ichki ishlar xalq komissari L.Leonov-Nemirovskiy ham raislik qilib turgan. Blinkov esa ma’lum davr mazkur uchlikning kotibi vazifasini bajargan.

O‘zbekistonda siyosiy qatag‘onlik 1937-yilda F.Xo‘jayev, undan keyin A.Ikromov, D.Manjara, S.Segizboyev, A.Karimov, R.Islomov, Sexer va I.Xudoyqulov, M.Shermuhammedov, M.Usmonov, T.Risqulov, I.Ortiqov, A.Islomov, R.Islomov, S.Tursunxo‘jayev, Bo‘taboyev, Dadaboyev, M.Tursunxo‘jayev, U.Eshonxo‘jayev va boshqalar hibsga olingach, ayniqsa kuchli tus olgan. Bu yerdagi bedodlik va qabohatlarga I.Stalin va V.Molotovlar boshchilik qilganlar. Jumladan, O‘zKP(b) MQning Plenumiga 1937-yil 20-sentabrda ular maxsus xat yo‘lladilar. Unda F.Xo‘jayev va A.Ikromovning dushmanlik harakatlari «fosh» etildi, qatag‘onni boshqari maqsadi-

Akmal Ikromov

¹ Bu haqda qarang: *Shamsutdinov R.* Qishloq fojiasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun. 319–345-betlar.

da jazo otryadiga rahbar qilib VKP(b) MQsining kotibi A.Andreyev shaxsan jo'natiladi. U 16-sentabrda bo'lib o'tgan MQning plenumida so'zga chiqib «dushmanlar»ni dadilroq fosh etishni talab qilgan.

Usmon Yusupov

Mazkur plenumda A.Ikromov masalasi ko'rib chiqilganda Moskvadan kelgan P.Yakovlev MQning ikkinchi kotibligiga «saylangan». Plenum A.Ikromov homiligida «o'zbek xalqining ashaddiy dushmanlari bo'lgan troiskiychi» o'ng va burjua millatchi unsurlar (F.Xo'jayev, Sexer, Boltaboyev, Nemsovich, Manjara, Moor, Shermuhammedov, A.Karimov, Zelkina, Tojiyev va boshqalar) MQ byurosi a'zoligiga va boshqa vazifalarga ko'tarilib olishgan hamda uzoq vaqt dushmanlik faoliyati bilan shug'ullanganliklarini «aniqladi». Plenum o'tayotgan kunlarda A.Ikromovdan boshqa yuqorida nomlari tilga olinganlarning hammasi qamoqda edi. A.Ikromov ham tezda qamoqqa olindi va «xalq dushmani» deb e'lon qilindi. Uning o'rniga U.Yusupov O'zKP(b) MQsining birinchi kotibi bo'ldi.

Oradan hech qancha vaqt o'tmasdan Moskvaning yangi saylangan qo'g'irchoq dastyori U.Yusupov andishani va imonni bir chetga surib qo'yib 1937-yil 10-noyabrda «Qizil O'zbekiston» gazetasida bosilgan «Yangi g'alabalar sari olg'a!» maqolasida bunday deb yozdi: «Xalq dushmanlari, ajnabiy davlat josuslari F.Xo'jayev, Ikromov, Sexer, Manjara, R.Islomov, Zelkina, Karimov, Nemsovich va boshqalar o'zbek xalqiga ko'p yomonlik va ifloslik qildilar. Ular paxtachilikning rivojlanishiga to'siq bo'ldilar, almashlab ekishni buzdilar, O'zbekistondagi hayotning asosiy manbayi suv xo'jaligini yemirdilar. Ular sanoat, energetika va irrigatsiya qurilishiga to'siq bo'ldilar va buzdilar.

Qora mollarni zaharladilar, yuqumli kasalliklar tarqatdilar, qorako'l sifatini buzdilar, qora mollarni qirdilar. Ular VKP(b) Markazqo'mi, SSSR Xalq Komissarlari Soveti qarorlarini va Qishloq xo'jalik arteli Ustavini buzib, o'n minglab kolxozchilardan tomorqa yerlarini tortib oldilar, kolxozchilarni sutli sigirlaridan mahrum qildilar.

Xalq dushmanlari xo'jalik va madaniy qurilishning ko'p uchastkalrida ziyon etkazish va o'sishiga to'siq bo'lish uchun hamma choralarni ko'rdilar. Ba'zi uchaskalarda hali fosh qilinmagan ularning qoldiqlari hozir ham ziyon yetkazayotirlar va

ziyonchilik oqibatlarini tugatish tadbirlariga sabotaj qilmoqdalar». Yuqori rahbarlik faoliyatining boshida markazning bu ishlarini ma'qullagan, uni qo'llab-quvvatlagan Usmon Yusupov ko'p o'tmay «qatag'onlar asossiz ravishda» bo'layotganligini fahmlab oldi va unga qarshi turdi. U Moskvaga quyidagilarni yozgan edi: «Xalq Komissarlari organlari (NKVD ko'zda tutilmoqda – tahririyat) faoliyatida juda katta kamchilik va qonunbuzarlikka yo'l qo'yilmoqda... Ommaviy qamoqqa olishlarga zo'r berilgan, ko'p holatlarda ular yetarli darajada asoslanmagan. Ichki Ishlar Xalq Komissarligida, uning rayonlardagi bo'limlarida, hatto eng ko'p qamoqqa olish uchun musobaqa e'lon qilindi... Bu esa yetarli darajada asoslanmay qamashlarga keng yo'l ochdi». Mamlakatda totalitarizm mustahkam qaror topgan o'sha vaqtda VKP(b) MQga, shaxsan Stalinga shu mazmunda xat yozish jasorat edi¹.

O'zbekiston Kompartiyasi MQ birinchi kotibining bu chiqishi respublikada yalpi qatag'onlikning yanada yuqori bosqichga ko'tarilishiga yo'l ochdi. 1938-yilning bahoriga kelib viloyatlar, shaharlar va tumanlar partiya kotiblarining 60 foizi qamoqqa olindi. Xuddi shu yilning ikkinchi yarmida viloyatlar, shaharlar va tumanlar kotiblaridan yana 114 tasi qatag'on qilindi. Aybdorlarni izlab topish va qamoqqa olish bo'yicha musobaqa boshlandi. Xorazm viloyati ichki ishlar xizmatining bo'lim boshlig'i Ferens degan shaxs bir oy mobaynida 50–60 odamni qamoqqa olganda, Leonov Nemirovskiydan: «bu ish emas, dangasalik» deb dakki eshitgan ekan².

Drenik, Apresyan boshchiligida tuzilgan «uchlik» uchun inson taqdirining qiymati bir chaqaga ham arzimagan. «Jinoiy ishlarni» ko'rish uchun bir minutdan uch minutgacha vaqt ajratilgan. Ayrim hollardagina besh minutgacha ish ko'rilgan. Har bir «uchlik» majlisida 500–600 tagacha ish ko'rib, shuncha odamlar taqdiri hal qilinib yuborilavergan³.

Ommaviy qatag'onni joylarda kengaytirish va kuchaytirish, keskinlik va o'zaro shubhalarni chiqarish uchun Siyosiy byuro a'zolari NKVD xodimlari kuzatuvda mahalliy partiya tashkilotlariga borib, qatag'onga bevosita rahbarlik qilganlar. Masalan, Siyosiy byuro a'zosi, VKP(b) MK kotibi A.Andreyev O'rta Osiyo respublikalari partiya tashkilotlarida, xususan, O'zbekiston va Tojikistonda bo'lgan. NKVD ro'yxatlari bo'yicha Stalin, Molotov va boshqalar

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. 325-bet.

² Qilichev F. Zulmatdan sadolar. 139-bet.

³ O'sha joyda.

sanksiyasi bilan O‘zbekistondan 440 nafar partiya va sovet xodimlariga, Tojikistondan 344 kishiga oliy jazo chorasi ko‘rilgan¹.

O‘zbekistonda «Katta terror»ning **birinchi bosqichi** – 1937-yil 10-avgustdan 1938-yil 1-yanvargacha siyosiy ayblar qo‘yilib 10700 kishi qamoqqa olindi, «Uchlik» qarori bilan ulardan 3613 kishi 1-toifa bo‘yicha otuvga, 7087 kishi 2-toifa bo‘yicha 10 va 8 yil qamoq jazosiga hukm qilingan.

Siyosiy qatag‘on mashinasini to‘xtatish og‘ir kechdi, uni 4 oy muddatda to‘xtatish mumkin bo‘lmadi, u 1938-yilda ham davom etdi. Bu keng ma‘noda siyosiy qatag‘onning **ikkinchi bosqichi** edi. O‘z navbatida, uning o‘zi 3 bosqichdan iborat bo‘ldi: birinchisi 1938-yil fevral, ikkinchisi sentyabr, uchinchisi oktabr-noyabr oylariga to‘g‘ri keldi.

VKP(b) MK 1938-yil 31-yanvarda «SSSR NKVDning 1937-yil 30-iyuldagi buyrug‘i bo‘yicha repressiya qilish uchun qo‘shimcha limitlarni tasdiqlash to‘g‘risida» qaror qabul qildi. Uni I.Stalin imzolab, viloyatlar, o‘lkalar partiya komitetlariga, milliy kompartiyalar MKlariga yo‘lladi. Qarorda SSSR NKVDning sobiq quloqlar, jinoyatchilar va faol antisovet elementlarni repressiya qilishi uchun qo‘shimcha limit, 22 ta mintaqaga bo‘yicha repressiya qilinadiganlar miqdori belgilab qo‘yildi. O‘zbekiston bo‘yicha 2000 kishi 1-kategoriya bo‘yicha otuvga, 500 kishi 2-kategoriya bo‘yicha 10–8 yil qamoq jazosiga hukm qilinishi ko‘zda tutilgandi. Siyosiy qatag‘onni 1938-yil 15-martgacha, ya‘ni ekin ekish kampaniyasigacha tugatish ko‘rsatilgan².

1938-yil siyosiy qatag‘onining **uchinchi bosqichida** qatag‘on qilinganlar ishlari SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyalarining sayyor yig‘ilishlarida ko‘rib chiqilgan.

1938-yil 1-oktabrdan 1938-yil 1-noyabrga qadar SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi 36906 kishi ustidan hukm chiqargan. Shundan 25355 kishi otuvga, 1059 kishi 15–25 yil muddatga, 3598 kishi 10 yil muddatga, 123 kishi 5 yil muddatga, 61 kishi 3 yil muddatga qamoq jazosiga, 2 kishi SSSR ichkarisiga surgunga, 20 kishi boshqa jazo choralari ko‘rishga, 30 kishini ozod qilishga, 1188 kishining ishini qayta tergovga qaytarishga hukm qilingan³.

¹ Лысков Дмитрий. Запретная правда о «Сталинских репрессиях», «Дети Арбата» Лгут. – М.: Яуза – Пресс, 2012. – С.255–256, 261–162.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание... Т. 5, Книга 2, С.11.

³ Трагедия советской деревни: коллективизация, раскулачивание, ссылка. Документы и материалы. В 5 томах. Т.5. книга 2. С.305.

Hukmga tortilganlarning bir qismi O‘zbekiston SSRdan edi. 1938-yil 4–15-oktabr kunlari Toshkentda SSSR Oliy sudi Harbiy Kollegiyasining sayyor yig‘ilishlari o‘tkazildi. Ularda ko‘plab partiya, davlat, jamoat arboblari, ayniqsa, ziyolilar, adib va shoirlar, fan va oliy o‘quv yurtlari xodimlari otuvga, 10 yil, 8 yil qamoq jazosiga hukm qilinganlar. Oliy jazoga hukm etilgan 371 kishi hukm e‘lon qilingan kunning o‘zidayoq otib yuborilgan. Ular orasida o‘zbek xalqining asl farzandlari Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Rahim Inog‘omov, Usmonxon Eshonxo‘jaev, partiya xodimlaridan Islombek Arslonbekov, Sulton Segizbayev, Bo‘taboy Dadaboyev va boshqalar bo‘lgan¹.

«Katta terror»ning yakun topishi. SSSR XKS va VKP(b) MK 1938-yil 15-noyabrda uchliklar, harbiy tribunallar, SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyalarida maxsus buyruq tartibida ko‘rib chiqish uchun yuborilgan ishlarni to‘xtatib qo‘yish to‘g‘risida direktiva qabul qildi. Barcha tegishli mutasaddi organlarga yuborilgan bu hujjatda 16-noyabrdan boshlab alohida maxsus farmoyishgacha barcha ishlarni to‘xtatish buyuriladi, uning ijrosi prokurorlarga yuklanib, ijroning amalga oshirilishi haqida SSSR NKVDsi va SSSR Prokuroriga ma‘lumotlar berish topshiriladi².

SSSR XKS raisi V.Molotov, VKP(b) MK kotibi I.V.Stalin imzosi bilan 1938-yil 17-noyabrda «Prokuror nazorati va tergov olib borishda qamoqqa olishlar to‘g‘risida»gi hukumat va partiya qo‘shma qarori partiyaning yuqori lavozimidagi shaxslarning cheklangan qismiga tarqatildi. «Katta terror» qanday boshlangan bo‘lsa, shunday to‘xtatildi, bunga ayni shu maxfiy qaror asos bo‘ldi. Qarorda 1937–1938-yillarda NKVD organlari partiya rahbarligida xalq dushmanlarini tor-mor qilish, troskiychilar, buxarinchilar, eserlar, mensheviklar, burjua millatchilari, oq gavardiyachilar, qochqor quloqlar va jinoyatchilardan, dushman razvedkasi uchun jiddiy tayanch bo‘lgan ko‘p sonli josus, terrorchi, diversant va zararkunanda unsurlardan tozalashda katta ish olib borilgan qayd qilinadi. Biroq hali turli ichki dushmanlardan tozalash ishi yakunlandi deb o‘ylamaslik, endi kurash takomillashgan va ishonchli usullar bilan olib borilishi kerakligi ham uqtiriladi. Shu bilan birga, hujjatda «prokuratura va NKVD ishidagi yirik kamchiliklar va buzilishlar» tanqid qilindi. Unda aytilishicha, NKVD xodimlari ommaviy qa-

¹ Shamsutdinov R. O‘zbekistonda sovetlarning qatag‘on siyosati va uning oqibatlari. – T.: Sharq, 2012. – B. 22–281.

² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. – С.306–307.

tag'on qilishga shu qadar o'rganib qolishganki, soxta ayblov bilan ish qo'zg'ashga ishtahalari ochilib ketganidan so'nggi vaqtda ham ommaviy qamoqqa olish uchun limit berilishini so'ramoqdalar. Shuni hisobga olib, qarorda NKVD va prokuratura organlariga qamoqqa olish va surgun qilish bo'yicha ommaviy operatsiyalar o'tkazish man qilindi, qamoqqa faqat sud qarori, prokuror sanksiyasi bilan olinadigan bo'ldi. Markaz va joylardagi sud uchliklari tugatildi, ular ixtiyoridagi ishlar ko'rib chiqish uchun sudlar yoki Maxsus kengashlarga beriladigan bo'ldi. Qarorda NKVD organlariga «xalq dushmanlari» kirib olgani, bu organlar ustidan partiya nazoratini yo'q qilishga uringanlari ko'rsatilgan.

1938-yil 24-noyabrda N.Yejov NKVD rahbarligidan chetlatildi. Keyin hibsga olindi, bir necha oydan so'ng o'ta maxfiylik sharoitida otildi¹. Bu qarorda aytilgan NKVD organlariga kirib olgan «xalq dushmanlari»ga qarshi kurashning boshlanishi edi.

Qarorda «yirik kamchiliklar va buzilishlar» deya o'ta yumshoq aytilgan, aslida, qatag'on har qanday qonun va isoniylikka zid jirkanch, dahshatli usullar bilan amalga oshirilgan. Qatag'on operatsiyasini o'tkazishda haqiqiy dushmanlar yoki haqiqatni aniqlash maqsadi emas, belgilangan limitni bajarish maqsadi etakchi bo'lgan. O'zbekiston NKVD kotibiyati boshlig'i P.Martinenko guvohligiga ko'ra, Apresyan va Leonovlar xodimga «qancha odam qamagan»i, qanchasining «aybini tan oldirgan»i hamda ular orqali «boshqalarga chiqq olgan»iga qarab baho berganlar. Do'ndirib bajarganlar maqtalgan, boshqalari jazolanganki, oqibatda xodimlar orasida kim o'zarga ishlash musobaqalari boshlanib ketgan. Respublika NKVD rahbari Apresyan Moskvada «boshqalar minglab odamlarni qamaganini eshitib uyalib ketdim, bizning «byudjet» juda kamligidan qizarib o'tirdim» degach, xodimlar orasidagi musobaqa ruhini tushunish qiyin emas. O'sha Apresyan, guvohning aytishicha, «qamoqqa olish uchun adreslar byurosidan yoki saylovchilar ro'yxatini olib, navbat bilan qamashga kirishish kerak» deya topshiriq beradi². NKVDning Andijon bo'limi xodimi L.Chaliy, Samarqand bo'limi xodimi S.Kalmikovlar guvohligi rahbarning bu ko'rsatmasi amalga tatbiq etilganini ko'rsatadi.

Mahbuslarni tergov qilishda turli qiynoq usullari qo'llangani, bo'xton va tuhmatdan iborat ayblar qo'yilgani, soxta ayblov xulosalari, hukm loyihalari tayyorlangani ayni shu prinsip, ya'ni limitni

¹ История Сталинского ГУЛАГа. Массовые репрессии в СССР. Том. 1. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 74–75.

² *Qilichev F.* Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994. – B.141–142

bajarish uchun avval odamni hibsga olib, keyin unga ayb qo'yilgani bilan izohlanadi.

Soxtalashtirish shu darajadagi, masalan, Samarqandda yuzlab odamlar yangi tarvuz navlari haqida Angliya agentlariga ma'lumot berib yuborishda ayblanib qamoqqa olingan. Vaholanki, yangi tarvuz navlari sir saqlangan emas, Angliya esa umuman tarvuz etishtirmaydi. Yoki Qo'qon va Buxoroda bir guruh yahudiylar Makkaga hajga borish bahona josuslik materiallarini chet el agentlariga etkazishda ayblanib hisbga olingan va shu ayb bilan yo'q qilib yuborilgan. Hech kim «axir yahudiylar haj qilmaydilar, bu ularga ta'qiqlangan» deya qiziqib ham qo'ymaydi. Xullas, 1937-yil 10-avgustdan 1938-yil noyabrgacha faoliyat yuritgan O'zSSR NKVD uchliklari bayonnomalari, hukm qarorlarida mahbuslarga qo'yilgan ayblarning aksariyati soxta, ya'ni tergovchilarning «ijod» mahsulidir.

Qatag'on operatsiyasida NKVD xodimlari o'zlarini cheksiz vakolatli deb his qilganlar, zo'rlik, qiynash, xo'rlashu haqoratlar ular uchun odatiy holga aylangan. Masalan, mahbus Ahmadjon Ibrohimov dastlabki so'roqda birorta ham «ayb»ni tan olmagach, O'zSSR NKVD komissar o'rinbosari Leonov-Nemirovskiy ko'rsatmasi bilan uni ikki sutka davomida qiynab, tepkilab azoblaydilar. Ayni shu odam bir oy mobaynida atigi 50–60 kishi qamalgani uchun NKVDning Xorazm bo'limi boshlig'i Ferensga «bu ish emas, dangasalik» deya tanbeh bergani, «ishyoqmaslar, qo'lga olingan har odam shunday so'roq qilinishi kerakki, undan keyin eshikni taqillatib turadigan bo'lsin» deb yo'l ko'rsatgani ahvolni tasavvur qilish uchun etarli. Axir, respublika NKVD rahbarlari shunday talab qo'yib turgach, joylardagi ahvol qanday bo'lishi ma'lum.

«Uchlik» majlislaridan birida P.Blinkovga tarjimonlik vazifasi yuklanadi. Bir soat ichida 50dan ortiq ish ko'riladi. Ayblanuvchilar chekka qishloqlardan bo'lib, ruschani mutlaqo tushunmasdilar. «Uchlik» majlisini boshqargan Apresyan va Leonov, ular yonida Romanov degani ham bor edi, sudlanuvchilar olib kelinganidan boshlab aybnomani o'qib so'kishga tushib ketardilar. Onasi ham, bolasi ham, bir «sog' joyi» ham qolmasdi. O'zlari bundan huzur qilib qolardilar. Savol-javob ham, tarjima qiladigan narsa ham bo'lmadi. Sudlanuvchilar bu so'kish va haqoratlarni tushunishmasdan qarab turishar, so'ng olib chiqib ketilardi. Birozdan so'ng ular otib tashlanaverardi¹.

Shu tarz ishlagan «uchlik» atigi 10 kun ichida deyarli uch ming

¹ *Qilichev F.* Zulmatdan sadolar. – B.139–140.

kishi ustidan joylardan keltirilgan ayblovlar xulosalariga asoslanib tezkorlik va shoshma-shosharlik bilan hukm chiqargan. O'z navbatida, joylardagi NKVD operativ sektorlari xodimlari ham ayblovlar xulosalarini shoshma-shosharlik bilan, mahbuslarga jismoniy, ruhiy azob berib, tergov ishlarini buzib, soxtalashtirib, xilma-xil «jinoyatlar»ni to'qib tayyorlaganlar.

Otuvlar miqdori shu qadar ko'p bo'lganki, joylarda ham oliy jazo hukmini ijro etuvchi maxsus idoralar tashkil etishga to'g'ri kelgan. Aslida, bunday idora O'zbekistonda 1933-yildayoq tashkil qilingan edi¹. Bu maxsus idora 1937–1938-yillarda yanada kengaygan, xodimlar shtati ko'paytirilib, okruglarda uning bo'limlari faoliyat ko'rsatgan. Poytaxt Toshkentda uchlik tomonidan otuvga hukm qilingan mahbuslar Toshkent turmasida yoki siyosiy mahbuslar uyida saqlanayotgan bo'lsa, Yunusobodagi qatlgoh (hozirgi «Shahidlar xotirasi» majmuasi joylashgan joy)da otilgan. Viloyatlar bo'yicha otuvga hukm etilgan mahbuslar qaysi okrugda qamoqda bo'lsalar, o'sha joydagi qatlgohlarda otilgan, ya'ni har bir okrugdagi qamoqxonalarda oliy jazoni ijro etuvchi xodimlar bo'lgan. Masalan, Andijon okrug sektori taqdimi bilan respublika uchligi otuvga hukm qilgan mahbuslar Andijonda qaror asosida ro'yxat bo'yicha otilgan. Xullas, respublikada markaziy va joylardagi mahalliy qatlgohlar faoliyatda bo'lgan.

Albatta, NKVD xodimlari aksariyati aybsiz kishilarga nisbatan qo'llagan yovuzliklar jazosiz qolishi mumkin emas edi. Yuqorida aytganimiz N.Yejovning otilishi – intiqomning boshlanishi, «NKVD organlariga kirib olgan xalq dushmanlariga» qarshi kurash ham shafqatsiz bo'ldi. Bu o'rinda birgina Andijon sektorini misol qilib keltirish bilan kifoyalanish mumkin. NKVD Andijon sektori xodimlari: sektorning sobiq boshlig'i A.Stasin, uning o'rinbosari A.Kulinichev, 4-bo'lim boshlig'i Makarevichlar 1938-yilda jinoiy ishlarni soxtalashtirib, tergov hujjatlarini imzolab, tasdiqlab, ko'plab mahbuslar to'g'risida noqonuniy hukm loyihalari tayyorlaganlari uchun 1939-yil 22–25-sentabr kunlari O'rta Osiyo Harbiy okrugi Harbiy tribunali tomonidan otuvga hukm qilingan va hukm ijrosi ta'minlangan².

Qatag'on qurbonlari soni, ijtimoiy va milliy tarkibi. Qatag'on qilinganlar soni masalasi hozirga qadar eng muhim mavzu

¹ O'zR MDA, 837-fond, 26-ro'yxat, 417-ish, 6-varaq.

² Qatag'on qurbonlari. (1938-yil fevral, sentabr). Beshinchi kitob. Mas'ul muharrir. R.Shamsutdinov. – T.: Sharq, 2009. – B. 9–10.

bo‘lib kelmoqda. Bu boradagi poygada yozuvchi A.Soljenisin o‘zib ketib, 1976-yili Ispaniya televideniyesiga bergan intervyusida «kommunizm qurbonlari» sonini 110 million kishi deb aytgandi. Agar 1906-yilda Rossiya aholisi 149 million, SSSR aholisi 1926-yilda 147 million, 1939-yilda 170,5 million bo‘lgani e‘tiborga olin-sa, A.Soljenisin keltirgan raqam shubha uyg‘otishi tabiiy. Shuning uchun bo‘lsa kerak, «GULAG arxipelagi» asarining ikkinchi jildida u qatag‘on qurbonlari sonini 66 million deb ko‘rsatadi. Muhojir bo‘lib chiqib ketgan statistika professori I.Kurganov hisobiga ko‘ra, Oktyabr inqilobidan to 1959-yilga qadar mamlakat ichkarisidagi-larni bostirish oqibatida 66 million kishi qatag‘on qilingan.

GULAG tadqiqotchisi Robert Konkvest «Velikiy terror» (1969), «Jatva skorbi» (1986) kitoblarida sovet mehnat lagerlari-da 25–30 million mahbus bo‘lgan, 1937–1938-yillarda 1 million siyosiy mahbus o‘ldirilgan, 2 million kishi ochlikdan o‘lgan degan fikrni Angliyaning dezinformasiya razvedkasi bo‘limi idorasi axbo-ratidan olib bergan¹.

KPSS MK Siyosiy byurosi Rossiya Fanlar Akademiyasiga Stalin davri qatag‘on qurbonlarining real miqdorini aniqlash vazi-fasini qo‘yadi. Bu vazifani taniqli tarixchi olim Viktor Zemskov bajaradi. Uning hisobiga ko‘ra, 1921-yildan 1953-yilgacha 4 mil-lionga yaqin kishi qatag‘on qilingan, shundan 800 mingga yaqini turmalarda o‘lgan, ya‘ni qurbonlarning umumiy miqdori 1,4 mil-lion kishini tashkil etgan². Qatag‘on yuqori cho‘qqisiga chiqqan 1937–1938-yillarda siyosiy motivlar bilan 1 million 548366 kishi qamoqqa olinib, shundan 681692 kishi otilgan³.

Mavjud hujjatlar asosida amalga oshirilgan hisob-kitoblarimiz-ga ko‘ra, 1937–1938-yillardagi «Katta terror» davomida qatag‘on qilingan o‘zbekistonliklar jami 15250 kishini tashkil qiladi. Shun-dan 6750 nafari otuvga, 8500 nafari 10, 8 yildan qamoq jazosiga hukm qilingan⁴. Ushbu hisob-kitoblarni aniqlashtirish borasidagi ishlar, albatta, hali davom ettiriladi. Qatag‘on qilinganlarning ijt-i-moiy va milliy tarkibi quyidagi jadvalda o‘z ifodasini topgan:

1921–1938-yillar davomida VChK, OGPU, NKVD organlari-

¹ Лысков Дмитрий. Запретная правда о «сталинских репрессиях» «Дети Арбата» лгут. – С. 11–12.

² Земсков В. ГУЛАГ (Историко-социологический аспект). // Социологическит исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27; 1991. – № 7. – С. 3–16.

³ Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958. – М.: Наука, 2006. – С.113.

⁴ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль Большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. – М.: Новый Хронограф, 2008. – С. 529.

da mas'ul lavozimlarda ishlagan, 1937–1938-yillarda O'zbekiston ichki ishlar xalq komissarligi «uchlik» kotibi vazifasini bajargan Yakov Mixaylovich Yakovlev bergan ma'lumotlarga qaraganda: «uchlik» har soatda 100 ga yaqin ish ko'rgan, hukm esa ikki xil: oliy jazo osib o'ldirish yoki 10 yil yozishma olib borish cheklangan holda qamoq bo'lgan. Bularning ikkalasi ham o'lim degani edi. Ishni tekshirish, muhokama qilish degan amaliyot qo'llanilmas edi. Uchlikning qarori mening ishtirokimda, NKVD kome-danti, Shishkin tomonidan darhol ijro etilardi. Mahbus otib tashlarnardi. Hukm qilinganlar orasida o'limi oldidan «Yashasin Stalin, Yashasin sovet hokimiyati!» degan xitoblar aytilganini ko'p marta eshitganman. Ular, nazarimda vijdonan ishlagan, hukumatga sodiq insonlar edi. Shishkinga ijrochiligi uchun, «Hurmat belgisi» ordeni topshirilganini ham bilaman¹.

Ish shu darajaga borib yetdiki, odamlar qamoqda o'z jonini saqlab qolish uchun bir-birlariga, qo'ni-qo'shnilariga, birga ishlaydigan kasbdoshlariga tuhmat qilib ayg'oqchilik bilan shug'ullandilar. Ba'zi hollarda odamlar o'zaro bir-birlariga o'tmishdagi gina-kudurat va adovatlar uchun ham o'ch olib tuhmat qilar edilar. Tuhmat uchun esa bosh qotirishga ehtiyoj ham yo'q edi: «Fayzulla Xo'jayevning qarindoshining qarindoshi», «Akmal Ikromovga aloqasi bor edi», «Fayzulla Xo'jayev yoki Akmal Ikromovni «maq-tagan» va hokazo» deyilsa, bo'ldi, qamayverganlar. Yoki millati forsiy bo'lsa «Eron josusi» bo'lib qamoqqa olinavergan. O'zbeklar esa duch kelgan ayb bilan qamoqqa olinib, otilganlar.

«– Bir kuni Leonov meni chaqirib, – deydi Sergey Kalmikov, – mahbuslarni uryapsizlarmi, deb so'radi. Men «yo'q» dedim. «Ahmoqsanlar, ular bilan pachakilashib o'tirmasdan «ishlash» kerak, jismoniy ta'sir ko'rsatmasanglar ish cho'zilib ketaveradi», dedi. So'ng mendan «Samarqand viloyatida qancha eroniylar yashaydi» deb so'radi. Men «O'n mingtacha bo'lsa kerak» dedim. Leonov menga «kamida ularning yarmini qamoqqa olish kerak, bu senga xususiy topshiriq» deb ko'rsatma berdi».

Ichki ishlar xodimi Vasilevning bergan ma'lumotiga qaraganda, Xorazm viloyatining Oq-Darband degan qishlog'ida qamoqqa olinmagan birorta erkak zoti qolmagan ekan.

O'zbekiston ichki ishlar xalq komissarligi kotibiyati boshlig'i bo'lib ishlagan P.Martinenkning bergan ma'lumotlariga qaraganda o'zbek xalqining jallodi Apresyan: «Qamoqqa olish uchun adreslar

¹ Ko'rsatilgan asar. 142–143-betlar.

byurosidan yoki saylovchilar ro'yhatini olib, navbat bilan qamashga kirishish kerak», deb topshiriq bergan ekan. Uning yozishicha: «...Samarqanddan tarvuz urug'ining yangi sortlari haqida ma'lumotlarni Angliya agentlariga berib yuborishda ayblanib yuzlab odamlar qamoqqa olindi. Vaholanki, tarvuz urug'ining yangi sortlari sir saqlangan emas. Angliya esa umuman tarvuz yetishtirmaydi»¹.

Qatag'onlik yillarida ayniqsa ziyolilar katta zahmat chekdilar faqat 1936-yilning oxiri va 1937-yil davomida O'zbekistonning turli viloyatlaridan 5.758 nafar ziyolilar: ilm-u fan allomalari, shoir va yozuvchilar, jurnalistlar, til va adabiyot ta'limi ustalari, pedagog o'qituvchilar qamoqqa olindilar. Shundan 4.811 tasi otib tashlangan². Qatag'onlikka uchragan bu ulug' zotlar orasida Munavvar Qori Abdurashidxonov, Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy (Jo'lqinboy), Ashurali Zohiriy, Botir (Nosir) G'ulomov, G'ozir Yunusov, Abdurahim Yo'ldoshev, Naim Said, Nosir Said, Shohid Eshon Musayev, Mashriq Yunusov (Elbek), Usmon Nosir, Otajon Hoshimov, Usmonxon Eshonxo'jayev, Mannon Ramzi, Qayumxo'ja Aliyev, Ziyod Said, Lutfulla Aliyev, Shorasul Zunun, Rahmat Rahimboyev, Yoqub Omonov, Abdurahmon G'oyibov, Turg'un Parpiyev, Abdurahmon Xolmatov, O'lmas Xolmatov, Muxtor Muhammadiyev, Anqaboy Xudoybaxtiyev, A'zam Ayubov, Lutfulla Alaviy, Nosir erkin, Sherali Ro'ziyev, Salimxon Tillaxonov, Fozilbek Otabek o'g'li, Hasanxon va Husanxon Niyoziylar va boshqalarning tabarruk nomlari bor.

Vatan va millatning faxri bo'lgan bu ulug' zotlar: «millatchi», «jadidchi-Vatan xoini», «aksil inqilobchi», «aksil sho'raviy», «chet el imperializmining ayg'oqchisi», «panturkizm», «panislomist» kabi to'qima ayblar bilan qatag'onlikka uchradilar.

Qatag'on qilinganlar orasida juda ko'plab oddiy o'qituvchilar va maorif xodimlari ham bor edilar.

1937-yilda hech qanday gunohsiz qatag'on qilingan o'qituvchi Abduvahob Ibodiy ana shularning biridir. U 1877-yilda Qo'qon shahrining eski aravabozor mahallasida tug'ilgan.

Abduvahob Ibodiy qalandarxona mahallasidagi So'fi Badal eshon xonaqohida «maktabi vahobiya» nomi bilan mashhur bo'lgan jadid usulidagi ilm dargohini tashkil etadi. 1914-yilda bu maktab Qo'qonda «Urfon» nomi bilan katta shuhrat qozongan.

¹ *Qilichev Fayzulla*. Zulmatdan sadolar. 141–142-betlar.

² *Uzoqov H.* O'zbekistonda mustaqillik uchun kurash tarixi (1900–1940-yillar). Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: 1996, 39–40-betlar.

Abduvahob Ibodiyev o'zi ochgan maktab uchun qo'llanma va darsliklar yaratgan. «Tahsilul alifbo» (1912-yil), «Muftahul alifbo» (1912-yil) va «E'tiqodoti islomiya» (1913-yil), to'rt qismdan iborat va boshqalar shular qatoriga kiradi.

1917-yildan so'ng moddiy yordamga muhtoj bolalar uchun maktab-internat ochadi. So'ngra Qo'qonda tashkil etilgan birinchi bolalar uyiga A.Ibodiyev direktor etib tayinlanadi. Bu lavozimda u 1937-yilda qatag'on qilingunicha ishladi. Abduvahob Ibodiyev qo'lida tahsil ko'rganlar orasida Usmon Nosir, Ibrohim Nazir, Abdulla Shokir, Sidiq Salim, G'ofur Qodiriy, Shokir Sulaymon, Saodat Sodiqova, Rahmon Usmonov, Olim Usmonov, Qurbon Nazirov, Abdulla Qahhor va boshqa siymolarning nomlari bor.

Sovetlarning qatag'on qabohat mashinasi O'zbekistonning kelajagi bo'lgan bo'lg'usi yosh ijodkorlarni ham chetlab o'tmadi. 20-yillarning boshlarida Buxoro, Xorazm va Turkistondan 300 ga yaqin yoshlar xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilganligi yuqorida ta'kidlandi. Ming taassufki, ularning ham qismati boshqa vatanparvarlar qatori fojiali tugadi.

Qatag'onlik yillarida milliy madaniyatimizning yorqin yulduzlari ham qismatli aziyat chekdilar. Bu borada o'zbek kinomotografiyasining asoschisi Nabi G'aniyev, noyob ovoz egasi va buyuk san'atkor Sa'dulla Norxonov, Berkinboy Fayzi, Nazira Inog'omova va boshqalarning achchiq taqdirleri yorqin misoldir. Nabi G'aniyev yaratgan barcha filmlar: «Hokimiyat kimniki?» (1929), «Yigit» (1935) «Ramazon», «Yuksalish» (1937) ta'qib va tazyiqqa uchradi. Unga tuhmat va g'animlik toshini otganlar, Nabi G'aniyev boshiga balo yog'dirganlar begonalar emas, o'z millatimizning vakillari edilar. Jumladan, Nabi G'aniyev 1937-yil 27-sentabr farmoyishi bilan qamoqqa olingach Abdurahim Ahmedov 1939-yilda shunday ko'rgazma beradi: «G'aniyev Nabi sizlarga ma'lum bo'lgan kontrevolyutsioner va millatchi, xalq dushmani sifatida qoralangan G'ozzi Yunusov bilan kinofabrikaning sobiq rejissori, spiritizm to'garagining ishtirokchisi, jazolangan Sulaymon Xo'jayev bilan uzviy aloqada bo'lgan. G'aniyevning ko'magida G'ozzi Yunusov 1933–1934-yillari akter sifatida kinofabrikada ishlagan «Tong oldidan» filmida jadidlarning sotqinligini oqlamoqchi bo'lganlar. «Ramazon»da kishilar diniy qarashlardan ma'muriy choralar ta'sirida voz kechishga majbur bo'layotgani ko'rsatilgan. Film dinni qoralamaydi, aksincha yoqlaydi.

«Yigit»da bosmachilar ideallashtirilgan. Ularni go'yoki xalq

qo‘llab-quvvatlagan, bosmachilar kuch-qudratli jipslashgan kishilar sifatida tasvirlangan. Qizil Armiya esa zaif qilib ko‘rsatilgan, ya’ni burjuaziya millatchiligi ruhida ta’riflangan. Bu asarni aksilinqilobchi millatchilar A.Ikromov, F.Xo‘jayev, K.Boltayev va boshqalar O‘zKP(b) MQ bog‘ida ko‘rib zo‘r berib maqtaganlari bejiz emas. G‘aniyev shu asari uchun kostum bilan hamda uyini tiklash uchun 2500 so‘m bilan mukofotlangan.

Nabi G‘aniyevning millat va Vatanga astoydil xizmat qilgan porloq hayotiy va ijodiy yo‘li batamom oqlanib bugungi mustaqil O‘zbekiston tarixida o‘zining o‘rniga ega bo‘lganda millat sotqinlari va xoinlarining nomlari har birimizning nafrat va g‘azabimizni qo‘zg‘atadi.

1937-yil 25-dekabrda O‘zbekiston Oliy sudi «Lager kollegiyasi hukmi bilan noyob ovoz sohibi san’atkor Sa’dulla Norxonov qamoqqa olingan va sakkiz yilga ozodlikdan mahrum qilingan. U ikki marta sudlanib jami 15 yil qamoq jazosini o‘tagan. O‘zining jarangli ovozi bilan har qanday san’at shaydosini lol qoldira oladigan, Farhod, Majnun va boshqa rollarni qiyomiga yetkazib ijro etadigan artist qamoqqa olinishiga sabab bo‘lgan narsa nimada edi? Bu to‘g‘rida toshkentlik Ali hofiz Ashurov quyidagicha ma’lumot bergan: «Sababi nima bo‘lardi: yolg‘on, uydirma, hasad va nomardlikda. Uni hibsga olishdan avvalroq bir guruh san’atkorlar Shayxontohurdagi bir xonadonda gapgashtakda bo‘lganlar. Ushbu o‘tirishda Karim Zokirov, Boborahim Mirzayev, G‘anijon Mirzayev va yana ancha san’atkorlar ishtirok etishgan. Haligi «shayton suvi» qurmag‘uridan ham olingandan so‘ng, yig‘ilganlarning kayflari oshib qolgan. Gap rayonga Stalinning nomi berilishiga borib taqaladi. Shunda tabiatan qiziqqon bo‘lgan Sa’dulla: «Ey, qo‘ysangchi, o‘sha la’nati, sovuq nomingni. Biron bir o‘zbek allomasining nomi qurib qolibdimi?» deb yuborgan-ku. Shundan so‘ng bir qancha kishilar «tegishli mahkama»ga Sa’dulla jadidlar boshlig‘i Munavvar Qori mehmondorchiligida bo‘lib, dohiymiz Stalinni haqoratlad, deb yozib berganlar, san’atkorning juvonmarg bo‘lishiga sababchi bo‘lganlar»¹.

Bu fikrning to‘g‘riligini Sa’dulla Norxonovning o‘zi ham: «Shayxontohurda Munavvar Qorinikida kayf aralash Stalinni so‘kkan ekanman, shuni hamkasblarim tegishli joyga yozib berishibdi...»², deb tasdiqlagan.

¹ «Xalq so‘zi», 1991-yil, 19-aprel.

² O‘sha joyda.

Sovet mustamlakachilarining qatag'on qabohat mashinasi hatto sport sohasida ham millatimiz vakillarini chetlab o'tmadi. Har doim bo'lganidek 1930-yillarda ham «buyuk rus xalqi»ni ulug'lash odat edi. Hamma ulug' va buyuk ishlarga sportda ham faqat afsonaviy jasoratlar ko'rsatishga ular qodir, boshqa millatlar, shu jumladan, o'zbek ikkinchi toifadagi «quloq» xalq, «madaniyati past», «qo'r-qoq» va «kuchsiz», ulardan sport yulduzlari chiqmaydi kabi maydachuda gaplar keng tarqalgan edi. Respublikada sport ishlarini rivojlantirish va uning ko'lamini kengaytirishga munosib hissa qo'shgan o'zbek o'g'loni velosport ustasi Hidoyat Inoyatov bu so'zlarini eshitib ich-ichidan kuyinib milliy g'ururi qaynab yurardi. Nomusoriyatli sportchimiz o'zbek yigitlarining nimalarga qodir ekanligini jamoatchilikka ko'rsatib qo'yishni juda-juda xohlardi va ana shunday payt kelishini sabrsizlik bilan kutardi. Nihoyat, 1935-yilda Hidoyat Inoyatov o'z sportdosh do'stlari: A.Xo'jayev, A.Ibrohimov, V.Shalyakin va Y.Eynangislar bilan juda og'ir va mashaqqatli bo'lgan Toshkent, Pomir, Qoraqum, Moskva yo'nalishida velosiped poygasi o'tkazilishiga ruxsat oldi. Matonatli va jasur o'g'lonlar safarga otlandilar. «Yo'l azobi, go'r azobi» deganlaridek buning ustiga asfaltlanmagan gohida yomg'irli, gohida qorli, qum, sahrolari-yu Rossiya o'rmonlaridagi to'qayzor balchiqlar, tog'u-toshlar temuriylar avlodi bo'lgan o'zbek sportchilarini sinovdan o'tkazdi. Ular sinovdan mard-u maydonlarcha o'tdilar. V.Shalyakin va Y.Eynangislar yo'lda kasallanib qolib ketdilar. Uch o'zbek o'g'loni Hidoyat Inoyatov, A.Xo'jayev va A.Ibrohimovlar 7000 kilometrli mashaqqatli yo'lni ortda qoldirib 13-sentabrda Moskvaga kirib bordilar. O'zbek sportchilarining jasoratlari gazetasi va radio xabarlarlari orqali jahonga taraldi, ular haqida iliq gaplar aytili, suratlari gazetalarda bosildi. Bu xabardan ham yurtlarimizning ko'kraklari tog'dek ko'tarildi. Ammo o'zbek o'g'lonlarining bu sport jasoratlari millatchi rus shovinistlarining oromini buzdi, ularning g'ashini keltirdi: qanday qilib bunday hodisa ro'y berdi? Yana buning ustiga Rossiya mustamlakachi hisoblangan O'zbekiston «madaniyati saviyasi past» o'zbek millatining o'g'lonlari shunday jasoratlarga faqat «birinchi nav» millat – rus o'g'lonlari loyiq bo'lishi kerak-ku. Yo'q, tarixning bunday adolatsizligiga chidab bo'lmaydi, uni o'zgartirish kerak. Shakkoklarcha «katta og'a»ga hurmatsizlik qilgan o'zbek sportchilarini yo'q qilish kerak. To'qima bahona ham tayyor edi: o'zbek sportchilari «O'rta Osiyo xaritasini Germaniya va Angliyaga sotishga uringan» ekanlar. Komanda kapitani Hidoyat Inoyatov

Akmal Ikromov va Fayzulla Xo‘jayevning «odami» bo‘lgan ekan. U velosiped yurishi qatnashchilarini «xalqlar otasi» Kremlda qabul qilganda «otib o‘ldirish» kerakligi bo‘yicha «topshiriq» olgan ekan. Go‘yoki bundan xabar topgan chekistlar Stalinning qabulini o‘zgartirganlar. Ana shu aybnoma bilan Hidoyat Inoyatov 1938-yil 5-martda qamoqqa olindi va otib tashlangan.

Ko‘plar qatori mardi o‘zbek o‘g‘loni Hidoyat Inoyatov ham o‘limidan so‘ng, 1958-yilda oqlandi. Ammo uning haqiqiy nomi mustaqillik sharofati tufayligina tiklandi. Toshkent shahar Shayxontohur tumanidagi 18-sonli bolalar va o‘smirlar sport maktabiga Hidoyatbek Inoyatov nomi berildi¹.

Sovetlarning qatag‘on siyosati va uning oqibatlari masalasi GULAG tizimidagi mehnat-tuzatuv lagerlari va koloniyalaridagi mislsiz og‘ir mehnatga, dahshatli, fojiali hayot kechirishga mahkum etilgan mahbuslar hayoti, qismati, bunyodkorlik ishlari, taqdiri ham Vatanimiz tarixining ajralmas tarkibiy qismidir.

O‘zbekistonda 1937–1938-yillarda o‘tkazilgan siyosiy qatag‘onning fojiali oqibatlari va uning ko‘lami shu qadar katta va dahshatli bo‘lganligini sobiq SSSRdagi GULAG lagerlarida² qamoq jazosini o‘tab, jabr tortgan o‘zbek mahbuslari qismati va taqdiridan ham bilsa bo‘ladi.

«Katta terror» avjiga mingan 1937-yil 1-oktabrdagi ma‘lumotning 1-qismiga ko‘ra, SSSR Ichki ishlar xalq komissarligi lagerlari bo‘yicha 20954 o‘zbek mahbusi bo‘lgan. Ularning 2643 nafari Baykal-Amur lagerida, 1923 nafari Volga-Moskva qurilishi (Dmitrov lageri)da, 1554 nafari Uglich-Ribinsk qurilishi (Volga lageri)da, 1673 nafari Oq dengiz-Boltiq lagerida, 687 nafari Komi ASSRdagi Uxtim lagerida, 543 nafari Moldova ASSRdagi Tem lagerida, 2247 nafari Vladivostok lagerida, 643 nafari Novosibirsk lagerida, 3 029 nafari Toshkentdagi O‘rta Osiyo lagerida qamoq jazosini tortgan, og‘ir mehnat qilgan edi.

Mazkur ma‘lumotning 2-qismida o‘zbeklardan 854 kishi Qarag‘anda, 12 kishi Prorva, 23 kishi Norilsk, 1199 kishi Vyazemsk, 69 kishi Kaluga, 250 kishi Stalin temir yo‘l bekati, 96 kishi Janubi-Sharqiy Gavana, 47 kishi Podolsk aerodromi, 70 kishi Samara, 655 kishi Shimoli-Sharqiy lagerlarda, jami 3275 kishi bo‘lgani qayd etilgan.

¹ «Turkiston», 1994-yil 26-oktabr.

² GULAG va uning tizimidagi lagerlardagi qatag‘on qilingan mahbuslar tarixi so‘nggi vaqtlardagina tadqiqotchilar e‘tiborini o‘ziga jalb etdi, bu borada hozirni o‘zida ma‘lum izlanishlar o‘z natijasini bermoqda.

1939-yil 1-yanvarga oid ma'lumotda NKVD mehnat-tuzatuv lagerlarida qamoq jazosini o'tayotganlar orasida 23855 o'zbek bo'lgani qayd etilgan. Bu mahbuslar josuslik, terrorchilik, diversiya, vatanga xiyonat, troskiychi-zinovevchi, vatan xoinining oila a'zosi, millatchilik, «milliy ittixodchi»lik kabi asosan soxta ayblari uchun xazoga tortilgan edi. Ular OGPU-NKVD organlari, jumladan, NKVD maxsus kengashi, NKVDning maxsus «uchlik»lari, Adliya xalq komissarliklari, SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi sayyor sessiyalari tomonidan hukm qilingan.

GULAG mahbuslariga, jumladan, o'zbek mahbuslariga tekin ishchi kuchi sifatida qaralgan, ulardan og'ir iqlim sharoitlarida, hatto inson salomatligi uchun zararli ishlab chiqarish sohalarida foydalanilgan. Masalan, Uxtin-Pechersk lageridagilar radiy olish uchun suvni qayta ishlashda qatnashganlar. Kezi kelsa texnika ham o'zlik qiladigan ishlar mahbuslar kuchi bilan bajarilgan: ularning qo'llari botqoqlar ustidan cheksiz o'rmonlarni kesib o'tgan temir yo'llarni, dengizlarni tutashtirgan kanallarni barpo etgan; millionlab kubometr asriy qarag'aylar yiqitilib, buyumga aylantirilgan.

Uzoq yurtlarda azob chekkan, og'ir mehnatdan tinka-madori qurib, og'ir dardlarga chalinib, o'z yurtiga, oilasiga, qavm-qarindoshiga zor bo'lib o'lib ketganlar ham ko'p bo'lgan.

1937–1938-yillarda Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Shimoliy Qozog'istondagi qatag'on bu mintaqalarda surgun azobini tortayotgan o'zbekistonliklarni ham o'z domiga tortgan edi. Ularning umumiy miqdori mingga yaqin edi¹. Masalan, Andijon shahriga yondosh Hakan qishlog'idan «quloq» sifatida Xerson viloyati Goloprstan tumaniga surgun qilingan Sohib Isoqovga 1937-yil 9-avgustda «uchlik» qarori bilan 10 yil qamoq jazosi berilgan, u Qarag'anda lagerida og'ir kasallikdan vafot etgan; Asaka tumani Bushkon qishlog'idan Kaxovsk tumaniga surgun qilingan Soyibjon Ibrohimov, shu tumanning Qurama qishlog'idan surgun qilingan Xo'jamqul Hasanovlarga ham xuddi shunday qismat nasib bo'lgan. Ulan-Ude shahridagi Amur lagerida andijonlik jadidlardan Sultonmas'ud Xolbotirov, Ribinsk lagerida esa uning ukasi, taniqli arbob Shohruh

¹ Bu qatag'on qurbonlari haqidagi ma'lumotlar kuyidagi asarlarda o'z aksini topgan: *Shamsutdinov R. O'zbekistonda sovetlarning quloqlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlari.* – T.: Sharq, 2001; *Shamsutdinov R., Mamajonov A. Shimoliy Kavkaz surgunidagi yurtdoshlar qismati.* – T.: Sharq, 2005; Tarixning hasratli sahifalari. – T.: Sharq, 2006; *Shamsutdinov R., Akbarova M. Shimoliy Qozog'iston surgunidagi yurtdoshlar qismati.* – T.: Sharq, 2009; *Shamsutdinov R. O'zbekistonda sovetlarning qatag'on siyosati va uning oqibatlari (Birinci kitob).* – T.: Sharq, 2012.

Xolbotirov nobud bo‘lganlar. Olim, pedagog va muhandis Husaynixon Niyozov 47 yoshida Magadan lagerida; andijonlik ziyolilardan, ajoyib pedagog Boqi Mahmudiy Uzoq Sharqning Shulika turmasida 36 yoshida; jurnalist, dramaturg va rejissor Rasuljon Rahimiy Uzoq Sharq lagerida 40 yoshida bandalikni bajo keltirganlar. Sanoqni yana uzoq davom ettirish mumkin.

Xullas, O‘zbekiston tarixining 30-yillari katta bunyodkorlik, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy o‘zgarishlar bilan bir qatorda hasrat va nadomatlar bilan limmo-lim to‘lib toshgan davrdir. Bu davrda amalga oshirilgan dahshatli siyosiy qatag‘onlar o‘zbek xalqining har bir farzandi, butun O‘zbekiston xalqi uchun ibratli xayot sabog‘idir. Tariximizning ana shu fojiali sahifalari haqidagi fikrlarimizni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 1-mayda qabul qilgan **«Qatag‘on qurbonlarini yod etish kunini belgilash to‘g‘risida»**gi farmonidagi mana bu satrlar bilan yakunlashni joiz bildik: **«Mustabid tuzum davrida million-millionlab begunoh insonlarning xazon bo‘lganini, qancha-qancha oilalar xonavayron bo‘lib, qancha-qancha go‘daklar yetim qolganini tarix, bugungi va kelajak avlod hech qachon unutmaydi»**.¹

Mantiqqa zid xulosalar. Sovetlar hukmronligi davrida yozilgan tarixga oid darslik, qo‘llanma va adabiyotlarda 1930-yillarning ikkinchi yarmiga kelib sobiq Ittifoqda, shu jumladan O‘zbekistonda ham «sotsializm asosan g‘alaba qozondi» deb haqiqat va mantiqqa zid xulosa chiqarilgan edi. Jumladan O‘zbekiston SSR tarixi kitobida biz quyidagilarni o‘qiymiz: «1936-yil noyabrda SSSR sovetlarining VIII favqulodda syezdi ochildi, syezd yangi Konstitusiyani qabul qildi. Syezd Sovet Ittifoqidagi hamma xalqlarining hayotida tarixiy voqea bo‘ldi.

1936-yil 5-dekabrda tasdiqlangan va SSSRda sotsializmning jahonshumul tarixiy g‘alabasini qonun yo‘li bilan mustahkamlangan yangi Konstitusiyani Sovet Ittifoqidagi hamma xalqlar, shu jumladan, O‘zbekiston SSR xalqlari ham mamnuniyat bilan kutib oldilar»².

SSSRning Yangi Konstitusiyasi asosida O‘zbekiston SSRning ham «yangi» Konstitusiyasi tayorlandi. 1937-yil fevral oyida respublika sovetlarning Favqulodda VI qurultoyi bu Konstitusiyani tasdiqladi. Qurultoyda O‘zbekiston SSR Konstitusiyasining 14-

¹ «Xalq so‘zi», 2001-yil 2-may.

² O‘zbekiston SSSR tarixi. To‘rt jildlik. Uchinchi jild. Bosh muharrir I.Mo‘minov. 631-bet.

moddasiga binoan, Qoraqalpog‘iston 1937-yilda O‘zbekiston SSR tarkibiga muxtor respublika bo‘lib kirdi.

Albatta, SSSR va O‘zbekiston SSR Konstitusiyalarida mamlakatda «sotsializm g‘alaba qilganligi» haqidagi xulosalar rasmiy harakterdagi g‘irt uydirmadan boshqa narsa emas edi. Bu nechog‘lik bema‘ni va kulgili xulosa ekanligini mamlakatda yuqorida hikoya qilingan siyosiy tang vaziyat va amalga oshirilgan yalpi qatag‘onliklar ochiq-oydin isbotlaydi.

O‘zbekiston SSRning «yangi» Konstitusiyasining boshidan oyoq har bir qoidasi respublikadagi real hayotiy voqealarga zid va qarama-qarshi edi. Ayniqsa Konstitusiyada O‘zbekiston Respublikasining «mustaqil» ekanligi, SSSR Ittifoqidagi barcha sovet respublikalari orasida «teng huquqli» davlat deb e‘lon qilinganligi borib turgan lo‘ttibozlikning o‘zi edi. Chunki O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida Rossiyaning mustamlakasi bo‘lib, biror bir masalada mustaqil harakat qila olmas edi.

1939-yil martda bo‘lib o‘tgan VKP(b) XVIII syezdining «nazariy hulosasi» ayniqsa hammasidan oshib tushdi. Chunki syezd Sovet Ittifoqi Sosializmni asosan qurib bo‘lib, o‘zining ichki taraqqiyotida sotsialistik jamiyat qurishni tugallash va asta-sekin kommunizmga o‘tish pallasiga kirdi degan kurakda ham turmaydigan g‘oyani ilgari surdi. X.Tursunov va N.Beknazarovlarning yozishicha, syezd: «Sovet xalqining kommunizmga borish yo‘llari va istiqbollarini belgilab...»¹ bergan ekan. Ammo 1985-yil mart-aprelida kompartiya Markaziy Qo‘mitasining Bosh Kotibi mamlakatda hech qanday sotsializm degan jamiyat qurilmaganligini ro‘y-rost aytishga majbur bo‘ldi. U 1988-yil 18-fevralda KPSS MQsining Plenumida so‘zlagan nutqida bunday degan edi: «Ammo ham ichki, ham tashqi sabablar taqozosi bilan biz yangi ijtimoiy tuzumning Lenincha prinsiplarini yetarlicha to‘la-to‘kis yuzaga chiqara olmadik. Shaxsga sig‘inish, 30-yillarda vujudga kelgan boshqaruvning buyruqbozlik-ma‘muriyatchilik sistemasi, byurokratik, dogmatik va volyuntaristik, soxtaliklar, bedodliklar... bunga katta xalal berdi»². Bu aytilgan jummalarga O‘zbekistonda sovetlar hukumati va Kompartiyaning yurgizgan mustamlakachilik, ulug‘ davlatchilik va shovinistik siyosatini qo‘shadigan bo‘lsak, masala yanada oydinlashadi.

Taniqli o‘zbek tarixchi olimi Hamid Ziyayevning bu to‘g‘ri-

¹ Tursunov X, Beknazarov N. O‘zbekiston SSR tarixi. 187-bet.

² Gorbachev M.S. Revolyusion qayta qurishga – yangilanish ideologiyasi. KPSS MQ Plenumida so‘zlangan nutq. 1988-yil 18-fevral. – T.: O‘zbekiston, 1988. 2-bet.

dagi fikri quyidagichadir: «Xullas, imperiyada «sotsialistik derjava» emas, «quldorlik derjavasi» qaror topdi. Bu qulchilikning asosiy belgilarini – xususiy mulkchilikning, siyosiy va insoniy huquqlarning yo‘qligidan bilib olish mumkin. Shu bilan birga mamlakat «temir panjaralar» bilan batamom qurshab olinganini ham nazarda tutmoq lozim. Bordi-yu bu haqiqatni tan olmaydiganlar topilsa, O‘zbekistonda qanday tuzum hukm surganini o‘zlari aytishsin»¹.

Xullas, O‘zbekiston 1930-yillarning o‘rtalaridan boshlab sovetlar istibdodiga qarshi mutlaqo bosh ko‘tara olmaydigan mustamlaka holatiga keltirildi. Uning xalqlari esa barcha insoniy huquqlardan mahrum, har tomonlama tahqirlangan, kamsitilgan, tazyiq va ta’qib ostida kun ko‘rishga majbur bo‘lgan.

Nazorat savollari

1. Lenincha milliy siyosat qobig‘iga o‘rab olingan, O‘zbekistonda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosatini maqsadlari nimalardan iborat edi?
2. Sovetlarning O‘rta Osiyo xalqlariga nisbatan qo‘llagan «Bo‘lib tashla, hokimlik qil» siyosatining mohiyati va uning oqibatlarini qanday tushunasiz?
3. O‘rta Osiyoda milliy davlat chegaralash masalasiga milliy arboblarning turlicha qarashlari haqida nimani bilasiz?
4. O‘zbekiston SSR qachon va qay tarzda tashkil bo‘ldi?
5. «Inqilob dohiysi» ishlab chiqqan «sotsializm qurish rejasi»ning mohiyatini qanday tushunasiz?
6. O‘zbekistonda sanoatlashtirish siyosati va uning mustamlakachilik xarakterini isbotlab bering?
7. Turkistonda 1921–1922-yillardagi «yer–suv islohoti» bilan 1925–1929-yillardagi yer-suv islohotining farqi nimadan iborat edi?
8. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish tarixi sovet davrida qanday talqin etilgan edi?
9. O‘zbekiston mustaqillikka erishishi bilan kollektivlashtirish masalasining yangicha talqinlari haqida nimalarni bilasiz?
10. Sovetlar kollektivlashtirishidan qanday maqsadlarni ko‘zlaganlar va bu siyosat amaliyoti qanday usul va shaklda olib borilgan?
11. O‘zbekiston dehqonlari, qishloq aholisi kollektivlashtirishga qanday munosabat bildirdilar?
12. Quloqqa tortish nima va u O‘zbekistonda qanday amalga oshirildi?

¹ «Muloqot», 1993-yil 10-son. 36-bet.

13. O'zbekistondan quloq qilinganlar qaysi hududlarga surgun qilinganlar, «quloqlar qishlog'i», «mehnat posyolkalari», «maxsus komendaturalar» tushunchalarini sharhlang.
14. O'zbekistonda sovetlar tomonidan amalga oshirilgan kollektivlashtirishning natijalari nimalardan iborat bo'ldi?
15. Xalqning 1930-yillardagi moddiy ahvolini qanday bo'lgan edi?
16. Sovetlarning «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» degan g'oyasini qanday tushunasiz, uning salbiy oqibatlari nimada edi?
17. «Katta terror» O'zbekistonda qachon qo'llanildi?
18. 1937–1938-yillarda O'zbekiston bo'yicha qatag'on qilinganlar miqdorini sharhlab bering.
19. Qatag'on qurbonlarining ijtimoiy tarkibini sharhlang.
20. GULAG nima va undagi o'zbek mahbuslarining hayoti, qismatini qisqacha ta'riflang.
21. 1980–1990-yillarda xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini tavsiflab bering.
22. Ekologik qabohat haqida nimalarni bilasiz?
23. Ikkinchi jahon urushidan so'ng ilm-fan, ma'rifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qilingan qatag'onni siyosatining mohiyatini tushuntirib bering.
24. «O'zbeklar ishi», «Paxta ishi» va ularning oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?
25. Islom Abdug'aniyevich Karimovning O'zbekistonning birinchi rahbari lavozimiga kelgandan so'ng ro'y bergan buyuk o'zgarishlar haqida so'zlab bering.

V BOB. O'ZBEKISTON IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA (1939–1945)

Fashizmga qarshi jangga kirgan bizning otabobolarimiz qandaydir bir tepalik yoki qaysi bir «ulug' dohiy» uchun jon bermagan. O'zbek o'g'lonlari, avvalambor, o'zi tug'ilgan shahar va qishloqni, o'z ona yurtini, o'z yaqinlarini, mehribon otasi va onasi, sevikli yori, jondan aziz farzandlarini ko'z oldiga keltirgan holda beomon jangga kirgan, shu muqaddas vatanimiz uchun o'z jonini fido qilgan.

ISLOM KARIMOV*

1. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi. O'zbekistonning urushda qatnashish sabablari

Ikkinchi jahon urushi 1939-yil 1-sentabrda boshlandi. Xuddi shu kuni german qo'shinlari uch tomondan Polsha sarhadlariga bostirib kirdilar. Urush qisqa muddat ichida dunyodagi juda ko'pgina davlatlarni o'z domiga tortdi. 1941-yil 22-iyunda fashistlarning 191 ta diviziyasi (shundan 153 tasi bevosita Germaniyaning o'ziga qarashli) SSSRning Boltiq dengizidan tortib to Qora dengiz hududlarigacha chegaralari bo'ylab yopirilib hujumga o'tdi. Ana shu tariqa jahon tarixida inson qulog'i eshitmagan va ko'zi bilan ko'rmagan dahshatli fojia boshlandi. Jahon urushining boshlanishi, uning sabablari va aybdorlari haqida ko'p va xo'p yozilgan. Bugungi kunda hech kimga sir emaski, ikkinchi jahon urushining asosiy sababchisi va aybdori Germaniya va SSSRning hukmron doiralari, avvalo, Adolf Gitler va Iosif Stalindir. Har ikkala bosqinchi saltanatchi davlat ham o'z oldiga bosh maqsad qilib dunyo hukmronligini qo'ygan edi. Har ikkala bosqinchi davlat ham o'zining bosh strategiyaviy maqsadini amalga oshirish uchun har xil taktik usullar bilan bordi, biri ikkinchisidan ayyorlik qilishga intildi, turli yo'llar bilan o'z chegaralari va ta'sir hududi doiralari kengaytirishga harakat qildi. Ammo har ikkala tomon ham o'zaro ikki o'rtada dahshatli muhoraba bo'lishi muqarrar ekanligini yaxshi bilar edi. Shu ma'noda 1939-yil 23-avgustda A.Gitler va

* Karimov I. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. T.: «O'zbekiston» 2015. 110–111-betlar

I.Stalinning fatvosi bilan Germaniya tashqi ishlar vaziri Ribbentrop va SSSR tashqi ishlar Xalq komissari V.Molotov o'rtasida 10 yil o'zaro hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomaning tuzilishi xarakterlidir. Jahon jamoatchiligi bu shartnomani har ikki yirtqich davlat tomonidan dunyoni o'zaro bo'lib olish maqsadlarini ko'zlab tuzilgan shartnoma sifatida qabul qildi. Chunki shartnoma tuzilgandan so'ng Germaniya o'zining asosiy raqibi SSSRdan qo'lini bo'shatib oldi va oradan ko'p muddat o'tmasdan 1-sentabrda Polsha hududlariga bostirib kirdi. Ikkinchidan, shartnomadagi mutlaq sir va maxfiy tutilgan moddalarga ko'ra SSSR Germaniyani nafaqat ma'naviy tomondan, balki moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlagan, amalda o'ziga qarshi oyoqqa turayotgan Germaniyani qurollantirgan edi. Buni V.Molotov bilan Shulenburg o'rtasida 1939-yil 28-sentabrda tuzilgan va 1941-yil 10-yanvarda imzolangan mutlaqo maxfiy shartnoma isbotlaydi. Shartnomaga ko'ra, Germaniya tomoni Boltiq bo'yi davlatlari hududlariga (Litva hududining bir qismidan tashqari) bo'lgan da'vosidan voz kechishi lozimligi qayd etiladi. Buning evaziga SSSR Germaniyaga 7.500.000 oltin dollar, yoki 31 million 500 ming nemis markasi miqdorida haq to'lashga rozi bo'ladi. 31.5 million nemis markasi miqdoridagi summaning sakkizdan bir qismi yoki 3.937.500 german markasiga SSSR tomoni uch oy muddat davomida rangli metallar yetkazib berish, qolgan 8–7 qismini, aniqrog'i, 27.562.500 german markasini 1941-yil 11-fevralgacha oltin hisobida to'lashi¹ shart qilib qo'yildi.

1939-yil 23-avgustdagi shartnoma SSSRning ham buyuk saltanatchilik manfaatlariga javob berar edi, albatta. **Birinchidan**, SSSR ham sulh evazidan o'zining eng asosiy va xavfli raqibi Germaniyadan «ko'ngli to'q» bo'ldi. Shu bois, u o'zining asosiy diqqat-e'tiborini Uzoq Sharqqa qarata olar edi, «Sovet Ittifoqi uchun, – deb yozishadi G'arbiy germaniyalik tadqiqotchilar M.Barch, X.Shebesh va R.Sheppelman., – 1939-yilgi vaziyat og'ir edi. U ochiqdan-ochiq dushman qo'shinlari bilan o'ralgan bo'lib, butkul yakkalanib qolgan edi. Buning ustiga u sharqdagi xavfli raqib bo'lgan Yaponiya bilan... urush holatida edi»².

Ikkinchidan, SSSR Germaniya bilan tuzilgan avgust shartnomasi tufayli shimoliy g'arbiy chegaralarini bemalol kengaytirib oldi.

SSSR 1939-yil sentabr oyining ikkinchi yarmida G'arbiy Be-

¹ «Новая и новейшая история». М.: Наука, 1993, № 1, – С. 94.

² Sovet jamiyati tarixi sahifalari. T.: O'qituvchi, 1991, – B.287

lorusiya va G'arbiy Ukraina yerlarini egallab olgandi, shu yilning 30-noyabrida u Finlandiyaga qarshi urush e'lon qilib, 1940-yil 12-martdagi shartnomaga asosan Finlyandiya hisobidan o'zining shimoliy chegaralarini ancha kengaytirgandi va nihoyat 1939-yil kuzidan 1940-yil yoziga qadar olib borilgan janglar natijasida Boltiq bo'yi jumhuriyatlarini Qizil armiya okuppatsiya qilganda ham Germaniya SSSRga xalaqit bermadi, betaraf turdi.

Uchinchidan, SSSR 1939-yildagi avgust shartnomasini tuzish orqali vaqtdan yutdi. SSSRni 1939-yildayoq Germaniya bilan urushga tortishga qaratilgan imperialistik davlatlarning, birinchi navbatda Germaniyaning ittifoqchisi bo'lgan Yaponiyaning rejalari buzib yubordi.

Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda SSSRning Prezidenti M.Gorbachyov aytganidek, «...23-avgustdagi hujum qilmaslik to'g'risidagi SSSR-Germaniya bitimi, agar realistik pozitsiyalarda qat'iy turilsa, shak-shubhasiz edi»¹. Ammo 1939-yil 29-sentabrda SSSR bilan Germaniya o'rtasida do'stlik va chegara to'g'risidagi shartnomaning imzolanishi mutlaqo mantiqsiz va tushunarsiz bo'lib, SSSRning jahon hukmronligini da'vo qiluvchi maqsadlarini yanada ochiqroq oshkor qilib qo'ygan edi. Shu boisdan ham bu shartnoma kommunistik harakat birligini buzdi va Kominternning halokatiga sabab bo'ldi. Balkim navbatdagi shartnoma ham strategik maqsad yo'lida o'ziga xos taktik uslub rolini o'ynashi kerak bo'lgandir, nima bo'lganda ham Gitler bosh bo'lgan Germaniyaning fashistik davlat mashinasi bu taktik uslubga endi e'tibor qilmadi, nazarga ham ilmadi. SSSRga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Urushning dastlab uch haftasi davomida nemis-fashist qo'shinlari, shimoliy-g'arbiy yo'nalishda 400 km dan 450 km gacha, g'arbiy yo'nalishda 450 km dan 600 km gacha, janubiy-g'arbiy yo'nalishda 300–350 km mamlakat ichkarisiga kirib bordi. Gitlerchilar Latviyani, Litvani, Belorusiyaning bir qismini va Ukrainaning o'ng sohil qismini bosib olib, RSFSRning g'arbiy oblastlari chegaralariga yaqinlashib qolgan edilar. Leningrad, Smolensk, Kiyevga xavf sola boshladilar. Sovet mamlakati uzra ajal xavfi paydo bo'ldi. Kommunistik partiya bu urushni Ulug' Vatan urushi deb e'lon qildi. Bu partiyaning dohiysi I.Stalin Oliy Bosh Qo'mondon lavozimi bilan bir qatorda SSSR Mudofaa Xalq Komissari, partiya Markaziy Qo'mitasining bosh kotibi, Xalq Komissarlari Sovetining

¹ Интелигенция перед лицом новых проблем социализма. Встреча М.Горбачева с представителями польской интеллигенции. – М. 1988, Б.74.

raisi, Davlat Mudofaa Qo'mitasining raisi lavozimlarini o'zida markazlashtirib oldi. Hamma kuch-vositalar mamlakat mudofaasi-ga safarbar qilindi. Bu boshlangan urushda O'zbekiston nega qatnashdi? Boshlangan urush o'zbek xalqi uchun ham Ulug' Vatan urushi edimi? Yo'q! Boshlangan urush o'zbek uchun Ulug' Vatan urushi emas edi. Bu davrda tom ma'noda bizning Vatanimiz yo'q edi, uni Rusiya bosqinchilari bosib olgan edilar, biz mustamlaka qullik asoratida edik. Bu urushda o'zbek xalqi mustamlaka qulligida bo'lganligidan qatnashishga majbur edi, qatnashmasligi mumkin emas edi. Urushdan bosh tortgan har qanday kimsa sotqin, qochqin sifatida otib tashlanar edi.

Butun mamlakatda bo'lgani singari O'zbekistonda ham yalpi safarbarlik e'lon qilindi. Toshkent, Andijon, Samarqand, Farg'ona, Buxoro, Qarshi, Qo'qon va boshqa shahar va qishloqlarda Kompartiya va Sovetlar rahbariyati tomonidan mitinglar va safarbarlik majlislari bo'lib o'tkazildi. Ularda qabul qilingan qarorlarning mazmuni asosan bitta narsaga qaratilgan edi, u ham bo'lsa dushmanga qarshi shafqatsiz kurashish edi.

Mehnatga yaroqli erkaklarning armiyaga safarbar qilinganligi tufayli ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchilar va injener-texnik kadrlar tanqisligi paydo bo'ldi. Shu bois kadrlar tayyorlash muammosi avvalo fabrika-zavod ta'limi maktablarida, hunar-bilim yurtlari, qisqa muddatli turli kurslarda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida hal qilindi. So'ngra respublikada yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rganish va ikkinchi ixtisoslikni egallash yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston mehnatkashlari, avvalo xotin-qizlar mamlakat boshiga tushgan kulfat-fojiani o'z kulfatlari va fojialari deb bildilar.

1941-yil iyul oyining o'zida Ursatevsk stansiyasida 300 dan ortiq, Samarqandda 250 dan ko'proq, «Tashselmash» zavodida 220, Andijon parovoz deposida 120 dan ortiq xotin-qizlar frontga ketgan o'z otalari, akalari va erlarining o'rniga ishga kirib mardonavor mehnat qildilar. Bunday «Vatanparvarlik» harakati butun O'zbekistonda, shu jumladan qishloqlarimizda ham keng quloch yoydi. O'zbek xalqi Ukraina, Belorusiya, Boltiqbo'yi va Rusiya Federatsiyasi yerlariga qilingan hujumni jonajon o'z yurti— O'zbekistonga qilingan hujum hisoblab, har jabhada qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatdilar.

VKP(b) Markaziy Qo'mitasi va Davlat mudofaa Qo'mitasining topshirig'iga binoan SSSR Gosplani 1941-yilning IV kvartali va

1942-yil uchun harbiy xo'jalik rejasini ishlab chiqdi va uni 1941-yil 16-avgustda Siyosiy byuroda tasdiqladi. Ana shu rejaga asosan mamlakatning G'arbiy mintaqalaridagi sanoat korxonalarini O'rta Osiyo, Ural va Sibir hududlariga ko'chirib joylashtirishga qaror qilindi. Qisqa muddat davomida 1941-yilning iyul-noyabr oylarida Ukraina, Belorusiya, Moskva va Leningraddan 1563 sanoat korxonasi (shundan 1360 tasi harbiy sanoatga oid) Ittifoqning sharqiy mintaqalariga, bulardan 250 dan ortig'i O'rta Osiyo respublikalarida joylashtirildi. Sovetlar hukumati bu sanoat korxonalarini urush tufayli chorasizlikdan, noilojlikdan turkiy respublikalar hududlarida joylashtirishga majbur bo'lgan edi. Holbuki, urushga qadar O'rta Osiyo hududida sovetlar birorta og'ir sanoat korxonasini qurib ishga tushirmagan edi. O'rta Osiyoda joylashtirilgan 250 dan ortiq sanoat korxonasining 100 dan ortig'i O'zbekiston hissasiga to'g'ri keldi. V.Chkalov nomidagi Moskva aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, Sumsk ximiya (hozirgi Chirchiqximmash), elektrokabel «Krasniy dvigatel», «Rosselmash», «Krasniy Aksay», Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk Karmobid zavodlari, Moskva, «Podyomnik» va «Elektrostanok» zavodlari, Stalingrad Kimyo kombinati va boshqalar shular jumlasidandir. O'zbekistonga bunday yirik sanoat korxonalarining ko'chirib keltirilishi respublikamizni Sovet armiyasining qudratli harbiy mudofaa arsenaliga aylantiribgina qolmay, mamlakat iqtisodiy potensialini yoppasiga kuchaytirishga, sanoat mahsulotlarining o'sishiga ham olib keldi. Yirik sanoat korxonalari bilan bir qatorda O'zbekistonga Ittifoqning G'arbiy huddudlaridan fan, maorif va madaniyat muassasalari, ming-minglab boshpanasiz qolgan oilalar, ota-onasiz yetim qolgan go'dak bolalar ham evakuatsiya qilindi. O'rta Osiyoga jami bo'lib, 3 million kishi ko'chirildi. Shundan 2 million 300 minggi Qozog'istonga, 716 ming kishi O'zbekistonga joylashtirildi. Bu ish 1941-yil 3-dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti evakuatsiya qilingan sovet fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo'yicha qabul qilgan maxsus qarori asosida amalga oshirildi. Qarorda ota-onasiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilishga alohida e'tibor berilib, Toshkent shahrida maxsus qabul shaxobchasi tashkil qilindi. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan aholini o'zbek xalqi bag'riga oldi, ularga mehr-oqibat ko'rsatdi, uy-joy bilan ta'minladi, oziq-ovqat berdi. Ota-onasiz, yetim-yesir qolgan bolalarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyo respublikalariga, xususan O'zbekiston yuborildi. Faqat 1941-yilning o'zida 200 ming bola bolalar uylariga joylashtirildi.

Ming oila minglab bolalarni o'zbek oilalari o'z issiq qalblariga oldilar. 1943-yilga qadar 4672 yetim-yesir o'zbek xalqining qalb haroratidan va adolatlik diyonatidan bahramand bo'ldilar¹.

«Toshkentga kelib bolalar uylarining oldida bola olish uchun navbatda turgan odamlarni ko'rib hayratga tushdim», deb yozgandi mashhur bolalar shoiri Korney Chukovskiy.

Darhaqiqat, shoir asarlarida respublikamiz bolajon yurt sifatida o'rin oldi. Uning «Leningradning do'stlari», «Bolalar-bolajonlarimiz» kabi o'nga yaqin maqolalarida xalqimizning ana shu insonparvarlik tuyg'ulari ulug'lanadi. Toshkentlik mashhur oddiy temirchi Shoahmad Shomahmudov va uning umr yo'ldoshi Bahri xolaning urush yillaridagi jasoratlarini kim bilmaydi deysiz. Bahri opa va Shoahmad aka Ulug' Vatan urushi yillarida ota-onasiz qolgan 16 bolani tarbiyalab, voyaga yetkazdilar: o'zbek, rus, tatar, yahudiy, chuvash, moldavan...Ularning birortasini ham Bahri xola tuqqan bo'lmasa-da, barchasi uni o'z onasi, o'zbek tilini esa ona tili deb hurmatlab o'sib voyaga yetdilar.

Respublikada umumxalq mudofaa fondi tashkil qilindi. Urushning birinchi kunlaridayoq 1941-yil 21-avgustgacha mudofaa fondiga hammasi bo'lib 5 million 293 ming so'm pul, zayom obligatsiyalari va qimmatbaho buyumlar topshirilgan bo'lsa, bir oydan so'ng mudofaa fondi 70 million so'mga ko'paydi. Bundan tashqari, respublika mehnatkashlari mudofaa fondiga 2389 sentner don, 1808 sentner go'sht, 200 sentner jun, 1495 sentner pichan, 325 sentner quruq meva, 430 sentner sabzavot, qovun-tarvuz² va shu kabilarni jo'natdilar.

Mudofaa fondlarini ko'paytirishda shanbaliklar va yakshanbaliklar ham katta rol o'ynadi. Jumladan, 1941-yil 28-iyunda o'tkazilgan respublikadagi birinchi shanbalikda, 1,2 million kishi qatnashdi va shanbalikdan tushgan 3 million so'm pul mudofaa fondiga o'tkazildi. Hammasi bo'lib, O'zbekiston mehnatkashlarining mudofaa fondiga qo'shgan hissasi 650 million so'm pul va 56 kilogramm tilla va kumushni tashkil etadi. Bundan tashqari, 4.266 milliard so'm miqdorida davlat zayomi va pul-buyum lotereyasi to'plandi.

Xullas, O'zbekistonning zahmatkash mehnatkashlari o'z vijdon va da'vati bilan respublikani fashizmga qarshi kurashda ittifoqning mustahkam va sadoqatli bastionlaridan biriga aylantirdi. Bu hol esa

¹ Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa, – T.: O'zbekiston, 1990, B.20.

² O'zbekiston SSR tarixi. To'rtinchi tom. – T.: Fan, 1971, – B. 91.

soʻzsiz suratda SSSRning Germaniya ustidan gʻalaba qozonishini taʼminlagan eng muhim omillardan biri boʻldi.

2. Urush yillarida Oʻzbekiston sanoati

Germaniya ustidan qozonilgan tarixiy gʻalabada Oʻzbekiston sanoati va ishchilar sinfining munosib hissasi bor.

Oʻzbekiston ishchilar sinfi urush yillarida yuksak onglilik va uyushqoqlik namunalarini koʻrsatib, gʻalaba uchun barcha zarur boʻlgan ishlarni qildi. Respublika iqtisodiyotini harbiy izga solish, armiya dushman ustidan gʻalaba qozonishini taʼminlashga qodir boʻlgan qudratli harbiy xoʻjalikni barpo etish ana shu vazifalardan biri edi.

Vaziyat nihoyatda ogʻir edi. Gap shundaki, urushga qadar Sovet Ittifoqida chiqarilgan temirning 68 foizi, poʻlatning 58 foizi, alyuminiyning 60 foizi gʻarbiy mintaqalardan olinardi. Mudofaa ahamiyatiga ega boʻlgan ogʻir sanoat korxonalarining ham katta qismi gʻarbiy hududlarda joylashgan edi. Endilikda bu hududlarni qisqa muddatda fashistlar Germaniyasi egallab oldi. Vazifa tez fursatlarda ana shu katta yoʻqotishning oʻrnini qoplashdan va dushman ustidan gʻalabani taʼminlaydigan sanoat ishlab chiqarishini yoʻlga qoʻyishdan iborat edi. Bu borada Oʻzbekiston Respublikasining oʻrni va salmogʻi albatta katta edi. Urushning dastlabki yilidayoq Oʻrta Osiyo respublikalariga sobiq Ittifoqning markaziy hududlaridan 300 ga yaqin zavod va korxonalar evakuatsiya qilindi. Jumladan, Oʻzbekistonga 104 ta zavod koʻchirib keltirildi. Ushbu zavodlar zudlik bilan moslashtirilib, teng yarmi 1941-yil oxirigacha, qolgan qismi 1942-yil boshlaridan mahsulot ishlab chiqarila boshladi.

Oʻzbekiston Kompartiyasi Markaziy Qoʻmitasi byurosining 1941-yil 25-avgustda qabul qilgan maxsus qarori asosida sanoat korxonalari ishiga rahbarlik qilish uchun jumhuriyat hukumat komissiyasi tuzildi. Bu komissiya jumhuriyat sanoatini harbiy izga solish masalalari bilan shugʻullandi. Natijada urushga qadar tinch ishlayotgan sanoat korxonalari qisqa muddat ichida harbiy texnika, qurol-yarogʻ ishlab chiqaradigan korxonalarga aylantirildi. Oʻzbekistonda 1941-yilning oxirlariga kelib 300 zavod va fabrika¹ Qizil Armiya uchun qurol-yarogʻ va oʻq-dori ishlab chiqara boshladi. Birinchi navbatda turgan masala mudofaa sanoati korxonalarini zarur boʻlgan yoqilgʻi, elektr quvvati va metal bilan taʼmin-

¹ «Sovet Oʻzbekistoni», 1985, 20-aprel.

lashdan iborat bo'ldi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1941-yil 5–7-dekabrda bo'lib o'tgan V Plenumi respublika sanoatini harbiy izga solish sohasidagi ishlarga yakun yasadi, O'zbekistonga evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini tezlik bilan ishga tushirish, front uchun kerak bo'lgan mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazib berish bilan bog'liq masalalar muhokama qilindi va uni amalga oshirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqildi.

Elektr energiyasi, yoqilg'i va xomashyo bazalarini rivojlantirish masalalariga ham katta e'tibor berildi. 1942-yil noyabrgacha Chirchiq, Toshkent energetika sistemalarining qishki quvvatini 160–170 ming kilovatga yetkazish, 4–5 oy ichida Toshkent yonida 60–70 ming kilovat elektr energiya bera oladigan issiqlik elektrostansiya qurish, bu stansiyalarni mahalliy ko'mir asosida ishlatish tadbirlari ilgari surildi. Respublikada metall-ko'mir va neft qazib chiqarishni ko'paytirish tadbirlari belgilandi. Bu ehtiyojlar uchun bir milliard so'm mablag' ajratildi. Ushbu dasturni amaliy bajarishga doir bir qancha tadbirlar belgilandi va Solar, 1-Quy Bo'zsu (birinchi navbatini), 2-Oqqovoq (ikkinchi navbatini) va Farhod gidroelektrostansiyalarini qurish yuzasidan amaliy choralar ko'rildi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining VIII Plenumi Farhodstroy qurilishining 1943-yilgi kuzgi plan topshiriqlarini bajarishga yordam ko'rsatish tadbirlari to'g'risidagi masalani muhokama qilib, qurilish sur'atlarini oshirish masalasini qo'ydi, barcha partiya tashkilotlariga gidroelektrostansiya qurilishiga har tomonlama yordam berish, uni ishchi kuchlari va zarur materiallar bilan ta'minlashni topshirdi.

Farhod GES qurilishiga respublikaning o'zida 8 ming kubometr dan ko'prik yog'och va boshqa binokorlik materiallari, 800 tonna metall, 110 mingdan ortiq har xil asbob-uskuna, transport vositalari topilib ishga solindi. Bundan tashqari, respublikamiz mehnatkashlari bu umumxalq qurilishiga 300 vagondan ko'proq har xil qurilish materiallari yubordilar.

Ko'rilgan tadbirlar Farhod GES ishchilarining qahramonona shijoati va mehnati tufayli Sirdaryoni jilovlash juda qisqa muddatda 10 oyda amalga oshirildi, holbuki odatda bunday ishlar 2–3 yilga cho'zilardi. Farhod GESning ikki agregati (birinchi navbat) 1946-yilning fevral oyida ekspluatatsiyaga topshirildi. SSSRning Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan Farhod GES qurilishida jonbozlik ko'rsatganligi va qahramonona mehnati uchun 500 kishi Sovet Ittifoqining orden va medallari bilan mukofotlandi.

Urush yillari Tovoqsoy, Oqtepa, Oqqovoq, Qibray, Solar, Qutbozsuv va boshqa gidroelektrostansiyalar qurilib ishga tushirildi, natijada O'zbekistonda elektr energiya hosil qilish 1940-yildagi 482 mln.kv soatdan 1945-yilda 1.187 mln. soatgacha ko'paydi.

Urush yillarida O'zbekiston yoqilg'i sanoatini rivojlantirish masalalariga ham katta e'tibor berildi. Ko'mir sanoatini rivojlantirishga 639 million 980 ming so'm kapital mablag' solindi. Natijada jumhuriyatda ko'mir qazib chiqarish 1945-yilda 103 ming tonnaga yetdi yoki u 1940-yildagiga nisbatan 30¹ martadan ko'proq o'sdi, demakdir.

Urush yillarida O'zbekistonning neft sanoati ham ulkan odimlar tashladi. SSSR Xalq Komissarlari Sovet 1941-yil 4-apreldagi «O'rta Osiyoda neft sanoatini rivojlantirish to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Ana shu qaror asosida O'zbekistonda yangi neft konlari ochildi. 1940-yildagiga qaraganda respublikada neft qazib chiqarish 1945-yilda 4-marta ko'paydi va u yiliga 478 ming tonnani tashkil yetdi. Elektroenergetika va yoqilg'i sanoatining yuksak bazalarining vujudga keltirilishi O'zbekistonda metallurgiya va mashinasozlik sanoatlarini ham rivojlanishi uchun baza bo'lib xizmat qildi.

1941–1942-yillarda respublikaga evakuatsiya qilingan korxonalar bazasida 16 ta yirik mashinasozlik zavodlari tashkil etildi.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoat tarmoqlarining yuqori sur'atlar bilan rivojlanishi metallurgiya ishlab chiqarish bazasini barpo etishni talab qilayotgan edi. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovet 1942-yil 17-iyunda Bekobod shahrida metallurgiya zavodi qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Zavod qurilishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar bo'yicha O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti Byurosida qabul qilindi.

1944-yil 5-mart kuni O'zbekiston tarixida birinchi marta O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi ishga tushdi. Urush yillarida respublikamizda rangli metallurgiya sanoati 6 marta o'sdi.

O'zbekiston mehnatkashlari urush yillarida ximiya sanoati, qurilish materiallari sanoati, to'qimachilik, poyabzal, yengil va oziq-ovqat sanoati, mahalliy va kooperativ sanoati va transport tarmoqlarini rivojlantirish sohasida ham bir qator tadbirlarni amalga oshirdilar.

1945-yilda 1940-yilga nisbatan O'zbekiston SSR sanoati

¹ Qarang: Экономическая история Советского Узбекистана. – Т.: Fan.1966, с. 166–167.

mahsulotining umumiy hajmi 7 baravar, shu jumladan, ogʻir sanoat ishlab chiqarish 4 baravar, mashinasozlik sanoati 13.4 baravar oshdi.

Urush yillarida Oʻzbekiston xaritasida yangi sanoat markazlari: Chirchiq, Ohangaron, Bekobod, Yangiyoʻl va boshqa sanoat shaharlari vujudga keldi. Toshkent shahri yirik sanoat markazlaridan biriga aylandi. Xullas, Oʻzbekiston sanoati urush yillarida frontga 2090 samolyot, 17342 aviamotor, 2318.000 aviabomba, millionlab minalar, snaryadlar, granatalar va shu singari qurol-aslaha va oʻq-dorilar yetkazib berdi. Yengil sanoat korxonalari va kooperatsiyasi artellari umumiy qiymati 443.3 million soʻmlik¹ mahsulotlarni front ehtiyojlari uchun ishlab chiqardi. Bu fashistlar Germaniyasini tormor keltirishda Oʻzbekistonning qoʻshgan katta va munosib hissasidir.

3. Urush yillarida Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi

1941–1945-yillardagi urushda qozonilgan tarixiy gʻalabada Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi mehnatkashlarining ham salmoqli hissalarini bor. Dushman Boltiqboʻyi, Ukraina va Belorusiya chegaralaridan tortib to Moskva, Leningrad shaharlarigacha boʻlgan katta hududni bosib olgandi. Bu hol sanoatni xomashyo bilan, aholini xususan jangchilarni kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlashda juda katta qiyinchiliklar tugʻdirdi. Oʻzbekiston qishloq mehnatkashlari vujudga kelgan bu qiyinchiliklarni ongli suratda toʻgʻri tushundilar va dushman vaqtincha okkupatsiya qilgan hududlar hissasini ham qoplaydigan xomashyo, oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berish uchun oʻzlarini fido qildilar.

Bir qator obyektiv va subyektiv sabablarga koʻra jumhuriyatda qishloq xoʻjaligini qayta qurish gʻoyatda katta qiyinchiliklar bilan koʻchdi. Mamlakatdagi barcha sanoat korxonalari urush manfaatlariga boʻysundirilib, qayta qurilganligi oqibatida respublikamizga Markazdan traktorlar va boshqa qishloq xoʻjaligi mashinalari kelishi deyarli toʻxtab qoldi. Jamoa va davlat xoʻjaliklaridagi texnikani taʼmirlash uchun kerakli materiallar, ehtiyot qismlar, oʻgʻit va yonilgʻi bilan taʼminlash umuman qisqarib ketdi. Yuz minglab qishloq mehnatkashlari frontga, Vatan mudofaasiga safarbar qilindilar.

Asosan paxtachilikka ixtisoslashtirilgan respublika deh-

¹ Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Т.: Узбекистан, 1974, С. 445.

qonchiligining yo'nalishi ham keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda endi respublika mehnatkashlari mamlakatga juda ko'p miqdorda don, qand lavlagi, kanop, pilla sabzavot va poliz mahsulotlari ham yetkazib berishi kerak edi.

Bunday murakkab, og'ir vazifani O'zbekiston mehnatkashlari so'zsiz bajardilar. Y.Oxunboboyev 1941-yil 21-oktabrda «Qizil O'zbekiston» gazetasida chop etilgan o'zining «G'alaba biz tomonda!» maqolasida bunday yozgan edi: «Hamma narsa front manfaatlari uchun qaratilgan. O'zbekiston kolxozchilari bu yil yetishtirilgan mo'l paxta hosilini yig'ib-terib olishda katta jasorat ko'rsatmoqdalar. Terimchilar o'rtasida o'n besh mingchilar harakati keng yoyildi. Hammaning diqqat-e'tibori mo'l hosilni tez terib olib, davlatga topshirishga qaratilgan. Biz yetishtirgan paxtaning har bir grammi dushman uchun o'ngarilmas zarbadir!»¹

1941-yilda O'zbekistonda qishloq xo'jaligi xodimlari davlatga 1645,7 ming tonna, yoki 1940-yildagiga nisbatan qariyb 200 ming tonna ko'proq paxta topshirdilar, hosildorlik gektar boshiga 17,7 sentnerga yetdi, davlat rejasi 106 prosent bajarildi. 1941-yil iyul oyi oxirlarida respublika bo'yicha 1940-yilning shu davriga nisbatan davlatga uch hissa ko'p g'alla, 12,051 tonna pilla topshirildi.

O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 1942–1943-yillarda ham jon kuydirib mehnat qildilar. «Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!», «O'zim uchun va frontda do'stim uchun!» degan shiorlar ostida qo'shimcha majburiyatlar oldilar. Jamoa va davlat xo'jaligi dalalarida ko'p ming kilogrammchilar «o'n ming kilogrammchilar», «o'n besh ming kilogrammchilar» harakati keng quloch yoydi. Ammo 1942–1943-yillarda vaziyat juda og'ir keldi. Jumhuriyat paxtakorlari paxta tayyorlash davlat rejalarini bajara olmadilar, paxtaning hosildorligi gektar boshiga keskin pasayib ketdi. 1941-yildagi 17,7 sentnerdan 1942-yilda 9,4 va 1943-yilda esa 7,1 sentnerga tushib ketdi. Jami bo'lib O'zbekiston SSRning jamoa va davlat xo'jaliklari davlatga paxtani 1 million tonnaga yaqin kam berdilar.

VKP(b) Markaziy Komiteti 1944-yil 6-martida «O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish choralari to'g'risida» qaror qabul qildi va O'zbekiston partiya va sovetlar rahbarlarini qattiq siquvga oldi.

Majlisda raislik qilayotgan A.Shcherbakov O'z KP MKning birinchi kotibi U.Yusupovga qo'pollik bilan: «O'rtoq Yusupov,

¹ Oxunboboyev Yo'. Tanlangan asarlar. – T.: O'zbekiston, 1985, 424-b.

mamlakat uchun og'ir bo'lgan shunday vaqtda siz armiya va xalqni ishtonsiz qo'ymoqchimisiz?» degan edi. Respublikadagi haqiqiy ahvolni anglab yetishni istamagan VKP(b) MK Tashkiliy byurosi U.Yusupovni paxta ekin maydonlarini asossiz qisqartirganlikda ayblab, unga «qattiq hayfsan» e'lon qildi¹. Qarorda O'zbekistondagi vaziyat tahlil qilindi, partiya sovet va jamoat tashkilotlarining paxtachilikka rahbarlik qilishda yo'l qo'ygan xato va kamchiliklari keskin tanqid qilindi, ozuqabop ekinlar maydonining kengayishi hisobiga paxta maydonlari kamayib ketdi. Xo'jaliklarda ekin maydonlarining tuzilmasi o'zgarib ketdi, ishchi kuchi, texnika, o'g'itlar yetishmay qoldi, mexanizator va kombaynchilar tayyorlash kamayib ketdi: mineral o'g'itlar ishlab chiqarish ham keskin kamaydi.

Jamoa xo'jaliklarining yuk avtomobillari bilan ta'minlash darajasi ham achinarli ahvolda edi. Paxtachilikni rivojlantirishda kolxozlarning ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmadi. Ularni xo'jalik tashkiliy jihatdan mustahkamlashga yetarli darajada e'tibor berilmadi, ilg'orlar tajribasi umumlashtirilmadi va ommalashtirilmadi, mehnatni tashkil etish va hisobga olishda egasizlikka va buzilishlarga yo'l qo'yildi, yerlar agrotexnika qoidalari asosida ishlanmadi, shudgorlash ishlari sifatsiz amalga oshirildi va paysalga solindi. Ba'zi tuman xo'jaliklarida g'o'zapoyalarni yig'ishtirib olish cho'zilib ketdi. G'o'za qator oralariga ishlov berish muddatlari kechikib va sifatsiz o'tkazildi. Albatta, bu kamchiliklarning urush bilan bog'liq obyektiv va subyektiv sabablari bor edi. Shu sababdan O'zbekiston partiya va sovet tashkilotlari markaziy Ittifoq hukumatining yordami bilan respublika jamoa, davlat xo'jaliklari va MTSlarining moddiy-texnika bazalarini mustahkamlash uchun 1944–1945-yillarda urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan O'zbekiston uchun 2300 yangi traktorlar, 3000 yuk avtomobili, 70 mingdan ortiq dona qishloq xo'jalik inventarlari, 660 ta ta'mirlash asbob-uskunalari va 375 ming tonna mineral o'g'itlar ajratdilar. Shaharning qishloqqa otaliq yordami kuchaytirildi.

Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida O'zbekiston 1944-yilni quvonchli muvaffaqiyatlar bilan yakunladi. Paxta tayyorlash rejasi 15-dekabrdayoq ado etildi. Davlatga 820 ming tonna yoki 1942-yildagiga qaraganda 325 ming tonna ko'p paxta sotildi.

O'zbekiston qishloq mehnatkashlari mamlakat va xalq hayoti

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. 449-b.

uchun eng og'ir bir sharoitda bu murakkab vazifani muvaffaqiyatli suratda hal etib, 1945-yilda kattagina yutuqlarga erishdi. Davlatga paxta topshirish rejasi 26-dekabrda 100,6 foiz qilib ado etildi, va 1944-yildagiga nisbatan bir necha ming tonna ko'p paxta yetkazib berildi.

Urushning dahshatli va og'ir yillarida ishchilar bilan dehqonlar, shahar bilan qishloq o'rtasidagi mustahkam do'stlikning samarasi tufayli bunday murakkab va ulug'vor ishlarni amalga oshirish mumkin bo'ldi. Birgina Toshkent shahar sanoat korxonalarining o'zigina 1941–1945 -yillar mobaynida jamoa xo'jaliklariga 5 ming chigit seyalkasi, 2 ming dizel, 1552 ko'sak chuviydigan mashina, 8,8 ming g'o'zapoyalarni yig'ishtirib beradigan mashinalarni berdi. Butun respublika qishloq xo'jaligi uchun tayyorlab berilgan ehtiyot qismlar 16 million so'mni tashkil etdi.

Bundan tashqari, shahar aholisi qishloq mehnatkashlariga ming-ming tonnalab mineral va mahalliy o'g'itlar bilan ham yordam berdi. Respublikamizning yirik sanoat korxonalarida ming-minglab qishloq mehnatkashlari slesarlik, temirchilik, tokarlik, quruvchilik kasblarini egalladilar.

Ming-minglab oliy va o'rta maxsus ma'lumotli muhandis-texnikalar, qishloq xo'jaligi mutaxassislari, iqtisodchilar, o'qituvchilar, respublikaning turli shaharlaridagi o'quv dargohlarida ta'lim olib o'z qishloqlariga qaytdilar. Xullas, 1941–1945-yillar davomida O'zbekistondagi har xil kurslarda 200 mingdan ko'proq kishi o'qib chiqdi.

Umuman aytganda, O'zbekiston qishloq mehnatkashlari g'oyatda og'ir va qiyin sharoitlarda mehnat qilib, Germaniya fashizmi ustidan qozonilgan g'alabani tezlashtirishda o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Respublika dehqonlari urush yillarida front va g'alaba uchun havo va suv kabi zarur bo'lgan 4 million 148 ming tonna paxta, 82 mln. pud g'alla, 57 ming 444 tonna meva va uzum, 36 ming tonna qoqi, 159 ming 300 tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun va boshqa ko'pgina mahsulot yetkazib berdilar. Bu ulkan va mislsiz jasoratdir. Biz bu bilan haqli va qonuniy suratda faxrlanamiz.

1941–1945-yillardagi urush bizga tarixiy saboq berishi kerak. Xalqimiz urush tufayli kelib chiqqan barcha qiyinchiliklarni hisobga oldi, har qanday jabhada bo'lmasin bosh tortmay astoydil mehnat qildi va onglilik namunasini ko'rsatdi. Ammo bizning mustamlaka xo'jayinlarimiz bu ishni qonuniy jarayon deb tushundilar,

mehnat ahlining qadriga yetmadilar. Buni Moskvaning urushdan keyingi davrda ham ulug' davlatchilik siyosati asosida O'zbekiston qishloq xo'jaligini faqat paxtachilikka ixtisoslashtirish yo'lidan olib borganligida ko'ramiz. Bu paxta yakkahokimligining yanada kuchayishiga olib keldi. O'zbekiston SSSRning xomashyo bazasi bo'lib qoldi. Bu hol O'zbekiston mehnatkashlarining milliy fojiasi sifatida uning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy qashshoqligiga bosh sababdir.

4. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat

Fashistlar Germaniyasi ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda O'zbekistonda fan, adabiyot, maorif va san'at vakillarining ham hissasi beqiyos darajada katta bo'ldi.

Urush bilan bog'liq bo'lgan barcha milliy topshiriqlarini olimlar o'z vaqtida bajarib bordilar, snaryadlar, reaktivlar tayyorlash, o'simliklardan foydalanish muammolarini hal etish, qishloq xo'jalik erkinlarining hosildorligini oshirish, yosh mutaxassislarning ilmiy ishlariga rahbarlik qilish kabi masalalar bilan shug'ullandilar.

O'zbekistonga SSRning g'arbiy mintaqalaridan Ittifoq akademiyasi institutlari va ilm-fan arboblari evakuatsiya qilindi. Faqat Toshkent shahrining o'ziga 1941-yilning kuzida SSSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik, tarix, jahon adabiyoti, moddiy madaniyat tarixi va boshqa ilmiy tadqiqot institutlari, ko'plab olimlar: akademiklar B.Struve, V.Grekov, SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zolari E.Bertels, B.Shigmarov, A.Yakubovskiy, A.Mixaylov va boshqalar ko'chib keldilar.

1943-yilning sentabrida O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi tashkil etilishi ham respublika hayotida albatta katta voqea bo'ldi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining tantanali ochilish marosimi 1943-yil 4-noyabrda bo'ldi. Fanlar akademiyasining birinchi prezidenti qilib taniqli olim T.Qori-Niyozov saylandi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi 1943–1945-yillarda jiddiy ilmiy muvaffaqiyatlarga erishdi, u ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. 1944-yildayoq akademiya tarkibida 23 ilmiy muassasa, shu jumladan, 11 ilmiy-tadqiqot instituti, 2 laboratoriya, seysmik stansiya, tajriba stansiyalari, botanika bog'i va 2 muzey faol ishladi. Akademiya institutlarida 3 kishi akademiyaning faxriy a'zosi, 15 kishi haqiqiy a'zosi, 20 kishi muxbir a'zosi, 54 fan doktori, 172 fan nomzodi, jami 1265 ilmiy xodim fan olamining turli jabha-

larida tadqiqot ishlarini olib bordilar, tabiiy resurslarini o'rganishga va jumhuriyat xalq xo'jaligining eng muhim tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan murakkab muammolarini hal qilish bilan shug'ullandilar.

Albatta, O'zbekistondagi fan taraqqiyotida, xususan Fanlar akademiyasi faoliyatida mustamlakachilik siyosati o'z asoratini qoldirdi. Ilmiy buyurtmalar Moskvadan berilar va tasdiqlanar, ilmiy tadqiqot ishlari faqat rus tilida olib borilar edi.

G'oyatda og'ir urush yillarida bo'lsa ham xalq maorifi o'z faoliyatini davom ettirdi. Maktab o'qituvchilarining frontga safarbar qilinganliklari tufayli albatta katta qiyinchiliklar kelib chiqdi. Bu qiyinchiliklarni bartaraf etishda qisqa kurslar katta rol o'ynadi. 1943-yilga qadar bu kurslar 16 ming o'qituvchi kadrlar tayyorlab berdi.

Oliy ta'lim tizimida ham tadqiqotchi olimlarning yirik otryadi ishlardi. Ular o'quv-tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda samarali, barakali ilmiy-tadqiqot ishlari olib bordilar. Oliy o'quv yurtlarida ham evakuatsiya tufayli kelib qolgan ko'plab olimlar faoliyat ko'rsatdilar.

Erkaklarning frontga safarbar qilinganliklarini hisobga olib xotin-qizlardan o'qituvchi kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berildi, ko'pgina oliy va o'rta maxsus pedagogika bilim yurtlari xotin-qizlar o'quv yurtlariga aylantirildi. O'qituvchilar ta'lim-tarbiya ishlaridan tashqari mehnatkashlar o'rtasida ommaviy-siyosiy va tarbiyaviy ishlar olib bordilar. Ular qishloq xo'jalik ishlarida, mudofaa fondlariga mablag' to'plashda, mehnat shanbalik va yakshanbaliklarini uyushtirishda, jangchilar va Leningrad blokadasini himoyachilari uchun mablag'lar, sovg'a-salomlar tayyorlash, metall va temir-tersaklar to'plashda, gospitalarni otaliqqa olish va boshqa ishlarda faollik ko'rsatdilar.

O'zbekiston oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari va studentlar jamoalari ham urush yillarida katta g'ayrat bilan mehnat qildilar. Ko'pgina oliy o'quv yurtlarining binolari gospitallarga aylantirildi, O'zbekiston 29 oliy va 52 o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi. 1941-yilning kuzi va 1942-yilning boshida g'arbiy rayonlaridan O'zbekistonga 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya evakuatsiya qilindi.

1944-yilda respublikada yana bir qator yangi oliy o'quv yurti tarmoqlari qad ko'tardi. 1941-yilda vaqtincha yopib qo'yilgan, Samarqanddagi O'zbekiston davlat univesiteti yana o'z faoliyatini

boshladi. Chimboy va Urganch shaharlarida pedagogika, Naman-gan va Marg'ilon da o'qituvchilar institutlari, Toshkentda teatr instituti ish boshladi, O'rta Osiyo davlat universiteti (SAGU)da bir qancha yangi fakultetlar (filologiya, sharqshunoslik fakultetlari), Toshkent davlat xotin-qizlar pedagogika institutlarida tabiiy-geog-rafiya fakulteti, Toshkent to'qimachilik institutida paxtani dast-labki ishlash fakulteti ochildi. Bunday yangi fakultetlar O'rta Osiyo (hozir Toshkent texnika dorilfununi) politexnika instituti, Toshkent qishloq xo'jaligini irrigatsiya va mexanizatsiyalash muhandislari instituti va boshqa oliy o'quv yurtlarida ham tashkil qilindi. 14 oliy o'quv yurtida sirtqi bo'limlar ish boshladi.

Respublika oliy o'quv yurtlari 1941–1945-yillarda evakuatsiya qilingan oliy ta'lim dargohlari bilan birga hisoblaganda fuqarolar va harbiy mutaxassisliklar bo'yicha jami 20 mingga yaqin malakali kadrlar tayyorlab berdilar. Oliy o'quv yurtlari urush davri mobayni-da 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis, o'rta maxsus o'quv yurtlari esa 6673 nafar kadr tayyorladi.

Oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari ilmiy-tadqiqot ishlarida ham faol qatnashdilar. Albatta, xalq ta'limi, O'rta Osiyo ta'lim tar-moqlaridagi o'quv-tarbiyaviy va ilmiy jarayonning buyuk rus mil-latchiligi va Kompartiya mafkurasiga batamom bo'ysundirilganligi va unga xizmat qilganligini alohida ta'kidlamoq zarur.

Ayniqsa tibbiyot fani va xodimlari oldiga g'oyat kat-ta ma'sulyatli vazifalar qo'yildi. Bu sharafl va og'ir vazifalarni bajarishda O'zbekiston tibbiyot muassasalari va oliy o'quv yurt-larining xodimlari bevosita ishtirok etdilar.

Respublikamizda 1943-yili 22 ming 217 o'ringa ega bo'lgan 400 dan ortiq kasalxona, 128 dan ziyod epidemiya stansiyalari, 36 ta bakteriologiya, 53 ta dizenteriya, 162 ta bezgak kasalligi bo'yi-cha davolash muassasalari ishlab turdi. Bu davolash muassasalarida 500 dan ziyod vrachlar, 900 dan ortiq feldsherlar va shuning singari boshqa tibbiyot xodimlari jon kuydirib ishladilar. Bundan tashqari, respublikamizda 113 harbiy gospital joylashtirilgan edi. 750 kor-xona, tashkilot, jamoa va davlat xo'jaliklari bu gospitallari usti-dan otaliq yordamini olib bordilar. 1945-yilda urush oxirlab qolgan davrda respublikada 68,6 ming nogironlar hisobda turardi. Ana shu jarayonlarning hammasi birga qo'shib, meditsina xodimlariga nis-batan bo'lgan talabni haddan tashqari oshirib yubordi.

O'zbekiston Kompartiya Markaziy Qo'mitasi Byurosining 1941-yil 2-avgustda «Vrachlar va o'rta meditsina xodimlarining

harbiy dala xirurgiyasi bo'yicha qaytadan tayyorlash haqida»gi qarorining ijrosi sifatida 1945-yilning oxirigacha 1,5 ming vrach 4 ming feldsher qayta tayyorlandi va 5 ming zapasdagi meditsina hamshiralar o'qitildi.

Urush yillarida O'zbekiston adabiyoti va san'ati vakillari ayniqsa fidoyilik ko'rsatdilar. Shoir va yozuvchilar, dermaturg va publitsistlar xalqni fashistlarga qarshi chuqur nafrat va g'alabaga so'zsiz ishonch ruhida tarbiyalaydigan yangi-yangi asarlar ustida ish olib bordilar. Oybekning «Qutlug' qon» romani, H.Olimjonning «O'lim bosqinchilarga» kabi asarlari jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor bo'lgan. G'.G'ulom, Uyg'un, Islom shoir, F.Yo'l-dosh, A.Qahhor, Zulfiya va boshqalar ham kompartiya mafkurasi-ga xizmat qiluvchi bir qancha «vatanparvarlik» his-tuyg'usi bilan to'lib-toshgan poemalar, she'rlar va hikoyalar yozganlar.

Yozuvchi va shoirlar o'z asarlari qahramonlarining obrazlarini bevosita frontlarda bo'lib, jang maydonlaridan jon berib jon olayotgan jangchilar bilan uchrashib, birga yashab ularning qahramonliklarini ba'zan hayotlarini xavf ostida qoldirib bo'lsa-da o'z ko'zlari bilan ko'rib undan g'oyaviy ta'sirlanib, o'lmas asarlar yaratdilar.

Taniqli adib Oybek ikkinchi jahon urushining ko'pgina xalqlar taqdirida ulkan rol o'ynashini sezib, u haqda roman yozish ishtiyoqida bo'ldi. U shu maqsadda Moskva ostonalarida jang qilayotgan o'zbek qismlariga berib, bo'lajak qahramonlarining harbiy hayotini yaqindan o'rgandi, 1942-yil dekabridan 1943-yil martining so'nggi kunlariga qadar frontda bo'ldi, ana shu safar chog'ida urushning achchiq haqiqati bilan to'yingan turkum she'rlarini yozdi.

Afsuski, o'sha yillarda urush haqidagi bor haqiqatni aytishning, yozishning iloji yo'q edi. Shu bois Oybek domla «Quyosh qoraymas» romanini tugatmay, Navoiy romani ustidagi ishini davom ettirdi. Roman 1944-yili nashr etildi. Asar tez orada urush davri o'zbek adabiyotining yuksak namunasi sifatida e'tirof etildi¹.

Rus, ukrain, belorus yozuvchi va shoirlari bilan hamkorlikda urush yillarida juda ko'plab asarlar, almanax va antologiyalar yaratildi: «Biz yengamiz» (almanax), «O'zbekiston shoirlari – frontga» (antologiya) ana shular jumlasidandir. Alisher Navoiyning «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin» dostonlari, Boburning lirik she'rlari, Muqimiy, Furqat g'azallari, «Alpomish», «Go'ro'g'li»

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. 493-b.

singari xalq dostonlari, o'zbek baxshilarining asarlari, «O'zbek shoirlari va yozuvchilarining almanaxi» rus tiliga tarjima qilinib chop etildi. Temir Fattoh bilan Volkenshteyn «Alpomish» peysasi, «O'zbekiston qilichi» nomli lirik drama N.Pogodin, Uyg'un, H.Olimjon, S.Abdulla tomonidan yaratildi. Asar muzikasini T.Sodiqov, T.Jalilov, M.Burhonov, N.Hasanov, A.Klumov, S.Vaynberg yozdilar.

Urush yillarida o'zbek teatr san'ati ham katta hajmdagi vazifalarni bajardi. Bu davrda O'zbekistonda 36 mahalliy va 14 evakuasiya qilingan: Moskva Davlat yahudiy teatri, Shevchenko nomidagi Xarkov Davlat teatri, Moskva revolyutsion teatri, Mayakovskiy nomidagi va boshqa teatrlar faoliyat ko'rsatdi. Toshkent, Yangiyo'l va Andijonda yangi teatrlar ish boshladi.

O'zbekiston kompozitorlari 1943-yilning o'zidayoq 400 ga yaqin «vatanparvarlik» qo'shiqlarini, muzikali drama, opera va balet asarlarini ham yaratdilar.

O'zbekiston san'atkorlarining og'ir urush yillaridagi mehnatlarini baholash nihoyatda qiyin. Faqat 1942–1944-yillar davomida teatrlar jamoalari 203 yangi asarni sahnalashtirdilar. 187568 spektakl va konsert ko'rsatildi. 65 million kishi san'atkorlarning chiqishlarini tomosha qildi¹.

Turli janrlar bo'yicha ixtisoslashtirilgan 30 konsert brigadalarining kuchi bilan harakatdagi jangchilar uchun 15 ming, jumhuriyat shaharlaridagi harbiy kasalxonalarda davolanayotgan jangchilar uchun 15 ming marta konsert² qo'yib berildi.

Urushdagi tarixiy g'alabada o'zbek xotin-qizlari front-konsert brigadasining ham munosib ulushi bor. Brigada ahli 1942-yilning avgustdagi 1945-yil may oyiga qadar urushning o'n ikki frontida 1200 marta konsert qo'yib berdi.

Xalqning katta olqishi va hurmatiga sazovor bo'lgan ulug' san'at yulduzlarimiz Halima Nosirova, Olim Xo'jayev, Razzoq Hamroyev, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'rayeva, Mukarrama Turg'unboyeva, Tamaraxonim, Abbos Bakirov, Lutfixonim Sarimsoqova, Muhiddin Qori Yoqubov, Karim Zokirov, Shukur Burhonov, Gavhar Rahimova, Kommuna Ismoilova, Shahodat Rahimova, Farog'at Rahmatova, Soyib Xo'jayev, Isoxor Oqilov, Roziya Karimova va boshqalarning chiqishlarini urush va mehnat veteranlari hali-hali zo'r mamnuniyat bilan eslaydilar.

¹ Karimov Sh. «G'allabaga qo'shilgan hissa». 96-b.

² O'sha joyda.

Urushdagi g'alabaga o'zbek kino san'ati ham o'z hissasini qo'shdi. Bu sohada K.Yormatov, N.G'aniyev, Y.A'zamov hamda markaziy shaharlar Moskva, Leningrad, Kiyev, Odessadan Toshkentga evakuatsiya qilingan 200 ga yaqin kino ustalarining hamkorligi katta rol o'ynadi. Bu davrda yaratilgan «Nasriddin Buxoroda», «Tohir va Zuhra» «Ikki jangchi», «Suxe Bator» va boshqa badiiy filmlar haqli suratda «O'zbekfilm» oltin fondidan joy oldi.

Bu yillarda O'zbekiston sirk san'ati ustalarining ham xizmatlari beqiyosdir. Faqat 1941-yilning 10-oktabridan 1942-yilning 3-martigacha bo'lgan qisqa muddatli davridagina respublika sirk artistlari 171 tomosha ko'rsatib, 130 ming tomoshabinga o'z san'atlarini namoyish qildilar. Jangchilardan 28 ming kishi O'zbekiston sirk san'ati ustalarining 71 marta¹ chiqishlarini olqishladilar.

Urush yillarida yuksak baho olgan L.Abdullayev, Shamsiruy, Hasanova, Karsinskaya kabi rassomlar ko'tarinki ruh bilan ishlab bir qator ajoyib haykallar, portretlar yaratdilar, urush yillarining to'liqlantiruvchi qahramonliklarning asos qilib olib, suratkashlik formalarini ham, kompozitsiya vazifalarini ham yangicha hal qildilar... Ushbu nuqtayi nazardan qaraganda «Qo'qqisdan berilgan zarb», «Partizanlar» deb nomlangan va boshqa nomlarda diqqatga sazovordir.

Matbuot urush yillarida ommani g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda eng o'tkir qurol bo'ldi. O'sha damlarda O'zbekistonda jami bo'lib 200 gazeta chiqarildi, shundan 124 tasi o'zbek tilida chiqarilgan edi. Bundan tashqari, jumhuriyatda 52 ta jurnal, shundan 19 tasi o'zbek tilida chop qilinardi. O'zbekistonda chiqarilgan gazetalarning bir gallik tiraji 900 ming, o'zbek tilidagisi esa 600 ming nusxa edi. Gazeta va jurnallar sahifalarida frontlardagi vaziyatni muntazam yoritib borish bilan bir qatorda mamlakat ichkarisidagi sanoat va qishloq xo'jaligida, maorif va madaniyat tarmoqlarida mislsiz qiyinchilik va azob-uqubatlarga bardosh berib shonli g'alaba yo'lida qahramonlarcha mehnat qilayotgan kishilar hayoti jurnalistlik mahorat bilan yoritilardi.

Front gazetalarida ishlash uchun O'zbekistondan bir guruh yozuvchi va jurnalistlar turli frontlardagi siyosiy boshqarmalar ixtiyoriga yuborildi. Bulardan To'liqin Rustamov va Rasul Muhammadiy sovet Armiyasi bosh boshqarmasida instruktor, Jalolxon Azizxonov, Rustam Abdurahmonov, Adham Rahmat, Sharif Bo'latov, Muhammadjon Murodov, Yo'ldi Bilolov va boshqalar front

¹ Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa. 104-b.

gazetalarida muharrir o‘rinbosarlari, Nazir Safarov, Mirzakalon Ismoiliiy, Zinnat Fatxullin, Meli Jo‘ra, To‘lagan Soatov, Abdulla Sharofutdinov, Adham Hamdam, To‘g‘on Ernazarov va boshqalar harbiy muxbirlar sifatida va jurnalistikaning boshqa jangovar sohalarda ishladilar.

Urush yillarida o‘zbek tilida 14 ta front va 12 ta diviziya gazetasi nashr etilgan. «Front haqiqati», «Qizil askar haqiqati», «Qizil armiya», «Vatan sharafi uchun», «Dushmanga qarshi olg‘a», «Sovet jangchisi», gazetasi 1942-yil 25-dekabrda Janubiy-G‘arbiy Frontda tashkil topdi va urushning so‘nggi kunlarigacha nashr etildi. Gazeta o‘zbek tilidagi boshqa front gazetolari singari «Nemis bosqinchilariga o‘lim!» so‘zlarini o‘ziga epigraf qilib olgandi. Jangchilarning harbiy-siyosiy tarbiyasi, yovuz dushmanga qarshi mohirona jang qilishning sir-asrorlari kabi mavzular gazeta sahifalaridan keng o‘rin egallardi. Frontdagi o‘zbek jangchilarining kurashi, mardligi va jasorati haqida hikoya qiluvchi materiallar, jangchilarni dushmanga qarshi g‘azab-nafrat ruhida tarbiyalovchi, makkor dushman-dan shafqatsiz o‘ch olishga, qasos olishga da‘vat etuvchi shiorlar tez-tez yoritilardi: «Fashistlarni izma-iz quv, botqoqqa botir va qirib tashla!», «Fashistlarni temir halqada bo‘g‘ib o‘ldir!», «Fashistni o‘ldirish – ulug‘ savob!» kabi da‘vatkor chaqiriqlar shular jumlasidandir.

Gazetaning «Shafqatsiz o‘ch ol, jangchi!» sarlavhasi bosh maqolasida (1943-yil 11-avgust, №54) bu g‘oya yanada chuqurroq va kengroq ochildi, «Olg‘a qarab borar ekansan, – deyiladi bosh maqolada, – ko‘z oldingda qabih nemis-fashist turganini unutma!» Uni bexato ot, nayza bilan sanch, to‘p-zambaraklardan ajal urug‘ini yog‘dir. Sening sevgan xotining, jajji bolang, oppoq soqolli otang, yo‘lingga ko‘z tikkan onang sendan xuddi shunday mardlik kutib turibdi¹.

Redaksiya o‘zbek xalqining jangchilariga ularning el-yurtlaridan yo‘langan va 2 million 412 ming kishi imzo chekkan, maktubini keng tashviqot va targ‘ibot qildi.

Urush yillarida radio xodimlari, madaniy-oqartuv muassasalarining ham xizmatlari katta bo‘ldi. Shu davrda 754 kino ustanovka, 11 muzey, 360 qiroatxona, 1044 klub, 433 kutubxona, 2888² qizil choyxonalar omma orasida ommaviy-siyosiy, madaniy-tarbiyaviy ishlarni olib borish markaziga aylandilar.

¹ «Yosh leninchi», 1985-yil, 4-may.

² Karimov Sh. «G‘alabaga qo‘shilgan hissa». 110-b.

Xullas, fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan g'alabada O'zbekiston fani, maorif va madaniyati xodimlari ham o'zlarining salmoqli ulushlarini qo'shdilar.

5. O'zbekiston jangchilarining frontdagi jasoratlari

1941–1945-yillarda urushning barcha jabhalarida o'zbekistonlik jangchilar qahramonlik va mardlik mo'jizalarini ko'rsatdilar. Umuman, ikkinchi jahon urushi har jabhada Turkistonlik jangchilar, shu jumladan, o'zbeklar an'anaviy urush qobiliyatlarining saqlanib qolganligini ko'rsatdi. Jami bo'lib ikkinchi jahon urushiga O'zbekistondan 1 million 433.230 kishi safarbar bo'lgan. Bu o'sha davrdagi O'zbekistondagi urushga yaroqli aholining 50-60 foizini tashkil etar edi. Fashistlar Germaniyasi Sovetlar Ittifoqi hududida urush harakatlari boshlaganlaridan bir necha kun o'tar-o'tmas o'zbekistonlik mard o'g'lonlarning afsonaviy Brest qal'asini himoya qilishdagi jasoratlaridan guvohlik beruvchi xat-xabarlar birin-ketin yetib kela boshladi. Brest qal'asini himoya qilishda jasorat ko'rsatganlar orasida o'zbekistonliklardan N.Sodiqov, A.Abdullayev, A.Arslonbekov, S.Boytemirov, A.Aliyev, T.Xidirov, U.O'tayev va boshqalar bor edi. Mo'min Karimov va Ismoil Adhamxo'jayev SSSR g'arbiy chegaralarida birinchilar qatorida dushman bilan jangga kirdilar. Mo'min Karimov keyinchalik uch marta Shuhrat ordeni nishondori bo'ldi.

Butun O'zbekiston Moskva uchun oyoqqa turdi. 1941-yil noyabridan 1942-yil mart oyiga qadar O'zbekistonda harbiy qismlar tashkil etildi. Fashist kallakesarlarini Moskva ostonalaridan uloqtirib tashlashda qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatganlar orasida O'zbekistonda tuzilgan harbiy qismlar 44-kavaleriya diviziyasi, 21-kavaleriya diviziyasi, 259 o'qchi diviziyasining jangchi va komandirlaridan 106 kishi SSSR ordenlari va medallari bilan mukofotlandi. 21-kavaleriya diviziyasi jangda ko'rsatgan qahramonliklar uchun 14-gvardiyachi kavaleriya diviziyasiga aylantirildi. 259-o'qchi diviziyasi gvardiyachi diviziya nomini oldi.

Moskva uchun jang qilgan I.Panfilov nomidagi mashhur 8 gvardiyachi diviziyaning shaxsiy sostavida o'zbekistonlik bahodirlar Zarif Ibrohimov, G'ulom Abdukarimov va boshqalar jasorat ko'rsatdilar. Yovuz dushmanga nafrat hatto o'zbekistonlik ayollarimizni ham qo'lga qurol olib jangga otlantirdi.

O'zbekistonlik Zebo G'aniyevaning Moskva himoyasi uchun

ko'rsatgan jasorati tillarda doston bo'ldi. Zeboxon xalq ko'ngillilari safida Moskva mudofaasiga otlandi. U o'z hayotini bir necha bor xavf ostida qoldirib, razvedkachilar safida 12 marta «til» (dushmaning rejalari-planini bilib olish maqsadida tirik asir tutib kelish) operatsiyasida ishtirok etib shuhrat qozondi. Zebo G'anyeva jang maydonlarida 28 fashist jallodni yer tishlatdi. Qizil bayroq ordeni bilan mukofotlandi.

Jami bo'lib, Moskva himoyasi uchun olib borilgan janglarda qatnashgan o'zbekistonlik askar va ofitserlardan 1753 kishi SSSR Oliy Sovetining Farmoni bilan «Moskva mudofaasi uchun» medaliga sazovor bo'ldi.

Fashist kallakesarlarining yashin tezligida urush rejasi Moskva ostonalarida sharmandalarcha barbod bo'ldi. Dushman Stalingrad yo'nalishida jangga o'tdi. Minglarning biri sifatida respublika oqsoqoli Yo'ldosh Oxunboboyev Stalingrad jangi arafasida o'zbek jangchilariga quyidagicha murojaat qildi: «Sovet Ittifoqining Qahramoni, fashistlar istehkomini tanho o'zi zabt etgan Qo'chqor Turdiyevning tarixiy qahramonligi mamlakatimiz xalqlari tilida doston bo'lmoqda. Beshariqlik Sirojiddin Valiyev, Toshkentlik kolxozchi Rustambekov, to'qimachilik kombinatining ishchisi chavandoz Ahmad Doliyev, buxorolik Haitov ota-bobolarining mardlik xislatlarini o'zida gavdalantirgan boshqa yuzlab sher yigitlarimizning nomini xalqimiz hamisha faxr va ehtirom bilan tilga oladi... Besh marta jangga kirganida uch yuzdan ko'p gitlerchini qirib tashlagan bahodir farzandi Haitovga xalqimiz: «Balli, azamat, dushmanga omon bermay qira ber, yenga ber, yengilma» deydi. Chunki o'zbek xalqi o'z farzandlariga «mard bo'lsang, kuchingni maydonda ko'rsat» deb ta'lim beradi»¹.

Snayperchi Abdujabbor Aliqulov hisobida 13 gitlerchining qirib tashlagani yozib qo'yilganligi ma'lum. Boshqa bir o'zbek snayperchisi Xo'jamatov Stalingrad janglarida 117 nemis askari va zobitlarini qirib tashladi. Pulemyotchi Hamro Ochilov hisobidagi qirilgan fashistlar 1500 kishiga yetgandi. U Lenin ordeni bilan taqdirlangandi.

Kichik leytenant Jo'ra Turdiyev bosh bo'lgan bo'linma artilleristlari katta mahorat ko'rsatib, 200 dan ortiq fashistlarni yer tishlatdi. Gvardichi mayor Ubaydulla Mirzoidovning batalonidagi jangchilardan Solih G'ulomov 100 dan ortiq gitlerchini, Temir Xu-

¹ Oxunboboyev I.Yo. Tanlangan asarlar. – T. O'zbekiston, 1985, 427, 430, 431-b.

doyberdiyev dushmanning 50 ta askarini otib o'ldirdi va 100 dan ortiq fashistlarni asir oldi¹.

O'zbekistonlik jangchilar Stalingrad ostonalarida fashistlar Germaniyasi quyoshi botirishdagi jangning oldingi saflarida bo'ldilar. O'zbekistonning 2788 jangchisiga «Stalingrad mudofaasi uchun» medali² topshirildi.

Dushman hamon taslim bo'lishni xayoliga keltirmas edi. Stalingrad jangida «qish qahratonidan yengilgan» dushman yoz jangida g'alaba qilish ishtiyoqida 1943-yilning iyul oyi boshida 232 diviziya bilan Kursk-Oryol-Belgorod yoyi bo'ylab hujumga o'tdi. Ammo dushman bu yerda ham yengilib fashistlar Germaniyasi haholat yoqasiga yaqinlashib qoldi.

O'zbekistonlik mard jangchilar Ukraina va Belorusiya, Kavkaz va Boltiq bo'yi yerlarini dushmandan ozod qilishda, qamalda qolgan Leningradni himoya qilish, xullas SSSRni dushmandan tozalash, Qardosh Yevropa xalqlariga yordam qo'lini cho'zishda hamda gitlerchilar fashizimni o'z uyasida tor-mor keltirishda qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar.

Faqat 1944-yilda fashistlardan Kavkaz yerlarini ozod qilishda mardlik va jasurlik namunalarini ko'rsatganliklari uchun O'zbekistonlik jangchilardan 1974 kishi Sovet Ittifoqining orden va medallari bilan taqdirlangan edi. Qizil armiyaning 1944-yildagi umumiy hujumi davrida O'zbekistonlik jangchilaridan 78 bahodir Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo'ldi, bular orasida Farg'ona viloyatidan Abdusalom Dehqonboyev, andijonlik Ostanaqul Shokirov, samarqandlik Elboy Qoraboyev va boshqalar bor edilar. Qahramon o'zbek o'g'loni litvaliklar uchun ayniqsa qadrdon va aziz bo'lib qoldi. Litva tuprog'ini fashistlardan ozod qilishdagi jasurligi hurmati uchun Ostanaqul Shokirovga atab Vilnyusdagi 27-maktab kollektivi muzey tashkil qildilar³.

O'zbek xalqi fashist gazandalardan Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Albaniya hamda Germaniya xalqlarini ozod qilishda qatnashib, o'zining baynalminalchilik burchini ado etgan, asl farzandlari bilan haqli sur'atda faxrlanadi. Bular orasida Qizil armiya generallari, Sovet Ittifoqi

¹ *Shamsutdinov R.* O'zbekistonliklar Stalingrad janglarida Fashizm ustidan qozonilgan g'alabada O'zbekistonning tarixiy hissasi. (1941–1945), T. «Fan» 1996, 108, 111-b.

² *Karimov Sh.* «G'alabaga qo'shilgan hissa». 120-b.

³ *Karimov Sh.* «G'alabaga qo'shilgan hissa». 120-b.

Qahramonlari Sobir Rahimov, Mullajon Uzoqov va Fayzulla Norxo'jayevar alohida diqqatga, e'tiborga loyiqdirlar.

O'zbekistonlik mard jangchilardan 1706 kishi «Berlin olinganligi uchun» medali bilan mukofotlangan, fashistlar Germaniyasi bu urushda sharmandalarcha yengildi va 9-mayda so'zsiz taslim bo'lganligi to'g'risidagi shartnomaga imzo chekdi. Ammo qonli urush hali tamom bo'lmagan edi. Uzoq Sharqda millitaristlar Yaponiyasi ham xavf solib turar edi. Shu boisdan ham SSSR Qurolli Kuchlari 1945-yil 2-sentabrgacha davom etgan urushda Yaponiyaning Kvantun armiyasini tor-mor keltirib uni taslim bo'lishga majbur qildi.

Yaponiya imperializmiga qarshi olib borilgan janglarda ham O'zbekiston qo'shinlari qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar. Jami bo'lib o'zbek jangchilaridan 6770 kishi Yaponiya millitarizmi-ga qarshi kurashda SSSRning ordeni va medallari bilan taqdirlandi.

Fashizm ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda xalq qasoskorlari – partizanlarning xizmatlari ham beqiyosdir.

Xalq qasoskorlari dushmanning ming-minglab omborlariga o't qo'yar, qurol-yarog'larini o'lja qilib olar, ularning eshelon va relslarini, ko'priklari va mashinalarini portlatar, kutilmaganda qo'qqisdan zarba urar, xullas, dushmanning tinkasini quritib, Qizil armiya-ni-ga'labasini tezlashtirar edilar.

Umumxalq qasoskorlari harakatida o'zbek o'g'lonlari ham faol qatnashdilar va qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar. Belorusiyaning partizan otryadlari saflarida jang qilgan farg'onalik yigit Sovet Ittifoqi Qahramoni Mamadali Topiboldiyev dushmanning to'rtta mashinasini yakson qildi, harbiy yuk ortib ketayotgan temir yo'l sostavini ishdan chiqardi, yuzlab fashistlarni qirib tashladi. 180 nemis soldat va ofitserini asir oldi. Bugungi kunda Belorusiyadagi Pisarev qishlog'i Topiboldiyevka deb ataladi, u yerda o'zbek jasur o'g'loni nomiga ko'chalar, maktablar qo'yilgan. Minskda tashkil etilgan 1941–1945-yillar urush muzeyida Mamadali Topiboldiyev surati, hayoti, jangovar faoliyati haqida keng ma'lumotlar bor.

O'zbekistonlik xalq qasoskorlaridan hukumatning orden va medallari bilan taqdirlanganlar orasida G'ofur Hakimov, Dehqonboy Qosimov, Vali Bashirov, Karim Yusupov va Muxtor Galiyevlarning ham nomlari bor. Bundan tashqari, o'zbekistonlik partizan jangchilardan 15 kishi «I darajali Vatan urushi partizani», 50 kishi «II darajali Vatan urushi partizani» medallari bilan taqdirlangan.

O'zbekistonlik partizanlardan D.Abduraimov, T.Ismoilov, S.Fayziyev, M.Ahmedov, T.Qo'chqorov, K.Usmonov, I.Soliyev, A.Mamajonov, G'.Toshniyozov, M.Xoliqov va boshqalar Belorusiya, Ukraina, Bolgariya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Italiyada mislsiz qahramonliklar qilganlar.

Xullas, O'zbekiston mehnatkashlari ikkinchi jahon urushi yillarida qahramonlik va jasorat namunalarini ko'rsatdi, ular kechani kecha, kunduzni kunduz demasdan och-yalang'och holda juda og'ir va qiyin sharoitlarda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida sidqidildan va astoydil mehnat qilib, urushni g'alaba bilan yakunlash maqsadida front manfaatlari uchun turli-turli mahsulotlar ishlab chiqardilar. O'zbekistonlik jangchilar front chiziqlarining oldingi saflarida mardlik va qahramonlik mo'jizalarini namoyish qildilar, dushman o'qiga o'z ko'kraklarini qalqon qilib rus, ukrain, belorus, Boltiqbo'yi yerlarini fashistlar Germaniyasidan ozod qilishda faol qatnashdilar va umumiy dushman ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

O'zbekistonlik jangchilardan 1939–1945-yillardagi ikkinchi jahon urushida fashistlar Germaniyasi va Yaponiya millitarizmi kuchlariga qarshi kurashdagi jasorati, mardligi va qahramonligi uchun 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan taqdirlandi, 300 dan ortiq kishiga esa Sovet Ittifoqi Qahramoni¹ unvoni berildi. Ammo urushda qo'lga kiritilgan g'alaba O'rta Osiyo xalqlariga juda qimmatga tushdi. Mazkur mintqa aholisining umumiy miqdori 1940-yildagi 10.906 ming kishidan 1945-yilga kelib 8.982 ming kishiga tushib qoldi, yoki 1.924 ming nafarga qisqardi. Agar 1940–1945-yillarda tug'ilgan yosh go'daklarni ham qo'shib hisoblansa, yo'qotish raqami bundan ham ko'proq bo'ladi. Ayniqsa bu urushdan O'zbekiston va o'zbek xalqi ko'p narsa yo'qotdi. Respublika aholisi 1,4 million kishiga qisqardi².

Frontga safarbar qilingan 1 million 433.230 kishidan 263.005 kishi halok bo'ldi, 132,670 kishi bedarak yo'qoldi va 60452 kishi o'z o'lkasiga nogiron bo'lib qaytdi³. Bu hisobga urush yillarida ochlik-yalang'ochlikdan qirilib ketgan ming-minglab vatandoshlar ham qo'shiladigan bo'lsa, xalqimizning boshiga tushgan dahshat va fojيانing nechog'lik og'ir bo'lganligini ko'z oldimizga keltira olamiz.

¹ Karimov Sh. «G'alabaga qo'shilgan hissa». 142-bet.

² «Sharq yulduzi», 1992-yil, 10-son, 123-bet.

³ Karimov I. «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir». 3-jild, 80-bet.

Shuningdek, bu hisobga O'zbekistonda «quloq» qilingan Sobiq Ittifoqning Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Qozog'istonga, Sibirga baddarg'a etilgan, bu joylardagi «mehnat posyolka»larida, «Quloqlar qishloq»larida surgun azobini tortayotganlarida urushga chaqirilgan yurtdoshlar kiritilmagan.

Urushning butun zahridan o'zbek «quloq»lari ham azob-uqubatlar tortgan, ularning aksariyati o'sha mash'um urush qurboni bo'lgan. Ammo bular haqida ko'p jildlik Xotira kitoblarida, O'zbekistonning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki haqidagi asar va dissertatsiyalarda, badiiy adabiyotlarda hech narsa aytilmagan.

Masalan, Xerson viloyatidagi o'zbek «quloq»lari ham shoshilinch ravishda Qizil armiyaga safarbar qilina boshlagan. Safarbar qilinishga ulgurmagan 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklarning bir qismi mehnat batalonlariga olinib, Qarag'anda ko'mir sanoati markaziga ko'chirilgan. Ularning ko'pchiligi shu yerdan, ya'ni Qozog'istondan urushga safarbar qilingan.

Xerson viloyati Skadovskiyda yashab, shu joydan frontga chaqirilgan va janggohlarda halok bo'lgan o'zbekdan 87 tasi aniqlandi.

Ularning aksariyati 1943-yilda frontga olingan Kaxovskiy rayonidan urushga olinib, janggohlarda halok bo'lganlardan 46 nafarini, Goloprstan rayonidan esa bundaylardan 29 nafari aniqlangan. Xullas, Xerson viloyati Skadovskiy, Kaxovskiy, Goloprstan rayoni bo'yicha Ikkinchi jahon urushida ishtirok etgan vatandoshlarimizdan 162 nafarining nomi aniqlandi. Ulardan 144 nafari halok bo'lganligi va 18 nafari bedarak yo'qolganligi ma'lum bo'ldi¹.

Ikkinchi jahon urushi yillari xalqimiz tarixining eng og'ir va qora dog'li davridir. Bu urushni har qanday sharoitda ham xalqimiz chetlab o'ta olmas edi. Chunki, O'zbekiston ikkinchi jahon urushining asosiy aybdorlaridan biri hisoblangan qizil saltanatning mustamlaka asoratida edi. Bas, shunday ekan, xalqimiz cheki va peshonasida bo'lgan va bosib o'tilgan bu tarixiy davrni chetlab ham o'ta olmaymiz, uni inkor ham eta olmaymiz, tarixiy haqiqat bilan istaymizmi uni yo'qmi, bundan qat'i nazar hisoblashishga

¹ O'zbekistondan Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Shimoliy Qozog'istonga surgun qilingan va urushda ishtirok etgan, halok bo'lgan sobiq quloqlar taqdiri quyidagi asarlarda batafsil o'z ifodasini topgan: *Shamsutdinov Rustambek*. O'zbekistonda sovetlarni quloqlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlar. «Sharq» T. 2001. 172–187-betlar; *Shamsutdinov Rustambek*. Shimoliy Kavkaz surgunidagi yurtdoshlar qismati. «Sharq». 2005. 256–296-betlar; *Shamsutdinov Rustambek, Akbarova Manzura*. Shimoliy Qozog'iston surgunidagi yurtdoshlar qismati. «Sharq». 2009. 186–205-betlar.

majburiyatimiz. Shu ma'noda Islom Karimovning quyidagi so'zlari diqqatga loyiqdir: «Takrorlab aytaman: Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt hazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz.

Bu achchiq, lekin oliy haqiqatni unutishga hech kimning haqi yo'q va bunga yo'l ham bermaymiz.

Urush yillari – O'zbekiston tarixining uzviy bir qismi. Biz tariximizdan biror sahifani ham olib tashlamaymiz. Bu tarix – bizniki. Uni unutishga hech kimni haqqi yo'q»¹.

Ha, tarixiy haqiqat, tarixiy adolat tarix qanday sodir etilgan bo'lsa, xuddi shunday ilmiy yoritishni va undan kelajak uchun to'g'ri xulosa chiqarishni talab qiladi.

6. Ozod qilingan hududlarga O'zbekistonning yordami

Fashistlar Germaniyasining 1941–1945-yillardagi urushda Sovet Ittifoqi xalq xo'jaligiga keltirgan moddiy va ma'naviy zararni so'z bilan ifodalash mumkin emas. Bu zararning barchasini jamlab fashistlar talab ketgan va yo'q qilib yuborgan 679 milliard so'mlik moddiy boylikni ham birga qo'shib hisoblaganda, urush davridagi baholar bo'yicha keltirilgan zarar 2 trillion 600 milliard so'mni tashkil etar edi. Buning ustiga 25 million fuqaro urush tufayli boshpanasiz qoldi. Ha, xalq mehnati bilan yaratilgan milliy boylikning deyarli uchdan bir qismini urush alangasi yutib yubordi.

VKP(b) Markaziy Qo'mitasi va SSSR Xalq Komissarlari Soveti 1943-yilning 21-avgustida «Nemis fashistlari okkupatsiyasidan ozod qilingan tumanlarda ho'jalikni tiklash yuzasidan shoshilinch choralar ko'rish to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorda boshqa respublikalar qatorida O'zbekiston chekiga ham bir qator majburiyatlar yuklandi.

O'zbekistonning qalbi, ming pora zahmatkash xalqi fashistlar okkupatsiyasidan ozod qilingan hududlari xalqlariga xalq xo'jaligini tiklash sohasida yordam ko'rsatdi, o'zi och-yalang'och qiyin turmush sharoitida yashayotgan bo'lsa-da topgan bir burda nonining yarmini gitler fashizmidan azob ko'rgan rus, ukrain, belorus, Boltiqbo'yi xalqlari bilan baham ko'rdi.

¹ Karimov I. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. 3 – T.: «O'zbekiston». 1996-y. 246–247-betlar.

1943-yil bahorida Usmon Yusupov bir guruh ijodiy va san'at xodimlari bilan Andijonga tashrif buyurgan

Ozod qilingan tumanlarga yordam ko'rsatish harakatini O'zbekistonda partiya va sovet tashkilotlarining rejalashtirishlari asosida birinchi bo'lib Surxondaryo viloyati Sherobod tumani mehnatkashlari boshlab berdilar. Sherobod MSining brigada mexanigi Odishi Chexemov yordam fondiga 10 ming so'm, traktorchi Ro'ziyev 15 ming so'm topshirdi.

Bu harakat respublikamizda tez orada ommaviy tus oldirildi. Faqat 1943-yilning bahorida ozod qilingan tumanlarga O'zbekistondan 2000 dan ortiq traktor, avtomobil va qishloq xo'jaligi mashinalari yuborilgan edi.

Dushman okkupatsiyasidan ozod qilingan tumanlarga, yordam ko'rsatish harakatiga «namuna» tariqasida O'zbekiston sanoati ishchilar sinfi vakillari safarbar qilindilar. Bu o'rinda Toshkent parovoz-remont zavodi jamoasini misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Zavod jamoasi Xarkov va Dnepropetrovsk temir yo'l aloqa korxonalarini tiklash bo'yicha katta hajmdagi ishlarni amalga oshirdi. Qisqa muddat ichida bu korxonalar Toshkent parovoz-remont zavodi jamoasidan 20 vagondan ortiq asbob-uskunalar va yuzlab mutaxassis kadrlar oldi. Toshkent temir yo'l transportini qayta tiklash uchun 40 mingga yaqin yuk vagoni va 35 mingdan ko'proq passajir vagoni qayta tiklandi va ta'mirlab berildi.

Respublikaning yirik sanoat korxonalari okkupatsiyadan ozod qilingan shaharlarning ayrim sanoat tarmoqlarini qayta tiklash bo'yicha otaliq yordami ko'rsatishga safarbar etildilar. Jumladan, «Tashselmash» zavodi, «Rosselmash» zavodini, O'zbekiston energetiklari Ukraina va Belorusiyada elektrostansiya qurilishini, Angren shaxtyorlari Donesk shaxtyorlarini, «Tekstilmash» zavodi kollektivi ozod etilgan tumanlardagi to'qimachilik korxonalarini tiklashni otaliqqa oldilar.

O'zbekiston yengil sanoat Xalq Komissarligi ozod qilingan Xarkovga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus fond tashkil qildi. 1943-yilda Toshkent «Qizil tong» tikuv fabrikasi xarkovliklar uchun rejadani tashqari ichki imkoniyatlar hisobiga 2,5 ming paxtalik va 500 ta kalta kamzul, 200 paxtalik to'shak, 100 yostiq, Toshkent poyabzal fabrikasi esa 1600 juft oyoq kiyimi tikib jo'natdilar.

Jami bo'lib O'zbekiston mehnatkashlari xarkovliklarga 40 million so'm pul, 300 sentner meva sabzavot, 400 sentner g'alla, 9500 boshdan ziyod qoramol, yana boshqa juda ko'p ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va asbob-uskunalar yubordilar. O'zbekistonliklar Kiyev, Krivoroje va Donbassni qayta tiklashda va aholini kiyim bosh, oziq-ovqat bilan ta'minlashda ishtirok etdilar. O'zbekistonlik aloqachilar yordami tufayli jumladan Kiyev bosqinchilardan ozod etilgach, bir necha kundan so'ng pochta, telefon va telegraf ishlay boshladi. 1944-yilda Toshkentdan Kiyevga bir necha o'nlab tonnalab qurilish materiallari, rangli simlar, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar, tikuv mashinalari, stanoklar, oziq-ovqatlar yuborilgan edi. Chirchiqdagi elektorximiya kombinati jamoasi Gorlovkaga 1944-yil davomida qimmatli asbob-uskunalar, shu jumladan elektromotorlar, transformatorlar, nasoslar, 300 ta kontrol-o'lchov asboblari, 150 ta elektr asboblari, 27 ta yirik elektromotor, o'nlab og'ir yuk ko'taradigan chig'ir va nasoslar¹ jo'natdilar.

O'zbekiston mehnatkashlari Rossiya Federatsiyasi, Belorusiya, Boltiqbuyi respublikalarining urush tufayli vayron bo'lgan korxonalarini qayta tiklashda ham faol qatnashdilar. Faqat Rossiya Federatsiyasining Moskva, Sverdlovsk, Orenburg, Kuybishev, Gorkiy va shuning kabi yirik sanoat korxonalarida respublikamizdan 60 mingdan ortiq kishi jonbozlik ko'rsatib mehnat qildilar.

Respublika jamoa va davlat xo'jaliklari ozod etilgan rayonlar-

¹ *Olomurodov N.* O'zbekistonning fashistlar okkupatsiyasidan zarar ko'rgan tumanlarga yordami. T.: Fan, 1985, 15–16-betlar.

ga yordam fondlari, «mudofaa sektorlari» tashkil etdilar. Qishloq mehnatkashlarining ozod etilgan tumanlarga qoramollar jo'natish bo'yicha qo'shgan hissasining naqadar salmoqli bo'lganligini quyidagi raqamlardan ham bilish mumkin: 1943-yilda jami jo'natilgan qoramollar 182 ming boshni, 1944-yilning faqat 17 martigacha 122 ming 147 boshni tashkil etdi. Bundan tashqari, yana 1944-yilning 1-iyuniga qadar aholidan 176 ming 148 bosh chorva mollari sotib olinib, ozod etilgan tumanlarga jo'natilgan.

O'zbekiston jamoa va davlat xo'jaliklari qishloq xo'jaligi texnikalariga o'zi muhtoj bo'lsa-da, ozod etilgan tumanlarga traktorlar, mashinalar, kombaynlar, mexanizmlar va boshqa xildagi asbob-uskunalar bilan ham yordam berdi.

O'zbekiston fashizm asoratidan zarar ko'rgan tumanlarga turli xildagi kasb egalari, mutaxassislar bilan ham yordam ko'rsatdi. 1943-yilda jumhuriyat qishloq xo'jaligi mutaxassislaridan 1595 traktorchi, 225 traktor dala brigadalarining brigadirlari, 50 kombaynchi, 11 buxgalter Ukraina va Stavropol o'lkasiga yuborildi.

O'zbekiston mehnatkashlari, xususan, fan, maorif va madaniyat tarmoqlarining xodimlari Ukraina, Belorusiya va RSFSRning fashizm zulmidan azob ko'rgan tumanlariga maorif va madaniyat shoxobchalarini tiklashda yordam berdilar. Buni quyidagi yorqin dalillarda ochiq-oydin ko'ramiz. Ozod etilgan tumanlarda 1944-yil 1-yanvariga kelib 28 million o'quvchisi bo'lgan 23 ming 80 maktab ish boshladi, 1944–1945-yillarida esa fashistlar SSSR hududidan batamom haydab chiqarilgach 4,8 million o'quvchi ta'lim olgan 35 ming maktab faol suratda o'z faoliyatini olib bordi.

Xullas, 1941–1945-yillardagi urushda qo'lga kiritilgan g'alabaga O'zbekiston va uning mehnatkashlar ommasi munosib va salmoqli hissa qo'shdi.

Bu salmoqli hissaga minnatdor bo'lib, bag'ri va qalbi keng o'zbek xalqiga, O'zbekistonga rahmatlar aytish o'rniga urushdan keyingi yillarda Rossiya Federatsiyasi, Moskvadan millatimiz va O'zbekiston sha'niga haqoratomuz tuhmat va bo'htonlar yog'dirildi. O'zbek «boqimanda xalq», «dotatsiyalar hisobiga yashayotgan jumhuriyat», «Kallakesar o'zbeklar», «Bosmachi o'zbeklar» kabi kurakda ham turmaydigan so'z bilan milliy nafsoniyatimiz oyoq osti qilindi.

Urush O'zbekiston hududida bo'lgani yo'q, u bizdan bir necha ming kilometr narida Ukraina, Belorusiya, Boltiqbo'yi va RSFSR yerlarida bo'ldi. Bu urush o'zbek xalqining milliy manfaatiga ham

zid edi. Ammo nega respublikaning barcha mehnatkashlari SSSR-dagi boshqa xalqlar qatorida fashistlar agressiyasini O'zbekistonga qarshi qilingan agressiya deb bildi va ommaviy suratda urushga otlandi? Nega o'zbek xalqi 2 million 600 mingdan ortiq kishi imzo chekkan «O'zbek xalqidan jangchilarga xat»da o'z farzandlariga: «Ey o'zbek jangchisi, ey qo'liga qurol olgan askar!... Oilangdan o'g'lonlarning sarasi bo'l, qardosh xalqlar o'rtasida ham ilg'or bahodirlarning bittasi bo'l!», deb da'vat qildi? Nega xalqning asl farzandi pskentlik Mirza Po'latov, qoraqalpoqlik yigit Xudoybergan Mamutovlar o'z jonlaridan kechib, yonib turgan samolyotlarini dushman kolonnasi ustiga urib, fashistlarga katta talafotlar berib Gastello jasoratini takrorladilar, o'zbek o'g'lonlari T.Rusmatov va T.Eryigitovlar esa A.Matrosovg'a o'xshab afsonaviy qahramonlik mo'jizasini ko'rsatdilar. Nima sababdan urush jabhalarida ming-minglab respublikamiz bahodirlari dushmanga qarshi kurashib, jon berib jon oldilar! Ulardan qanchadan-qancha mard-u maydonlar o'z ona zaminlariga qaytib kelmadilar, qardosh respublikalar yerlarida tuproqqa qorishib ketdilar. Axir ular ham yashashni istar edilar-ku?

Respublika yigit-qiz jangchilaridan 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan, 300 dan ortiq kishi Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandi. Bu fidoyilik va jondan kechib bo'lsa-da qahramonlikka, mard-u maydonlikka intilish omilining siri nimada, axir?

Chunki O'zbekiston xalqi o'zining insoniy, baynalminal burchini bajardi. Fashizmning millati, vatani yo'q. U qayerda paydo bo'lmasin, unga qarshi kurash dunyodagi barcha erksevar millatlar va xalqlarning insoniyat oldidagi burchidir

Chunki, O'zbekiston mehnatkashlari KPSSning, sovetlarning yolg'on va aldovdan iborat sovet vatanparvarligi, proletar va sotsialistik baynalminalchilik va xalqlar do'stligi to'g'risidagi, amalda esa shovinistik va mustamlakachilikdan iborat tashviqot va targ'ibotlariga ko'r-ko'rona ishongan edilar. Bu balandparvoz va quruq oldi-qochdi g'oya va chaqiriqlar ayyorlik, g'irromlik va sarobdan boshqa narsa emasligiga, KPSSning buyuk saltanatchilik va shovinistik siyosatini xaspo'shlash maqsadida ongli suratda olib borilgan siyosat ekanligiga xalqimiz kechikib bo'lsa-da ko'zi moshdek ochilib ishondi. Hech bo'lgandan ko'ra kech bo'lsa-da xalqimizning, millatimizning ko'zi ochilgani, bor haqiqatni bilgani yaxshi. Bu hol har bir O'zbekiston fuqarosining milliy istiqlolimiz qadr-qimmatini anglab yetishuviga yordam beradi.

Nazorat savollari

1. Ikkinchi jahon urushining kelib chiqish sabablari va urushning boshlanishi haqida qanday ma'lumotlarga ega bo'ldingiz?
2. Sobiq Sovet davlatining urush girdobiga tortilishi sabablarini qanday tushunasiz?
3. 1939-yil 23-avgustdagi Shartnomada SSSRning buyuk saltanatchilik manfaatlariga qaysi jihatdan javob beradi?
4. Urush yillarida O'zbekiston sanoatida qanday o'zgarish yuz berdi?
5. Farhod GES qurilishi va uning ahamiyatini tavsiflang.
6. Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
7. Urush yillarida O'zbekistonda fan, maorif va madaniyatda qanday o'zgarishlar ro'y berdi?
8. O'zbekiston Fanlar akademiyasi qachon va qay maqsadda tashkil landi?
9. O'zbek adabiyoti, san'ati, matbuotining urushdagi g'alabaga qo'shgan hissasi nimalardan iborat bo'ldi?
10. O'zbekiston jangchilarining frontlardagi jasoratlari haqida so'zlab bering.
11. Sobiq quloqlarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini tavsiflang.

VI BOB. SOVETLAR ISTIBDODINING YANADA KUCHAYISHI. MILLIY UYG'ONISHNING YANGI BOSQICHI (1946–1991-yillar)

1939–1945-yillarni o'z ichiga olgan dahshatli Ikkinchi jahon urushida SSSR g'oliblar qatoridan joy oldi. Bu urush O'zbekiston hududida bo'lmadi, ammo u mamlakatimiz xalqlari boshiga bitmas-tuganmas kulfat va ofatlar keltirdi. Urush dahshatini chetlab o'tgan bironta xonadon O'zbekistonda topilmasa kerak. Uning o'tli nafasini ona xalqimiz shu kunga qadar ham har qadamda his etib turibdi.

Sovetlar hukumati urushdan keyingi yillarda ham Kommunistik partiya rahnamoligida boshqa mustamlaka o'lkalari qatorida O'zbekistonda ham ulug' saltanatchilik, shovinistik va milliy zulm siyosatini yanada avjiga mindirdi. Bu borada «buyuk rus xalqi»ning fashizm ustidan qozonilgan g'alabadagi alohida o'rni va xizmati bo'rttirilib, «buyuk og'a»dan qarzdorlik uni ulug'lash va unga sajda qilish g'oyasi ikkinchi toifaga kiruvchi mustamlakadagi xalqlarning mafkuraviy tarbiyalash vositasi sifatida foydalanildi. Mustamlakachi to'ralar milliy tengsizlik, shovinistik siyosatni «lenincha adolatli milliy siyosat» bayrog'i ostida amalga oshirdilar, ularning balandparvoz dasturiy g'oyalari amaliy ish uslublariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Natijada, O'zbekiston va o'zbek xalqi ijtimoiy hayotining barcha sohalarida o'zining milliy haq-huquqidan mahrum bo'ldi. Bu hol 80-yillarda mamlakatda kuchli tus olgan milliy uyg'onish va istiqloлчаilik harakatining asosiy sabablari-dandir.

1. Xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli

Sanoat. Dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar singari sovetlar Rossiyasi ham o'z faoliyatining birinchi kunidan boshlab O'zbekistonni o'zining xomashyo yetkazib beruvchi o'lkasiga aylantirish siyosatini yuritdi, og'ir sanoatni rivojlantirishga ataylab yo'l bermadi (urush tufayli g'arbiy o'lkalardan O'zbekistonga chorasizlikdan ko'chirib keltirilgan sanoat korxonalari bundan istisno, albatta). Chunki O'zbekiston SSRning 1927, 1939 va 1978 yillardagi barcha konstitutsiyalarida O'zbekiston suveren teng huquqli mustaqil respublika ekanligi yozilgan bo'lsa-da, amalda u hech qanday milliy mustaqillik huquqiga ega emasdi. O'zbekiston ijtimoiy hayotning barcha sohalarida batamom Moskvaga qa-

ram-sovet Rossiyasining tipik mustamlaka o'lkasi edi. Moskvaning buyrug'i O'zbekiston uchun amri vojib hisoblangan. Buni biz respublika xalq xo'jaligining urushdan keyingi taraqqiyotida yaqqol ko'ramiz. O'zbekiston xalq shoiri Shukrullo «Qasosli dunyo» kitobida yozganidek, xalqimiz urush yillarida bir buxanka nonni 250 so'm, yarim kilo shisha bankadagi guruchni 160 so'm bo'lganda ham chidadi, ertangi kun havosi – «bog'i Eram» – «kommunizm» to'g'risidagi safsatalarga ishonib tinimsiz mehnat qildi, non o'rniga paxta kunjarani iste'mol qilib¹ qirilib ketdi.

Urushdan O'zbekiston butunlay holdan toyib, har tomonlama hilvirab chiqdi. Sovetlar hukumati va Kommunistik partiya respublikaga va uning mehnatkashlariga halokat yoqasiga kelib qolgan xalq xo'jaligini o'zi mustaqil hal qilishiga yo'l berdimi? Yo'q, albatta. SSSR yagona xo'jalik kompleksi degan almisoqdan qolgan mustamlakachilik sirtmog'iga asosan birinchi navbatda dushmandan ozod bo'lgan mintaqalar aholisiga yordam berish va Moskvaning buyuk og'alik manfaatlariga javob beradigan tarmoqlargagina e'tiborni qaratish O'zbekiston hukumati oldiga vazifa qilib qo'yildi. N.Muhiddinovning yozishicha, o'zi og'ir vaziyatda yashayotgan O'zbekiston mehnatkashlari Krasnodar va Stavropol o'lkalariga, Ukrainaga 2 mingga yaqin traktorlar va avtomobillar jo'natdilar, yuzlab parovozlar, 40 mingga yaqin yuk vagonlari va 3,5 ming atrofida yo'lovchilar tashiydigan vagonlarni ta'mirlab berdilar. Respublika jamoa va davlat xo'jaliklari Ukrainaga 8 mingga ot va ho'kiz, 170 ming bosh qo'y va echki berdilar.

1946–1991-yillarda O'zbekiston sanoati haqida hikoya qiluvchi sovetlar davrida matbuot yuzini ko'rgan deyarli barcha tarixiy ilmiy, o'quv metodik qo'llanma, darsliklar, risola va maqolalarda O'zbekiston zamonaviy og'ir industriyaga ega bo'lgan, rivojlangan mamlakat, «sharqda sotsializm va kommunizm» mash'ali shaklida ifodalandi. To'g'ri, hech kim sovetlar hukmronligi davrida, shu jumladan, 1946–1991-yillarda ham O'zbekiston xalq xo'jaligi sanoatining rivojlanganligini inkor etmaydi, uning rivojlanmasligi mumkin ham emas edi. Ammo bu yerda gap boshqa xususda ketmoqda. Gap shundaki, sanoat taraqqiyoti deganda biz uning ikki tarmog'ini tushunamiz. **Birinchi**dan, sanoatning «A» tarmog'i og'ir sanoat, ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaradigan tarmoq bo'lsa, **ikkinchi** tarmoq, sanoatning «B» tarmog'i yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari ishlab chiqaradigan tar-

¹ Tarixchilardan akademik *A.Pankratova* «Великий русский народ» iborasini ko'klarga ko'tarib maqtaganini eslash o'rindir.

moqdir. Har qanday mustaqil davlatning mustaqil davlat sifatida yashashini qonuniy taqozo etadigan talab mazkur davlatning milliy mustaqilligining kafolati bo'lgan zamonaviy mudofaa qurollari, mashina asbob-uskunalari ishlab chiqarishga qodir bo'lgan og'ir industriya sanoatiga ega bo'lishga bog'liqdir. Ana shu boisdan ham, dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar o'zlari bosib olgan hududlarda ongli sur'atda zamonaviy industrial sanoatni rivojlanishiga yo'l bermaydilar va tez foyda beradigan yengil sanoat tarmoqlarini taraqqiy toptirishga asosan e'tibor beradilar. Rossiya mustamlakachilari ham bundan istisno emaslar, albatta. Agar ana shu nuqtai nazardan turib masalaga baho beradigan bo'lsak. Moskov hukumati 1946–1991-yillarda O'zbekistonda o'zi mustaqil va tayyor sanoat mahsuloti ishlab chiqaradigan qanday yirik industrial korxona qurdi? degan qonuniy savol tug'iladi. Rossiya anoyi emas, u hech qanaqa yirik sanoat korxonasini O'zbekistonda qurmadi va qurishi mumkin ham emas edi. O'zbekiston tuprog'ida qurilgan va ma'lum darajada ahamiyatliroq bo'lgan sanoat korxonalarning 30 foizi Ittifoq tasarrufida, 60 foiz Ittifoq respublika tasarrufida bo'lib, batamom Markazga bo'ysunar edi. Faqat 10 foizgina¹ sanoat korxonasi bevosita O'zbekistonga bo'ysungan va u respublika iqtisodiyotida hal qiluvchi o'rin tutmagan. Sovetlar hukumati sof mustamlakachilik siyosati olib bordi, O'zbekistonni o'zining asosiy xomashyo yetkazib beruvchi mintaqalaridan biriga aylantirdi, yengil va oziq-ovqat sanoati va mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxonalarni rivojlantirishni o'zining bosh maqsadi qilib qo'ydi. 1946–1985-yillarda O'zbekistonda elektroenergiya sanoatini rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab Angren, Navoiy, Chorvoq, Toshkent elektr stansiyalari, umumiy quvvati 300 ming kvt dan oshadigan 19 ta Chirchiq-Bo'zsuv gidroelektr stansiyalari, quvvati 126 ming kvtgacha boradigan Farxod GES qurilishi poyoniga yetkazildi. O'rta Osiyoda eng yirik bo'lgan va umumiy quvvati 3 million klvtga etadigan Sirdaryo Gidro elektrostansiyasi qurib bitkazildi.

Shu yillar mobaynida yengil va oziq-ovqat sanoatining bir qator korxonalari qurilib ishga tushirildi. Chimboy yog' zavodi, Toshkent trikotaj fabrikasi, Namangan sun'iy tola zavodi, Yangiyo'lda tikuvchilik fabrikasi (1945–1950), Buxoro, Uchqo'rg'on va Qo'qon yog' zavodlari, Toshkent Farfor korxonasi (1951–1955), Pop rezina mahsulotlari zavodi, Toshkent, Nukus, Xo'jayli va Olmaliqda katta panellar ishlab chiqarishga moslashgan kombinatlar, Ohangaron sement zavodi, Yangiyo'l konditer fabrikasi, Namangan konserva

¹ «Hayot va iqtisod», 1990-yil 1-son, 11–12-betlar.

zavodi, Shahrisabz go'sht kombinati, Urganch, Namangan va Navoiyda sut zavodlari (1959–1965), keyingi yillarda Angren rezina kombinati, Xiva gilam fabrikasi, Buxoro ip gazlama kombinati, Koson yog'-moy zavodi, Toshkent motor zavodi, Samarqand maishiy xolodilniklar-muzlatkichlar zavodi, Quvasoy chinni buyumlar zavodi (1966–1985) va boshqalar qurilib ishga tushirildi.

O'zbekistonda sovetlar hukumatining rangli va qora metallurgiya, ko'mir ishlab chiqarish, gaz va neft mahsulotlarini qazib olish, transport va aloqa tarmoqlarini rivojlantirish, kapital qurilish hamda shaharsozlik kabi sohalarga e'tibor berganligi to'g'risida keragidan ortiqcha yozilgan.

Jumladan, O'zbekistonning poytaxti O'rta Osiyoning yirik shaharlaridan biridir. Unda 250 dan ortiq sanoat korxonalari bor. Shahar xususan 1966-yilda ro'y bergan tabiiy ofat – yer silkinishidan so'ng rivoj topdi. Shaharda o'nlab ulkan qurilishlar bunyod etildi. A.Navoiy nomidagi opera va balet teatri, Xalqlar do'stligi, Turkiston saroylari, Toshkent metrosi, Paxtakor markaziy stadioni va boshqalar Toshkent shahrining ko'rkidir. 1946-yildan so'ng bir qator shaharlar paydo bo'ldi. Bular Olmaliq, Angren, Guliston, Yangiyo'l, Yangiyer, Zarafshon, Yangiobod, Shirin, Navoiy, Taxiotosh va boshqalardir. 1946–1991-yillarda O'zbekistonda yirik va kuchli gaz sanoati kompleksi yaratildi. Jarqoq, Gazli, Uchqir, Saritosh, Muborak, Sho'rtan, O'rtabuloq, Yangi Qazgan kabi yirik gaz konlari topildi va ishga tushirildi. Natijada 1940-yilda O'zbekistonda 0,7 milliard kubometr gaz qazib olingan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1966-yilda – 22,566 million¹ kubometrni, 1970-yilda – 32,1 million 1980-yilda – 34,8 million va 1986-yilda esa 38,6 million² kubometrni tashkil etadi. Bu hol O'zbekiston yoqilg'i tizimida gaz hissasining keskin oshuvini ta'minladi. Oqibatda 1960-yilda yoqilg'i tizimida gaz iste'mol qilishning hissasi 8,6 foizga teng bo'lgan bo'lsa, 1970-yilda bu daraja 64,6, 1980-yilda – 79,6, 1985 yilda esa 80,2 foizni tashkil qildi. Ammo diqqatni tortadigan eng muhim joyi shundaki, O'zbekistonning yer qa'ridan qazib olinadigan bebaho boylik – zangori olov O'zbekiston mehnatkashlarining kosasini oqartirishga xizmat qilmadi, balki asosan «og'alarimiz»ning go'shalarini qizdirdi, mustamlakachilarga behisob boylik keltirdi. Chunki Muborak, Sho'rtan, Gazli va boshqa gaz konlaridan 1–3 kilometr masofada joylashgan qishloqlar, ovullar va aholi punkt-

¹ Jo'raqulov O. Qudratli energiya joydayi. – T.: O'qituvchi, 1982, 112-bet.

² Народное Хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статический ежегодник. – T.: O'zbekiston, 1988, 89-bet. – T., «O'zbekiston»

larida yashayotgan mahalliy xalq yantoq, g' o' zapoya va tezaklarni yoqib qozonini qaynatishga majbur bo'lgan holda, O'zbekistonning zangori olov boyliklari yerosti gaz quvurlari orqali Uralning sanoat markazlariga, Moskvaga, hatto Yevropa davlatlariga bamisoli kanal suvidek oqizildi. Ja'mi bo'lib O'zbekiston gazining 70 foizdan ortig'i mamlakatimizdan tashqariga yuborildi.

Yer ostidan qazib olinib yuz foiz markazga jo'natilgan ming-ming tonnalab oltin, uran va boshqa tengi yo'q qimmatbaho boyliklar va ma'danlar to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Ayniqsa paxtachilikni rivojlantirish manfaatlarini ko'zlab degan bahonada 1946–1991-yillar mobaynida O'zbekistonda kuchli kimyo sanoati vujudga keltirildi. Respublika kimyo sanoatining to'ng'ich korxonasi bo'lgan, 1940-yilda qurilib ishga tushirilgan va urush yillarida front manfaatlariga xizmat qilgan Chirchiq elektrokimyo kombinati qayta jihozlantirildi. U mineral o'g'itlar ishlab chiqishga moslashtirildi. Urushdan keyingi yillarda Qo'qon va Samarqand superfosfat, Farg'ona azotli o'g'itlar, Olmaliq kimyo zavodlari, Navoiy kimyo kombinati, Andijon gidroliz, Farg'ona furon birikmalari va Yangiyo'l biokimyo zavodlari qurib ishga tushirildi. Eng dahshatli shundaki, o'zidan hisobsiz zaharli kimyoviy moddalarni atrofga tarqatuvchi bunday korxonalar necha o'nlab ajdodlarimizning mehnatlari evaziga obod etilgan va gullab-yashnab turgan aholi zich joylashgan vohalar va shaharlarda ataylab joylashtirildi. Bu korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlari keskin oshib bordi. Buni quyidagi raqamlar ochiq-oydin ko'rsatadi: Agar 1940-yilda respublikada 2 ming tonna mineral o'g'it ishlab chiqarilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1960-yilda – 1120,5 ming tonnani, 1965-yilda – 2145,5 ming, 1970-yilda – 4091,0 ming, 1975-yilda esa 6132 ming tonnani tashkil etdi. Bu hol respublika ekologik vaziyatiga halokatli ta'sir ko'rsatdi. Zaharli va zararli kimyoviy moddalarning atmosfera chiqarib tashlanishi va ularning qishloq xo'jaligida keng qo'llanilishi natijasida tabiatga, o'simlik va hayvonot olamiga zarar etdi, havo, suv, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hatto bog'dorchilik mevalari zaharlandi. Kimyoviy korxonalarning ekologik vaziyatga halokatli ta'sirining oldi olinmadi, bu korxonalar ishlab chiqarayotgan zaharli moddalarni yutib gazlarni tozalaydigan qurilmalar o'rnatilmadi. Oqibatda bu zaharli moddalar odamlar salomatligiga halokatli ta'sir ko'rsatdi, turli xil kasalliklar ko'paydi. Yana bu ham yetmagandek respublika kimyo korxonalarida ishlab chiqarilgan nitron, aseton va kaprolaktam birlamchi xom ashyo mahsuloti sifatida O'zbekistondan tashqariga olib chiqib ketdilar edi.

Xullas, 1990-yillarga kelganda O'zbekiston og'ir vaziyatga tushib qoldi. Jumhuriyatdan chetga chiqarilayotgan mahsulotning 3/2 qismi xomashyo hissasiga to'g'ri keldi, O'zbekistonga chetdan keltirilayotgan narsalarning 60 foizini esa mashinalar, asbob-uskunalar, yengil sanoat va oziq-ovqat sanoat mahsulotlari¹ tashkil etdi. Milliy nafsoniyatiga qattiq tegadigan jumboq yorqin ko'zga tashlanib qoldi. Respublika o'zi ter to'kib yetishtiradigan va markazga yetkazib beradigan juda qimmatli xomashyo mahsulotlari – metall, paxta, nitron, kaprolaktam va boshqalarni o'zida tayyor mahsulot tarzida ishlab chiqarish imkoniyati bo'lmaganligidan, uni tayyor mahsulot tovarlari shaklida bir necha barobar qimmat narxlarda Markazdan sotib olishga majbur bo'ldi. Natijada hayot uchun g'oyat zarur va qimmatli xomashyolarni ishlab chiqarayotgan O'zbekiston bu mahsulotlarni yetishtirishdan foyda emas, zarar ko'rib, markazdan dotatsiyalar olib yashaydigan boqimanda jumhuriyatga aylandi. Va aksincha bunday xomashyo mahsulotlarini o'zi yetishtirmasa-da, uni o'zida qayta ishlab tayyor sanoat mahsulotlari tarzida sotuvchi Rossiya bundan behisob boyliklar olib foyda orttirdi.

Qishloq xo'jaligi. 1946–1991-yillar mobaynida sovetlar hukumati O'zbekiston qishloq xo'jaligini ilgarigi yillardagidek bir tomonlama rivojlantirish yo'lidan bordi va asosan paxtachilik taraqqiyotiga e'tiborni qaratdi. Respublikaning Markazga qaramligini yanada mustahkamlashning sharti bo'lgan bu siyosatni g'oyaviy va nazariy jihatdan asoslash uchun «**Yagona xo'jalik kompleksi**» va «**ixtisoslashtirish**» deb atalmish buyuk davlatchilik ta'limoti ro'kach qilindi. Natijada O'zbekistonda paxta yakkahokimligi mamlakatning istiqboli va taqdiri uchun dahshatli va halokatli kuchga aylandi. Sobiq Ittifoq uchun yildan yilga ko'proq paxta yetkazib berishi lozim bo'lgan O'zbekiston aholisining yashash va hayot kechirishining birinchi darajali sharti bo'lgan boshqa mahsulotlarni tilamchidek so'rab, Moskvaning sadaqa beruvchi qo'liga qarab qoladigan ahvolga tushdi. Paxta yakkahokimligini ta'minlashga qaratilgan Sovetlar siyosatining natijalari yuqoridagi fikr-xulosalarni yorqin ifodalaydi.

1946–1991-yillar mobaynida Kommunistik partiya va sovetlar hukumati paxtachilikni rivojlantirishga qaratilgan o'nlab qarorlar qabul qildi, uni rivojlantirish bilan bog'liq rejalar Moskvada Davlat reja qo'mitasida ishlab chiqilar va so'ng u xalq xo'jaligini rivoj-

¹ «Sovet O'zbekistoni», 1990 yil, 5-iyun.

lantirish direktiv hujjatlariga asos qilib olinar edi. Bu rejalarni O'zbekistonning qo'g'irchoq va hech qanday huquqga ega bo'lmagan hukumati hamda partiya tashkiloti so'zsiz bajarishga majbur edi.

Markaziy hukumat O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab juda katta hajmdagi mablag'larni sarfladi va paxtachilikning moddiy texnika bazasini mustahkamladi. Buni shu faktdan ham bilsa bo'ladiki, agar 1940-yilda O'zbekiston paxta dalalarida 23 ming traktor ishlagan bo'lsa, 1965-yilda – 89,9 ming, 1970-yilda – 121,3 ming, 1975-yilda – 145,2 ming, 1980-yilda – 157,3 ming va 1985-yilda – 188,9 ming traktor ishladi. Paxta terish mashinalarining soni 1940-yildagi 200 tadan 1960-yilda – 8,3 ming, 1970-yilda – 26,1 ming, 1980-yilda – 36,6 ming va 1985-yilda esa 39,6 mingtaga yetdi¹.

Sovetlar hukumati O'zbekistonda suv xo'jaligi qurilishi, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini yaxshilash maqsadlari uchun juda katta hajmdagi kapital mablag'larni sarfladi. Buni quyidagi aniq raqamlar ko'rsatib turibdi. Agar respublikada 1924–1940-yillardagi suv xo'jaligi qurilishi uchun (16 yil mobaynida) 264 million so'm kapital mablag' sarflangan bo'lsa, 1961–1975-yillarda (o'n besh yil) 7 milliard 87 million so'm va 1976–1985-yillarda esa (ya'ni 10 yilda) bu sohada sarflangan kapital mablag' 10 milliard 243 million so'mga teng bo'ldi. Ya'ni keyingi o'n yil mobaynida suv xo'jaligi qurilishiga sarflangan kapital mablag' 1924–1940-yillar o'z ichiga olgan 16 yildagi kapital mablag' hajmidan salkam 39 baravar ko'p bo'ldi. Bu hisobga irrigatsiya va melioratsiya ishlari uchun qilingan sarf-xarajatlar kirmaydi. Faqat 1971–1985-yillarda melioratsiya tadbirlari uchun davlat 19 milliard 881 million so'm mablag' ajratdi. Natijada O'zbekistonda Amu va Sirdaryo havzasi suvlari hisobidan 20 dan ortiq suv omborlari, o'nlab kanallar barpo etildi. Agar 1946-yilda O'zbekiston xaritasida faqat bitta Kattaqo'rg'on suv ombori bo'lgan bo'lsa, keyingi yillarda O'rta to'qay, Janubiy Surxon, Uchqizil, Chimqo'rg'on, Quyimozor, Kosonsoy, Tuyabo'g'iz, Tuyamo'yin, Chorvoq, Ohangaron kabi suv omborlari paydo bo'ldi.

Sovetlar hukumati nima bo'lsa-da ko'proq paxta olishni bosh maqsad qilib qo'ydi. Ana shu niyatda O'zbekiston qishloq xo'jaligiga yetkazib berilgan mineral o'g'itlar yildan yilga oshirildi.

¹ Raqamlar joydayi: Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. – Т.: Узбекистан, 1984, с.15. Народное хозяйства Узбекской ССР в 1987 г. Статистический ежегодник. Т.: Узбекистан, 1989, с. 86.

Agar 1951-yilda O'zbekiston qishloq xo'jaligi 0,9 million tonna mineral o'g'it olgan bo'lsa, 1980-yilda uning miqdori 5 million tonnadan oshib ketdi. Respublika Davlat agrosanoat qo'mitasi ma'lumotlariga qaraganda, 1981–1985-yillarda har gektar paxta maydoniga 241 kg azot, 120 kg fosfor va 51,6 kg kaliy (100 foiz ozuqa modda hisobida) ishlatilib, yilda ja'mi 412,6 kg mineral o'g'it tashlangan. Bu Ummumittifoq ko'rsatkichidan 3,5 va AQSh dan 4,5 baravar yuqori demakdir. Hisobsiz ishlatilgan va turgan-bitgani zahri qotil bu mineral o'g'itlar ona yerimiz tuprog'ining tabiiy holatini buzib, o'nlab bo'lmas darajada zarar keltirishdan tashqari atrof-muhitga ta'sir o'tkazib ekologik vaziyatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Ammo bu masalalar mustamlakachi qizil saltanatchilarni qiziqtirmadi. Ularga nima bo'lsa-da ko'proq paxta kerak edi. Shu bois besh yilliklar rejalarida respublikada paxta yetishtirish miqdori muttasil oshib boraverdi. O'zbekiston 1946–1950-yillarda davlatga 7 million 729 ming tonna paxta bergan bo'lsa, 1951–1955-yillarda bu ko'rsatkich 12 million 270 ming tonnani tashkil etdi. 1981–1985-yillarda esa qo'li qadoq zahmatkash O'zbekiston mehnatkashlari yetkazib bergan paxta 28 million 617,6 ming tonnaga etdi. Bu raqamlar shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekistonda paxta tayyorlash 1946–1950 yillarga nisbatan 1951–1955-yillarda bir yarim baravar atrofida ko'paygani holda 1981–1985-yillarda qariyb to'rt baravarga yaqin ortgan. Har bir narsaning ham o'z o'lchovi chegarasi bor, albatta. Paxta yetishtirishning O'zbekistonda bu darajada katta sur'atlar bilan o'sishi nimaning hisobidan bo'ldi? degan qonuniy savolni tug'ilishi turgan gap. Balki bu o'sish ko'p miqdorda ishlab chiqarilgan zaharli mineral o'g'itlarning qishloq xo'jaligida ishlatilishi natijasida yuz bergandir. Yo'q, unday emas ekan. Mutaxassislarning hisob-kitoblari va bergan ma'lumotlariga qaraganda, paxtachilikda mineral ximikatlarning beradigan foydasi 40–45 foizdan oshmas ekan. Aksincha, mineral o'g'itlarning paxta ekiladigan maydonlarda haddan tashqari ko'p ishlatilishi yerlarning tabiiy holatini o'zgartirib hosildorlikka halokatli ta'sir ko'rsatdi. Ikkinchidan esa, xo'jaliklarning iqtisodiyotiga juda katta moddiy zarar keltirdi. Chunki, 1989-yilgi narxlar bo'yicha ammiak selitraning 1 tonnasi 70 so'm, ammosofosning 1 tonnasi 96 so'm 50 tiyin, kotozan gerbisidning 1 tonnasi 12 ming so'm va hokazoni tashkil etgan. Raqamlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda 1960–1980-yillarda gektar boshiga paxtadan olinadigan hosil ko'payish o'rniga kamayib ketdi. Jumladan, agar 1966–1970-yillarda har gektar yer-

dan o'rtacha 25,1 sentner, 1970-yilda esa 26,3 sentner hosil olingan bo'lsa, 1986–1987-yillarda bu ko'rsatkich 23,7 sentnerga va 1987-yilda esa 23,1 sentnerga¹ tushib qolgan. Biz aytmogchimizki, paxta tayyorlash yalpi miqdorining yildan yilga oshib borishi asosan paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi hisobidan amalga oshirilgan. Paxta ekiladigan maydonlarning yil sayin kengayib borganligini quyidagi raqamlar ochiq-oydin ko'rsatadi. Agar 1940-yilda 923,5 ming gektar yerga chigit qadalgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1960-yilda 1386,6 ming, 1970-yilda 1709,2 ming, 1980-yilda 1877,7 ming va 1987-yilda esa 2107,7 ming gektarga teng bo'ldi. Demak, paxta ekiladigan maydonlar 1987-yilda yildagiga nisbatan 1 million 184,2 ming gektarga yoki ikki barovardan ham ziyodroq ko'paydi. Paxta ekin maydonlari hatto aholi tamorqalarigacha kirib bordi, eshik va derazalar atroflarigacha g'o'za ekiladigan bo'ldi. Paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi qaysi yerlar hisobidan amalga oshdi?

Birinchidan, Mirzacho'l, Markaziy Farg'ona, Qarshi va Surxon-Sherobod cho'llarining o'zlashtirilishi hisobidan amalga oshirildi. **Ikkinchidan**, qadim-qadimdan o'zining shirin-shakar anorlari, o'riklari, anjir-u olmalari, turli xildagi uzumlari-yu nashvatilari, mazasi tilni yoradigan qovunlari-yu tarvuzlari bilan jahonga mashhur bo'lgan behisob bog'-u rog'larimizni quritib paxta-zorlarga aylantirish orqali bo'ldi. **Uchinchidan**, esa 30–40-yillarda 0,15 gektardan qishloq aholisidan ajratib berilgan tomorqa yer uchastkalarining 1980-yillarga kelib **0,012** va hatto **0,06 gektarga qisqarishi hisobidan amalga oshirildi**. Bu ishlarning hammasi Moskvaning bevosita ko'rgazmasi va buyrug'i bilan bajarildi.

Ish shu darajaga borib yetdiki, hatto gullab-yashnab turgan bog'-u rog'lar, poliz ekinlari maydonlari keskin qisqarganligidan mamlakat fuqarolari inson organizmi uchun vitaminlarga boy bo'lgan meva va sabzavotlarni kam iste'mol qiladigan bo'lib qoldilar. Yaylovlarning paxta ekiladigan maydonlarga aylantirilganligi natijasida chorva mollari tuyog'ining umumiy soni keskin qisqarib ketdi. Bu hol o'z navbatida respublika aholisi uchun juda zarur bo'lgan go'sht, sut va sut mahsulotlarini yetishtirishni juda og'ir ahvolga solib qo'ydi. Buni biz quyidagi jadval raqamlaridan ko'rib to'la ishonch hosil qilamiz.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статический ежегодник. – Т.: «O'zbekiston», 1988, 89-bet.

Ushbu keltirilgan raqamlardan ma'lum bo'ladiki, O'zbekistonda 1960–1986-yillarda 1940-yilga taqqoslaganda aholining o'sish sur'atlariga qaraganda, paxta tayyorlash bir necha barobar o'sgani holda sigirlar, qo'y va echkilarining o'sish sur'ati keskin orqada qolgan, qo'y va echkilar 1971-yilda ko'payish o'rniga 1961-yilga nisbatan deyarli 16 foizga yaqin kamayib ketgan. Faqat 1981-yilga kelib 1961-yilgi darajaga ko'tarila olgan, xolos. Otlar masalasida esa ahvol nihoyatda achinarli ahvolga tushib qolgan. Otlarning umumiy soni 1941-yildagi 450,8 mingdan 1981 yilda birdaniga 82,2 ming boshga tushib ketgan, yoki 82,1 foiz kamayib ketgan. Paxta maydonlari kengayishi Amu va Sirdaryo suvlarining tinkamadorini quritdi. Orol fojiasi kelib chiqdi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida ham sovetlar hukumati Markaz manfaatini birinchi o'ringa qo'ygan holda siyosat yurgizdi, iloji boricha respublikalardan ko'proq xomashyo mahsuloti o'marib olish payida bo'ldi. Masalan, respublikada davlatga pilla topshirish yildan yilga oshib boraverdi. Agar 1940-yilda O'zbekiston pillakorlari hammasi bo'lib 9,8 ming tonna pilla tayyorlagan bo'lsalar, bu raqam 1960-yilda 14,6 ming tonna, 1970-yilda – 18,4 ming tonna, 1980-yilda – 30,3 ming tonna va 1990-yilda esa 32,8 ming tonnani tashkil etdi. O'zbekiston fuqarolari ota-bobolarining qadim-qadimdan iste'mol qilib kelgan vitamin va darmon dorilarga boy balxi va shotut singari mevalardan bahramand bo'lish, ulardan tutmayiz va shinni qilib qish paytlari rohatlanishdan butunlay mahrum bo'ldilar.

Sovetlar hukumati aholidan nihoyatda zarur bo'lgan sohalar: don mahsulotlari, kartoshka va sabzavot mahsulotlari yetishtirish gektar boshiga o'sish o'rniga kamayib bordi. Agar 1980-yilda respublikada har gektar yerdan 21,4 sentner don mahsulotlari, 100 foiz kartoshka va 221 sentner sabzavot olingan bo'lsa, 1990-yilda bu ko'rsatkich 20,2 sentner don mahsulotlari, 80 sentner kartoshka va 192 sentner sabzavotga teng bo'ldi. Buning oqibatida Ollohu Karimning qudrati bilan jannatmakon va boy qilib yaratilgan o'l-kamizning Moskvaga qaramligi va tobeligi yanada oshdi.

2. Maorif va oliy ta'lim

Urushdan keyingi yillarda O'zbekiston sovetlar hukumati maorif, fan va madaniyatni rivojlantirishga e'tibor bermadi, deyishga hech qanday asos yo'q. Ammo bu tarmoqlar buyuk davlatchilik siyosati manfaatalariga bo'ysundirilgan holda olib borildi. Bu

siyosatni «baynalminalchilik» va «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» deb atalgan shovinistik g'oyalar asosida amalga oshirildi. Chunki «baynalminalchilikka» tashqi shakl va tashviqot-targ'ibot nuqtayi nazaridan haqiqiy baynalminalchilik g'oyasi berilgan bo'lsa-da, amalda sovetlar hukmronligi davrida bu g'oya har qanday milliylik va milliy manfaatni nazar-pisand qilmas, milliylik va milliy manfaat g'oyasi tarafdorlarini hech ikkilanmasdan iskanja ostiga olar va qatag'on qilar edi. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat g'oyasi ham aslida mahalliy millatlar ongini zaharlash quroli bo'lgan. Chunki «shakl» shunchaki ishlatilgani holda asosiy maqsad g'oya mazmun pardasiga o'ralgan bo'lib, u milliy qadriyatlarni g'orat qilib, «sotsialistik» niqob ostida ruslashtirish manfaatlariga xizmat qilar edi. 1946–1990-yillarda O'zbekistonda xalq ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim rivojini quyidagi raqamlar ko'rsatdi: 1940–41-o'quv yilida 5448 umumta'lim maktablari bo'lib, ularda 1 million 651,1 ming o'quvchi ta'lim-tarbiya olgan bo'lsa, 1987–88-o'quv yilida 8111 umumta'lim maktablarida o'quvchilar soni 4 million 406,3 ming¹ kishiga yetdi, ya'ni taxminan uch yarim barobarga yaqin ko'paydi. 1990-yilda umumta'lim maktablari soni 9000 taga yetdi.

Shu yillar mobaynida o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlari ham rivojlandi. 1940–41-o'quv yilida O'zbekistonda 98 ta o'rta maxsus o'quv yurtlari mavjud bo'lsa, 1960–61-o'quv yilida ularning soni 75 taga tushib qoldi, 1988-yilda esa 248 tani tashkil etdi. Shu yillar mobaynida ularda o'quvchilar soni ham o'sdi: O'rta maxsus o'quv yurtlarida o'quvchilar soni 1940–41-o'quv yilida 25,1 ming, 1960–61-o'quv yilida 292,0 ming kishini tashkil etdi.

Oliy o'quv yurtlari tarmog'i ham o'sdi. 1940–41-o'quv yilida O'zbekistondagi 30 oliy o'quv yurtida 19,1 ming talaba tahsil ko'rgan bo'lsa, 1960–61-o'quv yilida 30 oliy o'quv yurtida 1001,3 ming va 1987–88-o'quv yilida 43 oliy o'quv yurtida 300,3 ming talaba o'qidi.

RSFSR, Ukrainadagi pedinstitutlarda rus tili va adabiyoti fakultetlariga O'zbekistonda ko'plab talabalarning qabul qilinishi va o'qitilishi ham ruslashtirishning bir vositasi sifatida namoyon bo'ldi.

Shu yillar mobaynida respublikada hunar-texnika bilim yurti tarmoqlari ham kengaydi. Umumta'lim, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida ta'lim-tarbiya beruvchi o'qituvchi-pedagog kadrlar soni

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. Т.: О'zbekiston, 1988, 266-bet

ham bir qadar o'sdi. Ammo sovetlar hukumati o'zining mustamlaka o'lkasi hisoblangan O'zbekistonda ham tom ma'noda mustaqil davlat manfaati va talablariga javob beradigan ta'lim-tarbiya siyosati olib bormadi. Asosiy e'tibor mustamlakachilarga tez obro' keltiradigan qorni shishirilgan raqamlar o'suviga qaratildi, ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy o'zagini tashkil etuvchi mazmun esa mustamlakachilar manfaatiga xizmat qilardi. Milliy manfaat ikkinchi rejaga surildi. Bu borada andak bo'lsa-da o'z fikr-xulosalariga ega bo'lgan maorif xodimlari qatag'on qilindilar. Bu sovetlar hukumatining milliy mustamlaka va qaram o'lkalarda yurgizgan siyosati mohiyatining tarkibiy qismidir. Sovetlar maxfiy xizmati milliy mustamlaka va qaram mamlakatlardagi o'z qo'g'irchoq hukumat boshliqlariga yuborgan «mutlaqo maxfiy» (Moskva, 06,1947, K AASS 113, IK (003)47) buyrug'ida xalq ta'limi va oliy ta'lim masalasida quyidagicha ko'rgazma bergan edi: «Boshlang'ich va o'rta maktablarda, bundan ham avval, o'rta va oliy o'quv yurtlarida o'ta e'tibor qozongan o'qituvchilar ishdan chetlashtirilishi lozim bo'ladi. Ularning o'rniga biz tomonimizdan belgilanadigan kishilarni qo'yish kerak...

Oliy o'quv yurtlariga shunday kishilarni qabul qilishga erishish kerakki, ular xalqning omi qatlamidan bo'lishsin va ularni mutaxassislik bo'yicha chuqur bilim olish emas, balki faqat diplom qiziqtirsin»¹. Sovetlar hukmronligi yillarida O'zbekistonda ham ana shu ko'rgazmada kelib chiqqan holda xalq maorifiga, oliy va o'rta maxsus ta'limga rahbarlik qilindi. Bu hol albatta o'zining salbiy natijalarini bermay qolmadi.

O'zbekiston xalq ta'limi, o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlari qoldiq prinsipiga asosan mablag' bilan ta'minlanganlar. Shu boisdan ular juda nochor moddiy bazaga ega edi. Respublikada ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag'ning o'sish dinamikasi bu fikrni yaqqol isbotlaydi. **Ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag' hajmi 1960-yilda 282 million so'm, 1970-yilda – 951 million, 1980-yilda – 1,925 million, 1985-yilda – 2,619 million va 1987-yilda 2,935 million² so'mga teng bo'lgan.** Boshqacha aytganda fan, madaniyat va xalq ta'limga sarflanadigan xarajatlarning jamini birga qo'shib hisoblaganda ular byudjet **mablag'larining 2,7 foizdan** nariga o'tmas edi. Holbuki, Amerika Qo'shma Shtatlaridek yuz yillar davomida yuksak taraqqiyot darajasida kelayotgan mam-

¹ «Munosabat» (Erkin haftalik), 1990-yil, 30-noyabr.

² Народное хозяйства Узбекской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. Т.: O'zbekiston, 1988, с. 322.

lakatda 1989-yilda ta'lim uchun qilingan umumiy xarajatlar **260 milliard dollarga teng bo'ldi, AQSh davlat byudjetining 6,4 foizini tashkil etdi, demakdir.** Juda ko'pchilik Yevropa mamlakatlari ham ta'lim uchun davlat byudjetining 5,5 foizini sarflaydilar. Hatto Afrika qit'asida joylashgan mamlakatlar ham ta'lim uchun davlat budjetining 5,4 foizini sariflamoqdalar. Bu O'zbekistondagi shu maqsad yilida 80-yillarda sarflangan xarajatlardan ikki barobar ko'p demakdir. Shu boisdan ham 80-yillarga kelib, O'zbekiston umumta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlarining moddiy bazasi juda og'ir va nochor ahvolda edi. 1990-yildagi yozma mambalarning ma'lumotlariga qaraganda, respublikadagi har to'rt maktabdan biri avariya holatida bo'lgan, 2895 sinf xonasi poli, 3302 sinfning shifti bo'lmagan. **50 foiz maktablarida ovqatlanish uchun sharoit, vodoprovod va kanalizatsiya bo'lmagan.** 1 million 200 ming o'quvchi ikki smenada, Qoraqalpog'istonda, Toshkent va Farg'ona viloyatlaridagi 35 maktabda darslar **uch smenada olib borilgan.** Maktablarni yillik ta'mirlash va yangi o'quv yiliga tayyorlash ishlari asosan otaliq tashkilotlari va ota-onalar ajratadigan sadaqa mablag'lar hisobidan amalga oshiriladigan bo'lib qoldi. Oliy va o'rta maxsus ta'lim tarmoqlarining ahvoli ham bundan afzal emas edi. Maorif tarmoqlarining o'quv-texnika va metodik bazalarining nochorligini gapirmaasa ham bo'ladi.

Maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan fanlarning o'quv dasturlari Moskovda tayyorlanar va O'zbekiston sharoitiga moslashtiriladi va u batamom mustamlakachi sovetlar manfaatiga xizmat qilar edi.

Maktablar, o'rta maxsus va oliy o'quv yurti o'qituvchilarining ustoz, tarbiyachi va pedagog sifatidagi obro'-e'tibori tushib ketdi. Bu jarayon ayniqsa 50-yillarning ikkinchi yarmi va 60-yillardan e'tiboran kuchaydi. Xususan bu hol 70–80-yillarda keskin tus oldi. 1987-yil may oyida bo'lib o'tgan O'zbekiston o'qituvchilarning VII syezdida keyingi ikki yil davomida 23 mingga yaqin o'qituvchi pedagoglik ishini tashlab ketganligi ta'kidlandi. Yosh yigit-qizlar o'rtasida pedagoglik kasbiga qiziqish havasi so'nib ketdi. Buni shu fakt isbotlaydiki, o'zlari pedagoglik kasbi bo'yicha o'qishga kirgan bo'lsalar-da Qarshi, Sirdaryo, Termiz, Xorazm va boshqa joylardagi pedagogika institutlarining 20 foiz birinchi kurs studentlari o'tkazilgan savol-javoblarda tasodifan mazkur kasbni tanlaganliklarini bildirganlar. Beshinchi kursda esa studentlarning 30 foizdan ko'prog'i pedagog bo'lib ishlashni xohlamaymiz, deb javob qaytarganlar. Termiz, Qarshi (1983–1987-yillar), Farg'ona, Xorazm

(1984–1988-yillar), Sirdaryo, Jumhuriyat rus tili va adabiyoti pedagogika instituti (1984–1989-yillar)ini bitiruvchi kurs studentlaridan 40 foizi boshqa tashkilotlarda mehnat qilishni xohlaydi, 46,4 foizi esa o'z ixtisosligidan ko'ngli qolgan. Yettita pedagogika oliy o'quv yurtlari studentlarining 31 foizi ota-onalar maslahati bilan (1986-yil) pedagoglik kasbini tanlagan. O'zi tanlagan kasb-hunarga mehr-havas va qiziqish bo'lmagach, tayyorlanayotgan kadrlarning sifat darajasi to'g'risida gap yuritish albatta mantiqsizdir. Shu boisdan ham Jizzax, Qarshi, Buxoro pedagogika institutlari bitiruvchilari bilan dastur hajmida yozma ish olinganda, ularning teng yarmi qoniqarsiz baho olgan. Farg'ona institutini bitirib, maktabda matematikadan dars berayotgan **100 nafar o'qituvchidan maktab dasturi hajmida yozma ish** olinganda, ularning 80 foizi, Jizzaxda esa 1988–89-o'quv yilida 60 nafar¹ o'qituvchining hammasi qoniqarsiz baho olgan.

Maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'qituvchilar obro'sining tushib ketishiga olib kelgan omillar va sabablar nimalardan iborat?

Birinchidan, moddiy omildir. 50-yillardan e'tiboran o'qituvchilik va pedagoglik kasbiga nisbatan sovetlar hukumatining munosabati salbiy tomonga keskin o'zgardi, ularning mehnatiga to'lanadigan haq jiddiy kamaytirildi.

Ikkinchidan, moddiy ishlab chiqarish birinchi darajali vazifa degan bahonada va ta'limni ishlab chiqarish bilan bog'lab olib borish degan vaj-karson asosida maktab va oliy o'quv yurtlarida ta'lim-tarbiya bo'shashib ketdi, u ikkinchi rejaga surib qo'yildi. Maktab o'quvchilari va oliy o'quv yurtlarining talabalari bir necha oylab paxtani yaganalash, qator oralariga ishlov berish, terim mavsumiga va chorva uchun yem-xashak tayyorlash kabi ishlarga surunkali safarbar qilindilar. O'qituvchi-pedagoglar esa jamoa va davlat xo'jaliklarining qo'shimcha ishchi kuchiga aylandilar, savodsiz va chalasavod zveno va brigada boshliqlari ular ustidan xo'jayin bo'lib oldilar.

Uchinchidan, o'qituvchi-pedagoglar mehnatiga munosib haq to'lanmaslik va moddiy yetishmovchilik maktablar va oliy o'quv yurtlarida tamagirlik illatini keltirib chiqardi. Bu hol o'z navbatida ildiz otib, har qanday jamiyatni ham ichidan g'orat qiluvchi, poraxo'rlik deb atalmish vaboning gazak otishiga sabab bo'ldi. Natijada «ustoz otangdan ulug'» degan muqaddas so'z o'z mantig'ini yo'qotdi, yosh yigit-qizlar ko'zi oldida tarbiyachi murabbiy-ustoz

¹ Tursunov I. Xalq ta'limining dolzarb muammolari. – T.: «O'qituvchi», 1990, 37–39-betlar.

eng pastkash, tamagir va poraxo‘r kimsaga aylandi. Yoshlar bunday «ustozlar» tarbiyasi va ta‘limiga qiziqish u yoqda tursin, undan naf-rat va hazar qiladigan bo‘lib qoldilar.

Sovetlar hukumati maktab va oliy o‘quv yurtlaridagi ta‘lim-tarbiya jarayonida buyuk millatchilik siyosatini avjiga mindirdi, ruslashtirish siyosatini yuritdi. Rus tilini o‘rganish uchun ajratilgan soatlar bir necha barobar oshirilib, ta‘limning barcha tizimlarida bu tilni «ikkinchi ona tili», «dohiy Lenin so‘zlagan til» sifatida o‘r-ganish majburiy qilib qo‘yildi, u davlat imtihonlari va oliy o‘quv yurtlariga kirish imtihonlariga kiritildi. Aksariyat oliy o‘quv yurt-larida darslar asosan rus tilida olib borildi. Hatto ijtimoiy-gumani-tar fanlarni ham rus tilida o‘qitish «tashabbusi»ni ko‘tarib chiqqan jamoalar bo‘ldi.

Maktabdan tortib oliy o‘quv yurtlariga qadar mahalliy millat vakillariga rus tilini o‘rganish majburiyati yuklandi. Rus tilida so‘z-lashuvchi millatlarimiz o‘g‘il-qizlariga maktab oliy o‘quv yurtlari-da o‘z istak-xohishlariga ko‘ra, chet tillardan birini tanlab, egallashi uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan bo‘lsa, mahalliy mil-lat vakillari uchun bunday imkoniyat yo‘q edi. Ular oliy maktabda ham faqat rus tilini o‘rganishlari kerak edi. Umumta‘lim va oliy o‘quv yurtlarida majlislar, yig‘ilishlar rus tilida olib boriladigan bo‘lib ketdi. Bu majlis va yig‘inlarda ona tilida so‘zlash qoloqlikka va millatchilikka yo‘ylardi. Maktablar, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida haftada bir marta rus tili kunlari tashkil etish odat tusi-ga aylandi. Shu kuni yigit-qizlar o‘zaro faqat rus tilida muomala qilishga majbur edilar, o‘z ona tillarida esa gaplashishlari mumkin emas edi. Maktablar, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlaridagi bar-cha binolar, xonalar va yotoqxonlar asosan rus tilida tashviqot va targ‘ibot ko‘rgazma qurollari va shiorlar, chaqiriqlar bilan bezatilar edi. Rus filologiya fakultetlarida milliy guruhlarga stipendiya 15 foiz qo‘shib berilishi joriy etilgandi. Bu ishlarning hammasi birga qo‘shilib, milliy manfaat va qadriyatlarimizning toptalishi va oyoq-osti bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

3. Fan

1946–1990-yillarda Sovetlar hukumati O‘zbekistonda ulug‘ sal-tanat manfaatlaridan kelib chiqqan holda fanning turli tarmoqlarini rivojlantirishga e‘tiborni qaratdi. Buni biz fan tarmoqlarini rivoj-lantirish maqsadlarini ko‘zlab, davlat budjetidan ajratilgan mablag‘-larning o‘sib borishi misolida ko‘rishimiz mumkin. Agar 1970-yilda

fan uchun ajratilgan mablag‘ 30,1 million so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 1980-yilda u – 50,3 million, 1985-yilda – 54,7 million va 1987-yilda esa 67,2 million¹ so‘mni tashkil etgan. O‘zbekistonda ilmiy xodimlar soni ham o‘ydi. Jami bo‘lib fanning turli sohalarida mehnat qilgan xodimlar 1960-yilda 10 ming 329 kishi bo‘lgan bo‘lsa, bu raqam 1970-yilda – 25.244, 1980-yilda – 35.288, 1985-yilda – 38.093 va 1987-yilda esa 39.106 kishiga² teng bo‘ldi. Shu davrda aspiranturaga qabul qilish ham o‘ydi. Agar 1960-yilda aspiranturada 1.432 aspirant o‘qigan bo‘lsa, 1987-yilda ularning soni 3050 taga³ yetdi. Ammo tashqi ko‘rinishdan kishini o‘ziga jalb qiladigan bu chiroyli raqamlar ortida millat va yurt taqdiri uchun dahshatli omillar va mazmunlar yashirin pardaga o‘ralgan edi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, sovetlar hukmronligi yillarida o‘zbek tili fundamental ilm-fan tili sifatida O‘zbekistonda o‘z ahamiyatini yo‘qotdi. Barcha ilmiy ishlar faqat rus tilida olib boriladigan bo‘ldi. Fan nomzodligi, doktorlik dissertatsiyalari, hatto o‘zbek tili va adabiyoti masalalariga oid dissertatsiyalar ham rus tilida yozilib, rus tilida himoya qilinadigan bo‘lib qoldi. Ish shu darajagacha borib yetdiki, O‘zbekiston oliy o‘quv yurtlarida studentlar ilmiy to‘garaklarida o‘zbek tilida tayyorlangan ilmiy ishlar tanlov-konkurslarga qabul qilinmas edi.

Ikkinchidan, mahalliy millat ziyolilari o‘z ona tillarida erkin ilmiy mushohada va fikrlash asosida ijod qilishdan mahrum bo‘ldilar, ular o‘z qobiliyat va imkonlarini to‘laqonli ko‘rsata olmadilar. Bu hol o‘z navbatida bir vaqtlar jahon fani va madaniyati beshigini tebratgan Al Xorazmiy, Ibn Sino, Ahmad Farg‘oniy, Beruniy, Forobiy, Ulug‘bek, Bobur singari behisob qobiliyat sohiblarini bergan yurtga XX asrda ham ularning ishini munosib davomchilarini tarbiyalab yetishtirishga jiddiy to‘sqinlik qildi. Ammo shunga qaramasdan urushdan keyingi yillarda ham ilm-fan sohasida barakali ijod qilib millatning shon-shuhratini dunyoga tanitgan siymolar xalqimiz orasidan yetishib chiqdi. Tarix va ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ijod qilgan Ya.G‘ulomov, R.Nabiyev, I.Mo‘minov, X.Sulaymonova, O.Aminov, E.Yusupov, I.Iskandarov, B.Ahmedov, A.Asqarov, R.Aminova, geologlar H.Abdullayev, I.Hamraboyev, G.Mavlonov, biokimyogar Yo.To‘raqulov, kimyogarlari O.Sodiqov, M.Nabiyev, S.Yunusov, fizik va matematiklar T.Qori-Niyoziy,

¹ Народное хозяйства Узбекской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. –Т.: O‘zbekiston, 1988, s. 20.

² O‘sha joyda, 17-bet.

³ O‘sha joyda, 20-bet.

T.Sarimsoqov, U.Orifov, S.Sirojiddinov, S.Azimov, V.Qobulov, texnika fanlari bo'yicha ijod qilgan M.O'rozboyev, biologiya va botanikada Z.Qodirov, A.Dadaboyev, A.Imomaliyev, S.Yo'ldoshev va boshqalar shular jumlasidandir.

O'zbekistonda ijtimoiy fan taraqqiyotiga, xususan vatan tarixi va arxeologiya fani rivojiga bebaho hissa qo'shgan olimlardan biri, tarix fanlari doktori, akademik **Yahyo G'ulomovdir (1908–1977)**. U birinchi o'zbek arxeolog olimlardan hisoblanadi. Yahyo G'ulomov 1943-yilda «Xiva va uning yodgorliklari» mavzusida tarix fanlari nomzodligini olish uchun dissertatsiyani himoya qildi, 1950-yilda esa «Xorazmning sug'orish tarixi, qadimgi zamonlardan hozirgacha» deb nomlangan muammo bo'yicha doktorlik ilmiy darajasini oldi. Tarixchi olim 1936-yildan boshlab Toshkent, Buxoro, Farg'ona va boshqa arxeologik guruhlariga boshchilik qildi. 1938-yildan e'tiboran akademik S.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tarkibida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borgan. U 4 tomlik «O'zbekiston SSR tarixi», 2 tomlik «Samarqand tarixi» kitoblarning mualliflaridan biri. Yahyo G'ulomovning O'zbekistonning sug'orilish tarixiga doir ilmiy ishlari qadimgi dehqonchilik vohalari (Amudaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va boshqalarning qadimgi o'zanlari)ni aniqlash va undan xalq xo'jaligi maqsadlari yo'lida foydalanishda katta yordam bermoqda. Uning Zarafshon va Farg'ona vodiylarida, shuningdek Toshkent vohasida olib borgan ilmiy tadqiqotlari O'zbekistonda tosh davrini o'rganishda fanga katta hissa qo'shdi. Bu tabarruk inson, fan zahmatkashini muhtaram yurtboshimiz Islom Karimov mana shunday ta'riflagan edi: **«Men akademik Yahyo G'ulomovni yaxshi bilardim. U mustaqil fikrga ega bo'lgan, kerak bo'lsa, eng yuqori lavozim egasiga yoqmaydigan to'g'ri gapni dadil ayta oladigan odam edi. Tarixchilar yaxshi biladilar, odatda tepaliklar qo'rida tarixiy obidalar, butun bir shahar yastangan bo'ladi. Sovet davrida faqat tomlardagina paxta ekilmay qolgan bir paytda ana shunday tarixiy tepaliklarni ham tekislab paxta dalasiga aylantirish siyosati avj olganda bunga qarshi chiqqan olim Yahyo G'ulomov bo'lganini men yaxshi eslayman. Bu fazilati tufayli tazyiq ko'rganini ham eshitganman. Lekin adolatni hamma narsadan ustun bilgan, vatanparvar odam shunday bo'ladi. Ana shunday odamlar hayoti bizga ibrat maktabi bo'lmog'i lozim»¹.**

Mana hozirda O'zbekiston Respublikasi Fanlar aka-

¹ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.: «Sharq», 1998, 27-28-betlar.

demiyasining Tarix instituti huzurida bu fan kishisi Yahyo G'ulomov nomidagi «O'zbek xalqi va davlatchiligi tarixini o'rganish» respublika ilmiy seminari samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Prezident Islom Karimov farmoni bilan akademik Yahyo G'ulomov «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

Jamiyatshunoslik fanining ajoyib darg'alaridan yana bittasi falsafa va tarix ilmining bilimdoni akademik **Ibrohim Mo'minov (1908–1974)** bo'lgan. U O'zbekistonda ijtimoiy-gumanitar fanlarning jonkuyar rahbarlaridan biri edi. 50-yillarning oxiri – 70-yillarning birinchi yarmida Ibrohim Mo'minov rahbarligida falsafa O'zbekiston tarixi, adabiyotshunoslik, madaniyat masalalariga oid juda ko'plab asarlar, o'quv darsliklari, qo'llanmalar va to'plamlar chop etildi. Xususan u o'tmish tarixiy merosimizni o'rganish masalalariga alohida e'tibor berdi. Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Bobur, Muqimiy, Ahmad Donish kabi ulug' siymolar asarlarining keng o'quvchilar ommasiga yetib borishida Ibrohim Mo'minovning xizmatlari benihoyat kattadir. Bu bejiz emas albatta. Chunki elparvar va vatanparvar olim yoshlikdan xalqining o'tmish tarixiy merosini o'rganish va uni tashviqot-targ'ibot qilish bilan qiziqdi. 1946-yildayoq allomaning «Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari» asari matbuot yuzini ko'rdi. So'ngra, u «O'zbekistonning XIX asr oxirida va XX asrning boshlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlari tarixidan» deb nomlangan mavzuda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

El ardoqlagan va sevgan alloma Ibrohim Mo'minovga 1968-yilda matbuotda bosilgan «Amir Temurning O'rta Osiyo tarixidagi roli va o'rni» risolasi katta hurmat va obro' keltirdi. Chunki o'z davri uchun bu ish buyuk jasorat edi. Kommunistik partiya mafkurasi asosida Sovetlar tarix fanida Amir Temurni «bosqinchi», «qonxo'r», «jallod», «kesilgan kalla suyaklaridan minoralar qurdirgan johil» bir shaxs sifatida yoritgan bir paytda sohibqironning xalqimiz tarixida tutgan o'rni va roliga haqqoniy baho berish har qanday vullomatning qo'lidan keladigan ish emasdi.

O'z xalqining mard va jasur o'g'loni Ibrohim Mo'minov 1968-yilda «Temur tuzuklari» va 1972-yilda Sharafiddin Ali Yazdiyning XV asrda yozilgan «Zafarnoma» asarining faksimile nusxasini nashr ettirish kabi nihoyatda savobli ishlarga ham bosh qo'shib tashkilotchilik qildi. Bu g'oyatda tahsinga sazovor ishlar O'zbekiston keng ilmiy jamoatchiligi va omma tomonidan qizg'in kutib olingan bo'lsa-da, Ibrohim Mo'minov shaxsiy dushmanlari va raqiblarning g'ashini keltirdi, ayniqsa bu ish Markazdagi

shovinistik buyuk davlatchilik g'oyasi bilan ongi zaharlanganlarga yoqmadi. Olimga qarshi boshlangan xurujga shaxsan KPSS Markaziy Qo'mitasi boshchilik qildi va Ibrohim Mo'minovga «O'tmishga g'ayriilmiy yondashgan», «O'tmishni ideallashtirgan», «g'oyaviy-siyosiy xatoga yo'l qo'ygan» degan soxta aybnomalar qo'yildi. O'zining sof va musaffo ongi, tarixiy-falsafiy vijdoniga chirkin, axloqiy tuban g'oya va qarashlarni singdira olmagan. Natijada buyuk olim og'ir, lekin uzoq davom etmagan kasallikdan so'ng 1974-yil 22-iyulda vafot etdi. Ulug' alloma vafot etgan bo'lsa-da, uning siymosi xalqining qalbida abadiy tirikdir.

Vatan tarixining eng yosh, hali uncha taraqqiy etmagan tarkibiy qismlaridan biri – bu manbashunoslik fanidir. Bu sohada Ibodulla Odilov (1872–1944), Sodiq Mirzayev (1885–1961), Abdulla Nosi-rov (1899–1988), Abdulla Juvonmardiyev, Yunusxon Hakimjonov, Abdulfattoh Rasulov, Abdulqodir Murodov, Solih Mutalibov va boshqalar barakali va katta ilmiy qidiruv ishlarini olib bordilar. Manbashunoslik ilmida o'zining serqirra va barakali ijodi bilan shuhrat topgan otaxon tarixchi olimlardan biri akademik **Bo'riboy Ahmedovdir (1924–2002)**. U Andijon viloyatining Qo'rg'ontepa tumaniga qarashli Qorasuv qishlog'ida dehqon oilasida tavallud topgan, og'ir va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Bo'rivoy aka yozma tarixiy manbalarni o'rganish, Vatan tarixining juda ko'plab dolzarb muammolarini izlash va ommalashtirish bo'yicha qalam tebratdi va xalq hurmatini qozondi. «O'zbeklarning kelib chiqish tarixidan» (1962), «Ko'chmanchi o'zbek davlati» (Moskva, 1965), «Ulug'bek» (1964), «Xondamir» (1965), «Mahmud ibn Vali» (1966), «Bahr ul-asror» (1977), «Balx tarixi» (1982), «XV–XVIII asrlar O'rta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti» (1985), «Ulug'bek» (1990) va boshqa qariyb 300 nomda e'lon qilingan ilmiy monografiya, risola va maqolalar olim shuhratini oshirdi. Akademik B.Ahmedov uch jildlik «O'zbekistonning yangi tarixi» yaratish bo'yicha ijtimoiy-gumanitar kengashga raislik qildi va bu kitoblar 1996–1999-yillari tayyorlanib, 2000-yilda nashr etildi. Bo'riboy Ahmedovning manbashunoslik bo'yicha yozgan asarlari nafaqat O'zbekistonda hatto bir qator chet mamlakatlarda ham tan olingan. Jumladan olimning «O'rta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti»-ga xorijiy mamlakatlarda o'ndan ortiq taqrizlar e'lon qilindi. Chex olimi Irji Bechka, Ozarbayjon FA akademigi Ziyo Bunyodov, qirg'iz olimlari U.Qorayev, M.Jamg'irchinov mazkur kitobga manbashunoslikning katta yutug'i sifatida baho berdilar. Darhaqiqat, muallif ellikka yaqin yozma obidalarni tahlil qilish va xulosalash

asosida shayboniylar, ashtarxoniylar va dastlabki mang'itlar davrida O'rta Osiyo tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayoti haqida fikr yuritadi. Ammo zahmatkash va vatanparvar olimning og'ir va mas-haqqatli ilmiy faoliyati sovetlar davrida qadrlanmadi. Istiqlool tu-fayli bu olimning qadr-qimmatini o'z joyiga qo'yildi. U «Buyuk xiz-matlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

H.Abdullayev (1912–1962)

buyuk yershunos va ma'danshunos olim, o'zbek xalqining ulug' far-zandi, mutafakkir va davlat arbobi. U qisqa umr ko'rgan bo'lsa-da, o'zi-dan katta meros qoldirdi. Vafotidan so'ng Habib Abdullayevning yetti jildlik saylanma asarlari chop etildi.

Uning birinchi jildida allomaning 1937–1947-yillarda yaratilgan

«Sheellitli skari konlari»ga doir ma-qolalari to'plangan (1964): ikkinchi jildiga «O'rta Osiyoning Sheellitli skari konlari geologiyasi» (1964): uchinchi jildiga «Ma'danlanishning granitoid intruziyalari bilan genetik bog'liqligi» (1964): to'rtinchi jildi-ga «Daykalar va ma'dan» (1965):

beshinchi jildiga «O'rta Osiyo mag-

matizmi va ma'dani» hamda «ma'danli-petrografik provinsiyalari» nomli monografiyalari (1965): oltinchi jildiga «Ma'danshunoslik konlarini qidirib topishning nazariy asosi» darsligi (1967) va ni-hoyat yettinchi jildiga Habib Muhammedovichning iqtisod hamda tarixga oid maqolalari, ilmiy publitsistik asarlari kiritilgan (1969)¹. Jami bo'lib buyuk olim 130 dan ortiq ilmiy asarlar yozgan.

Habib Abdullayev faqat olimgina emas, ayni paytda mohir tashkilotchi va davlat arbobi ham bo'lgan. U yigirma etti yoshida 1941-yilda Politehnika institutida rektorlik lavozimiga ko'tarildi. H.Abdullayev ikki muddatga O'zbekiston FAning prezidenti etib saylandi. Mashhur o'zbek olimini dunyo tan olgan. 1960-yil-da Fransiya geologiya va Buyuk Britaniya mineralogiya jamiyat-lari uning bilimiga tan berib, haqiqiy a'zolikka qabul qilgan edi-lar. Dunyoning Meksika, Finlandiya, AQSh, Fransiya, Hindiston, Italiya, Chexoslovakiya, Xitoy, Shveysariya va boshqa maml-

H.M.Abdullayev

¹ *Asror Samad*. Olimning hayot yo'li. – T.: Kamalak-Xazina, 1994, 53–79-betlar.

katlarida uyushtirilgan nazariy-ilmiiy anjuman va simpoziumlari-da ma'ruzalar bilan qatnashgan Habib Abdullayev o'zbek fanining shuhratini jahonga tanitdi.

1953-yilda Meksikada jahon geologlarining XX kongressi bo'ldi. Ushbu xalqaro anjumanda o'zbek olimi ham ilmiy ma'ruza bilan qatnashgan edi. «Men minbardan tushishim bilan, – deb eslaydi H.Abdullayev, – Amerika delegatsiyasining boshlig'i yonimga kelib qo'limni siqdi-da: Janob Abdullayev, Siz kim bo'lasiz? – deb so'rab qoldi. Shunda men: ...o'zbek geologi bo'laman, – dedim. U esa: Yo'q. Siz o'zbek emassiz. Siz tayyorlangan (podstavnoy) odamsiz, hali o'zbeklardan Sizdek olimlar etishib chiqqan emas, – deb qoldi. Shunda men faxr bilan baralla: «Men haqiqiy o'zbek farzandiman», – deb javob berdim»¹.

Habib Abdullayevning «Rudalanishning granitoid intruziyalar bilan genetik bog'liqligi» va boshqa juda ko'plab asarlari xorijiy tillarda tarjima qilingan. «Bu asar, – deb yozgan edi T.Shoyoqubov, M.Ahmedov, – o'zbek fanini H.Abdullayev siymosida jahonning eng ilg'or fan cho'qqilariga olib chiqdi. Jahon ilm ahli dunyoda O'zbekistondek jumhuriyat borligini: Beruniyning vatanida hali ilm so'nmaganini yana bir bor his etdilar»².

Habib Abdullayev o'zbek fanining haqiqiy jonkuyari edi. Shu boisdan ham uning FAda Prezidentlik davrida yuzlab fan nomzodlari va fan doktorlari yetishib chiqdi. Chunki buyuk alloma millatning kelajagi va istiqboli yuqori malakali milliy kadrlarga bog'liq ekanligini yaxshi bilardi. H.Abdullayev rahnamoligida aspirantlar soni o'n baravar ko'paydi va 1000 kishiga yetdi. «Moskvaga, – deb eslagandi yozuvchi, akademik Izzat Sulton, – qisqa muddatda to'rt yuzdan ortiq o'zbekni aspirantura va doktoranturaga yuborganda, Habib «to'g'ri yo'ldan» bormadi, chunki Respublikada eng muhim amallarda o'tirgan shovinistlarga bu ish yoqmas edi. Shovinistlar g'aflatda qolib, bu voqeadan ham kech xabardor bo'ldilar va alamlaridan «tirsagini tishlab» qoldilar. Keyin bu ishi uchun undan beshafqat o'ch oldilar. Shu ishi va o'zbek xalqining manfaatlarini ko'zlab qilgan ko'pgina boshqa ishlari uchun, Habib O'zbekiston Fanlar akademiyasi prezidentligi vazifasidan qo'qqisidan olib tashlandi... Bu Markaziy Qo'mitada ikkinchi (aslida esa birinchi) kotibi bo'lib ishlagan va Habib Muhammedovich tomonidan «tegirmonchi» deb nom berilgan Melnikovning ishi edi. Ashaddiy shovinist o'zbek

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1994-yil, 30-sentabr.

² Xizr nazar qilgan olim (Akademik H.M.Abdullayev tavalludining 80 yilligiga bag'ishlanadi). –T.: Fan, 1992, 4-bet.

xalqining sodiq farzandidan ana shu yo‘l bilan qasos oladi»¹.

Noyob qobiliyat egasi, buyuk olim va tashkilotchi davlat arbobi Habib Abdullayevni ishdan olishgach, uni hatto Akademiyaning Prezidiumi a‘zolari qatorida ham qoldirmadilar, biror-bir ilmiy tadqiqot institutida rahbarlikka ham lozim topmadilar. Albatta bu adolatsizlik va nohaqliklar allomaning salomatligiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatmay qolmadi. U 1962-yil 20-iyunda vafot etdi.

Buyuk olimning nechog‘lik ulug‘ligini uning zamondoshlari so‘zlari bilan tasavvur qilishning o‘zi kifoya deb hisoblaymiz:

«Agar Alisher Navoiy she‘riyat dunyosining «xoqoni» bo‘lgan bo‘lsa, Habib Muhammedovich esa fan sohasida O‘rta Osiyo metallogenistlarining (ma‘dashunoslari) «sultoni» edi».

Xayrullo Rahmatullayev – geologiya, mineralogiya fanlari doktori.

«Geologiyada faqat ikki kishi K.Satpayev va H.M.Abdullayev: ikkalasi ham ishni oddiy quduq qazishdan boshlab akademik, keyin esa prezident darajasiga ko‘tarilgan». Akademik D.Nalivkin.

«Habib Abdullayev o‘z xalqining faxri bo‘lib qoladi. Menga uning harakati negadir bo‘ronni eslatadi!» Akademik A.Forsman.

«Habib Muhammedovich Abdullayevdek buyuk insonlar har kuni, har yili tug‘ilavermaydi, balki bunday insonlar 100 va 500 yilda bir marta tug‘iladi». Akademik Ambarsumyan².

Xullas, o‘zbek xalqining millatparvar, vatanparvar o‘g‘loni akademik Habib Abdullayevning siymosi mustaqil O‘zbekiston yoshlariga, yurtga, millatga, fanga, imon va e‘tiqodga sodiqlik namunasi bo‘lib abadiy qoladi.

O‘zbekistonda fizika-matematika fanining yorqin yulduzlaridan biri **Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov** 1915-yilda Andijon viloyatining Shahrixon tumanida tavallud topgan. Toshkent davlat universitetining fizika-matematika fakultetida tahsil ko‘rgan. Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov yirik jamoat-davlat arbobi bo‘lishi bilan birga fizika-matematika fani sohasida O‘zbekiston shuhratini uzoq-uzoq o‘lkalarga taratgan allomadir. U 1938-yilda «Ikkinchi tartibli differensial tenglamalar hollari va ba‘zi algebraik tenglamalarning asimptomik echimi» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqladi. 1941-yilda boshlangan urush tufayli harbiy xizmatga chaqirilgan Toshmuhammad Aliyevich O‘rta Osiyo harbiy okrugining Toshkentdagi meteorologiya qismida xizmat qildi. Bu yerda o‘zi uchun yangi soha bo‘lgan sinoptik xaritani to‘ldirish va

¹ Xizr nazar qilgan olim, 35-bet.

² Keltirilgan parchalar «Xizr nazar qilgan olim» risolasidan olindi.

uning ustida ishlash bilan shug'ullandi. 1942-yilda olim «Holatlari sanoqli bo'lgan tasodifiy protsesslarga oid» mavzuida doktorlik dissertasiyasini himoya qildi.

T.Sarimsoqov juda ko'plab darsliklar va qo'llanmalar muallifidir. 1968-yilda uning «O'qituvchi» nashriyotida «Haqiqiy o'zgaruvchining funksiyalari» darsligi chop etildi. Bunga qadar 1954-yilda allomaning «Markov protsesslarining asosi» Moskva-da chop etilgan edi. Bu qo'llanma 1982-yilda qayta nashr etildi. Bundan tashqari zahmatkash olimning «funksional analiz kursi» darsligi 1980-yilda, «Kvantli ehtimollar nazariyasiga kirish» deb nomlangan yirik monografik asari 1985-yilda bosmadan chiqqan. 1989-yilda matbuot yuzini ko'rgan «Hayot dovonlari» deb nomlangan asar allomaning hayot xotiralari va esdalilklarni o'z ichiga oladi.

Toshmuhammad Aliyevich yirik fan arbobi va alloma bo'lishdan tashqari juda katta tashkilotchilik qobiliyatiga ega edi. 1943-yildan e'tiboran bir necha bor uzilish bilan Toshkent davlat universitetida rektor, 1946-yildan O'zbekiston FA Prezidenti, 1959-yildan esa O'zbekiston oliy va o'rta maxsus ta'lim vaziri lavozimlarida ishladi. U qayerda ishlamasin, xalq, millat baxti va ravnaqi yo'lida halol mehnat qildi.

O'zbekistonda Kimyo fanining yirik darg'alaridan biri so'zsiz akademik **Obid Sodiqovich Sodiqov** edi. Uning rahbarligida Toshkent davlat universitetida o'simliklar kimyosi kafedrası (1946), Paxta sellyulozasi kimyosi va texnologiyasi institutida g'o'za kimyosi laboratoriyasi (1954) ToshDUda tabiiy birikmalar kimyosi muammolari laboratoriyasi tashkil etildi. Bu laboratoriyalarda g'o'za tarkibidagi moddalar, O'rta Osiyo yovvoyi o'simliklari tarkibidagi alkaloidlarni muhofaza qilish sohasidagi katta ilmiy muammolar hal etildi. Alloma rahbarligida O'rta Osiyodagi alkaloidli o'simliklar tekshirilib, 100 dan ortiq alkaloid ajratib olindi, shulardan 70 tasi yangi alkaloid bo'lib, ko'pchiligining tuzilishi va konformatsiyasi aniqlandi. G'o'za bargi, chigiti, qobig'i, guli va g'o'zapoyadan turli yuqori molekulali uglevodorodlar, spirtlar, sterinlar, triterpenlar, uglevodlar, shuningdek A, E, R, G' kabi vitaminlar ajratib olindi. Ptakon kislota olishning arzon usuli ishlab chiqilishi sun'iy jun (nitron) olish sanoatining rivojlanishiga muhim hissa qo'shdi. Akademik Sodiqov o'z shogirdlari bilan bir qancha tabiiy birikmalar: alkaloidlar, polifenollar, yog' kislotalari, uglevodorodlar, fosfatidlar va boshqalarni o'rganishda katta yutuqlarga erishdi. Ayniqsa, g'o'za tarkibidagi moddalar kimyosi va stereokimyosini

o'rganishga katta e'tibor berildi. G'ozadan 80 dan ortiq moddalar ajratib tekshirildi, bularning ko'pchiligi ilgari topilmagan yangi moddalar edi. Olimning deyarli barcha ilmiy tadqiqotlari faqat nazariy jihatdan emas, balki xalq xo'jaligida ham katta ahamiyat kasb etdi. Limon, olma kislotalari ajratib olishning yangi va arzon usuli yaratilib, ishlab chiqarishga joriy qilindi.

Anabazis o'simligi alkaloidlarini ayrim-ayrim ajratib olish texnologiyasi ishlab chiqildi. Ilmiy ishlarning obyektlarini to'g'ri tanlash, ularga metodik jihatdan yondashish, zamonaviy fizik-kimyoviy, kvant-kimyoviy usullarni qo'llash fizik, organik, biologik kimyo sohasida qator masalalarni hal qilishga yordam berdi. Bu kimyo fanining yangi sohasi – biorganik kimyo fanining vujudga kelishiga ma'lum hissa qo'shdi.

Limon va olma kislotalari olish texnologiyasi sobiq Ittifoq davridagi Xalq Xo'jaligi Yutuqlari ko'rgazmasining oltin medalini olishga sazovar bo'lgan edi. Akademik Obid Sodiqov xalqaro ilmiy anjumanlarda O'zbekiston fani dovrug'ini taratgan olimlardan. U 1956-yilda GDR, 1958-yilda AQSh, 1959-yillarda Chexoslovakiya, 1960-yil Fransiya, 1964, 1967-yillarda Hindiston va boshqa yerlarda uyushtirilgan konferensiyalarda ma'ruzalar bilan chiqdi.

Akademik Sodiqov Obid Sodiqovich katta tashkilotchilik qobiliyatiga ham ega edi. U qariyb 20 yil davomida O'zbekiston Fanlar akademiyasini boshqardi.

4. Adabiyot

Sovetlar hukumati 50–80-yillarda ham sotsialistik realizm bayrog'i ostida adabiyot vositasi orqali kommunistik partiya mafkurasini va buyuk rus millatchiligi g'oyasini ilgari surdi. Urushdan keyingi yillarda Kommunistik partiyani, «buyuk rus xalqi»ni, sovetlar hukmronligini ko'klarga ko'tarib maqtash masalasi adabiyotning bosh va asosiy vazifasi edi. Shu boisdan ham bu davrda o'zbek ijodkorlaridan G'.G'ulom, K.Yashin, R.Fayziy, A.Muxtor, Uyg'un, H.G'ulom, A.Qahhor, Mirtemir va boshqalarning ijodida ushbu mavzu markaziy o'rinni egallaydi. Jumladan, G'afur G'ulom (1903–1966) «Mening partiyam», «Lenin chashmasi», «V.Leninga», «Partiyaga ming rahmat», «Istiqbol qo'shig'i» kabi she'rlar yozadi. U Lenin tufayli O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohada olamshumul tarixiy zafarlar quchdi, deb jar soladi. Holbuki, xalqimizning yuqorida nomlari tilgan olingan buyuk siymolarini hali Lenin dunyoga kelmasdan necha-necha asrlar ilgari

ham jahon ahli bilar va qadrlar edi. Sovetlar hukmronligi yillarida O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida erishgan muvaffaqiyatlari to'g'risida to'xtalmasa ham bo'ladi.

G'afur G'ulom I.Stalin shaxsiga sig'inishning bevosita guvohi bo'lgan va respublikada amalga oshirilgan qatag'onliklar, adolatsizliklar va nohaqliklarni o'z ko'zi bilan ko'rgan adiblardandir. U o'z millatining bir ijodkor vijdonli vakili sifatida shaxsga sig'inish yillarida bo'lib o'tgan dahshatli voqealarga munosabat bildirish o'rniga xalq jallodiga bag'ishlab, «Iosif Stalin» odasini va shuning singari o'nlab she'rlar bitdi. G'afur G'ulom shu darajagacha borib yetdiki, «Oktabr, Partiya, Lenin va rus xalqi bo'lmasa, o'zbek xalqi uchun «rang-u hid qayoqda» (Assalom)»¹, deydi.

Shu bilan bir qatorda uning «Vaqt», «Sog'inish» singari mag'zi to'q she'rlari ham maydonga kelgan edi.

Xuddi shunday yo'nalish yozuvchi va dramaturg Komil Yashin ijodiga ham xosdir. U o'zining butun ongli ijodiy umrini Leninni, kompartiyani, sovetlar tuzumini, rus xalqini maqtash, ularga madhiya va hamd-u sanolar o'qishga sarfladi. Ayni zamonda xalqimizning o'tmishini rangsiz bo'yoqlarda ifodaladi, mulkdorlar, boylarni faqat bir tomonlama baholab, ularni johil, savodsiz, maishiy buzuk kishilar timsolida yoritdi. K.Yashinning «Yo'lchi yulduz» (1957), «Inqilob tongi» (1974) va boshqa sahna asarlari bu fikrimizning yorqin dalilidir.

Sovetlar hukmronligi davridagi g'oyatda og'ir sharoitda ham xalq ijodkorlari degan yuksak nomga dog' tushirmagan, milliy manfaatga xiyonat qilmagan ulug' adiblar, yozuvchi va shoirlar anchagina bo'lgan. Ular xalqimizning o'tmish tarixini, inqilobiy an'analari, sof sevgi muhabbat va milliy udumlarini badiiy ijod vositasi ila tarannum etganlar. Biz bu o'rinda Oybek, O.Yoqubov, Shuhrat, P.Qodirov, E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirzayev, O'.Hoshimov, A.Ibrohimov, X.To'xtaboyev, O.Matjon va boshqa o'nlab yosh ijodkorlarni nazarda tutmoqdamiz. Ularning sa'y-harakatlari tufayli 50–80-yillarda bir qator to'la qonli badiiy jihatdan yuksak saviyadagi milliy ruh va g'urur bilan sug'orilgan ajoyib asarlar yaratildi. M.Ismoiliyning «Farg'ona tong otguncha», M.Shayxzodaning «Toshkentnoma» lirik poemasi, «Mirzo Ulug'bek» tragedik dramasi, A.Qahhorning «O'tmishdan ertaklar», «Tobutdan tovush», O.Yoqubovning «Diyonat», «Ulug'bek xazinasi» va «Qo'hna dunyo», P.Qodirovning «Yulduzli tunlar»,

¹ A.Kattabekov, S.Mamajonov, B.Nazarov, U.Normatov, I.Sultonov, O.Sharafiddinov, N.Shukurov. O'zbek Sovet adabiyoti tarixi. Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 1990, 259-bet.

X.To‘xtaboyevning «Qasoskorning oltin boshi», O‘.Hoshimovning «Bahor qaytmaydi», «Nur borki, soya bor», Sh.Xolmirzayevning «Qora kamar», I.Sultonning «Imon», X.G‘ulomning «Toshbolta oshiq», A.Oripovning «Hakim va ajal», O.Matjonning «Beruniy», «Pahlavon Mahmud», E.Vohidovning «Oltin devor», va boshqa o‘nlab asarlari ana shular jumlasiga kiradi. Bu asarlar xalqimizga badiiy zavq-shavq bag‘ishlabgina qolmasdan, ularga juda katta ma‘naviy ozuqa ham beradi, yoshlarimiz ongida xalqimizning o‘tmish tarixi bilan, ulug‘ bobokalon avlod-ajdodlarimiz bilan faxrlanish va g‘ururlanish his-tuyg‘usini shakllantiradi hamda ona vatanga mehr-muhabbatni yanada jo‘sh urishiga ko‘maklashadi.

70–80-yillarda badiiy ijodning she‘rxonlik va g‘azalxonlik yo‘nalishida ham buyuk qobiliyat egalari etishib chiqdi. Oybek, M.Shayxzoda singari qalam sohibalarining ijodlariga yangi mazmun va sayqal bergan A.Oripov, E.Vohidov, O.Matjon, R.Parfi, X.Davron, A.Suyun va boshqalar o‘z she‘rlarida Vatan va xalqqa sadoqatni, mehnatni ulug‘lab, sof sevgi va muhabbatni tarannum etdilar. Jumladan, Maqsud Shayxzoda Vatanni, yurtni ulug‘lab, uning go‘zalligi va buyukligini kuylab:

*Bu yurtning o‘g‘liman, onamdir o‘lkam,
Bu yurtga eng so‘lim qofiya – ko‘klam.
Shunchalik pokiza, shunchalik ko‘rkam,
Unga qancha sochsak she‘rda gul – kam,*

degan edi «Yurtim» she‘rida.

*O‘zbek muhtoj emas o‘trikka, ammo
Jahon minbarida o‘qiy olur dars.
Kiming bor, deganda birovdan aslo
Buyuk insonlarni olmagaymiz qarz.*

60–80-yillarda o‘zbek she‘riyatida porlagan yulduzlardan biri **Abdulla Oripov** bo‘ldi. Uning birinchi she‘rlar to‘plami 1965-yilda «Mitti yulduz» nomi bilan paydo bo‘ldi. Shundan so‘ng, shoirning «Ko‘zlarim yo‘lingda!» (1967), «Onajon», (1969), «Ruhim» (1971), «O‘zbekiston», «Qasida» (1972), «Xotirot», «Yurtim shamoli» (1974), «Hayrat» (1979), «Hakim va ajal» (1980), «Najot qal‘asi» (1981), «Yillar armoni» (1983) va boshqa she‘rlar to‘plamlari bosilib chiqdi. A.Oripov

Abdulla Oripov

tom ma'noda xalq shoiri sifatida nom chiqardi va tanildi. U el, millat, yurt dardi, tashvishi bilan yondi va ijod qildi. Biz Abdulla Oripov badiiy faoliyatini ko'zdan kechirar ekanmiz, uning betakror ijodiy barkamolligi xalqi bilan, millati va yurti taqdiri bilan ham-nafas rivojlanib borganligini va tobora teranlashganining guvohi bo'lamiz. Shoir eng og'ir qatag'on yillarida ham xalqqa bor gapni, rostini aytishdan qo'rqmadi. Agar u «Toqat» she'rida:

*Bozordan tutaqib qaytar uyga chol,
Go'sht qayda? Yog' qani? Va'da so'zdami?
Kampiri xo'rsinib yupatar darhol,
– O'kingmang, taqchillik faqat bizdami?!*

desa, bir to'rtligida:

*Ho'kizning bo'yniga taqsang taqinchoq,
Tomosha ahliga bo'lgan ovunchoq.
Sen odam shaklida yurgan bir govsan,
Hayf senga na nishon, oddiy bir munchoq, – deydi.*

Erkin Vohidov

O'zining vatanparvar, el-parvar va ayni paytda sof sevgi va muhabbatini tarannum etuvchi serqirra lirik ijodi bilan xalq hurmatiga sazovar bo'lgan otashnafas shoirlardan biri **Erkin Vohidovdir**. Shoir-da she'riyatga havas juda erta, o'n besh yoshlaridan boshlab uyg'ongan. 1990-yilga qadar Erkin Vohidovning o'ndan ortiq she'riy va dostonlar to'plamlari dunyo yuzini ko'rdi. Bular: «Tong nafasi», (1961), «Qo'shiqlarim sizga» (1962), «Yurak va aql» (1963), «Mening yulduzim» (1964), «Nido» (1965), «Lirika» (1965), «Palatkada yozilgan doston» (1967), «Yoshlik devoni» (1969), «Chirog'bon» (1970), «Dostonlar» (1973), «Hozirgi yoshlar» (1971), «Muhabbat», «Tirik sayyoralar» (1980), «Sharqiy qirg'oq» (1982), ikki jildlik saylanma – «Muhabbatnoma» va «Sadoqatnoma» (1986), «Shoiru she'ru shuur» (1989) va «Kuy avjida uzilmasin tor» kabilar xalqimizning eng sevib o'qiladigan asarlariga aylandi.

Erkin Vohidov badiiy ijodi o'zining ikki xususiyati bilan alohida ajralib turadi. Avvalo u falsafiy fikr yurituvchi ijodkor sifatida

xalqimizning ming-ming yillik tarixga ega bo'lgan klassik adabiyot an'alariga yangicha jon va yangicha ruh bag'ishlagan shoirdir. Ikkinchidan esa, inson va jamiyat muammosi shoir she'riyatining bosh mavzusidir. Bu mavzu xoh tabiat haqida, xoh jamiyat muammolari, xoh sevgi-muhabbat haqida bo'lmasin, yetakchi o'rin egallaydi, insoniyat va inson taqdiri, uning kelajagi she'riy satrlarda falsafiy mushohada asosida o'z talqinini topadi. Erkin Vohidovning «Inson» she'ridagi:

*Sobit-u sayyorada Inson o'zing, Inson o'zing
Mulki olam ichra bir xoqon o'zing, sulton o'zing*

satrlari bu fikrimizga yorqin dalildir.

Erkin Vohidov insonni tirik mavjudotning eng ulug' sarvari deb ko'klarga ko'tarar ekan, insonning ulug'ligini, uning baxtini vatan ozodligi bilan bog'laydi. Bu jihatdan shoirning «Vatan umidi» she'ridagi quyidagi satrlar g'oyatda jarangdor yangraydi:

*Agarchi ismi erkin,
erki yo'q, bandi kishan bo'ldim,
Ko'zim bog'liq, dilim dog'liq,
Tilim yo'q busuxan bo'ldim...
Chekibdur Boburu Furqat
Vatan hajrida afg'onlar,
Men ersam, vah, ne g'urbatkim,
Vatanda bevatan bo'ldim.
Olisda oh diyorim, deb
Sog'ingan ey vatandoshim,
Dema sen o'zni bebaxt,
Baxti yo'q aslida man bo'ldim.*

Albatta, Erkin Vohidov avvalo o'zining ishq mavzusida yozgan lirik she'r va g'azallari bilan xalq orasida shuhrat qozondi. Bu bora-da shoir juda qo'hna tarixga ega bo'lgan xalqimiz ulug' allomalari va ularning she'riyat bobidagi an'alariga murojaat qiladi, ayniqsa she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy ijodidan ilhomlanadi. «Yoshlik devoni»ga kirgan «Debocha»dagi quyidagi satrlar ana shu ma'noda diqqatga loyiqdir:

*Istadim sayr aylamoqni men g'azal bo'stonida,
Kulmangiz, ne bor senga deb mir Alisher yonida.
She'riyat dunyosi keng, gulzori ko'p, bo'stoni ko'p,
Har ko'ngil arzini aytar, neki bor imkonida.*

Ammo shoir ishq-muhabbatni o'ziga xos yangicha uslub va

bo'yoqlar berib kuyladi. Uning asarlaridagi bosh qahramon oshiq sof va halol muhabbat egasi, u bu yo'lda hamma va har qanday azob-uqubatlar, jabr-u sitamlarga tayyor, fidoyidir:

*Barcha shodlik senga bo'lsin, bor sitam, zorlik menga,
Barcha dildorlik senga-yu barcha xushtorlik menga...
Bu jahonning rohatin ol, bor azobin menga ber,
Senga bo'lsin barcha orom, barcha bedorlik menga.*

Omon Matjon

Ha, shoir Erkin Vohidov noyob falsafiy va lirik qobiliyat egasidir. Uning fikri tiniq, tili xalqchil, oddiy va soddadir. 60–80-yillardagi adabiy jarayonda **Omon Matjonning** ham o'ziga xos munosib o'rni bor. U 60-yillardan e'tiboran o'zining to'laqonli va teran she'riy ijodi bilan matbuotda ko'rina boshladi. Shoir Omon Matjon 1970-yilda «Ochiq derazalar». 1973-yilda «Karvon qo'ng'irog'i», 1977-yilda «Yonayotgan daraxt», 1979-yilda «Yarador chaqmoq», «Haqqush qichqirig'i», 1983-yilda «Seni yaxshi ko'raman», 1986-yilda «Gaplashadigan vaqtlar» va 1989-yilda chop etilgan «Ming bir yog'du» she'riy to'plam va dostonlar muallifidir. Omon Matjon asarlarining bosh mavzusi – Vatan, adolat, tenglik, tinchlik, muhabbat, hallollik va imondir. Buni quyidagi satrlar ochiq oydin ko'rsatadi:

*Tenglik yo'q joylarda yomondir qismat,
Tili omon bo'lsa, o'lmaydi millat,
Dunyoda hech bir xil quroldan qudrat
«Tinchlik» so'zin yozgan qalamcha yo'qdir.*

Yoki:

*«Bu – yolg'on!» – ko'krakka mushtladi kimdir.
«Yolg'on bu...» ingrandi kimdir bag'ri qon.
«Hm-m... yolg'on»... ishshaydi birov nechundir.
Kim «Ha, yolg'on!» dedi. Kimdir «Yo'q yolg'on!»
Biri «Yolg'on!» deya ketdi erka, to'q.
Biri «Yolg'onchi!» deb ohista ko'ndi.
Shundoq, bitta rost so'z aytilgunicha
Kim qancha jonlarning umidi so'ndi.*

Xullas, tarixiy an'anaga ko'ra, 1946–1990-yillarda ham o'zbek badiiy ijodiyotida qalam tebratgan va o'zining serqirra va sermazmun faoliyati bilan xalqimizning ma'naviy madaniyatiga munosib hissa qo'shgan ulug' farzandalari behisob bo'lgan. 1993-yilda «Fan» nashriyotida S.Mirvaliyevning «O'zbek adiblari» (Ixcham adabiy portretlar) risolasi bosildi. Unda 123 ijodkor haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi, shundan 109 tasi 40–80-yillarda ham o'z ijodi bilan el va yurtga tanilgan ulug' adiblar va mutafakkirlardir.

Madaniyat, 1946–1990-yillarda O'zbekiston teatr va musiqa san'ati va uning ijodkorlari Kommunistik partiya mafkurasi va siyosati ta'siri – bosimi ostida faoliyat ko'rsatishga majbur edi. Sahna asarlari va qo'shiqlar repertuarlari ming martalab chig'iriqlardan o'tkazilar va so'ngra xalq hukmiga havola qilinardi. Bu chig'iriqlar, tahlil va xulosalar jarayonida har bir san'at asarining «partiyaviyligi», «sinfiyligi», «baynalminalligi», «nechog'lik rus xalqiga hamd-u sanolar aytib ulug'lash» hisobga olinar edi. Har qanday milliylik «millatchilik», «qoloqlik», «milliy cheklanganlik», «eskilikni qo'msash» tarzida qoralanar va repertuardan chiqarilar edi. Ammo har qancha siquv, tazyiq, qatag'on va hujumlarga qaramasdan o'zbek milliy san'ati yo'qolib ketmadi va o'zining tarixiy an'alarini davom ettirdi. Shu yillar davomida o'zbek teatr va musiqa san'ati dovrug'ini butun dunyoga tanitgan ajoyib yulduzlar etishib chiqdi. A.Hidoyatov, S.Eshonto'rayeva, Sh.Burhonov, M.Turg'unboyeva, O.Xo'jayev, N.Rahimov, A.Bakirov, Tamaraxonim, G.Izmailova, K.Otaniyozov, Y.Rajabiy, K.Ismoilova, R.Hamrayev, S.Xo'jayev, B.Zokirov yosh ijodkorlardan Sh.Jo'rayev, O.Otajonov, Y.Ahmedov, E.Komilov, T.Mo'minov va boshqalar shular jumlasidandir. O'zbek sahnasi ustalarining mahorati va qobiliyatlariga butun dunyo tan bergan, ular haqida afsona va rivoyatlar to'qilgan.

Hamza teatrida ingliz yozuvchisi Shekspirning «Otello» tragediyasidagi bosh qahramon Otello obrazini yaratgan va uni 500 martadan ortiq o'ynagan buyuk san'atkor va noyob qobiliyat egasi **Abror Hidoyatov** siymosiga quyidagicha baho berilgan edi: «Men Otello rolida o'ynagan ko'p ajoyib aktyorlarni ko'rganman. Lekin Abror Hidoyatovdan ustasini ko'rgan emasman». Reyngold Glier, 1949.

«Shekspir hayot bo'lsa-yu, o'zi Otello va Dezdemonasini Hamza teatri sahnasida ko'rsa edi, uning ulkan ijrochi san'atkorlari bilan haqli suratda faxrlangan bo'lur edi». H. Djonson, ingliz, 1954.

Teatr sahnasida bamisoli o'chmas yulduz bo'lib chaqnagan **Shukur Burhonovdek** noyob qobiliyat sohiblari har doim dunyoga kelavermaydi. Otaxon shoir Maqsud Shayxzoda Shukur Burhonovning yaratgan betakror obrazlariga qoyil qolib quyidagi to'rtlikni bitgan ekan:

*Shukurni sahnada bir ko'rgan kishi
U kecha uxlashi mumkinmi? Gumon.
Tomosha ahlining ezgu xohishi:
Koshki Shukrona bo'lsam qahramon...*

Yoki o'zining maftunkor va betakror nolasi va kuylari bilan o'zbek qo'shiqchilik san'ati dovrug'ini butun dunyoga taratgan, O'zbekiston, Turkmaniston va Qoraqalpog'iston xalq artisti **Komiljon Otaniyozovni** aytmayisizmi. U Seylon, Xitoy, Birma, Turkiya, Hindiston, Eron, Afg'oniston, Rossiya va boshqa juda ko'plab mamlakatlarda Xorazm qo'shiqchilik san'ati tarovatini keng taratgan. 1980-yilda qiziq bir ibratli voqea bo'lgan ekan. Taniqli mashhur hind rassomi, jamoat va madaniyat arbobi Amina Bintu Moskva Markaziy televideniyesi bilan muloqot o'tkazgan. Diktor: Siz qanday ovozni yoqimli ovoz deb hisoblaysiz? O'zingiz yoqimli deb hisoblagan ovoz sohibi kim? deya savol beradi. Amina Bintu: «Ovoz avvalo yoqimli bo'lmog'i darkor... ovozda hissiyot va tuyg'u bo'lishi lozim, ovoz to'laqonli, ya'ni quloqni to'ldirib turishi kerak...Men dunyoda (u «dunyoda» deb alohida ta'kidladi) bir san'atkorning borligini bilaman, u sizlarning Komiljon Otaniyozovingizdir. Uning ovozi barcha davralar va zamonlar ichidagi eng noyob ovozdir!»¹.

Bu voqea Turkiyaning Istanbul shahrida bo'lgan. Komiljon Otaniyozov shahardagi Hazrat Ali jome' masjidida konsert berganda 20 ming tomoshabin to'plangan. Konsert tamom bo'lgach, Hazrat Ali masjidi bosh muazzini boshchiliga maxsus Hay'at tuzilib, Komiljon Otaniyozov yoniga keladilar va undan og'zini ochib tomog'i va halqumini ko'rsatishni iltimos qiladilar ...G'ayriodatiy bu taklifdan Komiljon aka dastlab hayratga tushadi, keyinroq esa bu talabning maqsadi oydinlashadi. Ma'lum bo'lishicha, qo'shiq tinglaganlar «bu yanglig' ovoz odam-bandaga nasib o'lmas, balki tomog'ida birorta moslama bordir» degan fikrga kelgan ekanlar. Komiljon aka nim tabassum bilan uning taklifiga rozi bo'ladi va hay'at a'zolari mashhur san'atkor tomog'ida «hech qanday tin moslama yo'qligini» e'tirof etadi... Aslida, turk tinglovchilarini hay-

¹ «Yoshlik», 1987 yil, 12-son, 49-bet.

ratga solgan narsa Komiljon aka ovozidagi bemisl qudrat bo'lgan ekan. Uzunasiga bir necha chaqirimga cho'zilgan yigirma ming namozxon tiz cho'kib, sajdalik holatiga some' bo'lib o'ttirar ekan, hech qanday ovoz kuchaytirgichlari bo'lmagan sahnada turib kuylangan qo'shiq barcha tinglovchilarga butun mazmundorligi va shiradorligini saqlagan holda yetib borishi mo'jizaday edi-da.

Komiljon Otaniyozovning baxti va abadiyligi mehribonlik va samimiyat bilan u tarbiyalab yetishtirgan hisobsiz shogirdlardadir. Komiljon aqaning betakror sozi va ovozi u bu dunyoni tark etgan bo'lsa-da ustozni jondan sevgan va ardoqlagan shogirdlari xushovoz xonandalar Quvondiq Iskandarov, Ortiq Otajonov, Olmaxon Hayitova, Sharif Sultonov, Karimboy Jumaniyozov va boshqalarning ijodlarida tobora sayqal topmoqda.

Xullas, respublika maqomchilari, «Bahor», «Lazgi», «Shodlik», «Go'zal», «Dutorchi qizlar» kabi ansamblar mamlakat mehnatkashlariga xizmat qilishdan tashqari, O'zbekiston san'atini xorijiy mamlakatlarda ham tarqatib katta obro'-e'tibor qozondilar.

O'zbek kino san'atining 1946–1990-yillardagi faoliyati shuni ko'rsatdiki, u faqat nomigagina «O'zbekfilm» deb yuritildi. Amalda esa unda milliylikdan nishona ham yo'q edi. To'g'ri, el-u yurtga tanilgan N.G'aniyev («Nasriddin sarguzashtlari»), K.Yormatov («Alisher Navoiy», «Ibn Sino»), Y.A'zamov («Maftuningman», «Yor-yor») Sh.Boshbekov, I.Ergashev («Temir xotin») va boshqalar tomoshabin didiga mos filmlar yaratdilar. Ammo «O'zbekfilm» jamoasi o'zining Vatan va millat oldidagi burchini halol bajara olmadi. Buning sabablari ko'p. Mana ulardan ba'zilari: birinchidan, «O'zbekfilm»da milliylikning bo'lmaganligi ta'kidlandi. Buning sababi shundaki, «O'zbekfilm» uchun mutaxassis kadrlar asosan sobiq Ittifoqning Markaziy shaharlarida tayyorlanar edi. Ikkinchidan, kino asarlari dastlab rus tilida tayyorlanar va Moskvaga senzura yuboriladi. Markaz tasdig'idan o'tgan filmlargina ekranlarga chiqarilar va so'ng o'zbek tiliga tarjima qilinar edi.

Uchinchidan, yuqoridagi sabablarga ko'ra, «O'zbekfilm»ga asosan rus tilida so'zlashuvchi xodimlarga ishga qabul qilindilar.

Bu ishlarning oqibati shunga olib keldiki, «O'zbekfilm»da faoliyat ko'rsatuvchi jamoa ahli bilan asosan o'zbek tilida ijod qiladigan 600 kishidan ortiq adiblar jamoasi o'rtasida do'stona ijodiy aloqa bo'lmadi. Bu oqibatda xunuk va achinarli natijalarga olib keladi. «O'zbekfilm» uchun mahalliy ijodkorlar asarlar yozib bermadilar, yoki ular o'zaro umumiy til topa olmadilar. «O'zbekfilm» jamoasi esa o'z navbatida «o'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'ymas»

deganlaridek, o'zining eski hamtovoqlari bilan yanada mustahkamroq «ijodiy hamkorlik»ni rivojlantirdi. Buni 1985–1990-yillarda suratga olingan filmlar ro'yxatining o'ziyoq yorqin ko'rsatadi: «Bo'l-magan voqea» – ssenariy muallifi Valentina Tokareva, rejissor Qamara Kamolova, «Amirning xufyona sayohati» – ssenariy muallifi Boris Saakov, rejissor Farid Davletshin, «Buvimni qaytaring»-ssenariy muallifi Isay Kuznesov, rejissor Muxtor Og'amirzayev, «Bolalaik stansiyasidan chiqqan poyezd» – ssenariy mualliflari Leonid Arkadev, Aleksandr Kovtun, rejissor Habibullo Fayziyev, «Hayot mazmuni» – ssenariy muallifi Ramzi Fataliyev, rejissor Damir Salimov, «Ikkinchi aylana bo'ylab», – ssenariy muallifi Aleksandr Goroxov, rejissori Ravil Botirov, «Yovvoyi» – ssenariy muallifi Rustam Ibrohimbekov, rejissor Qamara Kamolova, «Maysaraning ishi» – ssenariy muallifi Eduard Akonov, rejissori Melis Abzalov, Bu ro'yxatni yana V.Jeleznikov, A.Leontev, V.Xmelniskiy («Otga mehr» – rejissori M.Og'amirzayev), E.Verigo, B.Turin («Inqilob vakil qilgan» – rejissori Z.Royzman) kabilar «O'zbek» dramaturglari bilan to'ldirish mumkin»¹.

«O'zbekfilm»ning mavzulari doirasi ham juda tor va asosan «bosmachilik»dan boshi chiqmaganligi natijasida xalq orasida kinoya aralash «bosmachfilm» nomi ham yurardi. 1985-yildan e'tiboran «qayta qurish» deb atalgan o'zgarishlar bahonasida «O'zbekfilm» o'zbek xalqining milliy qadriyat va an'alariga yot g'oyalarni, axloqiy-ma'naviy buzuvchi yalang'och sahna asarlarini ekranlar vositasi orqali tashviqot-targ'ibot qilib yoshlar tarbiyasiga mislsiz zarar keltirdi. Damir Salimovning «Yovvoyi itlar», Sanjar Boboyevning «Vijdon azobi», Jahongir Fayziyevning «Siz kimsiz?», Muzrob Boymuhammedovning «Najotsiz qotil», Farid Davletshinning «Amirning xufyona sayohati», Nozim Abbosovning «Samardagi uchrashuv» kabi filmlari xuddi ana shunday jihati bilan ajralib turadi.

Sovetlar va Kompartiya mehnatkash xalqni tobelikda saqlash uchun ommaviy axborot vositalaridan ham keng foydalandi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, har bir millat o'z vakillarini hozirgi zamon axboroti bilan yetarli darajada ta'minlashi uchun bir yilda 300 tadan 500 tagacha jurnal, 8 mingdan 12 mingtagacha nomda kitob chiqarishi kerak ekan. Busiz na milliy madaniyat, na milliy til ravnaqi to'g'risida so'z yuritish mumkin emas. (Biz sovetlar davrida chop etilgan ommaviy axborot vositalarning qullik va tobelik mafkurasini targ'ibot qilganligini hisobga

¹ «Muloqot», 1991-yil, 5-son, 29–30-betlar.

olayotganmiz ham yo‘q.) 1970-yilda O‘zbekistonda 33 nomda jurnal va jurnal tipidagi xabarnomalar nashr etilgan bo‘lsa, 1987-yilda ularning soni ko‘payish o‘rniga 32 taga tushib qoldi. Kitob nashr qilish-chi? 1940-yilda O‘zbekistonda 4 million o‘zbek bo‘lib 640 nomda kitob nashr qilingan, ya‘ni har yuz ming nafar o‘zbekka 11-12 tadan kitob to‘g‘ri kelgan. 1985-yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra esa 16 millionli o‘zbek aholisi uchun 982 nomda kitob chop etilgan, ya‘ni har yuz ming o‘zbekka 4-4,5 tadan kitob to‘g‘ri kelgan. Ummuman, O‘zbek tilida kitob chop etish yildan-yilga ko‘payish o‘rniga kamayib borgan. Masalan, 1979-yilda – 1058 ta, 1985-yilda – 982 ta va 1986-yilda – 947 ta nomda kitob o‘zbek tilida chop etildi. Holbuki, 1986-yilda 1 million 20 ming eston aholisi uchun 1,420 kitob eston tilida¹ chop etilganligini taqqoslasak, O‘zbekiston bu borada qanday ahvolda bo‘lganligi yaqqol ko‘zga tashlandi. Eng dahshatlisi shundaki, O‘zbekiston FAning nashriyotida chiqarilgan adabiyotlarning 80 foizi rus tilida, 16 foizi boshqa tillarda va faqat 4 foizi o‘zbek tilida² chop etilgan, xolos.

Xulosa shundan iboratki, 1946–1990-yillarda sovetlar Kommunistik partiya mafkurasini, qizil saltanat hukmronligi g‘oyasini O‘zbekiston mehnatkashlari ongiga turli xildagi ma‘rifiy-madaniy vositalar yordamida singdirishga intildi. Xalq milliy ma‘naviyati og‘ir mustamlakachilik zulmi ostida sekinlik bilan bo‘lsa-da rivojlanib bordi.

5. Sovetlar tuzumining inqirozi

Jahon mamlakatlari taraqqiyotining rivojlanish tarixi shundan dalolat beradiki, zo‘rlilik, bosqinchilik asosida yaratilgan har qanday musatamlakachi saltanat ertadir-kechdir inqirozga uchrashi, parchalanib ketishi va halokati qonuniydir. Lekin u birdaniga amalga oshmaydi. Bu jarayonning ro‘yobga chiqishi uchun zarur bo‘lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar, ya‘ni ham obyektiv, ham subyektiv omillar yetilgan bo‘lishi kerak.

1939-yilda boshlangan jahon urushiga qadar sovetlar saltanati o‘z boshidan nisbatan gullash va taraqqiyot davrini kechirdi. Uning jahonga egalik qilish ishtahasi kuchaydi. Fashistlar Germaniyasi bilan birga dunyoni o‘zaro taqsimlab olmoqchi bo‘ldi. Jahon urushi kelib chiqdi. Bu urushda qizil saltanat g‘olib keldi. Sovetlar Yev-

¹ Qarang: «Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г.», 396-bet. «Sharq yulduzi», 1989-yil, 7-son.

² «Yosh leninchi», 1989-yil 28-sentabr.

ropa va Sharqiy Osiyoda o'z ta'sir doirasini kengaytirdi, dunyo gegemonlaridan biriga aylandi. Ammo taraqqiyot ilgarilab borgan sayin sovetlar tuzumi kapitalizm bilan o'zaro siyosiy, iqtisodiy raqobatda ojiz va hayotiy yaroqsiz ekanligi oydinlasha bordi, u o'z pozitsiyalarini navbatma-navbat qo'ldan chiqara boshladi. Bu jarayonning dastlabki alomatlari 50-yillarning oxirlari va 60-yillarda ko'rina boshlagan bo'lsa, 70-yillarda, xususan 80-yillarda ayniqsa halokatli tus oldi. Kommunistik partiya sobiq Bosh kotibi Mixail Gorbachevning quyidagi so'zlari g'oyatda o'rinlidir: «Qaysidir bir bosqichda – bu, ayniqsa, 70-yillarning ikkinchi yarmida sezildi – dastlabki qarashda tushunish qiyin bo'lgan voqealar sodir bo'ldi. Mamlakat harakat sur'atlarini susaytira boshladi, xo'jalik ishida izdan chiqish ko'payaverdi, qiyinchiliklar birin-ketin yig'ilib va keskinlashib boraverdi, hal qilinmagan problemalar ko'paya bordi. Ijtimoiy hayotda biz hozir turg'unlik deb atayotgan holatlar paydo bo'ldi. Sotsial-iqtisodiy taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi o'ziga xos mexanizm vujudga keldi».

M.Gorbachyov aytgan tushunish qiyin bo'lgan «voqealar» va «turg'unlik» aslida masalaning tub mohiyati to'g'ri va oqilona ko'z bilan qaralganda, zo'rlik va bosqinchilik asosida barpo etilgan va halokatga mahkum sovetlar saltanatining buhroni edi. Bu buhron ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotning barcha sohalarini o'zida qamrab olgandi.

Nazariy-siyosiy dunyoqarashdagi turg'unlik va qashshoqlik 1960-yillardan e'tiboran kuchaydi va u boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bu jarayonning tamal toshini 20-yillarning boshlarida ko'p partiyaviylikni taqiqlab, Kompartiya yakka hukmronligiga asos solgan V.Lenin qo'ygan edi. «Xalqlar dohiysi» I.Stalin bu ishni qiyomiga yetkazdi va mamlakatda zo'rlikka tayanuvchi byurokratik davlat boshqaruv tizimi qaror topdi. Ijtimoiy hayotning barcha sohaları va muammolari bo'yicha birdan bir to'g'ri va so'nggi haqiqatni, nazariy ilmiy xulosani Kompartiyaning birinchi rahbari – yo'lboshchisigina aytishi qonun-qoida va odatga aylantirildi. Ko'pchilik xalq, omma fikri bilan hisoblashish esa umumiy qoida tartibdan chiqarildi. Bu siyosiy-nazariy sohada 60-yillardan e'tiboran kuchli tus olgan qashshoqlik va buhronning asosi edi.

V.Lenin 1920-yilda komsomolning III syezdida «Yoshlar soyuzining vazifalari» haqida so'zlagan nutqida: «...Hozir 15 yoshda bo'lgan avlod kommunistik jamiyatni ko'radi...»¹ deb bashorat

¹ Lenin V. TAT, 41-t, 354-bet.

qilgan edi. «Dohiy»ning bu bashorati boshqa xalqlar qatorida o'zbek xalqining ham aldanib «kommunizm yo'lida» zahmatli mehnatga chorlagan edi. N.Xrushchev ham «SSSRda 80-yillar boshlarida kommunizm ta'minlanadi», deb jar solgan edi.

1936-yil 5-dekabrda SSSR va 1937-yil 12-fevralda qabul qilingan O'zbekiston SSR Konstitutsiyalar mamlakatda sotsializmning jahonshumul tarixiy g'alabasini «qonun» yo'li bilan mustahkamladi. 1939-yil martda bo'lib o'tgan Kompartiyaning XVIII syezdida «xalqlar dohiysi» I.Stalin SSSR asta-sekin «kommunizm»ga o'tish yo'liga kirganligiga endigi vazifa «eng rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga va AQShga iqtisodiy jihatdan yetib olish va o'zib ketish» ekanligiga mamlakat mehnatkashlarini «ishontiradi».

1959-yilning boshida bo'lib o'tgan KPSSning navbatdan tashqari XXI syezdi «SSSRda sotsializm batamom va uzil-kesil g'alaba qozonganligi, sovet davlati o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga – kommunizm qurish davriga o'tganligi»ni ijod qildi.

1961-yil oktabrda kompartiyaning XXII syezdi chaqirildi va unda KPSSning III Dasturi – «kommunizm qurish dasturi» qabul qilindi. Syezdda ma'ruza bilan chiqqan N.Xrushchev ikki o'n yillikda SSSRda «Kommunizm qurilishi»ni bashorat qildi. Bu «nazariy xulosalar» barcha qatori O'zbekiston mehnatkashlarini ham quvontirdi, albatta. Ammo bu quvonch uzoqqa cho'zilmadi. 1963–1964-yillarda mamlakatda oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. «Kommunizm qurilishini avj oldirish davriga kirgan xalq birinchi darajali hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari: un va un mahsulotlari, yog', go'sht va boshqa shuning singarilarni talon orqali olish darajasiga tushib qoldi. Mamlakatning juda ko'p shaharlarida zabastovkalar va norozilik mitinglari bo'ldi. 1962-yil iyunda Novocherkaskda bo'lgan fojiali va qonli voqealar bunga misol bo'la oladi. Go'sht va yog' mahsulotlari narxi oshganligidan norozi bo'lgan mehnatkashlar namoyishi o'qqa tutildi, 70-80 kishi¹ o'ldirildi».

1964-yil Oktabr Plenumi N.Xrushchevni barcha lavozimlardan olib tashladi. Uning o'rniga L.Brejnev saylandi. Kompartiyaning yangi «dohiysi» ham «kommunizm» to'g'risidagi «nazariy g'oyani» yanada «ijodiy» rivojlantirdi. Uning rahbarligida ishlab chiqilgan va 1977-yil 7-oktabrda qabul qilingan SSSR

¹ Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Том второй; «Утопия у власти», книга вторая «Мировая империя». М., «МИИ», 1996 г.с 170.

Konstitutsiyasida mamlakatda «rivojlangan sotsializm» qurilganligi qonuniy «mustahkamlandi». Bu xulosa O'zbekiston SSRning 1978-yil 19-aprelda qabul qilingan Konstitutsiyasi uchun ham asos bo'ldi. Albatta, partiya va sovet hukumati ulug' nazariyotchilarining «sotsializm va kommunizm» to'g'risidagi cho'pchak va kashfiyotlari mehnatkashlar ommasining barcha «ishonch va umidlari»ni chilparchin qildi. Ammo bu masaladagi oxirgi haqiqat xulosasiga so'nggi nazariy nuqtani M.Gorbachyov qo'ydi. U Kompartiya MQning 1985-yil aprel Plenumida mamlakatda Lenin asoslab bergan sotsializm qurilmaganini, balki u «stalincha model» yo'lidan borganligini e'lon qildi. Bu fikrni KPSSning sobiq rahbari keyinchalik yanada aniqroq bayon qilgan edi: «Beg'araz halol yondashish bizni muqarrar xulosaga olib keldi: mamlakat krizis oldi holatiga tushib qolgan ekan. 1985-yil aprelda bo'lib o'tgan Markaziy Komitet Plenumida ana shunday xulosa chiqarildi»¹. Bu xulosa amalda «sotsializm» va «kommunizm» to'g'risida safsata va yolg'ondan iborat «nazariya va g'oyalar»ning turg'unlik holatiga – boshi berk ko'chaga kirib qolganligini ko'rsatar edi va Kompartiya strategiyaviy faoliyatining pirovard yakuniy buhroni edi. Bu buhroning eng asosiy aybdorlaridan biri ayni KPSS MK Siyosiy Byurosi va uning raislari edi. Avvalgidek Siyosiy Byuro tarkibi aksariyat sionistlardan, yoshi o'tib qolgan nafaqaxo'rlardan iborat bo'lib qolgandi. Siyosiy Byuroning 18 a'zosidan 12 nafari yahudiy, 6 nafari rus edi. Mana ularning chin va niqoblangan ismi shariflari: L.Brejnev rus, Dmitriy Fyodorovich Ustinov – yahudiy, chin familiyasi Ulobrikt, Andrey Andreyevich Gromiko – yahudiy, chin familiyasi Kas, Viktor Vasilevich Grishin – yahudiy, chin familiyasi Grisel, Fedor Davidovich Kulakov – yahudiy, Stavropoldagilar uni David Abramovich Shteynning o'g'li deb bilganlar, Andrey Platonovich Krilenko – rus, Arvid Yanovich Pelshe – yahudiy, Aleksandr Nikolayevich Shelepin – yahudiy, chin familiyasi Shen, Vladimir Vasilevich Sherbiskiy – yahudiy, Petr Nikolayevich Demichev – rus, Petr Mironovich Masherov – yahudiy, Genadiy Ivanovich Voronov – yahudiy, chin familiyasi Arensshen Abram, Mixail Andreyevich Suslov – yahudiy, haqiqiy familiyasi Zyuss, Yuriy Vladimirovich Andropov – yahudiy, chin familiyasi Liberman, Ivan Vasilevich Kapitonov – rus, Boris Nikolaevich Ponomarev – rus, Mixail Sergeyevich Solomensev – yahudiy, chin familiyasi Zaluman, Nikolay Viktorovich Podgorniy – rus. Ularning o'rtacha yoshi 70 yoshni tashkil etgan, 93 foizi nafaqaxo'rlar bo'lgan.

¹ Gorbachyov M.S. «Qayta qurish va yangicha fikrlash». 22-bet.

Siyosiy Byuro a'zoliciga nomzodlarning o'rtacha yoshi 62 yoshni tashkil qilgan, ya'ni 66 foizi nafaqaxo'rlar bo'lgan. Markazqo'm kotiblarining o'rtacha yoshi 67 yoshni, 80 foizi nafaqaxo'rlar, Markazqo'mning 287 a'zosidan 211 nafari yoki 77 foizi nafaqaxo'rlar edi.

Sovetlar tuzumining buhroni iqtisodiy sohani ham chetlab o'tmadi. Bu jarayon 50-yillarning oxiri va 60-yillarda boshlandi. Buni biz 1956–1960-yillarga mo'ljallangan besh yillik va 1959–1965-yillarga mo'ljallangan yetti yillik rejalarining juda ko'p yo'nalishlar bo'yicha bajarilmay qolganligida ko'ramiz. Bu ayniqsa 80-yillarda kuchli tus oldi. M.Gorbachyovning quyidagi so'zlari yuqoridagi xulosani tasdiqlaydi: «Biz mamlakatdagi vaziyatni tahlil qilganimizda, eng avvalo ekonomikaning o'sishiga to'sqinlik qilinayotganligiga duch keldik. Milliy daromadlarning o'sish sur'atlari keyingi besh yillik davomida ikki hissadan ziyod pasaydi, 80-yillar boshiga kelib esa bu sur'atlar shunday darajaga tushib qoldiki, u amalda bizni iqtisodiy turg'unlikka yaqinlashtirib qo'ygan edi. Ilgari dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlarga shitob bilan yetib olgan mamlakat bir pozitsiya ketidan ikkinchisini qo'ldan boy bera boshladi. Buning ustiga ishlab chiqarish samaradorligini va mahsulot sifatini oshirishda, fan-texnika taraqqiyotida zamonaviy texnika va texnologiyani ishlab chiqish va o'zlashtirishda rivojlangan mamlakatlardan orqada qolish bizning ziyonimizga ko'paya bordi»¹ Buning eng asosiy sababi ishlab chiqarish fondlarini o'stirishning birdan bir asosiy shakli sifatida intensiv yo'lni emas, balki ekstensiv yo'lning tanlangani bo'ldi. Buni biz shu misoldan ham ko'ramizki, sobiq Ittifoqda 1961–1970-yillarda Milliy daromadning o'sishi 7,1 foiz va 8,8 foizni tashkil etgani holda, 1971–80-yillarda bu 5,0 va 8,1 foizga teng bo'ldi. Sobiq Ittifoqda yagona xo'jalik kompleksi bo'ldi, degan daqqiyunusdan qolgan iborani bo'lar-bo'lmasga hadeb ishlataveradigan ba'zi olimlar yana ajab bir tarzda «turg'unlik» umuman Ittifoqda bo'lmagan, mabodo Ittifoqda bo'lgan bo'lsa-da, O'zbekistonga uning hech qanday dahlil yo'q, O'zbekiston iqtisodiy muttasil rivojlanib, doimo cho'qqilar sari borgan, deb isbotlashga asossiz urindilar. Bu g'oyaning asossizligi shundaki:

Birinchidan, sobiq Ittifoq yagona xo'jalik kompleksi bo'lsa-yu «turg'unlik» kasali Ittifoqni o'z domiga tortib O'zbekistonni chetlab o'tadimi? Inson kasallanib vujudining harorati oshib o'tdi-yu, bu kasallik harorati insonning yo qo'li, yoki oyog'iga o'z ta'sirini o'tkazmayapti, deyish hech bo'lmaganda anqovlik emasmi?

¹ Gorbachyov M.S. «Qayta qurish va yangicha fikrlash», 16-bet.

Ikkinchidan, O‘zbekiston sobiq Ittifoq yagona xo‘jalik kompleksining bir bo‘lagi bo‘lganda ham, uning oddiy bir bo‘lagi emas, balki mustamlaka asoratiga solingan, hamma tomonlama Markazga qaram va tobe bo‘lagidir. Bas, shunday bo‘lgach, Ittifoq turg‘unlik botqog‘iga botgan ekan, O‘zbekiston qanday qilib chetda qoladi? O‘jar dalil va faktlar batamom inkor etadi va O‘zbekistonda ham iqtisodiy buhron va turg‘unlik ayniqsa 80-yillarda o‘zining butun boshli bo‘yi-basti bilan amal qilganligini ko‘rsatadi. Biz O‘zbekistondagi vaziyatni yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va aholi jon boshiga milliy daromad taqsimotining Ittifoqdagiga qaraganda hatto bir necha barobar orqada bo‘lganligini ko‘ramiz. Masalan, 1990-yilda O‘zbekiston kishi boshiga yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha Ittifoqda 12-o‘rinda bo‘lgan, aholi jon boshiga milliy daromad ishlab chiqarish bo‘yicha esa Ittifoqdagi **o‘rtacha darajadan ikki hissa¹ past bo‘lgan**. 1976–1986-yillar mobaynida O‘zbekistonning mamlakat milliy daromadiga qo‘shadigan hissasi amalda ko‘paymadi².

Mehnat unumdorligi masalasiga kelsak, O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich Ittifoq darajasining sanoatdagi atigi 40 foiziga teng edi, xolos. **Qishloq xo‘jaligida esa mehnat unumdorligi umum Ittifoqning o‘rtacha ko‘rsatkich darajasidan ikki baravar³ kam bo‘lgan**. Bu shunga olib keldiki, **ishlab chiqarish sur‘atlari ilgirilash o‘rniga orqaga ketdi**. 1981–1985-yillarda O‘zbekistonda sanoatda ishlovchi har bir ishchi hisobiga mahsulot tayyorlash **29 foiz ko‘payish o‘rniga bor-yo‘g‘i 8 foiz ko‘paydi**. Qurilishda mehnat unumdorligi atigi **3 foiz o‘sdi**, qishloq xo‘jaligida esa hatto kamayib ketdi. Bu salbiy holatlarning oqibatlari shu bo‘ldiki, belgilangan davlat rejalari va topshiriqlari bajarilmadi, sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlarining sifat ko‘rsatkich darajalari xalqaro standartlar u yoqda tursin, ichki bozor talablarini ham qondira olmadi. Natijada keraksiz ortiqcha brak mahsulotlar ko‘paydi, bundan davlat va xalq xo‘jaligi hisobsiz zarar ko‘rdi. Faqat 1985-yilda respublika sifatsiz ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun jarimalar to‘plash, ularning nusxalarini pasaytirish hisobidan **700 million so‘m⁴ zarar ko‘rganligi** ishonchli manbalarda qayd etiladi.

1981–1985-yillarda O‘zbekistonda sanoatdagi yangilanish sur‘atlari 1980-yildagiga nisbatan ikki baravar kamaydi. 1986-yilda O‘zbekiston konstruktorlik byurosi ishlab chiqarishga yuborgan

¹ «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», 1990-yil 5-iyun.

² «Sovet O‘zbekistoni», 1986-yil 31-yanvar.

³ «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», 1990-yil, 5-iyun.

⁴ «Sovet O‘zbekistoni», 1986-yil, 31-yanvar.

mashinalarning 60 foizdan ko‘prog‘i zamon talabi darajasida bo‘lmagan.

1986-yilda O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan mebel mahsulotlarining 38 foizi, tekshirilgan sharbatlar va ichimliklarning 46 foizi, gilamlarning 95 foizi, shoyi gazlamalarning 49 foizi brak qilingan va narxi pasaytirilgan. 129 korxonaning mahsuloti talab darajasida bo‘lmaganligidan savdoga chiqarilmadi. Xuddi shu yili respublikadagi 130 dan ortiq korxona mahsulot rejalarini, 260 taga yaqin korxona¹ mehnat unumdorligi rejalarini eplay olmadi. «O‘zbekxlop-mash» birlashmasi surunkasiga 14 yil davomida eskirgan nusxadagi razborshiklar va 19 yildan beri eskirgan shamollatkich (ventilyator) lar ishlab chiqargan. 1986-yilda esa bu korxona ishlab chiqargan paxta tozalagichlarning hammasi – 100 foizi² brak deb topildi.

Qishloq xo‘jaligi va chorvachilikdagi ahvol sanoatdagidan ko‘ra afzalroq emas edi. Biz yuqorida sovetlar davrida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi bir tomonlama va asosan ekstensiv yo‘l bilan rivojlantirilganligini ta’kidlagan edik. Ammo bu yaroqsiz usul xususan 80-yillarda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini ham turg‘unlik holatiga solib qo‘ydi. 1981–1985-yillarda davlat tomonidan belgilangan rejalar **paxta, don, go’sht, sut, tuxum sotish** kabi sohalarida bajarilmadi. Respublika bo‘yicha jami bo‘lib 1,3 milliard so‘mlik mahsulot kam berildi. Ishlab chiqarish fondlarinig har so‘mi hisobiga mahsulot olish kamaydi. 1976–1984-yillarda Jizzax, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog‘iston respublikasi qishloq xo‘jaligiga davlat **8 milliard**³ so‘m mablag‘ sarfladi. Maydonning hajmi jihatidan bu respublikada ishga tushirilgan qo‘riq yerlarning yarmisiga teng bo‘ldi. Ammo bu hududlarda paxta yetishtirish ko‘payish o‘rniga kamayib ketdi.

1985-yilda jami bo‘lib respublikadagi tumanlarning yarmi, II ming brigada paxta tayyorlash yillik rejalarini bajarmadi. 1986-yilda 424 sovxoz va 22 jamoa xo‘jaligi yilni zarar bilan yakunladi. Umuman olganda, 1985-yilga nisbatan yalpi qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish 1986-yilda 2 foiz kamaydi⁴.

Qishloq xo‘jaligining boshqa sohalaridagi davlat rejaları ham bajarilmadi. Jumladan, 1986–1988-yillarda kartoshka yetishtirish Buxoro viloyatida 24 foiz, Qoraqalpog‘istonda – 35, Andijonda – 50, Qashqadaryoda – 67 va Toshkent viloyatida 68 foiz bajarildi. Shu yillar mobaynida O‘zbekiston aholisi Buxoro, Namangan, Sa-

¹ «Sovet O‘zbekistoni», 1986-yil, 4 iyul: 1987-yil 16-may.

² «Sovet O‘zbekistoni», 1986-yil, 4-iyul.

³ «Sovet O‘zbekistoni», 1986-yil, 31-yanvar.

⁴ «Sovet O‘zbekistoni», 1986-yil, 31-yanvar.

marqand, Andijon va Xorazm viloyatlaridan 375 ming tonna bog‘-dorchilik mevalari va 185 ming tonna uzum¹ kam oldi.

Iqtisodiy turg‘unlik, yuqorida ta’kidlaganimizdek, ayniqsa chorvachilikka halokatli ta’sir ko‘rsatdi. Chunki Moskvaning quruq va‘dalariga ishonib, bu sohaga e’tibor talab darajasida bo‘lmadi. Chorva mollari tuyoq soni keskin kamaydi. Birgina sigirlar soni 1986-yilda 1981-yildagiga nisbatan 1,2 ming boshga kamaydi. Natija shu bo‘ldiki, 1981–1985-yillarda respublika aholisiga rejadagiga qaraganda 70 ming tonnadan ko‘proq go’sht, 220 ming tonna sut, 1000 million dona tuxum² yetkazib berilmadi. Aholining shaxsiy chorva xo‘jaliklari yanada ayanchli holatga tushib qoldi. 1989-yil 31-martdagi ma’lumotlarga qaraganda, Sirdaryo viloyatidagi 42, Samarqand viloyatidagi 36, Qashqadaryo viloyatidagi 28 xo‘jalikda umuman sigirlar bo‘lmagan. Qishloqlarda istiqomat qiluvchi xonadonlardan 770 mingtasida yoki 41 foizda³ umuman sigir bo‘lmagan.

Iqtisodiy buhron va turg‘unlikning bosh sababi va uning asosi qaerda? degan qonuniy savol tug‘iladi. **Birinchi** va asosiy sabab, adolatsizlik, haqsizlik, tengsizlik va milliy mustamlakachilikka asoslangan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tuzumda edi. **Ikkinchi** asosiy sabab, «lenincha adolatli milliy siyosat»ni niqob qilib olib kommunistik partiyaning yuritgan byurokratik yakkaboshchilikka, buyruqbozlikka va zo‘rlikka tayanuvchi siyosatida edi. **Uchinchi** asosiy sabab, Ittifoq «yagona xo‘jalik kompleksi» degan niqob ostida ishlab chiqarish va rejalashtirishning haddan tashqari Moskva qo‘lida markazlashtirilishi va bo‘ysindirilishi edi. So‘zda, qog‘ozda «teng huquqli va suveren» bo‘lgan O‘zbekiston hech qanday huquqqa amalda ega emas edi. Barcha direktiv rejalar Moskvada – Gosplanda hal bo‘lardi. O‘zbekiston uchun tuzilgan direktiv reja va topshiriqlarni mamlakatimiz tub joy sharoiti va imkoniyatlaridan mutlaqo bexabar bo‘lgan kimsalar tomonidan ishlab chiqilar va asoslab berilar edi. O‘zbekistonning vazifasi faqat uni so‘zsiz bajarishdan iborat edi. Islom Karimov «**O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida**» nomli fundamental asarida bu jarayonni atroflicha tahlil qilar ekan, bunday deydi: «**Boshqacha qilib aytganda, mahsulot kerakmi yoki kerak emasmi, unga talab bormi yoki yo‘qmi, xalqaro talablarga mos keladimi yoki yo‘qmi, bundan qat’i nazar, u butun Ittifoq bo‘yicha**

¹ «Sovet O‘zbekistoni», 1986-yil, 31-yanvar.

² «Sovet O‘zbekistoni», 1989-yil, 31-mart.

³ «Sovet O‘zbekistoni», 1989-yil, 31-mart.

mol yetkazib beruvchilar va iste'molchilarga taqsimlanar edi. Biriktirilgan iste'molchi esa bu mahsulotni olishi va o'z navbatida, o'z mahsulotini boshqa korxonalarga yetkazib berishi shart edi.

O'zaro mahsulot yetkazib berganlik uchun haq mazkur markazlashtirilgan tizim kuchlari bilan amalga oshirilar edi»¹. Bunday sharoitda moddiy manfaatdorlik, raqobat, talab va taklifni bozor asosida mutanosiblashtirish degan tushunchalar bo'lishi mumkin emasdi. Bularning hammasi Markazning qo'lida va ixtiyorida edi. «Oqibatda natijada, – deydi Islom Karimov, – yuqori darajada markazlashgan tizim vujudga kelib, u hamma narsani «Ittifoqning, cheklangan» tizim doirasida, haqiqiy talabni hisobga olmagan holda, nimani va qancha miqdorda ishlab chiqarish kerakligini belgilar edi».

Bularning hammasi qachondir tugashi kerak edi, chunki xomashyo resurslari cheklangan bo'lib, yopiq tizimda ishlab chiqarishni ichki resurslarga asoslangan holda rivojlantirish uzluksiz davom etishi mumkin emas edi. Bu narsa iqtisodiy hayotda turg'unlikkagina emas, balki texnika taraqqiyoti aynishiga hamda fan va texnika yutuqlarini, ilg'or texnologiyani qabul qila olmaslikka, jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan jarayonlardan orqada qolishga ham olib keldi².

Shunday qilib 80-yillarda mamlakat juda katta va halokatli turg'unlik va buhron iskanjasida edi. Bu hol aholining sotsial-iqtisodiy turmush sharoitiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi, albatta.

6. 1986-yillarda ijtimoiy-iqtisodiy ahvol

Sovetlar va Kommunistik partiya sotsial-iqtisodiy turmushning barcha sohalarida mustamlakachilarga xos tub yerli aholini har tomonlama tahqirlovchi va kamsituvchi siyosat olib bordi. Ammo bu siyosat «hamma narsa inson uchun, insonning baxt-saodati uchun» degan balandparvoz shiorlar pardasiga o'ralgan holda amalga oshirildi. Bu bilan biz 1946–1990-yillarda sotsial-iqtisodiy sohada qilingan ishlarni e'tibordan qochirayotganimiz yo'q. Albatta, bu yillarda aholini uy-joy bilan ta'minlash, vodoprovod, kanalizatsiya, madaniy-maishat turlarining qurilishi va hokazo sohalarida ancha ishlar qilindi, bunday ishlar har qanday sharoitda ham

¹ Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 210-b.

² O'sha joyda, 211–212-betlar.

qilinmasligi mumkin emas edi. Biz bu o'rinda o'quvchi diqqat-e'tiborini sovetlar hukumatining O'zbekistonda sotsial-iqtisodiy sohada ko'rsatgan shovinistik – «ulug' davlatchilik» faoliyatiga qaratmoqchimiz. Gap Ittifoq yagona xo'jalik kompleksi, unda hamma respublikalar va xalqlar teng huquqlarga ega deb e'lon qilgan va uni o'z Konstitutsiyasida yozib qo'ygan bo'lsa-da, amalda, hayotda mutlaqo boshqa qonunlar harakatda edi. Jumladan, Rossiya Federatsiyasidagi ishlab chiqarish korxonalari, tashkilot va idoralardagi xodimlar bilan O'zbekistondagi xodimlarning ish haqlari bir-biridan keskin farq qilardi. Hatto O'zbekistonning o'zida ham Ittifoq tasarrufidagi (497 ta) korxonalar bilan mahalliy korxonalarda ishlaydigan ishchilarning oladigan oylik maoshlari o'rtasida katta farq bo'lardi. Jumladan, 1950-yilda Ittifoq tasarrufidagi korxonalardagi ishchilarning ish haqlari 133 foiz oshgani holda, respublikaga qarashli korxonalardagi mehnatchilarning ish haqlari faqat 73 foiz oshdi, xolos, 80-yillarning o'rtalariga kelganda O'zbekiston aholisining jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlari Rossiya Federatsiyasi va boshqa jumhuriyatlarga taqqoslaganda 2–3 barobar kam edi. Ayniqsa, jamoa xo'jaliklari a'zolarining oylik ish haqlari juda past edi. 1988-yilda jamoa xo'jaligi a'zosining bir oylik ish haqi Ittifoq bo'yicha 181,8 so'mni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich RSFSRda – 200,4 so'mga, Estoniyada – 304,9 so'mga va O'zbekistonda – 149,6 so'mga teng bo'lgan. Rossiya shaharlaridagi aholining o'rtacha oyligi esa 250 so'mga teng edi.

Bu so'zsiz sur'atda respublika mehnatkashlari sotsial-iqtisodiy va turmush darajasining g'oyatda og'ir bo'lganligini ko'rsatuvchi dalildir va bu narsa mamlakat aholisining yashash tarzi, xarid quvati, turmush ahvoli, tibbiyot xizmati kabi masalalarda o'z ta'sirini ko'rsatar edi. Masalan, 1988-yilda shaharda yashovchi har bir kishi boshiga to'g'ri keladigan tovar oboroti Ittifoqda o'rtacha 1566 so'mni, Estoniyada 2339 so'mni tashkil etgani holda, O'zbekistonda u faqat 1201 so'mga teng bo'ldi, xolos. Respublikaning qishloq joylarida esa umuman achinarli ahvolda bo'lib, 451 so'mni tashkil etardi.

Aholiga tibbiyot xizmati ko'rsatish ham talab darajasida emasdi. Markaziy hukumat O'zbekistonda aholi jon boshiga tibbiyot xizmati ko'rsatish maqsadlari uchun o'rtacha 49 so'm 77 tiyin mablag' ajratdi. Holbuki, bu ko'rsatkich Ittifoq miqyosida qariyb ikki baravar ortiq bo'lib, 81 so'm 85 tiyinga teng edi.

O'zbekiston aholini uy-joy bilan ta'minlashda ham eng og'ir ahvolda bo'lgan. To'g'ri, har bir kishiga to'g'ri keladigan foydali

yashash joyi m² bilan hisoblaganda mamlakatda 1980-yilda 10.3, 1985-yilda 11.0, va 1990-yilda 12.1 m² o'sganligini ko'ramiz. Ammo 1988-yildayoq bu boradagi taraqqiyot darajasiga SSSRda 15,5 m² ni, RSFSRda –15,7 m² ni, Estoniyada 21.1 m² ni tashkil etardi¹. Bunday vaziyatning asosiy sababi O'zbekiston uchun uy-joy qurilishiga ajratilgan kapital mablag'ning kamligida edi. Aholi jon boshiga hisoblaganda uy-joy qurilishi uchun ajratilgan kapital mablag' 1987-yilda o'rtacha SSSR bo'yicha 119,5 so'mga teng bo'lgan bo'lsa, RSFSRda – 139 so'm, Estoniyada – 119 so'm va O'zbekistonda 78 so'mni tashkil etgan. Bolalar bog'chalari bilan ta'minlanish va boshqa madaniy-maishiy ishlar sohasida ham respublikada og'ir vaziyat vujudga kelgan edi.

80-yillarda aholining 60 foizdan ortiqrog'i yashab istiqomat qilayotgan o'zbek qishlog'ining ahvoli g'oyatda tang edi. 1989-yilning avgustiga qadar bo'lgan yozma ma'lumotlarda qayd etilishicha, O'zbekiston qishloq aholisining faqat 5 foizi kanalizatsiya va vodoprovod bilan, salkam 50 foiziga yaqini normal ichimlik suvi bilan, 17 foizi² tabiiy gaz bilan ta'minlangan edi, xolos.

O'zbekiston eng bolajon respublikalardan bo'lganligidan aholining yerga va hovli-joylarga bo'lgan ehtiyoji yil sayin oshib bordi. 1950-yildan 1990-yilga qadar O'zbekiston aholisi 14 million 58 ming kishiga ko'paydi va jami bo'lib 20 million 322 ming³ kishiga yetdi. Shu boisdan ham 1989-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, O'zbekistonda 240 ming oilaning mutlaqo yeri bo'lmagan. 1,8 milionidan ko'proq ahvoli esa uy-joy qurilishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun kengaytirishga juda muhtoj edi. Faqat Toshkent shahrining o'zida 92 ming oila⁴ yer uchastkasi olish uchun navbat kutardi.

Yuqoridagi aytilgan fikrlarni jamlashtirib, xulosa qilinadigan bo'lsa, O'zbekiston xalqi 80-yillarning oxirlariga kelib sobiq Ittifoqda og'ir va nochor iqtisodiy ahvolga tushib qolgan edi. Buni shu dalildan ham bilsa bo'ladiki, 1989-yilda O'zbekistonda jon boshiga hisoblaganda, o'rtacha yalpi oylik daromadlari 75 so'mgacha bo'lgan aholi soni 45 foizni tashkil etgan. Ittifoq bo'yicha bu ko'rsatkich 12,6, Litvada 3,6, Latviyada 3,2, Estoniyada 3,9

¹ Bu mavzuga tegishli raqamlar: «Народное хозяйство СССР в 1987 г»: O'zbekiston Respublikasi. Qisqacha ma'lumot. 1995. 51-bet.: «Hayot va iqtisod». 1990 yil, 1-son, 6–8-betlardan olindi.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1989-yil, 25-avgust.

³ *Tuxliyev N.* O'zbekiston iqtisodiyoti. – T.: O'qituvchi, 1994, 9-bet.

⁴ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1989-yil, 25-avgust.

Belorusiyada 5,9, Ukrainada 8,1 RSFSRda esa 6,3 foizni tashkil qilgan. Jon boshiga o'rtacha 200 so'mdan ko'proq yalpi daromad to'g'ri keladigan aholining miqdori O'zbekistonda bor-yo'g'i 2,8 foiz bo'lgani holda, Ittifoq bo'yicha bu daraja 17,2, Boltiqbo'yi respublikalarida 28,5, RSFSRda 22 foizga¹ teng edi.

O'zbekistonda paxta yakkahokimligining avj olishi, aholi uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik va chorvachilik mahsulotlarining kam ishlab chiqarilishi, qimmatchilik, narx-navoning oshuvi va eng muhim aholi xarid quvvatining nochorligi mamlakatda og'ir oqibatlarni keltirib chiqardi. Ittifoq bo'yicha aholining kishi boshiga bir yilda go'sht iste'mol qilish o'rtacha 64 kg, sut 341 l, tuxum 272 dona bo'lgan bo'lsa, 1990-yilda O'zbekistonda bu ko'rsatkich 32,0 kg go'sht va go'sht mahsulotlari, 210,0 l sut, 120,0 dona tuxum²ga teng bo'lgan. O'zbekistonda kartoshka iste'mol qilish 1989-yilda 1960-yil bilan taqqoslaganda 18 foizga³ kamayib ketdi, 1990-yilda u kishi boshiga 25,0 kg.ga teng bo'ldi. SSSR Statistika boshqarmasining bergan ma'lumotlariga qaraganda, 1986-yil 25-mayda Toshkent shahri bozorlarida karam narxi Belgorod shahridagiga qaraganda, ikki barovar qimmat, lavlagi narxi esa Omsk va Tomsk bozorlaridagiga nisbatan bir yarim baravar qimmat bo'lgan. Nukus shahri bozorlarida esa sabzi Tobolsk va Novokuznesk shaharlaridagi narxda sotilgan⁴.

Mamlakatdagi ishsizlar armiyasining ko'payib borishi natijasida busiz ham og'ir bo'lgan tanglikni yanada kuchaytirdi. 80-yillarning oxirlarida O'zbekistonda ishsizlar soni bir millionga yetib qolgan edi. Birgina Andijon viloyatida 1986-yilda 50,5 ming erkak va ayol⁵ ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lmaganligi aniqlandi.

Mamlakatda sotsial-iqtisodiy ahvolning og'irligi va muttasil ishsizlar sonining oshib borishi aholi turli tabaqalari, xususan, yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning ko'payishiga sabab bo'lgan omillardandir. Respublika prokuraturasidagi mas'ul xodimlarning bergan ishonarli ma'lumotlarga qaraganda, 1985–1989-yillar va 1990-yilning to'qqiz oyi mobaynida mamlakatda 426.143 ta jinoiy ish sodir etilganligi qayd qilingan. Shu muddat davomida jinoyatchilar qo'lidan 4.447 kishi – erkaklar halok bo'ldilar. Agar 1985-yilda odamlarning mol-mulklariga ko'z olaytirib, aholiga qaroqchilarcha

¹ «Hayot va iqtisod», 1990-yil, 1-son, 55-bet.

² Ahmedov E., Z. Saydaminova. O'zbekiston Respublikasi, 53-bet.

³ «Sovet O'zbekistoni», 1989-yil, 31-mart.

⁴ «Sovet O'zbekistoni», 1986-yil, 4-iyul.

⁵ «Hayot va iqtisod», 1990-yil, 1-son, 76-bet.

hujum qilish 447 marta sodir etilgan bo'lsa, 1989-yilda bu raqam 1057 taga yetdi. Ayniqsa shaxsiy mulkni o'g'irlash keskin tus oldi. 1985-yilda 12.372 marta o'g'irlik sodir etilgan bo'lsa, 1989-yilda bu jinoyat 23.407 taga o'sdi. 1990-yilning faqat 9 oyida 23 mingga o'g'irlik sodir bo'ldi.

Shu davr mobaynida davlat mulkini o'g'irlash va talon-toraj qilish ham ko'paydi. 1985-yildan keyingi davrda har yili o'rtacha deyarli 9 mingtadan bunday jinoyat hollari qayd etilgan. 1989-yilda esa bunday o'g'irlik sohasi yanada faollashgan va 10.425 taga yetgan.

Mamlakatda uyushgan jinoyatchilik kuchli tus oldi. Faqat 1990-yilda minga yaqin uyushgan jinoyatchilik fosh etilgan bo'lsa, 1991-yilga kelib 1630 ta ish fosh etildi.

Og'ir iqtisodiy turmush sharoiti mamlakatda fojiaiviy tus olgan ekologik buhron bilan birga qo'shilib, aholi o'rtasida turli xildagi kasalliklarni keltirib chiqardi. Arkadiy Marning yozishicha, keyingi sakkiz yilda O'zbekistonda rak kasali bilan og'rish 16.5 foizga ortgan. Har yili respublikada 13.800 kishi rak¹ bilan kasallanib nobud bo'lgan. Hayot jumboqlaridan to'ygan va unga qarshi kurashda o'zini ojiz va chorasiz deb hisoblagan ayollar o'zlariga o't qo'yish yo'li bilan undan qutulishga o'tdilar. 80-yillarda O'zbekistonda har yili o'rtacha 200-300 ayol o'ziga o't qo'yardi. Natija shu bo'ldiki, mamlakatda aholining o'rtacha umr ko'rish darajasi qisqarib bordi. Jumladan, 1969–1970-yillarda erkaklar 68,5 va ayollar 74,6 yil o'rtacha umr ko'rgan bo'lsalar, 1986–1987-yillarda bu ko'rsatkich erkaklarda 65,6 va ayollarda 71,2 yoshgacha² qisqardi. Bunday og'ir sotsial-iqtisodiy vaziyat O'zbekistonda uzoq davom etishi mumkin emas edi. Insoniy haq-huquq va adolat uchun milliy mustamlakachilik zulmiga qarshi hal qiluvchi kurash pallasi yaqinlashmoqda edi.

1990-yili respublikada aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik pul daromadlari 571 AQSh dollarini, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real pul daromadlari esa 551 AQSh dollarini tashkil etgan. Aytib o'tish joizki, bu ko'rsatkichlar bo'yicha O'zbekiston sobiq Ittifoqdagi respublikalar orasida eng oxirgi o'rinlarda turgan. Aholining daromadlari kam bo'lgani tufayli uning asosiy qismi iste'mol xarajatlariga sarflangan.

O'sha davrda kun kechirish uchun oyiga o'rta hisobda kamida 85 so'm zarur bo'lgani holda 75 so'mdan kamroq yalpi daromad

¹ «Saodat», 1990-yil, 7-son, 13-bet.

² «Народное хозяйства Узбекской ССР в 1987 г.», 206-bet.

oladigan aholining ulushi Ittifoq bo'yicha 12 foizdan sal ko'proq bo'lsa, O'zbekistonda 45 foizga yetgan, ya'ni 8 million 800 ming kishini tashkil etgan¹.

«Boz ustiga, amaldagi sovet puli o'z qimmatini yo'qotib bo'lgan, yangi milliy valyutamiz esa hali joriy etilmagan edi. Bunday sharoitda iqtisodiyotning fojiali ravishda inqirozga yuz tutishi va inflyatsiyaning o'ta keskin, hatto yiliga minglab foizga o'sib ketishini jilovlash favqulodda muhim ahamiyat kasb etar edi. Birinchi galda ilgari shakllangan xo'jalik, ishlab chiqarish va moliyaviy aloqalarning butunlay uzilishiga barham berish, ommaviy ishsizlikning oldini olish zarur edi»².

7. Ekologik muammolar

Sovetlar saltanatining O'zbekistonda olib borgan qabohatli mustamlakachilik siyosati, boylik orqasidan quvish, ishlab chiqishning ekstensiv yo'ldan rivojlantirilishi, paxta yakka-hokimligi, turli xildagi ximiyaviy zaharli moddalarning ishlab chiqarilishi va ularning qishloq xo'jaligida haddan ziyod ishlatilishi mamlakatimizda ayniqsa 80-yillarda halokatli tus olgan ekologik buhronni keltirib chiqardi. Nafaqat O'zbekistonda, balki butun Turkiston o'lkasida ekologik qabohatning dastlabki tamal toshini V.Lenin qo'ygan edi. Biz bu yerda 1918-yil 18-mayda V.Lenin imzolagan RSFSR Xalq Komissarlari Sovetining Turkistonda sug'orish ishlariga 50 million so'm mablag' ajratish to'g'risidagi dekretini nazarda tutmoqdamiz. Aslida shu pul berilmagan edi. «Inqilob dohiysi» bu ajratilgan summani Mirzacho'l yerlarini o'zlashtirishga sarflashni nazarda tutib, o'tgan asrning 70-yillarda bu hududlarni «ilmiy tadqiqot» qilgan rus olimi N.Ulyanov, P.Semyonov-Tyanshanskiy xulosalariga suyanan. V.Lenin boshlagan bu «tashabbus»ni Sovetlar hukumati Kommunistik partiya rahnamoligida rivojlantirdi. «SSSRda paxta mustaqilligi uchun kurash» amalda O'zbekiston xalq xo'jaligining ekstensiv yo'l bilan bir tomonlama rivojlanishining bosh omili bo'ldi va turg'unlik yillarida ekologik buhronni kuchaytirdi. Ollohdan ustun bo'lishga intilish, tabiat kuchlari ustidan hukmronlikni da'vo qilish tabiiy muvozanatning buzilishiga bosh sabab bo'ldi. Ayni paytda Markaziy Osiyo

¹ Karimov I. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: «O'zbekiston», 2011. 47-48-betlar.

² Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident devonining O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. // <http://uza.uz>

sharoitidagi tog‘ relyefi, dasht zonalarining yaqinligi, yuqori quyosh harorati va boshqa shuning singari geografik va iqlimiy xususiyatlar yildan yilga ortib bordi. Urbanizatsiya jarayoni kuchayib, sug‘orma qishloq xo‘jalik ekinlari maydonlari kengaydi, kommunikatsiyalar o‘tkazildi, o‘rmonlar kesib yuborildi, suv resurslaridan oqilona foydalanilmadi, yer osti qazilma boyliklari ochiq usulda qazib olindi. Bu ishlar amalda tabiatga nisbatan shafqatsizlik, zug‘um edi. Tabiat ham albatta insondan o‘ch olishi tabiiy bir holdir. O‘zbekiston ekologiyasining buzilishini quyidagi tabiiy holatlar belgilaydi:

Birinchidan, atmosfera havosining haddan tashqari bulg‘a-nayotganligidandir. O‘zbekiston shaharlarining deyarli hammasida havoning ifloslanish darajasi sanitariya talablari darajasidan ancha yomonlashdi. Bu ayniqsa O‘zbekistonning sanoat markazlarida xavfli tus oldi. Jumladan, olimlarning hisob-kitoblariga qaraganda, havoga mo‘ralayotgan zaharli chiqitlar Olmaliq shahri aholisining har biriga 1374 kg, Farg‘onada 676, Navoiyda 606, Angrenda 509 kilogrammdan¹ to‘g‘ri kelar ekan. Andijon, Guliston, Qo‘qon, Qarshi, Toshkent, Chirchiq va boshqa shaharlar havosi eng ifloslangan shaharlardan hisoblanadi. 1990-yilda respublika aholisining har biriga hisoblaganda zaharli moddalar chiqiti 203 kilogrammni tashkil etgan. Bu zaharli moddalarning asosiy manbalari sanoat korxonalari va transport vositalaridir. O‘zbekistonnig sanoat korxonalari har yili 1,2 million tonna, avtotransportdan 2,2 million tonna zaharli chiqindilar tarqatgan. Birgina Toshkent shahri transporti yiliga 360 ming tonnadan² ortiq turli chiqindi gazlarni atrofga purkadi. Ular tarkibida 100 xildan ortiq zaharli moddalar mavjud edi.

Zaharlanish faqat shaharlargagina xos bo‘lmasdan, O‘zbekiston qishloqlarida ham xavfli tus oldi. Ayniqsa qishloq xo‘jaligida qo‘llaniladigan zaharli ximikatlari tabiatni xarob qildi. 1987–1990-yillarda dehqonchilik maydonlarida pestisidlardan foydalanish har gektar yerga 19,5–24 kilogrammdan bo‘lgani holda 79–84 ming tonnani tashkil etdi. Jami bo‘lib qishloq xo‘jaligida 70 xilga yaqin turli zaharli kimyoviy moddalar ishlatildi. E‘tiborli joyi shundaki, bu zaharli kimyoviy moddalarning faqat 1 foizigina zararkunanda hashoratga ta‘sir qilar ekan, qolgan 99 foizi tuproq, yer, suv, havo, o‘simlik va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini zaharlagan.

Ahvol shu darajada fojiali tus oldiki, g‘o‘zalarni defoliatsiya qilish bahonasida ming-ming tonnalab zaharli ximikatlarni odamlar boshi uzra samolyotlarda sepildi. Bu dahshatli fojia edi.

¹ «Muloqot», 1992-yil, 3–4, sonlar, 12-bet

² «Fan va turmush», 1991-yil, 2-son, 12-bet.

O'zbekiston ekologiyasi buzilishining ikkinchi sababi bu suvga bo'lgan munosabat bilan bog'liqdir. Sovetlar hukumatining ochko'zligi, Amudaryo, Sirdaryo, Chirchiq, Zarafshon daryolari suvlaridan hisob-kitobsiz foydalanish oxir-oqibatda Orol fojiasini keltirib chiqardi. Ayniqsa, Amu va Sirdaryoga keyingi 20-30 yil davomida kollektor-zovur, sanoat va kommunal xo'jaliklarning tashlandiq va zaharlangan suvlarni oqizishlari bu fojiani yanada kuchaytirdi. Shu davrda Orolning suv hajmi 60 foizdan ortiq kamaydi, uning quruqlikka aylangan sathi 2 million gektarni tashkil etadi. Ilgari tuz miqdori har bir litr suvda 9 grammgacha bo'lgan bo'lsa, 90-yillar boshlarida u 2,5-3 baravar ortdi. Havoga, yerga sochilayotgan tonnalab qum-tuzlar Orolbo'yi atrofida ham jonli ham jonsiz tabiatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Aholi dengiz atroflaridagi o'z makonlarini tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Masalan, Mo'ynoq tumanida aholi 50-yillarga nisbatan ikki baravar kamaygan. Orol fojiasi tufayli o'simlik va hayvonot dunyosi ham halokat sari mahkum etildi. 1970-yillardan keyingi davrda faqat Amudaryo mansabida qamishzorlar maydoni 7 baravar kamaydi, 50 dan ortiq ko'l¹ qurib bitdi.

Ekologik qabohatning uchinchi sababi tuproq tarkibining o'zgarishi bo'ldi. O'zbekistonda 1990-yilga kelib o'rtacha va kuchli sho'rlangan yerlar 853 ming gektarni tashkil etdi. Tuproq tarkibining o'zgarishiga hisob-kitobsiz ishlatilgan mineral o'g'itlarning halokatli ta'siri ham katta bo'ldi. Chunki mutaxassis olimlarning xulosalariga ko'ra, fosfor o'g'iti bilan birgalikda tuproqqa ftor, uran, toriy, og'ir metall tuzlar ham o'tar ekan. Ekologiya buzilishining to'rtinchi sababi, respublika hayvonot va nabotot olamining o'zgarishi bo'ldi. O'zbekistonda yovvoyi hayvonlarning – 99, parrandalarning – 410, baliqlarning – 79 turi mavjud. 1990-yilga kelib 32 hayvon, 31 parranda, 5 baliq turi respublika «Qizil kitobi»ga kiritilgan. «Qizil kitob»ga kiritilgan o'simliklarning soni esa 163 taga² yetdi.

Mamlakatdagi ekologik qabohat aholi o'rtasida har xil kasalliklarning ko'payishiga olib keldi va katta fojialarga sabab bo'ldi. Katta yoshdagi kishilar va o'smirlar o'rtasidagi umumiy kasallanish 1976-yildagi 2466,5 kishidan 1990-yilda 3598,6 kishiga yetdi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1989-yilning o'zidagina asab sistemasi, teri, teri osti hujayralari kasalliklari 1,4 baravar, qon aylanishi sistemasining kasallanish 1,3 baravar ko'paygan. Faol sil kasalligiga

¹ «Fan va turmush», 1990-yil, 7-son, 14-bet.

² O'sha joyda.

chalinish 3 foiz oshgan¹. Oshqozon-ichak, virusli gepatit kasalliklari ko'paydi, har xil shish kasalliklari kelib chiqdi.

Xotin-qizlarda kamqonlik kasalligi avjiga mindi, bolalar o'limi ko'paydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat og'ir bo'lgan mintaqalar – Orolbo'yi, Toshkent viloyati, ayniqsa Angren, Olmaliq, Chirchiq va Toshkent shahrida, Farg'ona vodiysining ko'pgina shaharlarida turli kasalliklarga chalinish yuqori daraja bo'lgan. «Orol-88» ekspeditsiyasi a'zolarining bergan ma'lumotlariga qaraganda, Qoraqalpog'istonning Bo'zatov tumani-da har 1000 go'dakdan 260 tasi nobud bo'lgan. O'zbek ayollarining 80 foizi kamqonlik kasalligiga chalingan, har uch nafar o'zbek yigitlaridan bittasi salomatligi tufayli harbiy xizmatga noloyiq² deb topilgan. O'zbekistonda har yili ruhiy nuqsonli 6 mingdan ortiq bolal³ tug'ilardi.

Xullas, 90-yillarda mamlakat boshiga tushgan ekologik qabohat uzoq davom etishi mumkin emas edi. Vujudga kelgan og'ir vaziyat yaxlit ijtimoiy-adolatli ekologik siyosat yuritishni talab qilayotgan edi.

8. Ijtimoiy-siyosiy tanglikning kuchayishi

Sovetlar hukmronligi 1980-yillarga kelib ijtimoiy-siyosiy sohada ham boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bu jarayonning sabablari nimalardan iborat?

Birinchidan, 70 yildan ortiq vaqt mobaynida sovetlar jamiyatida amal qilib kelgan kompartiyaning yakkaboshchilikka asoslangan ma'muriy byurokratik-buyruqbozlik ish yuritish uslubi hayot sinoviga bardosh bera olmadi. Kommunistik partiya sovetlar uchun kurashdi va ommani o'z orqasidan ergashtirdi. 1917-yil oktabr to'ntarishi natijasida hokimiyat tepasiga kelgan kompartiya boshqa siyosiy partiyalar faoliyatini cheklab qo'ydi, har qanday erkin, hur fikrlashlarga barham berdi va proletariat diktaturasi tizimi (sovetlar, partiya, kasaba ittifoqi, yoshlar uyushmalari, kooperativlar va hokazo)larda yagona rahbarlikni da'vo qilib chiqdi. U endi o'zining siyosiy partiya sifatidagi qiyofasini batamom yo'qotdi, u ma'muriy organga, zo'rlikka tayanuvchi davlat mashinasini harakatga keltiruvchi eng asosiy richag motorga aylandi. Kompartiya sovetlar jamiyatining rahbar, tashkilotchi va yetakchi kuchi bo'lib

¹ «Muloqot», 1992-yil, 3–4-son, 14-bet.

² «Yoshlik», 1989-yil, 9-son, 4–5-betlar.

³ «Muloqot», 1992-yil, 3–4-son, 15-bet.

qoldi. Bu hol SSSR Konstitutsiyasining 6-moddasida quyidagicha ta'riflangan: «Sovet jamiyatining rahbar va yetakchi kuchi, sovet sistemasining davlat jamoat tashkilotlarining o'zagi Sovet Ittifoqi Kommunistik Partiyasidir»¹. Bu qoida hech qanday o'zgarishsiz O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonun)ning 6-moddasida ham yozib qo'yildi². SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarining 2-moddasida «Hokimiyat xalqniki», xalq davlat hokimiyatini davlatning siyosiy negizini tashkil etgani, «...xalq deputatlari Sovetlari orqali amalga oshiradi»³, deb yozib qo'yilgan bo'lsa-da, bu amalda deklarativ xususiyatga ega edi. Davlatning asosiy siyosiy negizini tashkil etuvchi «sovetlar» endi amalda ikkinchi darajali qo'g'irchoq rasmiy bir tashkilotga aylanib qolgandi. Davlatning taqdirini hal etuvchi asosiy kuch KPSS, uning Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosi edi. Ichki va tashqi siyosatga oid barcha masalalar, yillik va besh yillik rejalar, kadrlar tanlash va joy-joyiga qo'yishlarga dastlab KPSS MQ Siyosiy byurosidan hal bo'lardi va so'ng sovetlarning mas'ul organlari uni shunchaki «ko'rib» tasdiqlar edi. Ish shu darajaga yetdiki, KPSS safidan chiqarilgan xodim o'z ish vazifasidan ketishi u yoqda tursin, u albatta qamoqqa olinar va jazolanar edi. Bunday tartib-qoida, ish uslubini va jamiyatga rahbarlik qilishni KPSS jumhuriyatlarda ham o'zining filiallari bo'lgan kompartiyalar orqali amalga oshirar edi. Xullas, KPSS Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosidan, tortib, to barcha Ittifoqchi respublikalardagi kompartiya boshlang'ich partiya tashkilotlariga qadar yagona zanjir sifatida bog'lanib ketgan edilar. Sovetlar tuzumining tabiatiga xos bo'lgan kompartiyaning bunday rahbarlik ish uslubi shaxsga sig'inish bilan borliq ijtimoiy-siyosiy hodisalarnigina keltirib chiqarib qo'ymasdan, ayni paytda sovetlar jamiyatining ichidan yemirilishini tezlashtirgan omillardan bo'ldi. Buni O'zbekiston misolida ochiq-oydin ko'rish mumkin. Ittifoqning hamma respublikalarida bo'lgani kabi O'zbekistonda ham birinchi rahbarni ko'klarga ko'tarib maqtash, ulug'lash, unga hamd-u sanolar o'qish kuchaydi. Odam to'g'risida ularning turmush va mehnat sharoitlari, ijtimoiy kayfiyati haqida chinakam g'amxo'rlik qilish o'rniga ko'p hollarda siyosiy tilyog'lamalik, rahbarning ko'nglini ovlash, laganbardorlik kabi ishlar avj oldi, mehnatga xaq to'lashda tekislik ko'chaydi, odamlar o'rtasida mehnatga qiziqish so'nib

¹ SSSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonunni). – T.: O'zbekiston, 1977. 6–7-betlar.

² O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni). –T.: O'zbekiston, 1989. 5-bet.

³ SSSR Konstitutsiyasi, 6-bet.

ketdi. Hamma sohada qo‘shib yozishlar odat tusiga kirdi. Oshnagog‘aynigarchilik, qarindosh-urug‘chilik, poraxo‘rlik avjiga mindi. Sotsial adolat buzildi. Ommaviy suratda unvonlar, nishonlar tarqatish odat tusiga kirdi. Odatda bunday unvon, nishonlar odamlarning haqiqiy mehnat natijalariga qarab emas, balki ularning rahbarlarga «nochorlik yaqinligi», «sadoqati» evaziga berilardi. Dab-dababozlik kuchaydi. Hayotda kamchiliklarni, xususan birinchi rahbarlarning xatolarini tanqid qilish amaliyotiga umuman chek qo‘yildi. Umumiy axborot vositalari: matbuot, radio va televideniye «Sharqda sotsializm va kommunizm mash’ali bo‘lgan O‘zbekistonning» sovetlar davrida erishgan «muvaffaqiyatlari»ni tashviqot va targ‘ibot qilish bilan band edi. Haqiqiy hayot esa mutlaqo boshqacha edi. Albatta, bunday hayot uzoq davom eta olmasdi.

Ikkinchidan, sovetlar amal qilgan kommunistik partiya ishlab chiqqan va asos solgan «lenincha milliy siyosat» boshi berk ko‘chaga kirib qoldi. Sovetlar va kompartiyaning milliy siyosatdagi bosh maqsadi rus bo‘lmagan boshqa millatlarni umuman millat sifatida yo‘q qilib yuborish, assimilyatsiyalashdan iborat edi. Bu jarayon xususan KPSS XXII syezdining «Kommunizm qurish» dasturi qabul qilingach, bevosita kun tartibiga qo‘yildi. SSSRda «sotsializm to‘la va uzil-kesil galaba» qilgach SSSR xalqlarining yangi tarixiy birligi – sovet xalqi paydo bo‘ldi. Bu birlik: «Yagona Vatan – SSSR»; «Yagona til – rus tili»; «Yagona maqsad – kommunizm»; «Yagona mafkura – marksizm-leninizm»ga asoslanadi, degan g‘oyalardan kelib chiqib «Yagona xalq – sovet xalqi», «Yagona pasport – Sovet pasporti»ni ilgari surishgacha borib yetdilar. Sovetlar va kompartiya rahbarlari bu masaladagi asl muddao va maqsadlarini hech kimdan yashirgan ham emaslar. «Bizning pirovard maqsadimiz ravshan, – degan edi KPSS MKning Bosh kotibi Y.Andropov, – bu maqsad, V.Lenin so‘zlari bilan aytganda, «Millatlarni bir-biriga yaqinlashtirishgina emas, ularni qo‘shish hamdir»¹. Ammo bu vazifani birdaniga amalga oshirish g‘oyatda qiyin ish edi.

Shu bois kompartiya o‘zining razil maqsadlarini «baynalminal tarbiya» bayrog‘i ostida sistemali sur‘atda 70 yildan ortiq vaqt mobaynida xaspo‘shlab olib bordi. Ammo xalqimizning ko‘zi sekinlik bilan bo‘lsa-da ochilib, bu soxta milliy siyosatning asl mohiyatini tushuna bordi. Chunki milliy siyosatdagi ikki yuzlamachilik uzoq davom etishi mumkin emas edi. O‘zbekiston SSR

¹ «Sovet O‘zbekistoni», 1982-yil, 22-dekabr.

Konstitutsiyasining 68-moddasida: «O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi – suveren sovet sotsialistik davlatdir»¹, deyilgan bo‘lsa-da bu quruq deklarativ xulosadan boshqa narsa bo‘lmaganligini har bir kishi yaxshi biladi. Sovetlar hukumati, kompartiya hech qachon adolatli milliy siyosat olib bormaganlar. Buni biz ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda sovetlar va kompartiya yuritgan amaliy faoliyatda ochiq-oydin ko‘ramiz, ularda so‘z bilan amaliy ish birligi bo‘lmagan, 80-yillarda mamlakatda yangi kuch bilan avj olgan milliy uyg‘onish kompartiya rahbarlarini milliy masalaga jiddiy e‘tibor berishga majbur qildi. Shu yillarda chaqirilgan kompartiyaning, birorta syezdi, konferensiyasi, MQ Plenumi yo‘qki, unda milliy masalaga e‘tibor berilmagan bo‘lsa. 1989-yil sentabr oyida bo‘lib o‘tgan KPSS MQning Plenumi maxsus milliy masalaga bag‘ishlandi. Milliy respublikalarning huquqlari ma‘lum ma‘noda kengaytirildi ham. Ammo boshqa masala: «millatlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash», «milliy suverenlik» adolat tarozusiga solib hal qilinmadi. Qarorda tenglik, qonunda suveren, so‘zda «metindek do‘stlik», amalda esa mutlaqo teskari qoidalar amal qilaverdi. KPSS MQ Bosh kotibi M.S.Gorbachyovning quyidagi so‘zlari g‘oyatda ibratlidir: «Milliy masalani hal qilishda rus millati juda katta rol o‘ynadi...

Har qaysi milliy madaniyat – qimmatbaho boylik bo‘lib, uni yo‘qotishni tasavvur qilib ham bo‘lmaydi...

Yana bir havf – bir millat vakillarida boshqa millat kishilariga nisbatan hurmatsizlik yuz berishidan iboratdir...

Millatlarning teng huquqligini e‘lon qilishning o‘zi kifoya emas, hamma xalqlar to‘laqonli hayot kechirishlari kerak... Hatto eng mayda xalqning ham o‘z tilini inkor etib bo‘lmaydi... Unga nisbatan e‘tiborsizlik qilish, uning kamsitilishiga yo‘l qo‘yish mumkinmi, axir?»² Juda chiroyli aytilgan iboralar!

Ammo kompartiya rahbarining bu so‘zlari O‘zbekistonda o‘z aksini topdimi? Aslo, kompartiya O‘zbekistonda adolatli milliy siyosat olib borish u yoqda tursin, aksincha «ulug‘ davlatchilik», shovinistik yo‘ldan bordi.

Mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining hamma sohalarida ruslashtirish siyosati olib borildi. Stalin 1929, 1940-yillarda o‘zbek tilining asosiga zarba bergan bo‘lsa, 1950-yilda uni boshqa milliy tillar qatori o‘limga mahkum etdi. «Xalqlar otasi»ning «Pravda»

¹ «O‘zbekiston SSR Konstitutsiyasi», 22-bet.

² Gorbachyov M. Qayta qurish va yangicha fikrlash. 140–141-betlar.

gazetasidagi hukmnomasida shunday soʻzlar bor: «Ikki tilning bir-biriga qoʻshiluv oqibatida yangi uchinchi bir til paydo boʻladi, deb oʻylash mutlaqo xatodir... Aslida esa qoʻshiluv natijasida bir til gʻolib kelib, oʻz soʻz boyligini saqlab qoladi va kelajakda oʻzining tabiiy oqimi bilan rivojlanadi, ikkinchi til esa asta-sekin oʻz sifatini yoʻqotib borib, oxir oqibatda oʻlishga mahkum boʻladi». I.Stalin oʻz hukmini: «Rus tili hamisha gʻalaba qozonib kelgan»¹ deb yakunlaydi. Ana shu strategik siyosat til siyosatining yoʻnalishini belgiladi. Davlat-idora ishlari rus tilida yuritildi. Oʻzbek tili esa Oʻzbekistonda ikkinchi darajali tilga, oila tiliga aylanib qoldi. Oʻzbek tilida yozilgan rasmiy hujjatlar, arizalarni korxona rahbarlari hatto qabul ham qilmas edilar. Milliy qadriyatlar va urfodatlar eskilik sarqitlari sifatida qoralandi, milliy kiyimlarda yurish qoloqlik koʻrinishi deb eʼlon qilindi. Vatanimiz tarixi oʻqitilmadi. Islom diniga qarshi butun jabha boʻylab hujumga oʻtildi. Umum-xalq bayrami «Navroʻz» diniy marosim deb eʼlon qilindi va uni tantana qilish hamma yerda taqiqlab qoʻyildi. «Navroʻz» oʻrniga 1986-yildan boshlab «Xotira kuni» sifatida «Navbahor» bayrami nishonlanadigan boʻldi.

Mustamlakachilik va milliy tahqirlash siyosatining yorqin koʻrinishlaridan biri Oʻzbekiston KP MKning 1984-yil iyunida boʻlib oʻtgan XVI Plenumidan soʻng markazdagi Respublikaga yuborilgan «kadrlar desanti» boʻldi. Bu xodimlar Oʻzbekiston kompartiyasi faoliyatiga oqim baxsh etmoqdalar, eng yirik partiya tashkilotlarining tajribasini jamlab undan foydalanishga yordamlashmoqdalar», deb maqtangan edi Inomjon Usmonxoʻjayev Oʻzbekiston KPning XXI syezdida hisobot maʼruzasida. Bu «desantchilar» respublikada asosan sovet, partiya va huquq-targʻibot idoralarida rahbarlik lavozimlarida ishladilar va «layoqatsiz» kadrlar oʻrnini egalladilar.

Oʻzbekistondan ham Rossiya Federatsiyasiga xodimlar «rejali» joʻnatilgan. Ammo eʼtiborli joyi shundaki, Oʻzbekistonga shimoldan yuborilgan xodimlar, asosan «ish oʻrgatish» uchun rahbarlik lavozimlariga oʻrnashgan boʻlsalar, Oʻzbekistondan boruvchilar esa faqat «qora mehnat» talab qiladigan zonalarga «doimiy» yashash va ish oʻrganish uchun yuborilganlar. Oʻzbekiston aholisni Rossiyaning turli oʻlkalariga «rejali sochib yuborish» tashabbusi 20–30-yillarga borib taqaladi va «xalqlar dohiysi» I.Stalinning «oʻlmas gʻoyalari»dan biridir.

¹ «Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati», 1989-yil, 16-iyun.

O'zbekiston SSR Hukumati 1973-yilda, «Ko'chirma oilalar uchun yengilliklar» to'g'risida maxsus qaror ham qabul qilgan. Ushbu qarorga asosan har bir ko'chirma oilada albatta ikkita odam ishga yaroqli bo'lishi kerakligi ko'rsatiladi. Bundan tashqari, oilasiz yolg'iz mehnatchilarni ham Rossiyaning turli viloyatlari-ga rejali yuborish O'zbekiston viloyatlari zimmasiga yuklangan. Masalan, Andijon viloyati Primorye o'lkasiga, Xorazm – Chitaga, Surxondaryo – Xabarovskka, Toshkent – Ivanovaga, Farg'ona – Kalininga, Namangan – Kirov oblastiga, Buxoro – Tomskka ishchi kuchi jo'natishi kerak edi. 1987-yilga qadar O'zbekiston Rossiyaning noqoraturproq zonasi va Sibir hududlariga jami bo'lib 30 ming fuqaroni jo'natdi. Ko'chiriluvchilar soni yildan yilga oshib bordi. Jumladan, oilasizlardan 1981-yilda 4124 kishi Rossiyaga jo'natilgan bo'lsa, 1987-yilda bu ko'rsatkich 11099 kishiga yetdi. Faqat 1989-yilda 1100 ta oila Rossiya Federatsiyasiga yuborilgan. Rossiyaga jo'natilgan oilalar va oilasiz fuqarolar iqtisodiy muhtojlikdan shu yo'lni tanlaganlar va ular asosan jismoniy og'ir qora mehnat bilan shug'ullanganlar. Mantiqan qiziq bir savol tiriladi. Nega endi Rossiyaning noqoraturproq zonalarini o'zbekistonliklar o'zlashtirishlari kerak? Rossiyaning o'zida aholi keragidan ortiqcha to'lib yotibdiku? Nega rahbar xodimlar O'zbekistonga Rossiyadan yuborilishi lozim, O'zbekistonnig o'z mutaxassislari yetishmaydimi? Masalaning asl mohiyati boshqa yoqda. Aholini vaqti-vaqti bilan u regiondan bu hududga ko'chirish ulur rus saltanati shovinistik siyosatining tarkibiy qismi bo'lib, kichik millatlarni assimilyatsiya qilib yuborishdan iborat bosh maqsadga xizmat qiladi.

Sovetlar hukumatining O'zbekistonda olib borgan milliy mustamlakachilik, shovinistik va adolatsiz siyosatining yana bir ko'rinishi bir-biriga qarama-qarshi demografik siyosatdir. «Yagona suveren respublikalar ittifoqi»ning bir qismi Rossiyada ko'p bolali oilalarni rag'batlantirish, O'rta Osiyoda, O'zbekistonda esa tug'ilishni kamaytirish masalasi davlat siyosati darajasigacha ko'tarildi. Tarix fanlari doktori, sotsiolog I. Bestujev Lada bunday deb yozadi: «Ahvolning mushkulligi shuki, mamlakatda bir-biriga qarama-qarshi ikki xil demografik ahvol yuzaga kelmoqda. Birini shartli qilib, «osiyocha» ahvol desa bo'ladi (O'rta Osiyo kabi qator mintaqalarning tub aholisi – mamlakat aholisining 20 foizi). Ikkinchisi shartli ravishda «ovrupacha» deya qolaylik (qolgan 80 foiz aholi). «Osiyolilar ko'p bolali bo'lib, har 20–30 yilda ikki barovar ko'pay-

moqdalar va bu ulkan muammolarni keltirib chiqarmoqda... Bunaqangi ikki xil ahvol ikki xil siyosat yurgizishni taqozo qiladi»¹.

Bunday ikki xil demografik siyosatning mohiyati va maqsadi nimadan iborat? Gap shundaki, mustamlakachi ma'murlar O'rta Osiyodagi musulmon turkiy aholining muttasil o'sib borayotganligidan qo'rqib vahimaga tushdilar va ayni zamonda rus aholisining kamayib borayotganligidan zorlanib qayg'urdilar. Tarixchi olimlar M.Geller va A.Nekrich «Rossiya tarixi» asarlari-da keyingi o'n yilliklarda O'rta Osiyoda tub yerli aholi sonining zo'r sur'atlar bilan o'sishi demograflarning barcha hisob-kitoblarini ulotqirib tashladi, deb yozadilar. Demograflar O'rta Osiyo aholisining 1980-yilda 10 foizga o'sishini bashorat qilgan bo'lsalar, 1979-yildayoq bu ko'rsatkich 27 foizga teng bo'ldi. 1970–1979-yillar orasida aholining o'sish sur'atlari o'zbeklar va tojiklarda 36%ni, turkmanlarda – 33%, qirg'izlar – 31% va qozoqlarda 24% ni tashkil etdi. Aholining o'sish sur'atlari shu darajada davom etadigan bo'lsa, mustamlakachi ma'murlar XXI asrning boshlarida SSSRning umumiy aholisi 310–320 million bo'lgani holda O'rta Osiyo va Qo'qozning tub yerli aholisining 100 millionga yetishidan xavotirlanadilar. Ana shu boisdan ham bu mintaqalarda oilalarni rejalashtirish sohasida markaziy hukumat katta «g'amxo'rlik» qildi.

Tarixchi olim hatto ikki xil demografik siyosatni «asoslab» ham beradi. U quyidagicha yozadi: «Ikki xil demografik ahvol ikki xil siyosatni talab qiladi. Birinchisi – «osiyoliklar»da yoshlarni, ayniqsa qizlarni ish bilan band qilish, ma'lum malaka talab qiladigan doimiy ishlarga jalb etish kerak. Bu turishni kamaytirishning dunyo tajribasida sinalgan yaxshi usulidir... Ikkinchisi «ovrupalik» ayollarni aksincha imkon qadar ko'p qismini ishdan ozod qilish lozim... ya'ni tug'ishdan oldingi dam olishni yarim yil, farzand ko'rgandan so'ng uch yilga yetkaziladi. Kamida yetti yilgacha maoshni to'liq to'lab, yarim ish kuni beriladi». Eng dahshatlisi shundaki, bunday fashistik g'oya sovet davlat ma'muriyati tomonidan qo'llab-quvvatlandi, ommaviy axborot vositalari orqali targ'ibot qilindi. Jumladan, SSSR sog'liqni saqlash vazirligi 1990-yil 20-avgustda O'zbekiston tibbiyot vaziriga 02–14 66–14 raqamli xat yubordi. Unda «og'ir-oyoqlikning oldini oluvchi dori va uskunalar kam ishlatilayotgani» tanqid qilinadi. «SSSR sog'liqni saqlash vazirligi 1990-yilda og'ir-oyoqlikning oldini oluvchi preparatlar sotib olishni ko'paytirdi, ayniqsa garmonli preparatlar ko'p – 50 million bog'lam keltirildi.

¹ «Народный депутат», 1990, №1, стр. 43.

Ular davolovchi muassasalarga yetkazildi». Maktubning soʻngida SSSR Sogʻliqni saqlash vazirining birinchi oʻrinbosari A. Baranov quyidagi mazmunda buyuradi: «Shularni hisobga olib, aholi orasida, ayniqsa yoshlar oʻrtasida oilani rejalashtirishni tashviqot qilish kuchaytirilsin... Bu ishning oʻtkazilishini alohida nazorat ostiga oling»¹.

Ikki xil demografik siyosat matbuotda ham keng yoritildi. «Pravda» 1991-yil 27-iyunda «Umidimiz yigʻisi» (Нашей надежде плач) maqolasida Rossiya ayollariga intizorlarcha murojaat qilib: «Faqat bolalar uchungina yashamoq mumkin. Farzand boʻlsa, hayot boʻladi... Ayollar, turinglar! Iltimos! Hayot, garchi ogʻir va nursiz boʻlsa-da, tugamasligi kerak!, deya yozsa, xuddi shu kuni «Народное слово» roʻznomasining «Islom va oilani rejalashtirish» maqolasida kam farzand koʻrishga davʼat qilinadi: «Dunyo aholisining zichligi insoniyat hayot darajasining pastlashuviga olib kelish xavfi kuchaymoqda... Islom dini tugʻishni kamaytirishga qarshi emas»².

Xullas, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida sof shovinistik mustamlakachilik siyosati olib borildi. «Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi» deganlaridek, «milliy adolat» haqida baland-parvoz maʼruzalar qiladigan M. Gorbachyov singari partiya va davlat arboblardan tortib SSSR Xalq deputatlari-yu Rossiyadagi olim-u fuzololar, jaridalar-u roʻznomalarga qadar Oʻzbekistonga, uning fuqarolariga tosh otib, uni «boqimanda jumhuriyat», «dotatsiyalar va qarzlar hisobiga yashayotgan xalq, respublika» deb jahonga jar soldilar. Emishki, Oʻzbekiston Ittifoqdan har yili 2–3 milliard soʻm «xayriya-sadaqa» olib yashayotgan ekan. Albatta, bunday shovinistik ruhdagi tashviqot va targʻibotlar natijasiz qolmadi. Butun mamlakatda «ulugʻ rus» millati vakillari oʻrtasida oʻzbeklarga nisbatan nafrat va millatchilik kuchli tus oldi. Milliy nizolar va fojialar avj olib ketdi. Buni birgina armiya misolida koʻrish mumkin.

Avvalo, shu narsani alohida taʼkidlash kerakki, ikkinchi jahon urushiga qadar ham va soʻng ham Oʻzbekiston oʻzining milliy armiyasiga ega emasdi. Oʻzbeklar milliy armiya tuzishga qodir boʻlmagan ikkinchi darajali millat sifatida mustahkam oʻrin oldilar. Oʻzbekistonlik yigitlar haqiqiy harakatdagi jangovar armiyaga chaqirilmas, ular asosan «stroybat» – qurilish batalonlariga olinar edilar. Oʻzbek yigitlari xizmatda boʻlgan qismlarda «ШОВНИЗМ»,

¹ «Saodat», 1991-yil, № 11-son, 22-bet.

² «Народное слово», 1991 г, 27 июня.

milliy kamsitish va tahqirlash shu darajada kuchayib ketdiki, har yili 300-400 ga qadar temir tobutlarda ularning jasadlari respublikaga keltiriladigan bo'lib qoldi. Buning bosh sababi milliy nizo: «Hozir, – deydi zobit A.Varichev (Olma-Ota) armiyada milliy nizolar kuchaydi». Faqat 1989-yilda 430 o'zbek askar o'g'lonlarining jasadlari temir tobutlarda keltirildi. 1990-yilning 6 oyi davomida hayotdan kaltaklanish azobidan ko'z yumgan o'g'lonlarimiz soni 100 dan oshdi.

Xullas, mamlakatda milliy va millatlararo nizolar shu darajada kuchaygan ediki, u zudlik bilan hal etilmasa, dahshatli portlashning sodir bo'lishi hech gap emasdi.

9. Qatag'onlarning yangi bosqichi

Sovetlar hukumati O'zbekistonda vaqti-vaqti bilan bir necha marta milliy qatag'onliklarni uyushtirdi. 1946–1990-yillar orasida bunday dahshatli qatag'onliklardan ikki marta ongli suratda tashkil etilgan. Birinchisi, 40-yillarning oxiri 50-yillarning boshlarida uyushtirilgan bo'lsa, ikkinchisi 80-yillarda tashkil etildi. Sovetlar tomonidan uyushtirilgan bunday qatag'onliklarning bosh maqsadi va muddaosi nimadan iborat edi? **Birinchidan**, vaqti-vaqti bilan xalq orasidan yetishib chiqadigan ongli, fidoyi, ilmiy va tashkilotchi olimlar, rahbar xodimlarni yaganalab borish va xalqni qorong'ulik, zabunlikda saqlash: **Ikkinchidan** esa qatag'onlik uyushtirish orqali xalqlarni doimo qo'rquv va itoatkorlikda tutish hamda shu yo'l bilan milliy mustamlakalarning bosh ko'tarishiga izn bermaslikdir. «...**Xalqni bo'ysundirish uchun**, – deydi O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad, – **vahimada tutish kerak bo'lgan. Bu ishda repressiya qo'l kelgan... Men qamoqda yotib, ularni asta-sekin tushuna boshladim**»¹.

Urushdan keyingi davrda SSSR qamoqxonalari qancha mahbuslar bo'lganligi haqida G'arb matbuotida har xil raqamlar beriladi: eng kami 8 million, eng ko'pi 15 million. Angliya hukumati 1950-yil 15-avgustda BMTning Iqtisodiy va sotsial Kengashidagi majlisida bergan ma'lumotlariga qaraganda, SSSR qamoqxonalari 10 million mahbus bo'lgan² (SSSRning o'zida bunday ma'lumotlar berilmas edi).

¹ «Sharq yulduzi», 1989 -yil, 4-son, 174-bet.

² Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Том второй; «Утопия у власти», книга вторая «Мировая империя». М., 1996 г., стр 54.

1959-yil 1-yanvardagi ma'lumot bo'yicha (ITK) mehnat tuzatuv kolonnalari va (ITL) mehnat tuzatuv lagerlarida O'zbekiston SSRdan 60326 kishi qamoq jazosini o'tayotgan edi. 1959-yil 1-sentabriga kelib ular 73396 kishini tashkil etgan. Qamoq jazosini o'tayotganlarning milliy tarkibiga ko'ra, o'zbeklar 1956-yilda 1,1 foizni, 1957-yilda 1,2 foizni, 1960-yilda 1,2 foizni tashkil qilgan¹.

Urush tamom bo'lishi bilanoq ilm-fan, ma'rifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qatag'onliklarning boshlanishi tasodifiy emas, albatta. Mamlakat uzoq davom etgan urushdan holsizlanib chiqdi. Ijtimoiy hayotning hamma sohalarida, avvalo, iqtisodiy jabhada qiyinchiliklarning bo'lishi tabiiy edi. Albatta, bu ijtimoiy-iqtisodiy hayot qiyinchiliklariga nisbatan xalqning ko'zini ochadiganlar birinchi navbatda ziyolilar edi. Shu boisdan ham sionist va massonchilar boshliq partiya Markaziy Komiteti va uning Sionosiyosiy Byurosi o'ziga xos «donolik» va «nazariy jabhada etuklik» ko'rsatib, ziyolilarga «markscha-lenincha to'g'ri yo'lni» ko'rsatib qo'yishga qaror qildi. Siyosiy Byuroning ko'rsatmasi bilan VKP(b) Markaziy Komitetining 1946-yilda ««Zvezda» va «Leningrad» jurnallari haqida», «Dramatik teatrlarning repertuarlari va uni yaxshilash choralari haqida», «Katta hayot» kinofilmi haqida, 1948-yilda «Ulug' do'stlik operasi haqida» va boshqa qarorlari e'lon qilindi. Bu qarorlarda va «Pravda» gazetasi va «Kommunist» jurnalida o'sha kezlarda e'lon qilingan rasmiy maqolalarda adabiyot, san'at va madaniyatning boshqa sohalarida bir qator yutuqlar bilan birga «jiddiy kamchiliklar» ham sodir bo'layotganligi, badiiy jihatdan past va hatto «umidsizlik», kelajakka ishonchsizlik ruhi bilan «sug'orilgan, g'oyaviy jihatdan «zararli» asarlar paydo bo'lganligi tanqid qilingan edi. 1947-yilda – falsafa, 1948-yilda – biologiya, 1950-yilda – fiziologiya, 1950-yilda – tilshunoslik va 1951-yilda siyosiy iqtisod masalalari bo'yicha o'tkazilgan munozaralarga bevosita VKP(b) MQning o'zi boshchilik qildi. Bu munozaralarda fanning barcha sohalarida partiya ilgari surgan «qimmatli va noyob nazariy xulosalari» asosida ish ko'rish lozimligi talab qilindi.

Kommunistik partiya g'oyaviy va mafkuraviy qarashlariga «yot» bo'lgan «burjuacha fikrlash va qarashlar»ning suqilib kirishiga qarshi olib borilgan kurash tezda o'zining «natijalari»ni bera boshladi. «Leningrad ishi», «Gruziya ishi» kabi to'qima ishlar sun'iy sur'atda yaratildi.

Ayniqsa bu «ish» O'zbekistonda og'ir kechdi. Taniqli tarixchi

¹ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960. – М., 2002, стр. 446.

olim Islomjon Tursunov O'zbekiston ziyolilaridan 1939–1953-yillarda jami bo'lib 61 ming 799 kishi qamalganligi, shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganligi, 7 ming 100 kishi¹ esa otib tashlanganligini yozadi. Bular orasida fan va madaniyatimizning haqiqiy jonkuyar va fidoyi arboblari bor edi. O'zbekiston xalq shoiri Shukrullo hikoya qiladi: «Urushdan keyingi paytda Oybek uyushma raisi, men esa maslahatchi edim. Mamarasul Boboyev, Komil Yoqubovlar «Sharq yulduzi»da mehnat qilishardi. Kunlardan bir kun ular mendan oynomada e'lon qilish uchun she'r so'rab qolishdi. 1939-yilda Qoraqalpog'istonda o'qituvchilik qilgan kezlirimda Orolga bag'ishlab yozilgan «Dengizda bir tun» sarlavhali she'rimni berdim. Baxtga qarshi u e'lon qilinishi bilan naq baloga qoldim. Ayrim siyosatdonlar uchun bu asar «g'oyasizlik va kosmopolitizm» haqidagi qarorga mos kelib qoldi. Ular unda mehnat ko'rsatilmay, quruq dengiz manzarasi maqtalgan deb ayb qo'yishdi. Qarorning joylardagi «ijro»si uchun o'sha paytda mening asarimga o'xshagan she'rlar kerak bo'lgan. Bu 1948–1950-yillarda yana asossiz qamoqqa olishlar uchun tayyorgarlikning debochasi ekan»².

1946-yil sentabrda Toshkentda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Konferensiyasi bo'lib o'tdi. Bu anjuman O'zbekiston KP(b) Markaziy Qo'mitasi rahnomoligida chaqirilgan edi. Konferensiya qarorida quyidagi jumlar yozilgandi: «Yozuvchi Xurshid tarafidan Navoiy dostoniga asoslanib yozilgan «Farhod va Shirin» operasining lebrettösi burjuacha millatchilik mafkurasi bilan sug'orilgandir. Yozuvchilar yig'ilishi hisoblaydiki, yozuvchilar Xurshid va G'ayratiiy sovet yozuvchisi qiyofasini yo'qotdi, ular sovet yozuvchilari uyushmasi a'zosi, degan unvonga isnod keltirdi va shuning uchun ham uning saflarida qolishga noloyiqdir»³.

Xurshid ana shu soxta va maxsus uyushtirilgan ayb bilan, «millatchi» tamg'asi uning peshonasiga yopishtirilib, yozuvchilar uyushmasidan chiqarildi. U sakkizta farzandi bilan xor-zorlikda hayot kechirdi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Xurshidning «Farhod va Shirin» asaridagi bosh rollar: xalqning olqish va tahsinlariga sazovor bo'lgan mashhur san'atkorlar Sa'dulla Norxonov mahv etildi. Nazira Inog'omovaning umri ham fojiali yakun topdi. Xurshidning «Farhod va Shirin» asari o'sha davrda nafaqat respublikamizda,

¹ Tursunov I. Istiqlolga intilgan qalblar nidosi. – T.: 1993, 33-bet.

² Usmonov I. Qatag'on qurbonlari. – T.: O'zbekiston, 1992, 205, 206-betlar.

³ «Vatan». 1993-yil, 6-son.

balki boshqa respublikalarda ham, jami ellikdan ortiq teatrlarda tomoshabinlar bilan to'la zallarda namoyish etilardi, davlat undan million-million so'mlab foyda ko'rardi.

Xurshid domla 50-yillar oxirlarida o'zining achchiq qismatidan zorlanib: «Alisher Navoiy dostonlari asosida o'ziga xos sahna «Xamsa»sini yaratmoqchi edim, battollar aslo qo'ymadilar... Yangi ijodiy parvozlar etishga sira qo'ymadilar, tuhmat va haqorat o'tini sepib, qanotimni kuydirdilar»¹ degan edi.

Bu davrda o'zbek ijodkor adiblari boshiga tushgan dahshatli va qora kunlarni filolog olim Naim Karimov «Fan va turmush» oynomasi («O'zbek adabiyotining jallodlari» – 1991-yil 1-son: Oybek «Tosh ekan boshim» – 1992-yil 1–8, 9–10 sonlari)da juda kuyunchaklik bilan ishonarli dalillar asosida ochadi.

40-yillar oxirlaridan boshlab ziyolilarga qarshi uyushtirilgan quvg'inlar va qatag'onliklarga Moskvaning ko'rgazmasi va soyasida mansab va lavozim uchun o'zini tomdan ham tashlashga tayyor turgan, milliy o'zligini yo'qotgan Kompartiyaning A.Niyo-zov, H.Tursunov kabi rahbarlari va ularning gumashtalari rahnamolik qildilar. Respublikaga in qurib olgan shovinist va sionistlar bu mudhish qatag'onlarni tashkil etishga bosh-qosh bo'lib turdilar. Butun qalbini mahalliy xalqlar va ularning ziyolilariga qarshi shovinistik nafrat his-tuyg'usi qoplab olgan unsurlar foydalandilar. Ana shunday shaxslardan biri 40-yillarning oxirlarida Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasiga maxsus yuborilgan Vladimir Andreyevich Milchakovdir. U 1910-yilda Gorkiy viloyatiga qarashli qishloqlarning birida tug'ilgan, 1938-yilda Toshkentga ko'chib kelgan. Armiya xizmati (1942–1946) tamom bo'lgach, 1946-yildan e'tiboran «Frunzeves» ro'znomasida adabiy xodim bo'lib ishga kirgan. O'rta Osiyo davlat dorilfununi tarix fakultetining bor-yo'g'i uch kursini tamomlagan bu chalasavod mulla yuqori «idora»ning yo'llanmasi bilan respublika Yozuvchilar uyushmasi partiya tashkilotiga kotib muovini bo'lib ishga keladi. Oradan bir oy o'tgach, partiya tashkiloti kotibligiga tayinlanadi. Tez orada amalparast va shovinist V.Milchakov partiyaviy masabidan voz kechmagan holda uyushma mas'ul kotibining yordamchisi, «Zvezda Vostoka» oynomasining muharriri, rus shubasi o'rinbosari kabi lavozimlarni egallab, uyushmaning oliy hay'atiga ham saylanib oladi. Milchakov 1946-yil 5-noyabrda Yozuvchilar uyushmasiga nomzod bo'lib kirdi. Ikki

¹ O'sha joyda.

oy o'tar-o'tmas 1947-yil yanvarda unga homiylik qilgan idoralarning tazyiqi bilan uyushmaga haqiqiy a'zo bo'ldi. O'sha paytda Yozuvchilar uyushmasiga Oybek rahbarlik qilardi. Ulug' adib V.Milchakovga tavsiyanoma berish bilan birga uning xarakteridagi nuqsonlar va yovuz niyatlarni ham xuddi oldindan ko'ra bilgan-day ogohlantirgan edi: «Biz hammamiz Milchakovning Yozuvchilar uyushmasida partorg va mas'ul kotib yordamchisi sifatida ishlayotganini yaxshi bilamiz, unda ba'zi nuqsonlar ham yo'q emas, ammo biz ularni bartaraf etadi, deb umid qilamiz... U turli-tuman ishlar bilan band. Biz uning aniq vazifalarini, mas'ul kotib va uning yordamchilarining huquq va burchlarini belgilab, unga sharoit yaratishimiz zarur. Biz shunday qilamiz, o'shanda u o'z asarlari ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi». Afsuski adibning bu so'zlari sarob edi. Yozuvchilar uyushmasida yuqori lavozimlarda mustahkam o'rtnashib olgan V.Milchakov orqasida turgan qudratli idoralarga tayanib «O'zbek adabiyotining jallodi» sifatida faoliyat ko'rsatdi. Birin-ketin o'zbek adabiyotining atoqli vakillariga yasama tuhmat va bo'htonlar yog'dirilib, ular yomonotliq qilinib, siquv va hibsga olina boshladilar. 50-yillarning boshlarida «qora ro'yxat»ga tushgan adiblar soni N.Muhiddinov bergan ma'lumotlarga qaraganda, 60 kishidan¹ iborat edi. Bular: M. Shayxzoda, Oybek, Abdulla Qahhor, M.Boboyev, U.Rashidov, Mirtemir, Shuhrat, Hamid Sulaymon, Said Ahmad, Mirzakalon Ismoil, Meli Jo'ra, Yong'in Mirzo, aka-uka Abdunabi va Abdurahmon Alimuhamedovlar, Ne'mat Toshpo'lat, Mahmud Murodov, G'ulom Alimov va boshqalardir. Siquvga olingan va qatag'on qilinganlarga har xil «aybnoma»lar qo'yishdi. Jumladan, Maqsud Shayxzodaga «sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati» ko'rsatgan, degan tavqi la'natni yopishtirgan edilar. V.Milchakov «dirijyorligi»da tayyorlangan M.Shayxzodaning millatchiligi va sovetlarga qarshi faoliyati to'g'risida g'irt tuhmat va uydirmadan iborat hujjat (aslida hukm) O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi hay'atining 1952-yil 31-yanvardagi yig'ilishida muhokama qilindi. Unda ajoyib shoir Yozuvchilar uyushmasi a'zolidan o'chirildi. Insoniy imon va e'tiqod va vijdonni qarangki, Maqsud Shayxzoda bilan hamnafas, hamkasb bo'lib uzoq yillar yelkadosh sifatida ishlagan shoirni yaxshi bilgan 31 hay'at a'zosidan biron-tasi bu g'ayriqonuniy va adolatsiz qonunga e'tiroz ham bildirmadi, qarshi ham chiqmadi. Bu nafaqat maslakdosh hamkasbga, do'stga, qolaversa, milliy manfaatga ham sotqinlikning yorqin ko'rinishi edi.

¹ Muhiddinov N. «Kremlida o'tgan yillarim». 58-bet.

Ajoyib inson, vatanparvar shoir M.Shayxzodaning «mil-latchiligi» va «sovetlarga qarshi» faoliyatini «isbotlovchi» xabar Milchakov muharrir bo'lgan «Zvezda Vostoka» oynomasi (1952-yil, 2-son)da e'lon qilindi. Shoir oyoq-qo'liga zanjirband solgan o'sha qora va shum xabarni to'la keltiramiz: «O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining hay'ati O'zYoUning sobiq a'zosi M.Shayxzoda ijodidagi g'oyaviy nuqsonlar va uning jamoatchilikka qarshi qaratilgan xulq-atvorini muhokama qildi.

Shayxzoda qator yillar davomida o'z adabiy faoliyati bilan o'zbek sovet adabiyotiga zarar keltirib, uning o'sishi va taraqqiyotini har tomonlama to'xtatib keldi.

Uning past va g'oyaviy va badiiy saviyadagi, mazmunan qashshoq va shaklan zaif ko'plab asarlari feodal o'tmishni ideallashtirib, tarixiy voqealarni millatchilik nuqta nazaridan talqin etib, tarixiy haqiqatni buzib keldi.

Xususan, o'zining «Jaloliddin Manguberdi» nomli zararli va chirkin pyesasida M.Shayxzoda O'rta Osiyo va Kavkaz xalqlarining jallodi Jaloliddin xonni milliy qahramon sifatida taqdim qilmoqchi bo'ldi. Shayxzoda «Oqsoqol» dostonida Sovet davlatining taniqli arbobi, O'zSSR Oliy Kengashi Hay'atining raisi o'rtoq Oxunboboyevni qoloq qarashlar va kayfiyatlar sirtmog'ida qolgan, mutaassib inson sifatida tasvirlab, uning obraziga tuhmat qildi va buzdi.

Shayxzoda buyuk rus minbar shoiri Vladimir Mayakovskiy she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda ularni qasddan buzib, davrimizning eng iste'dodli shoirini o'zbek xalqi nazarida badnom etishga urindi...

M.Shayxzodaning ijodiy faoliyati uni ma'naviy jihatdan buzilgan, g'oyasiz va pasportsiz daydi kosmopolit sifatida baholaydi». Bu keltirilgan misol ortiqcha tafsilot talab qilmaydi.

V.Milchakov buyuk o'zbek romanshunos adibi Oybekka o'tkazilgan barcha tuhmat, zug'um va ta'qiblarning ham tashki-lotchisidir. U bir guruh e'tiqodsiz va farosatsiz o'zbekistonlik laganbardor yozuvchilarni yoniga olib, Oybek ustidan SSSR Yozuvchilar uyushmasiga shikoyat xati uyushtirdi. Bu xatda Oybekning «millatchi»lik qiyofasi inkor etib bo'lmaydigan «hujjat-lar» bilan asoslagan edi va O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasini bu aksilsovetviy unsuridan tozalash so'ralgan edi. Mazkur arizani tekshirish uchun Moskva o'zbek xalqining jallodi Apresyaning qondoshi va kommunistik mafkuraning «sodiq himoyachisi» M.Shaginyanni yuborgan edi. U 1949-yil 1-iyunda O'zbekiston

Yozuvchilar uyushmasi rayosati majlisida bo‘lib, Oybekka qarshi uyushtirgan kompaniyaga boshchilik qildi va bir guruh jipslashgan hasadchi ko‘namaklarni yetaklab respublika partiya Markaziy Qo‘mitasiga chiqadi. Shu kundan e‘tiboran Oybekka qarshi boshlangan xurujga A.Niyozov boshchiligidagi Markaziy Qo‘mita rahnamolik qila boshladi. Xuddi shu yili o‘sha paytda O‘zKP MQSida «O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining faoliyati to‘g‘risida» shoshilinch sur‘atda qaror qabul qilindi. Unda Yozuvchilar uyushmasi faoliyatida yo‘l qo‘yilgan barcha xato va kamchiliklarga Oybek sababchi deb xulosa qilindi. Darhol 9–10-iyul kunlari O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining III Plenumi chaqirilib, Oybek uyushma raisi va «Sharq yulduzi» muharriri lavozimlaridan olib tashlandi. Ammo muxoliflar bu bilan ham qanoat hosil qilmadilar. Ular 1950–1951-yillar davomida O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Plenum majlislarida «Kommunist», «Sharq yulduzi» jurnallari va «Qizil O‘zbekiston» gazetasida Oybekka ming bir aybni soxtakorona va riyokorlik bilan yasab, uni rosa savaladilar. V.Milchakov, M.Melkumov, M.Sheverdin, E. Samoxvalova, S.Somonova singari shovinistlar, imon, e‘tiqoddan bebahra, millati yo‘q partiya rahbarlarining o‘zbek ziyolilariga, Oybek domladek ulug‘ zotlarga qarshi boshlangan yalpi hujum va qatag‘onliklarga Uyg‘un, Sherbek, Aliyev, O.Rahimiy, Mirmuhsin, Vohid Zohidov A.Abdunabiyev singari shuhratparast, ichi qora, milliy ong va vijdondan begona ijodkorlar lagabardorlarcha xizmat qilib millat dushmanlarining tegirmonini qullarcha aylantirdilar, o‘nlarcha sof vijdonli ijodkorlar umriga zavol bo‘ldilar. 1951-yil boshlarida V.Milchakov rahbarlik qilgan partiya tashkiloti Oybekni partiya safidan o‘chirdi. O‘sha yili 30-noyabrda esa Yozuvchilar uyushmasi uni uyushmaning boshqaruv hay‘atidan ham chiqardi. Hayotning bu azob va ko‘rguliklari ulug‘ adibning tinka-madorini quritdi. U dastlab mikroinsult kasaliga chalinib, o‘ng qo‘li shol (falaj) bo‘lib ishlamay qoldi, so‘ngra esa tildan ham judo bo‘ldi.

1951-yilda Moskva milliy o‘lkalarga uyg‘onib kelayotgan yangi fikr va qarashlarni bo‘g‘ish maqsadida bir qator tadbirlar dasturini ishlab chiqdi. Xususan bu borada «Kommunist» (Moskva) oynomasida Kavkazdagi muridizm harakati mohiyatining «ochilishi», «Pravda» gazetasida esa adabiyotdagi millatchilik ko‘rinishlarini fosh etishga bag‘ishlangan bosh maqola alohida diqqatga loyiqdir. Ushbu hujjatlar munosabati bilan azaldagi kompartiya tartib-qoidalari asosida Kompartiyaning O‘zbekistondagi malaylari mahalliy

sharoitidan kelib chiqqan holda «oʻz tadbirlari»ni ishlab chiqdilar.

1952-yil 21–22-fevral kunlari Moskvaning koʻrgazmasiga javoban Oʻzbekiston kompartiyasning X plenumi chaqirildi. Unda A.Niyozov «Respublikadagi mafkuraviy ishlarning ahvoli va ularni yaxshilash toʻgʻrisida» maʼruza qildi. Maʼruza boshdan oyoq ogʻir xasta kasallikka chalinib yotgan Oybek nomini badnom qilishga qaratildi. Oybek direktorlik qilayotgan Til va adabiyot institutida oʻzbek adabiyoti tarixining yetarli darajada oʻrganilmayotganligi, «Alpomish» xalq dostoniga yetarli darajada markscha-lenincha pozitsiyada turib baho berilmaganligi, oʻzbek adabiyoti tarixidan 8–9 sinflar uchun chiqarilgan Gʻulom Karimovning Oybek muharrir boʻlgan darsligida jadidizmning – «oʻzbek xalqi ashaddiy dushmanlari»ning ijobiy roli toʻgʻrisida shunchaki soʻzlab oʻtilganligi, «Oʻzbek poeziyasi antologiyasi»ga yozilgan soʻzboshida «xalqqa qarshi qaratilgan», «zararli» «Doda Qurqut» eposini qahramonlik dostoni sifatida tilga olingani, «Navoiy» romanida tarixiy oʻtmishni ideallashtirgani, asarda «keng xalq ommasiga tushunarsiz boʻlgan arabcha-forscha soʻzlarni keng qoʻllagani» uchun adibning taʼzirini bermoqchi boʻlishgandi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Oybek muxoliflari qoʻshni Tojikiston Respublikasidagi maslakdoshlari bilan oʻzaro til topishib, «Коммунист Таджикистана» gazetasining 1952-yil 7-dekabr sonida filologiya fanlari nomzodi Abdulgʻani Mirzayevning «Tarixiy haqiqatni buzishga qarshi» maqolasini chop ettirdilar. Maqola muallifi keyinchalik Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi unvoni bilan sharaflangan edi. Mazkur maqolada muallif Oybekning «Navoiy» romanidagi ayrim tarixiy nuqtalarni asossiz tanqid qilgan boʻlib, uning asosiy maqsadi Stalin mukofotiga sazovor boʻlgan va jahondagi bir qator tillarga oʻgirilgan asarni chippakka chiqarishdan iborat edi. «Navoiy»ning chippakka chiqarilishi esa buyuk adibning halokati bilan barobar edi. Ana shu niyatda Oʻzbekiston Kompartiyasining mafkuraviy ishlar boʻyicha kotibi H.Tursunov koʻmagida Oybek ijodini yaxshi bilgan kuchlar «Navoiy» romaniga qarshi maqola tayyorladilar. Ammo bu maqola 1953-yil 16-mayda «Qizil Oʻzbekiston» gazetasida aspirant Botir Fayziyev nomidan eʼlon qilindi.

Oybekni qamoqqa olish pishib qolgan shu kezlarda qozoq adibi Muxtor Avezov Toshkentga kelganida H.Tursunov huzuriga kirib, Oybekning koʻp millatli sovet adabiyotining atoqli siymolardan biri va iftixori ekanligi, uning ijodida ham, xatti-harakatida ham millatchilik va aksilinqilobiylikdan zarracha asar yoʻqligini aytganlar.

«Markazqo‘m kotibi ular keltirgan dalillarni mutlaqo to‘g‘ri deb topib, Oybekni saqlab qolishning mutlaqo iloji yo‘qligini aytgan»¹.

Bu g‘oyatda diqqatga loyiq misol milliy qatag‘onlik kaliti O‘zKP MQ dan ham yuqoriroq Moskvadagi tashkilotlar qo‘lida bo‘lganligini ko‘rsatadi. Boshi toshdan bo‘lgan, ming jabr-u jafoda chekkan ulug‘ adib hayot hasratlarini quyidagi satrlarda ifodalagan edi:

*Tosh ekan boshim,
Hech yorilmadi –
Yog‘ildi ming tosh.*

*Qalam hamdardim,
Bir sirqimadi,
Ko‘zdan qatra yosh.*

*Gar qoldim nonsiz,
Va boshpanohsiz –
Darz ketmadi qalb.*

*Dilda haqiqat
Bir on so‘nmadi
Go‘yo zo‘r quyosh.*

Quvg‘in va qatag‘on balosiga giriftor bo‘lganlar faqat badiiy ijod vakillariga emas edi. Jamiyatshunos olimlardan qomusiy bilim egasi, sharqshunos Hamid Sulaymon, tarixchi A.Boboxo‘jayev, iqtisodchi O.Aminov, tilshunos olim A.G‘ulomov va boshqa yuzlab kishilar millatchilik va antisovetviylik qarashlari azobini tortdilar. O‘zbekiston fanining otashin fidoyilaridan biri, haqiqiy vatanparvar olim sifatida o‘zidan so‘ng nom qoldirgan ulug‘ alloma Hamid Sulaymondur (1912). Olimning elga, yurtga baxshida faoliyati yosh avlod uchun ibrat namunasi. Birgina Navoiyshunoslik bobida ulug‘ allomaning ko‘rsatgan jasorati bu fikrimizga yorqin dalil bo‘la oladi. Turli davrlarda ko‘chirilgan devonlarning 200 dan ortiq nusxalarini birma-bir sinchiklab o‘rganish natijasida Hamid Sulaymon Navoiyning o‘zbek tilida yaratgan 3132 she‘ri turli hajmdagi o‘nlab devonlarga tarqalib ketganligi aniqlandi. Navoiy devonlarini atoqli olim tekstologik tadqiqotda yangi metodni – qo‘l yozmalarni qiyosiy o‘rganish metodini qabul qildi, shoirning

¹ «Fan va turmush», 1992-yil, 9–10-sonlar, 25-bet.

o'zbek tilida yaratgan lirik merosining XV–XIX asr qo'lyozma yodgorliklari asosida tuzilgan katta qiyosiy jadvalni yaratdi. Bu esa, Navoiy merosini o'rganishda g'oyat muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga molik natijalar berdi.

Hamid Sulaymon mashaqqatli izlanishlar natijasida Alisher Navoiyning fanda ma'lum bo'lmagan «Badoyi ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarining nusxalarini yuzaga chiqardi. Bu hol esa «Xazoyin ul-maoniy»ning muallifi redaksiyasini batamom tiklash, shoir she'rlari xronologiyasini aniqlashda katta imkoniyatlar yaratdi. Tinib-tinchimas olimning sa'y-harakatlari tufayli o'z milliy kutubxonalarimizda bo'lmagan Navoiyning fors-tojik tilidagi 12 ming misradan ortiq she'riy devoni – «Devoni Foni» Parij milliy kutubxonasida saqlanuvchi ikki qo'lyozma asosida Toshkentda chop etildi.

Sharq xalqlari miniatura san'ati namunalarini nashr qildirishda ham alloma Hamid Sulaymonning xizmatlari cheksizdir. Uning tashabbusi bilan Moskvada nashr ettirilgan («Fan» nashriyoti orqali) ««Boburnoma»ning rasmlari» 1971-yilda Leypsigda o'tkazilgan xalqaro ko'rgazmada kumush medal bilan taqdirlandi.

XVI–XVII asrda miniaturalari hozirgacha tarixda eski an'anaga «Buyuk mo'g'ullar miniatursi» deb kelingan. Allomaning «Buyuk mo'g'ullar» termini o'rniga «Boburiylar davri miniatursi» degan yangi terminni qo'llashi jahonshumul ahamiyatga molik ish bo'ldi va uni olim tarixan asoslab berdi.

Hamid Sulaymon O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid materiallarni to'plash maqsadida jahonni kezdi, Afg'oniston, Hindiston, Angliya, Fransiya va boshqa mamlakatlarga bordi. Bu ekspeditsiyalar natijasida kitob fondlarida saqlanayotgan 138305 jild arab, fors, o'zbek, ozarbayjon tillaridagi qo'lyozmalardan 397 tasiga qisqa tavsif berilib, 41 qo'lyozmaning mikrofilmi, kitobat san'ati va Sharq miniaturalari mingdan ortiq¹ nodir namunalarining rangli slaydlari olib kelindi.

Hamid Sulaymondek millatparvar alloma nima sababdan qatag'on qilindi? U Toshkentdagi kechki pedagogika institutida direktor muovini edi. Tashkilotchiligi, ishchanligi tufayli olimni fakultet dekanligiga qo'yimoqchi bo'ladilar. Bu lavozimda Georgiy Petrovich Vladimirov ishlar edi. Hamid Sulaymonni o'z raqibi deb bilgan shovinist Vladimirov alloma ustidan 14 varaqli ariza yozadi va uni millatchilikda «ayblab» har xil tuhmatlar yog'diradi. Bu ayblar

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1987-yil, 1-yanvar.

nimalardan iborat bo'lgan? Hamid Sulaymonning umr yo'ldoshi adabiyotshunos olimi Fozila Sulaymonova bergan ma'lumotlarga qaraganda, allomaning «o'zbek talabalariga chet el adabiyotini 1–2-kurslarda o'zbek tilida o'qitish kerak», imtihonlarda «o'zbek talabalariga savollar o'zbek tilida tuzilsa yaxshi bo'larkan», «o'zbek bolalarini hamma vaqt qo'llab-quvvatlaydi» degan «dalillar» millatchi sifatida qoralanib, qamoqqa olinishiga asos bo'lgan.

1951-yil 21-iyulda O'zbekiston SSR Davlat Xavsizlik Komiteti raisi, general leytenant Drozdeskiy tasdiqlagan Hamid Sulaymonga qo'yilgan aybnomada quyidagilarni o'qiymiz: «...Sulaymonov A.Alimuhamedov bilan birgalikda oliy o'quv yurtlarining boshqaruv va ta'lim ishlarida o'zlariga yoqmaydigan shaxslarni (xususan millati o'zbek bo'lmagan shaxslarni) chetlashtirishning amaliy choralarini qo'llab, ularning o'rniga o'z odamlarini qo'yishgan.

...1947–1949-yillar Sulaymonov Alimuhamedov bilan birgalikda, o'zining millatchilik qarashlariga tayangan holda, O'zSSJ maorif vazirligining oliy o'quv yurtlarida o'zbek talabali uchun rus va chet el adabiyoti kursidan ma'ruzalarni o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilib o'qish haqidagi qaroriga qarshi chiqqan»¹.

Xullas, «millatchi», «antisovetchi» kabi to'qima ayblar yopishtirilib alloma 25 yil ozodlikdan mahrum etildi va Uzoq Sharqdagi Chuna degan joyga surgun qilindi. Faqat 1956-yil fevralda oqlandi.

To'g'ri, biz ko'p sohalarda asossiz qatag'on qilingan ming-minglab vatandoshlarimizni 1956-yilda oqlandilar, deb o'zimizga o'zimiz tasalli beramiz. Siyosiy ishlar bo'yicha oqlanishning boshlanishi 1955-yilga to'g'ri keladi va 1989-yilga qadar 1850 kishi oqlangan. Ammo xalqimizda «hayitdan keyingi xinani tovoningga qo'y» degan naql bor. Axir asosiy aybi milliy mustamlaka o'lkasida tug'ilgan, guldek toza va beg'ubor, millatim, vatanim deb xazon bo'lgan va qatag'onlik qurbonlari yozuvchi, shoir-adiblar, olim-u fuzalolar va boshqa aziz jonlar ham yashash uchun dunyoga kelgan edilar-ku. Ularning xuniga kim javob beradi? Asossiz hibsga olingan va qatag'on qilingan vatandoshlarimizning oilalari, qarindosh-urug'lari uzoq yillar davomida «xalq dushmani»ning avlodlari sifatida bosh ko'tarib yura olmadilar, ular qalb-qalbdan ezilib ma'naviy jarohatlandilar. Bu ma'naviy jarohatlar o'rnini nima bilan, qanday qilib to'ldirish mumkin? Yo'q, xalqimiz millatimiz dushmanlari, buyuk rus shovinistlarining, sionistlarning sitamlari,

¹ «Fan va turmush», 1991-yil, 11-son, 10-bet.

qirg'in va qatag'onliklarini biz hech qachon unutmaymiz, unutishga haqqimiz ham yo'q.

50-yillardagi qatag'onlik 60-yillarda ham davom etdi. Taniqli olim A.Azizxo'jayev «Hozirga qadar tarixchilarimiz, jamiyatshunoslarimizning e'tiboridan chetda qolib kelayotgan, turli mish-mishlar o'rovida qolgan muhim voqealarga» diqqatni jalb etadi¹.

Bu voqea 1969-yil aprelida yuz bergan «Paxtakor» futbol komandasi bilan Moskvaning «Torpedo»si o'rtasida o'yin bo'lib, bunda «Paxtakor» mag'lubiyatga uchraydi. O'sha vaqta hamma sohalarda bo'lganidek sport sohasida ham Markaz milliy respublikalarni ochiq-oshkora kamsitardi. Ustiga-ustak hakam bu o'yinda adolatsizlik qiladi. Alamga to'lgan yoshlarning bir qismi stadiondan chiqib, Navoiy ko'chasidagi va Komsomol ko'li atrofidagi do'konlar oynalariga tosh otishadi, avtomobillarga shikast yetkazishadi, ko'chada ketayotgan ayollarga tegajog'lik qilishadi. O'shanda atayin uyushtirilmagan, avvaldan rejalashtirilmagan va aksariyat qismi balog'atga yetmagan o'smirlarning beboshligi millatchilikka yo'yildi va bu voqealarga millatchilik tamg'asini bosishga urinuvchilar ko'payib ketadi. Kremldagilarga yaxshi ko'rinish uchun ko'plab majlislar va yig'ilishlar o'tkazildi, «pashshadan fil yasaldi». Shu vaqtdagi ideologiya sekretari R.Nishonovning tutgan pozitsiyasi «Chin o'zbek ishi»da odilona shunday tavsiflangan: «Rafiq Nishonovichning vazifasi «og'ir» edi. Avvalo u, Markazning Toshkentdagi vakillari ko'ziga yaxshi ko'rinishi, demak, bo'lib o'tgan hodisalarga «partiyaviy, sinfiy nuqtayi nazardan baho berib, millatchilik ildiziga bolta urishda» o'z tashabbuskorligini namoyish etishi lozim edi. Biroq «respublikada millatchilik barq uryapti» degan gapni Markaz oldida tan olish ideologiya sekretari sifatida uning taqdirini bir zumda hal qilishga olib kelishini ham Nishonov yaxshi bilardi. Demak, ikki front bo'ylab harakat qilish, iloji bo'lsa, bir o'q bilan ikki quyon ovlash kerak edi.

R.Nishonov xuddi shu yo'lni tutdi.

...R.Nishonov «millatchilikka qarshi kurash»ga shu qadar berilib ketdiki, uning imzosi bilan qabul qilingan hujjatlarda «uchto'rt o'spirinning beboshligi millatchilikning oliy ko'rinishi – shovinizm sifatida baholandi»².

O'zbekiston SSR Oliy Sudining raisi S.Po'latxo'jayev, «katta og'alar»ning nog'orasiga o'ynamay, «Paxtakor»dagi voqea ishti-

¹ Qarang: Azizxo'jayev A. Chin O'zbek ishi...

² Azizxo'jayev A. Ko'rsatilgan adabiyot. 15–16-betlar.

rokchilarining qilmishiga siyosiy ayb yopishtirishdan bosh tortdi va u qo'lg'a tushganlarga nisbatan qonun davrasida, adolatli hukm chiqardi.

Tez orada Markaz O'zbekistonga o'nlab tergovchilarni yubordi bu yerda navbatdagi «tozalov» o'tkazildi. 1975-yilning O'zbekiston Oliy sudi, viloyat va rayon sudlari tizimidagi o'ttizdan ortiq rahbar qamoqqa olindi. O'zSSR Oliy Sudi raisi S.Po'latxo'jayev 10 yilga, uning o'rinbosari M.Siddiqov 9 yilga, Oliy Sud a'zolari D.Sulaymonov 15-yilga, T.Umarov 8 yilga, T.Abdullayev 15 yilga, Buxoro viloyat sudi raisi M.Rahimov 6 yilga, Toshkent shahar sudi raisi A.Mutalov 10 yilga, uning o'rinbosarlari S.Dadajonov 9 yilga, Xorazm viloyat sudi raisi B.Razzoqov 10 yilga ozodlikdan mahrum qilindilar¹.

Qatag'onlikning navbatdagi yangi bosqichi 80-yillarga to'g'ri keldi. Bu qatag'onlik sovetlar hukumatining yana bir navbatdagi nayrangi bo'lib, «O'zbek ishi», «paxta ishi», «O'zbek mafiyasi», «qo'shib yozish» kabi izohli lug'atimizga mustamlakachilar tomonidan kiritilgan yangi so'zlar bilan bog'liq. «O'zbek ishi, – deb yozadi O'tkir Hoshimov, – 30 va 50-yillardagi qatag'onlarning mantiqiy davomidir. Sovet siyosati har 10–15 yilda kalla olib turmasa, ko'ngli joyiga tushmagan. To'g'ri, o'sha paytlar O'zbekistonda qo'shib yozishlar, poraxo'rliklar bo'lgan. Buni inkor qilmaymiz. Ammo bunday harakatlar butun sobiq Ittifoqda avj olgan edi. Unday bo'lsa, nima uchun markaz ayni O'zbekistonni tanladi, degan savol tug'iladi. Buning sababi oddiy. Biz anchagina loqaydmiz, darrov qovusha qolmaymiz»².

Ha, juda adolatli va to'g'ri aytilgan gaplar. Aslida «O'zbek ishi» degani nima o'zi va qachon paydo bo'ldi. Bu «ish» aslida 80-yillarda O'zbekiston Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi (DXQ)ning raisi bo'lib ishlagan Melkumov (millati arman) bilan O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi Sh.Rashidov o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklardan boshlangan. O'sha kezlarda Buxoro viloyati BXSS boshlig'i Muzaffarov va Buxoro shahar savdo idorasining direktori Qudratovlarning poraxo'rlikiga taaluqli ma'lumotlar DXQda bo'lgan. Bu shaxslar Buxoro viloyati partiya qo'mitasining birinchi kotibi A.Karimov himoyasida bo'lgan va unga «oshirib» turishgan. Karimov esa o'z navbatida Sh.Rashidov bilan yaqin aloqada bo'lgan. Shu bois Melkumov va uning gumashtalari o'z oldilariga

¹ O'sha asar, 22-bet.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1996-yil, 19-aprel.

Muzaffarov va Qudratovni fosh qilish orqali A.Karimovga chiqish va so'ngra Karimov orqali Sh.Rashidovni «nishonga» olishni mo'l-jallab harakat qilganlar. 1983-yilda Buxoroda ilgaridan o'ylab re-jalashtirilgan va amalga oshirilgan «operatsiya» tufayli Muzaffa-rov va Qudratovlar qamoqqa olindilar. Ular xalqqa ma'lum bo'lgan birinchi o'zbek millionerlari bo'lib chiqdi. Bu ish darhol Moskvaga oshirildi va markazda ana shu tariqa «o'zbek ishi» paydo bo'ldi.

SSSR Prokuraturasining tergov qismi boshlig'i G.Karakozov darhol tergov guruhi tuzib, unga boshqa bir armani – T.Gdlyanni rahbar qilib tayinladi. Tergovchilar guruhiga kiritilgan vakillarining deyarli hammasi Gdlyan bilan yaqin va hamtovoq bo'lgan shaxslar edi. Bu ishning oqibati Sh.Rashidovning «sirli o'limiga» olib kel-ganligi ma'lum.

«Paxta ishi», «qo'shib yozishlar» masalasi ham aslida 1983-yilda boshlangan. O'zKompartiya MQning XVI plenumi va unda Inomjon Usmonxo'jayevning Markazdan O'zbekistonga kadrlar bi-lan «yordam berish»ni so'rab qilgan murojaatidan so'ng bu ish avj oldi. O'zbekistonga yuzlab, minglab kadrlar yuborildi. Bu «kadrlar desanti» tarkibida o'zbek xalqi, turkiylar va musulmonlarga qalbida nafrat va shovinizm g'oyalari burqsib turgan jallod-fashistlar ko'p edi. Bular Anishev, Ogarok, Klepikov, Satin, Nesterenko, Buturlin, O.Gaydanov, E.Didorenko, Lyubimov, Ivanov, Galkin, Kartashyan va boshqalardir. «Paxta ishi» bo'yicha juda ko'p guruhlar tashkil qilindi. «Barcha Konstitutsiyaga ko'ra, O'zbekiston suveren davlat sanalsa ham uning prokurori, respublika rahbariyati bilan maslahat-lashilmagan holda SSSR Bosh prokurori tomonidan tayinlanardi».

Qisqa muddat ichida O'zbekiston SSR prokuraturasining eng yuqori, eng muhim lavozimlaridan tortib, oblast, rayon prokuror-larigacha Markazdan doimiy ishlashga yuborilgan vakillar bilan al-mashtirildi. O'zbekistonga tashlangan bu «sotsialistik desant»ning soni esa yuzdan ortiq edi.

1984-yilda O'zbekiston SSR prokurori, uning muovinlaridan uch-tasi, eng katta boshqarmalarning boshliqlari lavozimlariga Mar-kazdan kelgan odamlar qo'yildi. Bu bilan cheklanilmasdan, asta-sekin oblast darajasidagi prokurorlar – Buxoro oblasti prokurori (Matyushov G.) Samarqand oblasti prokurori (Yeremenko V.), Xo-razm oblasti prokurori (Titarenko A.), Navoiy oblasti prokurori (Suxarev A.) Surxondaryo oblasti prokurori (Jetkov V.), Qoraqal-pog'iston ASSR prokurori (Donsov V.) va Toshkent shahar proku-rori (Fillipenkov G.) ham Moskva tomonidan yuborildi. Keyingi

bosqichda esa rayon prokurorlari lavozimi ham «mehmonlar» uchun boʻshatildi¹.

Ana shunday «mehmonlar» Respublika Ichki ishlariga ham joylashtiriladi. Oʻsha paytdagi Ichki ishlar vazirining oʻrinbosari, general Gʻofur Rahimovnnig dalillariga koʻra, vazirlik tarkibidagi 27 boshqarma va boʻlimdan bor-yoʻgʻi ikkitasinigina oʻzbek millatiga mansub kishilar boshqargan. U ham boʻlsa, xoʻjalik va tibbiyot boshqarmalari edi².

Mahalliy xalqning «xarakter va psixologiyasi»ni yaxshi bilgan jallodlar bu guruhlariga tub yerlik prokuror va tergovchilarni bosh qilib, ularga «yaxshi konsultatsiya»lar berdilar va shu tariqa oʻz sopini oʻzidan chiqardilar. Yuqori saviyada «maslahat va konsultatsiya» olgan guruh aʼzolari amaliy ishga tushib ketdilar. Ular 70-80-yillarda mamlakatda keng tus olgan qoʻshib yozishlar boʻyicha jinoyatchilarni aniqlab berishlari kerak edi. Haqiqatdan ham shu yillarda paxta, chorva va boshqa sohalar boʻyicha qoʻshib yozishlar davlat rejalarini sunʼiy ravishda bajarish usuli boʻlibgina qolmay, million soʻmlab davlat va jamoat mablagʻlarini suisteʼmol qilish va talon-toraj etish bilan bogʻliq edi. Hamma yerda poraxoʻrlik avjiga mingan edi. Bunday qoʻshib yozishlar poraxoʻrliklarning asosiy ilhomchisi va tashkilotchisi Moskvaning oʻzi boʻlib, respublika, viloyat, tuman rahbarlari, davlat xoʻjaligi direktorlari, jamoa xoʻjaligi raislari, paxta tayyorlash korxonalari va paxta tozalash zavodlari rahbarlari bu ish bilan bogʻliq edilar. Ular asosli ravishda jinoiy javobgarlikka tortildilar va sudlandilar. Shu bilan bir qatorda, qoʻshib yozishlarga bevosita aloqador boʻlmagan, bu ishga ongsiz surʼatda yoki tasodifan oʻralashib qolgan, rahbarlarning taʼsiri va tazyiqi ostida qoʻshib yozishlarga, noiloj qoʻshilib qolgan, undan shaxsan hech qanday moddiy manfaatdor boʻlmagan yuzlab va minglab gunohsiz kishilar ham jabr koʻrib aziyat chekdilar. «Oʻzbeklar ishi», «Paxta ishi» boʻyicha qancha odamning qamoqqa olinganligi toʻgʻrisida turlicha maʼlumotlar bor. Baʼzi manbalarda 22 ming, boshqasida 30 ming, hatto 48 ming³ odam hibsga olinganligi koʻrsatiladi. «Oʻzbeklar ishi» ayni quturgan va avjiga chiqqan paytda OʻzKP MQning birinchi kotibi I.Usmonxoʻjayev yozuvchilar bilan uchrashuvda respublikada qoʻshib yozish va poraxoʻrlik avj olib ketgani tufayli yigirma uch ming kishi qamoqqa olinganini ayt-

¹ *Azizxoʻjayev A.* Koʻrsatilgan adabiyot. 31-bet.

² Oʻsha asar. 48-bet.

³ «Sovet Oʻzbekistoni», 1987-yil. 16-fevral.

gan edi. Shu damlarda Kompartiya fidoyisi o'zining ham taqdiri yaqin kelajakda ne ahvollarga tushajagini albatta tasavvur ham qila olmagan, albatta. Chunki I.Usmonxo'jayev Qomfirqaning so'siz itoatkor qo'g'irchoq rahbari sifatida O'zKP MQning IV plenumida so'zlab «1986-yilda rahbar xodimlardan salkam 750 kishi, shu jumladan 8 obkom sekretari, shahar, rayon partiya komitetlarining 10 ta sekretari, shahar rayon partiya komitetlarining 10 ta sekretari, shahar va rayon ijroiya komitetlarining 40 ta raisi, ministrlklar va idoralarning 18 ta rahbari...»ni almashtirganligi bilan ko'krak kergan edi. Xullas, necha ming odam qamoqqa olinganligidan qat'i nazar o'zbek xalqi boshiga 80-yillarda ommaviy kulfat tushgan edi. Gdlyan va Ivanovlar guruhi O'zbekistonda bilgan va bilmagan barcha noma'qulchiliklarni qildilar. 70–80-yillarda O'zbekistonda Kompartiya va sovetlar hukumatining fidoiy rahbarlari sifatida tanilgan Usmonxo'jayev, Xudoyberdiyev, Aytmurotov, Salimov, Abdullayeva, Tursunov, Musaxonov, Yahyoyev, Norov, Sattorov, Rahimov, Karimov, Norbo'tayev singari arboblari qamoqxonalarda mislsiz qiynoq va azoblarga solindilar.

Insoniylik qiyofasini yo'qotgan Gdlyan boshliq vahshiylar guruhi mahbuslarni so'roq qilish davomida hatto fashistlar ham yetti uxlab tushiga kirmagan dahshatli, eng qaltis va ta'sirli usullarni ishga solganlar: «Hozir bolalaringni qamoqqa tiqamiz, retsdevistlar xotiningni zo'rlaydi, qizingni badnom qiladi, sen esa eshikdan tomosha qilib turasan» kabi. Yaxshisi mahbuslarning ba'zi bir deganlariga e'tibor qarataylik. Sobiq militsiya general-mayori (u Nijniy Tagil qamoqxonasida saqlangan) Xushvaqt Norbo'tayevning arznomasidan: «Hech natija chiqmaganidan keyin meni 3-hibsxonaga o'ta xavfli jinoyatchi Sayfulin Shavkat, muttaham G'afurov Oqil (laqabi «Doktor»), qartaboz Igirlar ichiga qo'shib qo'yishdi. Bu dahshatxonada uch saqlashdi. Odamiy qiyofani yo'qotgan bu unsurlar odam bolasi bardosh bera olmaydigan azob-uqubatli usullarni o'ylab topishadi, bu haqorat, kaltaklashlar, hatto fashistlar o'ylab topmagan odamga o'z axlatini yedirish, erkaklik nomusiga zo'rlik qilish, og'zingdagi ovqatni tortib olish... Kimga nola qilasan, kimdan yordam so'raysan xudodan boshqa. Bu aytganlarimga, ehtimol, ishonishmas, lekin baribir hammasi rost, hammasi shunday bo'lgan, 90 yoshga kirgan otam (ilohim umrlari uzoq bo'lsin), bolalarim haqqi-hurmati, hammasi rost...

Yana bir kuni Gdlyan ovi baroridan kelgan yirtqichdek xursand bo'lib, ikki qo'lini ishqalar ekan: «Bilishimcha, qizing (1970-yilda

tugʻilgan, tugʻma kar) juda ketvorgan emish, Qarshilik bezorilarga «hadya» etmas, mendan xursand boʻlishar-a, nima deysan» dedi. Bunday tahqirlarga qanday ota bardosh bera oladi-ya!»¹. Birgina Inomjon Buzrukovichning ishi yuzasidan uning qarindosh-urugʻlaridan 23 kishi qamoqqa olingan. U bunday deydi: «Urishganda mayliydi. Lekin, qarindosh-urugʻ, xotin, bola-chaqaga azob berish-sa qiyin boʻlar ekan»².

Inomjon Usmonxoʻjayev sovetlar sudlov organlari ishining naqadar chirkin, adolatsiz va dahshatli ekanligini fosh etib, quyidagilarni yozadi: «Tergov ham, sud ham nohaqlikdan iborat boʻldi. Odam qiyofasidagi vahshiy tergovchilar tirik jonni emas, balki temirni ham eritishga va sindirishga qodir ekanliklarini oʻz boshimdan kechirdim. Men mana shunda birinchi bor sovet tuzumi naqadar aldoqchi ekanligini, uning tergov organlari oʻz muddaosi uchun har qanday vahshiylik ham qilishi mumkinligini his qildim. His qildim-u, butun umr mana shu tuzum, mana shu jamiyat, mana shu partiya uchun eʼtiqod qoʻyganimga, bor hayotimni shu yoʻlda baxshida qilganimga achinib oʻkinib-oʻkinib yigʻladim. Kaltakdan bir joyingiz sinsa, buning azobi oʻtib ketadi. Lekin bir umrlik eʼtiqodingiz sinsa, bunga chidab boʻlmas ekan... Ular bilan uchrashib suhbatdosh boʻlmagan odam buni tasavvur eta olmaydi».

Mahbuslarni tergov chogʻida koʻz koʻrib, quloq eshitmagan qiynoq usullariga solish va vahshiyliklar qilishda SSSR prokuraturasining masʼul xodimi Viktor Ilyushinning yozishicha, Kartashyan va Pirsxalava kabi tergovchilariga teng keladigani boʻlmagan. Pirsxalava ayniqsa dahshatli boʻlgan ekan. U Gdlyanning eng suyuqli shogirdi boʻlgan va qilgan «xizmatlari» evaziga uning yordamida amal pillapoyasidan shiddat bilan koʻtarilib borgan. Ammo SSSR prokuraturasi «oʻzbeklar ishi» masalasini qaytadan koʻrib, Pirsxalavani qamoqqa olish haqida hukm chiqarganida Gurjistondan xat va telegrammalar yogʻilib ketgan. Hatto Gdlyan va Pirsxalavalarni himoya qiluvchi mahsus guruhlar tuzilgan. Oxir-oqibatda Gruziya prokurori ham SSSR Prokuraturasiga norozilik maktubi yoʻllagan. Xatda prokuraturada xodimlarning majlisi boʻlganligi va bu majlisda quyidagi qaror qabul qilinganligi aytilgan edi:

«1. SSSR Bosh Prokurori oldiga SSSR Bosh Prokurori oʻrinbosari I.Abramovni va boshqarma boshligʻi V.Ilyuxinni Gruziya

¹ «Fan va turmush», 1990-yil, 7-son, 25-bet.

² «Yosh leninchi», 1991-yil, 15-noyabr.

SSR Prokuraturasi Jamoasi bilan uchrashish uchun xizmat safariga yuborish masalasi qo'yilsin.

2. K..Pirsxalava zudlik bilan qamoqdan ozod qilinsin, unga nisbatan qilayotgan jinoiy ta'qiblar to'xtatilsin.

3. SSSR Prokuraturasi kollegiyasidan Gruziya SSR Prokuraturasining ushbu talablarini muhokama etish so'rahsin. Bunda keltirilgan talablarning rad etilishi respublikadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni jiddiylashtiribgina qolmasdan, balki Gruziya SSR Prokuraturasi Jamoasi yig'ilishida ta'kidlanganidek, bu hol respublika-huquqni himoya qilish organlari tomonidan SSSR Prokuraturasi rahbarligiga qarshi bir qator norozilik harakatlarining boshlanishiga sabab bo'lishi ham nazarda tutilsin»¹.

V.Ilyuxin ushbu ma'lumotni keltirar ekan, qonuniy va haqli savolni qo'yadi. Gurji xalq bo'lganida o'zbek xalqi xalq emasmi? Nima sababdan o'n minglab, o'ttiz, qirq minglab o'zbekni qamoqqa olishsa-da, bu xalqning nafasi chiqmaydi? Buning sababi shundaki, sovetlar saltanati yillarida o'zbeklarda millat, milliy ong, milliy vijdon, milliy birlik tushunchalari so'nib ketdi. «Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun» degan tushunchalardan begonalashdik, «o'zingni bil, o'zgani qo'y» asosiy shiorimiz bo'ldi. Faqat jig'ildonni, o'z cho'ntagimizni o'ylaydigan bo'lib qoldik, O'zbekiston hukumati-chi, fuqarolarning insoniy haq-huquqlarini himoya qilish lozim bo'lgan davlat organlari, ularning rahbarlari-chi? Nega ular ham Gurjiston Prokuraturasi xodimlari singari o'z fuqarolari to'g'risida o'ylamadilar. Albatta, O'zbekiston rahbarlari ham o'yladilar. Faqat ular o'z shaxsiy manfaatlarini o'yladilar, o'zlarining mansablari va lavozimlaridan ketib qolishdan qo'rqib Gdlyan va Ivanovlar singari gazandalarning ko'nglini olishni o'yladilar. Ularga baribir edi. Necha ming odam hibsga olinib, qirilib qatag'on qilinsa-da ularning o'zlari mansab kursisida omon qolsalar bo'lgani, chunki rahbar ham o'z xalqiga munosib bo'ladi. «Qozi muttaham bo'lsa, o'g'ri peshgir bo'ladi», degan xalq maqoli juda to'g'ri aytilgan. «Аргументы и факты» haftanomasining 1988-yil 30-sentabr sonida bosilgan O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi R.Nishonovning quyidagi qarorini o'qigan har bir kimsa yuqorida qo'yilgan qonuniy savollarga aniq javob topa oladi. O'zbekiston taqdiri, millat va xalq taqdiri uning qo'lga ishonib topshirilgan mamlakatning birinchi odami nimalar bilan «faxrlangan» ekan? «Respublikada jamiyat hayotining barcha jabhalarini sog'lom-

¹ «Sharq yulduzi», 1993-yil, 9-son, 56-bet.

lashtirish uchun turg'unlik davri merosiga qarshi qattiq, og'ir kurash ketmoqda. KPSS Markaziy Komiteti keyingi to'rt yilda O'zbekistonga yuzlab tajribali kadrlar yubordi... Avvalo respublikaga shunday ko'lamli yordam keyingi 30 yil mobaynida birinchi marta amalga oshirilganini ta'kidlamochim. Yangi xodimlarning kelishi bizning chinakam baxtimiz bo'ldi... Respublikada so'nggi to'rt yil ichida 58 ming mas'ul xodim vazifasidan bo'shatildi. Men o'zim shaxsan Telman Xorenovich Gdlyan gruppasining ishini g'oyatda ijobiy baholayman. Biz SSSR Prokuraturasining xodimlari bilan qo'lni qo'lga berib ish olib bormoqdamiz, ular Respublikada adolat o'rnatish, Rashidov atrofidagi yaqin odamlarni javobgarlikka tortishda jon kuydirib ishlamoqdalar. Keskin kurash ketmoqda. Shuni ro'y-rost aytishim kerakki, Gdlyan gruppasi respublika partiya organlari tomonidan qattiq qo'llab-quvvatlanmaganida va har tomonlama yordam ko'rsatmaganida edi, ular bu qadar samarali ishlay olmasdilar, albatta».

Bu misol «O'zbeklar ishi» Moskvaning topshirig'i va ko'rgazmasi bilan amalga oshirilgan bo'lsa-da, uning asosiy jaholat izi va o'zagi O'zbekistonning o'zida bo'lganligini aniq isbotlaydi.

«O'zbeklar ishi» kampaniyasi davrida O'zbekistonda xalqni talab olib ketilgan summa miqdori to'g'risida ham turlicha raqamlar tilga olingan. Jumladan Gdlyanning o'zi O'zbekistonda 140 million so'm topdik, deb maqtangan. Keyinchalik «100» raqami nomalig'i sabablarga ko'ra, 40 millionga tushirilgan. Biroq bu pullar sinchiklab tekshirilganda xalqdan o'marilgan pul atigi 15 million so'm chiqqan, xolos. Qolgan pullar O'zbekistonda «samarali» ishlaganlarning o'p-qonlariga tushib ketgan bo'lsa ne ajab? 80-yillarda «desantchilar guruhi» O'zbekistonda «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» bahonasida ijtimoiy hayotning deyarli barcha sohalariga o'z burunlarini tiqib, «poklik» va «adolat» o'rnatmoqchi bo'ldilar. Hatto ular O'zbekiston fani rivojiga ham «munosib hissa» qo'shganlar. Akademik Vosil Qobulov ma'lumotlariga qaraganda, O'zbekiston birinchi rahbarlarining yo'l qo'yib berganligidan foydalangan «desantchilar» respublika Markaziy Qo'mitasida «pinhona kabinet» tuzib olgan edilar va shu kabinet tavsiyasi bilan FAning «Kibernetika birlashmasi»ni 80-yillarda tekshiraverib ilma-teshik qilib yubordilar. Tekshirish uchun esa birlashmada «iqtisodiy samara», «qoloq loyiha» va «yemakxona» (kormushka) kabi masalalar asos qilib olindi. Birinchi va ikkinchi masalalardan ish chiqmadi. «Yemakxona»ning asosi ham topildi. Bu tekshirish boshlanganga qadar

«Kibernetika birlashmasi»da 628 kishining¹ doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilganliklari va ular aksariyatining yerli millat vakillari bo'lganida edi. Shovinist va olchoq Anishev bilan Ogarok akademik V.Qobulovning bunday «shakkkokligi» uchun uning «ko'zini ochib» qo'ymoqchi bo'lganlar.

Shoir Sulton Akbariy «Qatag'on» dostonida haqiqatni kuylab yozadi: Millatchi dedilar sayron qushni,

Patriot dedilar vatanfurushni.

Feodal dedilar qizil gulni,

Proleter dedilar qulni.

Panturkist dedilar tug'ma so'zni,

Marksist dedilar olako'zni.

Qatag'onlik yillarida O'zbekistonda sodir etilgan bunday dahshatli yovuzliklar, adolatsizlik va bedodliklarni o'z ko'zi bilan ko'rib, unga guvoh bo'lgan jurnalist va publitsist Komil Holmhammad faryod soladi, qalamidan o't chaqnaib mamlakatda bo'layotgan voqealarga o'z munosabatini izhor etib yozadi: «tarixchilar o'n yillardan keyin 1980-yillarning ikkinchi yarmida O'zbekiston jumhuriyatida yana 30–50-yillarning sovuq, dahshatli qora ko'lankasi kezib yurganligini jur'at etib yozishar, lekin shu narsa aniqki, 1983-yilning sentabridan O'zbekistonda ish boshlagan va had-hududsiz vakolat bilan SSSR Bosh Prokurori nomidan kelgan Gdlyan va Ivanovlar o'zbek xalqi farzandlarini milliy kadrlarimizni qirib tashlashni asosiy maqsad qilib olishgan. Xo'sh, butun bir xalqning taqdirini belgilashga ularga kim bunchalik huquq berdi. Axir, O'zbekiston Soveti Sotsialistik Respublikasi mustaqil» suveren «respublikami o'zi»?². Ha hamma gap, balo va fojia yolg'onchi Konstitutsiyada O'zbekistonning mustaqil, suveren respublika, amalda esa u ilgariyidek Rossiyaning hech qanday huquqqa ega bo'lmagan mustamlaka o'lkasi bo'lib qolayotganligida edi. Bu nohaq berilgan qurbonlar, ona xalqimizning gunohsiz farzandlari boshlari uzra o'ynagan azob va jahannam gurzilari uchun tarix oldida, Ollohu Karim oldida kimlardir ertadir-kechdir javob berishlari kerak-ku. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov: «**O'zbekiston jamoatchiligi o'zining eng yaqin tarixidagi Gorbachyov, Ligachyov komandasi xalqni jilovda tutib turish, uning o'sib kelayotgan milliy va siyosiy ongini bo'g'ish niyatida «paxta ishi»,**

¹ «Yosh leninchi», 1990-yil, 1-dekabr.

² «Fan va turmush», 1990-yil, 7-son, 24-bet.

«o‘zbeklar ishi» deb atalmish tuhmatlarni to‘qib chiqargan, biz o‘zbeklarga turli-tuman sharmandali tamg‘alar yopishtirilgan fojiali sahifalarni hech qachon unutmaydi»¹, degan edi. Xullas, ona tariximiz o‘tmishining Sovetlar saltanati davri, xususan 80-yillardagi qatag‘onlik yillari dardli, alam va motamsaro voqealar-ga to‘la xalqimizning millat sifatida qaddi bukilgan, xo‘rlangan va oyoqosti qilingan davridir. Kelajakdan umidi bo‘lgan inson va millat sifatida yashayman degan avlodlarimiz tariximizning yaqin o‘tmishdaga achchiq saboqlaridan hayotiy xulosalar chiqarmoqlari ham qarz, ham farzdir.

10. Sobiq Ittifoqda turg‘unlik holati. XX asrning 80–90-yillarida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti

XX asrning 70–80-yillarida SSSRda iqtisodiyotning rivoj-lanish sura’ti tobora pasayib, sarf-xarajatlari ortib bordi. Mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan ijtimoiy, oziq-ovqat, agrar, energetika, ekologiya va boshqa sohalar-dagi dasturlar samara bermadi, iqtisodiy ziddiyatlarni chuqurlashtirib yubordi.

Sobiq Ittifoqda yuzaga kelgan *turg‘unlik holati* sabablariga quyidagilarni aytish mumkin. Xususan, XX asr ikkinchi yarmi-dan dunyoda ilmiy-texnikaviy yangiliklar sodir bo‘ldi. Bundan jahonning taraqqiy topgan davlatlari samarali foydalana boshladi. Ishlab chiqarishga hisob-kitoblar, yechimlar, nazorat va boshqarish vazifalarini bajaradigan elektron-hisoblash apparatlari, axborot texnikasi, robotlar kirib keldi va keng qo‘llanila boshlandi. Odam-lar bajarib kelgan oddiy texnik, mexanik, og‘ir jismoniy ishlarni texnika vositalari bajaradigan bo‘ldi. Fan ishlab chiqarish kuchi-ga aylandi. Natijada ilg‘or mamlakatlarda ishlab chiqarishning samarasi oshib, intensiv taraqqiyot yo‘liga kirdi. Moddiy ishlab chiqarishda ishlovchilar soni qisqarib, xizmat ko‘rsatish sohasida, tibbiyot, ta’lim, ilmiy faoliyatda band bo‘lganlar soni oshib bordi. Axborot texnikasi tibbiyot, fan, ta’lim va boshqa xizmat ko‘rsatish sohalarida keng qo‘llanila bordi. Inson texnik, mexanik va og‘ir jismoniy ishlarni bajarishdan ozod bo‘lib, o‘zini mazmunli, ijodiy ishlarga bag‘ishladi. Pirovardida turmush saviyasi tobora yaxshi-lanib bordi.

Bu davrda sovet davlatida esa ilmiy-texnika inqilobidan foy-dalanish yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmadi. Mamlakat katta tabiiy

¹ «Xalq so‘zi», 1996-yil, 13-aprel.

resurslarga ega bo'lsa-da, xo'jaliklar ularning yetishmovchiligiga duch keldi. Ko'pgina mamlakatlar fan-texnika inqilobi tufayli xalq turmushida jiddiy ijobiy burilishga erishgan bir paytda SSSR bu jarayondan orqada qolib ketdi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi eskirgan, mahsulotlarning si-fati past, ular sotilmasdan omborlarda to'planib qolayotgan edi. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlik va uning mafkuralashtirilishi iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidagi urinishlarni yo'qqa chiqarar edi. Ijtimoiy ehtiyojlarga mablag' aj-ratishda qoldiq prinsipi va taqsimotda tekischilik hukmron edi. Bular aholining mehnatga qiziqishi va faolligini susaytirdi, boqi-mandalik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, chayqovchilik, poraxo'rlik kabi yaramas illatlarni keltirib chiqardi.

Buyruqbozlik boshqaruv usuli, mamlakatda keng tarqalgan qog'ozbozlik, majlisbozlik illatlari iqtisodiyotning o'z qonunlari va vositalari asosida rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda edi. Odamlar mulkdan begonalashtirilgan, shu tufayli loqaydlik yuzaga keldi.

«Qayta qurish» siyosati va uning barbod bo'lishi «Qayta qurish» – XX asrning 80-yil-lari o'rtalarida keng iste'molga kirgan tushuncha. Qayta qurish – Moskvada

KPSS Markaziy Komitetining 1985-yil 23-aprelda bo'lib o'tgan plenumi va unda KPSS MK Bosh kotibi Mi-xail Sergeyevich Gorbachyev «KPSSning navbatdagi XXVII syezdini chaqirish, unga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish bi-lan bog'liq vazifalar to'g'risida» ma'ruza bilan bevosita bog'liqdir. Bu siyosat SSSR-da totalitar tizimni islohot yo'li bilan o'z-gartirishga qaratilgan harakatni anglatgan. Qayta qurish siyosatining maqsadi va vazi-fasi mamlakatda to'planib qolgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va mafkuraviy so-halardagi muammolarni «qayta qurish» yo'li

**Gorbachyov Mixail
Sergeyevich**

bilan hal etishdan iborat bo'lgan.

Qayta qurish 1985–1990-yillarni o'z ichiga olib, ikki bosqich-ga bo'linadi. **Birinchi bosqich (1985–1987)** ma'muriy-tashkiliy tadbirlarning an'anaviy usullarda olib borilishi bilan izohlandi. Ushbu bosqichda asosiy vazifalar ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuq-larini ishlab chiqarishga jalb etish asosida jamiyatda tub iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish va uning asnosida inson omilini faol-lashtirishga qaratilgan edi.

Qayta qurishning dastlabki davrlarida asosiy e'tibor mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga yo'naltirildi. Biroq bunday jarayonning rivoji ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirishni talab qildi. Shuning uchun 1986-yilda qayta qurish va ijtimoiy munosabatlar masalasiga alohida e'tibor berildi. Bunday siyosatning mar-kazida esa jamiyatni demokratlashtirish, ma'muriy-buyruqbozlik va byurokratizmga, qonunsizlikka qarshi kurash turar edi. Natijada jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotida ma'lum o'z-garishlar ro'y bera boshladi, kishilarning ijtimoiy faolligi oshdi, demokratiya sari qadam tashlandi, milliy o'zlikni anglash jarayoni yuz berdi. Ammo tub o'zgarishlarni, barcha sohalarida haqiqiy islo-hotlarni amalga oshirish yo'lidagi urinishlar muvaffaqiyat qozon-madi. 1986-yildan boshlab mamlakat iqtisodiy ahvoli battar yo-monlasha boshladi, 1987-yil yanvaridan ishlab chiqarish sur'atlari keskin pasaya bordi, iqtisodiyotda inqirozli holat yuzaga keldi. Qayta qurishning birinchi bosqichi shu tarzda mag'lubiyat bilan yakun topdi.

1987–1990-yillar esa qayta qurishning ikkinchi bosqichi bo'lib, endilikda jamiyatning barcha jabhalarini kompleks tarz-da isloh qilishni kun tartibiga qo'ydi. Jumladan, bu davrda sovet jamiyatini demokratlashtirish masalasi asosiy vazifa deb ta'kid-landi. Demokratlashtirish jarayoni jamiyatni ma'lum darajada uyg'otdi, ijtimoiy faollik ortdi. Saylovlarning muqobil nomzodlar ishtirokida, alternativ asosda olib borilishi ijobiy holat edi, bundan tashqari SSSRda saylov tizimini o'zgartirish to'g'risidagi Qonun (1988-yil dekabri)ning qabul qilinishi ham jamiyat a'zolari ijtimoiy faolligini oshirishda ma'lum ahamiyat kasb etdi. Biroq Ittifoqda tub demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish, boshlangan islohotlarni oxiriga yetkazish mumkin bo'lmadi. Bu ikki sabab bilan izohla-nadi. Birinchidan, qayta qurishning aniq, izchil, ilmiy jihatdan pux-ta ishlab chiqilgan dasturi yo'q edi. Ikkinchidan, partiya rahbarlari bundan manfaatdor emasdilar.

Xullas, M.Gorbachyov boshchiligida KPSS rahbariyatining bir qismi tomonidan boshlangan qayta qurish siyosati mamlakat hayoti va umuman jahonda ma'lum o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keldi (oshkoralik, siyosiy plyuralizm, «sovuq urush»ning tugashi va h.k.). Qayta qurishni amalga oshirishdagi qarama-qarshilik va noizchilliklar natijasida 80-yillarning oxiri – 90-yillarning boshidan mamlakat hayotining barcha sohalarida buhronlar kuchayib ketdi. Qayta qurish sobiq SSSRda to'planib qolgan muammolarni to'la

hal etishga xizmat qilmadi. Mustaqillik, demokratiya va erkinlik g'oyalari to'g'ri kelmaganligi tufayli ham amaliy samara bermadi. Oxir-oqibatda KPSSning halokati va SSSRning tugashiga muayyan turtki bo'ldi.

**«Paxta ishi» va uning
oqibatlari**

XX asrning 80–90-yillarda sovet hokimiyati tomonidan mavjud turg'unlik holatidan chiqish, shuningdek, sobiq ittifoqdosh respublikalarning mustaqillik yo'lidagi harakatlarini bartaraf etish, sobiq SSSRda yuzaga kelgan inqirozli harakatlar sabablarini ittifoqdosh respublikalardan qidirish, ularni ayblash uchun turli nayranglar, «siyosiy o'yinlar» o'ylab chiqdilar.

1983-yilning oxirida O'zbekistonda juda og'ir vaziyat vujudga kelgan edi. Respublikada jinoyatchilikka qarshi kurashish niqobi ostida SSSR Bosh prokurori huzurida alohida muhim ishlar bo'yicha maxsus 12 kishilik tergovchilar guruhi tuzilib, O'zSSRga yuboriladi. Ular O'zSSRda paxta tayyorlash va uni qayta ishlash bilan bog'liq jarayonlardagi «qo'shib yozish», «o'g'rilik», «ko'zbo'yamachilik», «poraxo'rlik»ni (aslida bunday moliyaviy jinoyatlar va qing'irliklar butun SSSR hududidagi iqtisodiyotda chuqur ildiz otib kelgan edi) tergov qilish bilan shug'ullandilar. Buning natijasida «paxta ishi» paydo bo'ldi. Tergovlar jarayonida Moskvadan yuborilgan T.Gdlyan va N.Ivanov guruhining faoliyati natijasida respublikadagi jamoa xo'jaliklari raislari va sovxoz direktorlarining 60%, qishloq xo'jaligi etakchi mutaxassislarining 45%, paxtachilik brigada boshliqlarining 35%, shuningdek, ko'plab rahbarlar, viloyatlar va tumanlar partiya komiteti kotiblari, respublika miqyosidagi partiya, sovet va xo'jalik rahbarlari o'z vazifalaridan olib tashlandi va ularga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atildi.

O'zSSRning ijtimoiy-siyosiy hayotida 1984-yil 23-iyunda bo'lgan O'zbekiston Kompartiyasi MK XVI – plenumi mash'um rol o'ynagan. Moskva tashabbusi va ko'rsatmasi bilan tashkil qilingan bu plenumda qabul qilingan hujjatlar O'zSSRda o'zbek xalqini asossiz badnom etish kompaniyasini boshlab berdi. Markazning tazyiqi ostida 1984-yildan O'zbekistondagi rahbarlik lavozimlariga sobiq ittifoqning har xil joylaridan «kadrlar desanti» kela boshladi. 1984–1987-yillarda Moskva, Leningrad va Rossiyaning boshqa shaharlaridan 400 dan ortiq kishi O'zbekistonning partiya, sovet, ma'muriy-xo'jalik organlariga ishga yuborilgan. Xususan, 1984–1989-yillarda O'zSSR IIVga sobiq sovetlar mamlakatidan hammasi bo'lib 150 ta xodim kelgan. Yillar bo'yicha qaraydigan bo'lsak,

1984-yilda 5 ta, 1985-yilda 33 ta, 1986-yilda 86 ta, 1987-yilda 27 ta, 1988-yilda 2 ta, 1989-yilda 3 ta.

Respublikada kadrlarni almashtirish siyosati ayanchli tus oldi. Markaziy matbuotda e'lon qilingan maqolalarda o'zbek xalqi badnom etilib, «paxta ishi»ga ataylab siyosiy tus berildi va u keyinroq atay «o'zbek ishi»ga aylantirilib, xalqimizning nafsoniyatini toptash yo'liga o'tildi. 1983–1990-yillarda O'zSSRda «paxta ishi» degan uydirma bo'yicha jami 40 ming kishi tergov qilindi, ularning aksariyati tergov izolyatorlarida prokuror sanksiyasisiz o'tirdi, 5 ming kishi esa soxta ayblar bilan jinoiy javobgarlikka tortildi.

Bu davrda Markaz tomonidan totalitar tuzumning barcha kirdi-korlari vafot etib ketgan partiya va davlat arboblari yuklanib, 80-yillar qatag'oni-da nohaq qoralandi. Eng avvalo qatag'on qilichi Sharof Rashidovga qarshi ko'tarilib, uning nomi ham badnom qilindi. 1959–1983-yillarda Sh.Rashidov O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi bo'lib ishlagan va rahbarlik yillarida qator bunyodkorlik ishlari bilan birga qishloq xo'jaligi yerlaridan ekstensiv foydalanish oqibatida ekologik vaziyatning buzilishi, paxta yakkahokimligining qaror topishi kabi noxush holatlar ham yuz berdi. Albatta bunday holatlarni uning faoliyati natijasida yuzaga kelgan deb bo'lmaydi, balki sovet hokimiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi keltirib chiqargan edi.

«Paxta ishi» oqibatida butun mamlakatimizda parokandalik, loqaydlik, umidsizlik va ishonchsizlik kayfiyati chuqurlashdi. O'zbekiston fuqarolari o'z haq-huquqlarini himoya qilishlarini so'rab tuman, viloyat va respublika partiya va sovet organlariga murojaat qildilar. 1986–1987-yillarda faqat O'zbekiston Kompartiyasi MQga fuqarolardan 50 mingdan ortiq xat va shikoyatlar tushdi. 20 mingdan ortiq kishi Markazqo'm kotiblari va bo'lim boshliqlari qabulida bo'lib, o'zlarining talablarini bildirdilar.

Norozilik ayniqsa xotin-qizlar orasida ko'paydi. 1986–1987-yillarda respublikada 270 ayol o'zini-o'zi yondirib yubordi. Bu holat ularning sha'ni, qadr-qimmatining toptalashi, haq-huquqlarining buzilishiga nisbatan ko'rsatilgan norozilik edi. Haqiqat, adolat keyinroq Islom Karimov O'zbekiston rahbari bo'lgach, ro'yob-

**Rashidov Sharof
Rashidovich**

ga chiqdi. Islom Karimov tashabbusi bilan «Paxta ishi»ni ko'rib chiqish uchun maxsus komissiya tuzildi. 3,5 mingdan ko'proq kishi oqlandi. Qolganlarning jazo muddatlari kamaytirilib, bir qismi afv etildi.

Farg'ona fojiasi

Qayta qurish millatlararo munosabatlarning keskinlashuvida ham o'z aksini topdi. Uzoq yillar davomida to'planib, shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohadagi muammolarning millatlararo munosabatlarga ta'sir etmasligi mumkin emas edi.

1989-yil may–iyun oylarida Farg'ona, Toshkent viloyatlarida va Andijon shahrida millatlararo mojarolar ro'y berdiki, u respublikada va butun mamlakatda g'oyat darajada katta shov-shuvga sabab bo'ldi hamda respublikada siyosiy vaziyatning keskin tus olishiga olib keldi. Ma'lumki, Ikkinchi jahon urushi yillarida mustabid tuzum tomonidan deportatsiya qilingan bir qator xalqlar qatorida mesxeti turklari ham bo'lib, ular asosan aholi zich yashaydigan Farg'ona viloyatiga, bir qismi Andijon, Namangan va Toshkent viloyatlariga joylashtirilgan, buning oqibatida esa ijtimoiy-iqtisodiy va millatlararo munosabatlarda qo'shimcha muammolar yuzaga kelgan edi. Bu muammoga sovet davlati o'z vaqtida e'tibor bermadi. Aksincha, «rivojlangan sotsializm» davriga kelib SSSRda «milliy masala butunlay hal qilindi» deb «tantana» qilindi.

Ammo 1989-yil 24-mayda Quvasoy shahrida yoshlar o'rtasida (O'zbekiston kompartiyasining birinchi kotibi Rafiq Nishonovning ta'rificha, «bir banka qulpinoy» uchun) bo'lgan bezorilik millatlararo (mahalliy yoshlar bilan mesxeti turklar o'rtasida) to'qnashuvni keltirib chiqardi va bu mojaro Farg'ona vodiysida ommaviy tus oldi. Respublikaning siyosiy rahbariyati yuzaga kelgan bu murakkab vaziyatni to'g'ri baholay olmadi. Natijada, oddiy mojaro Farg'ona, Marg'ilon, Toshloq, Qo'qon, Andijon, Namangan, Toshkentda aholining, ayniqsa, yoshlarning ommaviy chiqishlariga, millatlararo to'qnashuvlarga sabab bo'ldi.

Farg'ona fojialari haqida respublika matbuotida va boshqa ommaviy axborot vositalarida to'g'ri ma'lumot berilmaganligi, bu mojarolarning kelib chiqishida asosan «mahalliy aholi aybdor» deb bir tomonlama va noxolis baholanishi vaziyatni yanada keskinlashtirdi. 11-iyunda Toshkent shahrida ishlayotgan va o'qiyotgan farg'onalik yoshlardan 100 ga yaqini «qizil maydonda» namoyish uyushtirib, Farg'ona voqealari haqida «noto'g'ri» ma'lumot berishlarga qarshi fikr bildirdilar va boshqa bir qator talablar qo'ydi-

lar. Bunday ommaviy chiqishlarga, kommunistik mafkura tartibiga qarshi borishlarga «ko'nikmagan» mustabid tuzum siyosiy rahbariyati namoyishchilarga qarshi harbiy qism tashladi. 1989-yil 8-iyunda Qo'qonda tinch namoyishchilar ana shu harbiy qism askarlari tomonidan o'qqa tutildi, natijada 50 dan ziyod namoyishda qatnashgan aholi halok bo'ldi (ularning ko'pchiligi yoshlar edi), 200 dan ortig'i esa yarador qilindi. Umuman 3–12-iyun kunlari Farg'ona viloyatida bo'lgan millatlararo to'qnashuvlar va ularni harbiylar tomonidan o'qqa tutilishi oqibatida 103 kishi halok bo'lgan, 1009 kishi jarohatlangan va 650 xonadonga o't qo'yilib, vayron qilingan.

Farg'ona fojialariga taalluqli ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, mesxeti turklari uchun bu mojaro mustabid tuzum aybi bilan urush davrida majburan tashlab chiqilgan ona vatanlariga qaytib borishlari uchun bahona sifatida kerak bo'lgan. Mahalliy aholi esa bu mojaroga tabiiy ravishda qo'shib ketgan. Voqealarning keng miqyos va fojiali tus olganligi sababli sovet va ma'muriy organlar mesxeti turklarini Farg'onadagi harbiy qism poligonidagi lagerga hamda Tojikistonning Leninobod viloyati Asht tumanidagi Novgarzon posyolkasiga shoshilinch ko'chiriladi. Minglab odamlarni bunday lagerlarda uzoq saqlab bo'lmas edi. Shuning uchun 16.282 kishi Farg'ona viloyatidan Rossiyaning Smolensk, Orlovsk, Kursk, Belgorod va Voronej viloyatlariga ko'chirib olib borib joylashtirildi.

Farg'onada uyushtirilgan siyosiy ig'vogarlik Tbilisi, Tog'li Qorabog', Bokuda tashkil etilgan ig'vogarliklardan biri edi. Keyinchalik 1990-yil fevral–mart oylarida Bo'ka va Parkent, 1990-yil iyunda O'sh va O'zganda ham shunday urinishlar bo'ldi. Yovuz kuchlar o'z maqsadiga erisha olmadilar. O'zbekistonning yangi rahbariyati tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida keskinlik bartaraf qilindi.

1989-yildan e'tiboran O'zbekiston siyosiy rahbariyatida o'zgarish bo'ldi. R.Nishonov o'rniga Islom Karimov Respublika Kompartiyasini boshqara boshladi. Islom Karimov bu jarayonni eslab shunday degan edi: «Karimov mamlakat rahbari sifatida hamma tomondan yaxshi qabul qilingan edi: xalqqa ham, partnomenklaturaga ham, oppozitsiyaga ham ma'qul edi. Xalqqa ma'qulligi shundaki, u ko'pdan beri halol, aqlli, kuchli davlat rahbarini kutardi. Partnomenklaturaga yoqqani shundaki, u hech bir guruhning vakili emas. Muxolifat esa u paytda hali kuchli yetakchiga ega emasdi,

hokimiyatni olish maqsadida hujumga o'tishga qurbi yetmasdi. Hatto xufiya-noxufiya tijoratchilarga ham, mamlakatdagi boshboshdoqlik chidab bo'lmaz darajada jonga tekkandi. Ular uchun ham eng avvalo, mamlakatda tartibning o'rnatilishi ma'qul edi. Umuman, har qanday odam uch karra munofiq bo'lganda ham, mamlakat tepasida halol rahbar bo'lishini xohlaydi. Albatta, u odamda bir misqol bo'lsa-da, vatanparvarlik bo'lsa»¹. Albatta 150 yilga yaqin mustamlaka asoratida bo'lib kelgan, mutelik, tobelik psixologiyasi millatning, xalqning qon-qoniga singib ketgan mamlakatda, buning ustiga mustamlakachi shovinistik Ittifoq va har qanday fojialarning mafkuraviy ilhomchisi va tashkilotchisi Kommunistik partiya o'z qilichini qayrab yalang'ochlab turgan bir sharoitda O'zbekistonda rahbarlik shohsupasiga kim ko'tarilishidan qat'i nazar birdaniga tub inqilobiy sifat o'zgarishlarini amalga oshira olmasligi aniq edi. Ammo shunga qaramasdan respublikada Islom Karimov hokimiyat tepasiga kelgach, uning siyosiy jasorati va kuchli vatanparvarlik, millatparvarlik his-tuyg'ulari tufayli bir qator ijobiy o'zgarishlar ro'yobga chiqarildi va bu mamlakatda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy tanglikni ma'lum darajada bo'lsa-da yumshatdi. Islom Karimovning quyidagi so'zlari bu borada e'tiborlidir: «Umuman, men birinchi kotib etib saylanganimda, O'zbekiston xalqi ruhiy shikasta holatda edi. Demak, ishini ruhiyatni tuzatishdan boshlash kerak.

Xalq – bu til, demak, qancha yillar mobaynida o'zbek tili o'z yerida ikkinchi toifadagi, iste'molch uchun majburiy hisoblanmagan til bo'lib keldi, necha yillar davomida o'zbek rusning yonida o'zining tengsizligini, «katta og'a»ga qaramligini his etib keldi. Nima uchun bunga chidash kerak? Biz davlat tili to'g'risidagi qonunni qabul qildik, bu esa ko'z o'ngimizda o'zbeklarning milliy o'zini o'zi anglashini yaxshiladi»².

Ha, O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan 1989-yil 21-oktabrda «O'zbekiston SSRning davlat tili haqida»gi Qonunning qabul qilinishi va o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi mamlakatdagi barcha demokratik va vatanparvar kuchlarning uzoq yillardan beri orziqib kutgan tarixiy g'alabasi bo'ldi.

1989-yil yozidagi Farg'ona vodiysida sodir bo'lgan fojialarning asosiy sabablaridan yana biri, xalq ommasining og'ir sotsial-iqtisodiy ahvoli ekanligini hisobga olib, O'zbekiston hukumati qishloq mehnatkashlarining iqtisodiy turmush sharoitlarining yaxshilashga

¹ Xalq so'zi», 1991-yil, 15-avgust.

² Xalq so'zi», 1991-yil, 15-avgust.

qaratilgan bir qator tadbirlarni ishlab chiqdi va uni amalga oshirdi. Faqat 1990-yilning boshlariga qadar respublikada 381 ming oila yoki muhtoj bo'lganlarning deyarli hammasi birinchi marta tomorqa uchastkalariga ega bo'ldi, 872 ming oila shu paytga qadar bo'lgan yerlarini ancha kengaytirib oldi. Shu maqsadlar uchun jami 150 ming gektar yer yoki talab qilingan miqdorning 95 foizi ajratib berildi. Aholiga 21 ming bosh buzoq, 312 ming bosh qo'zi va uloq, 10 milliontadan ko'proq jo'ja sotildi¹. Bu ish keyinchalik yanada davom ettirildi. Aholiga qo'shimcha ajratilgan sug'oriladigan yer 500 ming gektarga yetkazildi. Ana shu tariqa aholiga tomorqa uchun berilgan yer miqdori 700 ming gektarni² tashkil etdi. Bu erlardan 9 milliondan ortiq odam foydalandi. Tomorqa yerlarining o'rtacha hajmi 0,2 gektardan ortiqqa yetkazildi. Bu tadbirlar mustamlakachilikka asoslangan buyruqboz sovetlar tuzumi sharoitida so'zsiz dadil qo'yilgan qadam edi. Qishloq mehnatkashlariga qo'shimcha yerlarning ajratib berilishi bir qator keskin hayotiy muammolarni hal qilishga yordam berdi. Ular nimalardan iborat edi?

Birinchidan, ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lmagan aholini ish bilan ta'minladi, ishsizlikning kuchayishi oldi olindi.

Ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirdi, shartnomalar asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirayotgan mehnatkashlar mehnat daftarchalari olish va qariganda nafaqa olib, ijtimoiy kafolatlanish huquqiga ega bo'ldilar.

Uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdek keskin muammoga barham berildi.

To'rtinchidan, qishloq mehnatkashlarini uy-joy bilan ta'minlashdek sotsial muhim masala ham o'z yechimini topdi.

Beshinchidan, respublikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat bir qadar barqarorlashdi va yaxshilandi.

O'zbekistonning yangi rahbari Islom Karimov «o'zbeklar ishi», «paxta ishi» bahonasi bilan tahqirlangan o'zbek millatining g'ururini tiklashni, yurt va elni haqiqiy mustaqillikka olib chiqishni o'zining asosiy vazifasi etib belgilaydi.

Islom Karimov respublika prokurori lavozimiga Usatovdan keyin milliy kadr tayinlanishini Markazdan talab qiladi va buning uddasidan chiqadi ham. 1990-yil 31-oktabrda Oliy Sovetning 12-chaqiriq uchinchi sessiyasida O'zbekiston Prezidenti tavsiyasi bi-

¹ Xalq so'zi», 1991-yil, 15-avgust.

² «Toshkent haqiqati», 1990-yil, 27-fevral.

lan respublika prokurorining ittifoq prokuroriga qaramligiga barham berish va bu tizimning mustaqilligini ta'minlash maqsadida B.Mustafojev O'zbekiston Bosh prokurori etib tasdiqlandi. Bu yurt tarixida birinchi marta respublikada prokurorning respublika Oliy organi tomonidan tasdiqlanishi edi. Prezident tashabbusi bilan amalga oshirilgan bu ish respublika prokuroriga mustaqil faoliyat yuritish, prokuratura organlarini nomunosib kadrlardan tozalash imkoniyatini yaratdi. Prezident tomonidan respublika Bosh prokurori zimmasiga Gdlyan-Ivanovlarga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atish, ular bu jinoyatlarni O'zbekistonda sodir etilganlarini asos qilib, jinoiy ishni ko'rib chiqishni O'zbekiston ixtiyoriga topshirish yuzasidan SSSR Bosh prokuraturasi bilan aloqani sekin-asta uzish va bu holatga uzil-kesil barham berish vazifasi qo'yildi¹.

«O'zbeklar ishi», «paxta ishi» deb atalmish xalq sha'ni va shuhratiga qora dog' sifatida yopishtirilgan ishning qayta ko'rilishi va 1991-yil martiga qadar 2 ming kishining oqlanishi, Stalinch qatag'onliklar tufayli 20–50-yillarda tuhmat bilan nohaqdan ayblanganlardan 3 ming 500 kishining² gardanidagi tavqi-la'nat gunohlarning olib tashlanganligi O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy muhitning sog'lomlanishiga albatta ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbekiston rahbariyati kadrlarni tanlash, tarbiyalash va joy-joyiga qo'yishida ham o'zining mustaqil yo'lini belgilab oldi. Bu borada asosiy e'tibor mahalliy xalq vakillariga qaratildi. Albatta bu hol ham xalqning ruhiy kayfiyatini ko'tarishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston hukumatining dinga va diniy tashkilotlarga bo'lgan munosabati keskin o'zgardi. Chunki Islom Karimov haqli sur'atda ta'kidlaganidek «...Musulmon madaniyatidagi xalqni ruhiy tanazzuldan chiqarish mumkin bo'lgan asosiy yo'nalish din erkinligini, islom bilan chambarchas bog'liq milliy urf-odatlariga rioya qilish erkinligini yaratib berishdan iborat edi. Biz uzoq va orziqib kutilgan ana shu erkinlikni so'zda emas, amalda ta'minladik».

Xalqimizning eng qadimiy tarixiy an'analaridan biri va doimo e'zozlab kelgan bayrami «Navro'z» qaytadan tiklandi va shu kuni dam olish kuni deb e'lon qilindi. Ro'za hayiti va Qurbon hayitlariga yangi hayot baxsh etildi. O'zbekistondan harbiy xizmatga chaqiriladigan yigitlar, respublika hududida o'z burchlarini

¹ Azizxo'jayev A. Ko'rsatilgan adabiyot... 36–37-betlar.

² «Xalq so'zi», 1991-yil, 27-mart.

o'taydigan bo'ldilar. Albatta, bu tadbirlar O'zbekiston hukumatiga xalqning munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirdi va mamlakatda ijtimoiy-siyosiy muhitni barqarorlashtirdi.

1990-yil fevral–aprel oylarida O'zbekiston Oliy Kengashi va Mahalliy Kengashlariga saylovlar bo'lib o'tdi. Bu saylovlarning ilgarigi davrdagi saylovlardan farqi shunda ediki, mamlakat tarixida birinchi marta ko'pgina okruglarda saylovlar bir necha nomzodlar da'vogarligida o'tkazildi. Ammo O'zbekiston Oliy Kengashiga nomzod ko'rsatgan 500 okrugdan 174 tasida muqobil nomzodlar ko'rsatilmadi. Saylovni tashkil etish va o'tkazish jarayoni demokratik talablar darajasida bo'ldi, deb ayta olmaymiz, nomzodi ko'rsatilgan vakillarning hammasiga bir xil sharoit va imkoniyatlar yaratilmadi. Bu va boshqa sabablar taqozosiga ko'ra, saylangan nomzodlarning 95 foizini kommunistik partiya a'zolari tashkil etdilar. Yangi shakllangan 12-chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashi 1-sessiyasining respublika istiqboli uchun katta ahamiyatga molik va sobiq Ittifoq doirasida birinchi bo'lgan siyosiy qarori – O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvini joriy etishi bo'ldi. 1990-yil 24-martda respublika kompartiyasining birinchi kotibi Islom Karimov O'zbekistonning birinchi Prezidenti etib saylandi.

Islom Karimov – davlat va siyosat arbobi, O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidentidir. 1938-yilda Samarqandda tug'ilgan. O'rta Osiyo Politehnika instituti va Toshkent Xalq xo'jaligi institutlarini tamomlagan. 1960-yildan «Tashselmash» zavodida avval master yordamchisi, so'ngra master, texnolog bo'lib ishlagan. 1961-yildan V.Chkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasida muhandis, yetakchi muhandis-konstruktorlik qildi. 1966-yildan O'zbekiston Davlat Plan Qo'mitasida fan va yangi texnikani

**Islom Abdug'aniyevich
Karimov**

joriy etish bo'limining bosh mutaxassisligi, so'ngra respublika davlat plan qo'mitasi raisining birinchi o'rinbosari lavozimlarida ishladi. 1983-yildan O'zbekiston moliya vaziri, 1986-yildan O'zbekiston Ministrlar Soveti raisining o'rinbosari, respublika Davlat Plan qo'mitasi raisi vazifasini bajardi. 1986-yil dekabrda Qashqadaryo

viloyati partiya qo'mitasining birinchi kotibi, 1989-yil iyundan O'zbekiston KP Markaziy qo'mitasining birinchi kotibi, 1990-yil 24-martdagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi. Islom Karimov 1991-yil 29-dekabrda birinchi bor muqobillik asosida o'tkazilgan umumxalq saylovida O'zbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylandi. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 89-moddasiga muvofiq u ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi raisi hamdir. I.Karimov 1991-yil 31-avgustda Toshkentda O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini e'lon qildi. O'zbekistonning so'nggi qariyb o'n yilga yaqin muddatda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy va xalqaro maydonda erishgan muvaffaqiyatlari va yutuqlari Islom Karimov nomi bilan bog'liqdir.

1995-yil 26-martda umumxalq ovozi (referendumi) bilan Islom Karimovning Prezidentlik vakolati 1997-yildan 2000-yilgacha uzaytirildi. I.Karimov **«O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura», «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin», «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir», «Bunyodkorlik yo'lidan», «Barqarorlik va islohotlar», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida»** va boshqa kitoblar muallifidir. Islom Karimov O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi. U **«O'zbekiston Qahramoni»** (1994), **«Mustaqillik», «Amir Temur»** ordenlari bilan taqdirlangan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abdug'aniyevich Karimov Oliy Kengashda tantanali qasamyod qildi: **«O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Prezidenti lavozimida ish boshlar ekanman, O'zbekiston xalqlariga sadoqat bilan xizmat qilishga, grajdanlar huquq va erkinliklariga kafolat berishga, O'zbekiston Konstitutsiyasiga qat'iy rioya etishga, zimmamga yuklangan yuksak vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyod qilaman».**

O'zbekistonda prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi tasodifiy emasdi. Chunki O'zbekistonda va Ittifoqning boshqa jumhuriyatlarida 80-yillarning oxirlarida kuchayib ketgan milliy uyg'onish oxir-oqibatda dunyoning eng yirik va so'nggi mustamlakachi saltanatlaridan biri SSSRning parchalanish jarayonini boshlab berdi. Bu borada Boltiqbo'yi respublikalari yalovbardorlik qildilar. Markaziy Osiyo respublikalaridan farqli o'laroq bu jumhuriyatlarda mustaqillik masalasida kompartiya rahbariyati bilan xalq ommasi o'rtasida mushtarak birlik qaror topdi. Bu hol, albatta,

boshqa respublikalarga ham ta'sir ko'rsatdi va ular birin-ketin o'z mustaqilliklarini e'lon qila boshladilar. 1990-yil 21-iyulda O'zbekiston Oliy Kengashining 2-majlisi mamlakatning istiqboldagi taqdiri uchun g'oyatda muhim bo'lgan tarixiy hujjatni – Mustaqillik Deklaratsiyasini qabul qildi. Bu tarixiy hujjatda shunday yozilgan edi: **«O'zbekiston butun o'z hududiga mutlaq ega va unda yagona hukmron emasligini tan olib, tashqi muloqotlarda mustaqillik huquqidan mahrum ekanligini e'tirof etib, jumhuriyat xalqining tub manfaatlari, uning erki va irodasini ifodalab, hokimiyat manbayi xalq ekanligini e'tirof etib, xalq taqdiri va mulkiga egalik huquqi faqat uning o'zigagina berilganligini qayd etib taraqqiyot yo'lini tanlash faqat xalqning ixtiyorida ekanligini ta'kidlab, xalqaro huquq qoidalari, umuminsoniy qadriyatlar va demokratik prinsiplariga asoslanib, Jumhuriyat Oliy Kengashi O'zbekistonni suveren davlat deb e'lon qiladi.**

O'zbekiston suveren davlati:

o'z hududining barcha tarkibiy qismlari – yer, suv, havo, yer usti, yer osti boyliklariga va ulardan olinadigan barcha mahsulotlariga mutlaq egadir;

o'z hududining barcha tarkibiy qismlarida – yer osti va yer ustida, suvda, havoda mutlaq hukmrondir:

siyosiy va iqtisodiy sistemalarining tarkibi va tuzilishini xalq manfaati va ehtiyojidan kelib chiqib – o'zi belgilaydi;

suveren huquqlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha qonun va farmonlarni o'zi ishlab chiqadi va ularning ijrosini o'zi tashkil qiladi;

barcha tashqi aloqalarni o'zi o'rnatadi;

fuqarolik masalalariga oid qonunchilikni o'zi aniqlaydi;

aholisi tarkibidagi millatlar va elatlar bilan munosabatda ularning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi prinsipiga amal qiladi».

Albatta, O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvining joriy qilinishi, ko'p vaqt o'tar-o'tmas Mustaqillik Deklaratsiyasining e'lon qilinishi respublika hayotida mislsiz tarixiy voqealar edi, amalda bu bizdagi ma'naviy mustaqillikni bildirdi. O'zbekistonda kechayotgan bunday voqealarga Markaz M.Gorbachyov boshchiligida albatta befarq qaramasligi har kimsaga ham ayon edi. Binobarin Moskva O'zbekistondagi bunday «o'zboshimchalik»lardan tashvishda edi va uni tezda «jilovlab» qo'yish chorasini izlamqda edi. Vaziyat shu darajada keskin tus oldiki, M.Gorbachyov

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovni «o'taketgan amalparast» deb atadi va undan qutulish uchun tazyiq o'tkazishning barcha choralarini ishga soldi. Islom Karimovning o'zi bu haqda shunday degan edi: **«1990-yilning 26-martida O'zbekiston Oliy Soveti Prezidentlikni joriy etdi va meni shu lavozimga sayladi. Shundan so'ng men Moskvaga SSSR Davlat Kengashi yig'ilishiga keldim. Gorbachyov meni O'zbekiston Prezidenti deya piching, haqoratomuz so'zlar bilan Kengash a'zolariga tanishtirdi va tartibga solib qo'yishga va'da berdi. Bu yerda u prezidentlikni bekor qilishni nazarda tutdi. Men unga shunday javob berdim: «Agar suhbat shunday davom etadigan bo'lsa, men Kengashni tashlab ketaman. So'ng Moskva har qanday yo'l bilan bo'lsa ham meni olib tashlashga urindi, ammo hech narsaga erisha olmadi. Kuchlar endi boshqacha edi. Meni qo'llab-quvvatlagan xalq ham boshqacha fikrlay boshlagandi»¹.**

Markaziy Hukumat O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga harakat qildi, bu mintaqada ham Ozarbayjon va Armaniston, Gurjiston va Abxaziya, Moldova va Pridnistrovedagi qonli fojialarni keltirib chiqarmoqchi bo'ldi. Qirg'izistonning O'sh, O'zgan va Jalolobod muzofotlaridagi millatlararo qonli nizolar bu fikrni ochiq-oydin tasdiqladi. Faqat O'zbekiston rahbariyatining, birinchi navbatda Prezident Islom Karimovning siyosiy jasorati, kurashchanligi, o'ta tadbirkorligi, o'zbek xalqining donoligi, sabr-toqati va andishaliligi, bu qonli voqealarning davlatlararo fojia alangasi tusini olishiga yo'l bermadi, mustamlakachilarning qora va razil niyatlari amalga oshmadi.

O'zbekiston hukumati Mustaqillik Deklaratsiyasi asosida 1990-yilda dadillik bilan respublika manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir qator tadbirlar majmuasini amalga oshirdi. «O'zbekiston SSRdagi ijro etuvchi va farmoyish beruvchi hokimiyat tuzilmasini takomillashtirish va O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni)-ga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» (noyabr)gi qonun, «Yer to'g'risida»gi (iyul) qonun, O'zbekiston Prezidentining respublika fuqarolariga yakka tartibda turar-joy qurish va shaxsiy tomorqa xo'jaliklari uchun yer uchastkalari ajratish to'g'risidagi, aholi punktlarini gazlashtirish, maktablar, hunar-texnika o'quv yurtlari, keyinchalik esa, oliy o'quv yurtlari talabalarining ovqatlanish uchun beriladigan imtiyozlarni saqlab qolish to'g'risidagi farmonlari, Vazirlar Mahkamasining paxta xomashyosi, boshqa tur-

¹ «O'zbekiston ovozi», 1996-yil, 13- iyun.

dagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining xarid narxlarini ko'p martalab oshirish to'g'risidagi, shuningdek qishloq xo'jaligidagi mehnatga to'lanadigan haqni oshirish to'g'risidagi qarorlari va boshqalar ana shular jumlasiga kiradi.

1991-yilga kelib sobiq Ittifoqda millatlararo munosabatlar shu darajada keskin tus oldiki, SSSRning batamom parchalanish xavfi ko'zga yaqqol tashlanib qoldi. Bu davrda Litva, Latviya, Estoniyadan so'ng Gruziya va Ozarbayjon xalqi o'z davlat mustaqilligini e'lon qilgan edi. Mana shunday og'ir bir paytda markaz SSSRni saqlab qolish niyatida ayyorlik bilan turli xildagi tuzoqlarni ishlab chiqmoqda edi. Ana shunday tuzoqlardan biri 1991-yil aprelida Moskvaga yaqin Novo-Ogarova degan joyda SSSR Prezidenti va 9 ta ittifoqchi jumhuriyatlar rahbarlari imzolagan bitim edi. Bu bitim «mamlakatdagi vaziyatni barqarorlashtirish va inqirozni yengishga doir kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida qo'shma bayonot» deb ataladi. Bu bayonot «9+1» (to'qqizta respublika va markaz) degan nom oldi. Ammo bu bayonot ham bajarilmadi va quruq qog'ozda qolib ketdi. Mana shunday sharoitda KPSS Markaziy Komiteti va Sovetlar hukumatining bir guruh rahbarlari 1991-yil 19–21-avgustda Moskvada davlat to'ntarishi tayyorladilar. Ularning asl maqsad-muddaolari mamlakatda harbiy diktatura o'rnatish va zo'rlik vositasi bilan SSSRni saqlab qolishdan iborat edi. Natija esa teskari yakunga olib keldi. Tarixga GKChP nomi bilan kirgan davlat to'ntarishi voqeasi dunyodagi so'nggi mustamlakachi saltanat–SSSRning batamom parchalanishini tezlashtirgan asosiy omil sifatida xizmat qildi. Shunday qilib, 74 yil umr ko'rgan qizil mustamlakachi saltanat erk va milliy ozodlik kurashlari ta'siri ostida parchalandi va tarix sahnasidan tushib ketdi.

Nazorat savollari

1. Urushdan keyingi sanoat va qishloq xo'jaligining ahvoli qanday edi?
2. Urushdan keyingi maorif va oliy ta'limning ahvoli-chi?
3. Qaysi omillar va sabablar o'qituvchilar obro'sini tushirib yubordi?
4. Urushdan keyingi yillarda fan taraqqiyotini Yahyo G'ulomov, Ibrohim Mo'minov, Bo'riboy Ahmedovlar misolida tavsiflang.
5. Habib Muhammedovich Abdullayevning hayoti va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
6. Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov haqida nimalarni bilasiz?
7. Kompartiya va buyuk rus millatchiligi g'oyasi bilan sug'orilgan qanday asarlarni bilasiz?

8. G'afur G'ulom va Komil Yashinlar ijodi haqida nimalarni bilasiz?
9. Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Omon Matjonlar ijodi haqida nimalarni bilasiz?
10. O'zbek teatri va musiqa san'ati dovrug'ini dunyoga tanitgan «yulduz»-lardan kimlarni bilasiz?
11. O'zbek kino san'atining 1946–1990-yillardagi faoliyatini sharhlang.
12. Sovetlar tuzumining buhroni haqida nimalarni bilasiz?
13. Nazariy va siyosiy qashshoqlikni sharhlang.
14. Lenin asoslab bergan sotsializm qurilmagani, balki u «Stalincha model» yo'lidan borganligi qachon va qanday e'lon qilindi?
15. Buhronning eng asosiy aybdorlari KPSS MK Siyosiy Byuro va uning raislari ekanligini sharhlang.
16. Iqtisodiy siyosatdagi buhron va turg'unlikni qanday tushunasiz?
17. Xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini tavsiflab bering.
18. Ekologik qabohat haqida nimalarni bilasiz?
19. Urushdan so'ng ilm-fan, ma'rifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qilingan qatag'onni sharhlang.
20. «O'zbeklar ishi», «Paxta ishi» va ularning oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?
21. Islom Abdug'aniyevich Karimovning hokimiyat tepasiga kelishini sharhlab bering.

Xotima

Aziz va talabchan o'quvchi! Vatanimiz tarixining 1917-yil oktabr to'ntarishidan to 1991-yil avgustigacha O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'rnatilishiga qadar bo'lgan davrining qisqacha tafsiloti bilan tanishdingiz. Albatta, vatanimiz tarixining mazkur qisqacha bayoni u bilan oshno bo'lgan barcha kitobxonlarni yuz foiz qanoatlantirdi, degan fikr-g'oyadan yiroqmiz, bunday vazifani mualliflar o'z oldilariga qisqa qilib qo'ygan ham emaslar. Chunki jamiyatimiz a'zolarining dunyoqarashi va ilmiy saviyalari darajasi har xil bosqichda. Shu boisdan ular vatan tarixining turli taraqqiyot davrlaridagi voqea va hodisalarga har xil g'oya va qarashlar jabhasida turib yondashuvlari va baho berishlari tabiiy va qonuniy jarayondir. Ammo mazkur kitobni mutolaa qilish jarayonida vatan tarixining hikoya qilinayotgan davridagi voqea-hodisalar tafsilotiga, qo'yilgan masalalar, yechimlar, chiqarilgan xulosa va fikrlar paydo bo'lsa, uni o'ylashga, fikrlashga majbur esa qo'llanma mualliflari o'z muddaolarining amalga oshganligidan xursand bo'ladilar.

«Vatan tarixi» «O'zbekiston sovetlar istibdodi davri»ning qisqacha bayonidan kelib chiqadigan umumiy xulosalar nimalardan iborat? degan qonuniy va tabiiy savol tug'iladi. Bu xulosalar quyidagilardan iboratdir:

Birinchidan, Turkistonda 1917-yil oktabrda sodir etilgan to'ntarish jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanishga, qonunlariga zid va xilof sur'atda zo'rlik yo'li bilan amalga oshirildi. Bu to'ntarishni mahalliy, yerli xalq vakillari emas, balki kelgindi, rusiyza-bon millatlar vakillari amalga oshirdilar.

Ikkinchidan, 1917-yilgi Oktabr to'ntarilishi natijasida Turkistonda Sovetlarning mustamlakachilik mustabid jamiyati o'rnatildi. Bu hokimiyat Turkistonda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy sohada podsholik Rossiyasiga nisbatan ham dahshatliroq mustamlakachilik, shovinistik siyosat olib bordi.

Uchinchidan, Turkistonda o'rnatilgan Sovetlar mustamlakachiligi zulmi, siyosatini tub yerli mahalliy xalq qo'llab-quvvatlamadi, unga qarshi milliy ozodlik va erk uchun kurashga otlandi. Bu kurash 1934-yillarga qadar davom etdi. Milliy ozodlik va Turkiston o'lkasi mustaqilligining g'oyaviy ilhomchilari va rahbarlari mahalliy ziyolilar vakillari, avvalo jadidlar edilar. Jadidchilik harakatining oldingi saflarida Ismoil Gaspirinskiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon va boshqalar bordilar.

Toʻrtinchidan, Turkiston xalqlari milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun shafqatsiz va tish-tirnogʻiga qadar zamonaviy harbiy texnika va qurollar bilan qurollangan, muntazam kuchli armiyaga ega boʻlgan sovetlar Rossiyasi mustamlakachi bosqinchilarga qarshi mardonavor va qahramonlarcha jang qildilar. Bu kurash jarayonida Vatan, millat, or-nomus, milliy vijdon, imon-eʼtiqod va diyonat kabi ulugʻvor fazilatlar uchun jonini jabborga berib, mustamlakachi va bosqinchi kuchlarga qarshi afsonaviy janglar qilgan va qahramonlik moʻjizalarini koʻrsatgan Madaminbek, Shermuhammadbek, Katta va Kichik ergashlar, Xolxoʻja eshon, Parpibek, Nurmuhhammadbek, Omon Paxlavon, Ibrohim Laqay, Abdulqahhor, Xurrambek, Abduqodirbek kabi oʻnlab vatanparvar qoʻrboshi xalq qasoskorlari, istiqlol jangchilari yetishib chiqdilar. Milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashda bu xalq qasoskorlarining koʻrsatgan jasorat va fidoyiliklari, kelajagi, buyuk davlat uchun kurash olib borayotgan mustaqil Oʻzbekiston yoshlari uchun Vatan va millatga sodiqlik va fidoyilik namunasidir.

Beshinchidan, Rossiyalik mustamlakachi bolshovoylar Qizil armiyasiga qarshi tengsiz kurashda vatanparvar kuchlar yengildilar, bu yengilishning sabablari koʻp. Ammo bosh va asosiy sabab milliy birlik va ahillikning boʻlmaganidir. Natijada milliy ozodlik kuchlari yagona kurash jabhasiga birlasha olmadilar, ular tarqoq holda harakat qildilar. Vatanparvar kuchlarning kattagina qismi bosqinchi va mustamlakachi rus bolshovoylarning ayyorlik bilan olib borgan yolgʻon tashviqot va targʻibotlariga aldanib, dushman lageri tomoniga oʻtdilar, oʻzlarining pirovard orzu-umidlarini milliy dushman tomonidan roʻyobga chiqarilishiga umid nigohini tikdilar. Ammo bu amalga oshmaydigan xomxayol va sarob ekanligini ular oʻz vaqtida tushunmadilar, tushungan paytlarida esa vaqt oʻtgan edi.

Milliy ozodlik va vatanparvar kuchlar yengilishining yana bir sababi shunda ediki, qabih, bosqinchi sovetlar Qizil armiyasiga qarshi milliy ozodlik kuchlarini umumiy maqsad yoʻlida birlashtirib, yagona dastur asosida kurashga safarbar etadigan kuch, siyosiy tashkilot yoʻq edi. Xon, amir oʻz yoʻlida, qoʻrboshilar, istiqlolchilar oʻz yoʻlida bunday kurashni olib borganlar. Toʻgʻri, oʻsha davrda «Shoʻroyi Islomiya», «Ittihodi taraqqiy», «Birlik uyushmasi», «Milliy Istiqlol», «Turkiston milliy birligi», «Erk», «Jadid taraqqiyparvarlar partiyasi» va boshqa siyosiy partiyalar, uyushma tashkilotlar maʼlum maʼnoda omma kurashiga boshchilik qilganlar va uni boshqarganlar. Ammo bu tashkilotlarning harakat doi-

rasi tor bo'lgan, ularning biron-tasi ham keng qamrovli umummilliy darajasidagi siyosiy tashkilotga aylana olmagan. Bu albatta nomlari tilga olingan siyosiy tashkilotlarning xatosi emas, balki ular faoliyat ko'rsatgan davr bilan bog'liq fojia edi. Chunki Turkiston o'lkasi xalqlarining XX asr boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining quyi rivojlanish bosqichida bo'lishlari ularning mazkur siyosiy tashkilotlar faoliyatiga u yoki bu ma'noda albatta o'z ta'sirini ko'rsatgan edi.

Oltinchidan, mustamlakachi bolshovoylar xizmati Turkiston o'lkasida Sovetlar tartib-qoidalarini o'rnatish chog'ida tarixda misli ko'rilmagan dahshatli qirg'inliklarni va vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan va qariyb 16 yil davom etgan bu ommaviy qirg'inliklar davomida Turkistonliklardan jami bo'lib 5 million 600 ming kishi shahid bo'ldi, chet ellarga muhojirlikka chiqib ketishga majbur etildi, Sibiriya surgunlarida halok bo'ldi va mayib-majruh bo'lib qoldi. Demak, Turkiston hududlarida o'rnatilgan Sovetlik tuzumi ming-minglab va millionlab milliy mustaqillik yo'lida qurbon bo'lgan avlod-ajdodlarimiz, ota-bobolarimizning jasadlari ustida qad rostlagan edi.

Yettinchidan, sovetlar hukumati bosqinchilik mustamlakachilik siyosatini yuritishda podsholik Rossiyasidan ham oshib tushdi. Podsholik Rossiyasi ma'lum ma'noda xalqaro vaziyat bilan hisoblashib, Turkiston hududidagi Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'ziga vassal – qaram davlatga aylantirgan bo'lsa-da, ularning mustaqil davlat sifatidagi statusini maqomini saqlab qolgan edi. Sovetlar esa hamma va har qanday sharm-hayoni bir chekkaga surib qo'yib, dahshatli va fojiali qirg'inlar uyushtirib, Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlarini ochiqchasiga tap tortmay bosib oldi.

Sakkizinchidan, sovetlar hukumati Turkiston o'lkasini bosib olgach, 70 yildan ortiq vaqt mobaynida bu hududda ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosatini olib bordi. Turkistonda Sovetlar yuritgan mustamlakachilik siyosati Angliya, AQSh, Olmoniya, Farangiston, Portugaliya va dunyodagi boshqa mustamlakachi davlatlar yurgizgan mustamlakachilik siyosatidan mazmun va mohiyati jihatidan farq qilmadi. Farq ma'lum ma'noda tashqi shaklshamoyilda bo'ldi, xolos. Nomlari sanab o'tilgan dunyodagi mustamlakachi davlatlar, o'z siyosatlarini ochiqchasiga, pardalamasdan mustamlakachi davlat sifatida olib bordilar. Sovetlar Rossiyasi esa buyuk davlatchilik, shovinistik va mustamlakachilik siyosatini parda orasiga o'rab, «Lenincha adolatli milliy siyosat», «Xalq-

lar do'stligi va baynalmilal siyosat», «Sotsializm va kommunizm jamiyati qurish», Kommunistik partiya–umumxalq partiyasi» va hokazo deb atalmish havoyi va balandparvoz dastur va chaqiriqlar asosida olib borildi.

To'qqizinchidan, sovetlar hukumati yurgizgan shovinistik buyuk davlatchilik va mustamlakachilikdan iborat siyosatning asl mohiyati:

Siyosiy sohada Turkiston xalqlarining yagona milliy birligini parchalab tashlash bu xalqlarning asrlar osha yashab kelayotgan milliy mustaqil davlatchilik an'analarini barbod qilishga qaratildi. Ana shu maqsadda 20-yillarning boshlarida sun'iy milliy davlat chegaralanishi o'tkazildi, yagona va bir butun turkiy xalqlar parchalab yuborildi, milliy armiya tugatildi, milliy davlatchilik idora tartib-qoidalariga barham berildi. SSSR – yagona umumxalq davlati g'oyasi qonun kuchiga kirdi.

Iqtisodiy sohada. Milliy mustaqil davlat yashashining qonuniy asosi bo'lgan Mustaqil Iqtisodiy siyosat «SSSR yagona xo'jalik kompleksi» siyosati bilan almashtirildi. Bu siyosatning asosiy yo'nalishlari «besh yillik rejalari» direktivalarida o'z aksini topdi va uning bosh va pirovard maqsadi turkiy respublikalarni Rossiyaning xomashyo yetkazib beruvchi bazasiga aylantirishdan iborat edi.

Ma'naviy-mafkuraviy sohada turkiy xalqlarni millat sifatida yo'q qilib yuborish dasturi amalga oshirildi va ruslashtirish siyosati yuritildi. Bu borada, «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» (aslida ruslashtirish – mualliflar) madaniyati g'oyasi ilgari surildi. Bu ish aholiga mafkuraviy ta'sir ko'rsatishning barcha vositalari: maorif, madaniyat muassasalari, ommaviy axborot vositalari orqali ro'yobga chiqarildi.

O'ninchidan, sovet hukumati turkiy xalqlarni millat sifatida yo'q qilib yuborishdan iborat bosh maqsadni amalga oshirish uchun bor bo'lgan barcha imkoniyatni ishga soldi va eng jirkanch qabihliklarni qildi. Ular nimalardan iborat? Avvalo butun Sovetlar hokimiyati yillarida jamiyatimizning obro'li va e'tiborli a'zolariga nisbatan yaganalash siyosati – qatag'onlik uyushtirildi. Vaqti-vaqti bilan esa har xil bahonalar bilan ommaviy qatag'onliklar tashkil qilindi. 1930, 1950 va 1970–1980-yillardagi qatag'onliklar davrida minglab xalqimizning asl farzandlari: partiya va davlat arboblari, fan va madaniyat xodimlari yo'q qilib yuborildilar.

So'ngra esa 1939–1945-yillardagi jahon urushi bahonasida hech qanday harbiy tayyorgarligi bo'lmagan vatandoshlarimiz qizib turgan front chizig'ining oldingi qatoriga tashlandilar. Natijada ular

ommaviy suratda qirilib ketdilar yoki dushman qo'liga asir bo'lib tushdilar.

Va nihoyat Sovetlar hokimiyati yillarida amalga oshirilgan ko'chirish va surgun qilish siyosati ham ming-minglab vatandoshlarimiz o'zlarining milliy qiyofalarini yo'qotish darajasiga borib qoldilar. Eng e'tiborli joyi shundaki, Rossiyadan O'zbekistonga yuborilgan velikorus millati vakillari asosan rahbarlik idora ishlariga safarbar qilingan bo'lsalar, O'zbekistondan Rossiya Federatsiyasi va boshqa jumhuriyatlarga safarbar qilinganlar faqat qora va og'ir past nazar talab mehnat o'rinlariga joylashtirildilar.

O'n birinchidan, Sovetlar va Kompartiyaning yuritgan har qancha og'ir va adolatsiz shovinistik va mustamlakachilik siyosatiga qaramasdan mamlakatimizning tub yerli xalqlari o'z milliy qiyofalarini saqlab qola oldilar, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti to'xtab qolmadi, u sekinlik bilan bo'lsa-da rivojlandi.

O'n ikkinchidan, sovet tuzumi va O'zbekistonda u olib borgan adolatsiz mustamlakachilik siyosati jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanishi qonunlariga zid bo'lganligidan hayot sinovlaridan o'ta olmadi va boshi berk buhronlar ko'chasiga kirib qoldi. Sovetlar va kompartiya bu buhronlardan qutulish uchun o'rta tashlagan har xil «nazariy amallar» («Sotsializm g'alabasi», «Sotsializmning uzil-kesil g'alabasi», «Kommunizm qurilishining avj oldirilgan davri», «Rivojlangan sotsializm» kabilar) uni halokatli o'limdan saqlab qola olmadi. Bu tabiiy edi, albatta. Chunki zo'rlik va kuch ishlatish yo'li bilan barpo etilgan har qanday saltanat er-tadir-kechdir chok-chokidan so'kilib ketishi tabiiydir.

O'n uchinchidan, sovetlar va kompartiya tomonidan amalga oshirilgan adolatsiz, mustamlakachilik siyosati O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'daniy va ma'naviy hayotni halokat yoqasiga olib keldi va unga aks sado sifatida xalq ommasining milliy-ozodlik, erk va adolat uchun kurashi yangi kuch bilan maydonga otilib chiqdi. Bu kurash jarayonida adolat va milliy mustaqillikni o'z dasturlarining bosh muddaosi qilib qo'ygan xalq harakatlari, siyosiy partiyalar tashkil topdilar va ular omma kurashiga boshchilik qildilar.

O'n to'rtinchidan, 1990-yillarning boshlariga kelib mustamlakachilik saltanatiga asoslangan Sovetlar davlati inqirozga yuz tutdi va chok-chokidan silitib ketdi. 1991-yil 31-avgustda O'zbekiston o'zini mustaqil respublika deb e'lon qildi. 1-sentabr mamlakatda mustaqillik kuni bayrami sifatida nishonlanadigan bo'ldi.

O‘n beshinchidan, sovetlar hukmronligi yillarida mamlakatni boshqargan barcha siyosat va davlat arboblari hayot o‘z sinovidan o‘tkazdi. Moskvaga har tomonlama qaram va qo‘g‘irchoq bo‘lgan mahalliy millatdan chiqqan vakillar F.Xo‘jayev, A.Ikromov, U.Yusupov, N.Muhiddinov, Sh.Rashidov kabi arboblarning Moskvaning topshiriq va ko‘rgazmalaridan bo‘yin tovlamagan holda O‘zbekiston manfaatlariga ham befarq bo‘lmadilar va ustamonlik bilan o‘z harakat doiralarida nozik siyosat olib bordilar. Ammo I.O‘smonxo‘jayev, R.Nishonov, X.Tursunov, R.Abdullayeva singari rahbarlar o‘z shaxsiy mansablari yo‘lida milliy manfaatga xiyonat qildilar va sotqinlik yo‘lidan bordilar.

O‘n oltinchidan, qalbida o‘z vatani va xalqiga samimiy mehr-muhabbati va sadoqati bo‘lgan, yurti, millati va xalqi oldidagi o‘zining rahbar va yurtboshi sifatidagi burchini, vazifasini to‘g‘ri va ongli tushungan va xalq bilan, omma bilan umumiy til topa oladigan davlat arbobi mustamlakachilik, Moskvaga qaramlik sharoitida ham ko‘p narsalarga qodir ekanligini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning ko‘p qirrali va mashaqqatli faoliyati ochiq-oydin ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasi hali Ittifoq tarkibida bo‘lgan kezlarida Islom Karimov rahbarlik faoliyatining ilk bosqichlarida amalga oshirgan bir qator sotsial-iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga molik tadbirlar, chunonchi yersiz va kam yerli dehqonlarga qo‘shimcha yerlarning ajratib berilishi, o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berilishi – O‘zbekistonda Prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi, O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi deklaratsiyasining qabul qilinishi va boshqalar bu fikrning yorqin isbotidir.

Xullas, Vatanimizning Sovetlar hukmronligi davri tarixi ke-lajagi buyuk O‘zbekiston uchun jon fido qilib kurash olib boradigan vatanparvarlar avlodini tarbiyalashda saboq va o‘rnak oladigan tarbiya maktabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosati, mafkura. 1-jild. Toshkent: O'zbekiston, 1996.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. T.: O'zbekiston, 1996.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. Toshkent: O'zbekiston, 1996.
4. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. T.: O'zbekiston, 1996.
5. Каримов И.А. Стабильность и реформы. Статья и выступления. Серия «Вожди народов –XX век». 1996. Составитель: Р.Ш.Шагулямов. Поля. Москва, 1996 г.
6. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1996.
7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008.
8. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: «O'zbekiston», 2011.
9. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'li-da xizmat qilish – eng oliy saodatdir. T.: «O'zbekiston», 2015.
10. Абдакимов Абдижапар. История Казахстана. Алматы: Қазақстан, 2003.
11. Abdulloh Rajab Boysun. Turkiston milliy harakatlari. Istanbul 1943–1945.
12. Abdumo'min Abdurahmon. Turon tarixiga yog'dular. Istanbul, 1994.
13. Abdulla Avloniy. O'son millat. T.: Sharq, 1993.
14. Azizxo'jayev Alisher. Davlatchilik va Ma'naviyat. T.: Sharq, 1997.
15. Azizxo'jayev Alisher. Chin o'zbek ishi. T.: Akademiya, 2003.
16. Azizxo'jayev Alisher. Chin o'zbek ishi. T.: «O'zbekiston». 2011.
17. Ali Bodomchi. 1917–1934-yillardagi Turkiston milliy istiqlol harakati va Anvar poshsho. Qo'rboshilar. Istanbul, 1975.
18. Aliyev A. Mahmudxo'ja Behbudiy. T.: Yozuvchi, 1994.
19. Алимова Д.А., Каримов Р.Х., Акилов К.А., Раджабов К.К., Алимов И.А., Маврулов А.А. История Узбекистана (1917–1991 гг.) учебник для учащихся 10 классов общеобразовательных школ. Издание 2-е, переработанное и дополненное. Ташкент: Шарк, 2005.

20. Алексеенков П. Кокандская автономия. Ташкент, 1930.
21. Алексеенков П. Что такое басмачество. Ташкент, 1931.
22. Алексей Литвин. Красный и белый террор в России 1918–1922 гг. Москва: «ЯУЗА», 2004.
23. Amir Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. T.: Fan, 1991.
24. Асанканов. А.А. История Кыргызистана. (С древнейших времён до наших дней). Учебник для вузов. Бишкек, 2009.
25. A'zamxo'jayeov S. Turkiston birligi uchun. T.: Fan, 1995.
26. A'zamxo'jayeov S. Turkiston muxtoriyati. T.: Ma'naviyat, 2000.
27. Аъзамхўжаев С. Из истории борьбы за автономию Туркестана. Ташкент: Фан, 1996.
28. S. Turkiston muxtoriyati: ozodlik va mustaqillik uchun kurash. (1917–1918) dissertatsiyasi. T.: 1996.
29. Ahmad Zaki Validiy. Bugungi turk eli (Turkiston va yaqin tarixi). Istanbul, 1981-yil, 2-nashri.
30. Ahmad Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. Turkistonda mustaqillik va ozodlik uchun kurashlar tarixi. T.: «Istiqlol nuri», 2014.
31. Ahmedov E., Saydaminov Z. O'zbekiston Respublikasi. Qisqacha ma'lumotnoma. T.: O'zbekiston, 1995.
32. Ахметов Марат. Сталин. Разгадка Сфинкса. «Учебная книга» Караганда, 2006.
33. Берский Лев. Сталин портрет без петуши. Москва: УРСС. 2007.
34. Боров Юрий. Сталиниада. Мемуары по чужим воспоминаниям систематическими анекдотами и размышлениями автора. Москва: Олимп, 2003.
35. Boymirza Xayit. Turkistonda o'ldirilgan turk shoirlari. Anqara, 1971.
36. Boymirza Xayit. Turkiston qisqacha tarixi. Berlin, 1944.
37. Boymirza Xayit. Kommunizm va turk dunyosi. Anqara, 1975.
38. Boymirza Xayit. «Bosmachilik». Turkistonda 1917–1934-yillardagi milliy kurash. Kyoln, 1992.
39. Boymirza Xayit. «BASMACILAR». Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917–1934).. ANKARA, 1997.
40. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. Ilmiy-tadqiqiy maqolalar. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
41. Boqiy Nabijon. Qatlnoma. T., 1992.
42. Бушков Александр. Сталин-Красный Монарх. Хроника великого и ужасного времени. Москва: Олиа медиа группа, 2008.
43. Вторая мировая война. Короткая история. Москва: Наука, 1985.

44. Гафуров. А.М. Ревкомы Таджикистана (1917–1924гг). Душанбе, 2008.
45. Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Том второй; «Утопия у власти», книга вторая «Мировая империя». Москва: МИИ, 1996.
46. Геллер М., Некрич А. История России, книга третья, четвертая. Москва: МИИ, 1996.
47. Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: Эволюция социального положения. 1917–1937 г. Т.: Фан, 1992.
48. Генис Владимир. «С Бухарой надо кончат...» К истории бу-тафорских революций. Москва: МИИ, 2001.
49. Gorbachyov M.S. Qayta qurish va yangicha fikrlash mamlakatimiz va butun dunyo uchun. T.: O'zbekiston, 1988.
50. Диманштейн С. Революция и национальный вопрос. Москва, 1930.
51. Jadid ma'rifatparvarlik harakatining g'oyaviy asoslari. «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. T.: 2016.
52. Жуков Юрий. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. Москва: Вагриус, 2005.
53. Jo'raqulov O. Qudratli energiya manbayi. T.: O'zbekiston, 1982.
54. Ziyoyeva D.H. Turkiston milliy ozodlik harakati. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000.
55. Ziyoyev H. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixi (miloddan oldingi asrlardan to 1991-yil 31-avgustgacha). T.: Sharq, 2001.
56. Из архивов. ВЧК ГПУ НКВД КГБ ¾ Сфера. 1998 спецвыпуск.
57. Ibrohim Karim. Madaminbek. T.: Yozuvchi, 1993.
58. Ibrohim Yorqin. Muxtor Turkiston va Alash O'rda hukumatlari bilan bosmachilik harakati haqida. Anqara, 1964.
59. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'rayev N. Vatan tuyg'usi. T.: O'zbekiston, 1996.
60. Ikromov Akmal. Tanlangan asarlar. Uch jildlik. T.: O'zbekiston, 1972–1975-yillar.
61. Inoyatov X.Sh. O'zbekistonda Oktabr revolyutsiyasi. X.T. Tursunov tahriri ostida. T.: O'zdvash, 1956.
62. Иноятлов Х.Ш. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. Москва: Мысль, 1984.
63. Иноятлов Х.Ш. Победа Советской власти в Туркестана. Москва, 1978.

64. Иноятлов Х.Ш. Против фалсафизации истории победы Советской власти в Средней Азии и в Казахстане. Ташкент: Узбекистан 1976.
65. Islom Usmon, Alixon Sheramat. Hijron. T.: Mehnat, 1993.
66. История коммунистических организаций Средней Азии. Тошкент: Узбекистан, 1997.
67. Iso Yusuf Alptegin. Asir Turkiston uchun. Istanbul, 1958.
68. Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa. T.: O'zbekiston, 1990.
69. Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi. T.: Fan, 1991.
70. Karimov Naim. Cho'lon. T.: Sharq, 2003.
71. Карпов Владимир. Генералиссимус. Книга первая. Москва: Вече, 2003.
72. Kattabekov A. va boshqalar. O'zbek sovet adabiyot tarixi. T.: O'qituvchi, 1990.
73. KPSS syezdlari, konferensiyasi va MK plenumlarining rezolyutsiya va qarorlarida. To'rtinchi jild. 1927–1991-y. T.: O'qituvchi, 1983.
74. Кожинев Владимир. Загадка 37 года. Правда Сталинских репрессий. Москва: Алгоритм, 2008.
75. Козенков Юрий. Голгофа России. Схватка за власть. Краткая хроника преступлений мирового сионизма, масонства и Запада против России (от Сталина до Ельцина). Москва: Фонд национальных перспектив, 2003.
76. Крючков В.А. Личное дело. Часть первая. Москва: Олимп, АСТ, 1996.
77. Крючков В.А. Личность и власть. Москва: Просвещение. 2004.
78. Куманев Г. Говорят Сталинские Наркомы. Смоленск: Русич, 2005.
79. Lenin V.I. O'rta Osiyo va Qozog'iston to'g'risida. Toshkent, 1960.
80. Lenin V.I. TAT 35–43-jildlar. T.: O'zbekiston, 1991.
81. Mahmudov M. Qatag'on qurbonlari. T.: O'zbekiston, 1991.
82. Muboshir Kosoniy. O'rta Osiyo tarixi (3-jild). Madina, 1989–1993-yillar.
83. Mo'minjon Muhammadjonov Toshqin. Turmush urinishlari. Roman-xotira. T.: «MUMTOZ SO'Z», 2015.
84. Musayev M.M., O'rmonov R.K. O'zbekiston SSR tarixi. O'rta maktabning 9–10-sinflari uchun o'quv qo'llanma. T.: O'qituvchi, 1966–1975-yillar.

85. Muso Turkistoni. Ulug' Turkiston fojiasi. 2-jild. Madina, 1978.
86. Мухин Ю. Убийство Сталина и Берия. Научно-историческое расследование. Москва, 2002.
87. Muhitdinov Nuritdin. Kreml'da o'tgan yillarim. T.: O'zbekiston, 1995.
88. Nabiyev. F.H. O'zbekistonda ijtimoiy siyosat evolyutsiyasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. Samarqand, 2006.
89. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статический ежегодник. Ташкент: Узбекистан, 1988.
90. Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет юбилейный статический ежегодник.
91. Наумов Леонид. Сталин и НКВД. Москва: «ЯУЗА» «ЕКС-МО». 2007.
92. Непесов Р. Из истории Хорезмской революции. 1920–1924 гг. Тошкент, 1962.
93. Новиков М.П., Турсунов Х.Т. Идейно-организационное укрепление Компартии Туркестана 1921–1924 гг. Тошкент: Узбекистан, 1972.
94. Oblomurodov N. O'zbekistonning fashistlar okkupatsiyasidan zarar ko'rgan rayonlarga yordami. T.: Fan, 1985.
95. Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Т.: Узбекистан, 1985.
96. Осуществления ленинских идей социалистического интернационализма в Узбекистане. Ташкент: Узбекистан, 1984.
97. Петров Никита, Марк Янсен. «Сталинский питомец» – Николай эжов. Москва: РОССПЭН, 2008.
98. Пихалов Игорь. За что Сталин влият народы? Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездия? Москва: «ЯУЗА-ПРЕСС». 2008.
99. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). Москва-Жуковский: Кучково Поле, 2006.
100. Программные документы мусулманских политических партий (1917–1920) Оксфорд. 1985.
101. Поляков Ю.А. Историческая наука: Люди и проблемы. Москва: РОССПЭН. 1999.
102. Поляков Ю.А. Историческая наука: Люди и проблемы. Книга 2. Москва: РОССПЭН, 2004.
103. Поляков Ю.А. Этот противоречивый век. К 80 летию со дня рождения академика РАН Ю. А. Полякова. Москва: РОССПЭН, 2001.

104. Поляков Ю.А. Историческая наука: Люди и проблемы. Книга 3. Москва: РОССПЭН, 2009.
105. Прудникова Елена. 1953 Роковой год советской истории. Москва: «ЯУЗА» «ЕКСМО». 2009.
106. Радзинский Эдвард. Сталин жизнь и смерть. Москва: АСТ, 2007.
107. Раззакон Фёдор. Дело, взорвавшее СССР. Москва. Алгоритм. 2012.
108. Rajabov Qahramon. Fargʻona vodiysidagi istiqloqlilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari. T.: «YANGI NASHR», 2015.
109. Rajabov Q. Buxoroga Qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash (1920–1924-yillar). T.: Maʼnaviyat, 2002.
110. Raupov Rajabboy. Mashhur kishilar hayoti. USTUN. roman-xotira (ikkinchi toʻldirilgan nashri). Toshkent, 2005.
111. Rahimov J. Oʻzbekiston tarixini oʻrganishda arxiv manbalaridan foydalanish. T.: Oʻqituvchi, 1985.
112. Репрессия. 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 1. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Каримов Н.Ф., Юсупов Э.Ю. Ташкент: Шарк, 2005.
113. Репрессия. 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Юсупов Э.Ю., Мамажонов А., Дусматов Э.П. Ташкент: Шарк, 2007.
114. Репрессия. 1937–1938 годы. Документы и материалы. Выпуск 4. 1937 год декабрь. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Абдуллаев М., Дусматов Э.П., Курбанов Х.Р. Ташкент: Шарк, 2008.
115. Садиқов А.С. Россия и Хива в конце XIX-начале XX века. Ташкент, 1972.
116. Север Александр. Загадка 37 года. Тайна Сталинский репрессий. Москва: Алгоритм, 2007.
117. Север Александр. Загадка 37 года. Великая сила НКВД. Москва: Алгоритм, 2008.
118. Сироткин Владлен. Почему Троцкий проиграл Сталину? Москва: Алгоритм, 2004.
119. Среднеазиатский кишлак в годы Большого террор. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Юсупов Э.Ю., Хошимов С., Дусматов Э.П. Андижон: Университет, 2007.
120. Tarixning nomaʼlum sahifalari. Hujjat va materiallar. Birinchi kitob, Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, T., 2009.
121. Tarixning nomaʼlum sahifalari. Ilmiy maqolalar, hujjat va ma-

teriallar, xotiralar. Ikkinchi kitob, T., «O'QITUVCHI» nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2010.

122. Tarixning noma'lum sahifalari. Ilmiy maqolalar hujjat va materiallar, xotiralar. Uchinchi kitob, T., «O'ZBEKISTON» 2012.

123. Tarixning noma'lum sahifalari. Ilmiy maqolalar hujjat va materiallar, xotiralar. To'rtinchi kitob, T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.

124. Tarixning hasratli sahifalari. T.: Sharq, 2005.

125. Tarixning o'qilmagan sahifalari. prof. N.Karimov mas'ul muharrirligida. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009.

126. Трагедия среднеазиатского киблака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929–1955 гг. Документы и материалы. Т. I-II-III. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Под ред. Д.А. Алимовой. Ташкент: Шарк, 2006.

127. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917). T.: Akademiya, 2000.

128. Фиспатрик Шейла. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Москва: РОССПЭН, 2001.

129. Xolboyev Sotimjon. Buxoro amirligining oltin xazinasini (tarixi, taqdiri, tahlili). T.: Fan, 2008.

130. Xo'jayev Mansurxo'ja. Shermuhammadbek qo'rboshi. T.: Sharq, 2008.

131. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi (O'zbekiston Sovetlar istibdodi davrida). Ikkinchi kitob, 2-qism. Andijon, 1998.

132. Shamsutdinov R. O'zbekistonda sovetlarning quloqlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlarini. T.: Sharq, 2001.

133. Shamsutdinov R. O'zbekistonliklar Stalingrad janglarida. – Fashizm ustidan qozonilgan g'alabada O'zbekistonning tarixiy hissi (1941–1945-yillar). T.: Fan, 1996.

134. Shamsutdinov R., Rasulov B. Turkiston maktab va madrasalari tarixi. (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). Andijon, 1995.

135. Шамсутдинов Р. Первенец высшей школы. Краткий очерк истории Андижанского госпединститута. Т.: Узбекистан, 1989.

136. Шамсутдинов Р.Т. Жертвы репрессии. Андижан: Мерос, 1994.

137. Shamsutdinov R.T. Istiqlol yo'lida shahid ketganlar. T.: Sharq, 2001.

138. Shamsutdinov R.T. Qishloq fojiasi: jamoalashtirish quloqlashtirish, surgun (O'rta Osiyo respublikalari misolida). T.: Sharq, 2003.

139. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydullayev O'. Vatan tarixi XVI–XX asr boshlari. Ikkinchi kitob. T.: Sharq, 2003.

140. Shamsutdinov R., Mamajonov A. Shimoliy Kavkaz surgunidagi yurtdoshlar qismati. T.: Sharq, 2005.

141. Shamsutdinov Rustam. Qatag'on qurbonlari (1937-yil 10-avgust – 5-noyabr). Ikkinchi kitob. T.: Sharq, 2007.

142. Shamsutdinov R. Katta terror aybdorlari haqida yangicha talqinlar. Universitet. Andijon. 2007.

143. Shamsutdinov R., Akbarova M. Shimoliy Qozog'iston surgunidagi yurtdoshlar qismati. T.: Sharq, 2009.

144. Shamsutdinov R. O'zbekistonda sovetlarning qatag'on siyosati va uning oqibatlari. T.: «SHARQ» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. T. 2012.

145. Shamsutdinov R., Ishoqov A. Andijon tarixidan lavhalar. «SHARQ» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. T.: 2013.

146. R.Shamsutdinov, M.Zikrullayev, B.Irzayev, S.Xoshimov, E.Xolmirzayev. «1937–1938-yillarda qatag'on qilingan vatandoshlarimizning «Xotira kitobi» 1-kitob». Andijon viloyati. Yangi asr avlodi. T.: 2014.

147. Shamsutdinov Rustambek. Andijon davlat universiteti (Bobur nomidagi Andijon davlat universitetining tarixiy ildizlari, tashkil topishi va faoliyati), «SHARQ» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. T.: 2014.

148. Shamsutdinov Rustambek. «1937–1938-yillarda qatag'on qilingan Andijonliklarning hasratli qissasi», Yangi asr avlodi. T.: 2014.

149. Shamsutdinov R., Xolmirzayev E. «Kollektivlashtirish va «Katta terror» davrida qatag'on qilingan vatandoshlarimizning «Xotira kitobi» 2-kitob.» Samarqand viloyati, 2015.

150. Shaxobiddin Yassaviy. Turkiston achchiq haqiqatlari. Istanbul, 1984.

151. Shokir Turon. Turkiston bibliografiyasi. Anqara, 1972.

152. Shukrullo. Qasosli dunyo (maqola). T.: O'zbekiston, 1994.

153. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. T.: Sharq, 2001.

154. O'zbekiston tarixi. (Oliy o'quv yurtlarining nomutaxassis fakul'tetlari uchun darslik) prof. R.X.Murtazayeva rahbarligida. T.: Yangi asr avlodi, 2003.

155. O'zbekiston SSR tarixi. 3-jild. Bosh muharrir I.M.Mo'minov. T.: Fan, 1971.

156. O'zbekiston SSR Qadimgi davrlardan hozirgi kunlargacha. T.: Fan, 1974.
157. O'zbekiston tarixi va madaniyati. Ma'ruzalar to'plami. Sh. Karimov rahbarligi va tahriri ostida. T.: O'qituvchi, 1992.
158. O'zbekiston tarixi. Umumta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Akademik A. Asqarov tahriri ostida. T.: O'qituvchi, 1994.
159. O'zbekiston tarixidan davlat imtihoni topshiruvchilarga umumiy ma'ruzalar to'plami. T.: 1995.
160. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1–12 jildlari. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000–2006.
161. O'zbekiston tarixining dolzarb muammolariga yangi chizgilar. Davriy to'plam. № 2. T.: Sharq, 1999.
162. O'zbekiston Respublikasi: Mustaqil davlatning bunyod bo'lishi. T.: O'zbekiston, 1992.
163. O'zbekiston SSR tarixi. 4-tom. T., Fan, 1971.
164. O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi. T.: O'zbekiston, 1969.
165. O'qtoy A. Turkiston milliy muxtoriyati hukumati. Myunxen. 1964.
166. Qatag'on qurbonlari. (1938-yil fevral, sentabr). Beshinchi kitob. Tuzuvchilar: Shamsutdinov R., Qurbonov X.R., Rasulov J.M., Egamberdiev F., Bekimmetov U. T.: Sharq, 2009.
167. Qatag'on qurbonlari. Xotira (Buxoro viloyati). Tuzuvchilar: Shamsutdinov R., Do'smatov E., Qurbonov X. Buxoro, 2009.
168. Qoriniyozov T.N. Sovet O'zbekistoni madaniyati tarixidan ocherklar. T., O'zSSR «Fan» nashriyoti. 1956.
169. Қосимов Ф. Драма революции и правда истории. Бухара, 1996.
170. Qosimov Yo'lchi. Qora ko'zoynak bilan yozilgan tarix. Namangan, 1993.
171. Xizr nazar qilgan olim (Akademik X.M. Abdullayev tavalludining 80 yilligiga bag'ishlanadi). T.: Fan, 1992.

MUNDARIJA

Muqaddima	3

I bob. Turkistonda sovet mustamlakachiligining oʻrnatilishi. Turkiston xalqlarining milliy istiqlol va ozodlik kurashlari

1. Turkistonda sovet istibdodining oʻrnatilishi arafasidagi tarixiy vaziyat	11
2. Oktabr toʻntarishi. Turkistonda sovet istibdodining oʻrnatilishi	30
3. Turkiston muxtoriyati	44
4. Turkistonda ocharchilik va siyosiy buhron. Bolsheviklar yakkaboshchilik tizimining oʻrnatilishi	71

II bob. Milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash

1. Milliy ozodlik va istiqlolchilik harakatining boshlanishi va uning mohiyati	96
2. Qoʻlda qurol, qalbda Vatan tuygʻusi	102
3. Dehqonlar armiyasi bilan ittifoq	110
4. Muvaqqat Fargʻona hukumati	119
5. Fargʻona vodiysida harbiy diktatura	135

III bob. Buxoro amirligi va xiva xonligi hududlarining sovetlar tomonidan bosib olinishi. Sover istibdodiga qarshi xalq ozodlik harakatlari

1. Buxoro va Xiva sovetlar bosqini arafasida. Jadidchilik harakati, «Yosh xivaliklar» faoliyati	147
2. Qizil armiya kuchlari tomonidan Xivaning bosib olinishi va unga qarshi xalq harakatlari. Qizil armiyaning beboshliklari	161
3. «Yosh buxoroliklar» harakati. Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi	173
4. «Yosh buxoroliklar»dagi boʻlinish. Buxoro kommunistik partiyasi- ning tashkil etilishi	185
5. Buxoroda amirlik tuzumining agʻdarilishi va Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil etilishi	187
6. Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar	202
7. Turkistonda milliy istiqlolchilik harakatining yengilishi, sabablari va sa- boqlari	223

IV bob. O‘zbekistonda 1920–1930-yillarda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot

1. O‘rta Osiyo respublikalarida sovetlarning 1920–30-yillarda yuritgan mustamlakachilik siyosati, uning mohiyati va maqsadlari. «Bo‘lib tashla, hokimlik qil!»	228
2. O‘zbekiston orzudagi sotsializm qurish yo‘lida. Sanoatlashtirish, kollektivlashtirish va quloq qilish siyosati. Xalqning moddiy ahvoli	240
3. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat	264
4. Sovet davlatining 1920–30-yillardagi qatag‘on siyosati	288

V bob. O‘zbekiston Ikkinchi jahon urushi davrida (1939–1945)

1. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi. O‘zbekistonning urushda qatnashish sabablari	321
2. Urush yillarida O‘zbekiston sanoati	327
3. Urush yillarida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi	330
4. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat	334
5. O‘zbekiston jangchilarining frontdagi jasoratlari	341
6. Ozod qilingan hududlarga O‘zbekistonning yordami	347

VI bob. Sovetlar istibdodining yanada kuchayishi. Milliy uyg‘onishning yangi bosqichi (1946–1991-yillar)

1. Xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli	353
2. Maorif va Oliy ta’lim	363
3. Fan	368
4. Adabiyot	377
5. Sovetlar tuzumining inqirozi	387
6. 1986-yillarda ijtimoiy-iqtisodiy ahvol	395
7. Ekologik muammolar	400
8. Ijtimoiy-siyosiy tanglikning kuchayishi	403
9. Qatag‘onlarning yangi bosqichi	411
10. Sobiq Ittifoqda turg‘unlik holati. XX asrning 80–90-yillarida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayot	431

Xotima	447
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	451

O'quv nashr

R. SHAMSUTDINOV, SH. KARIMOV

VATAN TARIXI

(O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida)

Uchinchi kitob

Qayta tayyorlangan, to'ldirilgan to'rtinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2016

Muharrir *Barnobek Eshpo'latov*
Badiiy muharrir *Feruza Basharova*
Texnik muharrir *Ra'no Boboxonova*
Sahifalovchi *Mastura Atxamova*
Musahhihlar: *Guli Shukurova, Saida Allayeva*

Nashr litsenziyasi AI № 201 28.08.2011.

Bosishga ruxsat etildi 19.08.2016. Bichimi 60x90^{1/16}. «Times New Roman» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 29,0. Nashriyot-hisob tabog'i 28,02. Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 4495.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41.**